

310

310

अथ श्रीमद्भागवत विजयध्वजतीर्थव्याख्यासहितम्

310

श्रीगुरुभ्यान्ममः ॥ श्रीलक्ष्मीनारायणायनमः ॥ श्रीमदानन्दतायभगवत्पादाचार्येभ्योनमः ॥ ॐ नमो नारायणाय ॥ यतजन्माद्यस्य श्रुतिसुनयमानैकविषयात्स्वतंत्रस्तत्रज्ञोगुरुरपिगुरोर्यश्चजगताम् ॥ विमूढायत्तत्त्वं प्रकटमिहवेत्तुमुनसोमुकुंदं ध्यायामाप्नुहंतस्वमहंसा ॥ १ ॥ त्रिसर्गोपत्रायलसतिचिद्विष्णुविषयोऽनलोकोनानेयं विवृतिरिवतेजोजलमृदां ॥ विशुद्धचैतन्यं प्रकृतिविकल्पं च विततं म्परब्रह्मात्मानं स्मरहृदयसत्यं गुरुतमम् ॥ २ ॥ यदीयकृतिरंजसासुमनसां सुमानं सतां सती सकलसन्नता सकलवेदवाणीनिधिः ॥ सचित्सुखपयोनिधिः सरसि जेक्षणः श्रीपतिः पराशरशरीरजः शरणमस्तु मे संततम् ॥ ३ ॥ ममवचसि मंगलदेवता प्रणयतितिसिद्धिदधात्वयं ॥ विलसदुरसि वमधुद्विपः कमलवनमध्य इवान्वहम् ॥ ४ ॥ जयैति जनकः शंभोरंभोजनाभसु ताग्रणीः प्रथमकवीनां मुखयोयः सर्वजीवननायकः ॥ श्रुतिवितता वाग्यस्य ब्राह्मी प्रमाणमनाकुलपरमविषये सम्यक्प्रक्षवावतानमृषाक्कचित् ॥ ५ ॥ हिमकरलसद्विबद्योतः सुधारसजित्वरीसममसुहंशे दयादानंदतीर्थमहामुनिः ॥ मणिगणवराः शाणोल्लोढा इवाधिसमुच्चिषः शमदमगुणायत्रोल्लसतिसंततमेधसि ॥ ६ ॥ चरणमलिने दैत्यारतेर्भवाणं वार्ता रसत्तरी ॥ दिशतु विशदां भाक्किं महं महद्वर्तीयतीर्थ्वरः ॥ ७ ॥ कशब्दः काभ्यासः श्रुतिरतिगुरोः काग्रसरणीः समीक्षापौराणीकखलु विबुधा मत्सरधियः ॥ तथापि व्यामोहादुगुरुकटाक्षैकशरणो मनागव्याकुलं भागवतपुराणं ग्रहणम् ॥ ८ ॥ आचार्यैरपरैरपि विवृते मार्गे मनश्चोदितं स्वद्योतस्तपनप्रकाशितपदोक्तत्रकुर्यादिति ॥ तन्मार्गानुगमेन वाक्कनमनः शुद्धिं क्रियायै ततः श्रीमद्भागवतपुराणमनुलं व्याकुरुतु कामोपये ॥ ९ ॥ तदस्यापद्यायां झटितिकृत्यार्थत्रेमयि

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ ॥ जन्माद्यस्य यतो न्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्तेने ब्रह्महृदाय आदिकवये मुह्यति यं सुरयः ॥

तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषाधाम्नास्वेन सदानिरस्तकुहकंसत्यं परंधीमहि ॥ १ ॥

कृपां महतिः कुर्वतो दिवि भुविवसंतः सदयनाः ॥ निरस्तासूयाये परमपदभक्तिक्षिधरो ब्रह्मश्रीवा विपुलकरुणाः सर्वसुहृदः ॥ १० ॥ आनंदतीर्थविजयतीर्थो प्रणम्य मस्करिवरवंद्यौ ॥ तयोः कृतिस्फुटमुपजीव्य प्रवृत्तिमभागवतपुराणं ॥ ११ ॥ अथ कलिमलपनुत्तये विधिभवपुरः सरैरमरवरैरादरात्प्रार्थितो दिति सुतबलभरपरिखिन्नधराणितले विरसमयसमाचीर्णतपसा सत्यवत्यां पराशरादवतीर्णो व्यासनामामुरमथनः समुद्रतस्मुत्सन्ननिगमकल्पतरु रूपमतिमनुजदयालुः शाखोपशाखाभेदेन विभक्तवेदस्तदर्थनिर्णयेच्छुर्वैरचितब्रह्मसूत्रस्तदनधिकारिजनापवर्गाय प्रकाशितपुराणसंहितो वेदां तार्थप्रकाशकां द्वादशस्कंधसंमितामष्टादशसहस्रसंख्योपेतां भागवतपुराणसंहितां चिकीर्षुः कालदोषेण विहितान् भागवतधर्मानां विश्विकीर्षुर्निरंतरा परोक्षितब्रह्मस्वूपो निरंतरा योपि प्रेक्षावच्छिक्षायै मंगलाचरणानामनेकप्रयोजनाय च सर्वेष्टदेवतानारायणाख्यामनुस्मरति ॥ जन्माद्यस्य यत इति ॥ अत्र यच्छब्दश्च श्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः ॥ यश्चार्थेष्वभिज्ञः यश्च स्वराट् यश्च ब्रह्महृदा आदिकवये तेने यं प्रति सूरयो मुह्यति ॥ तेजोवारिमृदां विनिमयो यथा तत्र त्रिसर्गोऽपि यत्र मृषा तं स्वेन धाम्ना सदानिरस्तकुहकंसत्यं परंधीमहि तिसमस्तान्वयः ॥ तत्र प्रथमं परंधीमहि तिसमस्तान्वयः ॥ पश्चादाकां क्षावशादादितः सर्वेषामन्वयः ॥ परंपूर्णं गुणैरिति शेषः ॥ पूषालनपूरणयोरिति धातोः ॥ द्विविधा हि देवता ग्रंथारंभेन मस्कारादि मंगलक्रियामहति ॥ आधिकारिकी अभीष्टा चेति ॥ यथा ज्योतिः शास्त्रे सूर्यादिग्रहलक्षणदेवताधिकारिकी नमनादिक्रियाहर्हा परमप्रेमादिविषया ह्यभीष्टा चेति ॥ भगवांस्तु भयं रूप इत्यभिप्रायेण परमित्युक्तं ॥ परमात्मा हि सकल प्राणिनां संसारोन्मूलनाय स्मिन्शास्त्रे प्रतिपाद्यते ते तन्मयेयः पुत्रात्प्रे

१ सुनियमानेकविषयादि ति पाठान्तरम् । २ स्वमनसा इ० पा० । ३ अनलीक इ० पा० । ४ विततं व्यातम् । ५ मुराद्विष इति पाठान्तरम् । ६ ईदमधनकुत्राचित् । ७ श्रुतिषु विवतायस्य ब्राह्मीति पाठः । ८ तया ते इति पाठः

योन्यस्मात्सर्वस्मादंतरं यदयमात्मैति श्रुतेः स एव परमप्रमेयविषयः परोपिनारायण एव नान्यः कश्चित् । यदेतत्परमं ब्रह्म वेदे वा देवेषु पठ्यते । स देवः पुंडरीकाक्षः स्वयं नारायणः पर इति हरिर्विशेषसत्यतः प्रश्नोत्तरत्वे
 न दुर्वाससः प्रतिवचने परस्य नारायणत्वोक्तेः ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेः धीमहि ह्यायेम जन्माद्यस्य यत इत्यादि विशेषणैः परशब्दोक्तान् गुणान्विशिनष्टि पालनपूर्णाभ्यां यथासंभवं सृष्ट्या दयो वाच्या इ
 त्यहनीयं अलौकिकवस्तुनो लक्षणोपदेशमंतरेण ज्ञातुमशक्यत्वात् शशविषाणकल्पं तदित्यतो बालक्षणमाह जन्माद्यस्य यत इति अस्मृतिविरोधात् यथा सास्त्रादिमानगौरितिवृद्धोपदिष्टास्माद्विमंतपदार्थम
 बहुब्रीहिः यतो यस्मात् भवतीति शेषः आदिशब्देन स्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबंधमोक्षायुह्यंतं केवलं स्थितिसंहारौ श्रुतिस्मृतिविरोधात् ननु परस्य जन्मादिकारणत्वं कुत इ
 श्वादिभ्यो व्यावृत्तगोशब्दवाच्यं प्रत्येति तथा जगज्जन्मादिकारणं परमिति श्रुत्याचार्योपादिष्टं जन्मादिकं प्रत्येकं परब्रह्म लक्षणतया ज्ञातव्यं वेदांतसूत्रेषु प्रतिपादितत्वात् ननु परस्य जन्मादिकारणत्वं कुत इ
 तितत्राह अन्यथादिति यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंतीत्यादि श्रुतीनां । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । स्रष्टा पातातैवात्मानं निखिलस्यैक एव त्वित्यादि स्मृतीनां च जगत्कारणे हराव
 न्वयात् उपक्रमोपसंहारादितात्पर्याल्लिगात् परं ब्रह्मैव जगत्कारणं नान्यादिति भावः । ननु रुद्रादीनामपि जन्मादिकारणत्वं श्रूयते अतः कथं परस्यैवेत्यवधार्यते उच्यते यद्यपि रुद्रादीनां वैदेकदेशप्रतिपाद्यत्वम
 स्ति तथाप्यनंतवेदकदंबप्रतिपादितत्वं विष्णोरेव सर्वे वेदाय त्पदमामनंति वेदैश्च सर्वैरहमेवेद्य इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ननु श्रुत्यादेः पिपीलिकादिलिपिवत् अप्रमाणत्वात्मानवकदृशशार्दूलकल्पनेन तन्निश्चयाभा
 वादतः परमाणुपुंजस्यैव कारणत्वं भवितत्राह इतरत इति प्रत्यक्षागमाभ्यामनुगृहीतादितरस्मात्तर्कात् परब्रह्मणः कारणत्वं ज्ञायते समुदाय उभयहेतुकोपितदप्राम्पिरिति भगवत्कृष्णैर्द्वैपायनेन परमाणुपुंज
 वादस्य निरस्तत्वात् अत्र श्रुत्याद्यनुगृहीततर्काभावात्केवलतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वात् ननु कार्यकारणपूर्वककार्यत्वादि कारणसामान्यमात्रं सिद्धं विशेषतः कुतः सिद्धिरिति चेत्सत्यं प्रधानादेरचेतनत्वेन बुद्धिपू
 र्वककर्तृत्वानुपपत्तेरस्वातंत्र्याच्चाक्षित्यादश्चेतनकर्तृकत्वं परिशेषसिद्धं चेतनाद्विप्रादेः पुत्राद्युत्पत्तिदर्शनाच्च दृष्टं तेन ब्रह्मादिचेतनजातं परमचेतनाद्विष्णोरुत्पद्यत इति सुशर्कोऽयं तर्कः समुत्तिष्ठते च शब्दः समु
 च्येवेदानामपौरुषेयत्वेन कर्तृप्रसिद्ध्यभावादसंदिग्धप्रमाणत्वेन तदनुगृहीततर्कस्यापि प्रमितिकं पराहतिर्नाशं कनीयेत्यस्मिन्नर्थेवा अनेन अथातो ब्रह्मजिज्ञासा जन्माद्यस्य यतः । शास्त्रयोनित्वात्तत्तु समन्वया
 दिति चतुःसूत्री च व्याख्याता जिज्ञासैव धीमहीत्यनेनोच्यते वेदविचारिणीं तं गुणोपसंहाररूपत्वात् इयानेव विशेषः ध्यानमेव ज्ञानसाधनं न कर्मादिकमित्यतो धीमहीति पदं कर्मणः शुद्धांतः करणस्य ध्यानसंभ
 वादिति यस्तु श्रुतिस्मृती अनाहत्येकेवलतर्केण ब्रह्मणो जन्मादिकारणत्वं विधट्य प्रत्यवतिष्ठते सोन्वयव्यतिरेकात्मकतर्केणापहसितव्य इत्यतो वाह अन्ययादितरत इति अन्यया नुमानात् इतर
 तोव्यतिरेकानुमानात् ते च दर्शिते च शब्दस्तूक्ततर्कस्य केवलस्य व्याप्तिशून्यत्वादस्य च प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकत्वे न बलीयस्त्वादप्रतिहतः स्वार्थसाधयतीत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते ननु यथाप्योव्वादो रचेतनस्य स्यंद
 नादिप्रवृत्तिदर्शनात्तन्निर्देशनेन प्रधानस्य कारणत्वं किं न स्यादिति तत्राह अर्थेष्विति अर्थेषु घटपटादिष्वभिमतः सर्वतः अशेषविशेषाकारेण जानातीत्यभिज्ञः प्रधानस्य जडत्वेन ज्ञानाश्रयत्वलक्षणासंभवाभितरां न
 सर्वज्ञत्वं विष्णोस्तु सर्वज्ञत्वं श्रुतिस्मृतिरिति सिद्धं यः सर्वज्ञः सर्ववित् तान्यहं वेदं सर्वाणि न त्वं वेत्यपरंतपेत्यादि नन्वस्य हेतोः सर्वज्ञेरुद्रादावपि वृत्तेरसाधकत्वमितितत्राह स्वराडिति स्वयमेव राजत इति स्वराट्
 स्वस्य स्वयमेव राजानान्योधिपतिरिति वा अयं भावः यं कामयेतं तमुग्रं कृणोमीति रुद्रादीनां श्रीप्रसादाय च ज्ञानादिगुणवच्च दर्शनान्मम येनिरस्त्वं तरिति श्रियश्च विष्णवनुगृहीतज्ञानादिमत्त्वदर्शनाद्विष्णोस्त्व
 नन्याधीनज्ञानादिगुणवत्त्वात्तद्वतानां विशेषाणामनंतानां तैरज्ञातत्वाच्च तेषां निरुपचरितसर्वज्ञत्वमतो नान्येषु तस्य हेतोर्व्यभिचार इति स एव सर्वकर्तेति न ते विष्णो जायमानः स एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरित्या
 दि श्रुतिरनन्याधिपतित्वे सर्वाधिपत्ये च मानं स्रष्टारजांतरराहित इति वा स्वराट् स्वात्मानं स्वयमेव राजयति प्रकाशयति न परेच्छयेति वा ननु श्रुतीनामनंतत्वादेकत्र हेरन्याधीनत्वकथं न संभवादतः कुतो निश्चयः
 परो नान्याधीन इति तत्राह तेन इति यः पर आदिकवये चतुर्भुखाय ब्रह्मसांगं वेदं हृदा स्नेहेन तेनेति विस्तारितवान् तस्य सकृदुपदेशमात्रेण विशेषेण सामर्थ्येऽपि वक्तव्यं ब्रह्मगुणाचतुर्वारमथापि वे

*****

त्युपदेशशालामनुसृत्यतेन इत्युक्तं शिष्याशिक्षायै तथोपदेशसंभवात् चतुर्मुखस्य वेदोपदेशेन हरेरनन्याधिपतित्वस्य किमायातमिति चेन्न प्रजापते न त्वेदतान्यग्ये गिविभवाजातानि परिता भवेति श्रुतौ चतुर्मुखस्य निरतिशयमाहात्म्यकथनात्तदुपदेशात्तस्यानन्वाधिपतित्वसिद्धेः यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वो वै वेदांश्च हिणोति तस्मादिति श्रुतेः सकलवेदविद्योपदेशोऽपि सिद्धः आदिकवित्वं च ब्रह्मणः कविर्यः पुत्रः स इमां धिकेतेत्यादि श्रुतिसिद्धं ब्रह्मवेदस्तपस्तत्त्वं ब्रह्माविप्रः प्रजापतिरित्यभिधानं हृत्स्नेहे मनसि स्निग्धे सुहृद्द्वयो हरवपीति च न प्रहलिकावदुपदेश इति द्योतनाय हृदेत्युक्तं तेन ब्रह्मेति सर्वज्ञत्वे युक्त्यंतरं वा सकलचेतनाराशयुत्तमस्य चतुराननस्योपदेशः शार्ङ्गपाणेः सर्वज्ञत्वं न्यायप्राप्तिमिति भावः वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णतमसः परस्तादिति श्रुतौ नारायणविपयज्ञाने स्वातंत्र्यकथनात्तदुपदिष्टज्ञानेनैव तज्ज्ञानं कथं संगच्छत इत्याशंक्ययमेवैव पृणुते तेन लभ्य इति श्रुतेः तत्प्रसादाय च ज्ञानेनैतद्विषयज्ञानं न तु स्वायत्तं अन्यथा ज्ञानमेव न स्यादुक्तेह तोरित्यभिप्रेत्याह मुहूर्तिं यं सूरय इति भूतभविष्यद्वर्तमानब्रह्मादयो यत्प्रसादमंतरेण मुहूर्तिं मुहूर्तवैचित्य इति धातोश्चित्तज्ञानं न जानं तिकचिदन्यथा च जानतीत्यर्थः तेनेत्युक्तेरस्माद्ब्रह्मादिचेतनराशयचित्त्यमहिमामहीधरः इति प्रतीयते नन्वीश्वरः सृष्ट्यादौ प्रवर्तमानः प्रयोजनार्थो भवति अन्यथा वा न प्रथमः यत्प्रयोजनार्थं प्रवर्तते तस्य तत्पूर्वतदभावादपूणत्वेनाशक्तत्वात् सृष्ट्यनुपपत्तेः न द्वितीयः प्रवृत्तिमात्रस्य स्वप्रयोजनोद्देशेन दृष्टत्वादुपपत्तेरतो मायामयी सृष्टिरेष्टव्येत्यत आह तेजोवारीति तेजोवारिमृदां विनिमयो यथा तथा त्रिसर्गः यत्र यस्मिन् भगवति विषये पूर्वपूर्वाप्राप्तप्रयोजनप्रापको न भवति कथं तर्हि प्रवृत्तिरिति चेत् उच्यते देवस्यैष स्वभावो यमाप्तकामस्य कास्पृहा लोकवत्तुलीला कैवल्यमिति श्रुतिस्त्रबलादाप्तसमस्तप्रयोजनस्य हरेः लीलैव प्रवृत्तिरिति भावः जीवेश्वरजड्यनांसर्गस्त्रिसर्गः यथा एकमेव मूलं तेजः स्वकायेऽप्युपाधैर्वादिपदार्थेषु बहुधा भूत्वा प्रविशति बाहिश्वमथनादिना विभवेति तथैव भूतानुक्तं कथावासुदेवादिबहुरूपा विभवति अयमीश्वरसर्गः दीपादीनां तरोत्पत्तिर्यथा तथैश्वरसर्ग इति वा यथासूयादि तेजसां जलाद्युपाधिनिमित्तैर्बहूनि प्रातिविबानि सूर्यकांतादीनि सूर्यादेर्जायंते तथैव मूक्षमसूक्ष्मसूक्ष्मशरीराद्युपाधिनिमित्तैः प्रातिविबभूता जीवा हररूपं च्यंते एव जीवसर्गः यथा कुलालो मृदमुपादानीकृत्य घटादीन् सृजति तथैश्वरो जडप्रकृतिमुपादाय महदहंकाराद्यशेषजडपदार्थान्सृजत्येष जडसर्गः अनेन मायामयी सृष्टिरित्यस्य किमायातमिति चेदुच्यते यत्रेश्वर इति विशेषणदन्यत्र जगत्प्रमृषामिथ्या न भवति तथा च योजना यथा तेजोवारिमृदां विनिमयः कार्यं अर्थक्रियायोग्यत्वात्सदसद्विलक्षणो न भवति तथा यत्र यदा धारा तया क्रियमाणा स्त्रिसर्गो मिथ्यान भवति अर्थक्रियोपपत्तिरेव मिथ्यात्वबाधिकोति भावः न तु तेजः कार्यं केशोऽङ्कादि वारिकार्यं फेनादि मृत्कार्यं घटादि यथामिथ्या तथा यत्र जगन्मिथ्येत्यर्थः स्यात्तथा च श्रुतिः वाचारं भर्णविकारः अनुमानं च विमतं मिथ्या दृश्यत्वादित्यतो मायामयी सृष्टिरित्यत आह धाम्नेति स्वेन धाम्ना स्वरूपज्ञानमहिम्ना सदानित्यां निरस्तं कुहंकं इन्द्रजालादिमायायेन स्पृश्यासतथोक्तः तं यः सर्वज्ञः अर्थैर्न माहुः सत्यकर्मति विभवं सत्यमित्यादि श्रुतिविरोधादुदाहृतं श्रुतेरर्थान्तरत्वं संभवादनुमानस्य व्याप्तिशून्यत्वेन तद्विरोधाभावाच्चित्यानि रस्तेन्द्रजालो विष्णुर्मया मयसिद्धिं निविदधाति किंतु सत्यामेव लोके वाऽसमर्थः सन्नैन्द्रजालादिकं सृजति न तु समर्थः विष्णुस्तु नित्यपरिपूर्ण शक्तिः किमर्थं तत्करोतीत्यर्थः मुक्तव्यावृत्तये सदेत्युक्तेषां मुक्तेः पूर्वबंधभाक्तेन कुहकत्वसंभवात् ननु विष्णोः सदानिरस्तकुहकत्वे मुक्तामुक्तव्यावृत्तिर्वर्तते तदेव कुत इति तत्राह सत्यमिति सत्यं निदुःस्वनित्यनिरतिशयानं दाद्यनुभवरूपं सच्छब्द उत्तमं ब्रूयादानंदं तीति वैवदेत् । येति ज्ञानं समुदिष्टमिति वचनाच्चित्यानि रस्तकुहकत्वेन मुक्तव्यावृत्तिरुच्यत इति भावः एतदुक्तं भवति उपक्रमादितात्पर्यं युक्त्युपेतसर्वश्रुतिस्मृतितात्पर्यं पर्यालोचनया जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वात्सर्वज्ञत्वादनन्याधिपतित्वानुग्रहमंतरेण दुर्ज्ञेयत्वात्स्वप्रयोजनानुद्देशेन केवललीलैव जगत्सर्जनादि प्रवृत्तिमत्त्वात्स्वत एव नित्यनिरस्तेन्द्रजालत्वेन सत्यमहिमत्वाच्चिदुःस्वनित्यानि रतिशयानं दाद्यनुभवरूपत्वाच्च सद्गुणपूर्णो विष्णुः सर्वधेय इति वा तात्पर्यार्थः ननु धीमहीति छांदसः प्रयोगः कस्मात्कृतः उच्यते गायत्री प्रतिपाद्यं नारायणाख्यं परब्रह्मैव न सूर्यः तस्य चक्षोः सूर्योऽजायतेति श्रुत्या तदंगजननोक्तोरिति दर्शयितुं यथा वेदाध्ययनोपक्रमे गायत्र्यभिधीयते । विशिष्टफले हेतुत्वात्तथा भागवतोपक्रमे इति वा गायत्र्याद्यशेषेदं प्रतिपाद्यो नारायण एव भागवते प्रतिपाद्यत इति वा इतरेषां भगवत्कृतत्वेन तत्परत्वेऽपि तद्व्यावृत्तये इति वा धीमहीति छांदसं पदं प्रायुक्तं भगवान्बादरायणः तथा च मत्स्यपुराणे पुराण

[illegible]

नेतारः मुहूर्तान्ते तत्प्रणीतशास्त्रस्य निमूलत्वेनाप्रामाण्यात्तद्विरोधिग्रन्थोनास्तीत्यर्थः नानाऽऽसत्तर्ककलिलांतःकरणदुरवग्रहवादिनां विवादानवसरे उपरतसमस्तमायामप्येवमगवाति कोतु दुर्घटशतिस्वोक्तेः
अतः परमसत्यादयुत्पन्नस्य जगतः कुतः सत्यत्वं किं नुमिथ्यात्वं भवेति दर्शयति तेजोवारीति विनिमयः कार्यं तेजोविनिमयः केशादृकादिः मृदोविनिमयो घटादि-
यथयिनप्रकरणतथाकारणसत्ताप्रतीतिव्यतिरेकेण कार्यस्य पृथक्सत्ताप्रतीत्यभावात्प्रतिपक्षेति वाह तेजोवा-
त्यर्थः किंचित्रिवृत्तानां चोभेयपादं दृष्टांतदार्ष्टान्तिकव्याजेनोभयथात्वं कथितमिति संप्रदायविदामभिप्रायः । ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे क्रियाकारकादिसंबंधादसंगोह्यं पुरुष इति विरुद्धे वेत्यतो वाह तेजोवा-
रीति त्रिसर्गख्यणां सर्मतेजोवारिमृदां सर्मः उपलक्षणं चैतत् पंचभूतानां सृष्टिः यत्राभूषा कथं यथा तेजोवारिमृदां विनिमयो मिथ्यातया जगदपि मिथ्येत्यर्थः वाचारं भणं विचारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव स-
त्यमिति श्रुतेः इदानीमेवं विधयः पंचकारणत्वेन कलितमायासंबन्धनिबंधनं किंचिदपि चिद्रूपपरमसत्यात्मके ईश्वरे स्वदृष्ट्या वस्तुगत्यापि नास्तीति दर्शयति धाम्नेति धाम्ना प्रकाशेन स्वेन स्वरूपभूतेनात्मचै-
तन्येनोपचारतः कारणत्वेन कल्पितेन सदा सर्वदानिरस्तं निराकृतं कुहंकपटाख्येन सतथोक्तं तं सदेति जीवा द्वैलक्षण्यप्रदर्शनाय अर्थादसंगत्वं कूटस्थत्वं चोक्तं तस्मादेकमेव ब्रह्मोपाहितानुपाहितभेदेन द्वे वा-
व ब्रह्मणो रूपैर्भूतैर्वा भूतैश्चैवामूर्त्तैश्चैव श्रुत्या प्रतिपाद्यते तत्र सगुणब्रह्मोपासनाजनिनेन शुद्धांतःकरणस्यानिर्गुणब्रह्मोपास्तौ बुद्धिरुपतिष्ठते ततश्च सकलं स्वात्मानं पश्यन्नात्मव्यतिरिक्तं किंचिदप्यपश्यन्निर्गुण-
एवावतिष्ठते इत्येवैतन्नैतनमिति पाद्यते नापरोऽप्रामाणिक इति तदेतत्कंठशोषणप्रलापज्वलनज्वाला तुल्यमिति न परीक्षाः क्षणमपि कटाक्षेण प्रेक्षते पूर्वापरपर्यालोचनया स्वोत्पत्तिव्युत्तिवि-

धर्मः प्रोज्झते कैतवोत्र परमो निर्मत्सरणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तुशिवदंतापत्रयोन्मूलनम् ॥

श्रीमद्भागवते महा मुनि कृते किं वा परैरीश्वरः सद्यो ह्यव रुध्यते त्रकृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् २

रुद्धत्वाच्छ्रुतिस्मृतीनामतात्पर्यार्थत्वात्प्रत्यक्षादिप्रमाणग्रहणग्रहणप्रवृत्तिशिरस्कत्वादाचार्यैस्तत्र तत्र निराकृतत्वाच्छ्रुत्यादीनां मिथ्यात्वपरत्वे विरोधस्य दर्शितत्वादस्मदुक्तार्थे बहुप्रमाणसंभवाद्ग्रन्थबाहुल्यभयान्न तन्नि-
राकरणं प्रपंच्यते नहि अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामैर्हनुकमिति वदतां संप्रदायविश्वमिति १ ननु जन्माद्यस्य यत इत्यनेन सकलपुंराणार्थस्य संक्षेपतो दर्शितत्वात्किमुत्तरश्लोकेनेत्यतो ग्रन्थारंभं गलाचरणा-
द्युक्तयानारायणस्य प्रस्तुतत्वं न तु साक्षाद्विषयत्वेन विषयस्त्वव्येवेति शंका निरासार्थं विषयतत्साधनार्थं धर्म इति ननु यदि साधनत्वा बोधकं प्रायस्तदेव प्रमाणत-
योपादेयं अतः कथमस्य ग्रन्थस्येत्यतो वाह धर्म इति अत्र श्रीमद्भागवते प्रोज्झते कैतवः परमो धर्मः प्रतिपाद्यते अत्र श्रीमद्भागवते निर्मत्सरणां सतां वेद्यं वास्तवं शिवदंतापत्रयोन्मूलनं वस्तुप्रतिपाद्यते किं विशि-
ष्टे महा मुनि कृते अपरैः किं वा शुश्रूषुभिः कृतिभिः अत्र श्रीमद्भागवते अभ्यस्यमाने ईश्वरः सद्यस्तत्क्षणात्तद्दिदिवरुध्यत इत्येकान्वयः अत्रास्मिन् श्रीमद्भागवते श्रीमत्त्वं नाम भ्रूयमाणरमणीयतयाऽर्थपर्यालोचन-
याचास्येतेरेभ्यः आधिक्यं तथा चोक्तं राजते तावदन्यानि पुराणानि सतांगणे । यावन्न दृश्यते साक्षाच्छ्रीमद्भागवतं परमिति धियते अनेन अधः पतन् पुरुष इति धर्मः धारयतीति धरो भगवान्समीयेत ज्ञायते अने-
नेति वा दधाति कर्तारं मयतिमितु हे निस्तिपापमिति वा भगवतः प्राप्ति साधनभूतः ननु धर्मो न्यत्रापि प्रतिपाद्यते किमत्रैवेति तत्राह प्रोज्झते इति प्रोज्झते कैतवः कैतवं प्रकटं प्रोज्झते कैतवं
येन सतथोक्तः कितवो नाम लोके मनस्य न्यदभिधेयं अन्यदेवाभिचरति तद्दन्नाभिगवत्प्रीतिं मरेण स्वर्गादिफलं मनस्य नुसंधाय भगवद्गुणप्रतिपादनलो लुपनिगमार्थं अन्यथा वदन् स्वात्मानो देहं द्वि-
याणामीश्वराधिष्ठितत्वमीश्वरनियम्यत्वं निगूह्य हरेः कारयितुं त्वं फलदा तृत्वमपि अवगणय्याह मे देवं करिष्येऽर्थीसमर्थो विद्वानहमेव स्वतंत्र इति बुद्ध्या वा युक्तः कितवः तेन किं यमागो धर्मैकैतव इत्युच्यते अतोऽप-
लकामनयैव धर्मः कर्तव्य इत्ययमर्थोत्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः तत्कर्म यन्नबंधाय साविद्याय विमुक्तय इति श्रीविष्णुपुराणे । तर्ह्येतावता पूर्णत इति तत्राह परम इति यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्प-

स्यसिक्तैतेयत्तत्कुरुष्वमदर्पणमितिस्मृतैः भगवदर्पणतः परमात्माभीयतेऽनेनेत्येतदभिप्रायेण परमइत्यभिधायिपरीरपरमात्मनोरित्यभिधानात् सपरः शत्रुः संसारः भीयते प्रलीयते इतिवा मीरुहिंसायां प्रमीयाहिंसाचसंज्ञपनमित्यभिधानं किंचयतो अधिकतमः सुखहेतुर्भवतिसपरमोधर्मः सचभक्तियोगलक्षणएव तथाचभारतेभिष्मयुधिष्ठिरसंवादे कोधर्मः सर्वधर्माणांभवतः परमोमतः । इतिपृष्ठे एषमेसर्वधर्माणां धर्मोधिकतमोमतः यद्भक्त्यापुंडरीकाक्षंस्त्वैर्वर्चः सदेति उक्तंच एतावानेवलोकस्मिन्पुंसांधर्मः परः स्मृतः भक्तियोगोभगवतितत्त्वामग्रहणादिभिः नृणामयंपरोधर्मः सर्वेषांसमुदाहृतः त्रिशल्लक्षणवान्साक्षात्सर्वार्त्तायेनतुप्यतीतिस्वोक्तेः केषामधिकारः कश्चासाक्षाद्विषयइतितत्राह निर्मत्सरानामित्यादिनाभावप्रधानो निर्देशः निर्गतमात्सर्ग्येषांतेतथोक्ताः तेषांसतांप्रशस्तकर्मणांपुरुषाणां सतामपिकचित्क्वचिन्मात्सर्यस्यात्तन्नकर्तव्यस्वोत्तमेष्वित्यतो निर्मत्सरानामित्युक्तं ज्ञेयं कृद्योगेष्वीति सतामिति वेदनंज्ञानमेवनकर्मोदिकमित्यतेवेद्यमित्युक्तं वास्तवंनिरस्तदोषपूर्णगुणं वस्तुअप्रतिहतं नित्यं अप्रतिहतं नित्यत्वेनवसनशीलत्वादित्यर्थः दुःस्वनिवृत्तिसुखप्राप्ति लक्षणस्यपुरुषार्थत्वात्तदभावात्किमनेनेतितत्राह शिवदामिति परमानंदं ददातीति च तापत्रयोन्मूलनं आध्यात्मिकादिसकलदुःस्वनिवर्तकंच वेत्तावेद्यस्य सर्वस्य मुनिः साद्रिरुदाहृतइत्यभिधानान्मुनयो ब्रह्मादयः तेभ्योप्यतिशयितसर्वज्ञानमहामुनिव्यासः साक्षान्नारायणः कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्विनारायणं प्रभुभितिवचनं तेन कृते प्रणीते ननु किमिति ईश्वरतुष्टिकरो भक्तियोगलक्षणो धर्म ईश्वरश्चात्र प्रतिपाद्यो न धर्मादिरिति तत्राह किंवेति भक्तियोगलक्षणधर्मस्य हेररपरोक्षज्ञानमुत्पाद्यतत्प्रसादांतरंगसाधनत्वेनापवर्गलक्षणानभ्वरफलहेतुत्वाद्ब्रह्मिर्मुखमनोरंजकत्वेन स्वर्गादि क्षयिष्णुवत् फलमुत्पाद्य संसारावृत्तिहेतुत्वात्तदधर्मादिकथनैः किंवा प्रयोजनं न किमपीत्यतः तानंतरेण भक्तियोगलक्षणधर्मस्तद्विषय ईश्वरश्चात्र प्रतिपाद्यतइत्यर्थः । ननु दृष्टफलप्रवृत्तिद्वारा दृष्टफलप्रवृत्तिदर्शनात् किमत्र दृष्टफलमिति तत्राह ईश्वरइति अस्मिन् भागवतशास्त्रे सम्यगभ्यस्यमाने कृतिभिः शिक्षितबुद्धिभिः शुश्रूषुभिः मनोवाक्कर्मभिः गुर्वीदिपरमपुरुषपरिचर्याकर

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुक्रमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥ पिबतभागवंतरसमालयं मुद्गरहोरसिकामुविभावुकाः ॥ ३ ॥

णकुशलैः साधनसामग्र्युपेतैरभिः ईश्वरः लक्ष्मीं शांतिं चेतनगणाद्वरउत्तमः तत्प्रवर्तनशीलो वापरमात्माहृदि हृदयकमलसद्यः शीघ्रं तत्क्षणात्कालव्यवधानमंतरेण अवरुध्यते भक्तिशृंगलयावद्धो हृदयतइत्यर्थः अत्र सद्यः तत्क्षणशब्दावधिकारिविशेषद्योतकतया प्रयुक्तौ ये साधनसामग्रीभ्यस्तस्तेषां यस्मिन्क्षणे ग्रंथोपक्रमस्तस्मिन्क्षणे एव भगवान् हृदयते तदुक्तं शनैर्कर्मगवल्लोकानृलोकं पुनरागतइति ये भविष्यत्साधनसंपत्ति संपादनयोग्यास्तेषामपि सद्यः साधनसामग्र्यां सत्यां दृश्यते यन्नियतं कालांतरभावि तज्ज्ञादिति भवत्येवेति च वक्तुं शक्यत्वाद्भक्तियोगलक्षणधर्मे ईश्वरौ विषयतया निर्मत्सरसदाधिकारिभिः प्राप्तं निर्दुःस्वपरमानंदं आख्यं प्रयोजनमित्येतच्चित्तयमत्र प्रतिपाद्यतइत्यभिप्रायेणात्रेति त्रिशः कथितं नतुसगुणब्रह्मतत्तुष्टिकरः परमधर्मः निराकारं निर्गुणं ब्रह्मचेति त्रितयाभिप्रायेणात्रेति त्रित्वमिति कर्मदेवब्रह्मकांडार्थोप्यत्रैव निर्णीतइति वा धर्मइतिकर्मकांडार्थः निर्मत्सरानां सतामिति देवताकांडार्थः देवतानामेवमात्सर्यराहित्येन मुख्यसत्त्वेनोत्तमाधिकारित्वाच्च वेद्यमिति ब्रह्मकांडार्थः तस्मान्नारायणावतारेण सर्वज्ञतमेन कृष्णद्वैपायनेनाप्तमेन प्रणीतत्वेन प्रमाणतमत्वादिदं श्रीमद्भागवतं सर्वमुक्तुमिर्नंतरमभ्यसनीयमिति सिद्धम् २ एवं ज्ञातफलानामपि प्रेक्षवतांप्रशंसाविधिभ्यां भागवतशास्त्रश्रवणाभ्यां सेक्षिप्रप्रवृत्तिः स्यादिति प्रशस्याविधत्ते निगमकल्पतरोर्गलितं शुक्रमुखादमृतद्रवसंयुतं भागवतं फलंतस्य रसमालयं मुद्गः पिबेतये कान्वयः मर्त्यलोके भवनशीलारसज्ञायुं निगमयति नितरां ज्ञापयत्यपेक्षितां शेषपुरुषार्थानिति निगमो वेदः स एव कल्पतरुः कल्पितं संकल्पितं भक्ताकांक्षितं तरति वितरति ददातीति कल्पतरुः सुरपादपः उपसर्गः स्वयं धातुलीनमर्थप्रकाशयति न स्वतडत्पादयतीति वृत्तिकारवचनदर्शनात्तरति दर्शनार्थोपि भवति विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनं इत्यभिधानाच्च तस्माद्ब्रह्मासनान्माभ्यां गलितं पातितं शिवावतारस्य मत्पुत्रस्य शुक्लान्मोमुने मुखत्परीक्षिते प्रवचनादमृतद्रवेण संयुतं पूर्वमप्यमृतवत् द्रवसंयुतं पश्चाच्छुकाचार्यमुखप्रवचनेनातीव द्रवीकृतमित्यर्थः तथाच पञ्चपुराणे अंबरीषप्रतिगौतमवचनं अंबरीषशुक्रमोक्तं शृणु भागवतंसदा । पठस्वस्वमुखे भापिय

दीच्छसिभवक्षयमिति भागवत्ताख्यं फलं निष्पन्नं पक्षमिति यावत् तस्य फलस्य मधुरं रसं लिङ्गशरीरमोक्षपर्यंतं मुहुः परावृत्य श्रवणाजालि मुटुः पिचतपानं कुरुत श्रवणादिनाऽऽद्यादयेत्यर्थः अहो इति वाळा
नुन्मुखीकरोति अस्य फलस्यामृतसंस्वादसुखानुभवं श्यतेति रसशब्दस्यतिक्तादिषु षट्पञ्चावप्यमृतद्रवेषादिसोके स्तदप्यथानु मत्प्यामधुरसोप्राहः पानप्रारंभसमयेऽतिमधुरवायं रसः इति वा अ
हो इति निगमकल्पः वेदाख्यकल्पवृक्षः कल्पः सुरपादपेपिसंयोजित इति वचनात्तेभवतारयति प्रकाशयतीति निगमकलमतः तस्माच्छुकाचार्यानिनात्गलितं व्याख्यातं परीक्षिते इति शेषः अमृतकैवल्यं त
स्य द्वोगतिः तया पुन्र्कैवल्यप्रपक्षमिति यावत् रससंयते निवासस्थानं भागवतं फलं भवेति वा अत्र पिचते भक्षणं अनेकार्थत्वाद्दानूनां न चापमाचार्योक्तोऽर्थे नैरप्यश्वेयं चतुर्मुखमुखलेखद्विगोच
रापरिभित्तार्थभागवततात्पर्यार्थदर्शयतां पूर्णमतीनामाचार्याणामप्यप्यंकाश्चेत्तु द्विसमुद्रतरंग इति निश्चित्य वक्तुं शक्यत्वात् भुवि गलितमिति वा देवलोकैर्देवैः पीयमानं सज्जनमनुजल्पयाभुविपातित
मित्यर्थः ३ ननु ब्रह्मज्ञाने तथामुक्तिः प्रयागमरणेन वा । अथवास्त्रानामात्रेण गोमत्यां कृष्णसंभियाविति स्मृतः प्रकारांतरेण अपि पुरुषार्थः स्यात् किमेनेत्यसो नैव पुरुषार्थो नान्येनेति लयापनया स्यादिति परि
गृहीतत्वं ज्ञापनाय श्रोतुं प्रवक्तृणां महापुण्यफलवत्त्वं वेदनाय च शौनकादिमुनिवरसूतप्रश्नप्रतिवचनरूपा माख्यार्थिका माह नैमिष इति शौनकादयश्च ऋषयः अनिमिषक्षेत्रे नैमिषे स्वर्गाय लोककायसहस्रसंस्त
मासतेत्येकान्वयः शुनकस्यापत्यं शौनकः तदेव तस्य नाम शौरिरिति वत्स आदिवैषातितथोक्ताः ऋषयस्त्रिंशत्कालदर्शनः मंत्रद्रष्टारो वा अनिमिषक्षेत्रे श्रीनरहर्यादि सुरवरसंनिधानावासे निमिषा ऋषिसेव्य
फलाः वृक्षा विशेषाः तस्मिन् संती नैमिषं चित्रकृन्निमिषो नैमिषश्चुलोथायुगच्छद इत्यभिधानात् विशिष्टक्षेत्रदर्शनाय देवमेरितस्य सुदर्शनस्य नैमिष्यस्मिन् विशीयेत तन्निमिषं तदेव नैमिष इति यत्तच्चित्तं निमिष

नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ॥ संत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ४ त एकदा तु मुनयः प्रातर्हुतं हुताशनाः ॥ सत्कृतं सूतमासीनं पप्रच्छुरिदं
माहताः ५ ॥ ऋषय उचुः ॥ त्वया खलु पुराणानि सेति हासां मिचानव ॥ आख्यातान्यप्यधीतानि धर्मशास्त्राणि तान्युत ६ यानि वेदविदां श्रेष्ठे भगवान्वादरा
यणः ॥ अन्ये च मुनयः सूतपरापरविदो विदुः ७

नाम्ना ऋषिणा यत्र तपश्चीर्णं तरसंबंधाद्दानैमिषं तस्मिन् क्षेत्रे निमिषारण्ये स्वरतो विष्णुः तेन गतोलोकौ वैकुण्ठारूपः तस्मै सदानंदज्ञानमूर्तिरवास्वर्गो विष्णुः लोक आश्रयः तदर्थमिति वा स्वरिति विष्णुस्तं गमयति ति प्राप
यति ज्ञापयतीति स्वर्गः लुक् प्रकाशन इति धातोर्लोकाः प्रकाशः ज्ञानं विष्णुस्तद्विषयपुराणधर्मज्ञानार्थमिति वा ननु मनः प्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विषय इति दुःखासां भिन्नदेवसेव्यदेशविशेषा योति तस्य न इत्यन्वयमि
ति श्रुतेः सहस्रं समाप्यं स्तत्तथोक्तं षष्ठसहस्रमाप्यभिन्यर्थः सतः सुजनान्त्रापतइति सतो ब्रह्म गत्वा गमयेति वा संत्रं प्रशस्तरकर्त्तुं सुश्रममिति वा संत्रं बहुकर्तृकं पागविशेषं आसत उपविशन् अदीक्ष्यन्नित्य
र्थः ४ ये सन्नयागे दीक्षितास्ते मुनयः सर्वज्ञा अपि एकदा कांसिंश्चित्स्वाश्रमं प्रत्यागतं सत्कृतं तद्योग्यसंस्कारैः पूजितमासीनं मुखं पीठे उपविष्टं सूनं इदं स्वबुद्धिस्थितं प्रच्छुः किं विशिष्टाः आहताः विनीताः
तेनापि पूजिता इति वा हुतं हविरश्नातीति हुताशनोऽग्निः प्रातः काले हुतः हुताशनोऽयं स्तेतथोक्ताः हुतेन पय आदिद्रव्ये गहुतोऽग्निं स्तेतुतु ताग्रय इत्यसत् हुतशब्दस्य पय आदिष्वपाठात् तुला
कानुं कं पाच्योक्तः पृच्छते द्विं कर्म कृत्वा तसूतमिदं प्रच्छुरितिकर्म द्वयं पुण्यते ५ प्रशंसितः प्रवक्ता सुतः स्वप्रश्नोत्तरं संतुष्य सम्यग्वक्तीति हृदि कृत्वा प्रष्टव्यार्थं पृष्ठतः कृत्वा तं प्रशंसति शौनकादय इत्याह त्वया ख
ल्विति अनघ दुःखेनोपसेनैव घमिष्यति यभिधानां निरस्तसमस्तकार्यव्यसन स्वयासेति हासां निभारतादीति हाससहितानि पुराणानि अधीतानि वेदवत्पठितानि आख्यातानि व्याख्याता
न्यपि यानि मुनया ब्रह्मलक्यादि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि तान्युत अपि अधीत्य व्याख्यातानीत्येकान्वयः ६ तस्य ज्ञानेयसां वदंतीत्याह यानीति वेदविदां श्रेष्ठः वादरायणो भगवान् यानि वेद अन्ये च परावर
विदः प्रमुनयः तान्येव विदुः किंच ते मुनयो वेदादन्यत्र यानि विदुः हेतौ म्परं तत्त्वतः तरसं वेद इत्येकान्वयः वेदशादरतानां वादिनामाश्रयत्वाद्वादादरायणः ब्रह्मयोः सावर्ण्यात् बादराणां संबंधीयत्वादरं अथ न

स्थानं यस्य स तथोक्त इति वा परं ब्रह्म अपरं ब्रह्म विदंतीति परापरविदः अतीतानागतविदो वा हे सौम्य भक्तिज्ञानलक्षणसोमार्हं विदकृताविति धातोः भगवान्यानि वेदचकार अन्ये च मुनयो यामिचकुः तत्सर्वजानासीति वा गुरुः स्निग्धस्य स्नेहलक्षण भक्तिसंपन्नस्य शिष्यस्य गुह्यमप्यतिगोप्यमपि ब्रूयुस्तु अपितत्संभावितामित्यन्वयः ब्रूयुरपि ब्रूयुरेवेत्यर्थ इति वा ७ ८ इदानीमभिमतार्थमाहुरित्याह तत्रेति आयुष्मन् शस्तायुष सूतभवता तत्र पुराणादिष्वंजसा ऋजुमोर्गेण यत्पुंसामेकांततः श्रेयोनिश्चितं तन्नः शंसितुमर्हस्यित्यन्वयः ९ ननु किमिति संक्षिप्य कथनं विस्तरेण किं न स्यादिति तत्राह प्रायेणेति अस्मिन्कलौ युगेजनाः अल्पायुषः अतएव मर्त्याः मरणशीलाः मंदाः कर्मकरणशक्तिगूण्याः सुमंदमतयः अत्यल्पप्रज्ञाः मंदभाग्याः अल्पपुण्यभागेनः कुष्ठभगंदरादिव्याधिभिरुपद्रुताः प्रायेणेति प्रत्येकमभि संबध्यते बहुलमेवं कश्चिदेवोक्तार्थे अन्यथा स्यादित्यर्थे वर्तते इत्यन्वयः १० अल्पायुष्यादिभिः अत्यंतं दुर्बलानां श्रेयः साधनशास्त्राणि हि त्वावर्थादिविषयानेकशास्त्रश्रवणं दुःशकमित्याहुरित्याह भूरीणीति विभागशः प्रत्येकं विभक्तानि तथा भूतानि भूरीणि बहूनि भूरिकर्मणि व्यापारवति श्रोतव्यान्यर्थादिविषयशास्त्राणि संतीति यदित्यन्वयः प्रश्नार्थनिगमयति अतइति अतएव मर्थादिविषयशास्त्रज्ञानं दुःशकं श्रेयः परिपंथि च आयुरादिकंचालपमतः साधोहीनजात्युत्पन्नत्वेपि निर्दोष अत्रैषु शास्त्रेषु तत्सारं तन्मनीषयानुद्धवा समुद्धृत्येदमवोपादेयमिति नः ब्रूहि किमर्थं भूतानां भद्राय येन भवदुक्तसारश्रवणेना

वेत्थत्वं सौम्यतत्सर्वतस्त्वतस्तदनुग्रहात् ॥ ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ८ तत्र तत्रांजसायुष्मन्भवता यद्विनिश्चितम् ॥ पुंसामेकांततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसि ९ प्रायेणाल्पायुषो मर्त्याः कलावस्मिन्नयुगेजनाः ॥ मंदाः सुमंदमतयो मंदभाग्यास्तु पद्रुताः १० भूरीणि भूरिकर्माणि श्रोतव्यानि विभागशः ॥ अतः साधोऽत्र यत्सारं समुद्धृत्य मनीषया ॥ ब्रूहि भद्राय भूतानां येनात्माऽऽशुप्रसीदति ११ सूतजानांसि भद्रं ते भगवान्सात्वतांपतिः ॥ देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया १२ तं नः शुश्रूषमाणानामर्हस्यं गानुवाजितुम् ॥ यस्यावतारो भूतानां क्षेमाय विभवाय च १३ आपन्नः संसृतिवोरां यन्नामविवशो गृणन् ॥ ततः सद्यो विमुच्येत यं विभैति स्वयं भवः १४ यत्पादं संश्रयाः सूतमुनयः प्रशमायनाः ॥ सद्यः पुनस्त्युपस्पृष्टाः स्वधुनीवा नुसेवया १५

त्याहरिराशुप्रसीदति अनुग्रहोऽनुमोभवतीत्येकान्वयः ११ सारश्च हरेः कृष्णावतारकथैवेत्याशयवंतः पुनराहुरित्याह सूतेति भोसूतजानांसि सकलमिति शेषः ते तुभ्यं भद्रं मंगलमस्तु ते तवाविवभूतमद्रं सर्वभंगलं भगवंतं जानासीति वा सात्वतांपतिर्भगवान् यस्य कार्यविशेषस्य चिकीर्षया वसुदेवस्य सकाशाद्देवक्यां जातः १२ यस्यावतारो भूतानां क्षेमाय हि कामुष्मिन्कलौ विभवायामिवृद्धये भवति अंगहेवत्स तस्य कृष्णस्य तं कार्यविशेषं चित्रापरपर्यायं शुश्रूषमाणानां अस्माकं अनुवाजितुं सम्यग्वक्तुमर्हसीत्येकान्वयः सात्वतांमिति सत्ब्रह्मकृष्णाख्यमुपास्य भेषामस्तीतिसत्वंतः त एव सात्वतः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अणत्स्यादर्शनं छांदसं यद्वासातिः सौत्रोधातुः सुखार्थः वासरूपन्यायेन किंपि सात् सखापरमात्मा एषामस्तीति सात्वंतो भक्तास्तेषांपतिः मरुत्वतामिति वत्सात्वतमिति रूपसिद्धिः यद्वासात्वतश्चास्तिपदिकात् तत्करोति तदा च षड्इतिोणाचिक्वेति प्रचेति किंपि चकृतोणिचोलोपे अतो लोपे च सात्वतामिति रूपसिद्धिः सात्वतां पंचरात्रोक्ता नुष्ठानकारिणां यादवानां वा चरितमेवानुवर्णनीयं नान्यद्यतस्तस्य वासुदेवादिनामोच्चारणादिस्विलंबं धनिवृत्तिः तत्र किं चकृतं चरितश्रवणमननाभ्यामित्याशयवंत आहुरित्याह आपन्नइति भवः संसारः अहंकाररूपेण बंधकोरुद्धो वा यं प्रति विभैति भयादपसृतो भवति यन्नाम यस्य नाम गृणन् उच्चारयन् विवशः बह्वभ्यासात् घोरांसं सृतिमापन्नः पुरुषः ततः घोरांसं सारारत्सद्यस्तदानि भवविमुच्येत विशिष्टां मुक्तिमाप्नोति १६ किंच यत्पादं संश्रयाः यस्य पादो वेव संश्रयोपेक्षां तथोक्ताः प्रकृष्टाः शमो भगवन्निष्ठैवायनमाश्रयोपेक्षां प्रशमायनाः मुनयः यैः प्राणिभिरुपस्पृष्टास्तान् सद्यः पुनंतिपि विव्रिकुर्वति यत्पादं संश्रयादिति पाठे

यच्चरणनिषेवणादात्मानं पुनर्नतीत्यर्थः तत्र निदर्शनमनुसेवया अनुसेवनेन निवेवणेन उपस्पर्शेन रानाचममादिना स्वधुनीविशेषवया लोके पुनातिथेत्यन्वयः स्वधुन्यापइति पाठे गालपरिमाणवः चिरका
 लसेवया मुनयः सद्य इति शेषः १५ पुण्यश्लोकैर्ब्रह्मादिभिः इडचंस्तुसंक्रमं कंसवधादिचरितं यस्य स तथा पुण्यश्लोकश्चाप्यमीडचकमेति वा तस्य हरेः कलिमलपहं कलिनिमित्तं मलं पापलक्षणमपहं तीति यशश्च
 रिता परपर्यायम् शुद्धिकामः अतः करणनिर्मितां कामयमानः को वा पुरुषः न शृणुयादिदित्येकान्वयः १६ न केवलं कृष्णकथेव वक्तव्यमस्याद्यत्तारारं तरकथापीत्याह तस्य कर्मणीति लीलया मत्स्यादि
 कलाः दधतः तस्य हरेः सूरिभिर्ब्रह्मादिभिः परिगीतान्युदाराण्यक्लिष्टान्युदृतदोषाणि वाक्यमंगिब्रह्मीत्येकान्वयः १७ तदेवास्माकं वर्णनीयमित्यभिप्रेत्याहुरित्याह अथेति यतएव यच्च दृष्टधानानाम्
 स्माकं कलिमलपहं अथ तस्मादात्ममायास्वरूपभूतेच्छया स्वैर्यथेष्टं लीलाः प्रलयजलविहारादिक्रीडाः विदधत इति तद्विहारादिभिरुक्तैः शुभाः मंगला अवतारकथाः हेवीभ्यस्माकमाख्याहीत्येकान्व
 यः १८ भवतां बहुशः श्रुतहरिकथानां किमित्ययमुत्कंठा विंशेष इत्यत उच्यते वयमिति वयमुत्तश्लोकस्य हरेर्विक्रमैः श्रुतैर्न विवृप्यामः अन्येषां वृषिभिरस्तुवानास्माकमलं बुद्धिरित्येति स्मिन्नर्थे तु शब्दः य
 द्विक्रमजातं शृण्वतारं सा विवेकिदुषां स्वादुस्वाद्विति मधुरं भवतीत्येकान्वयः १९ रसो रागे विषे वीर्येति तादौ पारदेद्रव इति तद्विशेषज्ञावारसज्ञाः १९ संप्रति कृष्णावतारचरितश्रवण एव उत्कंठा विशेष इत्य
 भिप्रेत्याहुरित्याह कृतवानिति स्वमहिम्ना गूढः कपटमानुषः केशवो भगवान् रामेण सह यानि मत्सर्ववीर्यमतिक्रम्य विद्यमानानि नीवीर्याणि पराक्रमलक्षणां नि कृतवान् कबूहीत्येकान्वयः यानुषेव

को वा भगवतस्तस्य पुण्यश्लोकैर्दृष्टकर्मणः ॥ शुद्धिकामो न शृणुयाद्यशः कलिमलापहम् १६ तस्य कर्मण्युदाराणि परिगीतानि सूरिभिः ॥ ब्रूहि नः श्रद्धा
 नानां लीलाया दधतः कलाः १७ अथाख्याहि हरे र्धो मन्नवतारकथाः शुभाः ॥ लीलाविदधतः स्वैरमीश्वरस्यात्ममायाया १८ वयंतु न विवृप्याम उत्तमश्लोक
 विक्रमैः ॥ यच्छृण्वतारं सज्जनानां स्वादुस्वादुपदेपदे १९ कृतवान् किल वीर्याणि सहरामेण केशवः ॥ अतिमर्त्यानि भगवान् गूढः कपटमानुषः २०
 कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् ॥ आसीना दीर्घसेत्रेण कथायां सक्षणाहरेः २१ त्वनः संदर्शितो धात्रा दुस्तरं निस्तिर्षिताम् ॥ कलिसत्त्वरं
 पुंसां कर्णधार इवार्णवम् २२ ब्रूहियोगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्येधर्मकर्मणि ॥ स्वांकाष्ठामधुनेपेते धर्मः कंशरणगतः २३ इति श्रीभा० महापुराणे प्र० प्रथमोऽध्यायः ॥ १॥

पिकंसुखं पटति प्राप्नोतीति कपटमानुषः इत्यर्थोऽपि ग्राह्य इति २० दीर्घसेत्रे दीक्षितानामस्माकं हरिकथाश्रवणावसरोस्तीत्याहुरित्याह कलिमागतमिति आगतं प्रविष्टं कलिमाज्ञायास्मिन् वैष्णवे क्षेत्रे दीर्घस
 त्रेणासीना व्यापारान्तरं विहाय वयं हरेः कथायां कथाश्रवणे सक्षणाः सावसरा इत्येकान्वयः २१ पुंसां सत्त्वगुणहरं दुस्तरं तर्तुमशक्यं कलिनस्तिर्षितां निस्तरां तर्तुमिच्छतां नः हेसूतत्वं धात्रा दैवेन संदर्शितः
 कइव दुस्तरमर्णवं निस्तिर्षितां सांयात्रिकाणां कर्णधार इव कर्णधारः यूपकाग्रस्थायी पुरुषः २२ प्रश्नान्तरं कुर्वतीत्याह ब्रूहीति अधुना धर्मरूपाणि कर्मणि यस्य सः धर्मकर्मतिस्मिन् ब्रह्मण्ये ब्राह्म
 ण्यहितकारिणि अणिमाद्यष्टयोगेश्वरे भक्तिज्ञानलक्षणयोगे वा योगीश्वरे वा कृपिर्भूवाचकः शब्दोऽप्यश्रान्तिवृत्तिवाचकः । तयो रैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते इति वचनात्सच्चिदानंदलक्षणे कृष्णे स्वांकाष्ठां गुणपूर्णं
 स्वमूलरूपमुपेतं गतवतिसति पूर्व्वीनिर्दिष्टी धर्मः भक्तिज्ञानलक्षणः कंसुखं शरणं गत इति तमस्माकं ब्रूहीत्येकान्वयः पुंसामेकांत इति श्रेयः साधनविषयः १ ब्रूहि ब्रह्मायेति प्रत्यगात्मविषयः २ अहं स्यं गानु
 वर्जितुमिति कृष्णावतारविषयः ३ ब्रूहि नः श्रद्धा नानाभिमतियशोविषयः ४ अथाख्याहीत्यवतारान्तरविषयः ५ ब्रूहियोगेश्वर इति धर्मविषयः ६ एवं पट्टप्रश्नाः २३ इति श्रीभावते महापुराणे
 प्रथमस्कंधे पदरत्नावल्यां विजयध्वजकृतटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ७ ॥ ७ ॥

शौनकादिविप्राणां भित्तिपूर्वोक्तैः षड्भिः समीचीनैः प्रश्नैः सम्यक्पृष्ठः रोमहर्षणिः सतस्तेषां शौनकादीनां वचनैः एतद्व्यासवचनम् १ शौनकादिप्रश्नपरिहारतया भागवतपुराणव्याकर्तृकामः उरुश्रवाः स्वेष्टगुरुद्रावतारं श्रीशुकमुनिं प्रणमति यमिति विरहकातरः पुत्रवियोगेकातरः अधीर इव स्थितः स द्वे पायनो यदा प्रव्रजंतमनुपेतं भवेत्कृत्यं पुत्रेत्याजुहावतदा तन्मयतया तरो विनेदुः अहं सर्वभूतहृदयं तं मुनिं सर्वज्ञमानतोऽस्मीत्येकान्वयः द्वीपो न दीपमध्यप्रदेशः स भयनमालयः यस्य स तथा द्वीपायनः स एव द्वे पायनः द्वीपस्यापत्यं द्वे पायनः न दीद्वीपे समुत्पन्नत्वात् तदपत्यत्वं निदेश औपचारिकः तद्वत्पराशरसुतत्वमप्यौपचारिकमिति ज्ञापयितुं एतदेव प्रसिद्धनामा करोतु प्रव्रजंतं सर्वपीरत्यागरूपमाश्रमाश्रयंतं तत्र कारणमाह अनुपेतं देहाद्यभिमानशून्यं केनापि सरुयारोहितमेकाकिनमिति वा न चोपनयनशून्योऽनुपेतः अनुपनीतस्य प्रव्रजनयोगात् न च प्रव्रजनं संन्यासः किं तर्हि प्रकर्षणगमनमेवेति वाच्यं यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति गौतमसूत्रविरोधात् अपगतं कृत्यं यस्मात्सोपेतकृत्यं स्तं कृतकृत्यं अपेतं निराकृतं कृत्यं छेदनकर्मयेन स तथा अवाप्ता हिंसा लक्षणाश्रमत्वात् च भित्तिवा पुत्रोतिदूरादाह्वानेन ह्युताभावश्छांदसः सर्वगतत्वज्ञापनाय वा तन्मयतया अहंकारात्मकरुद्रावतारशुकस्य व्याप्तिमत्तया वृक्षा अप्रतिशब्दं दुः किमु तशरीरिण इति द्योतयितुं अपिशब्दः सर्वभूतानां हृत्स्थानमयेत गच्छतीति सर्वभूतहृदयः तं अहंकारतत्त्वाभिमानत्वेन सर्वप्रस्थितमित्यर्थः २ पुनरपि भक्त्युद्रेकात्ते भवप्रणमति यइति यः स्वानुभावं ब्रह्म ममाह उपादिशत् यश्चांधं तमः अंधत्वापादकमज्ञानं तितीर्षितां तं तु मिच्छतां संसारिणां जीवानां करुण

इति संप्रश्नसंपृष्टो विप्राणां रोमहर्षणिः ॥ प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमुपचक्रमे १ सूत उवाच ॥ यं प्रव्रजंतमनुपेतमपेतकृत्यं द्वे पायनो विरहकातर आजुहाव ॥ पुत्रेति तन्मयतया तरो विनेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि २ यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमिति तीर्षितां तमो धमम् ॥ संसारिणां करुणया हपुराणगुह्यं तं व्याससूनुमुपयागिमिगुरुं मुनीनाम् ३ नारायणं नमस्कृत्य न रंचैव नरोत्तमम् ॥ देवो सरस्वतो व्यासं ततो ग्रंथमुदीरये ४ मुनयः साधुपृष्टो हं भवद्विलेखोऽस्मि ५ यत्कृतः कृष्णसंप्रश्नश्चेति नात्माशुप्रसीदति ५ स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे ॥ अहेतुकव्यव्यवहिताय यात्माशुप्रसीदति ६

या अखिलानां श्रुतीनां अर्थज्ञापकतया सारमुत्तमं अखिलस्य जगतः श्रुतेः श्रवणोद्विगस्य सारं मुखदं वा एकं सकलपुराणोत्तमं देहादींश्चरपयैतत्त्वानि दीपयति प्रकाशयतीत्यध्यात्मदीपपुराणगुह्यपुराणेषु गोप्यं पुराणस्य भगवतः सन्निधातुं योग्यमिति वा भागवताख्यं पुराणं मध्याचख्यौ मुनीनां गुरुतं व्याससूनुं श्रीशुकं उपयागिमिशरणं गच्छामीत्येकान्वयः अखिलश्रुतीः सरति गच्छति विषयतयेत्यखिलश्रुतिसारः कर्मण्यण्प्रत्ययः वेदार्थसारभूतमिति वा अध्यात्मं देहः तत्र दीपवद्वर्तमानं पुराणेषु गोपितं स्वानुभावं ममोपदिदेशेति वा ३ इष्टदेवतां शास्त्रगुर्वदीनं प्रणमति नारायणमिति नारायणशास्त्रप्रतिपाद्यं तथा ते मे वशास्त्रकर्तृत्वाद्गुरुव्यासं च नमस्कृत्य सकलभाग्यात्मिकां श्रियं देवां तथा परमगुरुं नरोत्तमं वायुं तथा विद्याभिमानिनो सरस्वतो तथोपसाधकं न रं शेषं प्रणम्य ततस्तेषां प्रसादात् श्रीभागवताख्यं ग्रंथमुदीरये व्याख्यास्ये भवत्प्रश्नपरिहारित्वेनेति शेष इत्येकान्वयः श्रीभागवतादिसर्वशास्त्रप्रवक्तृश्रोतृभिस्ते अवश्यं नमस्कार्या इति द्योतयितुं भवेत्युक्तिः ४ संप्रति सूतः शौनकादिप्रश्नसंहृष्टस्तत्प्रश्नं स्तोतीत्याह मुनय इति कृष्णविषयः समीचीनः प्रश्नः कृत इति पद्यस्मात् अतो हं भवद्विः साधु सर्वसाधनेषु तत्तमसाधनं प्रतिपृष्ठः न केवलमुभयेषामस्माकं साधु किंतु लोकं भंगलयतीति श्रवणमननाभ्यां कल्याणजनकत्वादित्यर्थः कुतः येन कृष्णसंप्रश्नेनात्मा मम नो वा प्रसीदति तस्मादिति स्मादित्येकान्वयः ५ भगवद्भक्तिजनकत्वात् कृष्णसंप्रश्न एव परमधर्म इत्याह सवा इति यतः कृष्णसंप्रश्नात् अधोक्षजे भवैतुकी अव्यवहिता भक्तिर्भवति पुंसां परो धर्मः सवा इत्येकान्वयः अक्षजन्यज्ञानमधः कृत्वाऽतीत्य वर्तत इत्यधोक्षजः भगवत्प्रसादं मंतरेण काम्यफले हेतुशून्यं हि त्रैलोक्ये विषेपादन्यप्रसंगादिव्यवधानशून्याऽव्यवहिता

नचान्योसावन्योहमस्मीति नाविष्णुः कीर्तयेद्विष्णुमित्यादि श्रुतिस्मृतिनिषिद्धत्वात् भेदबुद्धयपरपर्यायव्यवधानशून्येत्यर्थ इति नचश्रुति स्मृतिविरोधः अनयोः अन्यार्थत्वात् अविष्णुः नविष्णुर्यस्य स तथा अत इत्यर्थः अन्यः स्वतंत्रः अप्रतिहते ति पाठे अस्त्विति तत्पर्यः ययाभक्त्या आत्मा आशुप्रसीदति समुद्धृत्य मनीषयेत्युक्तं दर्शयति स इति स एव परो धर्मः यतो धर्मो दधोक्षजे भक्तिर्भवतीति वा ६ भक्तिरपि वैराग्यद्वारेण परोक्षज्ञानसाधनमित्याह वासुदेव इति वासुदेव भगवति प्रयोजितो भक्तियोगः वैराग्यं यदैहैतुकं ज्ञानं तच्च जनय तीत्येकान्वयः वसति सर्वत्र स्वस्मिन् सर्ववासयतीति वा वासुः क्रीडादिकरणादेवः वासुश्चासौ देवश्चेति वासुदेवः तस्मिन् भक्तिलक्षण उपायः भक्तियोगः वैराग्यं विषयेष्वसारता बुद्धिः अकारवाच्यविष्णुप्रसा द एव हेतुर्निमित्तं यस्य तत्तथोक्तं द्रव्यलाभादिहेतुसंबंधाद्द्रजालादिज्ञानं न भवतीति वा ७ ननु नित्यं नैमित्तिकादिधर्माणां सत्त्वात्कथमस्यैव परमत्वाभित्याशं क्यते तेषामपि कृष्णकथारतिजनकतया तत्सा धनत्वेन परमत्वाभित्याह धर्म इति यः पुरुषैः स्वनुष्ठितो धर्मः विष्वक्सेन कथाश्रयार्तिनोत्पादयेत्तर्हि पुंसां सेकं वलं श्रम एव हीत्येकान्वयः शास्त्रोक्तसदाचारद्रव्यदेशकालादिभिर्नियततया सुष्ठु नुष्ठितः स्वधर्मः यन्नाम्निकीर्तिते विष्वक् सर्वतः अंचतिदैत्यसेनामिति विष्वक्सेनस्तस्य कथासुरातं निरंतराभ्यासरूपां केवलं श्रम एव क्रियाकालोत्तरकालेपि दुःखस्वरूपत्वादयायास एवेत्यर्थः हि शब्देनानेवं वित् महत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यार्तवः क्षीयत इति श्रुतिप्रसिद्धदर्शयति ८ ननु धर्मस्य भगवत्कथारत्यजनकत्वे कथं श्रमैकफलत्वं धर्मादर्थोऽर्थोत्कामः कामात्सुखं इत्यर्थे शास्त्रादौ प्रसिद्धेरिति तत्राह धर्मस्येति अपवर्गो भोक्षः तत्साधनमाषवर्ग्यं तस्य धर्मस्य इहार्थः कांचनादिद्रव्यं अर्थाय फलाय न कल्पते हियस्मात्तस्माद्विरिकथारतिजनकत्वं फलमित्यर्थः धर्म एव एकां वं निरये मेन फलं यस्य स धर्मैकांतः तस्य धर्मसा धनस्यार्थस्य कामोलाभाय प्रयोजनाय न स्मृतः विद्वद्भिरिविशेषः ९ कामस्योद्विग्यप्रीतिलाभो न भवति तर्ह्येनाच्छादनाद्यभावे बुधादिना मरणमेव स्यात्तत्राह जीवेतेति

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ॥ जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं च यदैहैतुकम् ७ धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेन कथाश्रयाम् ॥ नोत्पादयेद्यदिरतिश्रम एव हि केवलम् ८ धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थो येह कल्पते ॥ नार्थस्य धर्मैकांतस्य कामोलाभाय हि स्मृतः ९ कामस्य नैद्विग्यप्रीतिलाभो जीवेतयावता ॥ जीवस्यातत्त्वो जिज्ञासोर्नार्थो यश्चेह कर्मभिः १० वदंति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ॥ ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते ११ सत्तामात्रं तु यात्किंचि त्सदसच्चाविशेषणम् ॥ उभाभ्यां भाष्यते साक्षाद्भगवान् केवलः स्मृतः १२

यावतार्थादिना जीवति शरीरयात्रानिर्वाहको भवति तस्मादर्थशास्त्रादौ प्रतिपादित क्रमो बहिर्मुसानामिति भावः ब्रह्मार्पणबुद्ध्या अकृतस्याकर्माणो भगवत्कथारतिसाधनत्वमित्याह जीवस्येति इह कर्म भिर्नार्थः भगवत्कथारतिलक्षणः सः अतत्त्वजिज्ञासोर्जीवस्य न भवति भगवत्तत्त्वमजानतः पुरुषस्य तदनर्पणबुद्ध्या कृतैः कर्मभिः फलमैहिकमुष्मि कं न स्यादिति भावः १० ननु अतत्त्वजिज्ञासोरित्युक्तं किं तत् तत्त्वं येन तदज्ञस्य कर्मभिः पुरुषार्थो न स्यादिति तत्राह वदंतीति अद्वयं असमाधिकं ज्ञानं ज्ञानं स्वस्वरूपं देशकालादिपुबृंहितत्वात् सर्वातर्थाभित्वादैश्वर्यादिगुणवत्त्वात् ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते ११ यच्च सत्तामात्रं केवलं न देहं अतएव यात्किंचिच्छोकाविलक्षणं तत्तत्त्वं वदंतीति त्रिकालेऽप्यन्यथाभूतमेकविधं भुवते न ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वं युक्तिमल्लोके ज्ञानस्य विषयापेक्षयोत्पत्तिविनाशधर्मदर्शनादस्यापि तथात्वेनानित्यत्वप्रसंगादिति तत्राह सदसदिति सत्कार्य असत्कारणं च अविशेषणं न स्वनिमित्तविशेषापादकं यस्येति शेषः विषयापेक्षया अनुत्पाद्यमपि उभाभ्यां सदसद्व्यां भाष्यते श्रुतं बृष्टं सृष्टं मज्ज्ञातु घट ज्ञात्रित्याद्यनंतकार्यकारणविशिष्टतया व्यवहियते अतो भगवान्साक्षात्केवलः प्रकृति संबंधविधुरः स्मृतः १ यद्विषयाज्ञानं भक्तियोगं जनयेत्तत् ब्रह्म किं प्रमाणं गोचरः उता गोचरः गोचरश्चेद्वटादिव दब्रह्मत्वं

१ अथ योन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मीति न स वेदयथापशुरिति बृहदारण्यकवाक्यम् ॥ तस्येयं परकीयव्याख्या ॥ यः कश्चित् अब्रह्मवित् स्वात्मनो व्यतिरिक्तां देवतां अन्योहमुपास्य देवतायाः अन्योसौ मत्तः उपास नीयो देवः इत्येवं ब्रह्मदृष्ट्योपास्ते उपास्योपासकयोस्तत्त्वं न वेदेति । तथाचाच भेदज्ञानं न दयातन्निषेधोऽभिमत इति भावः । स्मृतौ विष्णुभिन्नस्य विष्णुकीर्तनकर्तृत्वीनेषे व न तत्कर्तृतादी भन्न इति सिध्यतीत्याशयः ॥

अगोचरश्रेष्ठास्त्येवेत्याशंक्योभयदोषपरिहारायाह वदतीति नवयंप्रमाणैरनुमीमहेनचैवतावतानासितकिंताहिंयत्ज्ञानमद्वयंज्ञानुज्ञेयलक्षणरहितंस्वाविदस्तत्तत्त्वजगदाकारेणविवर्ततइतिवदति तदेवे दंतिभिर्ब्रह्मेतिपरमात्मोतिभगवानितिशब्दयते तत्रायंविभागः बृहत्त्वात्ब्रह्मेतिवेदांतिनः परंकेवलमादानादिकवृत्त्वादात्मेतियोगिनः बहुणयुक्तत्वाद्भगवानितिपौराणिकाः तत्रकिंतत्सत्यामितिवत्राह सत्तेति तस्मादत्ररुणंप्रमाणेननिर्गुणमितिशास्त्रमथितार्थइतिकेचद्वयाचक्षते तदसारं अत्रैवपूर्वापरवाक्यार्थपर्यालोचनयास्वाविरोधात् १२ तदाह तादिति एवमुक्तप्रकारेणब्रह्मपरमात्माद्य नंतवैदिकादिपदवाच्यतयासगुणःसर्वजगत्कर्तापरमात्मानंपरमात्मानंविषयवैराग्येणयुक्तयाभक्त्यातमेवात्मानंपरमात्मानंआत्मनिहृदिपश्यंतित्वमिदंस्वभावतत्त्वमितियस्मात्तस्मान्मुनयोज्ञानिनः अदधानाःशास्त्रोक्तवस्तुगत्यास्तिक्यबुद्धियुक्तश्रुतिगृहीतयावेदांतश्रवणेनदृढगृहीतया तत्त्वज्ञानेन चेत्तिसमुच्चयार्थः तस्माज्जगदाकारेणावेवितंतत्त्वमन्यन्निर्गुणमन्यत्तत्त्वमितिनार्थः १३ उपसंहरति अतइति हेद्विजश्रेष्ठाःसंसिद्धिःफलं १४ कृष्णसंप्रश्रस्यपरमधर्मत्वंनिगमयति तस्मादिति यतःकृष्णसंप्रश्रस्यैवपरमधर्मत्वंतस्माद्धेतोः एकेनएकाग्रेण चकारौपरस्परसमुच्चयार्थो श्रवणादितत्तत्कालेकर्तव्यं नक्वचित्कालोवृथायापनीयइत्यस्मिन्नर्थेनित्यदाशब्दः १५ फलदर्शनंपुरोधायप्रवृत्तिदर्शनाच्छ्रवणादिनाकिंफलमितितत्राह यदिति यंभगवंतमनुसवनंनिरंतरंध्यातुंशीलमेवाभिमित्यदनुध्यायिनःयुक्ताःमनोयोगयुक्ताः कर्मपाशेननितरांबंधनंतच्छिदंतितस्यकथा

तच्छ्रद्धानामुनयोज्ञानैवराग्ययुक्तया ॥ पश्यंत्यात्मनिचात्मानंभक्त्याश्रुतिगृहीतया १३ अतःपुंभिर्द्विजश्रेष्ठावर्णाश्रमाविभागशः ॥ स्वनुष्ठितस्यधर्म स्यसंसिद्धिर्हरितोषणम् १४ तस्मादेकेनमनसाभगवान्सात्वतांपतिः ॥ श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चधेयःपूज्यश्चनित्यदा १५ यदनुध्यायिनोयुक्ताःकर्मग्रंथि निबंधनम् ॥ छिदंतिकोविदास्तस्यकोनकुर्यात्कथारतिम् १६ शुश्रूषोःश्रद्धानस्यवासुदेवकथारतिः ॥ स्यान्महत्सेवयाविप्राःपुण्यतीर्थनिषवणात् १७ शृण्वतांस्वकथांकृष्णःपुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ हृद्यंतस्थोह्यभद्राणिविधुनोतिसुहृत्सताम् १८ नष्टप्रायेष्वभद्रेषुनित्यंभागवतसेवया ॥ भगवत्युत्तमश्लो केभक्तिर्भवतिनैष्ठिकी १९ तदारजस्तमोभावाःकामलोभादयश्चये ॥ चेतैतैरनाविद्धंस्थितंस्त्वंप्रसीदति २० एवंप्रसन्नमनसोभगवद्भक्तियोगतः ॥ भग वत्तत्त्वविज्ञानंमुक्तसंगस्यजायते २१ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः ॥ क्षीयंतेचास्यकर्मणिहृष्टएवात्मनीश्वरे २२

सुरांतकोनकुर्यात् अतःश्रवणादिफलमपरोक्षज्ञानद्वारामुक्तिरेव १६ हरिकथारतिःकेनस्यादितितत्राह शुश्रूषोरीने हेविप्राःशुश्रूषोर्गुर्वादिपरिचर्याशीलस्यवेदादिबुध्दधानस्यमहतांसेवयापुण्यतीर्था नांभागवतादिसच्छास्त्राणांगंगादितीर्थानांच नितरांसेवनाच्चवासुदेवकथारतिःस्यादित्येकान्वयः १७ श्रवणफलमाह शृण्वतामिति सुहृदनिमित्तबंधुःपुण्येश्रवणकीर्तनेयस्यसतथा १८ सर्वाभंगलना शफलमाह नष्टेति लिंगशरीरभंगपर्यंतमभद्राणांसंभवात्प्रायोधित्युक्तं नैष्ठिकीअचला उत्तमःउद्भूतदोषःश्लोकःकीर्तयस्यसतथोक्तःतस्मिन् १९ भक्तिफलमाह तदेति यदाहरावचलाभक्तिस्तदायेरज आदयोभावाः एतैरनाविद्धंअसंसक्तंशुद्धसत्त्वोस्थितंवा बलज्ञानसमाहारावतिहारोस्थितंवाचेतःप्रसीदति सकलदोषविधुरतयानिरंतरंपरमात्मानंस्मरतित्यर्थः रजस्तमोभ्यांभावउत्पत्तिर्येषांतेतथोक्ताः का मलोभादयःचकारास्त्रमादादयइतिवा २० निरंतरंहरिस्मरणफलमाह एवमिति भगवत्तत्त्वविज्ञानंस्वविज्ञानंस्वविज्ञानं २१ अपरोक्षज्ञानफलमाह भिद्यतइति आत्मनिहृत्कर्मलक्षणकामध्ये स्वींबेसर्वेश्वरेहृष्टएव तस्मिन्भगवत्तत्त्वहृदयग्रंथ्याख्योलंगमनोभिद्यते तस्मिन्भिन्नेसतिईश्वरादितत्त्वविषयाःसर्वसंशयाःछिद्यंते तेषुछिन्नेषुसत्सुपूर्वकृतपापकर्मणिक्षीयंते उत्तराणिनश्चिष्यंतइत्येका न्वयः संसारच्छेदनमेवापरोक्षज्ञानफलमितिभावः आत्मनिजीवैश्वरेब्रह्मणिजीविवेष्टेचेतिपरस्परभेदनिरासेनाहमेवब्रह्मेत्येवंवेष्ट्येतिहारन्यायेनहृदयग्रंथिहरंकारः भिद्यतइतिकेचित्तदयुक्तं

श्रुतिस्मृतिविरोधान् सत्यमात्मा सत्योजीविः द्वाभ्युपगमाविद्यात्मनिभिदाबोधः भेदसृष्ट्यभिमानेनेति भागवतज्ञानादद्वैतज्ञाननिषेधाच्च २२ निगमयति अत इति अतोनेः शेषदुःखनिवृत्त्यलंबुद्धिगोचरसुखानुभवलक्षणमोक्षाख्यपुरुषार्थलाभाद्धिकवयः परयामुदाआत्मप्रसादनीभाक्तिसुखं देवभगवति कुर्वतीत्येकान्वयः आत्मप्रसादनीमनसौ नैर्मल्यपादनीविष्णुप्रसादजननीवा मुक्तामुक्ताश्चेत्युभयेपि हेतौ भोक्तुर्वतीत्येतस्मिन्नर्थवैशेदः २३ उक्तश्रवणभक्त्यादि लभ्यमुक्तौ कोधिकारीत्याशं कपसात्तिकप्रकृतिरेव तत्राधिकारीति वक्तुं सन्वादिगुणांस्तदाश्रयाश्चाह सत्वमिति सत्त्वं रजस्तम इत्येते त्रयो गुणाः जडप्रकृतेः स्वरूपभूताश्चित्प्रकृत्याभिमतः हरेर्जगदुत्पत्तौ उपादानभूताः तैर्गुणैः स्वयमगुणः सन्नपितत्प्रवर्तकतया युक्तः परः पुरुषोऽस्य जगतः स्थित्यादयेपालनस्थाऽसंहरा नक्तुं हरिर्विरचहरेति संज्ञाः नामानि एकएव धत्ते विष्णुर्विद्वांशिव इति संज्ञावन्वेनावतरति तत्र सत्वगुण संबंधविधुरोपि सत्वगुणप्रवर्तनेन जगत्पालयन् विष्णुर्संज्ञो हरिरनन्याधिष्ठिततया पृथगेव स्थितः चतुर्मुखस्थो ब्रह्माख्यो विष्णुः स्वयं अरजा अपिरजो गुणमुपादानी कृत्य जगत्सृजन्नास्ते शिवाख्यो विष्णुः स्वयमतमा अपि सयोगुणप्रवर्तकतया जगत्संहरन् शिव इति संज्ञा तस्मिन्निधानविशेषादेव कयलासनवृषासनयोर्ब्रह्माशिवसंज्ञा तस्माद्धरेरेव त्रिसंज्ञाः ननु लोकप्रसिद्धहरिब्रह्माशिवभेदानिरासेन संज्ञाः तथात्वे ब्रह्मा विष्ण्वीशरूपाणि त्रिणि विष्णोर्महात्मनः ब्रह्मणि ब्रह्मरूपः सन् शिवरूपी शिवे स्थित इत्यादिवा मनुराणा विरोधात् एवं त्रयोपि गुणा विष्णवाश्रयास्तथापि सात्त्विकराजसतामसशरीरिणां नृणां मध्ये सन्वतनौ सात्त्विकशरीरिणि देवप्रकृतौ जीवराशावेव श्रवणभक्त्यादि श्रेयांसि स्युर्न राजसतामसशरीरियुमि श्रमनुष्येषु असुरेषु च इत्येकान्वयः सत्त्वतनो विष्णोः केवलं भवतीति दर्शयितुं पूर्वोक्तत्रयस्वरूपमाह सत्त्वमिति सत्त्वादयः प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्त एकः परः पुरुषः हर्पादि त्रिसंज्ञा धत्ते किमर्थं जगतः स्थितिं सृष्टिभंगार्थं तत्र तेषां त्रयाणां मध्ये सत्वगुणः तनुः शरीरं यस्य सः सत्त्वतनुः

अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा ॥ वासुदेवे भगवति कुर्वन्त्यात्मा प्रसादनीम् २३ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ॥ स्थित्यादये हरिर्विरचहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः २४ पार्थिवाहारुणोधूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ॥ तमसस्तुरजस्तस्मात्सत्त्वं यद्ब्रह्म दर्शनम् २५ भेजिरे मुनयो धाम्ने भगवंतमयोक्षजम् ॥ सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पते नेतरा विह २६

तस्माद्विष्णोः श्रेयांसि स्युरिति वाणी न युक्ता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतिव्याकोपात् न चास्याः सर्वगुणराहित्यमर्थः सत्त्वं ज्ञानमनंतं ब्रह्म गुणाः सर्वे विवेचितव्याध्यातव्याश्च न संशयः आनंदादयः प्रधानस्येति श्रुतिस्मृतिस्त्रैज्ञानादिगुणगणविधानात् अत्रापि साक्षीचेतो केवल इत्यादिसाक्षित्वादिगुणप्रतीतिश्च तस्मात्सत्त्वादिगुणराहित्यमेवास्या अर्थ इति संतोष्य किंच हरिर्विरचहरा इत्युक्तिविहाय हरेत्युक्तेः प्रमाणासिद्धः कश्चिदर्थविशेषोस्तीति विज्ञायते सच सकलसुरवरपुरुटमुटपटलकोटितटपरिधाटितचरण कमलपरागैः श्रीमद्भादरायणां तैवास्मिन् प्रवरैः श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यैर्देशित इति नोस्माभिरत्र प्रयतितव्यम् २४ ननु त्रयाणां गुणानां प्राकृतत्वादविशेषेण कथं सत्त्वस्येव श्रेयः प्रतिहेतुत्वमित्याशं क्यसात्त्विकानामेवोत्तमत्वेन ब्रह्मविद्याधिकारित्वप्रतिपादनाय गुणा त्रितये सत्वगुणस्योत्तमत्वं सोदाहरणमाह पार्थिवादि ति अत्रोत्तमपदमध्याहृत्य व्याख्येयं पार्थिवात्पृथिवीकार्यद्वारुणोवृक्षान् पार्थिवो धूम उत्तमः लोकोपकारकमेघरूपत्वात्तस्मात् धूमात् पार्थिवोऽग्निरुत्तमः कीदृशः त्रय्यां प्रतिपाद्यत इति त्रयीमयः सकलपदार्थप्रकाशकः अत्र यथावृक्षधूमप्राग्नीनां पार्थिववत्त्वाविशेषेऽप्यग्निराधोनेन संस्कृतो विशिष्टपुरुषार्थसिद्धये पार्थिवोऽग्निरुत्तमः तथा प्राकृतात्तमसस्तमो गुणाद्रजोगुण उत्तमः तस्मात्सत्त्वं परंब्रह्मादिसकलदेवता तत्त्वप्रकाशकः सत्वगुण उत्तमः यद्यस्मात्सत्वगुणा ब्रह्मादर्शनं ब्रह्मज्ञानं भवतीति शेषः यत्सत्त्वं ब्रह्मदर्शयत्यपरोक्षयतीति तस्मात्सात्त्विका एव ब्रह्मज्ञानाधिकारिण इति सिद्धं अनेन चैतनानामपवर्गनरकतमः प्राप्तिरयोग्यानां त्रैविध्यं सूचितम् २५ उक्तार्थे शिष्टाचारं दर्शयति भेजिरे इति अथ तस्मात्सात्त्विकानां उत्तमाधिकारित्वात् अग्रपूर्वमुनयो ज्ञानिनो ब्रह्मादयो धोक्षजं भेजिरे तस्मादिह गुणेषु विशुद्धं सत्त्वं क्षेमाय मोक्षाय कल्पते नेतरौ तमोरजोगुणौ मुक्तये न कल्पेते इत्येकान्वयः २६

इदानीमपिसदाचारं दर्शयति मुमुक्षुवदिति ब्रह्मादिपरमसात्विकावासुदेवभेजिरइतियस्मादथतस्मादसूयादिदोषरहिताहुस्तरसंसारान्मुमुक्षुवोवर्तमानभविष्यत्सात्विकाअपिघोररूपान् राजसतामसान् भूतपतीन् रूद्रादीन् हित्वा शांताः परिपूर्णसुखात्मिकाः वासुदेवकलाः भगवन्मूर्तीः संप्रतिभजंति भजिष्यंति हि चेत्येकान्वयः २७ इदानीं प्रसंगात्तामसराजससेव्यानाह रजइति श्रियैश्वर्यप्रजेऽसवः रजस्वमः प्रकृतयः पुरुषाः समशीलान् पितृभूतप्रजेशादीन् मजंतीत्येकान्वयः निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति वचनात् समं ब्रह्मतच्छीलान् सेवकस्य यच्छीलं सेव्यस्यापि तच्छीलमस्तीति वासमशीलान् । श्रीकामः प्रजेशानैश्वर्यकामः भूतपतीन् प्रजाकामः पितृन् श्रियंच ऐश्वर्यंच प्रजांच प्राप्नुमिच्छंतः श्रियैश्वर्यप्रजेऽसवः २८ सकलशास्त्रतात्पर्यपालोचनया सकलैरवश्यं देवैः श्रीनारायण एवेत्यभिप्रेत्याह वासुदेवपराइति अत्र वेदावासुदेवपराइत्यादिप्रतिपादमन्वेतव्यं वासुदेवगुणोत्कर्षप्रतिपादनतात्पर्यवतः मखाः संसारमदं खनंतीति नाशयंतीति मखाः अग्निष्टोमादयः वासुदेवोद्देश्याः नान्योद्देश्याः योगाः अष्टांगाः वासुदेवविषयाः श्रुतिस्मृतिविहितसंघोपासनादिकाः क्रियाः २९ ज्ञानं औपनिषदं तपः कृच्छ्रं चाद्रायणादिका यच्छेदः धर्मोदानादिः गम्यत इति गतिः फलं परलोकः अनेन हरेराखिलः ऋग्वेदादिशास्त्रमुख्यविषयत्वेन सर्वोत्तमत्वमुक्तं ३० अत्र हेतुमाह स एवेति यः सर्ववेदांतादिमुख्यविषयः परमसात्विकब्रह्मादीष्टदेवता वासुदेवः सोसावेवागुणः सत्त्वादिगुणविधुरः मुख्यकारणं वा विभुर्व्याप्तः भगवान् नारायणः अग्रे सुष्टेः पूर्व आत्ममायया स्वेच्छयानि मित्तकारणरूपया संदसद्रूपया व्यक्ताव्यक्तरूपया गुणमय्या सत्त्वादिगुणात्मिकजडप्रकृत्योपादानकारणरूपया चेदं जगत्ससर्जैत्येकान्वयः अतो विष्णु

मुमुक्षुवोघोररूपान् हि त्वासुतपतीनथ ॥ नारायणकलाः शांता भजंति ह्यनसूयवः २७ रजस्वमः प्रकृतयः समशीलान् भजंति वै ॥ पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेऽसवः २८ वासुदेवपरावेदावासुदेवपरामखाः ॥ वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरंतपः ॥ वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरागतिः ३० स एवेदं ससजग्निभगवानात्ममायया ॥ सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः ३१ तया विलसितेष्वेव गुणेषु गुणवानिव ॥ अंतःप्रविष्टाभाति विज्ञानेन विजृंभितः ३२ यथाव्यवहितो वह्निर्दोरुष्वेकः स्वयोनिरिषु ॥ नानेव भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ३३ असौ गुणमयैर्भावैर्भूतमूक्षुर्मोद्वियात्मभिः ॥ स्वनिमित्तेषु निर्विष्टो भुंक्ते भूतेषु तद्गुणान् ३४

रेव सत्यजगत्सृष्ट्वात्सर्वोत्तमइत्यर्थः ३१ नियंतृत्वमपि तदेकनिष्ठमित्याह तयोति सहरिः तया सदसद्रूपया विलसितेषु भूतभौतिकेर्हं द्वियाद्यात्पनापरिणतेष्वेव गुणेषु अंतःप्रविष्टो गुणवान् जीवइवाभाति अज्ञानमिति शेषः कृतः विज्ञानेन विजृंभितः विज्ञानपूर्णः इदं हेतुगर्भविशेषणं नानाकर्मविपाकिनं जीवानां विज्ञानाभावादस्य परिपूर्णत्वात्तेन नियम्यत्वं तेषां भितिभावः ३२ न च स्थानभेदादह्यस्य हरेर्भेदाशंकाकार्थेत्याह यथेति यथैकोवाह्निः स्वस्वयोनिरिषु स्वस्य व्यक्तिसंस्थानेषु दारुण्यवहितः भूतानामह्यतया स्थितः नानेव भाति मथनादिनेति शेषः दारुणामानंत्यात्तथैको विश्वात्मा विश्वव्याप्तः पुमान् भूतेषु प्रविष्टो नानेव भाति न तु नाना नेह नाना स्ति किंच नेति श्रुतेः अग्रेः काश्चिद्देशेषां भवेपि नास्य काश्चिद्देशे इति शब्दार्थः ३३ न च दुर्भगशरीरेषु प्रविष्टस्य जीववत्तदुःखभोगः संभाव्यत इत्याह साविति असौ परमात्मा सत्त्वादिगुणमयैः सत्त्वादिगुणविकारैः भूतसूक्ष्मैर्द्रियात्मभिः पंचमहाभूतपंचतन्मात्रादशोर्द्रियमनोभिर्भावैः तत्त्वरूपादानरूपैः स्वनिमित्तेषु स्वेतत्वेषु प्राविष्टेन विरचितेषु भूतेषु निर्विष्टः यो गैश्वर्यादसंगया प्रविष्टस्तद्गुणानां दानेन भुंक्ते न तु दोषनिमित्तदुःखादीन् तस्मादुर्भगशरीरस्थत्वेपि न दुःखादिभोगस्तस्य स्वातंत्र्यादित्यर्थः ३४

*****

उत्तराध्याये अथारुहाहीति प्रश्नपरिहरिण्यनूतदर्थसंक्षेपतोदशयति भावयन्निति लोकभावनः जगदुत्पादकः सत्त्वे न गुणे न इतरगुणानभिभूय लोकान्भावयन्पालनेन वर्धयन्नेषपरपुरुषस्तिर्यङ्मनसुरादिषुति
 र्कवराहादिजातिषु नरेषु मनुष्येषु देवेषु आदिशब्दात् सत्त्वादिषु लीलावतारानुगतो भवतीति शेषेणान्वयः लीलयेवावतारानुगच्छति । ननु पूर्वकर्मणा पोयोवतारोजगदवदानुकूलः स्यात्तत्रवतारं
 यत्कृतीत्यस्मिन्नर्थे अनुशब्दः ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे विजयध्वजकृतटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ भावयन्नेषसत्त्वेनेति द्वितीयाध्यायति सूचितानवतारान्कथयितुं प्रथमतः परम
 पुरुषाख्य भगवदभिव्यक्तिप्रकारमाह जगदहति भगवानादौ लोकसिद्धयामहदादिभिः संभूतं षोडशकलं रूपं जगदहत्वे कान्वयः प्रलयकालीनस्वगूढकतमः यानेन परमपुरुषारूपं निजं रूपमाविश्रुते । ननु
 विराड् रूपं महदादिभिः प्रलयकाले स्वोदरनिविष्टमहदहंकारादिसप्तप्रकृतिविकृतिभिः शरीरस्था नीयादिभिः संभूतं सहितं कलाश्च पंचभूतानि ज्ञानकर्माद्विद्याणि च । पंचपंचमनश्चेति षोडशोक्तामहर्षिभिरिति षो
 ढशकला अंतर्गता यस्मिन्निति तत् षोडशकलम् । यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति श्रुतेः । प्राणादिषोडशकला सहितं वा । यः प्राक्जगत्संहृत्य सूक्ष्मरूपतया स्वोदरे निवेश्य प्रलयो
 दके श्रीर्ग्यैके श्रीभुजांतर्गतः प्रकृतिमयतमसो निगूढः स्थितः स एव परमपुरुषः पुनरुत्पत्तिकाले स्वगूढकतमः पीत्वाऽऽत्मानं प्रकाशितवानित्येतदेवात्र पुरुषरूपग्रहणमभिप्रेतं । रामकृष्णादिवल्लोकव्यक्तयभिप्रा
 योपीत्युक्तं भवति । एवं स्वगूढकतमः पानेन प्रकाशितः परमपुरुषः महदादितत्त्वान्युत्पाद्यते त्रैलोक्यं तदहंकारादिषु पंचपंचकशायीनाभे लोकात्मकं पञ्चानि माय पञ्चनाभनामाभूत्वा तस्मा
 त्पद्माच्चतुर्मुखमस्माक्षीदित्याह यस्येति अभिसिंशयानस्य योगानिद्रां वितन्वतः यस्य भगवतः नाभिहंसां जाद्विश्वसृजां दक्षादीनां पतिर्ब्रह्मा आसीत् २ स एव पुनर्ब्रह्मां दे नाभ्यामासीदंतरिक्षाभित्यादि

भावयन्नेषसत्त्वेन लोकान्वैलोकभावनः ॥ लीलावतारागनुगतस्तिर्यङ्मनसुरादिषु ३५ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ सूत उवा
 च ॥ जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः ॥ संभूतं षोडशकलमादौ लोकसिद्धयामहदादिभिः ॥ यस्यां भिसिंशयानस्य योगानिद्रां वितन्वतः ॥ नाभिहंसां बुजादासिद्धि
 ह्याविश्वसृजां पतिः २ यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोको कविस्तरः ॥ तद्वै भगवतोरूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् ३ पश्यं त्यदोरूपमदभ्रचक्षुषः सहस्रपादोरुभुजा
 ननाद्भुतम् ॥ सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यंबरं कुंडलोलसत् ४

ना अंतरिक्षादिलोककल्पकावयववान् पुरुषाख्यो वतारेत्यभिप्रेत्याह यस्येति पातालमित्यादिलोकविस्तरः चतुर्दशभुवनविस्तरः यस्य पुरुषनाम्ना अवतीर्णस्यावयवसंस्थानैश्चरणाद्यवयवविन्यासैः
 कल्पितः तदुत्पन्नत्वेन तदाधारत्वेन विद्वद्भिर्निर्दिष्टः ननु तदात्मत्वेन सच्चिदानंदं तत्र ब्रह्मैतदन्यमविद्यादर्पणे प्रतिबिंबितं स जीव इत्यभिधीयते तदेव ब्रह्मवशीकृतमायमीश्वर इति तत्र सच्चिदानंदं ब्रह्म
 लक्षणपुरुषो भगवानीश्वरः पौरुषं रूपं जगृहे पौरुषं विराड् रूपं स्वमायया कल्पितं महदहंकारादिभिः संभूतमुत्पन्नं अतएव पंचभूतादिषोडशकलोपेतं किमर्थं अनेन लोकसिद्धयामा कोसौ भगवानित्यपेक्षायामा
 ह यस्येति स्वमायापरिणतभूतसूक्ष्मेऽनुशयानस्य तद्रूपेण व्याप्तस्य योगनिद्रां जगत्कारणमायाशक्तिं वितन्वतो विस्तारयतः सृष्टीं प्रेरयतो यस्य नाभिहंसां बुजात् पंचवीकृतभूतनिष्पन्नलोकपञ्चात् ब्रह्माऽऽसीद्य
 स्य ब्रह्मोत्पादकजगत्पद्मस्यावयवविन्यासैः पद्मदलायमानैर्लोकविस्तरः कल्पितः । नवस्तुतः सत्यः । तद्भगवत्तल्लोकयात्मकं प्रथमं रूपमिति केचित्तद्रूपमिति भगवतस्तद्रूपं पुरुषादिरूपत्रयं
 विशुद्धं निर्दोषं जितं उद्विक्तं सत्त्वं संपूर्णं बलज्ञानादिसर्वगुणसमूहं वा इति पदेन परकृतापव्याख्यानस्य प्रमाणविरोधं च दर्शयति निरनिष्ठो निरवच्य इति श्रुतेर्नित्यनिरस्ता विद्याविज्ञानस्य ब्रह्मणो विद्यादर्पणे प्र
 तिबिंबीभूय जीवित्वं न घटते । नहिनित्यनिर्मुक्तेशो वेदो लीलायाकदाचित्तद्वान्स्यामिति कामयते पंचीकरणमपि स्वकल्पनामंतरेण न प्रमाणपदवीमध्यास्ते अत उपेक्षणीयमेतन्मतम् ३ इतोपितन्मतमप्यु
 क्तमित्याह पश्यंतीति अदभ्रचक्षुषः पूर्णज्ञानाः ब्रह्मादयः अदो रूपत्रयं पश्यंति कीदृशं सहस्रशब्दोऽनंतत्वं वाचीप्रत्येकमभि संबध्यते सहस्रं पादा ऊरवश्च भुजाश्च आनना निचसहस्रपादोरुभुजाननानितै

*****

रदुतम् सहस्रं मूर्धंश्वणाक्षिनासिकायस्मिन्तत्तथोक्तम् सहस्रमौल्यं वरकुंडलैरुल्लसच्छोभमानम् निरस्ताऽविद्यैरुत्तमाधिकारिभिर्ब्रह्मादिभिरपरोक्षतया दृष्टत्वा नैतद्रूपत्रयं मायाकल्पितामिति भावः ४
त्रयाणारूपानामध्ये पद्मनाभाख्यं रूपमवतारकारणाभित्याह एतदिति यत्क्षीराणवशादिपद्मनाभाभिर्धरूपं एतन्मत्स्यादिनानावताराणां बीजं व्यंजकं निधानं अंततोत्रसर्वावतारानिधीयंते एकीक्रियंते
इति नव्येतीत्यव्ययं यस्य पद्मनाभास्यां शांशेन सामर्थ्यैकदेशेन देवादयः सृज्यंते सपद्मनाभाएव सर्वावतारहेतुरित्यर्थः ५ स एव पद्मनाभादेवः प्रथमं स्वस्मादेव कौमारं सनत्कुमाराभिधमवतारं आस्थितः
ब्रह्मावृंहितः स्वतः पूर्णो विशिष्टजनशिक्षणायान्यैर्दुश्चरं ब्रह्मचर्यमखंडितमप्रतिहतं यथाभवति तथा च चारेत्यर्थः सनत्कुमारोऽन्यः सनत्कादिषु षष्ठितः रसातलगतां महीमुद्धारिष्यद्भुतं कामोयज्ञेशः श्रीनारा
यणोऽप्यजगतः भवायतु स्थित्यर्थमेव सौकरं सूकरस्य वराहस्य विद्यमानं वरुणादेचेत्यन्वयः ७ ऋषिषु सगोभिर्व्याक्तिर्यस्य सतथोक्तः ऋषीणां स्वभावो यस्य सतंतृतीयं महिदासाभिधावतारमुपेत्य देवर्षित्वं
चोपेत्य सभगवांस्तत्रावतारं सात्वतं पंचरात्रं नाम ग्रंथविशेषमाचक्ष्व्याचख्यौ नारदादेरिति शेषः यतः सात्वततंत्रोक्तानुष्ठानात्कर्मणां नैष्कर्म्यं मोक्षसाधनत्वं स्यादित्यन्वयः सर्गः स्वभावनिर्मोकिनश्च याध्याय
सृष्टिष्वित्यभिधानं श्रुत्यादिप्रसिद्धिद्योतेन वैशब्देन देवर्षित्वं नारदत्वमुपेत्य पण्याख्यानामपहस्तितामिज्ञातव्यं भोशौनकादयः तृतीयमृषिसर्गवित्तेति वा तदवतारप्रयोजनमाह देवर्षित्वमिति ८ भोशौ
नकादयः तुरीयचतुर्थं शृणुत कथं सपद्मनाभाभः धर्मनाम्नि भगवति कलासर्गे स्वांशावतारेनाम्ना नारायणावृषीभूत्वा अज्ञलोकदृष्ट्यात्मनोऽतः करणस्य उपशमेनाधिकं शांत्या उपेतुं कुं अन्यैः कर्तुमशक्यं तपो

एतन्नानावताराणां निधानं ब्रजिमव्ययम् ॥ यस्यां शांशेन सृज्यंते देवतियं नरादयः ५ स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमास्थितः ॥ च चारदुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखं
डितम् ६ द्वितीयं तु भवायास्य रसातलगतां महीम् ॥ उद्धारिष्यद्भुपादतयज्ञेशः सौकरं वपुः ७ तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः ॥ तंत्रं सात्वतमाचष्टेन
एकमर्थं कर्मणा यतः ८ तुर्यं धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी ॥ भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोहुश्चरंतपः ९ पंचमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविभुतम् ॥ प्रोवाचासुरये
सांख्यं तत्त्वशामविनिर्णयम् १० पष्ठमंत्रेऽपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनुसूयया ॥ आन्वीक्षिकी मलकाय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ११ ततः सप्तमः आकृत्यां रुचये
ज्ञोऽभ्यजायत ॥ सयामाद्यैः सुरगणैरपात्स्वायं भुवांतरम् १२ अष्टमो मेरुदेव्यां तु नाभेर्जात उरुक्रमः ॥ दर्शयन्वर्त्मधारणां सर्वांश्च मनमस्कृतम् १३
ऋषिभिर्योचितो भजेन वमं पार्थ वपुः ॥ दुग्धवानो षधीर्विप्रास्तेनायं च उशत्तमः १४

अकरोदित्येकान्वयः अत्र कलासर्ग इत्युक्त्या नारायणस्यावतारत्वं नरेतु विशेषवैशतिज्ञातव्यं तत्र तु र्वेचतुर्थे धर्मकलासर्ग इति सुगमोऽन्वयः ९ पंचमो वतारोऽपि कपिलो नामेत्यन्वयः
सासिद्धेशः कपिलः कालबलेन तिरोहितं तत्त्वानां चतुर्विंशतिसंख्याकानां ग्रामः समूहः तस्य विशेषेण निर्णयो भगवत्परत्वेन योऽस्मिन् तत्तथोक्तं । सांख्यं भगवज्ज्ञानप्रतिपादनपरं वैदार्थपरं विवृंहितं नाम्ना
आसुरयेऽसच्छिष्याय प्रोवाचेति पश्चादन्वयः अत्राज्ञलोकप्रसिद्धसांख्यशास्त्रप्रणेता कपिलः तच्छिष्यः आसुरिश्चान्यएवेति सतां संप्रदायः १० यः पद्मनाभः अनुसूयया अत्रिपत्न्या वृतः अत्रैकैश्वरानुसूयाया
मपत्यत्वं प्राप्तः आन्वीक्षिकी तत्त्वविद्यामलकाय प्रह्लादादिभ्यश्चोचिवान् तमवतारं षष्ठं वित्त ११ ततः सपद्मनाभः सप्तमो रुचैः आकृत्यां पत्न्या यज्ञोभ्यजायत जातः स यज्ञो नाम्नायामाद्यायेषो ते तथातैः सु
रगैः सह स्वायं भुवमन्वंतरं मयात् अरक्षदित्यन्वयः प्रतिमन्वंतरं देवानां नाम भेदाद्यामा इत्युक्तम् १२ य उरुक्रमः नाभेर्ग्राही ध्रुवनात् मेरुदेव्यां पत्न्या जातः सर्वाश्च मनमस्कृतं धीराणां विचारता नां वर्त्मपारमहंस्या
श्रमं दर्शयन्नभूत्स्य सोऽष्टमो वतारः न शुक्रशोणितमिश्रतया स्य जननं किंतु द्द्वारमात्रमित्यस्मिन् बर्थेतु शब्दः १३ ऋषिभिः प्रार्थितः पद्मनाभः नवमावतारं पार्थ वपुश्चक्रवर्तिशरीराविष्टरूपं भजे हे विमाः ज्ञा
निनः गोक्षिण्याः भुवः ओषधीः क्षीरात्मिकाः दुग्धवान् इति येनेतेन कर्मणाऽयं भगवानुशत्तमः सत्यकामेषु श्रेष्ठः उग्रइच्छायां च शब्दो दोहनकर्मणोऽमानुषत्वं द्योतयति १४

***

सभगवान् चाक्षुषांतरसंख्येचाक्षुषमन्वंतरप्रलये मात्स्यमत्स्यस्यविद्यमानंरूपंजगृहे किंच ग्रहीमथ्यानावि तरीस्यानीपभूविवस्वतंमनुमोरोप्यापादित्यन्वयः १५ सुरासुराणामुदधिंसुद्रंमथन तांयोभगवान्पातालंआविशंतंभद्रंपर्वतंकूर्मरूपेणपृष्ठेदधेचभारित्येकान्वयः तमवतारमेकादशंविदुरिति १६ द्वादशमवतारंधान्वंतरंयन्वंतयोरूपरूपसंबंधिनंविदुः सहरिर्यस्मिन्अवतारेमोहिन्यामो हकशक्तिमत्यास्त्रियास्त्रीमृत्याऽन्यानसुरान्मोहयन्सुधामपाययत्तं त्रयोदशममेवविदुरित्येकान्वयः १७ नरासंहसंबंधिविग्रहंविभ्रतु सभगवान्करजैर्नैस्त्रैरुजितंतिरिहण्यकशिपुंऊरौअंकेनिपात्यतथाददारयथाकटकृततृणास्तरणकतो एरकान्दीर्घाकारांस्तृणविशेषांनददारदारयति तमवतारंचतुर्दशंविदुरित्येकान्वयः १८ त्रिविष्टपंत्रेलो क्यंप्रत्यादित्सुःबलेराच्छिद्यंद्राद्येदंदातुकामःतदर्थंबलिपदत्रयंपाचमानः सपन्ननाभःपंचदशमवतारंवायनसंबंधिनंकृत्वाबलेरध्वरंयज्ञमगादित्यन्वयः १९ षोडशमेअवतारेसभगवान्जमदग्निमु तोभूत्वाब्रह्मद्रोहिणोऽनुपान्यच्छन्मन्त्रिःसप्तकृत्वःएकविंशतिवारं महानिःक्षत्रियांक्षत्रियजातिरहितामकरोदित्येकान्वयः । कुपिताकारंदशंपन्नतुकुपितः । नहिर्हृष्यस्यकोपःसंभवत्यश क्तस्यसः । कामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतच्चपंत्यजेदितिहेयत्वात्तस्येति २० ततःसहरिःसप्तदशेऽवतारेपराशरात्सत्पवत्यांजातोऽल्पमेधतःअल्पमजान्पुरुषान्दृष्ट्वा वेदतरोःशाखाश्चक्रेकृतवा

रूपंसजगृहेमात्स्यंचाक्षुषांतरसंख्ये ॥ नाव्यारोप्यमहीमय्यामपद्दिवस्वतंमनुम् १५ सुरासुराणामुदधिमथनतांमंदराचलम् ॥ दधेकमठरूपेणपृष्ठएका दशंविदुः १६ धान्वंतरंद्वादशमंत्रयोदशममेवच ॥ अपाययत्सुधामन्यान्मोहिन्यामोहयन्स्त्रिया १७ चतुर्दशंनारसिंहंविभ्रैत्येंद्रमूर्जितम् ॥ ददार करजैरुरावेरकान्कटकृद्यथा १८ पंचदशंवायनकंकृत्वागादध्वरंबलेः ॥ पदत्रयंयाचमानःप्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम् १९ अवतारेषोडशमेयच्छन्ब्रह्मद्रुहो नृपान् ॥ त्रिःसप्तकृत्वःकुपितोनिःक्षत्रामकरोन्महीम् २० ततःसप्तदशेजातःसत्यवत्यांपराशरात् ॥ चक्रेवेदतरोःशाखादृष्ट्वापुंसोल्पमेधसः २१ नरदे वत्वमापन्नःसुरकार्यचिकीर्षया ॥ समुद्रनिग्रहादीनिचक्रेवीर्याण्यतःपरम् २२ एकोनविंशेविशतिमेष्टिणेषुप्राप्यजन्मनी ॥ रामकृष्णावितिभुवोभगवा नहरद्वरम् २३ ततःकलैःसंप्रवृत्तेसंमोहायसुराद्विषाम् ॥ बुद्धोनाम्नाजिनसुतःकीकटेषुभविष्यति २४ अथासौयुगसंध्यायांदस्युप्रायेषुराजसु ॥ जानि ताविष्णुयशसोनाम्नाकल्कीजगत्पतिः २५ अवताराह्यसंख्येयाहरेःसत्त्वनिधेर्द्विजाः ॥ यथाविदासिनःकुल्याःसरसःसुःसहस्रशः २६

नूराभावतारात्पूर्वव्यासावतारसत्त्वज्ञेयम् २१ अतःपरंसप्तदशात्परंपश्चादष्टादशदशवतारेदेवकार्यकरणेच्छयानरेदेवत्वंराजत्वंप्राप्तःसमुद्रनिग्रहादीनिसेतुबंधनपूर्वाणिवीरकर्मणि कृतवानित्येकान्वयः २२ सभगवानेकोनविंशतिमेऽवतारेवृष्णिपुनाम्नारामकृष्णावितिजन्मनीप्राप्यभुवोभरमसुरपृतनालक्षणमहरदित्येकान्वयः जन्मनीइतिद्विवचनाद्वलभद्वेविशेषांविशोक्षात्तव्यः २३ ततःकलौयुगे संप्रवृत्तेसति सुरद्विषांत्रिपुरवासिनैर्दत्यानामयोग्यानंवेदमार्गंप्रवर्तमानानांमोहायनाम्नादुद्धःकीकटेषुमगधविषेषुजिनसुतःजिनेनसुतत्वेनवृत्तःभविष्यतीत्यन्व २४ अथबुद्धावतारादनंतरं अंसौजगत्पतिःपद्मनाभोयुगसंध्यायांप्राप्तायांराजसुदस्युप्रायेषुबहुलंचारेषुसत्सु नाम्नाकल्कीनाम्नाविष्णुयशसोविषाज्जनितोत्पत्स्यतीत्येकान्वयः २५ हरेरवताराणामनंतत्वादनंतपुरुषायुषा पिसमापयितुंनस्माकंशक्तिरस्तीत्याभिप्रेत्याह अवताराइति । हेद्विजाः सत्त्वनिधेर्बलज्ञानादिमहागुणनिधानस्यहरेरवताराअसंख्येयाहियस्मात्तस्मात्प्राधान्यतःसंख्याताःनसाकल्येनसमापयितुं शक्याःतत्रोदाहरणमाह यथेति यथाविदासिनउन्नतस्थलात् भिन्नाद्वासरसःसहस्रशःस्युरिति । इदंमंदमतीनपेक्षयोर्कनतुयोगिनः । क्षुद्रनदीनांतेःसंख्येयत्वेपिनहरेरवताराः संख्या तंशक्यंतइत्येतोबुद्धयवतारार्थमितिज्ञातव्यम् २६

***

इदानीं प्रतिबिम्बाशानाह ऋग्यइती मनुगुत्राः प्रियव्रतादयः । प्रजापतिभिर्दक्षादिभिः सहिता एते ऋष्यादयः हरेः कलाः भिन्नांशाः स्मृताः स्मृतिषु उक्ताः २७ तर्हि के स्वरूपं शाश्वतं तत्राह एतद्विती स एव पथ्यम
मित्यारभ्याथासावित्येतेन माक्ता एते शेषशायिनः परमपुरुषस्य स्वांशकलाः स्वरूपांशावताराः न तत्रांशांशिनः भेदः प्रतिबिम्बांशवत् किमुक्तं भवति कृष्णो मेघ इयामः शेषशायी मूलरूपी पञ्चनाभो भगवान् स्व
यंतु स्वयमेव नशां खिशाखावत् भेदो भेदोपीति भाव इत्याह इंद्रादिभिर्देवैर्व्याकुलं जननं तत्स्थानं च गुणैर्भवतीत्यन्वयः २८ फलमाह जन्मेति प्रयतः प्रकर्षेण निजितेन्द्रियश्रामो
यो नरो जनः एवमुक्तप्रकारेण जन्मरहस्यं सांयं प्रातर्भक्त्या गुणान् पठन् सांसारिकदुःखसमूहात् मुच्यत इत्यन्वयः २९ इदानीं प्रतिमा रूपमाह एतदिति मायागुणैः प्रकृतिविकारैः महदहंकरादिभिरुपा
दानकारणैः आत्मनि सर्वगतैरिणा विरचितं एतत् जडं ब्रह्मांडं मूलस्य प्रकृतिविकृतिरूपपरहितस्य चिदात्मनः केवलज्ञानस्वरूपस्य भगवतो रूपं प्रतिमास्थानीयं हि हेतोयं स्माज्जडं तस्मात्प्रतिमेव न साक्षात्स्व
रूपं चिदेक रूपस्य भगवतो मायाकल्पितसत्त्वादिगुणैर्महदाद्याकारेण परिणतैरेतत्प्रतीयमानं विराटरूपमात्मनि चिद्वृत्ते कल्पितं अतएव तन्मिथ्या अतस्मिन्स्तदुद्धेरितियैः कैश्चिदुच्यते तन्नयुक्तं प्रमाणवि
रोधादित्यस्मिन्नर्थवाहि ३० प्रतिमा त्वकल्पनामंतरेण साक्षाद्रूपत्वं किं न स्यादित्याशंक्य साभ्रांतिरिति सोदाहरणमाह यथेति यथा मेघौघानभस्यारोपिता मेघौघान् दृष्ट्वा यमाकाश इति कल्पयंति विवे
कशून्याः यथा अनिले वायौ पार्थिवो रेणुरारोपितः वायुनोद्धूयमानं मूर्ध्वमुखं रेणुं दृष्ट्वा संप्रययुरिति आकाशवायोश्चाक्षुषत्वाभावाद्भ्रांतिरित्यसा एवं द्रष्टारि सर्वज्ञे भगवति प्रतिमां दृष्ट्वा मनुष्यदृष्ट्यगोचरे अबुद्धि

ऋषयो मनवो देवामनुपुत्रा मर्होजसः ॥ कलाः सर्वे हरेरेव स प्रजापतयः स्मृताः २७ एते स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ॥ इंद्रा रिव्याकुलं लोकं मृ
डयंति युगे युगे २८ जन्मगुह्यं भगवतो य एवं प्रयतो नरः ॥ सायं प्रातर्गृणन् भक्त्या दुःखश्रामाद्विमुच्यते २९ एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः ॥ माया
गुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ३० यथानभसि मेघौघारेणुर्वा पार्थिवो निले ॥ एवं द्रष्टारि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ३१ अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणबुं
हितम् ॥ अदृष्टा श्रुतवस्तुत्वात्सजीवो यः पुनर्भवः ३२ यत्र मे स दसदृपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा ॥ अविद्यया त्मनि कृते इति तद्ब्रह्म दर्शनम् ३३ यद्येषो परता देवी
माया वै शारदीमतिः ॥ संपन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वेमहीयते ३४

भिरङ्गैर्भ्रांत्या हश्यत्वं जडरूपत्वं आरोपितं कल्पितं तस्मात्तद्भ्रांतमतो न साक्षाद्रूपं प्रतिमेवेति भावः ३१ एवं हरेर्वासुदेवादिपरमं रूपं ब्रह्मांडारूपं प्रतिमा रूपं च निरूप्य जैवं रूपमाह अत इति यज्जैवं रूपमत उक्त
योः जडेभ्यश्च रूपयोः परं यदव्यक्तं सूक्ष्ममव्यूढगुणबुं हितं अनादिकालात् कदाचिदप्यनपगतसत्त्वरजस्तनो गुणपूर्णपश्चाददृष्टा श्रुतवस्तुत्वादश्रुतामतानुपासितानपरोक्षितपरमात्मस्वरूपत्वात् पुनर्भवः पुनर्भवः
उत्पत्तिर्यस्य स तथोक्तः पुनः पुनर्जायमानोऽग्नियमाणश्च स जीवः तस्माच्चिर्विवादमीश्वरशंजैवं रूपमिति भावः अतः कार्यरूपात् परं व्यतिरिक्तं यदव्यक्तं यदव्यक्तं रूपपादिव्यक्तिकारणसाध
नैः शून्यं अव्यूहं अनभिव्यक्तं गुणानां बृंहितं कार्ययस्मिन् तदव्यूढगुणबुं हितं अतएव अदृष्टा श्रुतवस्तुत्वादिति हेतुविधानं विरुध्यतस्मिन् पक्षे यददृष्टादिविशेषणैर्विशिष्टं तद्ब्रह्मस्तु मूलकारणमिति वक्तव्यं प्रकृतानुपयुक्तं च अत्र
क्षणः संसारो यस्माद्भवतीति च तत्कारणभित्तियद्व्याख्यानं तददृष्टा श्रुतवस्तुत्वादिति हेतुविधानं विरुध्यतस्मिन् पक्षे यददृष्टादिविशेषणैर्विशिष्टं तद्ब्रह्मस्तु मूलकारणमिति वक्तव्यं प्रकृतानुपयुक्तं च अत्र
देवादिप्रपञ्चस्य मिथ्यावाचिपदं प्रक्षेप्यं अतो या त्काचिदेतत् ३१ जीवस्यैवं विधानादिवन्धनिवर्तकं ब्रह्मज्ञानमेव न कर्मादिकमित्यभिप्रेत्याह यत्रेति यत्र परमात्मनि स दसदृपे पञ्चाव्यक्तीमिति प्रकृतिप्राकृ
तरूपे स्वसंविदास्वरूपज्ञानेन प्रतिषिद्धे अनादित एव निवृत्ते अविद्याया अभ्यानेन आत्मनि जीवे कृते इति यदंशं ज्ञानं तद्ब्रह्मज्ञानं संसारनिवर्तकमिति शेष इत्येकान्वयः ३३ कठोक्त्याऽऽह यदिति यदि तस्य
गपरोक्षज्ञानोदयसाधोत्तममसाद रूपेषा विशारदस्य हरेर्विद्यमाना देवी चोत्तमाना मतिर्ज्ञानरूपा मायेच्छा अपरोक्षज्ञानदानेन नैर्जीवं संसारया मीत्युपरतातस्माच्चिदृच्छावाहितं जीवं संपन्न एवेति परं ब्रह्म

नामानि मनोभिः स्मरणयोग्यानि रूपाणि सम्यक्त्वतः विस्तारयतः मनोवचोभिर्नामरूपात्मकं प्रपञ्चयन्तु वा कश्चिदपिनावैति न जानाति कीदृशः कुमनीषः मिथ्याज्ञानी जंतुः क्रमि सदृशः जंतुरिति पुनर्जायमानोऽस्त्रियमाणः मिश्रबुद्धिः संसारी कुमनीष इति कुत्सितं प्रमाणाविरुद्धं सर्वमिथ्यात्वं मनसामन्यते । ननु युक्त्या वक्तुं शक्नोतीत्यद्वैतवादी वा । कथमिव नटस्य गुल्याद्यभिनयविशेषाज्ञो नटचर्याभारतादिकथात्मिकां यथानजानाति तथायमिति भावः ३७ तर्हि कीदृशो वेदेति तत्राह स इति यो वेदप्रामाणिकः अमायया अध्ययाजेन इदमखिलमायाकल्पितमनिर्वाच्यं न भवतीति भावेन वा संततयानिरंतरया प्रवाह रूपया अनुवृत्त्या सेवया हृत्कमलमध्यनिवासिनस्तस्य पादसरोजयोगंधं भजेत अत्रैवास्वाद्यमग्रमना भवेत् सपुरुषः दुरंतवीर्यस्य असंख्यातपराक्रमस्य परस्य पूर्णस्य धातुः पोषणादिकर्तुः रधांगपाणेः श्रीनारायणस्य पदवीमार्गस्वरूपस्थितिवेदेत्येकान्वयः धातुरित्युक्ते च तु मुखोपि स्यादित्यतः परस्येति चतुर्मुखपरत्वमध्यक्षरस्यास्ति अतो रथांगपाणे रिति तस्माद्भागवता एव भगवदापरांशं लभंते नंतर इति सिद्धं ३८ भागवता अपि भवाद्वाहशा एवेत्याशयवानाह अथेति हे भगवंतः पूजावंतः भाग्यवंतो वा यत्र यस्मिन् भगवत्यात्मभावे स्वाभिभूत्य भावो क्रियमाणे सति भूयः पुनः उंरुद्रमपि ग्रसतीति उग्रः क्रूरः परिवर्तः संसारः भरणं वानस्यात् तस्मिन् अखिललोका न्ये सर्वान्त्मिके सर्वान्तर्यामिणि वासुदेव इत्थमुक्तप्रकारेणात्मभावं कुर्वतीति यत्तस्यात् अथ तस्यादिह चेत्तराशौ येषं धन्यानि रपेक्ष गुणपूर्णाः कृतकृत्या इत्येकान्वयः यत्र यस्मिन् आत्मभावं क्रियमाणे परि वर्तते न स्यात् समात्मभावा इति वा ३९

धर्मः केशरणगत इति प्रश्नरीरहरीति इदमित्यादिना ऋषिः सर्वज्ञो व्यासो भगवान् ब्रह्मणा वेदेन संमितुल्लितं उत्तमं लोकस्य हेरेश्वरितानि यास्मिन् सन्तितत्तथोक्तं इदं बुद्धिस्थं भागवतं पुराणं चकार ४० किमर्थं लोकस्य निःश्रेयसाय मोक्षाय धन्यं पुष्टिकरं स्वस्त्ययनं सर्वमंगलानामालयं अर्थतः शब्दतोऽपि महत् यदेवं विधत्तं दिदं सव्यासात्मवत्तां वरं वशीकृतमनसां वरं सुतं शुक्रं ग्राहयामास ४१ कुत एतदेवा ग्राहयदिति तत्राह सर्वेति वेदादि सर्वशास्त्रोत्तमत्वादिदमेव ग्राहितमिति भावः स तु शुक्रः परमऋषिभिः परतिसमन्वितं गंगायां प्रायोपविष्टं अनशनव्रतमाचरंतं परिक्षितं नाम महाराजं चक्रवर्तिनं आवायामास ४२ ४३ किंचाहं च ये विप्राः तदनुग्रहात्तत्र गंगायां तदतिके निविष्टः योग्यस्थाने उपविष्टः भूरितेजसः क्षात्रसामर्थ्येऽपि तस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानवतो वा तस्य राजर्षेः कौतुकेन यतः शुक्रादध्यगमं पठितवानस्मि यो हंत तत्राध्यगमं सो हंत तत्रेत्यादि प्रश्नपरिहाराय सर्ववेदेति हासादिसारस्त्वेन भगवतो वृत्तं तत्रोत्तरं धर्मज्ञानादिभिः सह कृष्णे स्वधाम वैकुण्ठं प्राप्ते सति कालियुगे नष्टज्ञानानां पुंसां सर्वसद्धर्मप्रकाशकः श्रीभागवतपुराणां कौमुना वेदव्यासेन उदितः उदयं प्रापितः तस्मात्स धर्मः सच्छास्त्रैर्ज्ञानसद्धर्मप्रवर्तकं तमेव व्यासकृष्णं शरणं गत इति भावः ॥ ४५ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ सोऽहं वः श्रावयिष्यामीति सूतेनोक्तोऽपि शौनकः श्रीभागवतश्रवणेन ब्रह्मलुत्त्वदर्शनाय विशेषप्रश्नाय सूतमाह इतीति दीर्घसन्निगादीर्घकालीनं सत्रमेवामस्तीति तेषां मध्ये ज्ञानवयो बृद्धः ऋषिकुलाचारारक्षकः बह्वचः ऋग्वेदेषु निष्णातः शौनकः इति ब्रुवाणं सूतं संस्तूय सूतमब्रवीदिति

इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ॥ उत्तमं श्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ४० निःश्रेयसाय लोकास्य धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ॥ तदिदं ग्राहयामास सूतमात्मवतां वरम् ४१ सर्ववेदेति हासानां सारं सारं समुद्धृतम् ॥ सूतं संप्रावयामास महाराजं परीक्षितम् ४२ प्रायोपविष्टं गंगायां परीतं परमर्षिभिः ॥ तस्य कीर्तयतो विप्राराजर्षेर्भूरितेजसः ४३ अहं चाध्यगमं तत्र निविष्टस्तदनुग्रहात् ॥ सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथा धीतं यथामति ४४ कृष्णे स्वधामोपगतं धर्मज्ञानादिभिः सह ॥ कलौ नष्टदृशां पुंसां पुराणां कौमुना दितः ४५ इति श्रीमद्भागवते म० प्रथमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ इति ब्रुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसन्निगाम् ॥ बृद्धः कुलपतिः सूतं बह्वचः शौनको ब्रवीत् १ शौनक उवाच ॥ सूत सूत महाभाग वदनो वदतां वर ॥ कथां भागवतीं पुण्यां या माह भगवान् शुक्रः २ कास्मिन् युगे प्रवृत्तं स्थाने वा केने हेतुना ॥ कुतः संचोदितः कृष्णः कृतवान् संहितां मुनिः ३ तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ्निर्विकल्पकः ॥ एकांतगत इति रुद्रो गूढो मूढ इवेयते ४

त्यन्वयः १ महाभाग भाग्ययुक्तं सूतसूतेति तात्पर्ये द्विरुक्तिः एकत्र पुण्यकर्मवासनेति वा शुको भगवान् पूजावान् पुनातीति पुण्यां यां भागतीं कथां आह परीक्षित इति शेषः हे वदतां वर तां कथां नोस्माकं वदेत्यन्वयः २ विशेषप्रश्नं दर्शयति कास्मिन्निवति चतुर्णां युगानां मध्ये कास्मिन्निवत्प्रवृत्ता कास्मिन्वास्थाने देशे केन वा कौरणेन कस्माद्धेतोः संचोदितः कृष्णं द्वैपायन इमां संहितां कृतवानित्यन्वयः ३ शुक्रः परीक्षितं आवायामासेति त्वद्वचनमनुपपन्नमेव केनापि श्रीशुकावगमनस्यासुलभत्वादित्याशयवानाह तस्योति तस्य व्यासस्य पुत्रः शुक्रः महायोगी महाज्ञानी महाध्यानी वा अतएव सर्वदेशकालवस्तुषु ज्ञानादिसर्वगुणैः समं एकप्रकारं ब्रह्म पश्यतीति समदृक् मया श्रिया सह वर्तत इति वा समं अतएव निर्विकल्पकः इदं मदीयं तत्तदीयमिति भेदबुद्धिर्भूतः पहाय सर्वं श्रीश्वरार्थीनां भित्तिस्थितः अतएव एक एवांतः एकांतः तस्मिन् हरो मनसः संततगतिर्यस्य स तथा अतएवोद्भूतानि द्वाअज्ञानादिदोषपरंपरायस्मात्सतथा भस्मनावगूढः मूढ इव अज्ञ इवेत्येददृश्यते अज्ञेनेति शेषः तस्मात्तद्दर्शनमसुलभमिति मन्य इत्यन्वयः ४

१ तदनुग्रहादित्यत्र तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शकत्वात् ये विप्रा इति अध्याहृतम् । २ पदद्वयमध्ये अन्यतरस्मिन्नित्यर्थः । सुतेति पदविभागं कृत्वा स्वित्यस्य पुण्यमिति उतेत्यस्य कर्मवासनेत्यर्थमुक्त्वा ततो बहुव्रीहिः कार्य इति भावः । ३ कारयतीति कारणम् । केन नियोजकपुरुषेणेत्यर्थः । कुत इत्यत्रोक्तो हेतुः प्रयोजनम् नातः पुनरुक्तिरिति भावः ।

कुरुजांगलंकुरुविषयंप्राप्तः गजसाह्वयेहस्तिनापुरेकचिदुन्मत्तवत्कचिन्मूकवत्कचिज्जहवद्विचरन्मुनिः पुरवासिभिः कथमालक्षितः शुक्रत्वेनेति शेषः ५
किंच परीक्षितः तददर्शनानंतरकालीनस्तेन सह संवादः सुतगमसुलभ इत्याशयवानाह कथं वेति यत्र यथाः संवादोऽस्मात्स्वतोऽहं रस्तस्त्वं धनी सा त्वती श्रुतिवर्तते तादृशः संवादः पांडवे यस्य राजर्षेः परीक्षितः तेन मु
निना सह कथं वा समभूतन कथमपि घटत इत्येकावयः ६ इतोऽपि तस्य तेन सह संवादोऽधुन इत्याशयवानाह स इति तदाश्रमं तेषां गृहस्थानां सतां गृहस्थीर्थोऽर्हन्
शुकः गृहमेधिनां गृहं गत्वा पाणिभिक्षामाचरन् गोदोह न मात्रं ततो नाधिकं अवाङ्मुस्रत पैकमनां स्तिष्ठति परमन्यतो याति हि यस्मात्तददर्शनमसुलभमिति कान्वयः ७ किंच हेसूत सुज्ञाः अभिमन्युसुतं
परीक्षितं भागवतश्रेष्ठप्राहुः किमिति तत्राह तस्येति तस्य परीक्षितः महाश्वश्रून्तृणां मिति शेषः जन्मकालि बंधनादीनां कर्माणि च अस्माकं गृहीतान्यन्यः ८ तस्य वैराग्यहेतुं पृच्छति ससम्प्रादिति
पांडवानां भिमानवर्धनः ससम्प्रादुःप्रतिहताज्ञश्चक्रवर्ती कस्य वा हेतोरधिगृह्यं चक्रवर्तं संपदं लक्ष्मीमनादृत्य तृणवत्कृत्वा गंगायां प्रायोपविष्टो भूदित्यन्वयः ९ एवं विधिश्रीसंगत्यागे महत्कारणे
न भवितव्यं तत्किमित्याशंक्याह नमंतीति शत्रवः मंडलपतयः आत्मनः शिवाय स्वकल्याणाय धनानि चानिपियस्य परीक्षितः पदयोर्निकेतं पीठारूपस्थानं नमंतीत्यन्वयः अंगसूत सधीरः असुभिः सह दु

कथमालक्षितः पौरैः संप्राप्तः कुरुजांगलम् ॥ उन्मत्तमूकजडवादिचरन् गजसाह्वये ५ कथं वा पांडवे यस्य राजर्षेर्मुनिना सह ॥ संवादः समभूता तत्रैवासात्वं
ती श्रुतिः ६ सगोदोहनमात्रं हि गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ अवेक्षते महाभाग स्तीर्थी कुर्वंस्तदाश्रमम् ७ अभिमन्युसुतं भूतप्राहुर्भागवतोत्तमम् ॥ तस्य जन्म
महाश्वर्थकर्माणि च गृणीहिनः ८ ससम्प्रादुःकस्य वा हेतोः पांडूनां मानवर्धनः ॥ प्रायोपविष्टो गंगायामनादृत्याधिगृह्यम् ९ नमंति यत्पाद निकेतमा
त्मनः शिवाय चानीय धनानि शत्रवः ॥ कथं सवीरः श्रियं भंगदुस्त्यजामि येष चोत्सृष्टमहोसहासुभिः १० शिवाय लोकाकस्य भवाय भूते ये यत्तमश्चोऽकपराय गा
जनाः ॥ जीवंति न त्मार्थमसौ परां श्रियं मुमोच निर्विद्यकुतः कलेवरम् ११ तत्सर्वेनः समाचक्ष्व पृष्टो यादिह किंच न ॥ मन्येत्वा विषये वाचां स्नातमन्यत्र छां
दसाव् १२ ॥ सूत उवाच ॥ द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये ॥ जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलयाहरेः १३ सकदाचित्तरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शु
चिः ॥ विविक्त एकजासीन उदिते रविमंडले ॥ १४ ॥

स्त्यज्यां श्रियं अधिराज्यसंज्ञां उत्सृष्ट्वा हातुं ये पृच्छन्त दहो आश्रयमेतदतो महता हेतुना भवितव्यं तत्किमिति भावः १० पुनरपि तदेव पृच्छति शिवायेति घेत्तमश्चोऽकपरायणा जनाः तेलोकस्य शिवा
दिप्राप्ते जीवंति न स्वार्थं जीवंतीत्यन्वयः तस्मात्परां यैकजीवनोऽसौ कस्मात्कारणात् परा मुत्कृष्टां श्रियं निर्विद्य विरज्य कलेवरं देहं मुमोचित्यन्वयः ११ इहास्यामवस्थायां प्रश्रराशौ यात्किंचित्प्रश्ररूपं
पृष्टस्त्वं तत्सर्वं किंच नेत्यनुवरीकृत्य सम्यगाचक्ष्व कुतः छांदसाद्वेदविषयादन्यत्र पुराणादौ वाचां विषये स्नातं निष्णातं मन्य इति यस्मात्तस्मादित्यन्वयः १२ कस्मिन् युगे इति प्रश्नपरिहरति द्वापार इ
ति कृतयुगापेक्षया तृतीये द्वापारे युगे युगपर्यवसाने समनुप्राप्ते सति हरेः कलपांशेन पराशरात्पराकृतः शरोर्द्विंसायेन सतथोक्तः तस्माद्वासव्यां वसोरुपरि चरस्य पुरुषांसां सत्यवत्यां योगी नित्यज्ञानी नाम्ना व्यासो
जातो वतीर्णो तो द्वापरे युगपर्यवसाने भागवतप्रवृत्तिरिति भावः १३ अवतारप्रयोजनमाह सकदाचिदिति सव्यासो भगवान्शुचिः शुद्धः कदाचित्तरस्वत्यां नद्यां जलमुत्स्पृश्य संध्या क्रियादिकं निर्वर्त्य
पश्चाद्रविमंडले उदिते सति तत्तदे विविक्ते एकांते स्वाश्रम एवासीन एकाकी १४

१ तद्राजत्वाद्बहुवचनेऽणोलुक् इत्यत आह पांडूनां पाण्डवानां पांडुलोत्पत्तामित्यर्थः २ प्रायेणाऽनशनेन उपविष्टः प्रायश्चानशनेन इति विश्वः । प्रायोपवेशनं प्रतविशेषो वा ।

परावरज्ञः कालत्रयज्ञानी सः सर्वतः सारः सर्वोत्तमः ऋषिकुलवर्तणः परावरज्ञत्वे हेतुर्वा
थातत्कृतं कालकृतं भौतिकानां भूतकार्याणां भावानां पदार्थानां शक्तिहासं चातएव जनार्थाश्चाश्रद्धानान् तात्पर्यशून्यान् सत्त्वाभिरुत्साहान् दुष्टमेधायेषां ते दुर्मेधास्तान्धारणाशक्तेशून्यान्वा एधशब्दव
दयमप्यकारांतः हसितायुषः अल्पायुषः १६ दुष्टभाग्यान्वीक्ष्य मुनिर्भौनवान् दिव्येन चक्षुषा अपरोक्षज्ञानेन सार्वार्थमाणां यद्विदितं तच्चिरं दध्यौ चिंतितवान् नित्येकान्वयः सर्वज्ञाय चिरंध्यानमज्ञदृष्ट्यपेक्ष
यादुष्टमोहनाय चेति ज्ञातव्यं अमोघदृक् अवध्यज्ञानः १७ किं हितमपश्यदिति तत्राह चातुर्होत्रमिति चत्वारो होतारो होत्रध्वर्युद्गातृब्रह्मणो याम् स्तत्ते धांक्तदशोहात्रादचातुर्होत्रपयैर्मैत्रैः प्रकाशयंवा अ
ग्निष्टोमादिकं कर्म प्रजानां वैदिकीनां शुद्धशुद्धिकरं रागादि वर्जितं वा वीक्ष्य यज्ञसंततैश्चाग्निष्टोमादियज्ञपरंपरा प्रवर्तनाय एकमविभक्तं वेदं ऋगादिभेदेन चतुर्विधं व्यवदधादित्येकान्वयः आदिमध्यावसाने पुहारि
स्मृत्या तत्पूज्यत्वेन क्रियमाणं कर्म प्रजानां ज्ञानद्वारा शुद्धिकरमपश्यदिति भावः १८ कथं विभक्ता इति तत्राह ऋग्यजुः सामाथर्वारुपाश्चत्वारो वेदाः उद्धृताः न तु कृताः तद
र्थज्ञानाय कृतं इति हासपुराणं च वेदार्थावेदकत्वात्पंचमो वेद इत्युच्यते पंचमो वेद इत्युक्तेः इति हासादीनां शब्दतोरचनं न त्वर्थतः तस्य नित्यत्वादिति ज्ञातव्यं १९ तत्र ते पांवेदानां मध्ये ऋग्वेदप्रवर्तकः पैलोभूदि
ति प्रत्येकमन्वयः जैमिनस्य अपत्यं जैमिनिः सामगायति शिष्येषु गमयति प्रवर्तयतीति वा सामगः कविः सूक्ष्मज्ञानी ततो जैमिनेरनंतरं एकः प्रधानः वैशंपायन एव यजुर्वेदानां निष्णातः प्रवर्तकतयेति शेषः एव शब्दं

परावरज्ञः स ऋषिः कालेनाव्यत्तरं हसा ॥ युगधर्मव्यतिकरं प्राप्सं भुवि युगे १५ भौतिकानां च भावानां शक्तिहासं च तत्कृतम् ॥ अश्रद्धानान्निःसत्त्वान् दु
र्मेधान् हसितायुषः १६ दुर्भगांश्च जनान् वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ॥ सर्वधर्माश्रमाणां यद्वध्यौ चिरममो वदह १७ चातुर्होत्रं कर्मशुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदि
कम् ॥ व्यवदधाद्यज्ञसंततैर्वेदमेकं चतुर्विधम् १८ ऋग्यजुः सामाथर्वारुपाश्चत्वार उद्धृताः ॥ इति हासपुराणं च पंचमो वेद उच्यते १९ तत्र गेर्वेदधरः
पैलः सामगो जैमिनिः कविः ॥ वैशंपायन एवैको निष्णातो यजुषां मुने २० अथर्वी गिरसामासीत् सुमंतु क्षरुणो मुनिः ॥ इति हासपुराणां पिता मे रोमहर्षणः
२१ त एव ऋषयो वेदं स्वस्वं व्यसन्ननेकधा ॥ शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शास्त्रिनो भवन् २२ त एव वेदादुर्मेधैर्धीर्यते पुरुषैर्यथा ॥ एवं व्यवस्यद्भगवा
नूपासः कृपणवत्सलः २३ स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयीनश्रुतिगोचरा ॥ कर्मश्रेयसिमूढानां श्रेय एव भवौ दिशिह ॥ इति श्रीभारतमाख्यानं कृपयामुनिना कृतम् २४
नसूर्यादन्यः प्रतिषिध्यते न तु सूर्यस्तथा सति वक्ष्यमाणानां विरोधात् २० वारुणो वरुणपुत्रः सुमंतुर्न भुवि निरथर्वी गिरसा निष्णातः अथर्ववेदानां प्रवर्तक आसीत् मेपितारो महर्षणः इति हासपुराणां प्रवर्तकः २१
भगवदाज्ञा प्रवर्तकं चतुर्णामेदानां शास्त्रोपशाखाभेदेन ऋषिकृतविभागमाह त एवेति त एव पैलादयः ऋषयः स्वस्वं वेदमेकं कथाव्यस्यन् व्यभजन् नित्यन्वयः ते वेदाः शिष्यप्रशिष्यादिभिः शास्त्रिनः तन्नाम पूर्वशा
स्त्रावतो भवन् नित्यन्वयः २२ व्यासनाम निर्वचनयाह त एवेति दुर्मेधैः अल्पप्रज्ञैः पुरुषैः त एव वेदायथाधार्यते पठिताः अवधृताः क्रियंते एव तथा शिष्यप्रशिष्यादिभिः शास्त्रोपशाखाभेदेन व्यवस्यत् चकार
तस्मात् व्यास इति किमर्थमिति तत्राह कृपणवत्सलः दीनजनस्त्रिगधः २३ एवं भगवद्भक्तानां नैव गणिकानां वैदिक कर्मानुष्ठानेन शुद्धांतः करणानामधोक्षजो पासनाजनितज्ञानेन मुक्तिः स्यादिति व्यासेन स्था
पितं तदनधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां हारिभजनं कुत्रोक्तमुपायेनेत्याकांक्षायामाह स्त्रीशूद्रेति । वेदोक्तकर्माख्य श्रेयसि पुरुषार्थसाधने मूढानामत एवानधिकारिणां स्त्रीशूद्रद्विजाधमानां त्रयीत्रये वेदाः श्रोतुं
नयोग्याः इति तस्मादज्ञ एव मया करिष्यमाणभारतादिशास्त्रोक्तविधिना इह जने श्रेयो भवेदिति कृपयामुनिना सर्वज्ञेन व्यासेन भारतारख्यानं कृतमित्यन्वयः अत्रैतत्प्रभेयमवगंतव्यं स्त्रीशूद्रादिकृपया भगवता भा

१ स इत्यस्य सार इति व्याख्या । सर्वेत्तम इति निरुद्धार्थः । सस्य सारार्थत्वं च दशमगीता तात्पर्यवचनेन न्यायदीपिकायां चोक्तम् ।

*****

रताख्यानस्य कृतत्वाच्चेष्टमेव तन्नामिका रो नान्येषां भित्तिशंकाभाभूदिति हासपुराणाभ्यां विदं समुपबृंह्यो दीतिवचनान् ब्राह्मणादीनामपि वेदार्थपरिज्ञानाय भारतं च भ्यासस्य आवश्यकत्वं नाक्तत्वाद्बुभयत्राधिकारो युज्यते तेषां स्त्रीशूद्रादीनां तु गत्यंतराभावाच्च दुक्तानुष्ठानेन मुक्तिरिभावः २४ केनेहेतुना कुतः संचोदित इति प्रश्नं परिहरिष्यन् प्रायः कृतावतारकार्यस्य दुर्जनानामोहयतो व्यासस्य लोकांनुकरणप्रकारमाह एवमित्यादिना हे द्विजाः भूतानां सदाश्रेयसि नित्यमुक्तिसाधने एव प्रवृत्तस्य अपि यदाहृदयं सर्वत्र प्रयोजनं न सर्वप्रकारेणालभित्यलंबुद्धिनापततदा २५ धर्मज्ञानी नातिप्रसन्नहृदयः अवतारप्रयोजनानलंबुद्धिमान् सरस्वत्यास्तटे तत्रापि शुचौ देशे विविक्षत्येकां ततिष्ठन् लोकदृष्ट्याऽनलंबुद्धिकारणं किंचेति विविधं तर्कयन् विचारयन्निदं वक्ष्यमाणमेवात्मानं प्रत्युचिच्यन्वयः २६ धृतव्रतेन लौकिकाचारापेक्षया वेदव्रतधारणवतामयानिर्व्यलीकेन निव्यजिनेन चेतसेति शेषः छंदोसिद्धेः गुर्वो ध्यापकाः त्रेताग्रयः मानिताः सत्कृताः अनुशासनमाज्ञाच्यहीता हि शब्देन विप्रादिभिर्वेदव्रतादिवैदिककर्मवश्यं कर्तव्यमिति दर्शयति २७ यत्र भारते स्त्रीशूद्रादिभिरपि त्रैवर्णिकैरुतानुष्ठेयार्थो दृश्यते तस्य भारतस्य करणेनाम्नायार्थः वेदादिसंप्रत्ययार्थः प्रदर्शितो हि । तत्र किंचिदुर्वारिनां स्तीत्यर्थः २८ अथापि भारतकृत्या आम्राण्यार्थप्रदर्शनं तस्मिन् अपि विभुव्यसिमे ममात्मा अवतारप्रयोजनसंपत्त्या असंपन्नोऽप्राप्तप्रयोजन इवा

एवं प्रवृत्तस्य सदाभूतानां श्रेयसि द्विजाः ॥ सर्वात्मकेनापि यदानां तुष्यद्दृढयंततः २५ नातिप्रसन्नहृदयः सरस्वत्यास्तटे शुचौ ॥ वितर्कयन् विविक्षस्थ इदं प्रोवाच धर्मवित् २६ धृतव्रतेन हि मया छंदांसि गुरवो ग्रयः ॥ मानिता निर्व्यलीकेन गृहीतं चानुशासनम् २७ भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थः प्रदर्शितः ॥ दृश्यते यत्र धर्मो हि स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत २८ अथापि ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मवर्चस्विसत्तमः २९ किंवा भागवताधर्मा न प्रायेण निरूपिताः ॥ प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युत प्रियाः ३० तस्यैवं स्विन्नमात्मानं मन्यमानस्य सिध्यतः ॥ कृष्णस्य नारदोभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतम् ३१ तमाभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थायागतं मुनिम् ॥ पूजयामास विधिवन्नारदं सुरपूजितम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ अथ तं सुखमासीन उपसीनं बृहच्छ्रवाः ॥ देवर्षिः प्राह विप्रर्षिर्वीणापाणिः स्मयन्निव १ नारद उवाच ॥ पाराशर्यं महाभाग भवतः कश्चिदात्मना ॥ परितुष्यति शरीर आत्मा मानस एव वा २

भाति कीदृशः ब्रह्मवर्चस्विसत्तमः वृत्ताध्ययनसंपन्नानां मध्ये श्रेष्ठ इत्यन्वयः २९ प्राय इदमेवानलंबुद्धौ कारणमाह किंचेति भागवताधर्मोऽप्रायेण न निरूपिताः किंच भारतं निरूपिताः अपि पुनः शास्त्रांतरेण निरूपणीया इत्यतः प्रायेणेत्युक्तं किं विशिष्टाः परमहंसानां प्रियाः ततः किं ते परमाहंसा एवाच्युत प्रिया हि यस्मादसंपन्न इवाभातीति भावः ३० केनचित्प्रेरित एव महापुरुषः स्वकार्ये प्रवर्तत इति न्यायात् भागवतकृतिरैवालंबुद्धिहेतुरिति निश्चयावधिपिनारदप्रेरितः भागवतमकार्षीदिति नारदस्य लोके महती कीर्तिः स्यादिति भक्तवत्सलत्वाच्चात्रादागमनमाकांक्षमाणं व्यासं प्रतितदागमनमाह तस्येति स्विन्नं अनलंबुद्धिमाप्तं भतः सिध्यतः सिध्यमानस्य अनलंबुद्धिगतस्य ३१ अभिज्ञाय संज्ञापूर्वकं विज्ञाय सहसा कालेक्षपमंतरेण सरस्वतीतीरवर्तिस्वाश्रमस्थितो भागवतधर्मज्ञापनहेतुनारदेन चोदितः श्रीकृष्णो भागवतसंहितामकरोदिति शौनकप्रश्नपरिहारः ॥ ३२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ अथाध्ययपाद्यादिसर्वहणानंतरं सुखमुपविष्टो विस्मृतकीर्तिः वीणामहतीनामपाणौ यस्य मतथोक्तः मंदोस्मृतं कुर्वन्निव प्रसन्नवदनो देवर्षिः समीप उपविष्टं विप्रं विष्णुसंप्राहेत्येकान्वयः १ विज्ञात भगवदभिप्रायः तदनुकारणानुगुणानुकारणवाच्चा २ दोनित्यकुशलं तस्य संजानन्नपि तदनुवदन्निव कुशलं पृच्छतीत्याह पाराशर्येति महाभाग ऐश्वर्याद्यनंत भाग्यनिधे पाराशर्यपराशरपुत्र भगवतः शरीरः मानसो वा शरीररूपो मनो

*****

रूपोवाभेदाभावादेवमुक्तिः आत्मावतारप्रयोजनं कृत्वा आत्मना स्वतएव परितुष्यति किञ्चित्स्वतंत्रतया कृतावतारकार्यत्वात्परितुष्यतीत्येवकारार्थः २ कुत इति तत्राह जिज्ञासिवमित्यादि पस्वंधर्मादिसर्वे
पुरुषार्थबृंहितं पूर्णभारतं कृतवांस्ते त्वया सुसंपन्नं सुखपूर्णं महुतं सर्वस्मादाश्चर्यं तमं अत्तारुद्रोयस्माद्भवति तदुतंवा महदेशतः कालतो गुणतश्चापरिच्छिन्नं ब्रह्मा जिज्ञासितं विचारितं अपि च शब्दवैश्वयमाणसमु
च्चये शब्दतोर्थतोऽपि महत् व्यवहारे धेने शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिष्विति वचनात्त्यायेनार्थशब्दस्य द्विरावृत्त्या सर्वशास्त्रार्थपरिबृंहितं कृतवानिति यस्मात्तस्मात्तेन लोकानां ज्ञातुमिष्टसुष्टुपूर्णमभू
दिति वा ३ किंच यच्चोपाध्याय परंपरया भवता र्धीतं सनातनं निरन्तरं वेदात्मकं शब्दब्रह्मतदपि जिज्ञासितं विचारितं तस्मात्कृतावतारकार्योपिततएव नातुष्टिकारणं परमार्थमिति यथः तथाप्येवमपि कृतावता
रकार्योपि अकृतावतारप्रयोजन इवात्मानं शाचसिप्रकाशयसि हेतुमो प्रभूतज्ञानेन न्वयः ४ एवं नारदेन पृष्ठोऽपरिभितज्ञानस्वरूपोपि अज्ञवत्तुष्टजनमोहनाय तत्कारणं तमेव पृच्छतीत्याह अस्त्येवेति हे
नारद त्वयो किमिदं सर्वमे अस्त्येव नो किंचिदवशिष्टमस्ति तथापि मे आत्मा मनः न परितुष्यते नालंबुद्धिमाप्नोति तुष्यतीति वक्तव्येतुष्यत इति प्रयोगात् अज्ञजनमोहनार्थमेव हरिणा प्रश्रः क्रियते नाज्ञानादि
ति महान्विशेषो विज्ञायते आत्मनो विष्णोर्भवतीत्यात्मभवो ब्रह्मा तस्यात्मनः शरीरादुद्धृत उत्पन्न आत्मभवात्प्रभूतब्रह्मपुत्र इत्यर्थः आत्मनि भवतीति वा त्वामव्यक्तं संभूतं स्यापरितोषस्य मूलं कारणं पृ
च्छामहे अरुणश्चैत्रश्चोत्तरं कथं ब्रूयादिति तत्राह अगोप्येति अपरिभितज्ञानं प्रश्नोत्तरवचनसमर्थमित्यर्थः अत्रापि समित्युपसर्गमंतरेण पृच्छते रात्मनेपदप्रयोगेन नारदस्य ज्ञानं चुलकजलपरिमितं व्या

जिज्ञासितं सुसंपन्नमपि ते महद्ब्रुतम् ॥ कृतवान्भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितम् ३ जिज्ञासितमधीतं च ब्रह्म यत्तत्सनातनम् ॥ तथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ
इव प्रभो ४ व्यास उवाच ॥ अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नारमापरितुष्यते मे ॥ तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधं पृच्छामहे त्वाऽऽत्मभवात्प्रभूतम् ५ सर्वभवा
न्वेदसमस्तगुह्यमुपासितो यः पुरुषः पुराणः ॥ परावरोशो मनसैव विश्वं सृजत्यवत्यत्तिगुणैरसंगः ६ त्वंपर्यटन्नर्क इव त्रिलोकी मंतश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी ॥ परा
वरे ब्रह्मणि धर्मतो ब्रतैः स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व ७ नारद उवाच ॥ भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलम् ॥ येनैवासौ न तुष्येत मन्येत दर्शनं खिलम् ८

स ज्ञानं प्रलयसमुद्रवदपरिभित्तिमिति तात्पर्यं शब्दज्ञैरेव ज्ञायते आत्मभुवात्प्रभूतमितिकेचित्पठंति तत्रोवाङ्मादेशश्छांदसः ५ नारदस्य स्वात्मानं लंबुद्धिहेतुवेदनकारणं वक्तुं त्याह सवा इति योगुणैर्विच
तशरीरगतसुखदुःखफलसंगरोहो विश्वं मनसैव स्वतंत्रसाधनांतरनिरपेक्षतया सृजत्यवतिसंह रतिस परावरोशो मुक्तामुक्तप्रपंचयोरीश इति परावरोशः जगदुत्पत्तेः पुराप्यस्तीति पुराणः पुरमणतीति वा पुरुणि
कर्मफलानि सनोति ददातीति पुरुषः उपासित इति अतः भवान्समस्तगुह्यं वेदेत्येकान्वयः एतदुक्तं भवति चतुर्मुखी प्रयपुत्रत्वात्तैव सर्वजगत्सृष्ट्यादिकर्तृभगवदुपासकत्वेन सर्वज्ञत्वात्तत्प्रसादादस्मदनलं
बुद्धिहेतुवेदनमस्तीति ६ तव भगवत्प्रसादेन जननितापरोक्षज्ञानेन सर्वत्राव्याहृतगतिकर्मणा च योगप्रभो वेन सर्वप्राणिशरीरांतरां तश्चरणेन चानलं बुद्धिहेतुवि त्वमाह त्वमिति त्रिलोकी पर्यटन्नर्क इव त्रिलो
क्यां अव्याहतगतिः सर्वप्राण्यंतश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी सर्वजीवबुद्धिर्वतिवृत्तज्ञः त्वं परे ब्रह्मणि तया अवरतत्प्रतिपादकवेदाख्यशब्दब्रह्मणि धर्मतो वेदेोक्तभगवद्धर्मनुष्ठानेन तदाधिकारेऽपपादकवेदव्रतादिभि
श्चानुष्ठापितैः लोकमोहाय च मयानुष्ठितैः स्नातस्य कृतकृत्यस्य मे अवतारप्रयोजनं न्यूनं निरामुर्वरितं अलं यथा भवति तथा विचक्ष्व विशिष्टतया ब्रूहीत्येकान्वयः ७ नारदोपि सर्वज्ञस्य व्यासस्य हृदि स्थिताभिप्रायं वि
द्वान्तत्प्रसादमादि त्सुरनावतारप्रयोजनं वक्तुं त्याह भवतेति हेव्यास भवता भगवतो हेरमलं यशोऽनुदितप्रायं बहुत्वेन नम्रतिपादितयेनानुदितेन यशःप्रतिपादकशास्त्रेणासौ भवत आत्मानं बतुष्येत अहंतस्य
यशसः प्रतिपादकं शास्त्रं खिलमुर्वरितं मन्य इत्यन्वयः ८

*****

भारतादिशास्त्रेषु हरिश्चन्द्रादितत्त्वात्कथांखिलंमन्यद्दयुच्यतइतितत्राह ययोति हेमुनिवपसंज्ञतम मुनिभिःत्रिपतशतिवा मुनिवरप्राप्याइतिवा मुनिवर्थाः पुरुषार्थाः यथानुवर्णितास्तथावा
सुदेवस्यमहिमानानुचर्गितोहिह्यस्मात्तस्मादनुवर्णनीयः धर्मादीनामल्पकथनेनापिपूर्तिः स्यान्नतत्रादावतिकथितस्यापि सतांतत्रतात्पर्यातिशयात्फलाधिकयाच्च नहिसूर्योदय
माकांक्षमाणस्यस्वद्योतोदयेनेच्छानिवर्ततइत्येतदर्थं हिशब्देनाह द्वितीयोहिशब्देहेत्वर्थः ९ धर्मादीनांअल्पकथनेनकथंपूर्तिः स्यादितितत्राह नेति यद्वचोजगत्पावनकरंहर्यशोनगुणीतकिर्हिचिद
पिनप्रतिपादयेत्तच्चित्रपदमपिचित्राणिपदानि योस्मस्ततथोक्तं तत्त्वचःशास्त्रंनभवतीत्यर्थः कुतःतद्वायसंयोगमात्रानुगोवितार्थंशास्त्रंउशंतिइच्छंति यत्रकाकोच्छिष्टतीर्थेमानसाःप्रेक्षावंतः मानसा
ख्यसरोविहारिणोवा हंसाःपरमहंसाः धवलपक्षावाजलपयोविवेककारिणः मिमंक्षयाविचारलक्षणस्नानेच्छयानन्यपतन्निपतंति नप्रविशंतीति यथातथायत्रयस्मिन्तीर्थेमानसाब्रह्मणोभन
सोजाताःसनकादयःहंसाःनिलैपाइतिवा तस्मात्सज्जनानादरणीयेत्वेनधर्मादीनामल्पकथनेनपूर्तिरितिभावः विरमंत्युशिक्षयाउशिक्षकुदंभ्रयंस्थानंयेषांतेतथोक्ताः शुद्धंब्रह्मतदेवक्षयोयेषांतेतथोक्ताइ
तिवैतिपठित्वाकेचिद्व्याचक्षतेतच्चित्तं १० वासुदेवमहिम्नोऽतिकथितस्यापिकथंनपूर्तिरितितत्राह सर्वागिति यस्मिन्निबन्धेप्रतिश्लोकमपशब्दवद्वत्यपिशब्दिदैर्जुगुप्सिते देशकालगुणैरनंतस्य
हरेः पारिजातहरणाद्यात्मकयशोलांछितानिनारायणादिनामानिसंति साधवःपरमभागवताःशुक्रादयोपञ्चशृण्वंतिगायंतिगुणंति सःजनतायाःजनसमूहस्याघंयांपविष्ठावयतिनाशयतीतिजनता
घविष्ठावःवाचांसर्गः विशिष्टरचनाविशेषइत्येकान्वयः यस्मिन्सतिप्रशस्तानिअनंतस्यनामानिसाधवःशृण्वंतीतिपत्यस्मात्तस्मात्सएवगिवसर्गइतिवा
जनतापापावेनाशहेतुत्वात्

यथाधर्मादयोह्यर्थामुनिवर्णानुकीर्तिताः ॥ नतथावासुदेवस्यमहिमाह्यनुवर्णितः ९ नयद्वचश्चित्रपदंहर्यशोजगत्पवित्रंनगुणीतकिर्हिचिव् ॥ तद्वायसं
तीर्थमुशंतिमानसानयत्रहंसान्यपतन्मिमंक्षया १० सर्वागिवसर्गोजनताघविष्ठावोयास्मिन्प्रतिश्लोकमबद्ववत्यपि ॥ नामान्यनंतरयशोकितानियत्शृ
ण्वंतिगायंतिगुणंतिसाधवः ११ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनम् ॥ कुतःपुनःशश्वदभद्रमीश्वरेनचापितंकर्मयदप्यकारणम् १२
अतोमहाभागभवानमोघदृक्शुचिश्रवाःसत्यरतोधृतव्रतः ॥ उरुक्रमस्याखिलबंधमुक्तयेसमाधिनानुस्मरयादिवोष्टितम् १३

सज्जनगृहीतत्वाच्चवासुदेवमाहात्म्यप्रतिपादकमेवशास्त्रं । नान्यदतस्तदेवशास्त्रप्रणेत्रुभीरचनीयमितिभावः ११ नकेवलंवासुदेवमहिमद्योतकयशोकिविधुरशास्त्रचनमेवमोघांकंतुहारीभक्तिविरहितनि
र्निमित्तज्ञानकर्मणोभापिनिष्फलेएवोतिविज्ञापयतीत्याह नैष्कर्म्यमिति नैष्कर्म्यस्वतोनिष्कर्मणोमुक्तेःसाधनंअलंनिरंजनंविषयसंमार्जनमलराहितंअत्यंतविरक्तिमद्वैदार्थविषयंपरोक्षज्ञानमप्यच्युतभावव
र्जितंभगवद्भक्तिरहितं हरावच्युततयानिरंतरभावनयामनोयोजनेनरहितंवानशोभते अधिकारिणोभीष्टफलंनप्रकाशयतिबंधकतयाशश्वत्सर्वादभद्रमंगलंइश्वरेहरौचनार्पितंकर्मनशोभतइतिकुतः
पुनःकिमुक्तव्ययद्यप्यकारणंफलकामनादिविधुरंतथापीत्यर्थः शश्वदभद्रमनुष्ठानकालेफलकालेमंगलंप्रत्यकांम्यंकर्मनशोभतइतिकुतःपुनःयदप्यकारणंनिरप्यंकर्महरौनार्पितंचेत्तत्रशोभतइतिक्वक्तव्यमि
तिवा अच्युतभाववर्जितमित्यनेनापरोक्षज्ञानस्यभक्तिसाध्यत्वात्परोक्षोपपदमेवात्रज्ञानंविबक्षितमितिज्ञापते १२ अधुनालंबुद्धिहेतुंविज्ञापयतीत्याह अतइति हेमहाभागअपारिमितभागयनिबे
उक्तप्रकारेणकर्मज्ञानयोर्हरिभक्तिरहितयोर्निष्फलत्वाद्दर्मादीनामल्पकथनेनापिपूर्तिर्भगवन्महिम्नातिकथितेनाप्यगूर्तिरेवेति यतःसाक्षाच्छ्रुतिश्चःसाक्षाच्छ्रुतिरेवातएवसत्येनिर्दुःस्नानंदानुभवेरतःशरणा
गतपालनादिधृतंनयनसतथा अतएवामोघज्ञानोतएवभवान्पूज्यस्त्वंसकलसज्जनसंसारबंधनविध्वंसनायउरुक्रमस्यबहुपराक्रमस्यतयज्जगत्सृष्टिपालनादिविशिष्टवेष्टितंनसमाधिना दर्शनगुण
समाधिभेदेनत्रिधाभिन्नानांभाषाणामध्येययास्थितवस्तुकथनलक्षणयासमाधिभाषयाऽनुस्मरभगवन्महिमप्रतिपादकरूपग्रंथंकुरु तेनकृतावतारप्रयोजनलंबुद्धिर्भविष्यतीतिभावःअखिलधर्मगु

*****

प्रयेइविपाठेसमस्तभागवतधर्मरक्षणयेत्यर्थः १३ केवलधर्मादिविषयशास्त्रकृत्यानर्थोपिभ्वतीतिज्ञापयतीत्याह अतोऽन्यथेति

तत्किंचनयत्किंचिन्नपुरुषार्थोपयोगी कुतस्तत्कृतरूपनामभिस्तस्मिन्ग्रंथे धर्मादिफलत्वेनप्रतिपादितस्वर्गादिगतलावण्यादिरूपमदनकीलेकत्यादिनामवत्पदार्थैः पृथग्रहशस्तेममसुखेहेतवइतिवस्त्वयथार्थज्ञानिनोरागादिदोषदुष्टत्वेनदुःस्थितामतिः किंचित्क्वापिकस्मिंश्चिद्विषयेपिसमुद्रेवतेनवायुना आहताविघटितानौस्तरीवास्पदमाश्रयंनलभेतेत्येकान्वयः तस्मात्केवलधर्मादिविषयशास्त्रकृतिरनर्थकारीतिभावः । अतोऽन्यथाश्रीभागवतकृतमंतरेणयत्किंचनग्रंथकरणंविवाक्षितंतत्ग्रंथतत्कल्पितरूपनामभिर्भुग्धस्येतिवा । चशब्दान्नकरपातफलमेवस्यादितिसूचयति १४ नकेवलमनर्थकार्यैवभवेदन्येषांनिदिताऽधर्मकारीचेतिज्ञापयति जुगुप्सितामिति स्वतएवप्रवृत्तिधर्मादिषुरागिनोऽज्ञस्यप्रवृत्तिधर्मादिकृतेऽनुशासनंकुर्वितिप्रेरणंजुगुप्सितंत्वादृशैरितिशेषः नकेवलंनिदितांकृतमहान्वयति क्रमःवृक्षादधःपतितस्यदंडेनताडनवन्निःस्त्रीमोऽन्यायः कुतःसयत्प्रमाणंकुहतिइतिन्यायाद्यद्वाक्यतोधर्मइतितस्यजनस्यकुर्मार्गेप्रवर्तमानस्यनिवारणंसःनमन्यतेचेत्तस्यश्रेष्ठस्यमहान्व्यतिक्रमःअन्याधोयतःअतोऽन्यथाप्रवृत्तिधर्मापीस्थितस्यजनस्येतदस्मिन्निवृत्तिमार्गेस्थितःजनःशुकादिनियंयधर्मःनचरतेतिनिवारणंनकरोति तस्मात्तादृशग्रंथकृतिरनपेक्षेतिभावः यद्वाक्यतइति यस्यभवादृशस्यश्रेष्ठस्यवाक्यतोवचनात् प्रतीतएवधर्मःमुख्यपुरुषार्थेहेतुरितियदुत्तरोजनःअधिकारीस्थितःविश्वस्तस्यजनस्यकुर्मार्गेप्रवर्तमानस्यनिवारणंसःनमन्यतेचेत्तस्यश्रेष्ठस्यमहान्व्यतिक्रमःअन्याधोयतःअतोऽन्यथाप्रवृत्तिधर्मापीस्थितस्यजनस्येतदस्मिन्निवृत्तिमार्गेस्थितःजनःशुकादिनियंयधर्मःनचरतेतिनिवारणंनकरोति तस्मात्तादृशग्रंथकृतिरनपेक्षेतिभावः यद्वाक्यतइति यस्यभवादृशस्यश्रेष्ठस्यवाक्यतोवचनात् जुगुप्सितामितिसंबंधः कुर्मार्गेसक्ताःस्वास्मिन्विश्वस्ताश्चेत्तस्मात्तेवारणीयाएव नपुनःप्रवर्तनीयाइति कृपालोर्धर्मएवेतिभावः १५ समाधिभाषात्मकग्रंथेधर्माकार्यभावादुपरम्यतइतिनवक्तव्यामिति विज्ञापयति

अतोऽन्यथाकिंचनयद्विवक्षितं पृथक्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः ॥ नकार्हेचित्कापिचदुःस्थितामतिर्लेभेतवाताहतनौरिवास्पदम् १४ जुगुप्सितंधर्मकृतेनुशासनंस्वभाववत्तस्यमहान्व्यतिक्रमः ॥ यद्वाक्यतोधर्मइतीतरःस्थितोनमन्यतेतस्यनिवारणंजनः १५ विचक्षणोस्याहतिवेदितुंविभोरनंतपारस्यनिवृत्ति तःसुखम् ॥ प्रवर्तमानस्यगुणैरनात्मनस्ततोभवान्दर्शयचेष्टितंविभोः १६ त्यक्त्वास्वधर्मंचरणंबुजंहरैर्भजनपक्षोथपतेत्ततोयादि ॥ यत्रक्रवाभद्रमभूदमुष्यकोवार्थजातोभजतांस्वधर्मम् १७

विचक्षणइति निवृत्तिगुणैः प्रवर्तमानस्यानात्मनोस्यानंतपारस्यविभोःसुखंविचक्षणोवेदितुमर्हति यस्मात्ततोभवान्पूज्यस्त्वंविभोश्चाष्टितं दर्शयेत्येकान्वयः अतुष्टितनिवृत्तिधर्मात्सत्त्वादिगुणैर्जगत्सृष्ट्यादौप्रवर्तमानस्यानात्मनःअस्वार्थमकार्यस्यजीवस्यअपरिमितमूर्तेर्विभोर्भगवतःसकाशात्तयद्भविष्यत्सुखंभवतितत्सुखंविचक्षणोविशिष्टाचार्यःसात्विकप्रकृतिज्ञातुंयोग्य इति यस्मात्तस्माद्विभोः सर्वगस्यहरेश्चरितं समाधिभाषात्मकग्रंथकरणेनज्ञापयेत्यतोधिकार्यभावाच्चोपरंतव्यमिति भादः अनात्मनो बुद्ध्यादेर्गुणैः सत्त्वादिभिः शब्दादिषु प्रवर्तमानस्य जनस्य सुखाय विभोश्चाष्टितं दर्शयेति वा १६ इतोऽपि प्रवृत्तिधर्मोपदेशान्निवृत्तिधर्मोपदेशोवरीयानित्याह त्यक्त्वोति अथ स्वधर्ममत्यक्त्वा हरेश्चरणंबुजंभजंस्ततः यद्यपक्कः पतेत्तदा अमुष्य यत्र क्रवाभद्रमभूत् स्वधर्मभजतां को वार्थ जात एवेत्येकान्वयः भगवदविषयस्वधर्मोऽनुष्ठानात्मकप्रवृत्तिधर्ममत्यक्त्वा निवृत्तिधर्मो विधायकशास्त्रोक्ताचारैः हरेः पादपद्मे संवमानः पुरुषस्तस्मादनाधिगता परोक्षज्ञानादिस्तत्फलपरिपाको रागाद्यंतरायविहतः स्खलेत्तथाप्यमुष्य पुंसः क्षिप्रं भवति धर्मात्मेत्यादि प्रभणाद्यत्र क्रवाजन्मांतरे श्रीमबादिकुलोद्भूतस्य निवृत्तिधर्मोऽत्मकं भद्रमेष्यति निश्चितं यत्तदतीतत्वेन भण्यत इति वचनादभूद्भविष्यत्येव केवलं प्रवृत्तिधर्मभजतामनुतिष्ठतां अस्खलेनेपि धर्मादिषु को वा पुरुषार्थं आप्नो न कोपीति भावः तस्मान्निवृत्तिधर्मविधायकशास्त्रं भवान्करोत्विति प्रार्थये १७

तस्यैवहेतोःप्रयतेतकोविदोनलभ्यतेयद्भमतामुपर्यधः ॥ तल्लभ्यतेदुःखदन्त्यतःसुखं कालेनसर्वत्रगभीरंहसा १८ नवैजनोजातुकथंचनब्रजेन्मुकुन्दसेव्य
म्यवदंगसंसृतिम् ॥ स्मरन्मुकुन्दांशुपगूहनंपुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्रहीजनः १९ इदंहिविश्वंभगवानिवेतरोयतो जगत्स्थानानिरोधसंभवः ॥ तद्विस्वयैवे
दभवांस्तथापिप्रादेशमात्रंभवतःप्रदर्शितम् २० त्वमात्मनात्मानमेवेह्यमोवदृक्परस्यपुंसःपरमात्मनःकलाम् ॥ अजंप्रजातंजगतःशिवायतन्महानुभावा
भ्युदयोनुगण्यताम् २१ इदंहिपुंसस्तपसःश्रुतस्यवास्विष्टस्यसूक्तस्यचबुद्धदत्तयोः ॥ अविष्टुतोर्थःकविभिर्निरूपितोयदुत्तमश्चेकगुणानुवर्णनम् २२
अहंपुरातिभवेऽभवंमुनेदास्यास्तुकस्याश्वनवेदवादिनाम् ॥ निरूपितोबालकएवयोगिनांशुश्रूषणेप्राद्यपिनिर्विविक्षताम् २३

भेदोनुभवासिद्धइति हि शब्दः किंच भगवान्स्वयंतद्वैलक्षण्यं वेदजानाति हि यस्मात्तस्मादैक्यकथनं प्रमाणविरुद्धमिति भावः तथापि भवतः सर्वसिद्धं न मया वक्तव्यं शोऽस्ति तथाप्युपाध्यायपुरोबालवदव्याकृता काशसदृशज्ञानवतः भवतः केवलप्रोदेशाकाशपरिमितं ज्ञानं प्रदीप्तं मये विशेष इत्यन्वयः २० तद्विस्वयं वेदेत्युक्तं विविच्य विज्ञापयति त्वमिति हे भगवन् घट इत्युक्तं जगतः शिवाय प्रजातमात्मनाऽवेहीत्यन्वयः आदानादिकर्तुः परमपुरुषस्यांशमवतीर्णं स्वतन्त्रपरोपदेशमंतरेण जानासि अत्र लोटलृङ्कार्ये अन्यथाऽमोघ इत्युक्तं वेदेति च विरुद्धं स्यात्तन्महानुभावाभ्युदयः तस्य तव महासामर्थ्यलक्षणचरितो दयास्त्रिलोकादितापगण्यतां प्राधान्येन संख्यायकथ्यतां तेन जगतः शिवं भवतीत्यभिप्रायः २१ भगवन्महिमाभ्युदयवर्णनात्कथं जगतः शिवं स्यादिति तत्राह इदमिति यदुत्तमश्लोकस्य हरेर्गुणानुवर्णनं इदं हि पुंसस्तप आदेरपरोक्षज्ञानद्वारामोक्षसाधनत्वात्कविभिरविनष्टफलात्मकोऽर्थो निरूपितः हि शब्दो वधारणे हेतौ वा तपः कायकेशलक्षणं श्रुतं शास्त्रश्रवणं सिद्धं उत्तमकल्पनया यजनं सूक्तमध्ययनं बुद्धं ज्ञातं दत्तं ज्ञानं एवं हरि महिमानुवर्णनेन सर्वस्य शिवसंभवात्तदेव त्वया कर्तव्यमिति भावः २२ इदानीं हरिकथाश्रवणादि शिवकरामिति वक्तुं स्वातीति जन्मकथनपूर्वकं स्वस्य भागवतसंगतिप्रकारमाह अहमिति पुराशब्दस्यातीतकालसामान्यवाचित्वेन निश्चयानुदयात्तदर्थं मतीति त्युक्तं सिनां कम्पयः प्रशंसायां लौल्यादिद्वेषपरहितो बालः प्रावृषिवर्षाकाञ्छेनिर्विभक्तां एकत्रास्थतिमिच्छताम् २३

शिष्यगुणेनतेषांप्रवृत्तिमाह तदिति निरस्तसमस्तबलस्वभावो जिह्वादीन्द्रियनिग्रहवति अतएव निरस्तबालक्रीडासाधनेन अनुकूलवर्तिनिपरिचरति अत्यल्पबालविग्रहधारिणिमायितेयोगिनोऽनुग्रहलक्षणां कृपांचक्रुरित्यन्वयः किंविशिष्टास्तुल्यदर्शनाः यद्यपितुल्यगुणक्रियारूपैः समं ब्रह्म इदं यतः यथास्थितवस्तुदर्शिनो तथापीतिशेषः २४ किंचच्छ्रूषाकर्मेति तत्राह उच्छिष्टेति ब्रह्मकुलोद्भवानामेव चतुर्थश्रमइति प्रकाशनायाद्विजैरितिकथितं । उच्छिष्टपात्रोद्धरणं गोमयोदकेन मार्जनं वा तत्स्थले लयनं तत्रानुज्ञातः नहि शूद्रस्य तदनुज्ञानाभावे उच्छिष्टस्पर्शनं मुतरांतद्भक्षणं वा शक्यं लिप्यंते उपदिश्यंते सिध्यंते प्राणाएतैरितिलेपाश्चिदेनास्तदुक्तोच्छिष्टानामोदनानामदर्शनं प्रत्यनुज्ञातइति वा अनेन स्वशरीरयात्रानिर्वाहमाह तदनुवर्तित्वं स्पष्टमाह सक्रादिति च शब्द एवार्थं यतयः सकृदेव भुंजते तथाहमपि सकृदेव भुंजे तत्फलमाह तदिति तेन कर्मणा सकृदनेन अयास्तं निरस्ते किलिबषपां पयस्य स तथा ततः किमभूदिति तत्राह एवमिति एवमुक्तप्रकोरणप्रवर्तमानस्य विशेषेण शुद्धांतः करणस्य तेषां परमहंसानां धर्मविषयवैराग्यलक्षणे भगवत्कथाश्रवणाद्यभ्यासलक्षणे वा अभिरुचिरुत्कंठाप्रजायते इत्यन्वयः संततानुवृत्तिं सूचनाय लट्प्रयोगः २५ अभिरुच्या किंजातमिति तत्राह तत्रोति

तेमय्येपेतासिलचापलेऽभेकेदातेयतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि ॥ चक्रुः कृपां यद्यापितुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणे मुनयो लपभाषिणि २४ उच्छिष्टलेपाद्यनुमोदितो द्विजैः सकृच्च भुंजेतदपास्ते किलिबषः ॥ एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्वर्णवाभिरुचिः प्रजायते २५ तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाशृणवं मनोहराः ॥ ताः श्रद्धया मेनुसवं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यंगतदाऽभवन्मतिः २६ तस्मिंस्तदालब्धरुचेर्महामुने प्रियश्रवस्यस्खलितामतिर्मम ॥ ययाहेमतत्सदसस्त्वमाययापश्येमयि ब्रह्मणिकलिपते परे २७ इत्थं शरत्प्राष्टिपिकावृत्तहरेर्विशृण्वतो मेनुसवं यशोमलम् ॥ संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा २८ तस्यैव मेनुरक्तस्य प्राश्रितस्य हैतनसः ॥ श्रद्धधानस्य बालस्य दांतस्यानुचरस्य च २९ ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्साक्षाद्भगवतोदितम् ॥ अन्ववोच न गमिष्यंतः कृपया दीनवत्सलाः ३० येनैवाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः ॥ मायानुभावमविदेयं न गच्छंति तत्पदम् ३१

तत्र तत्सकाशे मनोहराः कृष्णकथा अनुदिनं प्रातः सवनादनंतरं प्रगायतां कीर्तयतां परमहंसानां अनुज्ञालक्षणा अनुग्रहेण अशृणवमित्यन्वयः अंगश्रीवेदव्यास तदा श्रद्धयानुसर्वां त्रिसंध्यमपिताः कथाविशृण्वतो मेमतिः ध्यानलक्षणोपासना प्रियश्रवसि परमंगलकीर्तौ हरावभवदित्यन्वयः २६ अखंडस्मरणोपासनाफलमाह तस्मिन्निति रागाद्यवधैरनुपहतत्वादस्खलितानि रंतरं स्थिरतयाऽखंडोपासनमभवदित्यन्वयः अहं ययाऽखंडोपासनया एतत्सदसत्कार्यकारणात्मकं जगन्मयि स्थिते बिबभूते ब्रह्मणि पूर्णे हरौ तत्सृष्टं तत्पालितं तत्संहृतं वेति पश्ये कथं भूतं स्वमायया स्वेच्छया मदनुग्रहाभिमुखया यत्र स्थितामिति कलिपतं संकलिपतमित्यन्वयः ब्रह्मण्यध्यस्तं जगत्पश्य इत्पंगीकारो मिथया ज्ञानित्वं प्रसज्जते न हि शुक्तयध्यस्तरजतं पश्यन्पथार्थज्ञानी भवति किंतु नेदं रजतं शुक्तिरेवेति पश्यंस्तथा नेदं जगत्किंतु ब्रह्मैवेति न चात्र तथेत्यलमिति प्रसंगेन २७ भक्तगुणसनधोरन्योन्यानिमित्तकभावोस्तीत्यभिप्रेत्याह इत्थमिति इत्थमुक्तप्रकोरणमुनिभिः सर्वज्ञैर्योगिभिः सम्यक्कीर्त्यमानं अमलं हरैर्यशमनुसवनं शरत्प्रावृषिकावृत्तविशेषेण शृण्वतो मम हरौ तदितरविरागवती आत्मनो मनसो रजोगुणतमोगुणनिमित्तरागाद्यन्यथाज्ञानादिदोषहरामहत्त्वज्ञानलक्षणाभक्तिः प्रवृत्ताभूदित्यन्वयः २८ ननु सहुरुपदेशमंतरं एकेवलं पश्यः श्रवणेनैव कथं ज्ञानोदय इति चेत्तत्राह तस्येति १९ गमिष्यंतश्चानुमोस्यानंतरम् ३० ३१

एतन्मयोक्तं ज्ञानं तापत्रयात्मकं सारनिवर्तकोपधं समीचीनं सूचितं लोकस्वेषेति शेषः तस्मादतादृशं ज्ञानमेवापाद्यमिति भावः तर्हि कर्मकरणं व्यर्थमिति तत्राह यतीति यायजूक्तैः क्रियमाणमग्निष्टोमादितदपि य
 ि ब्रह्मणि अपरिच्छिन्नगुणे ईश्वरे ईशादपि परे हरौ भावितमपि तं हि ज्ञानमुत्पद्यते तेन तापत्रयचिकित्सितं एतदुक्तं भवति ब्रह्मार्पणबुद्ध्या क्रियमाणेन कर्मणा शुद्धातः करणस्य विषयविरक्तिद्वारा भगवति ती
 ग्र्याभक्त्या जनितापरोक्षज्ञानेन तापत्रयात्मकः संसारो निवर्तत इति यत् ब्रह्मणि भावितं तत्तत्तापत्रयचिकित्सितं संसृचि तमित्येकान्वयात् ३२ ननु कर्मणा बंधस्वभावान् कथं तापत्रयभेषज्यामिति त
 त्राह आमय इति सुखमेव व्रतयेन सतथा तस्य संबुद्धिः हे सुव्रत सत्यसंकल्पादि व्रतापेतेति वा खेन द्रव्येण भूतानामागम्य आमयः श्रुः प्राद्यो जायतं तदेवागम्यकारं गं द्रव्यं चिकित्सितमौषधीकृतं तद्रोगलक्षणं पुना
 तिपरिहरति हि तदिदमनुभवसिद्धमिति हि शब्दार्थः एवकारस्तु तस्य प्राधान्यद्योतनार्थः ननु द्रव्यांतरनिषेधार्थः कुतः औषधीकरणाय द्रव्यांतरसंयोगदर्शनाच्च शब्द उपमार्थः स यथा ३३ एवं तथा
 नृणां संसारिणां क्रिया लक्षणायोगोपायाः स्वतः संसारहेतवः तएव क्रियायोगाः परंपूर्णे ब्रह्मणि कालिरताः अपिताः आत्मविनाशाय अनेकजन्यसां वितदुष्कर्मस्वरूपनाशाय कल्पंते तस्मात्केवलं कर्म बंधकं
 ब्रह्मार्पणेनौषधीकृतं भक्तिज्ञानद्वारा संसारारुख्यरोगनिवर्तकमिति भावः २४ ज्ञानद्वारा कर्मणो मोचकत्वमाह यदि तत्र कर्मभूमौ भगवदर्पणेन भगवत्परितोषणं यत्कर्मजीवैः क्रियते यद्रक्तियोगसमन्वितं
 परोक्षापरोक्षोपपदं ज्ञानं तस्य कर्मणो धीनिह कर्मणा ज्ञानमात्रेति श्रुतेः कर्मणा ज्ञानं जायते हि यस्य मात्तस्मात्कर्म ज्ञानद्वारा बंधनिवर्तकमिति भावः अ

एतत्संसृचितं ब्रह्मन् तापत्रयचिकित्सितम् ॥ यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम् ३२ आमयोयंच भूतानां जायते येन सुव्रत ॥ तदेव ह्यामयद्रव्यं तत्पुना
 ति चिकित्सितम् ३३ एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ॥ तएवात्मविनाशाय कल्पंते कल्पिताः परे ३४ यदत्र क्रियेत कर्म भगवत्परितोषणम् ॥ ज्ञानं
 यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ३५ कुर्वाणाय त्रकर्मणि भगवच्चिच्छया सकृत् ॥ गृणंति गुणानामानि कृष्णस्यानुस्मरंति च ३६ अन्नमो भगवते तुभ्यं
 वासुदेवाय धीमहि ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ३७ इति मूर्त्यभिधानेन मंत्रमूर्तिममूर्तिकम् ॥ यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ३८

त्राग्निष्टोमादिकर्मसु यत्कर्म भगवत्परितोषणमिति वा ३५ कथं कारं कर्मणा ज्ञानमुत्पद्यत इति तत्राह कुर्वाणा इति यत्र यस्य जमानस्यार्थेऽस्मिन्पद्मे हवनादीनि कर्माणि कुर्वाणवैदिकाः क्रतिगादयः
 स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जानातु चिदिति भगवच्चिच्छयाऽसकृन्निरंतरं आदिमद्यवावसाने पुत्रा कृष्णस्य गुणान् स्मरंति नामानि गृणंति ३६ यो यजमानः स्वयंच नित्यमोन्नमो भगवत इत्यादि मूर्त्याभि
 धानेन मूर्तिवच्च केन भन्त्रेण मंत्रप्रतिपाद्यमूर्ति अमूर्तिकं मकृतिवैकृतविग्रहविधुरं वासुदेवादिरूपं यज्ञपुरुषं चत्वारिंशं गात्रयोऽस्य पादा इत्यादि सकृत्प्रतिपाद्याकारं भगवंतं उदिश्य यजते स पुमान् यजमानः
 परोक्षापरोक्षज्ञानवान् भवति ते च कृत्विगादयः सम्यक्दर्शनाः समीचीनशास्त्रीयज्ञानाः सर्वज्ञाश्च सम्यक्भगवंतं दर्शयंति ज्ञापयंतीति सम्यक्दर्शनाः सर्वेषां हरिपरायणत्वात् अस्सर्वगुणपूर्णं सर्वजनरंजके
 ति वा ओमित्येवं रूपं भगवते षड्गुणपूर्णं यत्तुभ्यं नमः सर्वत्र वसति दीव्यतीति वासुदेवः बलज्ञानरूपत्वादित्यनिरसनशीलत्वात् कीडाशीलत्वाद्वा तस्मै धीमहि स्मरेम
 द्युम्नः हिरण्यश्मश्रु हिरण्यकेश आप्रण स्वात्सर्व एव सुवर्ण इति श्रुतेः तस्मै न केनापि निरुद्ध इत्यनिरुद्धः अतो मुख्यमाणः सोऽस्यास्तीत्यनीतिना मुख्यमाणप्रसादवता पुरुषेण रुद्धः वशीकृत इति वा अनि
 रुद्धः संसारमुक्तास्तान् दधाति धारयति पोषयतीति वा अनिरस्तं मुदा ख्यं नमयत्त इति वा तस्योदिति नामोति श्रुतेः तस्मै सम्पक्पापकर्षणशीलत्वात् संकर्षणः समीचीनं करं स नोति ददाति इति वा तस्मै च श
 ब्दः प्रत्येकं पृथक् मंत्रस्वद्योतनार्थः इति शब्दः प्रभृति च नः तस्मादिति वागदिभिर्वैष्णवै यजमाना भगवंतमीजाना ज्ञानवंतो भवन्तीति भावः ३७ ३८

स्वानुभवसिद्धमेतदितिविज्ञापयति इममिति केशवः मदनुष्ठितामिमं स्वधर्मनिग्रममेवेत्येवमिष्यमीश्वरविषयं ज्ञानं स्वस्मिन् भावं भक्तिं च मे मह्यं १९ इदानीमवतारप्रयोजनं लब्धुं हि कारणाविज्ञापनमुपसंहरति त्वमिति हे अदभ्रश्रुत श्रोतामंतेत्यादेः संपूर्ण श्रोतृत्वादिगुणसंपन्न त्वं इश्वरोपि ऐश्वर्यादिगुणसंपन्नत्वेनाप्तव्याथिधुरोपि येन तत्कीर्तिर्गर्भग्रंथकरणेन विदुषां विदंतीति विदो ज्ञानलाभकामाः तेषां वाचिचारकाणां वा बुभुक्षितसंज्ञानुमिष्टं समाप्यते संपूर्ण भवति तादृशं श्रीभागवतलक्षणं विभोः समर्थस्य तव विश्रुतं यशः प्रख्याहि प्रख्यापयेत्यन्वयः तस्मादन्येषां भागवतकरणशक्त्यभावात्तत्कृतिरेवाल्लुब्धिकाकारणमिति भावः ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ इदं व्यासनामरदसंवादोपाख्यानं मूलतः शौनकादिभ्यो ब्रवीदिति विज्ञापयितुमाह एवमिति हे ब्रह्मन् सत्यवती सुतो व्यासः देवर्षेर्जन्मकर्मच एवं श्रुत्वा पुनरपि तं नारदं प्रपद्येत्येकान्वयः १ नारदस्नेहपाशात्तच्छशः ख्यापनाय च सर्वज्ञोऽपि व्यासस्तद्वयः शशवृत्तिं पृच्छति भिक्षुभिरिति तव विशिष्टज्ञानोपदेष्टुमिच्छामि भिक्षुभिर्ज्ञानं शिक्षादानशीलैर्विप्रवसिते देशांतरं गते आद्ये बाल्ये वयसि वर्तमानो भवान् तदन्तरं किमकरोदित्येकान्वयः २ तदेव विविच्य पृच्छति स्वायं भुवोति स्वयं भुवो ब्रह्मणः पुत्रतेतव परं ज्ञानोपदेशोत्तरकालीनं वयः कया वृत्त्या वर्तितं मरणकाले प्राप्ते इदं शरीरं वा उदसाक्षीरुत्सृष्टवानसीत्येकान्वयः ३ सर्वेषां पूर्वजन्मसंज्ञादीनां निराकृति

इमं स्वधर्मनिग्रममेवेत्यमदनुष्ठितम् ॥ अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन् भावं च केशवः ३९ त्वमप्यदभ्रश्रुतविश्रुतं विभोः समाप्यते येन विदं बुभुक्षितम् ॥ प्रख्याहि दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां संक्लेशनिर्वाणमुशंति नान्यथा ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ मूतउवाच ॥ एवं निशम्य भगवान् देवर्षेर्जन्मकर्मच ॥ भूयः प्रपच्छतं ब्रह्मन् व्यासः सत्यवती सुतः ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टुमिस्तव ॥ वर्तमानेन वयस्याद्येततः किमकरोद्भवान् २ स्वार्थं भुवकया वृत्त्या वर्तितं तं परं वयः ॥ कथं वेदमुदसाक्षीः काले प्राप्ते क्लेशं वरम् ३ प्राक्कल्पविषयमिदं स्मृतिते सुरसत्तम ॥ न ह्येव व्यवधात्कालेषु सर्वानिराकृतिः ४ नारद उवाच ॥ भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टुमिर्मम ॥ वर्तमानो वयस्याद्येतत एतदकारणम् ५ एकात्मजमिदं जननी योऽपि न्मूढाच किंकरी ॥ मय्यात्मजेऽनन्यगतौ चेकस्नेहानुबंधनम् ६ साऽस्वतंत्रानकल्पासीद्योगक्षेममच्छती ॥ ईशस्य हि वशे लोको योषादा रुमयी यथा ७ अहंचत ब्रह्मकुल ऊषिवांस्तदपेक्षया ॥ दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालकः पंचहायनः ८

निराकरणं यस्मात्सर्वानिराकृतिरेष कालः सुरसत्तमज्ञानिश्रेष्ठ तवातीत ब्रह्मकल्पविषयमिदं स्मरणशक्तिं नैव व्यवधात्ततिरोहितं नैवा करोत् आश्चर्यमेतदित्यस्मिन्नर्थे हि शब्दः एवकारस्त्ववधारणार्थः ४ विज्ञातस्वकीर्तिवितरणव्यासाभिप्रायोनारदस्तत्प्रश्नपरिहरति भिक्षुभिरिति उक्तार्थः श्लोको यम् ५ स्वस्य संप्रियासिनामननुगमने कारणमाह एकैक एव आत्मजोऽपत्यं यस्याः सा तथा योषितां मध्यमूढा विवेकज्ञानशून्या किंकरी दासी च एवं विधायाम जननी न अन्यागतिराश्रयो यस्य सोऽनन्यगतिः तस्मिन्नात्मजे मयि स्नेहानुबंधनं चक्र इत्येकान्वयः ६ केवलं स्नेहमेव बद्धवती न त्वं शनवसनादिदानपूर्वकमित्याह सति मम योगक्षेमं अप्राप्तस्य मान्युपाययोगं प्राप्तस्य परिपालनं क्षेममिच्छती अस्वतंत्रापाधीना कल्पासमर्थानासीदित्येकान्वयः कुतो लोकः सेवको ज्ञानः ईशस्य स्वाभिनेव शोहियस्मात्तस्मादित्यर्थः ईशावास्यामिति श्रुतेरीशस्य परमेश्वरस्येति वा कथमिव दारुमयी काष्ठी निर्भिता योषायथा जडप्रवर्तकं यंत्रपुरुषाधीना तथा च यः ७ तर्हि किमिति तत्र वास इति तत्राह अहमिति च शब्द एवार्थः पूर्वेण समुच्चयार्थो वा अहंतस्याः मातुरपेक्षया तस्मिन् ब्रह्मकुल एव ब्राह्मणशृङ्खलविधानित्यन्वयः कुलं श्लेशहेतुसार्थे जातिसां कर्पयोरपीत्यभिधानात् तत्र वासे हेतुं तत्राह दिगिति दिगाद्यनभिज्ञाने कारणमाह बालक इति पंचहायनः संवत्सराः यस्य सतथोक्तः यो हि दिगाद्यनभिज्ञः पंचहायनो बालकः सोऽहमित्येकान्वयः ८

कियते कालमवात्सीदिति प्रश्नस्यमात्रमरणपर्यंतमवात्समिति परिहारमभिप्रेत्याह
 रितः ९ सोहंतदामातुरंत्यकर्मकृत्वा तन्मरणं भक्तानामभीष्टमीशस्यानुग्रहं न्यमान उत्तरांदिशं प्रतिष्ठितमित्यन्वयः १० एकएव सहाय्यरहितः अहंतत्रोत्तरस्यांदिशदेशान् समेतानतीत्ययातइति
 चतुर्थश्लोकेनान्वयः व्याख्यातुं प्रगजाश्च उलूकाश्च शिवाः जगाल्यश्च व्यालूलूकाश्च तासामिजं कोटास्थानं प्रतिभयाकारं मृत्युमाह्वयदिवस्थितं अतएव घोरं महदपारं विपिनमद्राक्षित्येकान्वयः स
 र्वे तु संपन्थ्यास्फीतान् समृद्धान् पुराणि ग्रामाश्च ब्रजाश्च आकराश्च पुरग्राय ब्रजाकराः पुरा राजाश्रयः ग्रामो बहुजनाकीर्णः गोपा नानागवांच निवासस्थानं ब्रजः रत्नाद्युत्पाते स्थानं आकरः खेदान्मृगयोपजी
 वनप्रदेशान् पट्टनानि वाटयश्च तास्तथोक्तास्ताः पट्टनवाटीः जलस्थलापातिस्थिताराजधानीपट्टनं पुष्पोपजीविनां निवासस्थानं वाटी वृक्षसमुदाय उपवनम् आरोपितवृक्षसमुदाय उपवनम् ११ इमैर्गजैर्भ
 ग्राभुजहुमार्जवृक्षायेषु तेतथोक्ताः भूजेपत्रेभुजोभूर्जेमृदुत्वक्चर्ममल्लिकाविवितियादवः इभभग्नाः भुजाः शाखायेषां तेतथोक्ताः इभभग्नुजहुमाः येषु तेतथोक्ता इति वातान् विचित्रधातुभिर्नानाविधगैरि
 कहिरितालादिभिः चित्रा आश्चर्यरूपाश्च द्वयः गिरयः तान् शिवजलान् गुरुत्वादोषरहितान् जलाशयान् सरोवरान् जलाधारान् देवनिषेवितानल्लिनीः पुष्करिणीः १२ चित्रस्वनैर्नानाविधस्वरमधुरैः
 पत्ररथैः पक्षिभिः सह विभ्रमंतः इतस्ततश्चलंतः भ्रमराभुंगाः विभ्रमद्वमराः विभ्रमद्वमराः शराणां स्तंवाः शरस्वंवाः नलानि चैवणवश्च शरस्वंवाश्च कुशाश्च तेतथोक्ता
 एकदा निर्गतां गेहाहुं हंतानि शिगां पथि ॥ सर्पोऽदशत्पदा स्पृष्टः कृपणां कालचोदितः ९ तदा तदहमीशस्य भक्तानां समभीप्सितम् ॥ अनुग्रहं मन्यमानः प्रा
 तिष्ठंदिशमुत्तराम् १० स्फीतान् जनपदांस्तत्र पुरग्रामव्रजाकरान् ॥ खेदान् पट्टनवाटींश्च वनान्युपवनानि च ११ विचित्रधातुचित्रादीनि भग्नभुजहुमान्
 ॥ जलाशयाञ्छिवजलान्नल्लिनीः सुरसेविताः १२ चित्रस्वनैः पत्ररथैर्विभ्रमद्वमराश्रयः ॥ नलवेषु शरस्वंवकुशकीचकगह्वरम् १३ एकएवाति या
 तोहमद्राक्षं विपिनं महत् ॥ घोरं प्रतिभया कारं व्यालूलूकशिवाजिरम् १४ परिश्रान्तेन्द्रियात्माहं दृष्टपरीतो बुभुक्षितः ॥ स्नात्वापीत्वाहं देनद्या उपस्पृष्टो ग
 तश्रमः १५ तस्मिन्निर्मनुजैरण्येपि प्लोपस्थ आश्रितः ॥ आत्मनात्मानमात्मसंथं यथाश्रुतमर्चितयम् १६ स्वप्नो मायाग्रहः शय्याजाग्रदाभास आत्मनः
 ॥ नामरूपक्रियावृत्तिः संविच्छास्त्रं परंपदम् १७

स्तैर्गह्वरः निविडोऽरण्यविशेषः वायुना उद्धूताः स्वतः स्वनाः वेणवः कीचिका उच्यन्ते ११ १४ तृषा परीतः पानीयपानेच्छुः बुभुक्षितो भक्तकामः अतएव परिश्रान्तेन्द्रिये देहोहं तत्र महारण्येन द्याहं दे उपस्पृ
 ष्टः कृतपादमक्षालनादिकः स्नात्वा तर्पणादिसकलाः क्रियाः विधाय स्वादूदकं पीत्वा तेन हेतुना गतश्रमोऽपगतालस्यो भूत्वा १५ मनुष्यसंचाररहितेऽरण्ये पिप्लोपस्थे भ्रमत्यमूले आश्रितः स्वरि
 कासन उपविष्टः समाहितचित्तो भूत्वा आत्मना विषयेभ्यः आहृतेन मनसा हृदिसंस्थितं आत्मानं प्रत्यागात्मानं यथापरमहंसेभ्यः श्रुतं तथा भर्चितयमित्येकान्वयः १६ यथाश्रुतमर्चितयमित्येतददर्शयितुं जाग्रदा
 द्यवस्थां स्वरूपं निरूपयति स्वप्न इति स्वप्नाद्यवस्था आत्मनः परमात्मनः सकाशादात्मनो जीवस्योत्पद्यते इत्यन्वयः तत्रेणोपात्तत्वादात्मशब्दस्य द्विरावृत्तिः कर्तव्या जीवमनः स्थितमाया ल्यदृष्टभ्रुत
 वस्तुसंस्कारोपादानको जाग्रत्पदार्थसदृशकारितुरगाद्यनेकपदार्थादृष्टि रूपः स्वप्नः सर्वेन्द्रियोपरतिरूपत्वात्स्वप्नजागरितविषयग्रहणरहिता शय्यापरपर्यायासुषुप्तिः नामरूपक्रियासुवृत्तिर्यस्य तथोक्तः आ
 भासः प्रत्ययः नामरूपक्रियाविषयप्रत्ययो जाग्रत् एतदवस्थात्रयकारणं ब्रह्मनमृदादिवत्कार्यनुस्यूतं किं नु ततो विलक्षणं तदित्यभिप्रेत्याह संविदिति समीचीना प्रकृति प्राकृतमि श्ररहिता विज्ञानं य
 स्य तत्तथोक्तं सम्यक् निर्दोषमात्मानं वेत्तीति संवित् तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मा स्मीति श्रुतेः शास्त्रं सर्वानियंतु पद्यत इति पदं परममुत्तमं प्राप्तव्योत्तमं एवं जाग्रदाद्यवस्था कर्तृत्वेनात्मादिभ्योऽप्यंतोपकारकं विशिष्टज्ञान
 घनं सर्वातिर्यामि प्राप्तव्योत्तमं तु र्यं ब्रह्म स्वरूपं श्रुतं तदेवाचितयमिति भावः १७

एतदेवविचिचयदर्शयति नेति चित्रमाश्रयंरूपं चित्रंअविभिभ्रमज्ञानात्प्रकंवा चित्तचेतनंजवित्रायतइतिवा चित्तज्ञानंतनोतिरातिज्ञानिनाबहुलीकरोतितदन्येषांददातिगुरुमुखेनेतिवा चित्तरतंवा स
हिसर्वमनोवृत्तिपरकःसमुदाहृतइतिस्मृतेः चिनोतीतिचित्तचेतास्रष्टाब्रह्मांतरतिअतीत्यवर्तते चिनोतिसृजतिरमयतिवा तस्मादुतमामितिवा भगवदैश्वर्यादिगुणसामग्रीमत्पदंरूपंहरेरितिशेषःतत्तंतं
व्याप्तंभगवतःहरेःपदंवाएवंविधंतत्प्रकृत्यादिसंबंधविधुरत्वादिद्रियार्थजाग्रदवस्थानानुगच्छेन्नस्वप्नावस्थानसुषुप्त्यवस्थां चित्तितीर्थोभनोरथइत्यभिधानात् नमनोरथमतएवनिरोधंभरणंअनुगच्छेदि
त्यस्यप्रत्येकमन्वयःचशब्दोमिथःसमुच्चयार्थे १८ ननुकालतोपिस्वप्नाद्युत्पत्तिदर्शनात्तत्कर्तृत्वंहरेःकथमित्याशंक्यसकृत्प्रपंचकर्तृत्वात्तदंतःपातिस्वप्नाद्यवस्थार्कतृत्वंकिंवक्तव्यमित्यभिप्रे
त्यप्रपंचसृष्ट्यादिकर्तृत्वमाह । सइति । सृष्ट्यग्रेएकोभगवानासीदित्यवांतरान्वयः । सपुनःसिद्धुःअंतर्यामितयाअवतरैश्चक्रीडिष्यन्क्रीडितुमिच्छन्नात्मनःस्वस्मात्स्वोदरात्ब्रह्मादिपरमाणुपर्यंतमि
दंजगत्सृष्ट्वाअंतर्यामितयाप्रविश्य प्रादुर्भावैश्चविहृत्यपुनश्चतज्जगध्वासंहृत्यप्रलयेकेवल एकाकी उदास्ते जीविमृत्तिस्रत्युदासीनोवर्ततइत्यन्वयः । जगध्वाउदास्तइतिसंध्यभावःप्रकृत्यादिसाधनानंतर
मंतरेणापिसृष्टशक्तइतिमाहात्म्यंघोतयितुं सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वमेवन ज्ञानादिकर्तृत्वंचास्तीति १९ इदानीमुपास्तिफलमाह ध्यायतइति भावेनभक्त्यानिवृत्तपरमानंदमाप्तचेतोयस्यसतथा
तस्याउत्कंठायाःजातानामश्रूणांबाष्पाणांकलाभिर्विदुभिर्भुक्तेअक्षिणीयस्यसतथातस्य शनैरव्यग्रेणस्वचरणकमलंध्यायतोमेहदिहरिरासीत्प्रत्यक्षोभूदिदयेकान्वयः २० प्रेम्णातिशयितभारेणनिर्भन्नः

नेद्रियार्थेनचस्वप्नंसुप्तंमननोरथम् ॥ ननिरोधंवानुगच्छेच्चित्रंतद्भगवत्पदम् १८ सएकोभगवानग्रेक्रीडिष्यन्निदमारमनः ॥ सृष्ट्वाविहृत्यतज्जगध्वाउदा
स्तेकेवलःपुनः १९ ध्यायतश्चरणांभोजंभावानिर्वृतचेतसः ॥ अकिंठयाश्रुत्कलाक्षस्यहृद्यासीन्मेशेनैर्हरिः २० प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोतिनिवृतः ॥
आनंदसंप्लवेलीनोनापश्यसुभयंमुने २१ रूपंभगवतोयत्तन्मनःकांतंसुखावहम् ॥ अपश्यन्सहसोत्तस्थौकेवलयाहुर्मनाइव २२ दिदृक्षुस्तदहंभूयःप्रणिधा
यमनोहादि ॥ वीक्षमाणोपिनापश्यमवितुस्तइवातुरः २३ एवंपतंतंविजनेमामाहागोचरोगिराम् ॥ गंभीरश्रुणयावाचाशुचःप्रशमयन्निव २४ हंता
स्मिन्नजन्मनिभवान्नमांद्रष्टुमिहाहति ॥ अविपक्वकषायाणांदुर्दर्शोहंकुयोगिनाम् २५ सकृद्यद्वर्शितंरूपमेतत्कामायतेनव ॥ मत्कामःशनैःकैःसाधुसर्वा
न्मुंचतिहृच्छयान् २६

समुल्लसन्जातःपुलकरोमांचःप्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकोगैयस्यसतथा आनंदसंप्लवेसुखपल्योदकेमग्नोहं तमेवापश्यसुभयंद्वितीयंसमाधिकंवानापश्यंसर्वोत्तमत्वादित्यन्वयः २१ ततःपरकिमभूदि
तितत्राह रूपमिति मनःकांतंमनोहरंहरेर्यंद्रूपंअद्राक्षंतस्सहसाअपश्यन्नचक्षणाणोदुर्मनाःदुःखितांतःकरणःभुक्तिप्राप्तःकेवलस्यान्मोक्षादिवोत्तथावुदतिष्ठमित्यन्वयः २२ पुनःहरेरूपंदिदृक्षुःहृदिमनःप्र
णिधायस्थितःआतुरोरोगीवावितुस्तःअसंतुष्टोवीक्षमाणोप्यहंनापश्यमित्यन्वयः २३ हरेर्भक्तिवात्सल्यमाश्रयंमितिदर्शयति एवमिति गिरावाचामगोचरोऽविषयोऽदृश्योगंभरियाअगाधयाश्रुणया
मधुरयावाचामानसीःशुचःप्रशमयन्निव नष्टाःकुर्वन्निवस्थितोहारिरेवंविजनेजनसंचाररहितेद्रष्टुंयत्मानमाहरेपेकान्वयः २४ किमाहहरिरितितत्राह हंतोति हंताविस्मये भवानिहभूलोकेअस्मिजन्म
निशूद्रयोनौमांद्रष्टुनाहति कुतःकषेणभोगनायतेगच्छतीतिकषायःपापंअभुक्तपापफलानां कुयोगिनांजन्मनाऽनभिज्ञानेनवाकुत्तिसतःयोगोध्यानादिकएषामस्तीतिकुयोगिनः । तेषांपुसांदुर्दर्शःद्रष्टुमश
क्यः २५ तर्हि किमितिदर्शितमितितत्राह सकृदिति अनघ सांसारिकदुःखरहितं तत्तवकामाय अथकदापुनपश्यमित्युत्कंठापै । तयार्किंफलमभूदिदितितत्राह मत्कामइति मद्रक्तःपुरुषःऋषेणसर्वान्हृच्छ
यान्प्राकृतान्कामान्साधुमुंचतीत्यन्वयः २६

परमहंससेवाफलमाह सादिति दीर्घयावदकालीनयासत्तापरमहंसानासिवापारिचर्येयामपिदृढामतिः मननलक्षणभक्तिर्जीतवैषम्यादतः अवच्छेदोपकृपशूद्रजातित्वादिमलोकदेहहित्वापश्चात्प्रलपुत्रत्वेन जातस्त्वंमज्जनतांमज्जनतांपरमभागवतत्वंगतासीत्यन्वयः २७ मयिनिदृष्टादयमितिः कदाचिदपिनविषयेतननश्येत् प्रजानांसर्गः सृष्टिः निरोधः संहारएतयोः स्मृतिनाशकयोः सृष्टिर्जातिस्मरणशक्तिश्चनविषयेत कस्मान्मदनुग्रहात् अनेनभगवद्रक्तमंगोभिमतफल्गुत्वंभवात् २८ ईश्वरं ईशानशीलंमकलजनप्रवर्तनशक्तिमन् अलिंगजडशरीरंरहितंरुद्रादन्वयाद्वा ईश्वरमित्युक्त्याभूतविग्रहवान् हरइतिशंकारिणारसार्थवाअलिंगमित्युक्तं नभःलिंगमयंकंदृष्टांतत्वेनयस्यतत्तथोक्तं आकाशवत्सर्वगमित्यर्थः तन्महद्वंमहाएतावदुक्ताविरराम तेनानुक्तिपितः कृपापात्रीकृतः अहंचमहतांमहीयसेतस्मैमहाभूताय शीर्ष्णाशिरसा अवनाभंनमस्कारं विदधेकृतवानित्यन्वयः २९ गतत्रयः लज्जारहितः अनंतस्यहरेः कृतानिकर्माणिविक्रमलक्षणानि गांभूयितुष्टमनाः यदृच्छालाभेनालंबुद्धिमान् गतस्पृहः परवस्तुस्पृहारहितः पटगतविविधभ्रातोः पटो गतिः नविद्यते गतिरीश्वरादन्योपस्यसोपटः अनन्यगतिोरित्यर्थः असंगतोविरक्तइतिवा कथादिप्रावरणरहितोवा अश्रमभ्रः पुराणपिरितिवाक्यात् अइतिसंबो

सत्सेवयादीर्घयवैजातामपिदृढामतिः ॥ हित्वावद्यमिमलो कंगतामज्जनतामसि २७ मतिर्मयिनिबद्धयंनविषयेतकार्हिचिद् ॥ प्रजासर्गनिरोधेपिस्मृतिश्च मदनुग्रहात् २८ एतावदुक्तोपरामतन्महद्वृत्तंनभोलिंगमलिंगमीश्वरम् ॥ अहंचतस्मैमहतांमहीयसेशोष्णगवनामंविदधेनुकंपितः २९ नामान्यनंतस्यगतत्रयः पठन्नगुह्यानिभद्राणि कृतानिचस्मरन् ॥ गांपर्यटंस्तुष्टमनागतस्पृहः कालंप्रतीक्षन्नपटोविमत्सरः ३० एवंकृष्णमतेर्ब्रह्मन्नसक्तस्यामलात्मनः ॥ कालः प्रादुरभूत्कालेतडित्सौदाभिमनीयया ३१ एवंमयिप्रयुजानिशुद्धांभागवर्तितनुम् ॥ प्रारब्धकर्मनिर्वाणोन्यपतत्पांचभौतिकः ३२ कल्पांतइदमादायशयानैभस्सुदुन्दवतः ॥ शिशयिष्णोरनुप्राणंविवेशांतरहंविभोः ३३ सहस्रयुगपर्यंतउत्थायेदंसिस्तुतः ॥ मरीचिमिश्राऋषयः प्राणेभ्योहंचजज्ञिरे ३४ अंतर्बहिश्चलोकांस्त्रीन्पर्यम्यस्कंदितव्रतः ॥ अनुग्रहान्महाविष्णोरविवातगतिः क्वचिद् ३५ देवदत्तामिमांवीणांस्वरब्रह्मविभूषिताम् ॥ मूर्च्छयित्वाहरीकथांगायमानश्चराम्यहम् ३६

धनंवा हेव्यास पटः समर्थः । अपटो न केतरहित इति केचित् तर्हि त्वं । विमत्सरः विगतमात्सर्यः एवं विधो हं मरणकालं प्रतीक्षमाणो भवति विशेषः ३० कृष्णे परमानंदबलात्मके हरौ मतिर्यस्य ततथा तस्य कालः मरणाख्यः प्रावृट्काले प्राप्ते सौदाभिमनीयया विद्युद्यथा सहसा पद्यते तथेत्यर्थः तद्विहीमाशतहदासौदाभिन्यैरावतीचतद्वेदेप्याभिप्रेतत्राणि भित्तिवचनात् कुरुपांडवत्वपृथगुक्तिर्युज्यत इति भावः ३१ मयिशुद्धानि दीर्घां भागवतीं तनुहरिर्मूर्तिं एवं प्रयुजाने ध्यायति सति फलदानाय प्रारब्धकर्मविनाशवानपंचभिर्भूतैर्निमित्तो देहोन्यपतदित्यन्वयः ३२ हरिं ध्यायन् मुक्तस्त्वं कलोकं गत इति तत्राह कल्पांत इति अहं कल्पावसाने स्वसृष्टिर्भेदं विश्वमादाय स्वोदरं निवेशय उदन्वर्तो भविष्येति कथाने हरौ शिशयिष्णोः शयितुमिच्छोर्विरचस्य अंतरनुप्राणं अंतर्गच्छच्छासमनुविवेश प्रविष्टवानस्मीत्यन्वयः ३३ सहस्रयुगपर्यं चतुर्गुणसहस्रपरिभितस्वानिशावसाने विष्णोरुत्थायोत्पाद्य इदं सिद्धं भ्रातो विरचस्यां कादं जज्ञे मरीच्यपित्रमुल्लयाऋषयश्च तस्य प्राणेभ्योज्ञिरे इत्येकान्वयः ३४ विष्णुनाम्नो यजमानादिपि महतो विष्णोरनुग्रहादप्रतिहतगमनोऽस्वलितब्रह्मचर्यादिब्रतो हं श्रीन्लोकानंतर्बहिश्च परैर्मिपर्यटामीत्येकान्वयः ३५ तदेवाह देवेति स्वरब्रह्मविभूषितां सप्तस्वरलक्षणवेदेनालंकृतां नाम्ना देवदत्तामिमांवीणां मूर्च्छयित्वा स्वराणां आरोहणावरोहणक्रमो मूर्च्छामूर्च्छनां गतिकारयित्वा हरिकथां गापमानो हंचरामीत्यन्वयः ३६

तीर्थगंगारूपपादेयस्यसतीर्थपात्तस्यवीर्याणिचरितलक्षणाभिप्रकृष्टगायतःचशब्दएवार्थे एवमुपासकस्यैवममेवेतसिप्रियश्रवाःभगवान्आहूतइवशीघ्रमविलंबितदर्शनयातिअपरोक्षोभवतीत्यन्वयः ३७
हरिचर्यानुवर्णनं समाधिभाषया भगवच्चरितवर्णनं यत्तदेतत् मुहुर्मात्रास्पृशेच्छया तत्त्वाभिनिमित्तमातुरचित्तानां क्लिष्टमनसां पुंसां भवसिंधुषु वः संसारसागरतरी विशेषः दृष्टः साध्यादिप्रमाणैरिति शेषः इति यस्मात्त
स्मात्सात्त्विकहिताय सैव वर्णनीयेति भावः ३८ तर्ह्यमादियोगानुष्ठानविधानं व्यर्थमिति तत्राह यमादिभिरिति मुकुंदकथासेवायथात्माजीवोऽजसाशाम्यातिभगवान्निष्ठबुद्धिमान्भवति तथा काम
लोभाभ्यर्षैरिभ्यांहतः पीडितो नुष्ठितैर्योगमार्गैर्यमादिभिरुद्धानशाम्यति तस्माद्धरिकथासैव संसारतरीत्येकान्वयः ३९ उपसंहरति सर्वमिति अतीतजन्मविषयत्वाद्द्रष्टव्यं मज्जनमकर्मप्रत्यहं त्व
यापुष्टः तदिदं सर्वमाख्यातं तु भ्यामिति शेषः । कीदृशं नित्यसंतुष्टस्य तत्रापि भवतः आत्मनो मनस्तोषणं तुष्टिजनकं भवत आख्यातमिति वा च शब्दः जन्मकर्मणोः समुच्चये श्रौतृणामात्मनः जीवानां वृत्तिजन
कमिति वा ४० सूतः व्यासनारदसंवादं शौनकादीन्ब्रूत इत्याह एवमिति वासवीसुतं सत्यवत्याः पुत्रव्यासं एवं पूर्वोक्तप्रकारेण संमाण्य उक्तं गच्छामीति अभ्यंय आज्ञां गृहीत्वा वीणां रणयन् ध्वनयन् ययौ
याहच्छिकः अतर्कितगमनागमनः यतिर्निर्जितेन्द्रियग्रामः ४१ शार्ङ्गधन्वनो हरेः कीर्तिमाध्व्यामधुरयागिरातं त्र्यपीणयागायन् आतुरं क्लिष्टं जगद्रमयतियः सोऽयं देवर्षिर्नारदः धन्यः कृतकृत्यः अहो आश्रयं

प्रगायतश्र्ववीर्याणितीर्थपादःप्रियश्रवाः ॥ आहूतइवमेशीघ्रंदर्शनंयातिचेतसि ३७ एतदातुरचित्तानांमात्रास्पर्शेच्छयामुहुः ॥ भवसिंधुप्लवोदष्टोहरि
चर्यानुवर्णनम् ३८ यमादिभिर्योगपथैःकामलेअहतोमुहुः ॥ मुकुंदसेत्रयायद्वत्थात्माद्वानशाम्यति ३९ सर्वेतिदिदमाख्यातंयत्पृष्टोहंत्वयानव ॥ ज
न्मकर्मरहस्यंमेभवतश्चात्मतोषणम् ४० सूतउवाच ॥ एवंसंभाष्यभगवान्नारदोवासवीसुतम् ॥ आमंत्र्यवीणांरणयन्ययौयादृच्छिकोयतिः ४१ अहोदि
वर्षिधन्योयंयःकीर्तिशार्ङ्गधन्वनः॥ गायन्माध्व्यागिरांतंत्र्यारमयत्यातुरंजगत् ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणप्रथमस्कंधेषष्ठोऽध्यायः॥ ६॥ शौनकउवाच॥
निर्गतेनारेदसूतभगवान्नुवादरायणः ॥ श्रुतवांस्तदभिप्रेतंततःकिमकरोद्विभुः १ ॥ सूतउवाच ॥ ब्रह्मनद्याःसरस्वत्याआश्रमःपश्चिमेतटे ॥ शम्याप्रासद
तिप्रोक्तऋषीणांसत्रवर्धनः २ तस्मिन्स्वआश्रमेव्यासोबदरीखंडभंडिते ॥ आसीनोपउपस्पृश्यप्रणिदध्यौमनश्चिरम् ३ भक्तियोगेनमनसिसम्यक्प्र
णिहितेमले ॥ अपश्यत्पुरुषंपूर्णमायांचतदपाश्रयाम् ४

मेतत् शूद्रयोनेरप्येतादृशमाहात्म्यमभूदिति नारंज्ञानंददातीतिनारदः अरदोदोषेदोनभवतीतिवा आरवदंगारकवदायुःखंडकोनभवतीतिवा । इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ भागवतकरणापदेशेन भगवति भक्तिस्तन्माहात्म्यंच प्रतिपाद्यते स्मिन्नध्याये निर्गतइति तत् अभिप्रेतं भागवतकरणंतस्य नारदस्य वा । ततो नारदनिर्गमनंतरम् १ लकुट्टीकृतशम्यानामयाजीपतरुशाखापतितस्थले कृतशालांतयज्ञकरणात् शम्यामासइति लोके द्वाद्विः सत्रंवर्धयति अविकफलं करोतीति सत्रवर्धनः २ ऋण्युपयोगयोग्यफलबदरी वृक्षसमूहलंकृतेऽपिसामान्याश्च अतीतानागतवर्तमानानंतकोटिब्रह्मांडबाह्याभ्यंतरवर्धपरिमितपदार्थानिशेषविशेषैः सह करतलामलकवत्सततमपरोक्षीकुर्वतश्चिरं मनःप्रणिधानमसुरजनमोहनो यतिबोद्धव्यम् ३ ध्यानेनोक्तं ब्रह्मभूदिति तत्राह भक्तीति भक्तियोगेन सम्यगेकाग्रतया हरौ प्रणिहिते सम्यक्स्थापिते अमले रागादिदोषरहिते सतांपुरुषाणां मनसि प्रत्यक्षाभावं पूर्णदेशतः कालतो गुणतश्चापारेच्छिञ्चंपुरुषं परमात्मानं जीवानांसंसारकर्त्रीमायांबंधकशक्तिं च तदप्राप्त्या तस्य हेररधीनामपश्यदित्येकान्वयः प्रकृतिपुरुषौ विविक्ततया द्रष्टुं लोकानां मनसि सम्यक्प्रणिहिते सातिशक्यावित्यपश्यदिति वा एतदभिप्रायेण तदप्राप्त्या श्रियामित्युक्तं ततोपगत्या श्रित्या स्थितां स्थातुमीक्षापथमुपेतिवक्ष्यति ४

अनिर्वोच्याविद्यामायानामथतः कथं बंधकशक्तिरियमित्याशंक्य अनिर्वोच्यायाः अर्थक्रियायोगादस्यास्तदशीनादत्र बंधकशक्तिरेवोच्यत इत्यभिप्रेत्याह यथोक्ते परोपिभिगुणात्मकमकृतरन्याप यथासमा
हितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं । त्रिगुणोपादानकदेहरूपं मनुते तत्कृतं मायाकृतं तादृशमानकृतं वा जननमरणाद्यनर्थ अहं कर्तेत्यनर्थं चाभिपद्यत इत्यन्वयः । तस्मादेवं विधमाया बंधनिवर्तकमपरोक्षज्ञानद्वारा
भक्तियोगमद्राक्षीदिति भावः ५ ततः क्रिमकरोदिति तत्राह अनर्थोति तन्निवृत्तिमाधनमाहेति वा अनर्थोति साक्षादोहेतीत्यादिप्रतिपक्षिणाप्यमजानतोऽहं कस्य सात्विकप्रकृतेर्वंधकशक्तिरिति मित्तमनर्थमुप
शमयति नाशयति इत्यनर्थो पशम अंधोक्षजे भक्तियोगो विद्वान्महत्त्वज्ञानपूर्वकप्रमलक्षण भक्ति योगप्रदर्शनाय सात्वतसंहितां चक्र इत्येकान्वयः ६ अनया कथं भक्तिरुत्पद्यत इति तत्राह यस्यामिति ७ अनुक्रम्यसं
शोध्य न त्ववच्यद्वुद्ध्या निवृत्तिनिरतः शुकः कस्य फलस्यार्थे बृहतीमहतीमतां समभ्यसद्वा इत्यन्वयः चतुर्धुपुरुषार्थेषु कस्य पुरुषार्थस्येति विवक्षितार्थो वा शब्दः । शुकगताविधिधातोः परब्रह्मण्यव्याहृतबुद्धिगतिरिति तत्वाच्छुकः
९ परिहरतीत्याह आत्मारामा इति च शब्दोप्यर्थे आत्मारामाः स्वरूपसुख एव रममाणे अप्यत एव निग्राह्याः निरुपादेयाः मुनयः उत्तमाधिकारिणः उत्तमैरवः क्रमाः पादविक्षेपाः यस्य स तथा तस्मिन्

यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् ॥ परोपि मनुते नर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते ५ अनर्थो पशमं साक्षात् भक्तियोगमधोक्षजे ॥ लोकस्याजानतो विद्वान्
श्वक्रे सात्वतसंहिताम् ६ यस्यां वैश्रूयमाणायाम् कृष्णे परमपूरुषे ॥ भक्तिरुत्पद्यते पुंसां शोकमोहभयापहा ७ संसंहितां भागवतीं कृत्वा नुक्रम्य चात्मजम् ॥
शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिम् ८ शौनक उवाच ॥ सवै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः ॥ कस्य वा बृहतीमेतामात्मारामः समभ्यसत् ९ सूत उवा
च ॥ आत्मारामाश्च मुनयो निग्राह्या अप्युरुक्रमे ॥ कुर्वत्यहेतुकीं भक्तिमित्थं भूतगुणो हरिः १० हरं गुणाक्षिप्रमतिर्भगवान्वा दरायणिः ॥ अध्यमानमहदा
ख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियम् ११ परीक्षितो थराजर्षेर्जन्मकर्मविलापनम् ॥ संस्थां च पांडुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयाम् १२ यदा मृधे कौरवसंजयानां वी
रेष्वथो वीरगतिगतेषु ॥ वृकोदरा विद्वग्गदाभिमर्शमभ्यो रुदं देधृतराष्ट्रपुत्रे १३ भर्तुः प्रियद्रौणि रिति स्मपश्यन् कृष्णासुतानां स्वपतां शिरांसि ॥ अपाहरा द्वि
प्रियमेतदस्य जुगुप्सितं कर्म विगर्हयति १४

अहेतुकीं प्रयोजनविधुरामानंदरूपां भक्तिं कुर्वति किंपुनर्बहुजन्मस्वपरोक्षितपरतत्त्वाः ये भक्त्या दिसाधनातिशयेन मुक्तावानं दानंति शयमाकांक्षमाणाः शुकादयः उरुक्रमे भक्तिं कुर्वतीति किं वर्णनीयमित्येकान्वयः
इत्थं भूतगुणः निरपेक्षमुक्तमनोवशीकरणक्षमः किमुतामुक्तमनोवशीकरणक्षमगुण इति वाच्यमिति भावः १० अतः शुकेन भागवताभ्यसनं कृतमित्याह हरेरिति हरेरतिशयज्ञानानंदं दादिगुणैराक्षिप्ता आ
कृष्टा मतिर्यस्य सतथोक्तः बादरायणसुतो भगवान् नित्यं भागवतजनहृदयंगमं महदाख्यानं आख्यायते भगवन्महिमाऽनेनेत्याख्यानं भागवतपुराणमध्यगादन्यांश्चाख्यापयामास चेत्येकान्वयः ११ क
स्मिन्पुण्य इत्यादिशौनकप्रश्नपरिहृत्य तस्य जन्मेति प्रश्नपरिहर्तव्य इति परीक्षित इति अथ परीक्षितो राजर्षेर्जन्म कर्म विलापनं मरणं वक्ष्ये तदर्थे प्रथमतः पांडुपुत्राणां संस्थां स्वर्गारोहणं युद्धादुपरि
तनमहाभिषेकादिमहाप्रस्थानां तां संस्थां स्थितिं च वक्ष्ये कीदृशीं संस्थां कृष्णकथया उदयोपस्यां सातथोक्तां १२ अथोक्तां तं निरूप्यते यदेति कौरवपांडवानां प्रधेयुद्धे भीष्मादिपुत्रीरेषु वीरग
तिं स्वर्गगतेषु धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योधने वृकोदरेणा विद्यायाभ्रांतायागदाया अभिमर्शेन सम्यक्ताडनेन भगवत् रुदं देधृतराष्ट्रपुत्रे १३ भर्तुः स्वस्वामिनो दुर्योधनस्य मया
प्रियं कार्यमिति स्मपश्यन् द्रौणिर् यदा स्वपतां निद्रां कुर्वतां कृष्णासुतानां द्रौपदीपुत्राणां शिरांस्यपाहरत्तदा १४

सुतानां माताद्रौपदीशिशूनो सुतानां निधनं निशम्य घोरं यथा भवति तथा परितप्यमाना निधनं विश्रम्भणं वातस्य द्रोणेर्जुगुप्सितं निदिशत एतच्छिशुनिधनाख्यं कर्म विगर्हयंती अरुददित्येकान्वयः कीदृशं कर्म द्रोणे
रेव विप्रियं न तु दुर्योधनस्य भारते पांस्वभिषेकादिना प्रियत्वोक्तः इदानीं द्रौणिना शिश्वादि वधात्पर्वदृष्टं स्वप्नमाह तामिति किरीटमाली अर्जुनः सांत्वयन् दुःस्वशमयन् तां द्रौपदीमाह १५ गांढीवनिःसृतैर्विशि
स्वैः विविधैः शरीरं स्वनिस्त्वाविशंतीति वा शरीरात्तापिनः हनिष्यन्मरिष्यामीति क्रूरक्रियाकारिणः ब्रह्मचर्याब्रह्मणा धमस्य द्रोणेः शिरउपाहरे छेः स्यामि त्वं तच्छिरः पुरतः स्थितं पदाक्रम्य पुत्रवधदुःख
निमित्तं नयनजतैर्जलैः स्नास्यसि स्नानं करिष्यसीति यस्मात्तस्मात्तद्देहमाशुचः शोचनं माकुरु अश्रुपाणिना निरुजन् हे भद्रे मारुदस्य सांत्वयदित्यन्वयः शुचौ नैवेति वा अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनाप
हः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततापिन इति आततापिनमायां तंहन्यादेवा विचारयन् इति स्मृतेः १६ सकपिध्वज इति बलगवो मनोहराः विचित्रा विविधाश्चर्यभूता जल्पा वाग्विशेषा ये ते तथाक्ताः तैः प्रिया
भार्यासां त्वावित्वा रथेन गुरुगुत्रमभ्यद्रवदित्यन्वयः अच्युत एवमित्रमनिमित्तं बंधुः सुतोयं ता यस्य सतथोक्तः दंशितः कवाचितः उग्रभयंकरं धनुः यस्य सतथोक्तः १७ कुमारहा कुमारा न हतवान् द्रौणि रुर्ग्याभूमौ
यावद्भ्रमं तुं शक्यं तावद्भयेन पराद्रवदित्यन्वयः किं कृत्वा आपतंतं तं मज्जुं न दूराद्विलोकय उद्दिग्मनाः संज्ञां तचेताः प्राणपरीप्सुर्जीवनलाभेप्सुः कइवरुद्रस्य भयात् आर्कैर्कपुत्रः शनैश्चरः पुरायथारुद्रस्य वृत्ती

माता शिशूनां निधनं सुतानां निशम्य घोरं परितप्यमाना ॥ यदा रुद्रद्वारपकलाकुलाक्षीतां सांत्वयन्नाह किरीटमाली १५ तन्मा शुचस्ते प्रमृजामि भद्रे य
द्ब्रह्मबंधोः स्मिर आततापिनः ॥ गांढीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरेत्वा क्रम्य यत्स्नास्यसि नेत्रजैर्जलेः १६ इति प्रियां बलगुविचित्रजल्पैः ससां त्वायि त्वाच्युत मित्र
सूतः ॥ अभ्यद्रवदंशित उग्रधन्वा कपिध्वजो गुरुगुत्रं रथेन १७ तमापतंतं सा विलोकय दूरात् कुमारहो द्विग्मनारथेन ॥ पराद्रवत्प्राणपरीप्सु रुर्ग्यायाव
द्रभं रुद्रभयाद्यार्कैः १८ यदा शरणमात्मनमैक्षत श्रान्तवाहनम् ॥ अस्त्रं ब्रह्मा शिरो मेन आत्मत्राणं द्विजात्मजः १९ अथोपस्पृश्य सलिलं संदधेऽस्त्रं समाहितः ॥
अजानन्नापि संहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते २० ततः प्रादुष्कृतं तेजः प्रचंडं सर्वतो दिशम् ॥ प्रापतत्तदभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णु रुवाचह २१ अर्जुन उवाच ॥ कृष्ण
कृष्ण महाभाग भक्तानामभयंकर ॥ त्वमेको दह्यमानानामपवर्गोसि संसृतेः २२ त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः ॥ मायां व्युदस्य चिच्छ
त्तया कैवल्ये स्थित आत्मानि २३

यनेत्रस्य तेजसो भयादाः किं परिधावति तथेति वायुपुराणांतरप्रसिद्धमिदं यथा कइतिकेचित्पठंति ब्रह्मपंचमाशिरच्छेदनाय प्रवृत्तं रुद्रदृष्ट्वा ब्रह्मा परिधावतीत्येतदसुरजनमोहायेति ज्ञातव्यम् १८ अशरणं पाल
करहितं आत्मत्राणं आत्मानं नान्नायत इति ब्रह्मा शिरोनामास्त्रम् १९ ब्रह्मास्त्रप्रयोग इति कर्तव्यतामाह अथेति अर्थेक्षणानंतरमुपस्पृश्य आचम्य संहारं उपसंहारं अपिशब्देन विद्याया अंसकल्पं दर्शय
ति तार्हिकमर्थं संदधे इति तत्राह प्राणेति २० ततस्तस्मादह्मादुत्पन्नं सर्वतो दिशं प्रापतद्वायुमुत्पन्नं चंडं अभिप्रेक्ष्य दृष्ट्वा जिष्णुः अर्जुनः हेत्यनेन मनस्याश्चर्यं कृत्वेति दर्शयति २१ कृष्णसदानं दात्पककृ
द्गदुःखकर्षणशीलं संसृतेर्जीतेन तापाग्निना दह्यमानानां पुंसां त्वमेक एव संसृतेरपवर्गोसि दुःखनाशकरोसीत्यन्वयः २२ आनष्टपरिहारसामर्थ्यं तवास्तीत्याह त्वमिति पापानि औषददहदिति पुरुषः स
र्वान्पाप्यनभौषत्तस्मात्पुरुष इति श्रुतेः पुरुषदुःसहस्रतीति वा सर्वेषामादौ भवनादाद्यः साक्षादीश्वरः निरुपचरितैर्भव्योपेतः । तत्कथमिति तत्राह । प्रकृतेरिति । चित्प्रकृतेरप्युत्तमः । एवं विधस्त्वंचि
च्छत्तया स्वरूपज्ञानशक्त्या मायायां बंधकशांक्तिनि रस्य कैवल्ये प्रकृतिपाठतुल्योपेतोऽइत्यन्वयः । स भगवान् कस्मिन् प्रकृतिस्थित इति स्वे गहिच्छीति श्रुतेः २३

सप्रकृतिप्राकृतसंबंधरहितएवंवंधकक्षयामोहितबुद्धेर्जीवलोकस्यस्वरूपवीयेणधर्मादिलक्षणंभेयोविविधसुरवतरतीत्यन्वयः २४ भगवदवतारारस्तेयथापुंसाप्रमुध्यानादिनामोक्षहेतवस्तथाभुवोभारजिही
 र्षयाकृतोऽयंचावतारश्चानन्यभक्तानांस्वानामसकृदनुध्यानायस्पादित्यतोमोक्षसाधयतस्तवभक्तैहिकदुःखनिवारकत्वंकैवर्णनीयमितिभावः भूभारानुध्यानयोःसमुच्चयेचशब्दः २५ यत्तेजःपरमदारु
 णंसर्वतोमुखमायाति हेदेवतदिदंकिंस्वित्कुतोवेति अहंवेद्यीत्यन्वयः २६ यत्तेज तदिदंद्रोणपुत्रस्यद्राक्षमस्त्रेवेत्थेत्यन्वयः कीदृशंप्राणबाधेजीवाधिष्ठितदेहनाशोऽपस्थितेआसन्नेसतिप्रदर्शितं मा
 णबाधइत्येतत्कुतोवाऽवगतंइतितत्राह नेति असौद्रौणिःअस्यअस्त्रस्यसंहारंनवेदतियस्मादतोज्ञायते प्राणबाधेमुक्तामिति २७ अस्त्राणाप्रन्यतमोकिंचिदस्त्रमस्यप्रत्ययकर्षणंप्रतीकारसमर्थनि
 वर्तकंनहि अतोस्त्रज्ञाःविसर्गोपसंहारपर्वकमस्त्रज्ञस्त्वमस्त्रेतेजसाऽबद्धमुद्धतमस्त्रेतेजःजहीत्यन्वयः २८ परेषांशङ्खणांसंबंधिनोवीरान्हेतीतिपरवीरहाशत्रुवीरानितिवा तंक्रुणं
 परिक्रम्यप्रदर्शिणीकृत्य २९ उभयोःशरसंवृतेतेजसीअन्योन्यंसंहत्यसंघट्टनंकृत्वारोदसीयापृथिव्यौखमाकाशंचावृत्यार्कवद्विवृतवृथातेइत्यन्वयः ३० सांवर्तकंप्रलयकालीनदाहंअमंसत

सएषजीवलोकस्यमायामोहितचेतसः ॥ विधित्सुःस्वेनवीर्येणश्रेयोधर्मादिलक्षणम् २४ यथायंचावतारस्तेभुवोभारजिहीर्षया ॥ स्वानांचानन्यभावा
 नामनुध्यानायचासकृत् २५ किमिदंस्वित्कुतोवेतिदेवदेवनवेदयहम् ॥ सर्वतोमुखमायातितेजःपरमदारुणम् २६ श्रीभगवानुवाच ॥ वेत्थेदंद्रोणपुत्रस्य
 ब्राह्ममस्त्रंप्रदर्शितम् ॥ नैवासौवेदसंहारंप्राणबाधउपस्थिते २७ नह्यास्यान्यतमंकिंचिदस्त्रंप्रत्ययकर्षणम् ॥ जह्यस्त्रेतेजउन्नद्धमस्त्रज्ञोहास्त्रतेजसा २८ सूतउवा
 च॥ श्रुत्वाभगवताप्रोक्तंफाल्गुनःपरवीरहा ॥ रष्टष्ठापरत्नंपरिक्रम्यब्राह्मब्राह्म्यायसंदधे २९ संहत्यान्योन्यमुभयोस्तेजसीशरसंवृते ॥ आवृत्यरोदसीसंचववृथा
 तेर्कवहिवत् ३० दृष्ट्वास्त्रेतेजस्तुतयोस्त्रिलोकाप्रदहन्महत् ॥ दह्यमानाःप्रजाःसर्वाःसांवर्तकममंसत ३१ प्रजोपह्वमालक्ष्यलोकव्यतिकरंचतम् ॥ मतंचवासु
 देवस्यसंजहारार्जुनोद्वयम् ३२ ततआसाद्यतरसादारुणंगौतमीसुतम् ॥ बंबयामर्षताम्राक्षःपशुरशनयायथा ३३ शिबिरायनिर्निषंतंरज्ज्वाबध्वारिपुंबला
 त् ॥ प्राहार्जुनंप्रकुपितोभगवानंबुजेक्षणः ३४ भैनंपार्थाहिंसित्रातुंब्रह्मबंधुमिभंजहि ॥ योसावनागसःसुप्तानवधीन्निशिबालकान् ३५ मतंप्रमत्तमुन्मत्तं
 सुप्तंबालंस्त्रियंजडम् ॥ प्रपन्नंविस्थंभीतंनरिपुंहंतिथर्मवित् ३६

न्यरूपयन् ३१ व्यतिकरोनाशःअस्त्रोपसंहारलक्षणंवासुदेवमतम् ३२ गौतमीसुतंक्रुपीपुत्रं रशनयारज्ज्वा ३३ शिबिरायरकंधावाराय सेनानिवेशनस्थानायेतिपावत् निर्निषंतंनेतु
 मिच्छतं ३४ हेपार्थब्रह्मबंधुब्राह्मणाधर्मेनमन्वत्यामानंत्रांतुंनार्हसि किंतुयोसौनिशितोसुप्तान्बालकान्अवधीदितिमंजहिहेनेत्यन्वयः अनागसःअकृतापराधान् तत्राभ्युत्थान्नोवध्यत्वेअनागस्त्वं
 बालकत्वमितिहेतुत्रयमनादृत्य तद्धननंकारणमितिज्ञातव्यं अनागसंप्रसुप्तंचबालकहंतियोनरः । सखंडशोनिशातव्यइत्येवंमनुरब्रवीदितिभृतेः ३५ रिपुणानैतेहंतव्यःइत्याह मत्तमिति मत्तंमद्या
 दिपानेनमदाधं प्रमत्तंविस्मृतिमंतं उन्मत्तंशृङ्गग्रस्तं जडंस्वर्तोविवेकज्ञानशून्यं सुप्तंनिद्रितं बालंविशेषामभिज्ञं स्त्रियंबालयेतारुण्येवाधेकंचपरार्थनिवृत्तिं प्रपन्नंशरणागतं विस्थंरथादितायनरहितं वि
 पर्थं युद्धमार्गोदपक्रांतमिति केचित्पठिष्याव्याचक्षते तद्रयचलनयोरितिधातोः भोतंचलितंपुद्धमार्गोदपस्रतमित्यनेनपुनरुक्तं नचकंपितायेत्वं पाठविरोधादतोनुपासितगुरुवरुणैरुत्प्रेक्षितमितिपुपेक्षणीयं ३६

खलुंन्द्रियारामः अष्टुणः दयारहितः तद्वधः तस्याहिंसकस्यहननं श्रेयः साधु कुतः येषां हिंसादोषादधो नरकं यातीति यस्मात्तस्मादिति ३७ प्रतिज्ञाचरक्षणीयेत्याह प्रतिश्रुतामिति हेमानिनिमानाह यतस्ते तवपुत्रान् हतवान् तस्य शिर आहारिष्यइति मम शृण्वतः सतः पांचालयैद्रौ पक्षैर्मतिज्ञातं च यस्मात्तस्मादित्यन्वयः २८ आत्मबंधु सुतस्तोकः पुत्रो गज उदाहृत इत्यभिधानादात्मबंधु न सुतान् हतवानित्यन्वयः तस्मादसौ पापः विप्रियं तु लोकदृष्ट्येति ज्ञातव्यम् ३९ हरिणाऽर्जुनं प्रतिद्रौ णिवध प्रतिपादनमर्जुनस्य धर्मपरीक्षणाभिप्रायमेव न तु वधाभिप्रायमिति कथनपूर्वकमर्जुनस्य भक्त्यतिशयं कथयति एवमिति पार्थः गुरुसुते हंतुं नैच्छदित्यन्वयः कथं भूतः यद्यप्येवं धर्मपरीक्षता कृष्णेन चोदितः तथापि नैच्छत् कथं भूतं आत्मानं हतवतं अयमपि किञ्चिद्रेतुः पुनरपि कथं भूतः महान् महापुरुषः महत्त्वा नैच्छदिति भावः ४० अश्वगोविंदः प्रियश्च सारथिश्च यस्य सतथोक्तः स पार्थः स्वशिबिरमुपेत्य द्रौणिना हतानां त्मजान् पुत्रान् प्रतिशोचंत्यै प्रियायै द्रौपदेयं वेदयदित्येकान्वयः ४१ वामस्वभावा मदुस्वभावा चारुतरशीलैति यावत्कृष्णा तथा हतं तदेवाह पशुत्वात्पाशेन बद्धं कर्भजुगुप्सितेन कर्मणालज्जया वाङ्मुखं अपकृतं पुत्रहृत्य याऽपकृतरि मपि गुरोः सुतं निरीक्ष्य कृपयानना भेत्येकान्वयः ४२ न केवलं न त्वात्तूष्णीं भभूत्किं तु वचनं चोवाचेत्याह उवाचेति अस्य द्रौणेर्बोधेनानयनं असहमानासती प्रशस्तसौशील्यादिगुणवती ब्राह्मण एव वर्णानां गुरुः अयं च नितरां युष्माकं गुरुः ४३ अतिशयित गुरुत्वमाह सरहस्येति सरहस्यः स

स्वप्राणान्यः परप्राणैः प्रपुष्णान् त्यष्टुणः खलः ॥ तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यद्दोषाद्यात्यधः पुमान् ३७ प्रतिश्रुतं च भवता पांचाल्यै शृण्वतो मम ॥ आहारिष्येति शिरस्तस्य यस्तेमानि निपुत्रहा ३८ तदसौ वध्यतां पापजाततायात्मबंधुहा ॥ भर्तुश्च विप्रियं वीरकृतवान् कुलपांसनः ३९ मृत उवाच ॥ एवं परीक्षता धर्मं पार्थः कृष्णेन चोदितः ॥ नैच्छद्धंतुं गुरुसुतं यद्यप्यात्महननं महान् ४० अथोपेत्य स्वशिबिरं गोविंद प्रियसारथिः ॥ न्यवेदयत्तं प्रियायै शोचंत्या आत्मजान् हतान् ४१ तथा हतं पशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखं कर्मजुगुप्सितेन ॥ निरीक्ष्य कृष्णा पकृतं गुरोः सुतं वामस्वभावा कृपयाननाम ४२ उवाच चासहं त्यस्य बंधनानयनं संसती ॥ मुच्यतां मुच्यतां मे ष ब्राह्मणो नितरां गुरुः ४३ सरहस्यो धनुर्वेदः स वि सर्गोपसंयमः ॥ अस्त्रग्रामश्च भवता शि क्षितो यदनुग्रहात् ४४ स एष भगवान् द्रोणः प्रजारूपेण वर्तते ॥ तस्यात्मनोर्धे पत्न्यास्तेनान्वगाद्वीरमूकपी ४५ तद्धर्मज्ञ महाभाग भवद्विगौरवं कुलम् ॥ वृजिनं नार्हति प्राप्नुं ज्यवं धमभीक्ष्णशः ४६ मारो दीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता ॥ यथा हं मृतवत्सा तारो दिम्य शुर्खी मुहुः ४७

कीलकः धनुर्वेदः स वि सर्गोपसंयमः प्रयोगोपसंहारसहितः अस्त्रग्रामः ब्रह्माद्यस्त्रसमूहः यस्य द्रोणस्यानुग्रहात् भवता शि क्षितः अभ्यस्तः ४४ स एष द्रोणो भगवान् प्रजा रूपेण आत्मा वै पुत्रनामासीदिति श्रुतेः पुत्ररूपेण वर्तते यतो गुरुपुत्रस्य गुरुवत्पूजाहं त्वादिति भावः किंतु अन्योपि हेतुरस्तीत्याह तस्यैत तस्य द्रोणस्यात्मनः शरीरस्यार्धार्धांगी सती वीरसूः वीरपुत्रवती कृपी संप्रत्यास्ते पातितानां वगात् अनुगमनं न कृतवती यतोऽतो गुरुपत्नी भक्त्या च मुच्यतां मिति भावः ४५ न केवलं गुरुभक्तिरेवात्र हेतुः अन्योप्यस्तीत्याह तदिति गुरौ गुरुपुत्रेषु वा चारनमनलक्षणो यो धर्मः तं जानातीति धर्मज्ञः हृदयमज्ञ भगानां भाग्यानां समुदायो भागः महान् भागो यस्य स तथातस्य संबुद्धिर्महाभाग अश्वत्थाम्नो दुःखे सति तन्मातुरपि दुःखं स्यात्तेन तत्क्रोपेनास्मत्कुलस्य अपि पापं भवेदिति यस्मात्तस्मादभीक्ष्णशः सर्वदा सर्वैः पूज्यं वंच्यं गौरवं कुलं भवद्विजिनं पापं तां क्रिमि चंदुः संवा प्राप्नुना हितो योग्यं न भवति ४६ यथा अश्वमुखी मृतवत्सा मृतपुत्रा अतएवा तर्हं मुहुरनिशं रोदिमि तथापि तरेव देवतायस्याः सा तथा गौतमी कृपी अस्याश्वत्थाम्नो जननी माता मारो दीदिरेकान्वयः तस्मादस्मत्कुलहिताय वामुच्यतां अयं गुरुपुत्र इत्यर्थः ४७

विरक्षेवाधकमाह यैरिति अकृतात्मभिरशिक्षितयुद्धिभिर्गजयैर्भीष्मण्डुलं कोपितं तच्छुचिर्पितं प्राप्ताशोकं मानुबंधं समूलमूनं तैरीराज्ञां कुलं तक्षणे मेव प्रदहतीत्यन्वयः ४८ धर्म्यधर्मादनपे
तं न्याय्यं न्यायोपपत्तदयासिहिते निर्व्यलीकंसमंशुमित्रभावशून्यं सर्वशास्त्रानुमृंवा एतेन कुलादयश्च प्रत्यनंदन इत्यष्टादशान्वयः युयुधानः सात्यकिः ये चान्ये नुजीविनः ते च या
श्चिप्रियः ताश्च ननंदुरिति भावः ५० तत्र तस्यामवस्थायामपि तोभीमः अहेत्यन्वयः यो भर्तुर्दुर्योधनस्यारमनः म्वस्य च नार्थं मुपान्निगिशनृशान् वृथाशब्दो वध्यविषयः वध्यमानमर्थे च न
भवति तस्य वध्यस्तस्यैव श्रयान् स्मृतः नास्माकं पापमिति भावः ५१ चतुर्भुजः भीमगदितं श्रुत्याद्रोपद्याश्च चनमिति शयः सख्युरजुनस्य वदनमवलोकय मंदस्मितं कुर्वन्निदमाहेत्येकान्वयः ५२ हन
नहनेत्युभयं मयैवाज्जातं अभिहितं यस्मात्तस्मादनुशासनमात्मवचनं परिपाहीत्यन्वयः ५३ अर्जुनः सहसास्त्रादिहरेः हर्दास्थितं आज्ञाय सम्यक्कृत्वा क्षुरधोरण असिना द्विजस्य सहमूर्धजं कैशैः सहि
तं मूर्ध्न्यसिहोत्पन्नं मणिजहारेत्यन्वयः ५५ तेजसा सामर्थ्येन शरीरकांत्या वारत्नेन च रहितं शिशूनां वधेन त्रमंभं अलक्ष्मीनिधानं रज्ज्वा वद्धा विमुच्यो शिविरा निरवापयत् शर्विर्गमनवनिष्कासयामासेत्येका

यैः कोपितं ब्रह्मकुंराज नैरकृतात्मभिः ॥ तत्कुलं प्रदहत्याशुमानुबंधं शुचापितम् ४८ सूत उवाच ॥ धर्म्यं न्याय्यं सकृणं निर्व्यलीकंसमं महत् ॥ राजा
धर्मसुतो राइयाः प्रत्यनंदं दद्वचो द्विजाः ४९ नकुलः सहदेवश्च युयुधानो न धनं जयः ॥ भगवान् देवकीपुत्रो ये चान्येयाश्च योपितः ५० तत्राहामपि तोभीमस्तस्य श्रे
यान्वधः स्मृतः ॥ न भर्तुर्नार्त्मनश्चार्थे योऽहं सुप्तान् शिशून् वृथा ५१ निशम्य भीमगदितं द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः ॥ आलोक्य वदनं सख्युरिदमाह सहस्रत्रिव
५२ श्रीभगवानुवाच ॥ ब्रह्मबन्धुर्न हंतव्यजाततापी वयार्हगः ॥ मयैवोभयमाम्नातं परिपाह्य नुरासनम् ५३ कुरुप्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सांत्वयताप्रियाम् ॥
प्रियं च भीमसेनस्य पांचाल्यामह्यमेव च ५४ सूत उवाच ॥ अर्जुनः सहसाज्ञाय हेर्हार्दमथासिना ॥ मणिजहार मूर्धन्यं द्विजस्य सहमूर्धजम् ५५ विमुच्य
रशना बद्धं बालहत्याहतप्रभम् ॥ तेजसामणिना हीनं शिबिरा निरयापयत् ५६ बंधनं द्रविणादानं स्थाना निर्यापणं तथा ॥ एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योऽस्ति
दैहिकः ॥ ५७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ पुत्रशोकातुराः सर्वे पांडवाः सहकृष्णया ॥ स्वानां मृतानां य
त्कृत्यं च कुर्निर्हरणादिकम् १ अयोनिशामयामास कृष्णायै भगवान्पुरा ॥ पतितायाः पादून् लुरुदं त्याय प्रतिश्रुतम् २

न्वयः ५६ ब्रह्मबन्धूनां प्राणत्यागलक्षणमरणप्रतिनिधिरयं वध्य इत्याह बंधनमिति ब्रह्मबन्धूनामेव एव वधः वधप्रतिनिधिः अन्यो दैहिको नैत्रोत्पाटनदि कोनास्तीत्यन्वयः शास्त्रविहितो नास्तीति भावः
कोसाविति तदाह बंधनमिति पाशेन करौ पृष्ठे कृत्वा बंधनं द्रविणादानं हिरण्याहरणं स्थाना निर्यापणं स्वदेशा निर्यापणं तथाशब्दः प्रत्येकमभि संबंधयितव्यः । सांत्वयित्यारभ्य नान्योऽस्ति दैहिक इ
त्यंतं युक्तं दिदं द्रौणिना स्वप्ने दृष्टं संकथितम् अन्यथा ग्रंथांतरविरोधः तत्र भीमेन कृतमित्युक्तत्वादिति ज्ञातव्यम् ॥ ५७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां सप्तमोऽध्या
यः ॥ ७ ॥ भक्तिविधानार्थं भक्तवात्सल्याद्याचित्यमाहात्म्यं पुरोर्निरूप्यते ऽस्मिन्नध्याये तदर्थं मृतानां पर्यक्तं व्यलौकिकं तत्तत् उच्यते पुत्रशोकेति सर्वे पांडवाः मृतानां प्राणवियोगं प्राप्तानां स्वानां बंधूनां
यत्कृत्यं निर्हरणादिकं तच्च कुरित्यन्वयः १ भीमहतान् दर्शयति पुरायत्प्रतिश्रुतं तदस्यैव द्रौपद्यै निशामयामास दर्शयंचकारेत्यन्वयः २

हेराज्ञितवत्तद्विद्वान्शुभायाः मुक्तमूर्धजान्मुक्तकेशीः भीमस्यगदयाभग्राऊरवः उत्संगाश्ववर्क्षासिर्वेषांतेतथोक्ताः ३ स्त्रियः पुरस्कृत्यसंपरेतायुद्धेमृताः सकृ
ष्णाद्रौपद्यासहिताः कृष्णेनयादवैद्रेणसहितावा ४ तेषां ढवास्ति लोदकं निनीयदत्वाभृशं विलप्यपरिदेवनलक्षणं रोदनं कृत्वा पश्चाद्धरेः पादपद्मपरागे गपूते शुद्धे सारे तो गंगायाः जले आहुताः स्नाता
अभूवन्नित्यन्वयः अनुजेन संजयेन सह वर्तमानम् ६ मुनिभिः सह हताः पुत्रायेषां ते तथान् भूतेषु प्राणिषु कालरूपस्य हरेः गतिं विक्रममप्रतिक्रियामपरिहार्यं दर्शयन् ७ घातयित्वा वधं का
रयित्वा पाण्डवैरिति शेषः कचानां किशानां स्पर्शनं हतानि नष्टानि आयुषि येषां ते तथान् अजातः सुयोधनः शत्रुये स्य सः तथोक्तः तथा चोक्तं सुयोधनादयः सर्वे त्वजाता जज्ञिरे घटात् । व्यासेनानंतवीर्ये
ण भार्ताड्याधिकतेजसा । इति प्रयोगात् नजातः शत्रुर्यस्य सतथोक्त इति केचित् कितवैश्वोरप्रायेर्दुर्योधनादिभिः ८ मध्यमाधमकल्पयोरुत्तमकल्पकैः शतं मन्यवः क्रतवो यस्य सतथातस्यैद्रस्य शोवा मनाव
तारे हरिर्यथा ततान तथाऽतनोत् तनुविस्तारे ९ १० भगवान्पृथग्द्वारकां गंतुं कृतमितिः रथमास्थितः तदा पाहि पाहीत्यादिवादिनां भयेन विवशा मात्मानमुद्दिश्य गच्छन् उत्तरां उपलेभे दशैत्यन्वयः यत्र

पश्य राह्यरिदारां स्तेरुदतो मुक्तमूर्धजान् ॥ आलिङ्ग्य स्वपतीन् भीमगदाभग्नोरुवक्षसः ३ अथ ते संपरेतानां स्वानामुदकमिच्छताम् ॥ दातुं सकृष्णा गंगा
यां पुरस्कृत्य युः स्त्रियः ४ ते निनीयोदकं सर्वे विलप्य च भृशं पुनः ॥ आहुता हरिपादाब्जजः पूतसरिजले ५ तत्रासीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहानुजम् ॥ गांधा
रीं पुत्रशोकातीं पृथांकृष्णां च माधवः ६ सांत्वयामास मुनिभिर्हितपुत्राञ्छुचापितान् ॥ भूतेषु कालस्य गतिं दर्शयन्नप्रतिक्रियाम् ७ घातयित्वा सतोरज्ञः
कचस्पृशं हतायुषः ॥ साधयित्वा जातशत्रोः स्वराज्यं कितवैर्हृतम् ८ याजयित्वा श्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः ॥ तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनो
त् ९ आमंत्र्य पाण्डुपुत्रांश्च शैनेन योद्धव संयुतः ॥ द्वैपायनादिभिर्वैप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः १० गंतुकृतमतिर्ब्रह्मन् द्वारकां रथमास्थितः ॥ उपलेभे भिधावं
तीमुत्तरां भयविह्वलाम् ११ पाहि पाहि महायोगिन्देव देवजगत्पते ॥ नान्यं त्वदभयं पश्येयन्नमृत्युः परस्परम् १२ अभिद्रवति मामीश शरस्तप्ताय सोविभो
॥ कामंददुहंतु मां नाथ मामेगर्भो निपात्यताम् १३ सूत उवाच ॥ उपधार्य वचस्तस्या भगवान्भक्तवत्सलः ॥ अपाण्डवमिदं कर्तुं द्रौणे रस्त्रमबुध्यत १४ तर्ह्ये
वाथ भृगुश्चेष्टपाण्डवाः पंचसायकाः ॥ आत्मनो भिमुखान् दीप्तानां लक्ष्यास्त्राण्युपाददुः १५ व्यसनं वीक्ष्य तत्तेषां मनन्य विषयात्मनाम् ॥ सुदर्शनैः न स्वा
स्त्रेण स्वानां रक्षां व्यधाद्विभुः १६

मर्त्यलोके परस्परं मृत्युः तत्र त्वदन्यमभयप्रदं च न पश्ये स्वस्याभिमतप्रकाशनायात्मनेषदप्रयोगः ११ १२ अयसो विकारः आयसः तप्तश्चासावायसश्चेति तथोक्तः शरः हननशीलो बाणः शरीर
विनाशनशक्तिप्रकाशनाय आयसोति अपारिच्छन्नस्य तव गर्भरक्षणं शक्यसाधनमिति द्योतनाय विभो इति नाथ ऐश्वर्यशक्तिपुत मां यथेष्टं दहतु किं तर्हि मम गर्भो मामनिपात्यतामिति १३ भगवानस्या उत्तरा
यावच्च उपधार्य श्रुत्वानिश्चित्य इदमवनिमंढलमपाण्डवपाण्डुपुत्ररहितं कर्तुं मुक्तं द्रौणे रस्त्रमबुध्यतेत्यन्वयः १४ हे भृगुश्चेष्ट अथ तर्ह्येव तदानीमेव पंचपाण्डवाः आत्मनो भिमुखान् ज्वलितान् पंचसायकानंतकरान्
बाणानां लक्ष्यानंतरमेवास्त्राण्युपाददु रित्येकान्वयः षोडशैर्भगवद्भिरिति सायकः णुलु आयादेशश्च १५ न अन्यविषय आत्मा येषां तेऽनन्यविषयात्मानः तेषां अन्येषु भगवद्भिरिति
षु विषयेषु शब्दादिषु आत्मामनो न गच्छति येषां ते तथोक्तास्तेषां मतिवा पाण्डवानां तद्वचसनं वीक्ष्य विभुः सुदर्शनारूपस्वास्त्रेण स्वानां पाण्डवानां रक्षां व्यधादित्येकान्वयः १६

योगकरणाविषयं त्वंतिपश्यंति तथारागादिमत्पः स्त्रियोवयंकथं त्वांपश्ये महीत्येकान्वयः २३ तर्हि स्त्रीणां भगवदुपासनभावेन तज्ज्ञानाभावाभ्यो
क्षाभाव इत्याशंक्य तत्स्तिरेव अपरोक्षज्ञानजनकतया भोक्षसाधिकेत्यभिप्रेत्य कृष्णं स्तौति कृष्णायैति । कृषतिविलिखतिदारयति मोहः टलमिति कृष्णः तस्मै नमो नमः नीलोत्पलदलश्यामलाय वा
वसुनादीव्यतीति वसुदेवः आनकदुंदुभिः तस्य पुत्रो वासुदेवः तस्मै इति वसुधाच्छदन इति धातोः इदं जगदाच्छाद्य दीव्यतीति वासुदेवः तस्मै इति वा
वासुदेवाय इति वा देवकी लक्ष्मीः तानंदयितुं शीलमस्येति देवकी नंदनः तस्मै नंदगोपनाम्नो राज्ञः कुरित्संतं कुष्ठं भारयति नाशयतीति नंदगोपकुमारः तस्मै पुराणांतराभिद्धार्थमलंब्य कथितो यमर्थः अन्यः प्र
सिद्धः गवां विदोलाभो यस्य स तथा तस्मै गवावेदेन लभ्यत इति गोविंद इति वा पंकाज्जनं जनयस्य तत्पंकजनं पद्मं तत्तत्पंकजनाभः पंकजनाभः
तस्मै पंकजैः रचिता माला स्यास्तीति पंकजमाली तस्मै पंकजदलवेत्रे यस्य स तथा तस्मै पंकजैरं चितारे स्वातथुक्तोऽध्विर्यस्य स तथोक्तस्तस्मै २५ हृषीकेश इंद्रियगणनाथ कसि हिंसायाभिधि धावोः कं
सेन हिंसाशीलेन सत्त्वेन इंद्रियारापेणातिविरंकाराग्रे हरुद्वाशुचापि तादेव कीर्त्तया यथा विमोचिता देवि भो सहस्रात्मजा पुत्रैः संहिता हंतव्यै वनाथे न विपद्रुणात् मुहुर्विभोचिते रयेकान्वयः २६

***

त्व नवनीतापहारिणसति यदागोपीनाम्नायशोदानित्यमुक्तं चहुं दाम आदे तावत्तदायत्वां प्रति भोः सर्वजनस्य भयकारिणी दुर्गापि विभेति तस्य भयभावनया अश्रुभिः कालिलं कलुषं अजनयस्य तत्तथोक्तं अश्रुकालिकां जनं च तत्संभ्रमयुक्तं अक्षयस्य तत्तथोक्तं वक्रवेनम्यावाचीनतया कृत्वा स्थितस्य तेन तया दशाऽवस्थामामां विमोहयतीत्येकान्वयः तस्मात्तदनुकरणं विदुषामपि मोहकमिति भावः ३४ इदानीमेवं विधस्य तव देवक्या जन्मानुकरणे निमित्तं विद्वान् सांनकथावदतीति विज्ञापयति केचिदित्यादिना केचिद्विद्वान्सः पुण्यकीर्तनं भगवद्भक्तस्य यदोराज्ञो न्ववोयतेत्यकीर्तये जातं त्वामाहुरित्यन्वयः नाम्नामलस्य स्य पर्वतस्य कीर्तये चंदनामेव ३५ अपरेतुयाः दैव्या चितोऽजस्त्वमस्य सज्जनस्य भयक्षेमाय मुद्विषां यथा यववसुदेवस्य सकाशादेव क्यमाभ्यगादा विभूत इति ब्रुवते ३६ अन्ये प्राज्ञा उदधौ हिरण्यादिभूरिभारेण सीदत्या आसन्नमज्जनायानावइव दुःसहामुखजनभारेण परिस्विताया भुवः आत्मभुवा प्राथितः भारावतारणाय जातो सीत्या वक्षते ३७ केचन पांडिता अस्मिन् भवे संसारविद्याका मकर्मभिः क्लिश्यमानानां दुःखेन परिभूयमानानां श्रवणाहर्हाणि नामानि स्मरणाहर्हाणि रूपानि कारेण्य च वात रादिति वदंति ३८ कर्मणां श्रवणस्मरणैः किं फलमिति तत्राह शृण्वंतीति ये जनास्तवे हितं चेष्टितं भीक्षुशः शृण्वंति गायंति गृणंति स्मरंति नंदंति त एवाचिंरणि क्षिप्रं भव प्रवाहो परमं संसारप्रवाहस्य उपरमो निवृत्तिः विनाशो यास्मिन् तत्तावत्कंपदां बुजं प्रयंतीत्येकान्वयः तस्मान्त्वत्कर्म श्रवणादिफलं

केचिदाहुरजंजातं पुण्यश्लोकस्य कीर्तये ॥ यदोः प्रियस्यान्ववाये मलयस्यैव चंदनम् ३५ अपरेवमुदेवस्य देवक्यां याचितोभ्यगात् ॥ अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषाम् ३६ भारावतारणायान्ये भुवो नावइवोदधौ ॥ सीदंत्याभूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवार्थितः ३७ भवेस्मिन् क्लिश्यमानानामविद्याकाम कर्मभिः ॥ श्रवणस्मरणाहर्हाणि कारिष्यन्ति केचन ३८ शृण्वंति गायंति गृणंति नंदंति तवे हितं जनाः ॥ त एव पश्यंत्याचिरेण तावत्कं भव प्र वाहोपरमं पदां बुजम् ३९ अप्यद्य नस्त्वं स्वकृते हितः प्रभो जिहामसि स्वत्सु हृदोऽनुजीवनः ॥ येषां न चान्यद्भवतः पदां बुजात्परायणं राजसुयोजितां हसाम् ४० ते वयं नाम रूपाभ्यां यदुभिः सह पांडवाः ॥ भवतो दर्शनं यद्विहृषीकाणां मिमंशितुः ४१ नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ॥ त्वत्पदैरंकिताभाति

स्वलक्षणविलक्षितैः ४२

मुक्तिरेवेति भावः ३९ स्वात्मादिभ्योऽत्यंतं हितं करत्वा न्वद्विहोस्माकं अतिदुःसह इत्यभिप्रेत्याह अप्यथेति प्रभो राजसुयोजितां हसां कृतापराधानां येषां अस्माकं भवतः पदां बुजादन्यत्परायणं नास्ति त्वं ता न् सुहृदोऽनुजीविनः किं करान् त्वदुक्तमोजनासि कथं सेविनोस्मान् जिहाससि अपि सिन् द्वारकागमनव्याजेन तस्य कुमिच्छसि किं सिन् । कीदृशस्त्वं स्वकृते हितः स्वतंत्रं चेष्टितः स्वार्थेभृत्यार्थे हितो वाभू त्प्रयोजनाय कृतं चेष्टोवा च शब्द एवार्थे ४० तत्कुत इति तत्राह तदिति यदा विशिखुरीन्द्रियस्वामिनो दर्शनं तदैव हृषीकाणां इन्द्रियाणां दर्शनादि शक्तिरन्यदानास्तीति यथा तथा पदूनां अस्माकं यद्विहृषदाभ वतो दर्शनं तदा ते तव सकाशाच्च दुभिः सह पांडवाः कथं नाम रूपाभ्यां युधिष्ठिरादिनाम्नां शुक्रादिरूपेण च युक्ता इति शेष इत्यन्वयः यदा ये पांयदूनां अस्माकं च भवतो दर्शनं तदा ते यादवाः वयं पांडवाश्चेतव्यं नाम रूपं वत इति वा केवयं इति केचित्पठंति यहि भवतोऽदर्शनं तदानाम्नायशोभा बलेन रूपेण बलकोशाद्यात्मनाय दुभिः सह वयं के असत्कल्पा एवोचितस्मात्त्वद्विहोस्माकं मरणकल्प इत्यर्थः ४१ भोगदा धर इयं राजधानी इदानीं ध्वजादिलक्षणे विविशे गविह्वैः स्त्वत्पदैरंकिता यथाभाति । अथवा इयं भूः त्वत्पदैरंकिता यथाभाति त्वयि वैकुण्ठं गते तथा शोभिष्यत इति वा ४२

***

न केवलं अस्माकमेव त्वद्गमनं दुःस्वकर्मेण जनपदादीनामपीत्याह इम इति इमे जनपदादयः तव सन्निधानात्सुष्ठु क्रुद्धाः त्वत्कारुण्यामृतहृष्ट्या वीक्षिताः एधंते हि यस्मादित्येकान्वयः ४३ पाण्डवयादवेषु भागवतत्वेन स्नेहं आवश्यक इति जानन्त्यपि पुत्रादिस्नेहः संसारहेतुत्वाद्धेय इति ज्ञापयितुमाह अथेति अथानंतरमेतदनुगृहाण किं तदिति हे विश्वेश विश्वात्मन् विश्वभूतैः अनन्तविग्रह स्वकेषु स्वीयत्वेनाभिमतेषु पाण्डवेषु पाण्डवसंबन्धेषु यादवेषु च मम गाढं पुत्रभिरादिस्नेहपाशां छिदीत्यन्वयः पुत्रादिस्नेह एव च्छेद्यो न तु भागवतस्नेहः तस्य शास्त्रे कर्तव्यत्वेन विहितत्वादित्याभिप्रेत्योक्तं इममिति ४४ न केवलं विषयविरक्त्या लोके तु त्वय्यनपायिनी रतिं त्वं विरेत्याह त्वयीति हे मधुपते आनन्दनाथ न अन्यविषयारुद्रादिविषया अनन्यविषया ओघं जलप्रवाहवर्गं उदन्द्वतिसमुद्रे ४५ स्तुतिं उपसंहरति श्रीकृष्णेति श्रिया अतिसिकाकुसुमसदृशया कृष्णनीलवर्णा कृष्णसख अर्जुनसख वृष्णिगवृष वृष्णि कुलश्रेष्ठ वृष्णिगवत्मेघवद्द्रकाभिमतवर्षण वृष्णिः कुलविशेषेतु वर्षन्मेघेपिकथ्य त इत्यभिधानं अवा निद्रुहं भूकंटा नाराज्ञां वंशमन्वयं दहत इत्यवनिद्रुक्राज न्यवंशदहन अवा निद्रुग्राज न्यवशेषेण वृषाज न्यवंशदहन अमरवंद्यवीर्यदेवस्तुत्यपराक्रम गोविंदवेदवाणीलब्धविभव गवां द्विजानां सुराणां आतिहरेव तारो यस्य स तथोक्तः तस्य संबुद्धिः गोद्विजसुरातिहरावतार योगैश्वर्ययुक्ता खिलगुरो यथा योग्यं ज्ञानोपदेशकर्तः ते तु भ्यं न म इत्यन्वयः ४६ विंकुठानामकाचिद्विषपत्नी तत्पुत्रत्वेन

इमे जनपदाः स्पृष्ट्वाः सुपक्रौपधि वीरुधः ॥ वनाद्रिनद्युदन्वंतो ह्येधंते तव वीक्षिताः ४३ अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्वभूतैस्वकेषु मे ॥ स्नेहपाशमिमं छिदिदृढं पाण्डुषु दृष्टिषु ४४ त्वयि मे नन्यविषयामतिर्भधुपते सकृत् ॥ रतिमुद्वहता मद्भागो वैवमुदन्वति ४५ श्रीकृष्णकृष्णसख दृष्टिषु षावनिद्रुक्राज न्यवंशदहनामरवंद्यवीर्य ॥ गोविंद गोद्विजसुरातिहरावतारयोगेश्वरा खिलगुरो भगवन्नमस्ते ४६ सूत उवाच ॥ पृथयेत्थं कल्पदेः परिगीतां खिलोदयः ॥ मंदं जहासैवैकुण्ठो मोहय न्योगमायया ४७ तां बाढामित्युपाभं त्र्यप्रविश्य गजसाल्लयम् ॥ स्त्रियश्च स्वपुंरंयास्य न्यप्रेग्गाराज्ञानि वारितः ४८ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ सूत उवाच ॥ व्यासाद्यैरीश्वरैर्हजैः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥ प्रबोधि तोषीति हासिनो बुध्यत शुचापितः १ आहारा जाधर्मसुतश्चितयः सुहृदां वधम् ॥ प्राकृतेनात्मना विप्राः स्नेहमोहवशंगतः २

जातः वैकुण्ठपुरनाथोपि वैकुण्ठ इति वा पृथया कुंत्या कल्पदेः स्त्रीत्वादव्यक्तवर्णमधुरपदैः योगमायया स्वरूपशक्त्या ४७ यत्त्वदभीष्टं तथास्ति त्वति बाढमिति तामुक्ताः स्त्रीपदीपूर्वाः स्त्रियश्च द्वारकांगभिष्या मीत्युपाभं त्र्यगंगातीराद्रजसाल्लयं प्रविश्य स्वपुंरं द्वारकां यास्यन्ममिष्यन् प्रेम्णा संप्रतिनगंतव्यमिति राज्ञानि वारितः पाण्डववात्सल्यात् तत्रैवावात्सीदित्येकान्वयः ४८ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ स्वानं दानु भवलक्षणो मोक्षः सकलपुरुषार्थो स भः स च भगवदपरोक्षज्ञानलब्धविष्णुप्रसादभ्य इत्ययमर्थः प्रतिपाद्यते स्मिन्नध्याये । तत्तज्ज्ञापयितुमुपोद्धातरं च वति व्यासाद्यैरित्यादिना स्वराज्येभिषिक्तोपि ज्ञाति तदनुबन्धिवधात्पापबुद्ध्या राज्यानि च्छुर्गुं धिष्ठिरो राजा नाबुध्यत अंधधर्म इति ज्ञानं नावौदित्यन्वयः कथं भूतः ईश्वरस्य ईहां सुष्ट्यादिलक्षणां चेष्टां जानंतीतीश्वरेहाज्ञास्तैर्व्यासाद्यैर्मुनिभिरद्भुतपराक्रमेण कृष्णेन च इति हासैः पुरावृत्तकथाविशेषैः प्रकर्षेण बोधितोपि ज्ञात्यादिमरणनिमित्तशुचाविद्धः १ इत्थं बोधितोपि धर्मैः अधर्मैर्बुद्धिः किंच कारोति तत्राह आहति हे विप्राः गृणुतेति शेषः प्राकृतेनात्मना यधर्माधर्माधिविवेकविधुरेण मनसा तत्कारणमाह स्नेहाज्जातो मोहो भ्रमः स्नेहमोहस्तस्य वशंगतः तस्मात् तन्निमित्तमाह सुहृदां ज्ञाति तदनुबन्धिवधम् हर्निशंचितयन् धर्मसुत इत्थमाहेत्येकान्वयः स्नेहमोहवशंगत इत्यनेन धर्मात्मनो धर्मसुतस्य कथं धर्महरि विमुख दुष्टतदनुबन्धिवधलक्षणे त्वधर्मत्वशंकाऽभूदित्येतद्वृत्तोपास्तम् २

पत्वादेतांभूतहत्यांमार्हमार्जयितुंनाईतीत्येकान्वयः ज्ञानपक्षमाश्रित्ययुधिष्ठिरेणयज्ञोनिदितोनत्वकर्तृत्वबुद्ध्या ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरित्यादौ ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कर्तव्यत्वेनविहितत्वात् कर्मण।ज्ञानमातनोतीत्यादेश्च ७ प्रजाद्रोहादितिभीतःयुधिष्ठिरःसर्वधर्मज्ञानेच्छयाततोहस्तिनपुरात् विशसनंयुद्धस्थानंकुक्षेत्रंमायासत्रापियत्रदेवव्रतोभीष्मोपतदित्येकान्वयः ८ तस्ययुधिष्ठिरस्यज्ञातरःभीमादयः संतःप्रशस्ताअश्वार्षेयैःतथाव्यासादयोविप्रान्वगच्छन्नित्यन्वयः ९ सधनंजयःसार्जुनःगुह्यकैर्यक्षैःकुबेरोवैश्वणः व्यरोचतअराजतरुचदीप्तौ १० सहचक्रिणोःकृष्णेनसहिताः दिवःस्वर्गात्च्युतंसमागतंदेवभिष्योतमानम् ११ तत्रतदासर्वदेवर्षयःनारदादयःब्रह्मर्षयोव्यासादयः राजर्षयःविश्वामित्रादयः भरतपुंगवभीष्मद्रुपमायाताःआसन्नित्यन्वयः १२ तेषांनामान्याह पर्वतइत्यादिना रेणुकासुतःश्रीपरशुरामः १३ कौशिकोऽश्वामित्रः १४ ब्रह्मरातःशुकः पर्वताद्याअंगिरसांतामुनयःआजगुरित्यन्वयः १५

महाभागो वसूतमो भीष्मः समेतां संगतान् नृपादीन् पल्लवपुष्पदृष्ट्या मनसा प्रतिगम्य वा पूजयामास वधंभूतः देशकालविभागवित् देशः कुरुक्षेत्रं कालः शरतपक्षयनलक्षणः तयोर्विभागमौचित्यैव स्तीति प्रत्युत्थानादिवंदनादिपूजायामशक्तत्वात्मानसोर्वाचिकोऽंजलिर्वापूजांकृतवानित्यर्थः अन्यत्र तद्देशतत्कालविभागं जानातीति धर्मज्ञः आपत्संपद्वर्गं जानातीति धर्मज्ञः धर्मशब्दवाच्यं भगवंतं जानातीति वार्धभज्ञः १६ कृष्णं च पूजयामासेत्येकान्वयः कथंभूतः तस्य कृष्णस्य प्रभावं सामर्थ्यं जानातीति तत्प्रभावज्ञः कथंभूतं तत्रासीनं जगत् ईश्वरं मायया स्वेच्छया पितृत्वेनांगीकृतवसुदेवशरीरं हृदि मनसि स्थितं ध्यानलक्षणोपासनया शरीरमध्यं पुंडरीककर्णिकायां दीपवद्दीप्यमानं वा १७ प्रश्रयगुणेन प्रेमगुणेन सम्यक्कृतान् स मीपे निषण्णान् पांडोः पुत्रान् तेन पुनरागयुक्तैरसौ बाणै रंधीभूतेन च क्षुपायुक्तः इत्थंभूतलज्जेतृवीधेति सूत्रात् अभ्याचष्ट आह आभिमुख्येनापश्यदित्यन्वयः १८ भोधर्मनंदनयुधिष्ठिरयुयुक्लिष्टं क्लेशयुक्तया जीवितुं नार्हथ विप्रदिष्वेकोपि सुखजीविना यालं किमु बहुत्वं इत्यभिप्रायेणोक्तं विप्रयमाच्युता श्रया इति तथापि युक्लिष्टं जीवथ तत्कष्टं अन्याय्यं अहो आश्चर्यादप्याश्चर्यं अहो अन्याय्यमिति प्रशङ्कां संज्ञाभावो लोको दृष्टिमेक्ष्येवोक्तो न तु पांडवानां दुःखमस्तीति तेषां भूभारावतारणायावतीर्णानामसुरजननिधनेन वनवासोऽपि निःस्पृह्यस्त्विति तस्य स्वित्वादि विशेष्योक्तार्थः धर्मस्य नंदनः धर्मनंदयतीति वा धर्मएवं नंदनो यस्य स तथेति वा धर्मेण सुखक्रीडायस्य स तथेति वा तस्मान्नंदनं सुखं नंदनं यस्य स तथेति वा १९ अतिरथे पांडोऽसिं सिते स्वर्गगत गति सत्यं तो कवती पुत्ररहिता यथा बहुक्लेशवती भवति तथा बालप्रजायुष्मन्मातापृथा पुत्रवत्यपि युष्मत्कृते पुष्पत्पो

तान्संभेतान् महाभाग उपलभ्य वसूतमः ॥ पूजयामास धर्मज्ञो देशकालविभागवित् १६ कृष्णं च तत्प्रभावज्ञासीनं जगदीश्वरम् ॥ हृदि स्थं पूजयामास माययोपात्तविग्रहम् १७ पांडुपुत्रानुपासीनां प्रश्रयप्रेमसन्नतान् ॥ अभ्याचष्टानुरागास्त्रैरंधीभूतेन च क्षुपा १८ भीष्म उवाच ॥ अहो कष्टमहोऽन्याय्यं यद्युयं धर्मनंदन ॥ जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्माच्युता श्रयाः १९ संस्थितेति रथे पांडोऽपृथा बालप्रजावधूः ॥ युष्मत्कृते बहुक्लेशान् प्राप्तो कवती यथा २० सर्वकालकृतं मन्ये भवतां च यदप्रियम् ॥ सकालोऽयं द्वंशलोको वायो रिव वनावलिः २१ यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्दृकोदरः ॥ कृष्णोऽस्त्रीगां डिवंचापं सुहृत्कृष्णस्ततो विपत् २२ न ह्यस्य कीर्तिर्हि चिद्राजन्मान्वेद विविधित्सितम् ॥ यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यंतिकवयोपि हि २३

षण्पालनाद्यर्थान् बहुक्लेशान् प्राप्तान् पुत्रबाहुल्ये मनुष्यतयः । पुत्रवती पुत्रपोषणादावतिक्लेशं प्राप्नोति यथा । तथेत्यन्वयः दृष्टान्तो वेत्येकान्वयः २० एवंविधयुष्मदप्रिये भवदारब्धकर्मनियामको हरिरेव हेतुरित्याभिप्रेत्याह सर्वमिति भवतां यदप्रियं दुःसादितत्सर्वयुष्मत्प्रारब्धकर्मनियामककालारुहहरिकृतं मन्ये वायोर्विशंगता घनावलिरिव जडाजडलोको यस्य भगवतो वशवर्तते ते स नारायणः सर्वगुणपूर्णत्वात्काल इत्युच्यत इत्येकान्वयः २१ अन्यथानुपपत्तितोऽप्यं हेतुः सिध्यतीत्याह यत्रेति यत्र राजारंजकः धर्मस्य सुतः यत्र च तस्य राज्ञः क्षितिभारायित इति सुतशोणितदिग्धांगदापाणौ विभ्रतभक्त्या वशीकृतपरब्रह्मावृकोदरः तथा यत्र चंद्रावतारः कृष्णोऽर्जुनोऽस्त्रीद्रोणादुपात्तास्त्रग्रामः तस्य च करोरिपूणां पशूणां नितवमनकारिगां डीवारुयंधनुः यत्र चैषां सर्वसुपर्वार्थि राजो राजपक्षो नंत बलवीर्याचनंत गुणाः श्रीमान्वासुदेवः वसुदेवपुत्रः कृष्णः सुहृदनिमित्तं बंधुस्ततस्तत्र विपत्तेषां प्रारब्धकर्मभावे विपत्कृतः स्यादस्ति च तस्मादित्येकान्वयः २२ सुहृदस्तस्य विपत्करत्वं कथामिति तत्राह महीति अपरिच्छिन्नत्वाच्च यस्य स्वस्वयं विजिज्ञासया युक्ताः कवयोपि मुह्यन्ति अयमिदंभूत इति निर्देष्टुं न जानाति हेराजंस्तस्यास्य विविधित्सितं कर्तुं मिष्टकश्चिदपि पुमान् कदाचिन्नवेद हि यस्मात्तस्मात्सर्वेषां स्वकृता दृष्टानुसारि फलदास्तु रस्य भवत्सुहृत्त्वेऽपि प्रारब्धकर्मनुकूलेन विपत्करत्वं युक्तिभित्त्येकान्वयः २३

विवक्षितकथननिगमयति तस्मादिदि तस्मादुक्तहेतुभ्योदे उरस्यहरेस्तं त्रयधीनं जगद्विश्वित्यतस्पररेनुकूलयाश्रुतिस्मृतिलक्षणया आश्रयाभगवद्विद्वत्तदनुवाधिनिग्रहशिष्टजनपारिपालनार्थस्वकर्मविहि
 तः विधिमनुवर्तमानः तत्राधर्मबुद्धिमपहायहे भरतकुलश्रेष्ठप्रभो समर्थनाथ अनाथास्त्वदन्यनाथरहिताः प्रजाः पाहीत्येकान्वयः २४ एतावत्कालमीश्वरपरोक्षतयाधिपयेदानीमपरोक्षतयाहस्वग्राहेणमिदि
 शन्निविदिशति एषवाइति यः साक्षादाद्योनारायणोभगवान्सएयुषांल्लोकमज्ञजनयथार्थज्ञानाच्छादिकयामाययामनुप्यइतिमोहयन्गूढोऽविज्ञातोवृष्णिषुचरतिवैयस्मात्तस्मादयमेवकालाल्पइ
 त्येकान्वयः २५ तर्हि कएनयथावद्वेदेतितत्राह अस्येति हेनृपसदाशिवोभगवानस्यहरं गुह्यतममनुभावंवेद तथादेवर्षिनारदः साक्षात्कपिलोभगवानपिजानातीत्येकान्वयः २६ तयंकृष्णं
 मातुलस्यवसुदेवस्यापत्यंप्रियंबंधुमित्रंसंकटेपुमित्वाज्ञात्वारक्षितारंसुहृत्तमं प्रतिशयेनसुहृदंमन्यसेपंचत्वंसाहादात्सचिवंमित्रिणंदूतंसंदेशहरं सारथिंयंतरामकरोस्तस्यास्येतिपूर्वणसंबंधः २७ तथाप्यस्या
 होसर्वोत्तमोहमनेनसारथित्वादियुविविहितइतिविषमाबुद्धिर्नास्तीत्याह सर्वात्मनइति सर्वातिर्यामिणः । पितामातासुहृत्बंधुरित्यादिवाक्याद्ध्वादिपुस्थित्वाबंध्वादीनांबंध्वादित्वापादकत्वेनमुख्य
 बंध्वादित्वात्बंध्वादि सर्वरूपत्वात्सर्वात्मनोवा समदृशः यथावस्तुतथासर्वपदार्थान् जानतः अद्वयस्यसमाधिकराहितस्य अनहंकृतः प्राकृतवेकतशरीररहितत्वादेहाद्यहंबुद्धिरहितस्यातएवनिवचस्यरा
 गादिबोषरहितस्येत्येतैर्हेतुभिरस्यकृष्णस्यवत्कुवंसारथित्वादिकृतिनिमित्तंत्वयिमतिवैषम्यं कविदिपिनास्ति अनेकविधानांजीवानांहितत्वादित्येकान्वयः २८ एवंविधाविषममतिष्वस्मास्वस्यसंसर्ग

तस्माज्जगद्देवतेत्रैव्यवस्यभरतर्षभ ॥ तस्यानुविहितोनाथानाथपाहिप्रजाः प्रभो २४ एषैवभगवान्साक्षादाद्योनारायणः पुमान् ॥ मोहयन्माययालोके
 गूढश्चरतिवृष्णिषु २५ अस्यानुभावंभगवान्वेदगुह्यतमंशिवः ॥ देवर्षिनारदः साक्षाद्भगवान्कपिलेनृप २६ यंमन्यसेमातुलेयंप्रियंमित्रंसुहृत्तमम् ॥
 अकरोः सचिवंदूतंसौहृदादथसारथिम् २७ सर्वात्मनः समदृशोऽप्यद्वयस्यानहंकृतेः ॥ तत्कृतंमतिवैषम्यंनिरवद्यस्यनक्वचित् २८ तथाप्येकांतभक्तेषुपश्य
 भूपानुकंपितम् ॥ यन्मेमूंस्त्यजतः साक्षात्कृष्णोदर्शनमागतः २९ भक्तयोवैश्यमनोयस्मिन्वाचायन्नामकीर्तयन् ॥ त्यजन्कलेवरंयोगीमुच्यतेकामकर्मभिः
 ३० सदेवेदेवोभगवान्प्रतीक्षतांकलेवरंयावदिदं हि नोम्यहम् ॥ प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखांबुजोऽध्यानपथश्चतुर्भुजः ३१

कारणं किमित्याशंक्ययुष्माद्विधमभक्तभक्त्याद्रवीकृतमनोनुकैवकारणमित्याह तथापीति हेभूय तथापि एवमुक्तप्रकारेणकृतकृत्यस्याप्यस्यैकांतभक्तेषुअव्यभिचिर्णिभक्तिमत्सुयुष्मासुअन्येषुमीयचानु
 कंपितंअनुकंपांपश्य । कुतइतितत्राह यदिति प्राणत्यागकालेप्रायःस्वेनपुष्टाणुत्रादयोपिपूर्वमेवविमुक्तागच्छेत्त्यहोअसून्प्राणांस्त्यजतोमेमस्वामीश्रीकृष्णःसाक्षादर्शनंदाक्षिविषयमागतइति यद्य
 रमात्तद्भक्तानुकंपैवसंसर्गकारणमित्येकान्वयः २९ प्राणत्यागकालेहरिदर्शनफलमाह भक्त्येति भक्त्याहौरोनभावैश्यवाचायस्यहरेर्नारायणादिनामकीर्तयन्कलेवरंशरीरं त्यजन्योगीकामकर्मभि
 र्भुच्यतेमुक्तः स्यात्तंप्रत्यक्षतोदृष्ट्वाध्रियमाणस्यमेमुक्तिः किंवर्णनीयेतिवाक्यशेषः तस्मात्तत्प्रीतिकृद्धर्मोऽतस्तदुक्तप्रकारेणस्वधर्मधर्मबुद्धिहित्वात्वरज्यं कुर्वितिपरमतात्पर्यार्थः ३० युधिष्ठिरप्रत्याभेधा
 येदानींस्वच्छंदमृत्युर्भोष्मउत्तरायणसमयपर्यंतंभगवतोवैस्थानंप्रार्थयते सइति अहंयावदिदंपंचभूतरचितंकलेवरं हि नोभित्यजाभितावदुत्तरायणपर्यंतंसेदेवोभगवान्प्रतीक्षतांमयिक्रपयाअनुग्रहंकुर्यादि
 तिप्रार्थयइत्यन्वयः कथंभूतः प्रसन्नहासारुणलोचनेनेत्रेप्रसन्नहासारुणलोचनानितैरुल्लसन्मुखेमांबुजंयस्यसतया ध्यानपथःउपासनाविषयः द्रष्टुं ध्यानमेवपथामार्गोयस्यसतथा चत्वारोभुजायस्य
 सतथा इदमेवध्यानविषयंवपुःपुरतःस्थितस्याद्विभुजत्वादयमेवसइतिपरोक्षतयानिर्देशः ३१

अथयुधिष्ठिरोभीष्मोक्तमाकर्ण्यं शरतल्पे शयानं भीष्मं विविधान् धर्मान् पृच्छदित्यन्वयः पृच्छते हि कर्मकत्वाद्भीष्मं धर्मानिति युज्यते ३२ धर्माणां तत्त्वविद्भीष्मः एतान् धर्मानाख्यानात्मके केष्वितिहासे
 बुवर्णयामासेत्यन्वयः कान्कथं भूतान् वर्णयितुं पुरुषस्यैते निजत्वेन विहिता धर्मास्तदाश्रमपुरुषस्यैते विहिता धर्मा इति विविच्य यथा वर्णयथाश्रमं वर्णयामाश्रमिणां पुरुषाणां स्वभावविहितां निजत्वेन विहिता
 न् धर्मान् वैराग्योपाधिनारागोपाधिनानाच एते निवृत्तिधर्मा एते प्रवृत्तिधर्मा इति निष्कामज्ञानपूर्वमित्यादिवचनैः प्रतिपादितो भयविधलक्षणान् ३३ विभागशः पृथक् पृथक् भगवतः सर्वजगत्सृष्ट्वा विधर्मान् ३४ त
 थाधर्मार्थकाममोक्षांश्च तत्साधनसहितान् समासव्यासयोगतः संक्षेपविस्ताराभ्यां यथा यथावत् तात्त्विकदेवोत्तमयुधिष्ठिरादिबोधेन भीष्मस्यासामर्थ्यात् तभीष्मस्य प्रत्युपस्थित इत्यन्वयः उत्क्रामिष्यतो ज्ञानिनः कालेऽनु
 ष्णश्च पाण्डवप्रश्नान् व्याचख्या विन्यस्यार्थेयेति ३५ स्वच्छंदमृत्योः स्वेच्छया मरणं कुर्वन्तो योगिनो वा छित उत्तरायणाख्यः कालो यः स भीष्मस्य प्रत्युपस्थित इत्यन्वयः । एकादशाक्षौहिणीनायकस्य बलवतां
 गुणैर्कांचित्सुखाधिक्यं भवति नान्यथा मुक्तयभाव इत्येतमर्थं तु शब्दोक्ति ३६ तदोत्तरायणे प्राप्ते सति सहस्रणीः स्वमुक्तिसमये स्वोपदिष्टानेकजननेता । एकादशाक्षौहिणीनायकस्य बलवतां
 सहस्रसंख्यावर्तानां नायकत्वकथनमनित्यत्वादुपेक्षणीयं । अमीलितहृक्प्रफुल्ललोचनः । विशेषित उच्छृंसितज्ञानोवा । भीष्मो गिरं विषयसंबाधिनीमुपसंहृत्य मुक्तो विषयसंगेयेन तत्तथोक्तं मनः पुरः

सूत उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयानं शरपंजरे ॥ अपृच्छद्विविधान् धर्मान् ऋषीणामनुशृण्वताम् ३२ पुरुषस्वभावविहितान्यथा वर्णयथाश्रमम् ॥
 वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातो भयलक्षणान् ३३ दानधर्मान् नराजधर्मान् मोक्षधर्मान् निर्विभागशः ॥ लोभधर्मान् भगवद्धर्मान् समासव्यासयोगतः ३४ धर्मार्थ
 काममोक्षांश्च सहोपायान्यथा मुने ॥ नानाख्यानेतिहासेषु वर्णयामास तत्त्ववित् ३५ धर्मान् प्रवदतस्तस्य सकालः प्रत्युपस्थितः ॥ यो योगिनश्छंदमृत्यो
 र्वा छितस्तूत्रायणः ३६ तदोपसंहृत्य गिरं सहस्रणीर्विमुक्तसंगं मन आदिपूरुषे ॥ कृष्णलसत्पीतपटंचतुर्भुजे पुरःस्थिते मीलितहृग्व्यधारयत् ३७ विशुद्ध
 याधारणया हताशुभस्तदीक्षयैवाशुगतायुधव्यथः ॥ निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टावजल्पं विमृजन् जनार्दनम् ३८ भीष्म उवाच ॥ इति मतिरुपकल्पि
 ता विवृतृष्णा भगवाति सा त्वत्पुंगवे विभूम्नि ॥ स्वसुख उपगते क्वचिद्विहतुं प्रकृतिमुपेयुषि ब्रह्म प्रवाहः ३९

स्थिते प्रत्यक्षे चतुर्भुजे उपलब्धे शोभमानपिशंगवखे आदिपुरुषे नारायणावतारे श्रीकृष्णे व्यधाय तत् विशेषणबलतया धारयदित्येकान्वयः मीलितहृक्अर्धमुकुलितचक्षुर्वा ३७ विशुद्धया फलरागादि
 दोषरहितया हरौ निरंतरमनोधारणया हताशुभः निरस्तपापः तस्य कृष्णस्येक्षयानिरीक्षणैर्नैव नान्येनाशुतत्क्षणविनष्टायुधनिमित्तव्यथोऽतएव तदितरः निवृत्तः सर्वेषां मिद्वियाणां वृत्तीनां व्यापाराणां वि
 भ्रमो विलासो यस्य स्वसतथोक्तः निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिश्चायं विगतभ्रमश्चायमिति वा जनं जनमर्पयति विनाशयतीत्युपलक्षणमेतत् मरणं च ज
 ननं वजननमरणनाशकत्वेन नित्यमुक्तिदावृत्त्वाज्जनार्दनस्तंतुष्टावजल्पेति वा पदार्थे जीविनः स्वप्रयोजनाय स्तुतेः अनुपपन्नत्वात् द्वितीयोक्त इत्य
 भिमेत्याह इति मतिरिति इति शब्दो हत्वर्थः प्रकरणार्थो वा समाप्तिवाचनो वा यत्तएवं भगवान् सकलप्रवर्तकः तस्मात्तस्मिन्मर्तिर्न नशीलबुद्धिरुपकल्पिता तद्विषयीकृता सकलशास्त्रप्रकरणे बक्ष्यमाण
 प्रकरणे वा समाप्तौ मरणकाले किं विशिष्टे विभूम्नि परिपूर्णं अपरिच्छेदलक्षणपूर्णत्वं देशकालयोरप्यस्तीति अत उक्तं भगवतीति । निरवधिकैर्भयार्थैर्दिगुणवति । यः कश्चिद्विषयसंयोगो निर्दिश्यते इति
 शं कामाभूदित्याह स्वसात्वत्पुंगवे या देवधरे सुखे स्वरूपानंदे उपगते आगते अतिनिकटवर्तिनीति वा निलीनो हि प्रकृतौ संसारमेतीति श्रुतेः यस्याः सकाशाज्जीवानां संसारप्रवाहो भवति कचित्सदृष्टिकाले नानाव

ताररूपैर्विहर्तुमहदहंकारादिजगत्स्रष्टुकामार्ताप्रकृतिं श्रियं जडात्मिकां च उपेयुषिमाप्नवति कीदृशीमतिः विनृण्णा विषयनृण्णाराहिता बोहरौ नृणां पस्याः सातथावा विपक्षिपरमात्मनोरित्याभिधानम् ३९
विजयोजुनः सखा यस्य स तथा तस्मिन् कृष्णे मम अन्वधारागाद्याद्यविधुरारतिरस्तु रतिरन्वधारागाद्याद्यविधुरारतिरस्तु कथं भूते त्रिभुवनेषु कर्मन कर्मनीयं त्रिभुवनानां कर्मन विच्छायाः सप्त तथोक्तमिति वा
तमालपुष्पवद्वर्णो यस्य स तथा तमालवर्णं वरं च तत् अंबरं च वरांबरं नवस्य रेरादित्यस्य करः किरण इव गौरमरुणं वरांबरं यस्य वपुस्तत्तथोक्तं गौरोरुणो सिते पीते स्वच्छे वपरि कीर्त्यते इत्यभिधानं अलककुलैः कुंतलकुलैः आवृतमाच्छन्नमाननाब्जं यस्य स तथा एवं विधं वपुर्दधाने ४० ममात्मा मनः कृत्वा भस्ति त्वत्पन्वयः कथं भूते विलसच्छोभमानं कवंचं यस्य स तस्मिन् विलसन्सर्पानंतः कवंचं शय्यास्थानी
यं यस्य स तथा तस्मिन् इति वा अच्छेद्यत्वाभेद्यत्वेऽप्यसुरमोहनाय मम निशितैः शरैर्विभिद्यमाने वत्वगस्य स तथा तस्मिन् वीत्युपसर्गाद्विद्यमानत्वगस्य विभिद्यमानैर्वेति ज्ञातव्यं निशितशरैरप्याविभिद्यमान
त्वगिति तात्पर्यार्थः विप्रिय इति वत् युद्धे तुरगाणां स्वरनिपातोत्थितैरजोभिर्विशेषेण धूम्रवर्णैश्च तैर्विध्यपद्भिः परस्परमाघ्राद्भिः कचेः केशैर्जुलितैः कलुषितैः श्रमवारिभिः श्रमानिमित्तस्वेदोदांबुभिरलंकृतमास्यं
मुखं यस्य स तथा तस्मिन् ४१ पार्थ सस्त्रे कृष्णे मम रतिरस्ति त्वत्पन्वयः तेन योरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मे च्युते तिस्रस्युरजुनस्य वचो निशम्य सार्धं दिवचः श्रवणानंतरं निजपरयोः पांडवकौरवसंबंधिबलयोः सैन्य

त्रिभुवनकमनंतमालवर्णैरविकरगौरवरांबरंदधाने ॥ वपूलककुलावृताननाजांविजयसखेरतिरस्तुमेऽनवद्या ४० युधितुरगरजोविधूम्नविध्यत्कचकुलि
तश्रमवार्यलंकृतास्ये ॥ ममनिशितशरैर्विभिद्यमानत्वचिविलसत्कवचेस्तुकृष्णआत्मा ४१ सपादिसाखिवचोनिशम्यमध्येनिजपरयोर्वलयोरथंनिवेश्य
॥ स्थितवतिपरसैनिकायुरक्षगाहुतवतिपार्थसखेरतिर्मेमास्तु ४२ व्यवासितपृतनामुखंनिरीक्ष्यस्वजनवधाद्विमुखस्यदोषबुद्ध्या ॥ कुमतिमहरदात्मविद्य
यायश्चरणरतिःपरमस्यतस्यमेस्तु ४३ स्वनियममपहायमत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवहुनोरथस्थः ॥ धृतरथचरणोभ्ययाद्वलाग्रैरिरिवहंतुमिभंगनोत्तरी
यः ४४ शितविशिखहतोविशीर्णदंशःक्षतजपरिहृतआततायिनोमे ॥ प्रसभमभिससारमद्वयार्थैसभवतुमेभगवान्मुदेमुकुंदः ४५

योर्मध्येरथं प्रवेश्य स्थितवान्ति अक्षणा निरीक्षणेन परस्मै न्यानां कौरवसैन्यानां आयुजो बलक्षणं हतवति ४२ यः परमवीरः स्वर्गप्राप्तं युद्धा पव्यवस्थितयोः पृतनयोः सेनयोः मुखं भीष्मादिकं निरीक्ष्य हत्वार्थं कामांस्तु
गुरुनिहैवेति दोषबुद्ध्या न योत्स्य इत्युक्त्वा स्वजनहननादि मृखस्यार्जुनस्य कुर्मते दुष्टनिग्रहादि शिष्टपरिपालनलक्षणव्यापारबुद्धौ विपरीतबुद्धिप्रशोचयानन्वशो वस्तुमिष्यादिरूपयात्मा विद्ययाऽहरत् करिष्येव च
नन्तवेति दुष्टनिग्रहणे धर्मैर्बुद्धिकारितवान् मेतस्य परमस्य चरणयोः स्मरणेन ज्ञानसाधनयोरवयवविशेषयोः रतिरस्ति स्वस्वन्वयः ४३ अथ युद्धे आयुधं न ग्रहीष्यामीति स्वनियमं प्रतिज्ञालक्षणं विहाय यो भक्तानु
कंपी आयुधं ग्राहयिष्यामीति मत्प्रतिज्ञामृतमधिसस्ये स्थितां कर्तुं धृतरथचरणः उद्धृतसुदर्शनचक्रः रथस्थो रथादवसृतो वतीर्णः गतोत्तरीयः श्लथितोत्तरीयवासाः हरिः सिंहः इभंगजमिव बलाग्रे उभयोः सेनयोः
पुरतो मां हंतुमभ्ययात् ४४ यश्चाततायिनो भिनिंशितैस्तैर्जितैर्विशिष्यैर्बाणैर्देहादिद्वौ विशीर्णदंशः संहितकवचः क्षतजेन रुधिरैर्गणपरिहृतः स्नात इव प्रसभं रथात्नावतर भीष्मं न प्रतिहरेत्यर्जुनवाक्यमनादृत्य
बलात्कारात् मम वधार्थं मभिससार समुकुंदो भगवान् मम मुदे भवत्विति श्लोकान्वयः ४५

二

इह दुष्टेयं निरक्षिप्तहताः स्वरूपं वैष्णवं धामगताः मुमुक्षोर्ध्रियमाणस्य मेतस्मिन् भगवति रतिरस्ति स्वत्यन्वयः कथं भूते विजयस्य अर्जुनस्य रथ एव कुटुंबं रक्षणं यिवर्गो यस्य स तथा तस्मिन् आत्ततोत्रे गृहीतप्र
बोदे धृताहपरमयः कविका मुखरज्ज्वोयेन स तथा जितश्रम इति भावप्रधानो निर्देशः जितश्रम इति कृष्णविशेषणं वा स्वरूपं मूलरूपं वा ४६ यस्य ललितानि गतिविशेषादीनि तथोक्तानि ललितगति
श्रविलासश्च वल्गुहासः मंदस्मितं च प्रणयेन निरीक्षणं च तथोक्तानि तैः कल्पितं मुद्रपृथुमानं यासां ताः तथोक्ताः ललितगत्यादिभिः कृष्णे कल्पितं समर्पितं मुद्रमानं महापूजायाभिस्तास्तथोक्ता इति वा अतएव
उत्कृष्टेन मदेनां धाः कृतं पूतमावाधादिपराक्रममनुकृतवत्यः कृष्णाय मानत्वेनानुपूर्वाणाः गोपध्वः गोपस्त्रियः यस्य प्रकृतिजडशरीरं विहाय स्वभावाविर्भावलक्षणं मोक्षमगुः किल तस्मिन् कृष्णे रतिरस्ति
तिपूर्वेणान्वयः ४७ मुनीनां गुणैः नृपाणां वैश्वसंकुले निविडेयुधिष्ठिराजसूये ज्ञेयं अंतः सदसि येषां ऋष्यादीनां मध्ये योर्हणमग्रपूजामभिपेदे प्राप्तवान्युधिष्ठिरपृष्ठभीष्ममुखेनायमेवाग्रपूजाहं इति शास्त्रत उपप
द्यादत्तेति वा स एष आत्मा परमात्मा मत्कारुण्यान्मरणसमये मद्वाशि गोचरः दृष्टि विषय आ विरभूदहोममभागयमिति शेषः आविरात्मा प्रकाशरूप इति वा ४८ आत्मत्वविवरणपूर्वकं स्तौति तस्मिन्
मिति चक्षुरभिमानित्वेन प्रतिदृशं दृशं दृशं प्रति नैकधा चक्षुरिन्द्रियनियामकतया अनेकरूपं स्थितमर्कयैकमेव समधिगच्छति ज्ञानी तथा अहमप्यात्मना कल्पितानां सृष्टानां शरीरभाजां जीवानां

विजयरथकुटुंब अत्ततोत्रे धृतहयरश्मिजितश्रमे क्षणीये ॥ भगवति रतिरस्तु मे मुमुक्षोर्ध्रियमिह निरीक्ष्य हतागताः स्वरूपम् ४६ ललितगतिविशेषाद्वल्गुहा
सप्रणयानिरीक्षणकल्पितोरुमानाः ॥ कृतमनुकृतवत्य उन्मदां धाः प्रकृतिमगुः किल यस्य गोपध्वः ४७ मुनिगणनृपवर्यसंकुलंतः सदसि युधिष्ठिराजसूय
एषाम् ॥ अर्हणमभिपेद ईक्षणीयो मम द्रशिशोचर एष आ विरात्मा ४८ तस्मिन् महमजं शरीरभाजां हृदि हृदि विष्टितमात्मकलपितानाम् ॥ प्रतिदृशमिव नैक
धार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ४९ क्षितिभरमवरोपितुं कुरूणां श्वसन इवास्तजदक्षवंशवाह्निम् ॥ तस्मिन् मजमनुव्रतांति हां विष्टिपरिभ्यजहामि
मर्यदीडम् ५० सूत उवाच ॥ कृष्ण एवं भगवति मनोवाह्नुक्लृष्टवृत्तिभिः ॥ आत्मन्यात्मानमावेश्य सौतः श्वास उपारमत् ५१

हृदि हृदि विष्टितं विविधं बहुहृत्पां स्थितं तस्मिन् मजं कृष्णं एकत्वं संख्या विशिष्टं नाद्वित्वोपेतं समधिगतोऽस्मि ज्ञातवानस्मि कीदृशोऽहं विधूतभेदमोहः अवतारगुणादिषु निरस्ते भेदभ्रमबुद्धिः यथा स्थितवस्तुवि
ज्ञानं विधिगंगत्रिधिमनाधिगम्यानां भेदस्याबाधितानुभवसिद्धत्वादन्योऽहं कृष्णोऽन्य इति भेदमोह निरासवचनं निजदर्शनदुराग्रहविजृम्भितैरिव द्याकल्पितमात्मपदप्रयोगेण निरस्तं अन्यथा तस्यैवेत्यर्थस्य तात्
शरीरभाजां मित्यनेन चेत्तन्न बहुत्वसिद्धेश्च नित्यो नित्यानां चेतनश्चेत्तनानां मिति श्रुतेः ४९ स्तुतिमुपसंहरति क्षितिभरमिति श्वसन इवायुर्थं थावंशेषु वेणुषु मिथः संघर्षणाद्वाह्नुं सृजति तथाऽयं श्रीकृष्णः
क्षितिभरं भूभां अस्मिन् सुखलक्षणं अवरोपितुं मवतारयितुं कुरूणामक्षवंशोऽक्षतवंशो वाह्नुं द्यूताख्यदहनमसृजत् तस्मिन् मनुव्रतानां भक्तानां मांति हतवानांति हां अंध्रियस्य सतथोक्तं अजं श्रीकृष्णं हृदि परिभ्यमत्यर्थ
नीडं मरणघर्मशरीरं जहामि सकृष्णोऽत्रा नुग्रहं करोति वाक्यशेषः ५० कथं कारं शरीरमत्याक्षीदिति तत्राह कृष्ण इति एवमुक्तप्रकारेण मनसो वाचोदृष्टेर्वृत्तिभिर्हृदि परिभ्येत्युक्तत्वादात्मनि हृदि स्थिते ब
हिः रथे च श्रीकृष्णे भगवति आत्मानं स्वजीवै चैतन्यलक्षणं अंतःकरणं नाहं स्वतंत्रं तदधीन एवेत्यावेश्य निधाय समीपं अंतःश्वासः रेचकपूरकैः कृत्वा आसोच्छ्वासरूप प्राणापानौ कुंभं कृत्वा मूलाधाराद्वत्स
नान्यानां भिचक्रादिक्रमेण उदानवायुमूर्ध्वनीत्वोपा रमत् शरीरमजहादित्येकान्वयः ५१

किं कर्मो कार्षीदथ कृष्णश्च तेन सह हस्तिनपुरमागतः किमकृतं तदस्माकं ब्रूहीत्येकान्वयः १ पाण्डवानां निरतिशय हरिकृपयैव राज्यादिलाभ इति ज्ञापयन् पाण्डवस्थापनादिकृष्णमहिमानं तावदाह वंशीभाते ईश्वरः जगच्चेष्टायां समर्थः हरिः वंशलक्षणदवाङ्मनादुत्पन्नाभिना नितरां हतं कुरोराज्ञो वंशं संरोहयित्वा परीक्षिदं कुरे गजनायित्वा युधिष्ठिरं निजराज्ये निवेशयित्वा प्रीतिमना बभूवेत्येकान्वयः नित्यप्रति स्यका द्वाचित्कम्पित्युक्तिलौकिकापेक्षयेत्येतमर्थं हशब्देन प्रसिद्धिद्योतेनेनाह भवभाव न इति पाठे स्पष्टिवर्धनः अनेन संरोहणशक्तिरदृशि ईश्वर इत्यनेन राज्यस्थापनमाहात्म्यमसूचि भवतापन इत्यनेन संसारोन्मूलनं कर्तुः हरेः पाण्डवरिपुनिवर्हणं किमु वक्तव्यमिति न्यायोदर्शितः २ याजयित्वेत्ययमुक्तार्थः ३ किमकार्षीदिति प्रश्नपरिहरति निशम्येति अथ युधिष्ठिरः भीष्मोक्तं धर्मं सर्वस्वं तथा अच्युतस्य कृष्णस्योदितं वाक्त्रे च निशम्य तदुभयं श्रुत्वा प्रवृत्तमुत्पन्नं यद्विज्ञानं तेन विशेषेण धृतः निरस्तः प्रविशः भ्रमः तत्त्वेनानासंशयो यस्य स तथोक्तः श्रीकृष्णाश्रयः अनुजैः भीमादिभिरनुवर्तितः अमात्यादिसप्तप्रणिधिभिर्हृतां प्राप्तां गामवाँनस्वर्गं ईद्रेण यथाशशासेत्येकान्वयः भूमिस्वर्गसमाना मपालयदिति चोत्तनाय गामिभ्यस्तुक्तं । अमात्या मंत्रिणोदृताः श्रेणयश्च पुरोहिताः । पुरं जनपदं वेति सप्तप्रणिधयः स्मृता इति वचनात् । परिधिः समुद्रः स एव उपपत्तेरवसोनेयस्याः सा परिधयुपांतामिति पाठे वादरायणमतापरिज्ञानादुच्छ्रसित इति ज्ञातव्यं ४

कृष्णाश्रयफलमाह काममिति पजेन्योमेघाभिमानोदेवः सर्वेषामभीष्टदोग्धीतिसर्वकामदुयागवः सौरभेय्यः पयसाक्षीरेणगोष्ठोसिषिचुःसिक्तवत्यः अतिस्थूलं ऊधः क्षीरपात्रयासांताः अत्यूधसः ५
 नद्यादयः रत्नानि फलंते वनस्पतयः वीरुयो मातुलिंगादयः ओषधयो व्रीह्यादयः पर्जन्यादयः तस्ययुधिष्ठिरस्य कामिच्छानुसारेण अन्वतुक्तावृता वृष्ट्यादिमंतोऽभवन्नित्यन्वयः ६
 न केवलमिष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्च सुतरामित्याह नाधयति अजातशत्रोयुधिष्ठिरे जंतूनां राज्ञिरंजे के सति कदाचिदप्यधिदैवकादिहेतवः क्लेशानां सुरित्येकान्वयः आधिमानसपीडाव्याधिः भगं दरादिः क
 थंभूताः दैवानिभूतानि च आत्मा च हेतुर्निमित्तं येषां ततोक्ताः अधिदैवहेतुः अनावृष्ट्यादिः अधिभूतहेतुः उन्मादादिः ७ इदानीं कुरुपुरं प्रविष्टः कृष्णः किमकार्षीदित्यभि
 प्रायिकं प्रश्नयति उचिस्त्विति सुहृदां पांडवानां त्रिशोकाय स्वसुः सुभद्रायाश्च प्रियकाम्यया कतिचिन्मासात् हस्तिनपुरे उपित्वा ८ आमंत्र्य द्वारकां गमिष्यामीति युधिष्ठिरा योक्ता शिष्टाचाररक्षणया
 युधिष्ठिरं परिष्वज्याभिवाद्य कैश्चिदजुनादिभिः आलिंगितो वां दंतश्चरथमारुरुहेत्यन्वयः ९ सुभद्रादयः शार्ङ्गधन्वनो हरेर्विरहं न सोहिरे इत्यन्वयः गुरुन्सुः धृतराष्ट्राद्वै श्यायां जातो दुर्योधनानुजः गौतमः कृपा

कामं वर्षर्षर्जन्यः सर्वकामदुघामही ॥ सिषिचुः समव्रजं गावः पयसा तूयुधसो मुदा ५ नद्यः समुद्रा गिरयः सवनस्पतिवीरुधः ॥ फलंत्योषधयः सर्वाः कामम
 न्वृतुतस्य वै ६ नाधयो व्याधयः क्लेशा दैवभूतात्महेतवः ॥ अजातशत्रावभवन् जंतूनां राज्ञि कर्हि चित् ७ उपित्वा हस्तिनपुरे मासान् कतिपयान् हरिः ॥ सुहृ
 दां च विशोकाय स्वसुश्च प्रियकाम्यया ८ आमंत्र्य च अभ्यनुज्ञातः परिष्वज्याभिवाद्यताम् ॥ आरुरो हरथं कैश्चित्परिष्वक्तो भिवादितः ९ सुभद्राद्रौ पदीकुं
 ती विदुरो थयुधिष्ठिरः ॥ गांधारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ १० वृकोदरश्च धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्य सुतादयः ॥ न सोहिरो विमुह्यंतो विरहं शार्ङ्गधन्वनः ११
 तत्संगान् मुक्तदुःसंगो हातुं नोत्सहते बुधः ॥ कीर्त्यमानं यशो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनम् १२ तस्याभ्यस्तधियः पार्थाः सहेरन्विरहं कथम् ॥ दर्शनस्पशं संलाप
 शयनासनभोजनैः १३ सर्वे ते निमिषैर्बैरैश्च स्तमनुदुतचेतसः ॥ वीक्षंतः स्रेहं संबंधाद्विचेरुस्तत्र तत्र ह १४ न्यरुंधं नुद्रुल्ल द्वाप्समौलं व्यादिव कीसुते ॥ निर्यात्य
 गारात्राभद्रा मिति स्याद्वांधवास्त्रियः १५

चार्थः यमौ न कुलसहदेवौ मत्स्यसुतादयः उत्तराप्रभृतयः विमुह्यंतः कर्तव्यतामजानंतः १० ११ पार्थामुक्तं विरहं न सोहिरे इत्येतदाश्चर्यं न भवतीत्याह तत्संगादिति तस्य हरेः संगत्सेवालक्षणान्मुक्तः दुःसं
 गः अन्यत्र पुत्रदारादिषु संगः येन स मुक्तदुःसंगः बुधो विवेकी जिनः तं हातुं नोत्सहते तस्मादित्यन्वयः तत्र कैमुत्यन्यायमाह कीर्त्यमानमिति भागवतैः कीर्त्यमानं यस्य कृष्णस्य यशः सकृदाकर्ण्यं पुंसो रोचनं रु
 चिजनकम् १२ दर्शनस्पशनादिभिरभ्यस्तधियः पार्थाः स्तस्य विरहं कथं सहेरन्वैरैश्च स्तमनुदुतचेतसः १३ विरहमसहमानानां तेषां भक्तिप्रसरसंभवातिरेकमाह सर्वे इति अनिमिषैः पक्ष्मव्यापार
 रहितैः अक्षैर्नैत्रैस्तं वीक्ष्यमाणाः कृष्णानुगतदृढयाः तेषां स्नेहात् तत्र तत्र विचेरु रित्यन्वयः यावद्यावद्गुंगं भूपृष्ठमारुह्य वीक्ष्यमाणास्तस्मिन् दर्शनं यतो ते तस्मिन् श्वेतसातमनुदुबुरित्यर्थ इत्यन्वयः सूच
 यति १४ पांडवस्त्रियः देवकीसुते अगारात् न गारो निगिरणं नाशालक्षणं यस्मात्सोऽगारः अगावृक्षा एवाराणि वंशवन् यलक्षणा निरयस्येति वा अगमगमनं कांत्यतिशयादेरमलं यस्मादिति वा अगानां स्वर्णा
 त्मकानां पर्वतानामारः प्रवेशलक्ष गंगमनं यस्मिन्निति वा तस्मात्पुराणि गीतं सत्यभद्रमंगलं न स्यादिति भावेनौत्कंठ्यादुद्रतं बाष्पं नेत्रजलं न्यरुंधयन् स्तं भित्तवन्त्य इत्येकान्वयः १५

वलंकुरुपुरस्त्रियोहरौपुष्पावकीरणमकुर्वन्कितुस्तुतिमपीतिभावेनाह । अन्योन्यामिवि उत्तमश्लोकचेतसांकौरेवद्रुपस्त्रीणांसर्वश्रुतीनांवेदाभिमानिनीनांदेवतानां मनोहरः सर्वेषांजंतूनांश्रुतीःश्रवणांनिमनांसिचहरंतीतिवापरस्परंसंजल्पःस्तुतिलभणःसंलापआसीदित्येकान्वयः २१ कोसावितितत्राह सवाइति हर्यपेक्षयाऽग्रधानत्वात्गुणशब्दवाच्येभ्योमहदादितत्त्वेभ्योग्रीनिशिमहाप्रलयेसुप्रशक्तिपुशक्यन्वात्तदधीनत्वाच्छक्तिशब्दवाच्यामुसत्त्वादिगुणाभिमानिनीषुश्रीभूदुर्गासुसुतासुजगद्ध्यापारांन्विहायहरौरममाणासुसतीपुयएकःप्रधानोजगदात्मानिजगदादानकर्तारिजगत्संहर्तारि नविशेषोयिकोपस्मात्सोविशेषः तस्मिन्नीश्वरेइशानादिशक्तिमति सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिश्रुतेःस्वरूपाधारोस्थितःनिर्भालितात्मा । तुच्छयेनाभ्वपिहितंयदासीदिति श्रुतेर्गुणतोत्पत्तयातमआदिरूपया प्रकृत्यानिगूहितआसीत्सपुरातनःपुरुषोविष्णुश्चकृष्णः किलपरमार्थःसत्यं नैवानयोःकाश्चिद्विशेषइत्यन्वयः २२ सपरमपुरुषएव भूयः पुनःसृष्टिदशायांस्वजीविमायांप्रकृतेस्वभार्यामहालक्ष्मीमनुससारतस्यांवीर्णमथादित्यर्थः कथंभूतानिजगीर्षेचोदितांस्वसामर्थेनप्रेरितांसिसृक्ष्वींमृष्टीच्छावती कथंभूतःसःअप्रसिद्धगुणत्वादप्राकृतरूपत्वाच्चअनामरूपात्मनिस्वास्मिन्कारेणरूपपनामनी विदित्समानःरूपनामात्मकंप्रपंचंमृष्टुमिच्छन् शास्त्रिकृत्सकलनियमनकर्तापण्विविधःसहरिरयांकिलेत्यन्वयशेषः २३

अत्रकर्मभूमौ जितेन्द्रियाः प्राणायोगेन निजितमातरिश्चनः वशीकृतप्राणाः सूरयः भक्त्या उत्कलितेन विकसितेन उत्कंठितेन वा अमलेन रागादिमलरहितेनात्मना स्वस्वरूपं पश्यन्ति स वा अयं कृष्णः किलेत्यन्वयः एष कृष्णः सात्विकानामनुग्राहकः अस्माकं सत्त्वं स्वविषयकं ज्ञानं परिमार्दुना शायितुं नाहति परिपूर्वो माष्टिर्वर्जनार्थः । नन्वित्यनेन अपपरीवर्जन इति सूत्रं प्रमाणायति नत्विति पाठः सुगमः कर्मणां ऽतः करणशुद्धिः किं न स्यादिति तत्राह नत्विति एव कर्मणा सत्त्वं ततः करणपरितः सर्वतः मार्दुशोधयितुं नाहति किंतु भक्त्या श्रवणाद्युपायसंस्कृष्टया यावदंतः करणं शुद्धयति तावन्न कर्मणेति भावः २४ यो वेदवादिभिरनंतवेदेषु गुह्येषु उपनिषत्सु च अनुगीतसत्कथः निरंतरो दितसच्चरितः यश्चैक एव ईशः यश्चात्मलीलायाजगत्सृजति सृष्टमवतितत्तद्योगकर्मफलभुक् यश्च जगति न सज्जते आत्मकामत्वात्फलं वादित्सति हे सखि सवा अयं कृष्ण इत्येकान्वयः गुह्यवादिभिरिति पाठे उपनिषद्विचारकुशलैरित्यर्थः २५ तमो धिकास्तामसा असुरप्रकृतयो नृपाः अयमैरण धर्मविरुद्धेन श्रुतिस्मृत्यविहितप्राणिहिंसादिकर्मणा यदा जीवति स्वशरीरयात्रां कुर्वति तत्र तदैष हारिः सात्वतः सात्विकान् देवादीन् अनुशुक्लन् धर्मादिना मन्वंति रूपाणि युगे युगे दधत्त दधानो वर्तत इति शेषः वराहमत्स्यादि रूपासु भूयुद्धरणकर्मणा धर्माख्या कापिलादेरणिमाद्यैश्वर्ययोगात् षड्गुणपूर्णत्वाद्गाराख्या कल्क्यादेस्तमो विनाशय सत्त्वगुणमभिसंबध्यानंत गुणाभिव्यंजकतया विशेषानंदरूपत्वात्सत्याख्या व्यासादेर्ज्ञानप्रवर्तकत्वेन ज्ञानविशिष्टत्वाद्वाहताख्या किमर्थं भवाय चरणप्रणतजनाभिवृद्धये तस्मादिदानीमधर्मप्रवर्तकान् जरासुतादीन् शुक्लन् देवावतारान् युष्टिरादीन् शुक्लन् कृष्णात्प्रनावर्तीर्णः किं हेत्यर्थः २६

सवा अयं यत्पदमत्र सूरयोजितेन्द्रिया निजितमातरिश्चनः ॥ पश्यंति भक्तयुत्कलितामलात्मनान् त्वेष सत्त्वं परिमार्दुमहति २४ सवा अयं सख्यनुगीतसत्क यो वेदेषु गुह्येषु च वेदवादिभिः ॥ य एक ईशो जगदात्मलीलया सृजत्यवत्यत्तिन तत्र सज्जते २५ यदा ह्यधर्मेण तमो धिका नृपा जीवन्ति तत्रैष हि सात्वतः किल ॥ धर्मे भ्रमं सत्यमृतं दयां यशो भवाय रूपानि दधद्युगे युगे २६ अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलं त्वहो अलं पुत्रतमं मयोर्वनम् ॥ यदेष पुंसां मृषमः प्रियश्रवाः स्वजन्मना चंक्रमणेन चांचति २७ अहो बत स्वयं शसस्ति स्करीकुशस्थली पुण्ययशस्करीभुवः ॥ पश्यंति नित्यं यदनुग्रहेक्षितस्मितावलोकं स्वपतिं समयत्प्रजाः २७ नूनं व्रतज्ञानहुतादिनेश्वरः समर्चितो ह्यस्य गृहीतपाणिभिः ॥ पिबंति याः सख्यधरा मृतं मुहुर्व्रजस्त्रियः संमुमुहुर्धदाशयाः २९

प्रियश्रवाः मनोहरकीर्तिः पुंसां मृषमः पुरुषोत्तमः एषः कृष्णः यदोः श्लाघ्यं स्तुत्यं मधुवनं चालमत्यर्थं मतिशयेन पुण्यमहो आश्चर्यादिप्याश्चर्यं च शब्दः समुच्चये २७ अनुग्रह इति तादर्थ्ये सप्रमोक्तानुग्रहार्थं क्षितमुषितं मुखे स्थितं यत्स्मितं तेन युक्तो ऽवलोक्य स्य सतथोक्तः तं वा क्षिनिवासगत्योरिति यातुः भक्तेष्वनुग्रहेण यदीक्षितं गोपवधूरुदृश्यं स्मितपुक्तावलोकश्च यस्य सतथोक्तः तं वा स्वपतिं स्वस्वामिर्न श्रीकृष्णं यत्प्रजाः यत्रत्याः प्रजाः नित्यं पश्यंतीति यद्यस्मात्तस्मात्कुशस्थलीद्वारवतीस्वयं शसस्ति स्करीस्वर्गकीर्तिनिरासिनीभुवः यशस्करीचेत्यन्वयः तदैक्षते तीक्ष्णव्यपदेशादीक्षितमिच्छा भक्तानुग्रहेच्छया सहितौ स्मितावलोकौ यस्य सतथातिमिति वा २८ अस्य श्रीकृष्णस्य पाणिना गृहीताः पाणयो यासां ताः तथा ताभिरस्य भार्याभिर्नूनं निश्चयेन व्रतज्ञानादिनेश्वरः पूर्वसम्यगर्चितः सत्कृतः याः व्रजस्त्रियः यदा शयाय स्याधरा मृतमाधुर्यं स्यात्स्वादेन च्छया सम्यक्मुमुहुः हे सखि तदधरा मृतं मुहुः पिबंतीति यत्तस्मादित्येकान्वयः हे सखि याः स्त्रियो ऽस्याधरा मृतं पिबंति अनेन गृहीतपाणिभिस्ताभिर्नूनं व्रतादिनेश्वरः समर्चितः यदा शयाव्रजस्त्रियो मुमुहुरिति वाम्बयः २९

ताः सा इति तत्राहुः य इति विशुष्मिणः विशिष्टबलान् चैद्यप्रमुखान् शिशुपालादीन् प्रमथ्य विलोढ्य पराजित्य स्वयं वरवीयमवशुलक उत्काचितनयाः । अथाहताः । आनातास्ताः ॥ ३० ॥ एताः पुराप्रिपुत्रत्वे कृष्णभार्यात्वापत्तिविवक्षये
 तथा प्रद्युम्नसां च प्रमुखाः । ते आत्मजायासां तास्तथोक्ताः । इति मण्याद्याः । पाश्चात्पराः सहस्रशः । कशेर्वादिशतोत्तरपोडशसहस्रसंख्याः । भौमवध आहताः ॥ ३० ॥ एताः पुराप्रिपुत्रत्वे कृष्णभार्यात्वापत्तिविवक्षये
 आपुंसमसंभूयसाधुशोभनं तप आख्यं कुर्वत अकुर्वत बतहर्षे निरस्तशोकमिति क्रियाविशेषणं वा कुतः पुष्करलोचनः पुंडरीकाक्षः पतिराक्रांतिभिराकारैश्चेष्टाविशेषैर्हृदि स्पृशन्पासां गृहाज्जातुकदाचिदपि नापैतिय
 स्मात्तस्मादित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ परेभ्यः गोपीयायरक्षगायचतुरंगिणीं हस्त्यश्चरथपदातिवर्ती पृतनासेनां स्नात् स्नेहमात्रात्तदानीं माहात्म्यज्ञानं नान्तीति भावः ॥ ३३ ॥ स्वनगरीं द्वारवर्ती प्रियैः पुरुषैः सह ॥ ३४ ॥
 ३५ ॥ हे भार्गव शौनक कुरुजांगलप्रभृत्येकादशदेशानतिक्रम्यागात् श्रान्ताभ्यो विभुरानतान् स्वाधिकृतान् देशानुपागादित्यन्वयः ॥ ३६ ॥ यदा हरिः सायं संध्यासमये पश्चाद्दिशंश्चिमां दिशं भजे कथं भूतः

यावीर्यशुलकेन हृताः स्वयं वरे प्रमथ्य चैद्यप्रमुखान् निवशुष्मिणः ॥ प्रद्युम्नसां च प्रमुखान् मजाः परायाश्चाहता भौमवधे सहस्रशः ॥ ३० ॥ एताः पुरास्त्रित्वमवाप्तये समं
 निरस्तशोकं बतसाधु कुर्वते ॥ यासां गृहात्पुष्करलोचनः पतिर्न जात्वैपेत्याकृतिभिर्हृदि स्पृशन् ॥ ३१ ॥ सूत उवाच ॥ एवं विधागदंतीनां सागिरः पुण्ययोषिता
 म् ॥ निरीक्षणेनाभिनंदन्स्मिन्मतेन ययौ हरिः ॥ ३२ ॥ अजातशत्रुः पृतनां गोपीयायमनुदिषः ॥ परेभ्यः शंकितः स्नेहात्प्रायुं कचतुरंगिणीम् ॥ ३३ ॥ अथ दूरागता
 उज्जोरिः कौरवान् विदुरान् विवतान् ॥ सन्निवर्त्य दृढस्निग्धान् प्रायात्स्वनगरीं प्रियैः ॥ ३४ ॥ कुरुजांगलपांचालान् शूरेनान्सयामुनान् ॥ ब्रह्मवर्तं कुरुक्षेत्रं मात्स्या
 न्सारस्वतानथ ॥ ३५ ॥ मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभिरसैववान् ॥ आनतान् निर्भागोपागाच्छ्रान्तं बाहोमनाग्निमुः ॥ ३६ ॥ तत्र तत्र च तत्र तत्रैर्हरिः प्रत्युद्यताहणः ॥
 साधं भेजेदिशं पश्चाद्दिशं विष्टो गंगतस्तदा ॥ ३७ ॥ आनतान् स उपब्रज्य स्पृष्ट्वा न जनपदान् स्वकान् ॥ दध्मौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव ॥ ३८ ॥ स उच्चकाशे धवलौ
 दरोदरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ॥ दाध्मायमानः करकंजसंपुटे यथाब्जखंडे कलहं स उत्स्वनः ॥ ३९ ॥ तमुपत्यश्रुनिनदं जगद्भवभयापहम् ॥ प्रत्युद्ययुः
 प्रजाः सर्वा भर्तृदर्शनलालसाः ॥ ४० ॥

तत्र तत्र च स्वराष्ट्रे प्रपिपदं तत्रत्यैर्जनैः प्रत्युद्यताहणः । प्रदत्तप्राहृतधनः । तदागविष्टः । दिवि स्थितः । आदित्यः । गांसमुद्रोदकंगतः । अस्तंगत इत्यर्थः । असौ वागविष्टोऽस्मृदेत्यप्स्वस्तमेतीति श्रुतेः ॥ ३७ ॥ स कृष्णः । स्वरु
 द्धान्सुसुसंपन्नान् स्वकान् स्वीयान् । आन्नामन्ना आनतान् । न जनपदानुपगम्य इति । दरवरं शंस्यश्चेदध्मौ पूरयामास तेषां विषादं राजकभयं शमयन्परिहरन्निवेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ सदरः । पांचजन्याख्यः । उच्चकाशो धवलं शु
 क्कुं उदरं यस्य स धवलोदरः । अपि धवलोदरोऽपि उरुरुक्रमस्य श्रीकृष्णस्याधरोऽप्यशोणेन रागेण शोणिमारक्तभावो यस्य स तथोक्तः । दाध्मायमानः । पुनः पुनः पूर्यमाणः । करविकंजे हस्तकमले तयोः संपुटे मध्ये वर्तमान
 इति शेषः । करकंजसंपुटे निधाय यदा ध्मायमान इति वा तत्र दृष्टान्तः । अजखंडे करकमले स्थितः । उत्स्वनः । उच्चध्वनिः । कलहं सः । राजहंसः । यथा तथेत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ भर्तृदर्शनलालसाः । श्रीकृष्णस्य दर्शनोत्सुकाः सर्वाः
 प्रजाः । जगतः भवः संसारः । तस्माद्भयं हंतीति । जगद्भवभयापहः । तं कृष्णं प्रत्युद्ययुरित्यन्वयः ॥ ४० ॥

नित्यदानिजलाभेन स्वतो लब्धेन पूर्णकामं अतएवात्मारामं आसमंतात् रममाणं कृष्णं नत्वा ह वैष्णवगद्गयारखलं त्यागिराताः प्रजाः प्रीत्युत्फुल्लं विकसितं सुखासावाः तथोक्ताः उपनीतः समर्पितः बलिः भागधेयः याभिस्तास्तथा बलिः पूजासाधनं वा कथमिव तेजः पुंजस्य रेवोपमिव आत्मारामस्य बलिदत्तं चेति शेषः आह ताः परमादरयुक्ताः अर्भकाः बालाः पितरमिव कथं भूतं हरेरि अत्रादिदानेन पातृत्वात्पितरं सर्वस्मादात्मादेः सुहृदमिति संबधुं ज्ञानादिदानेनावनकर्तृत्वादवितारं ४१ ४२ हेनाथतत्राग्निपंकजं सदानताः स्मेत्यन्वपः कोटिशं विरंचैरिचसुरैर्द्रैश्च तु सुखं शंकरदेवैर्द्रवैर्दितं इह चेत्तनाराशिमध्ये परंक्षमं मोक्षमिच्छतां भक्तानां परायणं उत्तमाश्रयं परस्थिहरिण्यगर्भस्य प्रभुः समर्थो जननमरणधर्मापादकोपिकालः यत्र प्रदारां विदेभक्तानां न प्रभवेज्जरादिधर्मापादको न भवति परेषां भक्तानां प्रभुः कालः यत्र भक्तानां न प्रभवेदत्तस्तस्यां ध्रिपंकजस्य न समर्थ इति किं वाच्यमिति वा ४३ हे विश्वभावन जगतः सत्तादिप्रद त्वं नोस्माकं भवाय ज्ञानभक्त्यादिकलयाणाय भव यस्य तवानुवृत्त्या सेवा लक्षणे नानुवर्तनेन कृतिनः सुकृतिनो बभूविम सत्त्वं नः परमैदवं तं इष्टे देवतानः सद्गुरुर्न दोषगुरु स्थानीयश्च त्वमेव माताऽभीष्टदानेनात्मना त्वयैव नास्मत्प्रयत्नेन सुहृत् पितापतिः स्वामी ४४ हे नाथ तव रूपं पश्य मेति यद्यस्मात्तस्माद्भयं भवता सनाथाः स्म नाथवंतो भवाम अहो अस्मद्भाग्यमित्यन्वयः कथं भूतं त्रैविष्टपानां इंद्रादिदेवानामपि दूरतः चिरकालतः चर्णितपः संपत्त्या दृश्यत इति दूरदर्शनं अनेन दर्शनं

नत्वोपनीतबलयोरवेदीपमिवाहताः ॥ आत्मारामंपूर्णकामंनिजलाभेननित्यदा ४१ प्रीत्युत्फुल्लमुखाःप्रोचुर्हर्षगद्गदयागिरा ॥ पितरंसर्वसुदृढमवि
तारमिवाभकाः ४२ नताःस्मतेनाथसदांघ्रिपंकजांघ्रिचरैर्विरिचसुरेन्द्रवंदितम् ॥ परायणंक्षेममिहेच्छतांपरंनयत्रकालःप्रभवेत्परप्रभुः ४३ भवायन
स्त्वंभवविश्रभावनत्वमेवमातात्मसुहृत्पतिःपिता ॥ त्वंसहुरुर्नःपरमंचदैवतंयस्यानुवृत्त्याकृतिनोबभूविम ४४ अहोसनाथाभवतारमयद्वयंत्रैर्विष्टयाना
मपिदूरदर्शनम् ॥ प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननंपश्येमरूपंतवसर्वसौभगम् ४५ यर्ह्यंबुजाक्षांचतिमायवोभवान्कुरुन्मधून्वाथसुदृढिदृक्षया ॥ तत्रा
ब्दकोटिप्रातिमःक्षणोभवेद्भवेर्विनाक्षणांमिवनस्तवाच्युत ४६ इतिचोदीरितावाचःप्रजानांभक्तवत्सलः ॥ शृण्वानोनुग्रहंदृष्ट्यावितन्वन्प्राविशत्पुरीम् ४७
मधुभोजदशार्हहिकुरांधकट्याणिभिः ॥ आत्मतुल्यबलैर्गुप्तानांगैर्भोगिवतीमिव ४८ सर्वतुसर्वविभवैःपुण्यवृक्षलताश्रमैः ॥ उद्यानोपवनारागैर्मर्धतप
द्माकराश्रयम् ४९

साधनसामर्थ्येवाभिप्रेता नतुदर्शनाभावः तैःप्रार्थितत्वेनतत्कार्यार्थमवतीर्णत्वाददर्शनतारतम्याभिप्रायोवा
सौंदर्ययस्मिस्तत्तथोक्तं ४५ हेअंबुजाक्षअथयार्हियदामाधवःश्रीवल्लभोभवान्मधुविषयेभ्यःसुहृदांपांडवानांदिदक्षयादर्शनेच्छया कुरुकुलविषयान् कुरुविषयेभ्योमधून्वांचातिगच्छति हेअच्युतत
त्रतस्यामवस्थायांतवेतिषष्ठीद्वितीयार्थं त्वांविनाकुरुणांमधूनांचनोस्माकंयथारविंविनाक्षणांतयैःक्षणःकालःअब्दःक्रोडिपतिमःवर्षकोटिसमानःस्यादित्येकान्वयः ४६ दृष्ट्यादर्शनेन शृण्वानः
शृण्वन् चशब्दाद्धंदिमागधादीनांगिरः ४७ गुप्तारक्षितां भोगवतीनामनागानांपुरी आत्मतुल्यबलैःपरस्परमात्मनानातुल्यवीर्यैरधिकदृष्टान्तन्यायोवा ४८ वसंतादिसर्वतूनांसर्वविभवैः पूर्ण
पुष्पसंपत्तिभिःपुष्पैर्वृक्षैरश्वत्थादिभिर्न्यग्रोधरुहाभिःकल्पवल्लीभिर्वा । आश्रमैरूपवेश्यस्थानैः । उद्यानैःप्रमदाभिःसहराज्ञांकीडाभूमिभिः उपवनैर्नगराज्ञातिदेरुआरोपितवृक्षसमुदायैरारामैःपुरा
द्वाहिःरथयोभयपार्श्वरोपितवृक्षसमुदायैरैतैःसर्वतुसर्वविभवादिभिःधृतापद्माकाराणांश्रीःशोभाययासातथोक्ताताम् ४९

गोपुरेषु पुरद्वारेषु मागैर्गुह्यतानि कौतुकतोरणानि उत्सवतोरणानि यस्यासातथाता अतः प्रतिहतः निवारितः आतपः प्रस्थासानथाताम् ५० समाजितानां वधूनां पस्करणां नमो मागारथ्याप
णचत्वरणि यस्यासातथातां महामार्गो राजमार्गः रथ्यारथमार्गः । आपणकानि पण्यविक्रयस्थानानि चत्वरंचतुष्पथं गंधजलैश्चंदनादितोपैः सिक्तां प्रोक्षितां क्रमुकफलपुष्पाक्षतां कुरैरुषाम् ५१
गृहाणां द्वारिदध्यक्षतफलेक्षुभिः पूर्णकुम्भैर्बलिभिः पूजासाधनैर्धूरीपादिं करलं कृता एव विधां पुरीमाविशति पूर्वैर्गान्धवः ५२ वसुदेवाक्रादयः अपांतिं कृष्णं निशम्य श्रुत्वा करधृतमौक्तिकपूर्णघटवारणेन
पुरकृत्य पुरस्कृतैर्ब्रह्मणैश्च सार्धैः साधनैः प्रत्युज्जग्मुरित्यन्वयः किं विशिष्टाः प्रहर्षवेगेन तच्छ्रुत्वा निशम्य नासनभोजनानि यैस्ते तथा तूर्यकाहलं ब्रह्मघोषः वेदघोषः प्रययासन्नेपि
मां नाभिजग्मुरिति हादोभावः साध्वसंप्रणयेनागतं साध्वसंयेषां तैर्परा वारमुत्प्लवाः नर्तकीषु गणिकासु भ्रष्टाः तस्य कृष्णस्य दर्शनं कंठावत्यः चलाद्भिः कुंडलैर्निर्भातानि पोलां निषेपांतां नितयोकां निचलकुंड
लनिर्भातकपोलां निच तां निवदनां निचलकुंडलनिर्भातकपोलवदनां नितेषां श्रीः पासांतास्तथोक्ताः ५३ ५४ ५५ ५६ अभिनयेन शृंगाराद्यनुकरणकर्तानटः गीतवाद्यानुसारेण नृत्यकर्तानर्तकः षड्जाः

गोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतुकतोरणाम् ॥ चित्रध्वजपताकाग्रैरतः प्रतिहतातपाम् ५० संमार्जितमहामार्गं रथ्यापणकचत्वराम् ॥ सिक्तां गंधजलैरुषां फल
पुष्पाक्षतांकुरैः ५१ द्वारिद्वारिगृहाणां च दध्यक्षतफलेक्षुभिः ॥ अलंकृतां पूर्णकुम्भैर्बलिभिर्धूपदीपकैः ५२ निशम्य कृष्णमायां तं वसुदेवो महामनाः ॥ अक्रूर
श्चोग्रसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः ५३ प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च सांबो जांबवतीसुतः ॥ प्रहर्षवेगोच्छ्रुत्वा सितशयनासनभोजनाः ५४ वारणेन्द्रपुरस्कृत्य ब्राह्मणैः ससु
भंगलैः ॥ शंखतूर्यानेनादेन ब्रह्मवोषेण चाहताः ५५ प्रत्युज्जग्मुरथैर्हृष्टाः प्रणयागतसाध्वसाः ॥ वारमुत्प्लवाश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः ५६ चलकुं
डलनिर्भातकपोलवदनश्रियः ॥ नटनर्तकगंधर्वाः सूतमागधवंदिनः ॥ गायंति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ५७ भगवांस्तत्र बंधूनां पौराणमनुवर्ति
नाम् ॥ यथाविध्युपसंगम्य सर्वेषां मानमादये ५८ प्रह्लादं भिवंदनाश्लेषकरस्पर्शस्मितक्षणे ॥ आश्वास्य आश्वपार्कभ्यो वरैश्चाभिमतैर्विभुः ५९ स्वयंचगु
रुभिर्विप्रैः सदरैः स्थविरैरपि ॥ आशीर्भिर्भुज्यमानो न्यैर्बधुभिश्चाविशत्पुरम् ६० राजमार्गं गेते कृष्णे द्वारकायाः कुलस्त्रियः ॥ हर्म्याण्यारुह्य विप्रास्तदीक्ष
णमहोत्सवाः ६१ नित्यं निरीक्षमाणानां यद्यापि द्वारकौकसाम् ॥ न वितुष्यंति हि दशः श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं
दशाम् ॥ बाहवोलोकपालानां सारंगाणां पदांबुजम् ६३

दिकुशलाः गंधर्वाः पुराणाद्यर्थानुसारेण स्तावकाः सूताः पराक्रमां कितस्तुतिकर्तारो मागधाः मंगलपाठकावर्दिनः ५७ तत्र ते पुत्रवसुदेवादिष्वगाते पुस्तसु श्रीकृष्णो भगवान् सर्वेषां बंध्वादीनां यथाविध्युपसंगम्य
मानमादधेचकारेत्यन्वयः ५८ कैः प्रह्लादिभिः ५९ ६० हर्म्याणि सौधानि तदीक्षं तस्य श्रीकृष्णस्य दर्शनं भवमहानुत्सवोपासनाः तथोक्ताः ६१ दृष्ट्वा च स्यादृष्टपूर्वं दर्शनवद्दर्शनो किमिति युक्तं ठातिशय
इति तत्राह नित्यामिति श्रियो धामस्थानमंगवपुर्यस्य स तथात अच्युतं नित्यं निरीक्षमाणानां द्वारकानि वासिनामपि हि शो न विवृष्यंति पुनः पुनर्दृष्ट्वा प्यलं दर्शनं निति भावं न प्राप्नुवंति यस्मात्तस्माद्युक्तं उक्तं ठाति
शयोहीत्यन्वयः ६२ नैतदाश्चर्यमित्याह श्रिय इति यस्य हरेः उरः वक्षस्थलं श्रियो लक्ष्म्या निवासस्थानं यस्य मुखं द्रष्टुं लावण्यं पातुं पानपात्रं यस्य बाहवोलोकपालानां बलस्थानं यस्य पदांबुजं सारंगाणां
सारग्राहिणां ब्रह्मादीनां परायणम् ६३

*****

सितातपत्रव्यजनादिभिरलंकृतोभगवांस्तथावभौ यथाकोदिभिरन्वितामेषोभातीत्यन्वयः अत्रायंविभागः मध्याह्नार्कस्थानीयंश्वेतच्छत्रं उहुपस्थानीयंश्वेतच्छत्रं इद्रचापस्थानीयामाला पतितवस्त्राविभु
स्थानीयं मध्याह्नार्कस्थानीयंश्वेतच्छत्रं उहुपस्थानीयंश्वेतच्छत्रं मंदारादिप्रसूनमालाईद्रचापस्थानीयं विद्युत्स्थानीयंश्वेतच्छत्रं ६४ पित्रोःमातापित्रोःस्वमातृभिःदेवकयादिभिःपरि
ष्वक्तःआश्लिष्टः ६५ तामातरःपुत्रास्त्रोःनरकात्रायतइतिपुत्रःतंक्रुणंसिषिबुः अभ्याषिचन् हर्षेणविह्वलीकृतःविवशीकृतःआत्मांतःकरणंयासांतास्तथोक्ताः ६६ यत्रयस्मिन्भवेनवज्रवैदूर्यमणिमांडि
ताःषोडशसहस्राणिपुनरष्टोत्तरशतंपत्नीनांप्रासादाःसंतिदनुतंसर्वकामंस्वभवनमाविशदित्येकान्वयः काम्यतइतिकामाइच्छाविषयास्तेसर्वेयत्रसंतितत्तथोक्तम् ६७ पत्न्यःआराहूरादेवविलोकयसं
जातोमनसिमहोत्सवोयासांतास्तथोक्ताः सहस्रास्त्रादितिउत्तथुरित्यन्वयः कथंभूतमोप्यप्रवासंक्रुत्वागृहानुपागतं कीदृश्यःपत्न्यःसाकंपिताश्वव्रीडितलोचनाननाश्चसाकंपितव्रीडितलोचनाननाःसहित
माकंपितंयाभिसस्तथाव्रीडितानिलोचनानिआननानिचयासांतास्तथा ६८ दुरंतभावाः वेलातीतस्नेहाः अनंतशृंगारावा अन्यैरज्ञाताभिप्रायावा दृष्टिभिरात्मजैरंतरात्मनामनसाचतंपतिपरिरेभिरे

सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतःप्रमूनवर्षैरमिवाषितःपथि ॥ पिशंगवासावनमालयावभौधनोयथाकोडुपचापवैद्युतैः ६४ प्रविष्टस्तुगृहंपित्रोःपरिष्वक्तश्चमा
तृभिः ॥ ववंदेशिरसासमेदवकीप्रमुखासुदा ६५ ताःपुत्रमंकमारोप्यस्नेहस्तुतपयोधराः ॥ हर्षविह्वलितात्मानःसिषिबुर्नैजैर्जैलैः ६६ अथाविशत्सभ
वनंसर्वकाममनुत्तमम् ॥ प्रासादायत्रपत्नीनांसहस्राणिचषोडश ॥ शतमष्टोत्तरैचववज्रवैदूर्यमंडिताः ६७ पत्न्यःपतिप्रोप्यगृहानुपागतंविलोकयसंजात
मनोमहोत्सवाः ॥ उत्तस्थुरारात्सहसासनाश्रयाःसाकंपितव्रीडितलोचनाननाः ६८ तमात्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मनादुरंतभावाःपरिरेभिरेपतिम् ॥ निरुद्धम
प्यस्त्रवदंबुनेत्रयोर्विलज्जतीनांभृगुवयवैक्लवात् ६९ यद्यप्यसौपार्श्वगतोरहोगतस्तासांतथाप्यंघ्रियुगंनवनवम् ॥ पदेपदेकाविरमेतत्तपदाच्चलापियंश्री
र्नजहातिकहिंचित् ७० एवंनृपाणांक्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिःपरिवृत्ततेजसाम् ॥ विधायवैरंश्वसनोयथानलंमिथोवधेनोपरतोनिरायुधः ७१ सए
षनरलोकोस्मिन्नवतीर्णःस्वमायया ॥ रेमेस्त्रीरत्नकूटस्थोभगवान्प्राकृतोयथा ७२ उदामभावपिशुनामलवल्लगुहासव्रीडावलोकविहतोमदनोपियासाम् ॥
संमुह्यचापमजहात्प्रमदोत्तमास्तायस्येंद्रियंविमथितुंकुहकैर्नशेकुः ७३

वक्रुवात्पारवश्याद्विलज्जितानांतासानेत्रयोर्निरुद्धमप्यंबुअस्त्रादित्यन्वयः ६९ नैतत्तासांस्नेहकार्यकिमित्याह यदीति यद्यप्यसौक्रुणःरहोगतःएकांतगतःसदातासांपार्श्वगतःसमीपस्थः तथाप्यनुपदे
तासांतस्यांघ्रियुगंनवनंवृत्तनामृतनं तथाहि कास्त्रीतस्यपादकमलादलमितिविरमेत विरामंकुर्यात् अन्यत्रचंचलविभवप्रदायिनीश्रीःयंभगवंतंकीर्त्तिचिन्नजहातीत्येकान्वयः ७० वायुर्यथावनदहनायेवणूनां
मिथःसंघट्टनेनाग्निमुत्पादयति तथाअक्षौहिणीभिःक्षितिभारजन्मनांभूमेभरभूतंजन्मयेषांतथोक्ताःतेषांपरिवृद्धतेजोयेषांतथोक्तास्तेषांअसुराणांविनाशा यकुरुपाडवपक्षपातिनानृपाणांमिथो
वैरंविधायस्वयंनिरायुधःपरस्परवधेनविनाशविधायचोपरतउदास्तइत्यन्वयः ७१ स्वमाययास्वेच्छया प्राकृतःस्त्रीजितःस्त्रीरत्नकूटस्थःस्त्रीश्रेष्ठसमूहस्थः ७२ स्त्रीश्रेष्ठसमूहगतःस्त्रीजिताननुकरोत्येवप
रंतुनस्वयंस्त्रीजितइत्याह उदामेति यासामुदामभावस्यउत्क्रुष्टशृंगारचेष्टितस्यपिशुनःसूचकःअमलःनिर्व्यलीकःवल्लुःकोमलःहासःस्मितव्रीडायाअवलोकःकटाक्षवीक्षणंउदामभावपिशुनामलवल्लगुहासे
नव्रीडावलोकनेनचविहृतःताडितःमदनोपिंसंमुह्यपुण्यारुण्यंचापमजहात्मुक्तांस्ताःप्रमदोत्तमाःकुहकैरुदामभावादिभिरेयस्यश्रीक्रुणस्पर्धेद्वियंप्रमथितंवशीकर्तुंनशेकुः तस्यकुतःस्त्रीजितत्वमित्यन्वयः ७३

*****

मन्यते तन्मयं लोको ह्यसंगमपिसंगिनम् ॥ आत्मौपम्येन मनुजं प्रावृण्वानमतोऽबुधः ७४ यत्तदीशनमीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणः ॥ न युज्यते सदात्मस्थै
र्यथा बुद्धिस्तदाश्रया ७५ तं मे निरेखलामूढाः स्त्रिणं चानुव्रतं हेरः ॥ अप्रमाणविदो भर्तुरीश्वरं मतयो यथा ७६ ॥ इति श्रीभागवते महाप्रथमस्कन्धे दशमोऽध्या
यः ॥ १० ॥ शौनक उवाच ॥ अश्वत्थाम्ना विस्पृष्टेन ब्रह्मशीर्ष्णे हते जसा ॥ उत्तरायाहतो गर्भ ईशे नोज्जीवितः पुनः १ तस्य जन्म महाबुद्धेः कर्माणि च गृ
णीहि नः ॥ निधनं च यथैवासीत्स प्रेत्य गतवान्यथा २ तदिदं श्रोतुमिच्छामि वक्तुं वा यदि मन्यसे ॥ ब्रूहि नः श्रद्धधानानां यस्य ज्ञानमदाच्छुक्रः ३ सूत उवाच ॥
अपीपलङ्घनमराजः पितृबद्रं जयन् प्रजाः ॥ निस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णपादानुसेवया ४ संपदः क्रतवो विप्रामाहिषी भ्रातरौ मही ॥ जंबुद्वीपाधिपत्यं च यशश्च
त्रिदिवंगतम् ५ किं ते कामातुरस्यार्थमुकुन्दमनसो द्विजाः ॥ नाधिजहर्मुदं गन्नाः क्षुधितस्य यथेतेरे ६ मातुर्गर्भगतो वीरः स तदा भृगुनन्दन ॥ ददर्श पुरुषं कंचि
दह्यमानोऽस्त्रतेजसा ७ अंगुष्ठमात्रमलं स्फुरत्स्फुरत्मा लिनम् ॥ आपीच्य दर्शनं श्यामं तडिद्वा स समच्युतम् ८ श्रीमदीर्षचतुर्बाहुतप्तकांचनकुण्डलम् ॥ क्षत
जाक्ष्मं गदापाणिमात्मनः सर्वतो दिशम् ९ परिभ्रमन्तं मुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः ॥ अस्त्रतेजः स्वगदयानि हारामिव गोपतिः ॥ विधमन्तं सन्निकर्षेयं पयः क्षतक इत्यसौ १०

शेनोज्जीवितइत्येकान्वयः १ निधनंमरणं यथाकथं प्रेत्यमृत्वागतवान्कलोकमितिशेषः २ वक्तुंवायदिमन्यसइत्येनवक्तव्यस्यातिगोप्यत्वंसूचयति ३ अपीपलत्तअरक्षत् निस्पृहःसर्वकामेभ्यइ
त्यनेनकृष्णपादसेवायाअतिस्वादुत्वंदशितंकामानांतिकत्वंच ४ एतेदेवस्पष्टमाह संपदइति ५ कामातुरस्यार्थाःविषयाःविषयविरक्तस्यमुकुंदमनसोयुधिष्ठिरस्यार्थाःकिं पुरुषार्थत्वेननार्थाः ।
कुतइतितत्राह नेति यथाक्षुधितस्यतेरवीणादयोनवृक्षकुर्वति तथांइतेदुःखहेतुत्वात्समुदंनाकुर्वन्नित्यर्थः अनेनवैराग्यातिशयोमोक्षसुखातिशयोदाशितः ६ कांचिल्लोकविलक्षणम् ७ स्फुरत्पुरट्मौ
लिनंदेदीप्यमानस्वर्णमुकुटंआपीच्यशीनंबोडशवर्षवृद्धयमानंभेदश्यामम् ८ क्षतजवदरुगेआक्षिणीयस्यसतथातं आत्मनःस्वस्यसर्वतोदिशंपूर्वादिदिक्षुविदिक्षुपरिभ्रमंतंपरितोवर्तमानं उल्काभांगग
नात्पतत्तारकाविशेषसदृशी गोपतिःसूर्यःनीहारंहिमंविधमंतंशमयंतंपुनःसिबिर्कर्वेसमीपेदृष्ट्वाचकांयंपुरुषइतिपयैक्षतआलोचनमकरोत् ९ १०

२ व्यत्यासो नन्वयश्चैव प्राप्तिद्वौ भूतएव च । सर्वसांहारिकश्चैतिदृष्टांतः पंचधाऽस्मृत इति ब्राह्मवचनात्क्षेपः ।

धर्मगोपायति निरीक्षतीति धर्मगुणं अमेयात्मा अनंत रूपः दशमास्यस्य दशमासारं भस्य कुमारस्य पश्यतः सत इति शेषः विभुः समर्थो हरिः सर्वाप कर्षणशीलः ११ ततो हरेर्दर्शनानंतरं सर्वगुणोर्देकैककलगुणो नरफले सानु कूलायेग्रहास्तेषामुदयोयस्मिन्सतथोक्तः तस्मिन्काले गंडोर्विशयरः संतानानुच्छेदकतां भोजसाभूयः पुनरुत्पन्नः पांडुरिव स्थितः १२ जातकं जातकर्म मंगलं पुण्या हम् १३ तीर्थं शास्त्रं पात्रं वा वेत्तीति तीर्थं वित् प्रजातीर्थं पुत्रारुयं शुद्धजले पुत्रजन्यमकाले वा मंगलं पुण्याहं सतीर्थं विदित्येकं वा पदं सतीर्थं ज्ञात्यर्थः १४ प्रश्रयानंतं प्रावण्य गुणात्रनंतं कुरुणां कुरुवंशजानां आसिम् न्कुले प्रजातं तौ पुत्रारुयं संतानं संस्थां विना शमुपेयुषि गच्छति सति वोगुष्मकं मनुग्रहारुयं प्रयोजनाय प्रभविष्णुना विष्णुनारातोद तद्गीतयस्मात्तस्माच्छोकेनाम्ना विष्णुरात इति बृहच्छ्रवा विख्यातयशा भविष्यति १५ १६ १७ ब्राह्मणवचनानंतरं युधिष्ठिरस्तानप्राक्षीदित्याह अपीति हे सत्तमाः अपिशब्दस्यैस्विदित्यनेनान्वयः साधुषवा दोयस्य सतथासाधुरिति वादेन वा १८ हे पार्थ पृथायाः सुतयुधिष्ठिर मान

वोमनुपुत्रः प्रजानामवितादाशराधिः दशरथपुत्रः सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः १९ औशीनरः उशीनरपुत्रः दौष्यंतिः दुष्यंतपुत्र इव यज्जनां यथाविस्तारकर्ता तथायमपि स्वानां स्ववंशजन्मनां यशोवितनिता २० द्व
यो रज्जुनयोः कार्तवीर्यपांडवयोः तुल्यः दुर्घर्षः दुःसहः २१ तितिष्ठुः क्षमावान् पितरौ सहिष्णुः सहनशीलः २२ साम्ये सामंजस्ये पितामहस्य विरिचस्य समः प्रसन्नतायां शिवसमः । रमाया
आश्रयः पतिः २३ सर्वः सतां गुणैः माहात्म्यं महात्म्यं ब्यस्यतथोक्तः । अथवा सर्वसद्गुणमाहात्म्यविषये कृष्णं पाद्वेद्रमनुगतः तथाभूतः कृष्णमर्जुनं वा २४ धृत्यां धैर्यं शुक्लातीति ग्रहो भक्तिः सती
भक्तियस्य सतथोक्तः अंबुवदग्रहणात्तु न तथा त्वमिति सूत्रात् २५ राजर्षीणां कुमारार्णान् जनयिता उत्पादकः उत्पथगाभिनां अशास्त्रिविहितमार्गवर्तिनां शास्त्रा
र्त्तनग्रीता निग्रहो शिक्षाकर्ता २६ द्विजपुत्रोपसर्जितात् द्विजकुमारप्रेरितात्तक्षकात् मुक्तसंगः पुत्रादिसंगरहितः २७

न्यासमुताच्छ्रीशु क्तात् मुनेर्जिज्ञासितं विचारितं आत्मनः परमात्मनः यथास्वरूपं तत्त्वविधिगुणाधिक्येन सतथाक्तः इदं शरीरं अर्द्धा समाचान अकुताभयस्य कृपायाः ३९ यः प्रभुः सर्पदंष्ट्रितक्षकाख्यसर्पदर्शनं अनुध्यायन् निरंतरं चिंतयन् इह नरं पुंसमीप आगच्छत्सु परीक्षितेति यस्मात्सत्समास एष लोके परीक्षित इति विख्यात इ
 व्याप्राप्ताऽपचितिः पूजायै स्ते तथाक्ताः ३० उदुपश्चंद्रः शुक्लपक्षे काष्ठाभिर्दिक् देवता सारस्वती गंगाभिरन्वहं यथा तथा स राजपुत्रोपि पितृभिर्भुवि धिष्ठिरादिभिर्नृपैः अन्नपानादिभिः पूर्यमाण एधतेत्यर्थः ३१ ज्ञाति
 ति परीक्षिताम निरुक्तिरित्यन्वयः ३० उदुपश्चंद्रः शुक्लपक्षे काष्ठाभिर्दिक् देवता सारस्वती गंगाभिरन्वहं यथा तथा स राजपुत्रोपि पितृभिर्भुवि धिष्ठिरादिभिर्नृपैः अन्नपानादिभिः पूर्यमाण एधतेत्यर्थः ३१ ज्ञाति
 द्रोहजिहासायाभिष्मादिवधनिमित्तपापहनेन च्छया अभ्यमय ज्ञान भगवंतं यष्टु कामो राजा करदंडयोरन्यत्र करदंडं च वर्जयित्वानलव्यं येन सोऽलव्यं येन सोऽलव्यं विषयः ३२ उदीच्या उत्तरस्याः दिशः
 भूरिशः बहुलं प्रहीणं यज्ञशिष्टं मरुतेन भूजेन स्थापितं धनम् ३३ तेन द्रव्येण संभृतः संपन्नः संभारो यज्ञसाधनं येन सतथोक्तः ३४ सुहृदः युधिष्ठिरस्य प्रियेच्छया ३५ बंधुभिः सह कृष्णया द्रोपद्याचा
 भ्यनुज्ञातः सार्जुनः अर्जुनेन सहितः यदुभिश्च परितः कृष्णोद्धारवर्तीयया वित्यन्वयः ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथम स्कंधे विजय ० टीकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ विषयरागः
 संसाराय तदभावो विमुक्तये इत्येतो मुमुक्षुणा स्वतो वैराग्यं परतो वा संपादनीयमित्ययमर्थः प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्र शुद्धांतः करणस्यैव विषय विरागः सुहृद इति स च कर्मणा तर्हि सेवया वा स्यादित्यभि

जिज्ञासितात्मयाथात्म्यो मुनेर्ध्यासमुतादसौ ॥ हित्वेदं दृपं गंगायां यास्यत्यद्वा कुतो भयम् २८ इति राज्ञ उपादिश्य विप्राजातको विदोः ॥ लब्धापचित
 यः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् नृगहान् २९ स एष लोका विख्यातः परीक्षितेति यः प्रभुः ॥ सर्पदंष्ट्रिमनुध्यायन् परीक्षितं नरेष्विह ३० सराजपुत्रो वध आशुशुक्ल इवो
 दुपः ॥ आपूर्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम् ३१ यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन ज्ञातिद्रोहा जिहासाया ॥ राजालब्धेनोदध्यावन्यत्र करदंडयोः ३२ तद
 भिप्रेतमालक्ष्य भ्रातरोच्युत नोदिताः ॥ धनं प्रहीणमाजह रुदोच्याभूरिशोदिशः ३३ तेन संभृतं संभारो लब्धकामो युधिष्ठिरः ॥ वाजिमेधैस्त्रिभिर्भ्रातोर्य
 ज्ञैः समयजद्वारिम् ३४ आहूतो भगवान् राजा याजयित्वा द्विजैर्नृपम् ॥ उवासकतिचिन्मासान् सुहृदः प्रियकाम्यया ३५ ततो राजा ह्यनुज्ञातः कृष्णया सह बं
 धुभिः ॥ ययौ द्वारवर्ती ब्रह्मन् सार्जुनो यदुभिर्भृतः ३६ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथम स्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ सूत उवाच ॥ विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रे
 यादात्मनो गतिम् ॥ ज्ञात्वा गाढास्तिनपुरं तया वाप्तं विविक्षितः १ यावतः कृतवान् प्रश्नान् क्षता कौषारवाग्रतः ॥ जैतक भक्तिर्गोविंदेभ्यश्चापररामह २ तंबंधु
 मागतं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः सहानुजः ॥ धृतराष्ट्रोऽप्युगुत्सुश्च मूतः शारद्वतः पृथा ३ गांधारी द्रोपदी ब्रह्मन् सुभद्रा चोत्तरा कृपी ॥ अन्याश्च जामयः पांडोर्जातियः समुताः स्त्रियः ४

प्रेत्य विदुरस्य तीर्थं सेवां कृत्वा युधिष्ठिरादि बंधुं दिदृक्षया हास्तिनपुरा गतिमाह विदुर इति विदुरो हास्तिनपुरमगादित्यन्वयः किं कृत्वा तीर्थयात्रां कृष्णादिष्टान् मैत्रेयादात्मनः परमात्मनो गतिं ज्ञानम् । जीवस्य
 गतिं स्वर्गनरकादिविषया मिति वा तया परमात्मविद्या अवाप्तं विविक्षितं ज्ञातुमिष्टं येन सतथोक्तः १ नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयादिति वचनात् प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां तत्त्वमवगम्या लंबुद्धिरभादित्याह यावत इ
 ति क्षत्ता विदुरः कुषारवर्म्यापत्यस्य मैत्रेयस्याग्रतो यावतः प्रश्नान् कृतवान् नेभ्यः प्रश्नेभ्यो मैत्रेयेण परिहृतेभ्य उपररा मज्ञातत्वा दं लंबुद्धिमान भूत् हशब्दः तृप्ति सूचकः च शब्द एवार्थे तत्त्वज्ञानेन फलमाह
 जातेति ततो ज्ञानातिशयेन जाता एका प्रधाना भक्तिर्यस्य सतथोक्तः कुत्र गोविंदे श्रीकृष्णे अनेन भक्तिज्ञानयो रन्योन्ये हेतुत्वमसूचि २ सूतः संजयः शारद्वतः कृपः ३ अन्याः पांडोर्जातियः पुत्रभार्याः अन्यावाप
 सिद्धनामानः जामयः स्वसारोवा ४

आगतान्प्राणान्दृष्ट्वा तन्वःभोगायतनानि शरीराणीव तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठति श्रुतेः ५ मिथः प्रेमबाष्पौघे प्रेमनिमित्तनेत्रजलप्रवाहं अर्हं याचि क्रेपूजयामास औत्कंठ्यकातराः औत्कंठ्यचेन परवशाः कृतआसनस्य पीठस्य परिग्रहः स्वीकारो येन स तथोक्तम् ६ स्वकीयानां च शृण्वतां सताम् ७ नोस्मान्मरथयूयमिति शेषः मात्रासहवर्तमानाः समातृकाः विषाग्रयादेर्विपद्गणान्मोचिताः यद्येन तस्मादिति शेषः ८ एकमुक्तादि व्रतेन किमिति शेषः इह भूतलक्षेत्रप्रधानानि तीर्थानि यानि सर्वाणि च सेविता नीत्यन्वयः ९ हे प्रभो स्वात्मस्थेन गदाभृता हरिणा तीर्थभूताः भवाद्दशाः भागवताः गंगादि तीर्थानि तीर्थकुर्वन्ति न स्वयमयमशुद्धचक्षुषेक्षया तीर्थानि गच्छन्तीति शेषः १० कृष्णो दैवतं येषां ते तथोक्ताः ११ भ्रमतापरिवर्तमानेन निक्षिपितलमिति शेषः स्वेन यथा भूतं तथा तत्सर्वमवर्णयत् किंतु यदुत्कुलक्षयं विना तीर्थयात्रायां यमुनायां भगवदाज्ञया बहर्गं गच्छन्तं मुह्यन्तं दृष्ट्वा तस्मात्तु विप्रशापादेतोः षड्विंशद्वर्षादुपरि नाशमेव्यद्यदुत्कुलं श्रुत्वा तन्वावर्णयति इति भावः १२ तत्किमिति नावर्णयदिति तत्राह तत्त्विति १३ विदुरः किमकर्षादिदिति तत्राह कंचिदिति सुखलक्षणं श्रेयः ज्येष्ठस्य भ्रातुर्धृतराष्ट्रस्य २४ एवं भगवद्भक्तिज्ञानादिमानयं विदुरो देवेषु कस्यावतार इति तत्राह अविभ्र

प्रत्युज्जग्धुः प्रहर्षेण प्राणांस्तन्व इवागतान् ॥ अभिसंगम्य विधिवत्परिवृत्ताभिर्बद्धैः ५ मुमुचुः प्रेमबाष्पौघमिथ औत्कंठ्यकातराः ॥ राजा तमर्हं याचि क्रेकृता सन परिग्रहम् ६ तं भुक्तं तमासीनं निविश्रांतं सुखमासने ॥ प्रश्रया वनतो राजा प्राह स्वानां च शृण्वताम् ७ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपि स्मरथ नो युष्मत्पक्षच्छायासमेधितान् ॥ विपद्गणाद्विषाग्यादेर्मौचिता यत्समातृकाः ८ कया वृत्त्या वर्तितं वै चरद्भिः क्षितिमंडलम् ॥ तीर्थानि क्षेत्रमुख्यानि सेविता नीह भूतले ९ भवद्विधा भागवतार्त्तीर्थभूताः स्वयं प्रभो ॥ तीर्थानि कुर्वन्तीतीर्थानि स्वात्मस्थेन गदाभृता १० अपिनः सुहृदस्तावद्वांधवाः कृष्णदैवताः ॥ दृष्ट्वा श्रुतावा यदवः रश्मयुः सुखमासते ११ इत्युक्तो धर्मराजेन सर्वतस्तमवर्णयत् ॥ यथानुभूतं भ्रमता विना यदुत्कुलक्षयम् १२ तत्प्रप्रियं दुर्विषहं दृष्ट्वा स्वयमुपस्थितम् ॥ नावेदयत्सकरुणो दुःखितान्द्रष्टुमक्षमः १३ कंचित्कालमथावात्सीत्सत्कृतो देववत्सकैः ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृत्सर्वेषां प्राप्तिमावहन् १४ अविभ्रदयं मादुंडं यथा धमवकारिषु ॥ यावद्भारशूद्रत्वं शापाद्वर्षशतं यमः १५ युधिष्ठिरो लब्धराज्यो दृष्ट्वा पौत्रकुलंधरम् ॥ भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदे परयाश्रया १६ अथामंड्या द्युतोर्बद्धनिर्वर्त्यानुगतान्विभुः ॥ अर्जुनो द्ववशैर्नैर्ययौ द्वारवतींहयैः १७

दिति यो र्धमवैवस्वतोऽधकारिषु पापकृत्सु यथा धंपापमनाति क्रम्य दंडमविभ्रत् शिक्षाम करोत्पापफलमभोजयदित्यर्थः स यमो मांडव्यशापाद्यावद्द्वर्षशतं तावच्छूद्रत्वं भारित्यन्वयः मांडव्यो नाम कश्चिद्विषः कस्मिंश्चिन्नदीबरीतपश्चरं स्तत्र कस्माच्चिन्नगराच्चौर्ध्वहीत्वा गतैश्चरैः सहानुधा विद्वर्गनरपालैर्ज्ञानादृहीत्वा राज्ञो निवेद्य तदनुज्ञया शूलसमारोपितो भूत् तत्रापि शूलतपः कुर्वन्तमपि जाज्वल्यमानं दृष्ट्वा ज नै निवेदिता राजा स संभ्रममुपागम्य शूलादवरोप्य प्रसाद्य प्रस्थापयामास कोपेन जाज्वल्यमानेन यमसमीपं गतेन मुनिना कस्मादहं शूलमारोपित इति पृष्ठो यमः तस्मात्तु शापमादा तु कामो बाल्यावस्थायां काचि न्मक्षिका शूलसमारोपिता तेन दोषेण अयमवस्था विशेषः प्राप्त इति प्राह तस्मै कुद्धो मुनिः शूद्रो भवेति शशापतमिति मांडव्यशापः १५ अथ युधिष्ठिरः किंच कारो रिति तत्राह युधिष्ठिर इति इन्द्रादिलोकपालसमानैर्भोमादिभ्रानृभिर्लब्धराज्यो युधिष्ठिरः कुलंधरं पौत्रं दृष्ट्वा परमयाश्रया संपदामुमुद इत्येकान्वयः कुलंधारयतीति कुलंधरः १६ ययौ द्वारवतीमित्युक्तं श्रीकृष्णप्रमाणशेषमाह अथोत अथ विभुर्योषो द्युत आगमिष्यामीत्यामंत्र्य संभाष्य यांतं अनुगतान् बंधून् विवर्त्यार्जुनादियुक्तो हयैर्युक्तेन द्वारवतीया विरयेकान्वयः १७

अधुनाधृतराष्ट्रस्यस्वर्गप्राप्तिप्रकारं वक्तुमुपक्रमते एवमिति एवमुक्तप्रकरणहरीपरायणानां पाठवादिवत्तयः काल एकमपि क्षणमवच्छेदयति न तु शक्यः सकालो हरीविमुखानां गृहेषु त्रिभिर्नादिलक्षणेषु केवलीश
श्रोतृभरतयासक्तानां गृहपोषणधनान्वेषणप्रयत्नैः प्रसक्तानां विस्मृतपरमात्मतत्त्वानां अतएवाविज्ञातं तस्य क्रामदतिक्रान्तो भूदित्येकान्वयः १८ तत्कालं दृष्ट्याति क्रमणं विदुरइति नामसार्थसाधयन् नि
र्गम्यतां गृहादिति शेषः प्राप्तमिदं मरणभयं पश्येत्यन्वयः १९ यस्य कालस्य कुतश्चित्कारणात्कहिं चिदपि प्रतिक्रियानिवर्तनक्रियानास्ति स एव भगवान्कालरूपी नः सर्वेषां समागतः शरीरवियोगकरणा
य प्राप्त इत्यन्वयः २० इतोपि निर्गमनमुचितमित्याह येनेति इह जीवलोकं केन कालरूपिणा हरिणा अभिपन्नां प्रस्तः अयं जनोति शयेन हृदयंगमैः प्राणैरपि विविपु ज्येता न्यैर्धनादिभिर्विपु ज्येता इति किमु
तेत्यन्वयः २१ अस्तु ममापि मरणं ततः किमिति तत्राह पिप्रिति तव पित्रादयो हताः वपश्च विगतः आत्मा देहश्च जराया प्रस्त इति यत्तथापि त्वं परगेहमुपाससे न श्रेयः साधनाय हसे मृतस्य
तवातः परलोके न सुखावाप्तिरित्यर्थः २२ परलोके सुखं नेति चेदिहैव दीर्घजीवनमस्त्वित्यपि भाषयेत्तद्विहितं निरपन्नपश्यति यथाह अहो इति जंतोर्जीविताशा बहुकालं जीवामीत्याशा इच्छामहीयसी महत्तरा
अहो अज्ञानातिरेकः यया जीविताशाया भवान्भीमापवर्जितं भीमेन तिरश्चीनहस्तेन दक्षिणमादत्ते कइव गृहपालवत् सारमेय इव २३ ननु विपम उपन्यासः कनिष्ठपुत्रत्वेन मत्पुत्रत्वाच्च दत्तात्रेन

एवं गृहेषु सक्तानां प्रसक्तानां गृहेहया ॥ अत्यक्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः १८ विदुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत ॥ राजन्निर्गम्यतां शीघ्रं पश्येदं भयमा
गतम् १९ प्रतिक्रियानयस्येह कुतश्चित्कारणात्कहिं चिदपि प्रतिक्रियानिवर्तनक्रियानास्ति स एव भगवान्कालः सर्वेषां नः समागतः २० येन चेहाभिपन्नोऽयं प्राणैः प्रियतमैरपि ॥ जनः सद्यो
वियुज्येत किमु तान्यैर्धनादिभिः २१ पितृभ्रातृसुहृत्पुत्राहतास्ते विगतं वयः ॥ आत्मा च जराया प्रस्तः परगेहमुपाससे २२ अहो महीयसी जंतोर्जीविताशा य
या भवान् ॥ भीमापवर्जितोऽपि दमादत्ते गृहपालवत् २३ अग्निनिःसृष्टो दत्तश्च गरोदाराश्च दूषिताः ॥ हतं क्षेत्रं धनं ये पातदन्नैरसुभिः कियत् २४ तस्यापि
तव देहोऽयं कृपणस्य जिजीविषोः ॥ परैरत्यनिच्छतो जीर्णैर्जराया वाससी इव २५ गतस्वार्थमिमं देहं विमुक्तो मुक्तबंधनः ॥ अविज्ञातगतिर्जह्यात्स वैधीर उदाहृतः
२६ यः स्वतः परतो वेहजातनिर्वेद आत्मवान् ॥ हृदि कृत्वा हरिं गेहात्प्रव्रजेत्स नरोत्तमः २७

शरीरपोषणमुचितमित्येव तस्य विषदानादिना त्वयाऽपराद्धत्वाच्च दत्तं विषोपममित्यभिप्रेत्याह अग्निरिति अग्निदाहाद्यपराधाः त्वया ये पातकृताः तेषामग्नेः पुष्टैरसुभिः कियत्प्रयोजनं लज्जाकरवान्मृतिरेव गरी
यस्य तो निर्गम्यतामित्यन्वयः २४ युधिष्ठिरादीनां मयितात्पर्यान्निर्गमिष्यामीति चेत्तत्राह तस्येति जरया प्रस्ते वाससी इव वस्त्रे इव यथा तथा अनिच्छतो जिजीविषोर्जीवितुमिच्छोः कृपणस्य प
रात्मा दननिरतस्यापि तवायं जीर्णो देहः परैरतिनिरस्तासुः स्यादतो देहस्यानित्यत्वाभिर्गच्छत्विति वदामीति भावः २५ ननु प्रथममेव पतिष्यतीति देहमुपेक्ष्यमाणस्य आत्महननाख्यदोषानुषंग इति तत्राह
गतेति गतः स्वार्थः ऐहिकमुष्मिकसुखाधनोयस्मात्सतथोक्तः तं देहं देहं देहाभिमानं मुक्तस्तदनुभार्यादिस्नेहानुबंधान्मुक्तः अविज्ञातगतिरित्येजनेन वस्तुद्वारण्यादिगतिः जह्यात्स वै एव धीरो विवेकज्ञान्यु
दाहृतः तस्मात्पुरुषार्थसाधनायोग्यदेहहानौ दोषाभावात् निर्जनवनं गत्वा तपश्चर्या शरीराभिर्दंसाधितस्वार्थकुर्विति भावः २६ इतोपि प्राप्तवनस्य तव तपः साधनमेव श्रेयस्करमिति वक्तीत्याह यदिति
यः स्वतः स्वबुद्ध्या परतः परबोधेनेन वाजातनिर्वेद उत्पन्नवैराग्यः आत्मवान् वशीकृतमनाः हरिं हृदि कृत्वा गेहात्प्रव्रजेत्स नरोत्तमः पुरुष श्रेष्ठः इत्येकान्वयः २७

अथतस्माद्भवानुदोधादिशंयातुकथंभूतःस्वैरज्ञातगतिःविविक्तगतिः नतुस्वैःपांडवैरविज्ञातगतिःपांडवानुज्ञेयवतस्यवनवासायगत्युक्तेःकथंतर्हिशब्दयोजना स्वेरिणीशब्दाथंवत्स्वेच्छानुसारेणज्ञातागति
र्धस्यनपरेच्छातःसतथोक्तइतिविवरणोपपत्तेः अन्यथाअविज्ञातगतिरित्येतदपहसितंस्यात् इतोर्वाक्पूर्वतनःकालःपुंसाधिकारिणांज्ञानभक्त्यादिगुणसामग्र्यापादकःइतउपरितनःकालःप्रायेणगुणेषुवि
षेयेषुविकृष्यनाशयतीतिगुणविकर्षणःविविच्यदर्शयतीतिवा वेदस्यवाविकर्षणमित्युक्तः २८ एवमुक्तप्रकारेणानुजेनविदुरेणबोधिथोतःप्रज्ञानमेवबधुयस्यसतथा स्वतोजात्यंयःप्रज्ञयाचेष्टे
पश्यति नतुमांसदृष्ट्येतिवाआजमीढःअजमीढवंशोद्भवः अजेनज्ञानेनमीढःसिक्तइतिवा मिहसेचनइतिधातोः द्रढिन्नःदृढतरान् स्वेषुस्नेहाख्यपाशान्छित्त्वाभ्रात्राविदुरेणसम्यक्दर्शितउभय
विधोवैदिकलौकिकाख्योध्वामागोयस्यसतथोक्तः राजाधृताराष्ट्रःनिश्चक्रामनिर्गतोबभूवेत्येकान्वयः २९ सुबलस्यपुत्रीगांधारी पतिशुश्रूषैवव्रतंयस्याःसातथोक्ता प्रयातंपतिमनुज
गामेत्यन्वयः चकारात्कुंतीचगत्वाकुत्रावसदितितत्राह हिमालयमिति कायवाङ्मनोभिर्न्यस्तःपरित्यक्तःभृतद्रोहलक्षणेदंडोयेस्तेषांप्रकर्षेणहर्षजनयतीतिन्यस्तदंडप्रहर्षअतएवमनस्विनांवाशीकृतं
द्रियग्रामाणान्संन्यासिनांसम्यग्गिवहारंक्रीडास्थानंहिमालयंहिमवतंपर्वतंगत्वा तत्रबदरिकाश्रमेऽवसादित्यन्वयः ३० इदानींयुधिष्ठिरस्यमनसितपस्तपोधृताराष्ट्रस्यप्रायेणमृतिरभूत् तथाविधशकुनप्रति

अथोदीचीदिशंयातुस्वैरज्ञातगतिर्भवान् ॥ इतोर्वाक्प्रायशःकालःपुंसांगुणविकर्षणः २८ एवंराजाविदुरेणानुजेनप्रज्ञाचक्षुर्बोधितआजमीढः ॥ छित्त्वा
स्वेषुस्नेहपाशान्द्रढिन्नोनिश्चक्रामभ्रातृभंदंशिताध्वा २९ पतिप्रयातंसुबलस्यपुत्रीपतिव्रताचानुजगामसाध्वी ॥ हिमालयंन्यस्तदंडप्रहर्षमनस्विनाम
वसत्संविविहारम् ३० अजातशत्रुःकृतमैत्रोहुताग्निर्विप्रान्नत्वातिलगोवस्वरुमैः ॥ गृहंप्रविष्टोगुरुवंदनायनचापशयत्पितरौसौबलीच ३१ तत्रसंजयमा
सीनंपप्रच्छोद्विप्रमानसः ॥ गावद्रणेक्कनस्ततोवृद्धोहीनश्चनेत्रयोः ॥ अंबावाहतपुत्रार्तापितृव्यःक्वगतोइतः ३२ अपिमय्यकृतप्रज्ञेहतबंधुःसभार्यया ॥
आशंसमानःशमलंगंगायांदुःखितोपतत् ३३

भासादित्यभिप्रेत्याह अजातशत्रुरिति मित्रः सूर्यः तद्विषयंकर्ममैत्रसंध्योपासनादितत्कृतयेनसकृतमैत्रःगार्हपत्याद्याग्निषुहुंयेनसहुताग्निः तिलगोवस्वरुमैःविप्रान्स्पर्पित्वारुमसुवर्णचदत्वापित्राष्टुप
वेशनस्थलेपित्रादिगुरुवंदनायपितृगृहान्प्रविष्टोऽजातशत्रुस्तदायतनंनमस्कुर्वन्पितरौकुंतीधृतराष्ट्रौसौबलीगांधारीमनसाजीवंतीनापश्यत्संप्रतितेमृताइतितस्यमनसितथाप्रत्यभादित्यन्वयः पितरःवित्य
त्रपितृशब्देनाविदुरोत्रनाभिप्रतः तस्यशूद्रजातित्वेनावद्यत्वात् धृतराष्ट्रादिमृतेःपूर्वयुधिष्ठिरैकीभूतत्वाच्च नचापश्यदित्यस्यानुक्ता भृतराष्ट्रंगमनार्थांगिकारेभारतादौयुधिष्ठिराद्यनुज्ञयागत्युक्तेःत
द्विरोधोदुर्वारः ३१ मनसिप्रतीतिपितृस्वर्याणस्ययुधिष्ठिरस्यतन्मरणानंतरंतदवसरेतत्रागत्यासीनंसंजयंप्रतिपारलौकिकगतिप्रश्नमाह तत्रेति गवद्रणस्यापत्पंगवद्राणिःतस्यसंबुद्धिःहेगावद्रणे न
स्तातःक्व कंलोकंप्रतिगतः कथंभूतः नेत्रयोरीरितितृतीयाथेषषा नेत्राभ्यांहीनः नेत्रयोर्योगेनवा वृद्धः जरयाचग्रस्वःअंबाकुंतीवा हतपुत्रत्वादातागांधारीचपरत्रलोकंकंप्रतिगते पितृव्योधृतराष्ट्रः
क्वगतइतिपुनःप्रश्नस्तात्पर्यातिशयात् ३२ धृतराष्ट्रस्यमरणकालेस्वस्मिन्प्रियाप्रियविवेकंतस्यमरणप्रकारंचपृच्छति अपीति अकृतप्रज्ञेअशिक्षितबुद्धौमपिस्वभार्ययासहशगलंपापपरराभमाशंसमानः
हतबंधुःदुःखितःसन्गंगायाप्रपतदपिबंधून्सर्वान्मारयित्वास्वयंराज्यमादायमानिष्कासितवानितिशमलुद्धिःनाभवत्किंतहुःसातिशयोदेवगंगायांगतितामृतानन्विविभावः ३३

श्वरः भूतानि संयुनक्ति स्वकर्मानुसारेण संयोजयति स एव स्वकर्मावसाने विद्युनक्ति योजयति एतस्मादस्ववशत्वात्माशुच इति भावः ४१ ईश्वरजीवस्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये सोदाहरणं दर्शयति यथेति यो बलविदः न सितनासिकायां त्रिवृत्कृतं तु दामभिः प्रोता स्यूतानासिकाच्छिद्रस्यूताह स्वदामभिः आधा रभूतायां दीर्घायां तन्त्यांबद्धाः ईशितुः स्वाभिनेत्री ह्यादिगोणीं वहति तथा ब्राह्मणभोजनयैश्यशूद्रब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतय इति नामात्मकदामभिर्विक्त्यां विधिवेधात्मकवेदलक्षणार्थांबद्धाः स्ववर्णाश्रमविहितकर्मभिराश्वरस्य बोल्ययज्ञादिलक्षणपूजां वहति कुर्वति तस्मात्स एव स्वतंत्रो जीवास्तदधीना इति शोकपरिहाराय स ईशः स्वविहितकर्मणा पूज्य इति भावः ४२ वेदस्यानेकार्थत्वेन तत्पर्यस्य दुर्ज्ञेयत्वाद्दारेयाणां च गौण्यादिपातनेन स्वाभिकार्यविवेकानदर्शनं तस्माह यथेति यथा क्रीडोपस्कराणां लीलासाधनानां संयोगविगमौ क्रीडितुः पुरुषस्येच्छया तथैवेशेच्छया पिपुत्रादिरूपाणां नृणां मिथः संयोगविगमौ स्यातामिति यन्वयः अनेन वेदस्य मुख्यार्थः श्रीनारायण एवेति निरणां यि तस्मात्पराधीनत्वाच्च शोकेन प्रयोजनं वेति भावः ४३

यस्तर्केणानुसंधत्ते सधर्मेनैव नर इति स्मृतेरुक्तार्थे निर्णये केयं युक्तिरिति तत्राह यदि ते यत्पयदिलोकं शरीरं ध्रुवं मन्यसे अथुवमनित्यं वा अथोभयं नित्यानिमित्यं मनुष इति विकल्पं परिहरति सर्वप्रकारेण ते पितरो न शोच्याः । तथाह नित्यत्वेनाशाभावात्तस्यैवादर्शनादनित्यमिति वक्तव्यं तस्योपरिहार्यत्वात्तृतीयोनुपपन्नः व्याहृतत्वात्तर्हि शोकार्णमिति तत्राह स्नेहादिति अहं भवेति मोहो बुद्धिभ्रमः तस्माज्जातस्नेहादन्यत्र ऋते शोकार्णं नास्ति तस्माद्भ्रमजन्यस्नेह एव तस्य हेतुरिति भावः ४४ ननु यस्य देवपराभक्तिर्यथा देवतया गुराविति श्रुतेः गुरुविषयस्नेहलक्षणभक्तेः पुरुषार्थहेतुत्वेनोपयोगात्कथं तस्य मोहजन्यत्वं इत्याशंक्य तस्यैवलक्षणान्ममतत्पोषणकर्तृत्वेन मन्त्राथत्वात्तद्वै जीवनेनैव नास्ति तेषां मीशरक्ष्यत्वादिज्ञानाभावादित्यात्मन्यन्यथाभिमाननिमित्तकार्यत्वयात्यक्तव्यमित्याह तस्मादिति आत्मनः परमात्मनोऽज्ञानेन जातं वैकुण्ठं जहित्य जेत्यन्वयः परमात्मनः स्वातंत्र्यपराभग्नौनेति शेषः ४५ किंच तवायं देहः स्वाधीनः पराधीनो वा स्वाधीनस्वेव भोगयोग्यदुःखानि वारणाक्षमता कथं न हि कश्चिददुःखं मे स्यादित्याकांक्षति विचक्षणः तस्मात्पराधीन इति वक्तव्यं तथा च तस्य पररक्षणसामर्थ्यं न घटत इत्याह कालेति कालः पक्षमासादिलक्षणः कर्मफलपाचकं पुण्यपापलक्षणमदृष्टं गुणाः सत्त्वादिपदभिः सोपादानकारणजन्यत्वेन कालाद्याधीनः स जीवो यं देहः पंचभिः भूतैरावध्यः स्वव्यतिरिक्तान् कथं गोपायेत् रक्षेत् तत्र दृष्टान्तः सर्पग्रस्तो मंडूकः सर्पग्रस्तं परं रक्षितुं समर्थः तथेति तु शब्देनानुभवसिद्धमेवेदमिति द्योतयति तस्मादहं पित्रादिरक्षाकर्तेत्यज्ञानं त्यजेति भावः ४६ ननु भगवन्सत्यमेतत्तथा भिवृद्धानां मंधानां चाबादिदौ स्थयात् जीवनेन मम संदेह इति चेत्तत्राह अहस्ता नीतिं हेतुतव तत्स अहस्ता निशश

यन्मन्यसे ध्रुवं लोकमध्रुवं चाथोभयम् ॥ सर्वथा हि न शोच्यास्ते स्नेहादन्यत्र मोहजात् ४४ तस्माज्जह्यं गवैकल्यमज्ञानकृतमात्मनः ॥ कथं त्वनाथाः कृपणा वर्तेरन्वनमाश्रिताः ४५ कालकर्मगुणाधीनो देहो यं पाच भौतिकः ॥ कथमन्यांस्तु गोपायेत्सर्पस्तोयथा परम् ४६ अहस्तानि सहस्तानामपदाद्विचतुष्पदाम् ॥ अणूनि तात महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ४७ तदिदं भगवान् राजेनेक आत्मात्मनां स्वदृक् ॥ अंतरोऽनंतरोभाति पश्यंस्त्वं मायया योरुताम् ४८ सो यमद्यमहाराज भगवान्भूतभावनः ॥ कालरूपो वर्तीणो स्यामभावाय सुरद्विषाम् ४९

पारावतपक्षिप्रभृतीनि सत्त्वानि सहस्तानां मनुष्याणां जीवने देहधारणसाधनं द्विचतुष्पदां चांश्वृणादयः तत्र द्विपत्स्वपि अणूनि मनुष्यादीनि महताराक्षसादीनां जीवनमित्यनुवर्तते एवं जीवस्य जीवनेन विधात्रा विहितमतो न तान् प्रतीचिता कर्तव्येत्यर्थः ४७ इतोपिन शोकः कर्तव्यः किंतु अखिलस्य हर्यधीनत्वात्तद्भजनं भवावश्यकं तर्तव्यमित्याह तदिति एवं इंदं हरि रितरत् सर्वमनित्यमस्वतंत्रं चेति यस्मात्तत्तस्मात्तद्देहाजन् भगवानात्मना जीवानामात्माऽदानादिकर्ता एकोऽद्वितीयः स्वदृक् स्वयंप्रकाशः विवेकज्ञानिनां अंतरः अस्य जगतो तः स्थित्वारति कृत् अन्तरो गुणगुण्यादिभेदरहितो भाति तस्मात्स्वमपि देवो च भावतारत्वेन विवेकिता न्याययास्वेच्छया कृतामुरुतामेनेकावतारां तस्याद्यात्मिकां निर्भेदां हरिं भूतिं पश्यथ तमेव भजेति वाक्यशेषः स्वदृक् भगवानात्मा स एव देवजगद्गातिकांश्वृणां ततः भोग्यरूपेणानंतरः नित्यस्यानेकत्वं कथं तत्राह पश्येति तं परमेश्वरं मायया बहुधा वर्तमानं पश्येति केचिद्योजयंति एकस्य भोक्तृभोग्यरूपत्वा नुपपत्तेरनिर्वाच्यमायाया अप्राप्याणि कस्तेनानं गीकार्यत्वादनादरणीयमेव तदिति ४८ ननु भवतेश्वरवशं जगदिदं त्युक्तं मीश्वरं वयं कथं बुद्ध्या मह इति तत्राह सोयमिति यः सकलं स्ववशविधायास्ते सोयमद्य देवैः प्रार्थितो रयामुव्याधिदुकुलेऽवतीर्ण इत्यन्वयः कथं भूतः भूतानां भावनो वर्धनः कालरूपः संहाररूपः किमर्थं सुरद्विषामभावाय विनाशाय ४९

१ तस्माच्छोको न कार्य इति भावः । २ तदर्थेन भावश्यकमिति वाक्यशेषः । तस्य देहस्येत्यर्थः । ३ जीवानधिष्ठिते देहस्य गोपनायोगेन सजीव इति अव्याहतः ।

१ द्विरावृत्ययोमितः । २ भारतानुरोधे धृतराष्ट्रमृतेः भूतत्वेनोक्तत्वात् । ३ पूर्वश्रक्तप्रतीकामिदम् । ४ अनेन विशेषेण नैव मनस्यनेति सूचितम् ।

उटजेनपर्णशालयासहवर्तमानः सहोदजः तस्मिन्प्रवेश्यति प्राविशत् साध्वीशब्देनकुंतचि साचाग्निमाविशत् । तस्मादुत्तरगतिं प्राप्तान्प्रतिपल्लोकमुद्दिश्यनशोचितव्यामितिभावः ५९ एष्यज्ञस्यवि
दुरस्यधृतराष्ट्रवनप्रवेशात्पूर्वतनाचरणप्रकारमाह विदुरइति । सर्वज्ञोविदुरोदिव्यज्ञानेनभविष्यदाश्चर्यधृतराष्ट्रपांडवयादवानांस्वनिर्गणनिशम्यहरिसामर्थ्यस्मरणेनबंधुमरणस्मरणेनचहर्षशोकान्वितः
सर्वमानस्यमीशान्यस्ततस्तीर्थयात्रादितत्सैवैवपुरुषार्थप्रदेत्यतःकारणात्तीर्थनिषेवणकोगतागम्यादितीर्थानांभागवतादिशास्त्राणांचसेवनोपयौ । तुशब्दो गतेति लुभूतार्थत्वभेदमाह तुः स्याद्भेदेऽ
वधारणेइत्यभिधानात्सचपुनर्धृतराष्ट्रपरिसरमागतोभवत् धृतराष्ट्रादिदिदृक्षयावनंगतेषुभवतंप्रविश्य एकत्वमागतोहितस्मान्नतस्यगतिमयावर्णनीयेतिभावः । पुरादिदृक्षार्थवनमागतेषुपांडवेषुराजानंम
विश्यएकत्वमागतइतिस्कांदकथितार्थभेदेवावर्ततइतितुशब्दः ६० सन्तुबुरिखितिवक्तव्येसहंतुबुरिखितिनारदःसर्वदातुंबुरुणासहैववर्ततेनतंविहायेतिचोतनार्थः कृत्यादिविषयाःशुचः ६१ इतिश्रीभागवत
महापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ दुर्निमित्तादिसंसारयात्राप्रतिपादनात्तस्यानित्यत्वज्ञापनेनहरौपराभक्तिर्जायतइत्यर्थो निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रावशेषंप्रतीक्षतइ
त्युक्तयदुकुलसंहारकथनपूर्वकंश्रीकृष्णस्यस्वधामप्राप्तिंवक्तुमुपक्रमते संप्रस्थितइति नारदोक्तपगमंशेनवीतशोकतयारारज्यंपालयन्नृपःस्वानुमतेनजिष्णवावजुनेद्वारकायांस्थितानांबंधूनांदर्शनेच्छया मायये

दह्यमानेग्निभिर्देहेपत्युःपत्नीसहोदजे ॥ बहिःस्थितापतिसार्ध्वतिमग्निमनुवेक्ष्यति ५९ विदुरस्तुतदाश्रयंनिशम्यकुरुनंदन ॥ हर्षशोकयुतस्तस्माद्रता
तीर्थनिषेवकः ६० सूतउवाच ॥ इत्युक्त्वाथारुहस्वर्गनारदःसहंतुंबुरुः ॥ युधिष्ठिरोवचस्तस्यहृदिहृत्वाजहाच्छुचः ६१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
प्रथमस्कंधेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ सूतउवाच ॥ संप्रस्थितेद्वारकायांजिष्णौबंधुदिदृक्षया ॥ ज्ञातुंमायामनुष्यस्यवासुदेवस्यचेहितम् १ व्यतीताःकति
चिन्मासास्तदातुशतशोनृपः ॥ ददर्शधोररूपाणिनिमित्तानिभृगूब्रह्म २ कालस्यचगतिरौद्राविपर्यस्ततुर्धर्मिणः ॥ पापीयसोनृणांवातौक्रोधलोभानृ
तात्मनाम् ३ जिह्मप्रायंव्यवहृतंसाध्यमिश्रंचसौहृदम् ॥ पितृमातृसुहृद्भातृदंपतीनांचकल्किताम् ४ निमित्तान्यप्यरिष्टानिकालेत्वनुगतेनृणाम् ॥ लो
भाद्यधर्मप्रकृतिदृष्टोवाचानुजंनृपः ५ युधिष्ठिरउवाच ॥ संप्रेषितेद्वारकायांजिष्णौबंधुदिदृक्षया ॥ ज्ञातुंचपुण्यश्लोकस्यकृष्णस्यचविवेचितम् ६ गताः
सप्ताधुनामासाभीमसेनतवानुजः ॥ नायातिकस्यवाहेतोर्नाहंवदेदमंजसा ७

च्छयागृहीतमनुष्यवेषस्यवासुदेवस्यईहितंचेष्टितंचज्ञातुंद्वारकांप्रतिसंप्रस्थितगते १ यदाकतिचिन्मासाःदिवसाःव्यतीताःअतिक्रान्ताःतदाशतशःसहस्राणिघोररूपाणिभयंकराणिनिमित्तान्याध्यात्मिका
धिभौतिकाधिदैविकानुत्पातान्ददर्शेत्यन्वयः अहस्तुमासशब्दोक्तयत्राचितायुतंत्रजेदित्यभिधानं तुशब्देनगृहीतम् २ उत्पातंदृष्ट्वाकिंचकारनृपइतितत्राह कालस्योति कालगत्यादिकंहृद्वानृपोऽनुजंभी
मसेनमित्यभाषतेत्यन्वयः विपर्यस्ताःव्यत्यस्ताःवसंतादीनामृतूनांधर्माःपुष्पोद्गमाःअस्यसंतीतिविपर्यस्ततुर्धर्मस्यकालस्य रौद्रामितिपाठात् गतेरपरिहार्यत्वंशक्ति क्रोधादिष्यात्माभमनोपेषांतेतथोक्ताःते
षांनृणांवातौश्रुत्वाजीवनोपायंप्रवृत्तिपापीयसोपापभूयिष्ठांद्दृष्ट्वा ३ व्यवहृतंदानोपादानादिव्यवहारंजिह्मप्रायंकापट्यप्रबुरंसौहृदंस्नेहंसाध्यमिश्रंस्वप्रयोजनोपेतित्रादीनांकल्कितांकलंकतांकलहंवा
४ अरिष्टानिअशुभानि अरिष्टपापशुभयोररिष्टमशुभेपिचेत्यभिधानमपिशब्देनाग्राहि पूर्वकालैवलक्षणयद्योतकस्तुशब्दः लोभादिनाअधर्मस्वभावम् ५ अत्रापिमासाःदिवसाः अहमंजसेदं
कारणंनवेदत्वमिदंवेत्त्वमितिवाक्यशेषः ७

आत्मनः स्वस्याक्रीडं स्थानमंगं निजाभूमिं यस्य पृथिवी शरीरमिदं पदेः पद्यदेव विपिणानादेन पृथगावदेवैष्वध्वमिति निर्दिष्टः स कालः प्रत्युपस्थितः आसन्नः अपि किम् ८ यस्य कृष्णस्य अनुग्रहात् पश्याम
स्माकं संपदादय आसंस्तेषां नः सकान्द आसन्न इत्यन्यः दाराभार्याः सपत्न्याः शत्रूणां विजयो लोकाः स्वर्गादयः प्रजाः पुत्राः ९ कुतः आशंकस इति तत्राह पश्येति दिव्यान् सूर्यप्रकाशादीन् भीमान् भू
कंपादीन् देहभवादीहिकानेत्रोत्फुरणादयः तैः सह वर्तमानाः सदैहिकास्तान् इति त्रिविधान् द्रष्टव्यातिरिक्ते कारणशून्यानशुभसूचकानुत्पातान् पश्य इत्यन्यः कीदृशान् बुद्धिमोहनं भयमदूरादिदानीमि
व आशंसतः कथयतस्तस्मादाशंक इति भावः १० दैहिकान् चोक्त्याह ऊर्वक्षीति ममोत्संगादयः पुनः पुनः स्फुरंतिकंपंते एते आरात् क्षिप्रं विप्रियं महांदास्यं तीत्यन्यः ११ अनलो भिरानेन
यस्याः सातथोक्ता मुखादिभिर्ज्वाला मुद्रांतीत्यर्थः एषा शिवायुगाली उपगच्छत मरुणमादित्यमभिमुखं रौतिरयति रटः सृगाला क्रोशेकाकाह्वाने च सारमेयः भवा १२ शस्ताः भारद्वाजादयः मांसव्ययप्रद
क्षिणं अपरे पशवो बस्तगर्भादयः मांसप्रदक्षिणं कुर्वति वाहानश्चार्दश्चोदं कुर्वतः मनसानिरूपयामे १३ मृत्युदूतः मरणसूचकः कपोतः शिलाकणशनपक्षी अग्नौ पदं करोति यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोती

अपि देवर्षिणादिष्टः सकालो यमुपस्थितः ॥ यदात्मनो गमाक्रीडं भगवानुत्सि सृक्षति ८ येषां नः संपदो राज्यं दाराः प्राणाः कुलं प्रजाः ॥ आसन्सपत्नविजयो
लोकाश्च यदनुग्रहात् ९ पश्योत्पातान्नरव्याघ्रभौमान् दिव्यान् सदैहिकान् ॥ घोरमाशंसतोऽदूराद्भयं नो बुद्धिमोहनम् १० ऊर्वक्षिबाहवो मह्यं स्फुरंत्यंगपुनः
पुनः ॥ वेपथुश्चापि हृदये आरादास्यंति विप्रियम् ११ शिवैषोद्यंतमादित्यमभिरौत्यनलानना ॥ मामंगसारमेयो यमभिरौदित्यभीतवत् १२ शस्ताः कुर्व
ति मांसव्यं दक्षिणं पशवोपरे ॥ वाहांश्च पुरुषव्याघ्रलक्षये रुदतो मम १३ मृत्युदूतः कपोतो ग्रावुलूकः कंपयन् मनः ॥ प्रत्युलूकश्च हंकारैरनिद्रौ शून्य
मिच्छतः १४ धूम्रादिशः परिधयः कंपते कुः सहाद्रिभिः ॥ निर्घातश्च महानासीत्साकंच स्तनयितुभिः १५ वायुर्वातिस्वरस्पशोरजसा विमृजंस्तमः ॥ अस्तुगव
र्षीति जलदाबीभत्समिव सर्वतः १६ सूर्ये हतप्रभं पश्य ग्रहमर्दं मिथो दिवि ॥ संसंकुले तु भगणे ज्वालिते इव रोदसी १७ नद्यो नदाश्च भुभिः सारांसि च मनोसि
च ॥ न ज्वलत्यग्निराज्येन कालोऽयं किं विधास्यति १८ नापि बंतिस्तनवत्सानदुह्यंति च मातरः ॥ रुदंत्यश्रुमुखा गावो न हृष्यंत्युषभा व्रजे ॥ देवतानि
रुदंती वसिद्यंति ह्युच्चलंति च १९

तिमंत्रात् इदं स्वप्ने दर्शनमिति ज्ञातव्यं । मेमनः कंपपञ्चलूकः प्रत्युलूकश्च मिथो हंकारे जगच्छून्यमिच्छतः सर्वनाशे यथा तथाह्वानं कुरुत इत्यर्थः कुहानमिति किंचित्पठंति कुहानं नाम तज्जातिध्वनिविशेषः
१४ परिधयः दिशः धूम्राः धूम्रवर्णाः ज्वालताः परिवेषावा स्तनयितुभिर्गशानिभिरकालमैव साकं महान् निर्घातः निर्भेगगर्जितम् १५ वायुः शंसत्यपकर्षकालमिदं वायुरिति रजसाधूल्या तमो धकारं
विसृज्य श्विष्टरस्पर्शः वायुर्वाति अथ दिव्यानाह अस्तुगिति जलदाः सर्वतो दिशो बीभत्समिव भीषकमिव अस्तुगुधिरं वर्षति १६ दिवि व्योम्नि परस्परं ग्रहमर्दं ग्रहगुहं भगणेन क्षत्रसमूहे संकुले सांकर्यसहिते भाव
प्रधानत्वद्योतनाय संसंकुल इत्युक्तं तेनापि भयप्रापकत्वमाह तु शब्देनैवं च देवं स्यादिति ज्योतिः शास्त्रं प्रमाणीकरोति रोदसीद्यावापृथिव्यौ ज्वालाकुले इव भातः १७ पुनश्च भौमानाह नद्य इति
स्वर्नद्यादीनां दिव्यत्वसंग्रहार्थं मंत्रनापाठि नदाः पुनश्च शोणादयः भुभिः निमित्तमंतरणकलुषाः निसर्गाज्येन ज्वलनस्वभावो बहिः आज्येन न ज्वलतीति यस्मादतोऽयं कालः
व्रजे गोष्ठे भश्च मुखे यासां तास्तथोक्ताः न हृष्यंति नाविष्करोति तटाघातं न कुर्वतीत्यर्थः देवतानि प्रतिमाः रोदनादौ योभावः तं कुर्वति १९ किं शमलं विधास्यति १८

एतमेवार्थं दर्शयति मंगलायेति सः अनंतः शेषः सखायस्य सो नंतः सखः आद्यः पुमान् लोका नां मंगलाय शुभा यक्षमाय प्राप्तयौ पातनाय बवाय वृद्धये वदु कुलसमुद्रे आस्ते को वा देत्यन्वयः वशब्दाः अर्थः स
मुक्त्यार्थः मंगलाद्येन कप्रयोजनार्थाः १५ यदवोयस्य कृष्णस्य बाहुद्वैः राक्षतायां स्वपुण्यां क्रीडतीत्यन्वयः कश्चिद्वपरमानंदं प्राप्य महापीठविकाइव मुक्ताइव परमानंदं प्रापयं वा वै श्रवणबाहुं
हृगुप्तचैत्रं प्राप्य महापीठविकाय क्षाडववा ३६ यस्य हरेः पादयोः शुश्रूषणं सेवालक्षणं तदेव मुख्यं कर्मेतेन साधनेन सत्यादयः सत्यभामा पुरः सराः द्रव्यसहस्रयोषितः षोडशसहस्रं सखायः स्त्रियः संख्ये
युद्धोन्नदशानि द्वादीन् निजित्य वज्रायुधस्यैद्रस्य वल्लभायाः शच्याः उचितास्तदा शिवस्तेषामिन्द्रादीनामा शिषः पारिजातादिकाः हरति आच्छिद्य स्वीकुर्वतीत्यन्वयः ३७ यस्य हरेर्बाहुद्वानामभ्युदयो
दिग्विजयश्च श्रीस्तामनुजीवितुं शीलं अतएवाकुतोभयाः यदुप्रवीराः सुरसत्तमस्यैद्रस्य उचितां बाहुबलाहतामानीतां सुधर्मोत्पत्तिं सभामंघ्रिभिरनुदिनमाधिक्रमं त्याक्रम्यतिष्ठतीत्यन्वयः ३८ तव किमेतादृश
दुःखनिमित्तमिति पृच्छतीत्याह कश्चिदिति हेतात तेतव अनामयं कश्चिन्मुखं कुतः कुशलप्रश्न इति तत्राह भ्रष्टते जाइति भ्रष्टते जस्त्वेकारणं पृच्छति अलब्धेति अलब्धो मानो येन स
तयोक्तः न केवलं मानाभावः किंतु अवज्ञातश्च किमित्याह अवज्ञातइति पूर्वचिरोपि तोद्य किं वा क्षिप्रमागतः तत्त्वहीत्यर्थः ३९ अवज्ञाचङ्गितैः क्रियया वा वास्यात्तत्र तवैकेन सर्वैः किंवेत्यभि

मंगलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च ॥ आस्ते यदु कुलां भो धावाद्यो नंतः सखः पुमान् ३५ यद्बाहुद्वैर्गुप्तायां स्वपुर्णाय दवोर्चिताः ॥ क्रीडति परमानंदं महापौरुषि
काइव ३६ यत्पादशुश्रूषणमुख्य कर्मणा सत्यादयो द्वयष्टसहस्रयोषितः ॥ निर्जित्य संख्ये त्रिदशांस्तदा शिषो हरंति वज्रायुधवल्लभोर्चिताः ३७ यद्बाहुद्वैर्गुप्तायां
नुजीविनो यदुप्रवीरा ह्यकुतोभया मुहुः ॥ अधिक्रमं त्यां विभिराहतां बलात्सभामं सुधर्मोत्पत्तिं सत्तमोर्चिताम् ३८ कश्चित्तेनामयं तात भ्रष्टते जाविभासिमे ॥ अलब्ध
मानो वज्जातः किं वा तात चिरोपितः ३९ कश्चिन्नाभिहतो भावैः शब्दादिभिरमंगलैः ॥ नदत्तं युक्तमर्थं भयआशयाय वप्रतिश्रुतम् ४० कश्चित्त्वं ब्राह्मणं बालं गा
वृद्धं रोगिणं स्त्रियम् ॥ शरण्यो पसृतं सत्त्वं नात्याक्षीः शरणप्रदः ४१ कश्चित्त्वं नागमोगम्यां गम्यां वासकुतां स्त्रियम् ॥ पराजितो वाथ भवान्नो तमेनार्धमैः पथि
४२ अपिस्वित्पथं भुङ्क्थास्त्वं संभोज्यान् वृद्धबालकान् ॥ जुगुप्सितं कर्म किंचित्कृतवानसदक्षमम् ४३ कश्चित्प्रेष्ठतमेनाथ हृदयेनात्मबन्धुना ॥ शून्योऽसि रहितो
नित्यं मन्यसे तेऽन्यथा हिरुक् ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

प्रेत्यपृच्छति कश्चिदिति आदिशब्देनैगितक्रियेष्टहीते शब्दादिभिरवज्ञाने कारणं स्वदोषः परदोषो वा तत्र स्वदोषो नास्ति हीति पृच्छति नदत्तमिति वित्ताशयाप्राप्तेभ्योऽर्थभ्यो युक्तं योग्यं दास्यामीति प्र
तिज्ञातं तत्र दत्तं किमिति तीर्प्यैस्वदोषात् दत्त्वापित दाशापूर्तिर्पथं तं नदत्तमिति यं परदोषात् उभयं च न प्राप्तं हीति वादाक्यार्थः ४० ब्राह्मणादि सत्त्वं जीवजातं शरण्ये पसृतं शरणाधिं तया प्राप्तं शरणप्रदं स्त्वं नात्याक्षीः
रक्षामकृत्वा त्यक्तवानसि किं अरक्षितैस्ते रवज्जात इति वाक्यार्थः ४१ अगम्यां विधवां परित्रियं वा गम्यां असत्कृतां वा स्नानादि संस्काररहितां प्रदानकर्म्मरहितां वा स्त्रियं नागमः न गतवानसि किं इयं वपा
र्थं एवं विधं कर्म करोतीति काचित्स्वदोषाणि निमित्तावज्ञा ४२ आवृद्धबालकान् बालावधि सर्वान् अभोज्यान् भोजयित्वा पथं भुङ्क्थाः भुक्तवानसि किं संभोज्यां निविष्टां सह भोक्तुं योग्यान् वर्जयित्वा भुक्तवानसी
त्यर्थः असदक्षमं कर्तुं मशक्यं तादृशं किंचित् शास्त्रे निषिद्धं कर्म कृतवान् किं एकादशीभोजनं स्वर्णं स्तेयं निधानोद्वरणमित्यादि जुगुप्सितं कर्म ४३ उक्तं सर्वविच्छादयत्वेन पूर्णमिति मत्वा कारणां
तरं पृच्छति अथेति अथं नित्यं प्रेक्षादिगुणत्वेन मन्यसे तेन सर्वतः प्रेष्ठेन प्रियतमेन हृदयेन मनोहारिणाऽत्मबन्धुना स्वाभाविकबन्धुना कृष्णेन रहितो विपुक्तः सन् शून्योऽमंगलोऽसि किंचित्तेतव रुक्शरीर

प्रभाऽन्यथा नपूर्ववद्वि यस्मात्तस्मात्तेनवियुक्तोऽमंगलोभवितुमर्हसीति मन्ये नित्यं प्रेष्ठतमेनरहितः ज्ञान्योस्मीत्यात्मानं हृदयेन मन्यसे सर्वथा तव शरीरकृतिस्त्वन्यथा नपूर्ववदिति वा प्रेष्ठेन तेनरहितः शून्योस्मीति मन्यसे अन्यथा तथा मननाभावैरुक्रोरो गोमनोव्यथा कथामिति वा त्वंमविष्टत्वादत्तैमैकानिष्टत्वाच्च कृष्णप्रेष्ठत्वाच्च लोकशास्त्रानिषिद्धं न करोषि हि तस्मात्तेन कृष्णेन विद्युक्तत्वात्तव विच्छाया त्वमिति मन्यइति हि शब्दार्थः ४४ इति श्रीभा० म० प्रथमस्कंधे विजय० टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ भगवति भक्तिविधानार्थदुःस्वकथनव्याजेन तन्महिमा प्रातिपाद्यते स्मिन्नध्याये कृष्णस्य विश्लेषेण वियोगेन कर्षितः उक्तनानां शंकाया आस्पदं शोकाग्निना शुष्यति विद न हृत्सरो जेयस्य तत्तथोक्तः अतएव हतप्रभं नष्टं तिरुपं आकारं दृष्ट्वा भ्रात्रा राज्ञा विवर्णितः एवंवा एव वेति बहुकोटि विषयीकृतः तमेव विभुमनुध्यायन् निरंतरं रं चितयन् कृष्णस्य सखाजुनः प्रतिभाषितुना शक्रोदित्येकान्वयः १ २ शोकहेतूनामनेकत्वाद्बहुवचनं शुचः शोकान् कृच्छ्रेण संस्तभ्य पाणिना नेत्रजमश्रु आमृत्य कृष्णस्य पारोक्ष्येणा प्रत्यक्षत्वेन समुन्नद्धेन प्रणयेन कदानुपश्येयमित्यौत्कंठयेन कातरः विवशः ३ सारथ्यादिषुकर्मसख्यादिकं सम्यक्स्मरन् अर्जुनो बाष्पेण निमिचेन गद्गदया स्खलंत्यागिरा भग्नजं नृपमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणा हेत्येकान्वयः ४ देवानपि विस्मापयतीति देवा विस्मापनं महत्तेजः सामर्थ्यं लक्षणं येन कृष्णेनापहृतं सैव नीतितेन बंधुपिणा प्रधान बंधुना हरिणा अर्जुनो हं वंचित इति हरौ न दोष आरोप्यते किं तु तेन वियुक्त इति

सूत उवाच ॥ एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विवर्णितः १ शोकाग्निं शुष्यद्वद न हृत्सरो जं हतप्रभम् ॥ विभुं तमेवानुध्याय शक्रोत्पतिभाषितुम् २ कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिना मृज्य नेत्रजम् ॥ पारोक्ष्येण समुन्नद्धप्रणयौत्कंठ्यकातरः ३ सख्यं मैत्रीसौहृदं च सारथ्यादिषु संस्मरन् ॥ नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ४ अर्जुन उवाच ॥ वंचितो हं महाराज हरिणा बंधुरूपिणा ॥ येन मे पहतं ते जो देवा विस्मापनं महत् ५ यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्याप्रियदर्शनः ॥ उक्थेनरहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा ६ यत्संश्रयाद्दुपदगे हउ पागतानां राज्ञां स्वयं वरमुखे स्मरदुर्मदानाम् ॥ ते जो हुतं खलु मया विहतश्च मत्स्यः स जीकृतेन धनुषाऽधिगता च कृष्णा ७

तद्वियोगमात्रं वियोगोपि गृहीतमानुषाकारेण न साक्षात्सर्वद्विदिसि विहितत्वात्तस्येत्यभिप्रायेण बंधुरूपिणे त्युक्तं तस्माच्छोकाच्छून्योस्मीति भावः ५ एतमर्थं सदृष्टांतमाह यस्येति यथोक्थेन प्राणेनरहित एष देहो मृतकः कुणप इति प्रोच्यते तथा यस्य कृष्णस्य क्षणवियोगेन लोकोऽप्यप्रियमंगलं पश्यतीत्यप्रियदर्शनः यस्मात्तस्माच्छून्यत्वमित्यर्थः प्राणत्यागेऽपि त्रादिशरीरमपि पुत्रादेरप्रियत्वात्तबहिर्भूपौ निक्षिप्येत्येयथा तथाहमपि बंधुभिरप्रियत्वाद्बह्वात इव दृष्ट इति भावः ममायं लोको देहोऽप्रियदर्शनो नाजात इति वा प्रथमहि शब्देन प्राणावियुक्तदेहस्य कुणपत्वं श्रुतिसिद्धिमिति दर्शयति न केवलमहमेव प्रियदर्शनः किंत्वयं लोको बंधुजनो द्वारवत्यादि प्रदेशो वा उक्थेन पित्रादिना वियुक्त एवं बंधुजनोपीति दृष्टांतं योजना ६ यत्संश्रयात्सन्निधावित्यादियदनुभावनिरस्तचित्ता इत्यंतानां श्लोकानां तेनाहमद्यमुषित इति मध्यगतेन श्लोकेन मध्यकुलकन्यायेनान्वयः यत्संश्रयाद्यस्य कृष्णस्य सेवाबलात्तदुपदगे हेपांचालपुरे स्वयं वरमुखे स्वयं वरं श्रेष्ठे उपागतानां मिलितानां स्मरकारणेन जातो दुष्टां मदोयेषां तितथोक्ताः ते भाराज्ञां जरासंधादीनां तेजोभिमानलक्षणं मये दर्शनं हतं किंच मया कृष्णादौ पदीचाधिगतविदाध्ययनवदादरेण प्रोक्तयेकान्वयः ७

यस्यसन्निधावहमेवामरगणैःसहवर्तमानमिन्द्रचतरसारवेगेनबलेनचविजित्यस्वाहवाख्यवनमपिपाचमानापअग्रयेअदादत्तवानरिम
क्तामयनाम्नातक्षणाकृतासभामयालब्धा यत्सन्निधानविशेषादिति योज्यं तेतवाध्वरेयज्ञेराजसूयलक्षणेदिग्भ्यआगतनृपतयोबालितेतुभ्यमहरन्दुरित्यन्वयः ८ गदाख्यमायुधं चसत्त्वंचहृदयसारश्च
वीर्यवीरभावश्चसत्त्वंमानसबलंचवीर्यकापबलंचवापस्पसगदायुधसत्त्ववीर्यः तवानुजोमज्येष्ठेभिर्मसेनोनृपाशिरःस्वर्धिर्यस्यसतथोक्तःतंजरासंधयत्संनिधावहनहृतवानित्यन्वयः किमर्थमस्वार्थेराज
सूययज्ञमुद्दिश्यजरासंधेनतेनप्रमथनाथमस्वायठद्रमुद्दिश्यपुरुषमेधाख्ययज्ञायाहतायहीतायेनकृष्णेनमोचिताः जरासंधवधेनेतिशेषः भूयस्तेतवाध्वरेबालिमभ्युदनयन्आभिगम्यानीतवतंइत्यन्वयः
वष्टिभागुरिल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरित्यत्राभेरप्युपसंख्यानंकर्तव्यम् ९ कुरुसभायांतवपत्न्याद्रौपद्याअपिराजसूयनास्त्रिमस्त्रेनकृतेनमयाभिषेकेणश्लुधिष्टंअतिशयेनश्लाघयतममत्एवचारुचिरंकव
रेकेशबंधनंयैरक्षकितवैर्दुःशासनदिभिःस्पृष्टयत्तत्कवरंविकीर्ययत्पदयोःपतितायाःअश्रुमुख्यःअश्रुप्रधानोयःसःतत्पदयोःपतितत्वादेवतत्त्रियःतेषांकितवानास्त्रियोभायाःविमुक्तकेशयः भीमाविद्धगदा

यत्सन्निधावहमुखांडवमग्नयेदामिन्द्रचसामरगणंतरसार्वाविजित्य ॥ लब्धासभामयकृताद्भुतशिल्पमायादिग्भ्योहरन्नुपतयोबालिमध्वरेते ८ यत्सन्निधौनृपशि
रोग्रिमहन्मस्वार्थआर्योनृजस्तवगदायुधसत्त्ववीर्यः ॥ तेनाहताःप्रमथनाथमस्वायन्मोचिताभ्युदनयन्बालिमध्वरेते ९ पत्न्यास्तवापिमखक्लृप्तम
हाभिषेकश्चाविष्टचारुकवरंकिर्तवैःसभायाम् ॥ स्पृष्टंविकीर्यपदयोःपतिताश्रुमुख्योयैस्तत्त्रियोन्यकृततत्सविमुक्तकेशयः १० यत्तेजसाथभगवान्नुयुधिशू
लपाणिर्विस्त्रापितःसगिरिशोस्त्रमदात्रिजंमे ॥ अन्येपिचाहममुनैवकलेवरेणप्राप्तोमहेंद्रभवेनेमहदासनार्धम् ११ तत्रैवमेविहरेतोभुजदंडयुग्मंगांडीवल
क्षणमरातिवधायदेवाः ॥ सेंद्राःश्रितायदनुभावितमाजमीढतेनाहमद्यमुषितःपुरुषेणभूम्ना १२ यद्वांधवःकुरुबलाब्धिमनंतपारमेकोरथेनतरसातर
मार्यसत्त्वः ॥ प्रत्याहृतंपुरधनंचमयापरेषांतैजःपरंमणिमयंचहृतंशिरोभ्यः १३

भग्नोरुदंढान्स्वपतीनाल्लग्यरुदतीर्विकीर्णकेशपाशाःन्यकृतनितरामकर्षादिदित्येकान्वयः अश्रुशब्दउभयाल्लिङ्गोप्यस्तिर्धनुःशब्दवत् १० यरयेतेजसायुधिवराहानिमित्तयुद्धेविस्त्रापितःविस्मयंग
मितःशूलंपाणौयस्यसगूलपाणिःसगिरिशःनिजमर्धंशशुपताख्यंममहामदादित्यन्वयः अन्ये लोकपालाअपिस्वस्वमस्त्रंददुरितिशेषः अपिचासुनोहममुनैवकलेवरेणमान्येनमहेंद्रभवनेअमरावत्यामहतो
देवेंद्रस्यासनार्धप्राप्तइत्येकान्वयःअथान्यच्चश्रीकृष्णमाहात्म्यंवक्ष्यामि विशेषतइत्यथशब्दार्थः ११ येनकृष्णेनानुभाविंतेप्रवृद्धबलवत्कृतं गांडीवज्याघातलांछनभुजदंडयुग्मंश्रिताःकेइंद्रेणसहवर्तमानाः
देवाःअरातिवधायनिवातकवचनान्नांशत्रूणांहननाय कस्यभुजदंडयुग्मं तत्रमहेंद्रभवनएवविहरतःक्रीडमानस्यमेमम १२ येषांबांधवोहंकुरुभिर्विराट्गोग्रहणेअनंतपारंअदृश्यतीरांतरं अनं
तअपरिच्छिन्नःपारःपूर्तिर्यस्यसतथातंकुरुसेनासमुद्रंरेथेनतरसाविगेनातरंतीर्णवानस्मीत्यन्वयः कथंभूतःएकोऽसहायःआर्यसत्त्वःपूज्यबलःकिंच यद्वांधवेनमयाविराट्पुरगोर्धनंचप्रत्याहृतंपुनरानीतं
तथापरेषांशत्रुभूतानांभीष्मादीनांशिरोभ्योमणिमयंधनमुष्णीषलक्षणंनकवल्हंतींकतुपरंकवल्हंतेजाभिमानलक्षणंसामर्थ्यमेवापहृतमित्यन्वयः १३

राजन्यवर्षाणां श्रेष्ठानां रथानां मंडलैः समूहे मंडितासु अलंकृतासु भीष्मश्च कर्णश्च गुरुश्च शल्यश्च ते तथोक्ताः तेषां सेनापतीनां च मूषसेनासु मध्ये मम
वरथयूथपानां भीष्मादीनां आयुर्धनां सिचसहसाशीघ्रं दशादशैतेनाच्छेत् अपाहरदित्येकान्वयः च शब्द एवार्थे यदा छेत्तुं शक्यं नायुधादिना समुच्चये वा १४ गुरुभीष्मादिभिर्निष्ठापितानि प्रयुक्तानि अथ
यमहिमानि अचिंत्यसामर्थ्यानि अस्त्राणि यस्य द्योः पुभजेषु प्रणिहितं निक्षिप्तं मानोपस्पृशुः न तापं च कुरित्यन्वयः स्पृशउपतापे इति धातुः कानि कानि बभूवुः अशुप्रतिनि आसु प्रयुक्तानि नृहरि
दांसं प्रह्लादं यथानव्ययं यति तथेति १५ हेनरैर्द्र दशीं सर्वज्ञो य ईशो रणमूर्ध्नि अलब्धं रूपं कनाप्यज्ञातपूर्व रूपं भवेददत् सूत्रादयः मुख्यप्राणमुखादेवास्तं न विदुरिति यद्यस्मात्तस्मादीशोऽतर्क्यविहारः
अचिंत्यक्रीडइत्यन्वयः लब्धरूपमानं द्रूपमिति वा कथं भूताः सूत्रादयः यस्य मायया मोहकशक्त्या आवृतदृशः पिहितनेत्राः नष्टज्ञाना इति यावत् कथमावृतदृश इति तत्राह अहमहमिति भव्याः ज्ञानुयो
ग्यतावंतः सकलमंगलरूपा इति वा १६ भव्यामुमुक्षुवो यत्पादपद्ममवायभजंति यस्य श्रीकृष्णस्यानुभवेन महिम्नानिरस्तं मुग्धं चित्तं येषां ते तथोक्ताः अरयः कर्णादयो मां न प्राहरन्नायुधघ्नन् कथं भूताः रथिनः

यो भीष्मकर्णगुरुशल्यचमूष्वदभ्रराजन्यवर्यरथमंडलमंडितासु ॥ अग्रे च रोममरथे रथयूथपानामायुर्मनां सिचदशासहसाय आर्छेत् १४ यद्दोषु मां प्र
णिहितं गुरुभीष्मकर्णद्रौणित्रिगर्तशल्यसंधवबालिहकाद्यैः ॥ अस्त्राण्यमेयमहिमानि निरूपितानि नोपस्पृशुर्दृहरिदासमिवासुराणि १५ यन्मे नृपेन्द्र
तदतर्क्यविहार ईशो यो लब्धरूपमवदद्रणमूर्ध्नि दर्शो ॥ यन्मायया वृतदृशो न विदुः परंतं सूत्रादयो ह महमस्मि ममेति भव्याः १६ सौत्ये वृतः कुमतिना तमदर्श
श्च रोमे यत्पादपद्ममभावाय भजंति भव्याः ॥ संश्रान्तवाहमरयो रथिनो भुविष्ठं न प्राहरन् यदनुभावनिरस्तचित्ताः १७ नर्मण्युदाररुचिरस्मितशोभनानि हे पा
थं हेऽर्जुन सखे कुरु नंदनेति ॥ संजल्पितानि नरदेवहृदि स्पृशानि स्मर्तुं छुठंति हृदयं मम माधवस्य १८ शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वैकया द्वय
स्य ऋभुमानि निति विप्रलब्धः ॥ सख्युः सखे वापि तु वतनस्य सर्वे सेहे महामहितया कुमते रघवं १९

रथादियुद्धसाधनोपेताः किं विशिष्टं मां भुविष्ठं भूमौ स्थितं सम्यक् श्रान्ताः वाहाः अश्वायस्य सतथोक्तः तं श्रान्तानां वाहानां जलपानाय रथादिवरुह्य युद्धसाधनमंतरेण भूमि तले स्थितामित्यर्थः सोयमीश्वरः कुम
तिना मयो मे मतं संबंधिनि सौत्ये सारथ्यकर्मणि वृतः किं विशिष्टः आत्मानं ददातीत्यात्मदः यथात्मदा बलदा इति श्रुतेः अद्य ते न भूम्ना पुरुषेण भुवि तोस्मीति परमोन्वयः १७ हेनरैर्द्र दशीं सर्वज्ञो य ईशो रणमूर्ध्नि अलब्धं रूपं कनाप्यज्ञातपूर्व रूपं भवेददत् सूत्रादयः मुख्यप्राणमुखादेवास्तं न विदुरिति यद्यस्मात्तस्मादीशोऽतर्क्यविहारः
स्पृशानि मनोहराणि हे पार्थ अर्जुनेत्यादीनि गोष्ठ्यां संजल्पितानि नर्मण्युदाररुचिरस्मितशोभनानि उदारंगंभीरुचिरयस्मितं तेन शोभना
नि मंगलानि १८ ममायं कृष्णो विषयस्यः अहमेतादृशेन कृष्णेन समानवयस्कत्वाद्भुमान् सदैव इति भावेन परमेष्ठे देवेन श्रीकृष्णेन शय्यादिष्वैकया चेतनं वचितः तादृशबुद्धेस्तदधीनत्वात् परदेवतया श
य्याद्यैक्यमपराधो हि यस्मात्तस्माद्भुवि तोस्मि शय्यादिषु ऋभुमानं महात्मा मया विप्रलब्धस्ति रस्कृतः किमिति वयस्यः सखे त्वयैकपठ्यवहारां तत्तथापि महामाहात्म्ये न ममापराधं सेह इति वा १९
वंधितोऽपि महामहितया कुमते मेऽंधं सेह इति वा शय्यादिषु ऋभुमानं महात्मा मया विप्रलब्धस्ति रस्कृतः किमिति वयस्यः सखे त्वयैकपठ्यवहारां तत्तथापि महामाहात्म्ये न ममापराधं सेह इति वा १९

*****

शून्योस्मीतिविकल्पं पुनः स्पष्टं परिहरतीत्याह सोऽहमिति हेनूद्रसखयाजन्मप्रभृतिसहवर्तमानेनपियेणविषयः ॥ दिमुख्यपक्षेणसुहृदाभिमित्तबन्धुनाहृदयेनातिस्निग्धेनकृतिकृतिनवापुरुषोत्तमेनभराक्षर
मतीत्यवर्तमानेनश्रीकृष्णेनरहितः शून्योऽभंगलोस्मीत्येकान्वयः येनमेवद्वन्द्वेतेजइत्येकद्विवृणोतिअध्वनीति भंगराजनउरुक्रमस्यहरेः परैग्रहंकलत्रंरक्षणागच्छसद्भिरसाधुभिर्गोपैरबलायोषेविविनिर्जितो
स्मिन्नस्मात्तेनमत्तेजोपहतमितिभावः २० तदेवस्पष्टयतीत्याह तदिति धनुस्तद्वैतदेव तद्वैतः तादृशाः शराः सरयः तादृशोरयः तेहयाः तादृशाः अन्वाः रथीसोहंनान्यः यतः यस्मैनृपतयः आमनन्ति त
त्सर्वमीशरिक्तंश्रीकृष्णतेजसाविहीनंक्षणेनअसत्तनाशवत्अप्रयोजकमभूत्कथमिव भस्मानिहुतमिव कुहेकेनराद्वंरैणासिद्धमिव ऊरेऊखरेउत्तमिव भस्मानिहुतस्यमंत्रोच्चारणादिनाकिंचित्फलंस्या
दित्यतः कुहेकेति ऐंद्रजालिकेनकुटुंबभरणमुद्दिश्यद्रव्याहरणात्तच्छीवनेनैहिकफलदर्शनादित्यतउक्तमुप्रमूरयति नतत्राकिंचित्पञ्चप्ररोहतीत्यभिप्रायेणनिदर्शनत्रयमुक्तमितिबोदितव्यम् २१ कश्चिदानर्तपु
यीमित्यादिबांधवकुलप्रभं परिहरतीत्याह राजास्मिन्ति सुहृत्पुरेद्वारवत्याम् २२ नाम्नावारुणीवरुणनिर्भितामिदिरांमदकींसुरापीत्वा अन्यचनिमित्तमस्तीत्याह विप्रशायेति ब्राह्मणशापेनविमूढानां
कृत्याकृत्यज्ञानरहितानां अतएवात्मानमजानताम् २३ इदंयद्वचनियनमपिश्रीकृष्णकृतमित्यभिप्रेत्यद्वैतत्याह प्रायेणेति भूतानिमित्थोनिर्घातिभावयंतिउत्पादयंतिचेतीतिपतदीश्वरस्यभगवतोविशिष्ट

सोहंनृपेन्द्ररहितः पुरुषोत्तमेनसख्यापियेणसुहृदाहृदयेनशून्यः ॥ अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमंगरक्षन्गोपैरसद्भिरबलेविविनिर्जितोस्मि २० तद्वैतनुस्तद्वैषवः सर
थोहयास्तेसोहंरथीनृपतयोयतआमनन्ति ॥ सर्वक्षणेनतदभूदसदीशरिक्तंभस्मन्हुतंकुहकराद्धमिवोत्तमूपे २१ राजंस्त्वयानुष्ठानांसुहृदानंसुहृत्पुरे ॥ विप्र
शापविमूढानानिघ्नतांमुष्टिभिर्मथः २२ वारुणीमदिरांपीत्वामदोन्मथितचेतसाम् ॥ अजानतामिवात्मानंचतुःपंचावशेषिताः २३ प्रायेणैतद्भगवतइ
श्वरस्यविचेष्टितम् ॥ मिथोनिघ्नंतिभूतानिभावयंतिचयन्मिथः २४ जलौकसांजलेयद्वन्महांतोदंत्यणीयसः ॥ दुर्बलान्बलिनोराजन्महांतोबालिनोमि
थः २५ एवंबलिष्ठैर्यदुभिर्महाद्भिरितरान्विभुः ॥ यदून्मदुभिर्न्योन्यंभूभारंसंहारह ॥ कंटकंकटकेनैवद्वयंचापीशितुःसमम् २६ देशकालार्थयुक्तानि
हृत्तापोपशमानिच ॥ हरंतिस्मरताश्चित्तं गोविंदाभिहितानिमे २७ सूतउवाच ॥ एवंचितयतो जिष्णोः कृष्णपादसरोरुहम् ॥ सौहोर्देनातिगाढेनशांतासी
द्विमलामतिः २८ इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १४ ॥

चेष्टितमितिमन्येप्रायः शब्दस्यप्राचुर्यार्थवाचित्वेप्यत्रावधारणार्थएव चशब्दः समुच्चयार्थः २४ इममर्थसोदाहरणंस्पष्टयतीत्याह जलौकसांमिति जलौकसांयादसांमध्येमहांतोऽणीयसोऽणुतरानंद
ति बलिनोदुर्बलान्भक्षयंति येमहांतः येचबलिनः तामयोन्योन्यंभक्षयंतियथा २५ एवंविभुर्बलिष्ठैर्महाद्भिरितरान्दत्वायदुभिरेवयदून्न्योन्यंहत्वाभूभारंदैत्यकुलंसंहारेत्येकान्वयः भूभारहरणमेवाव
तारप्रयोजनमित्येतत्तद्वशब्देनाह यद्वाहृदंवाभ्युदयानुजीविनः यदून्मदुभिर्न्योन्यमित्याद्युक्तंपालनंसंहरणंचहरेर्विषममितिचेत्तत्राह द्वयोर्मिति तत्तत्कर्मानुसारिफलदातुरीश्वरस्याप्रकामस्यतेषांसंजीव
नंमरणंचेतिद्वयंसममेव जीवनेनोपादेयाभावान्मरणेनहान्यभावाच्चातः द्वयंनविषममितिभावतः २६ स्वदुःस्वकारणंभूतइत्याह देशेति देशकालार्थयुक्तानितत्तद्देशतत्तत्कालतत्तद्वत्तुचितानिहृत्तापोपशमना
निअहंकाराश्चित्तसंसारसमुद्रशोषणकारणानिगोविंदस्याभिहितानिवनानिस्मरतोमचित्तंहरंतीत्यस्मात्तद्वहित्वेनशोचामीत्येकान्वयः २७ बांधवनिमित्तस्नेहलक्षणभक्त्यतिशयेनतच्चर
णस्मरणमाह एवमिति अतिगाढेनातिशयेनदहनतत्रैवातिशयेनमग्रेनया सौहोर्देनप्रमलक्षणभाक्तसाधनेनकृष्णपादपद्मभक्तप्रकारेणस्मरतो जिष्णोर्निर्मलामतिर्मननसमर्थबुद्धिः शांतासुखपू
र्णापूर्वस्मादतिशयेनभगवानिच्छावतीआसीदित्येकान्वयः ॥ २८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकटटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

*****

नन्वजुनस्य नानाविधक्षत्रहत्यापापोपरक्तापास्तामस्याबुद्धेर्नैर्मल्यं कथं युज्यत इत्याशंक्य जीवन्मुक्तेष्वे कत्वात् भगवदपेक्षया बुद्ध्याकृतदुष्टक्षत्रहृत्यस्य तस्य मते नैर्मल्यं युक्तमिति दर्शयति वासुदेवेति ब्रह्मसंप
न्या ब्रह्मणो वगत्या ब्रह्मपरोक्षज्ञानेन विशोकस्तस्मादेवाच्छिन्नो निवृत्तौ द्वैतसंशयौपस्मात्सतथोक्तः द्वैतं द्वीतिं द्विधा गतं ज्ञानं तस्य भावः द्वैतं अन्यया ज्ञानमिति यावत्संशय इदं वाऽदेवेत्युभयकोटिविषयज्ञानं
विच्छिन्नबो जीवब्रह्मभेदविषयः संशयो येनेति वा लीना अपसारितापकृतिरहंकारात्मिका यस्मात्सतथोक्तः भावप्रधानो निर्देशः तस्माच्छीनप्रकृतिस्वाभिर्गता निस्स्वादिगुणकार्याणि यस्मात्सतथोक्तः त
स्य भावो नैर्गुण्यं तस्मादालेगत्वात्सूक्ष्मशरीररहितत्वादसंभावोऽनारब्धकर्ममूलाया पुनरुपत्तिस्तया वर्जितः अनारब्धकर्मणा ज्ञानोदयेन नाशादारब्धकर्मणा मेवोर्विरितत्वाज्ज्ञानोदयकाल एव भूतः सन्नजु
नोरणमूर्धन्यारब्धकर्मणा स्वधर्मैर्अधर्मबुद्धये स्वात्मने भगवता यत्ज्ञानं गीतं उपदिष्टं तदारब्धकर्ममूलैः कालकर्ममूलैः कालकर्ममत्तमसाचावृतं पुनरर्ध्यगमदवगतवानावर्तितवानित्यन्वयः कीदृशः
वासुदेवस्यार्ब्धकर्मणा स्वधर्मैर्अधर्मबुद्धये स्वात्मने भगवता यत्ज्ञानं गीतं उपदिष्टं तदारब्धकर्ममूलैः कालकर्ममूलैः कालकर्ममत्तमसाचावृतं पुनरर्ध्यगमदवगतवानावर्तितवानित्यन्वयः कीदृशः
बुद्धिर्यस्य सतथा अत्र न सर्वारब्धकर्मणा निर्भय न मेभिर्प्रेतं किंतु महता भगवत्कारुण्यादिना कारणेने केषां चिदेव तस्य तावदेव चिरमिदं तस्यादि सूत्रश्रुतिविरो
धः स्यान्महताकारणेनैव प्रारब्धान्यपि कानिचित्कर्मणि क्षयमायां तिब्रह्मदृष्टिमतः क्वचित्कृत्वाच्च अतोत्राशेषशब्दो निर्भय न योग्याशेषप्रारब्धविषय इति भावः १ २ ३ एवं यादवसंस्थां

सूत उवाच ॥ वासुदेवां द्वयभिध्यानपरिवृंहितरंहसा ॥ भक्त्या निर्भयिता शेषकषायधिषणोऽर्जुनः १ गीतं भगवता ज्ञानं यत्तत्संश्राममूर्धनि ॥ कालकर्मत
मोरुद्धं पुनरर्ध्यगमद्विभुः २ विशोको ब्रह्मसंपत्त्या संच्छिन्नद्वैतसंशयः ॥ लीनप्रकृतिर्नैर्गुण्यादालिगत्वा दसंभवः ३ निशम्य भगवन्मार्गं संस्थां यदुकुलस्य च
॥ स्वः पथाय मातैर्वैक्रेनिवृत्तात्मा युधिष्ठिरः ४ यदा मुकंदो भगवानिमां महजहौ स्वतन्वा श्रवणीयसत्कथः ॥ तदा हरावप्रतिबुद्धचेतसामभद्रहेतुः कलिरन्वव
तत ५ युधिष्ठिरस्तत्परि सर्पणं बुधः प्रेरचराष्ट्रैश्च गृहेतथात्मनि ॥ विभाव्य लोभानृतजिह्वा हिंसनाद्यधर्मचक्रं गमनाय पर्यधाव ६ स्वराट्पौत्रिं विनीतं तमा
त्मनोऽनवमंगुणैः ॥ तोयनी व्यापतिं भूमे रभ्यर्षिं च द्रजाद्वये ७ मथुरायां ततो वभ्रं शूरसेनपतिं ततः ॥ प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः ८

श्रीकृष्णस्वधामप्राप्तौ चाभिधाय पांडवस्वर्याणि मुमुक्षुमते निशम्योति भगवतः श्रीकृष्णस्य स्वधामगमनप्रकारं यदुकुलस्य संस्थां विनाशं च श्रुत्वा निवृत्तात्मा गज्यादिभ्यो व्यावृत्तमनाः नितरां वृत्ते सदा चारे आत्मा
यस्येति वा युधिष्ठिरः कामक्रोधादिजयलक्षणयुद्धे स्थिरः स्वः पथाय स्वर्गमार्गाय वीराध्वने मातैर्वैक्रेनिवृत्तं चक्र इत्यन्वयः ४ स्वर्गो निर्णये कारणमाह यदेति यदा श्रवणीयसत्कथो मुकुंदः स्वतन्वा स्वाभिमत
यामूल्या इमां महजहौ स्वतन्वा श्रवणीयसत्कथः ५ बुधः विवेकज्ञानी युधिष्ठिरः राज्ञेपुरे च गृहे भायां दौ च तथात्मनि
स्वस्मिन् तस्य कलेः परितः सर्पणं व्याप्तिं विभाव्य ज्ञात्वा कलिव्याप्तिमूलं लोभाद्यधर्मसमुदायं च विज्ञाय गमनाय वीराध्वगमनाय पर्यधां निश्चितवानित्येकान्वयः प्रणिधानतु निक्षेपः परिधानतु निश्चय इत्यभि
धानं लोभशानृतं च जिह्वां कौटिल्यं च हिंसनं च लोभानृतजिह्वा हिंसनादि र्यस्य परुषादेस्तत्तथोक्तम् ६ स्वराट्चक्रवर्ती स्वपौत्रं तु गुणैरनवमं योग्यं पौत्रमभिमान्योः सुतं परीक्षितं तोयमेव नीवीवसनं
यस्याः सातथोक्ता तस्याः ७ मथुरायां मथुरायां निरुद्धपुत्रं नाप्रादक्षं शूरसेनविषयपतिमभ्यर्षिं चिदिति शेषः प्राजापत्यां प्रजापतिदेवत्यामिष्टिं निरूप्य सर्वदक्षिणां मिष्टिं कृत्वा अत्माग्नीनपिबत् आत्मनि समा
रोपयामास सकीदृशं श्वरः राज्यादिषु निर्विद्य संन्यसने समर्थः ८

तदेवाह विसृज्येति संछिन्नाशेषपापादिबंधनः ९ स्वप्नरणाकालएतच्चचित्तनीयमित्यभिप्रेत्यतत्कृतमित्याह वाचापिमिति वाचं च वागभिमानिनीमुमामनासिमनोभिमानिनेरुद्रे जुहोत अस्या आसेम
 नल्यो भवतीत्यचित्तयत्नतनुतदानीं कृतवानित्यर्थः तत्प्रमनः प्राणे मनः कारणे जुहाव मनसः परं उत्तमं मार्गं इतरे इतरस्मिन् अपाने उत्सर्गं कर्माभिमानिनि जुहाव धृत्या मनस एकाग्रतया सोत्सर्गं सवृ
 त्तिकं अपानं तत्परत्वे तस्मादपानात्पूर्वभाविनिव्याने अजो हवीदित्यदिश्रंशं तत्परसाद्धिः १० अथ अथानापानचित्तनानंतरं अवशिष्टावुदानसमानेति अत्रैवेति स्वस्वरूपेण पुत्राणापानव्याने
 बुहुत्वा लयं विचिंत्य तच्च चत्वं चत्वं संख्या विशिष्टं चानां कारणे मूलप्राणे अजुहोन्मुनिर्मौनी तत्पूर्वोक्तं सर्वतस्य मूलप्राणस्यापि कारणे आत्मानि स्वह
 दिस्थिते विष्णाव जुहोत् तंचात्मानं अव्यये विनाशरहिते ब्रह्मणि सर्वगते तदभिव्यक्ति कारणे विष्णाव जुहोदित्येकान्वयः अत्र वागादीं द्रियाणां तदभिमानि देवानां देवशरीराणां चाग्रावाज्यलयवत्स्वकारणे
 बुविलये एवेति ज्ञातव्यम् ११ चीरवासाः बलकलवस्त्रः निराहारः प्रनुष्या अवर्जितः बद्धवाग्वचनवृत्तिविधुरः मूर्धजाः केशाः जडादिव दात्मनो रूपं दर्शयन् बाधिरोगया तथा अशृण्वन्नत एवानपेक्षमाणः
 स्वयंगेहाभिरगादित्येकान्वयः १२ यावच्छरीरपातं भुवं प्रदक्षिणी कृत्वा निरंतराटनमेव संकल्प्य हृदि परं ब्रह्म व्यापयन् क्षत्रियैर्महात्मभिः गतपूर्वा मुदीचीमाशामुत्तरां दिशं प्रविश वीरगतिं गमिष्यन् यतो
 गतो नावर्तेत यां वीरगतिं गतः पुनर्न विर्वेत ततामित्यन्वयः १३ भ्रातरः भीमसेनादयः अधर्ममिश्रेण अधर्मप्रधानेन १४ आत्मनः परमात्मनः स्वरूपमात्म्यं तिकं सर्वातिशयमथवात्मनः स्वस्य भा

विसृज्य तत्र तत्सर्वं दुकूलवल्यादिकम् ॥ निर्ममो निरहंकारः संछिन्नाशेषबंधनः ९ वाचं जुहाव मनसितत्प्राण इतरे परम् ॥ धृत्या ह्यपानं सोत्सर्गं तत्परत्वे ह्यजो
 हवीव १० त्रित्वे ह्युत्वाथ पंचत्वं तच्चैकत्वे जुहोन्मुनिः ॥ सर्वमात्मन्य जुहवी ब्रह्मण्यात्मानमप्यये ११ चीरवासानिराहारो बद्धवाङ्मुक्तमूर्धजः ॥ दर्शयन्नात्मनो
 रूपं जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ अनपेक्षमाणो निरगादशृण्वन् बाधिरोगया १२ उदीचीं प्रविशेशां गतपूर्वा महात्मभिः ॥ हृदि ब्रह्म परं ध्यायन् नावर्तेत गतो य
 तः १३ सर्वतमनुनिर्जग्मुर्भ्रातरः कृतानि श्रवाः ॥ कलिनार्धममिश्रेण दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रजाभुवि १४ तेषां धृक्कृतसर्वार्थाज्ञात्वा त्यंतिकमात्मनः ॥ मनसा धा
 रयामासुर्वकुंठचरणां बुजम् १५ तद्वचानोद्विक्तया भक्त्या विशुद्धाधिषणाः परे ॥ तस्मिन् नारायणपदे एकांतमतयोपतन् १६ अवापुर्दुरवापंते असाद्भिर्विषया
 त्मभिः ॥ विधूतकल्मषस्थानं विरजेनात्मनैव हि १७

त्यंतिकं मंतकाले कर्तव्यं ज्ञात्वा साधुसम्पक्कृतोऽनुष्ठितः सर्वार्थो धर्मादियैस्ते तथा साधुना कर्मणा पुण्यलक्षणेन कृतां विच्छिन्ना निरस्ताः सर्वे अर्थाः शब्दादिविषया यैस्ते तथोक्ता इति वा कृतं छिद न इति धातुः
 अत्र हरौ मनोधारणं नामाखंडस्मरणमिति ज्ञातव्यम् १५ इत्थं नारायणचरणं बुजं हृदि संविधाय तद्वचानोद्विक्तया भक्त्या विशुद्धमतयोऽहोभिः सप्ताभिर्भुवं प्रदक्षिणी कृत्य गंगमादनगिरिविवरे बद्धयां ख्यं ना
 रायणाश्रमं प्राप्य तस्मिन् परमनोहरे नारायणपदे नारायणाश्रमे एकांतमतयः एकांतं नारायणं ध्यायंतस्ते पांडवाः अपतच्छरीराणि तत्पुंजु रित्यन्वयार्थः एकमनस्कावा १६ शब्दादिविषयमनस्कैरसिद्धिर्म
 गलैः पुरुषैर्दुरवापंगंतुमशक्यं निरस्तजरा मरणादिकल्मषस्थानं स्वस्वमूलरूपां विरजेन राजादिगुणात्मकं लिङ्गशरीराभिमानराहितेनात्मना मनसा उपलक्षितास्ते प्राप्ता इत्येकान्वयः एवकारस्तु देवदूतदक्षितमा
 ययायुर्विष्टिरदृष्टभामादिरोदनापादकलोकं नापुरित्यस्मिन्नर्थे न तुरजोमिश्रितात्मनेत्यत्र हि शब्दस्तु न दोषात् देहपातः किंतु प्रारब्धकर्मनाशादित्यस्मिन्नर्थे श्रुतिप्रसिद्धिद्योतयति श्रुतिरपि सकलसुरोत्तमा
 लिधुरः सरगं राराधितचरणैः श्रीभगवत्पादैः सकलपुराणसारसंग्रहगृहे श्रीभहाभारततात्पर्यनिर्णये उदाहृतानास्माभिरत्रोदाहि यत्ते ग्रंथादुल्लभयादि विदुरोपि परित्यज्येति भक्षेपश्लोकः १७

अनपेक्षतां देहाद्यनिमिमानतां एकांतमतिरेकाग्रचित्ता १८ श्रीकृष्णपादवानां स्वधामप्रवेशं श्रवणादिना किंप्रयोजनं येनात्रावश्यं कल्पस्यादितितन्नाह पशति पएतद्भगवत्स्वधामप्रयाणं भक्तानां चर्पा
हवानां च प्रयाणादिकं शृणोति सह रौभौ कैलब्ध्वाशांतिमुक्तिं उपैतीत्यन्वयः अलात्रकरणगुह्यया १९ इति श्रीभागवतं म० प्रथमस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ अत्र भग
वति भक्तिविधानार्थं भगवद्वक्तृपरीक्षितः कैलब्धमार्गमादिमाहात्म्यवर्णनेन हरिर्महिमेव प्रतिपाद्यत इति तन्महिमाप्रतिपाद्यते ऽस्मिन्नध्याये तत्र प्रथमं राज्यपालनादिमहिमोच्यत इत्याह तत इति ततः पांडव
स्वर्ग्याणानंतरं द्विजवर्गशिक्षया कृपादि बाह्यणश्रेष्ठसदुपदेशेन शिक्षाविद्योपादानं अभिजातकां विदाः जातकज्ञानपटवः सूर्यामुत्पत्तौ यथा महद्गुणानुपादिशंस्तथा तदनुसारेण महोदशशासित्यन्वयः १ उ
त्तरस्य विराट्पुत्रस्य पुत्रानाम्नेरावतौ उपयेमे उत्पादयत् उदपादयत् अजनयत् चतुरइति पाठः २ शारद्वतं कृपं यत्र येषु अश्वमेधेषु देवा इन्द्रादयः आक्षिपेवराः प्रत्यक्षास्तादृशा
नितीशेषः ३ सधीरः दिशां जये अजसा स्वाभाविकशक्त्या कलिनिगृहीतवानित्यन्वयः नृपाणां लिंगक्षणां धारयतीति नृपालिङ्गधरः तं कर्मणा शूद्रं तं देवाह पदेति पदागोमिथुनं घ्नं तं तादृयं तं कविदेकां
द्रौपदी च तदा ज्ञायपतीनामनपेक्षताम् ॥ वासुदेवे भगवति ह्येकांतमतिरापतत् १८ यः श्रद्धयैतद्भगवत्प्रयाणं पांडोः सुतानामपि संप्रयाणम् ॥ शृणोत्यलं
स्वस्वयनं पवित्रं लब्ध्वा हरौ भक्तिमुपैति शांतिम् ॥ १९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ सूत उवाच ॥ ततः परीक्षि
द्विजवर्गशिक्षयामहिं महाभागवतः शशासह ॥ यथा हि सूत्यामभिजातको विदाः समादिशन्विप्रमहद्गुणांस्तथा १ स उत्तरस्य तनयामुपयेम इरावतीम् ॥ जन
मेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान् २ आजहाराश्वमेधांस्त्रो नंगंगायां भूरिदक्षिणान् ॥ शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवाय त्राक्षिगोचराः ३ निजग्राहौ जसाधीरः क
लिदिग्विजये क्वचित् ॥ नृपालिङ्गधरं शूद्रं घ्नं तं गोमिथुनं पदा ४ शौनक उवाच ॥ कस्य हेतोर्निजग्राहकलिदिग्विजये नृपः ॥ नृदेवचिह्नधृक्शूद्रः को सौ गांयः
पदाहनत् ५ तत्कथ्यतां महाभागयदिविष्णुकथा श्रयम् ॥ अथवास्यपदां भोजमकरंदालिहांसताम् ६ किमन्यैरसदालापरैरायुषो यदसद्वयः ॥ धुद्रायुषां नृ
णामंगमर्त्यानां मृतिमृच्छताम् ७ इहोपहूतो भगवान्मृत्युः शामित्रकर्मणि ॥ न कश्चिन्म्रियेते तावद्यावदास्त इहांतकः ८ एतदर्थं हि भगवानाहूतः परमर्षि
भिः ॥ अहो नृलोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः ९

तत्र देशे ४ नृपालिङ्गधृग्यः शूद्रः पदागामहनं तं कलिदिग्विजये निजग्राहकः
कष्टकर्मा इत्याक्षेपः नम्रश्रः कलिमित्युक्त्या ज्ञातत्वेन सिद्धप्रश्रत्वापातात् ५ विष्णुकथा आश्रयो यस्य तत् एतादृशं कलिबंधनं चेत्तर्हि कथ्यतां अथपक्षांतरे वा यदि अस्य हरेः मकरंदकरं भावं ददा
तीति मकरंदः तं लिहंति आस्वादयंति तेषां कथा श्रयं तर्हि कथयतामित्यन्वयः ६ किमिति विष्णुवैष्णवकथा कथनमिति तत्राह किमन्यैरिति असदालापरैरंगलप्रसंगैः किंप्रयोजनं न किमपि कुतः आयुषो ऽ
सद्वचयः व्यर्थे क्षय इति यद्यस्मादत इत्यर्थः यद्यैरसदालापरैरायुषो ऽसमीचीनो व्यवयइति वा इतोपीतरप्रसंगो नापेक्षित इति त्रुत्वाह धुद्रायुषामित्युक्त्या धुद्रायुषामलपायुषां प्रत्यर्णानां मरणधर्माणामतएव
विमिच्छतां नृणां मारकः मृत्युः भगवान् नरोसहः शामित्रकर्मणि पशुसंज्ञानकर्षकर्ता शमिता तस्य कर्मशा मित्रतादर्थ्ये सप्तमी शामित्रकर्मार्थं कृषिभिर्नैमिषारण्यवासिभिर्होपहृतः आहूय प्रसाद्य स्था
पितः अंतर्करोतीत्यंतकः स भगवान् यावदिहास्तेन तावत्कश्चिन्म्रियेत इत्यन्वयः ७ ८ अनेन प्रकृतो किमायातमिति तत्राह एतदर्थमिति अतः संप्रति नृलोके मृत्युभयविधुरतया स्थितैर्मर्त्यैर्लीलामृतं वचः
पीयेतैतदर्थं हि परमक्रमेण विरहाहूतः अहो आश्चर्यं मरणधर्मिणामपि हरिलीलाऽमृतत्वपदं हि यस्मात्तस्माद्विष्णुवैष्णवकथा श्रयं चेत्तत्कथ्यतामिति भावः ९

१ अथेत्यस्य व्याख्यानं पक्षांतरइति । तर्हि वेत्यस्य वैयर्थ्यमित्यतः तस्यार्थः यदीति । एतद्धीं जंतुतात्पर्यतो ज्ञायते ।

यथामर्त्यस्यासम्पत्तिं तथानिद्रार्थादिपरस्पापीत्याह मंदस्येति अल्पस्यापि प्रज्ञाबाहुल्यादनेकवेदशास्त्रतदर्थग्रहणं स्यादित्यतो मंदप्रज्ञस्यात
त्यतोमंदपुष्पइतिअल्पायुषोपेभाग्यवशात्तस्यादित्यतोमंदस्येति मंदस्यनिर्भाग्यस्यएवंविधस्यमर्त्यस्य नक्तंरात्रिः निद्रयाहियते हिरण्याचर्यान्वेषणकर्माभिर्दिवादिनमापिहिते चशब्देहेत्वर्थे तस्मा
त्रिद्रादिजेनहरितत्परादनकथाऽन्नत्वयाकथ्यतामितिभावः वैश्यनेनानुभवसिद्धमेतदिदृशयति सत्रादिदक्षयात्रागतैर्मर्त्यश्चाकर्ण्यतां । मृत्यावन्नसद्भिवेत्यास्मिन्नर्थेआद्यशब्दः १० कुरुजांग
लेकुरुविषयंहस्तिनपुरवसनूपरीक्ष्यदानिजचक्रवर्तिनिजचक्रेणस्वानुज्ञयानिजानांपांडवानामाज्ञयावर्तिरेरण्णप्रविष्टंकलिशुभ्रावेतिशेषः ततस्तदासंयुगरोचित्युद्धच्छुः राष्ट्रविपुवरूपा मनतिप्रियांवार्ता
निशम्यशारासनमाददइत्यन्वयः संयुगरोखयतीतिधनुर्विशेषगंगा ११ इयमैनवमुवांथिषुविशिष्टगतिभिः नीलवर्णा नुरगेयोजितंमृगेंद्राध्वजेयस्यसतथा तंसिहलांछनध्वजंरथाश्चअश्वाद्विपा
श्चपत्तयश्चरथाश्चद्विपत्तयःतैर्गुक्तयापुराभिर्गतोभूदित्यन्वयः १२ सपरीक्षित भद्राभ्वादिवर्षाणिउत्तरकुर्वादिजनपदानिब्रवीजित्यबालिकंरजशृङ्गइत्यन्वयः १३ समहामनास्तत्रतत्रवर्षेषुविषये
बुचस्वपुरतोगायकैरुपगीयमानंकृष्णमाहृत्यसूचकं महात्मनांस्वपूर्वेषांपांडवानांमाहात्म्यमुपगृण्वानः १४ कथंमाहात्म्यंरूपयइतितात्किंचिदाह आत्मानमिति अभ्वत्थात्रोत्रतेजसःकृष्णेनय
रिरक्षितमात्मानंचवृष्णीनांपांडवानांमित्रःस्नेहंचउभयेषांकृष्णेभक्तिंचगृण्वन् १५ तेभ्योगायकेभ्यःपरमसंतुष्टोऽतएवमीत्याउज्जृम्भितोविकसितेलोचनेयस्यसतथोक्तः महाधानानिअनघर्पाणि

मंदस्यमंदप्रज्ञस्यप्रायोमंदायुषश्चै ॥ निद्रयाह्रियतेनक्तंदिवाचाप्यर्थकर्मभिः १० ॥ सूतउवाच ॥ यदापरीक्षित्कुरुजांगलेवसन्कलिप्रविष्टंनिजचक्र
वर्तिते ॥ निशम्यवार्तामनतिप्रियांततःशरासनंसंयुगरोचिराददे ११ स्वलंकृतंश्यामतुरंगयोजितंरथंमृगेंद्रध्वजमास्थितःपुरात् ॥ वृत्तोऽथाश्वद्विपत्तिशुक्त
यास्वसेनयादिग्विजयायनिर्गतः १२ भद्राश्वकेतुमालंचभारंतंचोत्तराङ्कुरुन् ॥ किंपुरुषादीनिस्वर्वाणिविजित्यजगृहेबलिम् १३ तत्रतत्रोपशृण्वानः
स्वपूर्वेषांमहात्मनाम् ॥ प्रगीयमानंपुरतःकृष्णमाहात्म्यमूचकम् १४ आत्मानंचपरित्रातमश्वत्थाम्नोस्त्रितेजसः ॥ स्नेहंचवृष्णिपाथानांतेषांभक्तिंचकेशवे
१५ तेभ्यःपरमसंतुष्टःप्रोत्पुञ्जंभितलोचनः ॥ महाधनानिवासांसिदौहारान्महामनाः १६ सारथ्यपार्षदसेवनसख्यदौत्यवीरासनानुगमनस्तवनप्र
णामैः ॥ स्निग्धेषुपांडुषुजगत्प्रणतस्यविष्णोर्भक्तिकरोतिनृपतिश्चरणारविंदे १७ तस्यैवंवर्तमानस्यपूर्वेषांवृत्तमन्वहम् ॥ नातिदूरंकिलाश्रयंयदासीत्त
न्निबोधमे १८ धर्मःपदैकेनचरन्विच्छायासुपलभ्यगाम् ॥ पृच्छतिस्माश्रुवदनांविवत्सामिवमातरम् १९

वस्त्राणिहारान्मैत्तिकमालास्तेभ्योददावित्यन्वः १६ नृपतिः परीक्षित् कृष्णोस्त्रिगंधपुष्पाङ्घुपुष्पेष्टुक्तामुक्तप्रपंचपणतस्यविष्णोःसारथ्यादिनाभहोहरिश्चरणनतजनतासुकर्णवोनिविति तस्यचर
णारविदेविशेषतोभाक्तिकरोतीत्येकान्वयः सारथेः कर्दसारथ्यं पार्षदसभापतिकर्म द्वास्थत्वं वा परिषदां कर्मैति वा सेवंजक्तकर्मकरणं सरुपुः कर्मसरुपं दूतस्य कर्मसंदेशकरत्वं दौत्यं । वीरासनं रात्रौ
स्वद्वपाणिः स्थित्वा स्वाभिरक्षार्थं जागरणं वीरोचितासनं गच्छतः पृष्ठतो गमनमनुगमनं स्तवनं स्तुतिः । प्रणामो नमस्कारः प्रहृतं वा वीरासनानुगमनं सिंहासनोपसर्जनं तथा उपवेशनं वा १७ पूर्वेषां वि
व्रादीनां वृत्तमाचारं तमनुदिनमेवं वर्तमानस्य नातिदूरं भ्रमदृष्टिगोचरे यदाश्चर्यमासीत् तत्राबोधे त्येकान्वयः १८ किं तदिति तत्राह धर्म इति सत्याख्ये नैकेन पदेन च नूयर्मः वृषभो भूत्वा वत्सराहितां मातर
मिवाभ्रवदनां अतएव विच्छायां विगतकांतिं गोरूपिणीं गाममुपलभ्या पृच्छदित्येकान्वयः १९

भद्रागौगोमतल्लिकेत्याभिधानं हेभद्रेतेतवात्मनः देहस्यानामयमारोग्यं किञ्चित् ॥
किञ्चकंचनदूरं वंशप्रदेशे स्थितं बंधुप्रतिशोचसीति २० अपिच त्रिभिः पदैर्न्यूनीनीनमेकपादं मां प्रतिशोचति उत्पक्षांतरे आहोस्विन् वृषधर्मलीनं नृकुर्वतीति वृषलाः राजाभासाः शुद्रप्रायाः
तैर्भोक्ष्यमाणमात्मानं शोचति अथो अथवा हृतो यज्ञे भागो ये पातेतयोक्तास्तान् सुरादीन् शोचसि किं मघवतो द्वेऽवर्षति यज्ञाभावाद् वृषमकुर्वतीति सस्यादिसमृद्धाभावेन दरिद्राः प्रजा उद्दिश्य शोचस्युत
स्वित् अपिस्वित् २१ अथ वोह उर्विभूः राजकुले अब्रह्मण्ये अरक्ष्यमाणान् द्विउद्दिश्य शोचसि अथवा पुरुषादैर्मनुष्यभक्षकैरिवास्थितैरुपद्रवकरैरातां नृदुःखितान् बालांश्च शोचसि किं ब्रह्मकुले ब्राह्मण
कुले कुतिसि तर्कमणिदुष्प्रतिग्रहोल्लेखनादिकर्म कुर्वतीति राजकुले अब्रह्मण्ये ब्राह्मणबहुमानमकृत्वा तस्मात्कारादीनां दाने सति च कुलायां भ्रष्टां कुलीने वर्तमानानि यतिवदेवीद्योतमानानां वाचं वेदवा
णीं आचारकुलहीना अभ्येक्ष्यतीति शोचसिस्वित् । विभेत्यल्पश्रुता द्वे दोषा मयं प्रचलिष्यतीति वचनात् २२ कालिनोपस्पृष्टानुपहतान् भ्रष्टबुधून् शोचसि तैः भ्रष्टबंधुभिः अवरोपितानि विनाशिता
निराष्ट्राणि वा शोचसि यद्वा एवां इतस्ततः अनियमेनाशनं च पानं च चासः स्नानं च व्यववायो ग्राम्यधर्मश्च ते तथोक्ताः तेषूत्सुकमुक्तं ठावं तं जीवलोकं प्राणिसमूहं किं शोचसि २३ अथेति पक्षांतरारंभः

धर्म उवाच ॥ कश्चिद्भद्रे नाम यमात्मनस्तो विच्छायासि म्लायताय न्मुखेन ॥ आलक्षये भवती मंतराधिदूरे बंधुशोचसि कंचनेव २० पादैर्न्यूनीनं शोचसि मैक
पादमुतात्मानं वृषलैर्भोक्ष्यमाणम् ॥ अथो सुरादीनि हृतयज्ञभागान् प्रजाउतस्विन्मघवत्यवर्षति २१ अरक्ष्यमाणान् स्त्रिय उर्विबालाञ्छोचस्य यो पुरुषादिरि
वातीन् ॥ वाचं देवी ब्रह्मकुले कुकर्मण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुलाश्याम् २२ किं क्षत्रबंधून् कालिनोपस्पृष्टान् राष्ट्रानि वा तैरवरोपितानि ॥ इतस्ततो वाशनपानवास
स्नानव्यवायोत्सुकजीवलोकम् २३ यद्वा यथेभूरिभरावतारकृतावतारस्य हरैर्यत्रि ॥ अंतर्हितस्य स्मरती विस्पृष्टा कर्मणि निर्वाणविलंबितानि २४ इदं
ममाचक्ष्वतवाधि मूलं वंधुरे येन विकर्षितासि ॥ कालेन वा ते बालिनाऽवलीढं सुरार्चिं तं किं प्रभुणाद्यसौ भगम् २५ धरोवाच ॥ भवान्निवेदतस्तसर्वे यन्मांध
मर्तिपृच्छसि ॥ चतुर्भिर्वर्तसे येन पादैर्लोकसुखावहेः २६ सत्यं शौचं दयादानं त्यागः संतोष आर्जवम् ॥ शमोदमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् २७

तेतवभूमेर्महतोभारस्यावतारोपणं तस्मैभूरिभरावताराय कृतो वतारः स्वरूपप्रकाशो येन सतथोक्तः तस्यां तां हितस्य निर्वाणस्वस्वयोग्यं मोक्षं विशेषणलंबयंति पुरःस्थितं कारयंतीति निर्वाणविलंबितानि नि
र्वाणविलंबयंत्यपहरंतीति वा हरेः कर्माणि चरितानि स्मरंतीति हरिणा हयविस्पृष्टान् नन्विति शोचस्यपि किं २४ येन मनोदुःखेन विकर्षिताः कृताः शतारासि हे वंधुरे तदिदमाधेर्मनः पीडाया मूलं ममाख्यादी
त्यन्वयः अथवा संप्रति प्रभुणा समर्थेन बालिना सर्वांगपुष्टेन कालेन तव सुरार्चिं तं सौभाग्यमवलीढं ग्रस्तं चेत्त्यन्वयः २५ धर्मेण पृष्टाभूमिः तं प्रतिब्रूत इत्याह भवानिति हे धर्मयदाधि मूलं त्वं मामनुपृच्छसित
तस्मै भवान् वेदहितयापि वक्ष्य इति शेषः येन श्रीकृष्णेन त्वं लोकसुखावहैः तपःशौचदयासत्याल्लयैश्च त्रुर्भिः पादैः कलावापि वर्तसे भवतर्ततेत्यर्थः २६ यत्र यस्मिन् श्रीकृष्णे इमे उक्ताः सत्यादयो नुक्ता अन्ये च महा
गुणाः प्रत्येकमनंताः सन्ति कीदृशाः महत्त्वमिच्छद्भिः पुरुषैः प्रतिबिंबेतादृशगुणलाभाय प्राथम्यं उपस्थास्ते काहिं चिद्यतो नयांति च अभिमतत्वादित्येतमर्थं स्मर्यनेन न श्रुतिसिद्धं दर्शयति हे देवोक्तम् तेन गुणपा
त्रेण श्रीनिवासेन सांप्रतं रहितं पापात्मना कालिने क्षितं दृष्टं आत्मानं मां च भवंतं च शोचाभीत्यन्वयः सत्यं निर्दुःखानंदानुभवः भूतहितयथार्थभाषणं वा शौचं नित्यशुद्धिः प्रकृतिसंबंधाभावाभिस्यं बाह्याभ्यं
तरशुद्धिताहरेरेव अन्यत्र मृज्जलाभ्यां रागरादिहृत्पेन । दयासज्जनं ष्वातं प्राणिषु चित्तद्रवत्वं वा उभयप्रसमं । दानं भक्ताभक्तमध्यमेषु सुखदुःखमिभ्रफलवितरणं । अन्यत्र धर्मार्थपात्रे विचित्रि आणनं त्या

१ अस्मिन्पक्षे बाणालिगशरीरमित्यर्थः । एतद्वाणमवष्टभ्येत्यत्र दृष्टत्वात् । नवयोरमेदः ।

गोऽस्वकीयेस्वकीयतानुद्धचपरपर्योयमिथ्याभिमानोत्सन्नता । अन्यत्रसंन्यासः । संतोषः स्वरूपानंदपानेनान्यत्रालंबुद्धिः । अन्यत्रयदृच्छयाप्राप्तभोगेष्वलंप्रत्ययः । आजैवंव्यवहारेष्ववकतामनासिच सिद्धैकविधताउभयत्रसमानम् । शमः स्वतः प्रियरूपत्वादिप्रियमिदमप्रियमितिबुद्धिविधुरता । शरूपतयामीयतइतिवा । दमः इन्द्रियाणांस्ववशत्वंउभयत्रसमानं स्वतः परतइतिविशेषः शत्रुनिग्रहोवा । तपआलोचनंमुक्तिज्ञानं । अन्यत्रकृच्छ्रचांद्रायणानुपवासनियमः । साम्यं सर्ववतारांतयामिरूपेयुनिर्दोषगुणपूर्णत्वेन समतायथास्थितवस्तुदर्शनं वाउभयत्रसमानम् । ननु सर्वत्रशत्रुभिन्नभावराहित्यं तितिक्षामहापराधसहनं यथाभृगोः पादाहत्यपराधं अन्यत्रद्वंद्वसहिष्णुता उपरतिः स्वरूपरतिः । उपः मुख्यप्राणः तस्मिन् रतिर्वाकुरुद्रः । अन्यत्रकाम्यकर्मनिवृत्तिः । कृतकृत्यतया व्यर्थं सर्वव्यवहारोपरमोवा । श्रुतं सर्वत्र श्रवणशक्तिः श्रोतेत्यादेः श्रुतिप्रसिद्धतावा अन्यत्रशास्त्रार्थान्तर्याधारणं श्रुत्यर्थविचारोवा २७ ज्ञानं सर्वज्ञता अन्यत्रपरोक्षपरोक्षभेदेन परमार्थविषयं विरक्तिः स्वेतरविषये असारतानुद्धिः अन्यत्रशब्दादिविषयरागराहित्यम् । ऐश्वर्यं समस्तजगदीशित्वसामर्थ्यं अन्यत्राणिमादिकं शौर्यं संग्रामेष्वपलायित्वं उभयत्रसमानं तेजः परैरप्रधृष्यत्वं धृतिः सर्वधारणं एषेतेतुर्विधृतिरिति श्रुतेः विकारहेतावविकारित्वं वा अन्यत्रजिह्वापस्थजयः स्मृतिरतीतानागतानंतब्रह्मांडादिस्मरणं अन्यत्रावगतपदार्थानुसंधानं स्वातंत्र्यमपराधीनत्वं अन्यत्रस्वतंत्रो विष्णुः तदधीनत्वं कुमारीकंकणवदेकाकिंत्वं वा कौशलं सर्वकर्मणि वैविध्यकरणबुद्धिः अन्यत्रशिल्पविद्यावैशारद्यं कांतिर्देहगतादीप्तिः अन्यत्रभगवद्भक्तिकामनं सौभाग्यं भैकभागित्वं अन्यत्रलोकमनोह ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो धृतिः स्मृतिः ॥ स्वातंत्र्यं कौशलं कांतिः सौभाग्यं मार्दवं क्षमा २८ प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सहजो जेवलं भगः ॥ गांभीर्यं स्थैर्यमा स्ति कयं कीर्तिर्मर्मानेन हं कृतिः २९ इमे चान्ये च भगवन्निस्त्रायायत्रमहागुणाः ॥ प्रथमं महत्त्वं मिच्छाद्भने च यांति स्म कर्हि चित् ३० तेनाहं गुणपात्रेण श्रीनिवासे न सांप्रतम् ॥ शोचाभिरहितं लोकं पाप्मना कलिने क्षितम् ३१ आत्मानं चानुशोचा मिभवंतं चामरोत्तम ॥ देवान्पितृन् ऋषीन् सार्धं नृणां स्वर्णान् तथा श्रमान् ३२ ब्रह्मादयो बहुतिथं यदपांगमोक्षकामाय योक्तविधिन अभगवत्प्रपन्नाः ॥ सा श्रीः स्ववासमरविदवनं विहाय यत्पादसौ भगमलं भजते नुरक्ता ३३ तस्या ह मञ्जुकुलिशां कुशकेतुकेतैः श्रीमत्पदैर्भगवतः समलंकृतांगी ॥ त्रीनत्यरोचमुपलब्धतपो विभूतिर्लोकान्समांठयस्तुजदुस्मयतीतदंते ३४ रत्वं मार्दवं भक्तेषु मृदुत्वं उभयत्रसमानं क्षमाक्रोधासमुत्थितिः उभयत्रसमं २८ प्रागल्भ्यं धार्ष्ट्यं उभयत्रसमं शीलं लोकमनोहरस्वभावत्वं समं सहः सहनशक्तिः प्राणस्य स्वाभाविकसामर्थ्यवासमं ओजः पराभिभवशक्तिः अन्यत्रमानसबलम् । बलं स्वेच्छाकरणशक्तिः अन्यत्रशरीरादिधारणसामर्थ्यवा भगः षड्गुणवत्त्वं भाग्यं वा, अन्यत्रत्येत्त्यादिज्ञानं गांभीर्यं परैरनवगाह्यत्वं अन्यत्रस्तिमितत्वं स्थैर्यं नित्याकंपनं अन्यत्रधर्मादचलनं आस्तिक्यं वेदाद्युक्तमस्तीति बुद्धिः अन्यत्रगुरुवाक्येषु श्रद्धाधानता कीर्तिर्दिक्षु ख्यातिः अन्यत्रहारेनामकीर्तनं मानः परैर्भामानं अन्यत्राभिमानः अनहंकृतिः स्वरूपभेदादावहमिति बुद्धिराहित्यं अन्यत्रनाहंकर्ताहारैरवमयि स्थित्वा सर्वकरोतीति बुद्धिः २९ ३० ३१ न केवलं भवंतं शोचां मिक्तुदेवादीनपि ३२ श्रीकृष्णविरहएवममाधिभूलमित्याख्याति ब्रह्मादय इति यस्याः श्रियः अपांगः कटाक्षः तस्य मोक्षउन्मीलनविशेषः तं कामयंत इति यदपांगमोक्षकामाः स्वेष्टु श्रियः कटाक्षनिपातमाकांक्षमाणा इत्यर्थः शास्त्रोक्तप्रकारेण भगवत्प्रपन्नाः ब्रह्मादयो बहुतिथं बहुकालं भगवतीमभजन्निशेषेणान्वयः सा श्रीरनुरक्ता सद्भक्तिमती स्वनिवासमरविदवनं पद्मवनं विहाय यस्य श्रीकृष्णस्य पादयोः सौभाग्यं सौभाग्यं अलं भजत इत्यन्वयः ३३ उपलब्धतपो विभूतिर्यथासातथातपसा विविधफलप्राप्तासतीतस्य भगवतः अब्रजं च कुलिशां कुशश्रेकेतुर्ध्वजश्च अब्रजकुलिशां कुशकेतवः लेखारूपा एते केताश्च ह्मनि येषां तानितैः श्रीमद्भिः पदैः सम्यगलंकृतसर्वांगाऽहं त्रीन् लोकानतिक्रम्यारोचं शोभितवती सः श्रीकांतः तदंतं तपोविभूतेरवसाने उत्स्मर्यंती कानुमत्सहशीं स्त्रीत्यहं कुर्वांगां भाव्यं स्रजदित्येकान्वयः तदंतं इति त्वितरापेक्षयोक्तं न तु भूमेः पुण्यावसानमस्ति भगवत्पत्नीत्वात् ३४

१ अनेन उरुद्रं प्राप्नोति उपःमूल्यप्राण इत्यमुचि । २ नारदादीनां क्रियमाणः संमानः ।

धैवै असुराणां संबन्धीवंश आसुरवंशः तस्मिन्जातानां राज्ञां अक्षौहिणी शतं ममातिभिरपानुदपाहरत् शतमिति शब्दसहस्रं दिवाचीत्वायि चतुष्वपदत्वेन पूर्णपदं संपादयन् आत्मतंत्रो यदुपुरम्यं मणीयं मंगं वि
भ्रत् ३५ यथमेग्गावलोक्य कश्चरुचिरं स्मितं च वलुगुर्मधुरोजल्पश्चेततथोक्तास्तैर्मधुमानिनीनां सप्तानं अभिमोनेन सह वर्तमानं स्थैर्यमहरत् यस्यां प्रियां विटं कितायां श्रितायां अलंकृतायां वा ममरोमा
त्सवः रोमां चोऽभूदिति शेषः तस्य पुरुषोत्तमस्य विरहं कावास्त्रीं सहेत न कापीत्यन्वयः ३६ तदवसेरतत्र परीक्षितो गमनमाह तयोरिति परीक्षिन्नाम राजश्रेष्ठः कुरुक्षेत्रे प्रार्ची दिशं डिदिश्यं दमानां नाम्ना
सरस्वतीं नदीं प्रात इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ अत्रापि भग्नकृत्प्रधानस्य परीक्षितः कलिबंधनादिमाहात्म्यवर्णने न हरेर्महि
मेव वर्णयते इति तन्महिमोच्यते तत्र नातिदूर इति कथितमाश्चर्यमाह तत्रेति तत्र कुरुक्षेत्रे प्राच्याः सरस्वत्यास्तीरे अनाथवत्तनाथः स्वामी तेन रहितो यथाह न्यते तथा ताडयमानं गोमिथुनम् १ मिथुनं विवि
च्याह वृषमिति मृणालधवलं कमलनालसूत्रवद्धं शुक्रवर्णं विभ्यतं भीतिमिव मेहतं शक्रमुंचंतं वेपमानं एकेन पदास्थितत्वात्सीदंतं भ्रां गवचिष्ठं तं शूद्रेण कलिना पीडितं वृषमद्राक्षीत् २ यवसंतृणमाकांक्षमा

यैवै ममातिभिरमासुरवंशराज्ञामक्षौहिणी शतमपानुददात्मतंत्रः ॥ त्वांदुस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण संपादयन् यदुपुरम्यमविभ्रदंगम् ३५ कावासहेतवि
रहं पुरुषोत्तमस्य प्रेमावलोक्य कश्चिरस्मितवल्गुजल्पैः ॥ स्थैर्यसमानमहरन्मधुमानिनीनां रोमोत्सवो ममयदं प्रिविडं कितायाः ३६ तयोरेवं कथयतोऽथिधीधर्म
योस्तदा ॥ परीक्षिन्नामराजर्षिः प्राप्तः प्रार्ची सरस्वतीम् ३७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ सूत उवाच ॥ तत्र गोमिथुनं राजाह
न्यमानमनाथवत् ॥ दंडहस्तं च वृषलं ददृशे नृपलांछनम् १ वृषं मृणालधवलं मेहतं मिवाविभ्यतम् २ वेपमानं पदैकेन सीदंतं शूद्रपीडितम् ३ गांचधर्मदुधां
दीनां भृशं शूद्रपदाहताम् ॥ विवत्सामश्रुवदनां कुशां यवसमिच्छतीम् ३ पप्रच्छ रथमारूढः कार्तस्वरपरिच्छदम् ॥ मेघं भीरयावाचा समारोपितकार्मुकः ४
कस्त्वं मच्छरणे लोके बलाद्धस्य बलौ बली ॥ नरदेवो सिवेषेण नटवत्कर्मणाऽद्विजः ५ सत्वं कृष्णे गते दूरं सह गंडीवधन्वना ॥ शोच्योस्य शोच्या नरहसि प्रहरन्व
धमर्हसि ६ त्वं वा मृणालधवलः पादैर्न्यूनः पदाचरन् ॥ वृषरूपेण किं कश्चिद्देवो नः परिखेदयन् ७ न जातु कौरवेन्द्राणां दौर्दंडपरिरंभिते ॥ भूतले निपतं
त्यस्मिन् विना त्वां प्राणिनां शुचः ८

णां अतएव कृशामश्रुवदनां अश्रुमुखी विवत्सं वत्सरहिताभिस्थितां शूद्रस्य पदावादितां भृशमप्यर्धदीनां कृपणां धर्मदुधां यज्ञयोग्यपयोदोग्ध्राणां चैवं विधामपश्यदित्यन्वयः ३ दृष्ट्वा च तां राजापप्रच्छे
त्यन्वयः कथं भूतः कार्तस्वरपरिच्छदं सुवर्णपरिकरपरिष्कृतं रथमारूढः समारोपितकार्मुकः सज्जीकृतधन्वा ४ तत्र प्रथमं शूद्रं प्रति प्रश्नप्रकारमाह कस्त्वमिति यस्त्वं नटवद्वेषेण नरदेवोसि नतुराजा कर्म
णा अध्विजः शूद्रोसि अध्विज इत्युक्त्या शूद्रत्वं कथं ज्ञातमिति चेत्कर्णेन नक्षत्रियवैश्ययोः परिहृतत्वात् मच्छरणे अहमेवरक्षको यस्य स तथा तस्मिन् शरणं गृहरक्षित्त्रोरित्यभिधानं बलीत्वमबलौ दुर्बली गो
वृषौ बलात्प्रसङ्गोऽसि पीडयसि त्वंकः ५ गंडीवधन्वना सह कृष्णे दूरं गते सति यः शोच्योरहसि भृशोच्यान् प्रहरन्नासि सत्वं वधमर्हसीत्यन्वयः ६ इदानीं वृषं गच्छति त्वेति हे वृष भपादैर्न्यूनः यथा च रसितया
त्रिभिः पादैर्न्यूनः एकेन चरन् मृणालवद्धस्त्वं को वा वृषभरूपेणास्मान् परिखेदयन् अस्मद्वद्वेः परिघातं कुर्वन् गतस्त्वं कश्चिद्देवः किम् ७ कुतः परिखेदकत्वमिति तत्राह न जातविति कौरवेन्द्राणां दौर्दंडैः परिरंभिते
क्षितेऽस्मिन् भूतले प्राणिनां शुचः शोकनिमित्ताश्रुर्बिभ्रवः जातु कश्चिदपि निपतंति त्वां विना त्वं तु बाष्पकलाक्षः शोचसि यस्मात्तस्मात्परिखेदयसीति भावः ८

साविदित्वाप्रत्यचष्टतम् २०

विरक्त्यादिगुणगणैर्देत्यादौवृतःतेषांपाण्डवेयानांपाण्डुशोद्धवानावःएतदानानामयंकवचःयुक्तमुचितमित्यन्वयः १६ हेपुरुषर्षभ यतोजीवानांक्लेशबीजानिस्फुर्वपंतपुरुषंअयमेवोतिनजानिमःअने कशोकबीजप्रतिपादकवेदव्याक्यविमोहिताः १७ वाक्याभेदेवाह केचिदित्यादिना केचिद्वैकल्पविकल्पसमूहोपेतवचोपेयोतेतथोक्ताः सदिग्धवचसइत्यर्थः आत्मनःस्वस्यक्लेशबीजमात्मानंस्व यमेवाहुः केचित्सांख्याआत्मानमंतःकरणंतत्कारणमाहुः वैकल्पवचसःप्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहवचनाएकेसम्यक्ज्ञानिनःदैवसर्वदेवप्रधानंहरेक्लेशबीजमाहुः सर्वेनिमेषाजिज्ञोरेविद्युतःपुरुषादिति श्रुतेः स्वशब्दवाच्याद्विष्णोर्भावःयस्यसःस्वभावः १८ अनंतत्वात्सर्वान्मनाऽप्रतर्क्यात्तर्काविषयादनिर्वाच्यात्प्रधानात्क्लेशपरंपरात्सर्वेषांजीवानां प्रकृत्यापिहितत्वादिति केष्वापिनिश्चयः अथवाऽप्रतर्क्या त्प्रकर्षेणतर्कायोग्यात्सत्त्वेनासत्त्वेनसदसत्त्वेनवानिर्कुप्रशक्यात् भावरूपज्ञानादिति केपुमायावादिषुनिश्चयः भोरजश्रेष्ठएषुषुष्वनुरूपंश्रुतिरमृत्यनुकूलंविमृशस्वबुद्ध्यालोच्यानिश्चिन्विति १९ धर्मेष्वंप्रवदतिसतिसत्तत्त्वमाहितेनएकग्रेणभक्त्यालोच्य स्वाधीनैःकर्मकालप्रधानैः दैवमेवास्वतंत्राणांजीवानां दुःखादिबीजनं त्ववांतरं स्वातंत्र्येण कर्मोदीनां दुःखस्य बीजपक्षो हेय एवेत्येवं धर्मान् विदित्वा

तं प्रत्याचेष्टयेकान्वयः आत्मादिशब्दवाच्यपरमात्मानं क्लेशबीजाविवेदित्वेति वा
स्वभावः स्वभांस्वरूपभूताभां प्रकाशं वातिगच्छति न परप्रकाशमिति स्वभावः
वैषुषे पुहुरिरेवोच्यते क्लेशबीजात्वेन अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
अहं सा समता तुष्टिस्त्वपोदानं यशो यशः । भवति भावाभूतानां मत्त एव पृथग्विधाः इत्यादेशः ।
ज्ञानविषयत्वादित्यादिकं समाहितेन सम्राडिति पदद्वयेनोक्तमिति ज्ञातव्यं सम्यग्ज्ञाजते प्रकाशते सर्वमस्येति सम्राट् अत एवात्मवैरूप्यकर्तारं निजानि मइति वदंत धर्ममब्रवीदित्यन्वयः समाहितेन चेतसा ज्ञानेन
नतं धर्मभगवंतं प्रत्यचष्टहृष्टवान् अपरोक्षदर्शनेन तस्य निजरूपमद्राक्षीदित्यर्थः २० किमब्रवीदिति तत्राह धर्ममिति हे धर्मज्ञ धर्मब्रवीषियस्मात्तस्मात्त्वंधर्मोऽसि न वृषः अपितु
अज्ञजनमोहनाय वृषरूपं धत्से यदुक्तमात्मवैरूप्यकर्तारं निजानि मइति तत्राह यदि तस्मात्तु वदन् धर्ममवाप्नुयादिति वचनादस्य वृषलस्यात्मवैरूप्यकर्तृत्वात् सूचने दोषाभावेऽपि यद्यधर्मः कृतः
साद्भिर्न सवाच्यः कथंचनेति वाक्यत्वात् सज्जनेष्वधर्मकृतो यत्स्थानं न रकादिलक्षणं तत्सूचकस्यापि तत्स्थानं भवेदिति ज्ञापनाय त्वयाऽत्मवैरूप्यकर्तारं निजानि मइति त्वर्थः २१ यतः क्लेशबीजा निवर्तनं वि
धर्मं ब्रवीषि धर्मज्ञधर्मोऽसि वृषरूपधृक् ॥ यदधर्मकृतः स्थानं सूचकस्यापि तद्वेत् २१ अथवा देवमायायानूनं गतिरगोचरा ॥ चे तसो वचसश्चापि भूताना
मिति निश्चयः २२ तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः कृते कृताः ॥ अधर्मो गैस्त्रयोभयाः स्मयसंगमदैस्तव २३ इदानीं धर्मपादस्ते सत्यं निर्वर्तसे यतः ॥ तं जिष्ट
क्षत्यधर्मोऽयमनृतनैर्नैर्धितः कलिः २४ इयंच भूर्भगवतान्यासितो रुभरासती ॥ श्रीमद्विस्तत्पदन्यासैः सर्वतः कृतकौतुका २५ शौचं त्यश्रुकलासाध्वी दुर्भगेवो
ज्जिताधुना ॥ अब्रह्मण्या नृपव्याजाः शूद्राभोक्ष्यंति मामिति २६ ॥ सूत उवाच ॥ इति धर्ममर्हच्चैव सांत्वयित्वा महारथः ॥ निशा तमा देदुखं कलयेऽ
धर्महेतवे २७ तं जिघांसुमभिप्रेक्ष्य विहाय नृपलंछनम् ॥ तत्पादमूलं शिरसा समगाद्रय विह्वलः २८ पतितं पादयोर्वारः कृपया दीनवत्सलः ॥ शरण्यो
नावधीत् श्लोक्य आह चेदं हसन्निव २९

जानीमइति वदतः तवाभिसंधि रंबवेति वक्तव्याह अथवेति माहशामांगोचरापि नूनं प्रायेण भूतानां चेतसो वचसश्च देवमायायाः सर्वजीवानां मुख्यक्लेशबीजास्य देवस्य हरो रच्छाया गतिः स्थिति रधर्मेण धम
शोचामीत्यादिका अगोचरोति ज्ञापयितुं सर्वज्ञेन भवतान विजानीमइत्युक्तमिति भावः अभिप्रायानिश्चय इति २२ तव तप आदि चत्वारः येषां दाः कृतयोगे कृताः पूर्णा अवर्तते तेषां मध्ये त्रयः पादास्तपः शौचं दया
ख्याः अधर्मा गैरधर्मपादैः स्मयसंगमदैर्भयाः स्मयेन तपोभंगः स्त्रीसंगेन शौचभंगः मदेन दयाभंगः २३ इदानीं मस्मिन् युगे यतो येन पादेन निर्वर्तसे हे धर्मते स पादः सत्यं सत्या स्मकस्त्ववशिष्टोऽनृतेना धर्मपादेन
एधितो वर्धितोऽधर्मात्मकः कलिः तं सत्याख्यं पादं जिघृक्षति तं ग्रहीतुमिच्छति ग्रसितुमाकांक्षते इत्यन्वयः २४ इयं भूभगवतान्यासितोऽवरोपित उरुर्महान् भरोभारो यस्य सा तथा क्ता श्रीमद्विस्तस्य हरेः
पदन्यासैः पदपरिक्रमणैः सर्वतः कृतकौतुकारचित्तालंकारा रचितरोमांचेति वा सती निर्मला भूत् २५ सेयं साध्वी अधुना तत्पदन्यासैरुज्जिता दुर्भगेव भाग्यहीना स्त्रीव शौचं च ती अश्रुकला संततसुतेन त्रजलया
राऽऽस्त इत्यन्वयः किं कृत्वा अब्रह्मण्या ब्राह्मणभक्तिरहितानृपव्याजाः शूद्राभोक्ष्यंति पादकव्याजेन भुंजत इति २६ अधर्महेतवे अधर्मकारणाय निशातं तेजितं हंतुमिति शेषः २७ जिघांसुं हंतु
कामं पादमूलं समगात् अष्टांगविशिष्टतयाऽऽसीदित्यन्वयः २८ श्लोक्यः कीर्तिकामः २९

गुडाकेशयशोधराणां भुज्जितं विभ्रतां कौरवाणां प्रमृष्टां कर्मैर्बद्धां जालेयं न सतथोक्तस्तस्य गुडाकेशयशोधराणां साकाशात् भयं नास्तीति वा किं तु हे कले त्वया मदीये क्षेत्रे कथं विदीपे न वा तं तं व्यामर्त्य न्वयः
 देहमारभ्य राष्ट्रपथं तस्थानं विवक्षया क्षेत्रे इत्युक्तं कुत इति तत्राह त्वमिति अधर्म एव च धुर्यस्य सतथोक्तः ३० ततश्च किमिति तत्राह त्वमिति नरदेवानां धर्मपालकानां राज्ञां
 देहेषु र्त्तमानं सन्निधानं त्वामन्वन्तरं अयं लोभाद्यधर्मयूथः प्रवृत्तो भवतीति यस्मात्तस्मादधर्मबंधो हे कले सत्ये न धर्मेण च वतितव्ये ब्रह्मावर्ते विध्य हि मत्पर्वतयोर्मध्ये पुण्यदेशे न वतितव्या मित्यन्वयः लुभगाध्य
 इति धातोर्लोभः परविप्ताभिः सद्ब्रह्मैव प्रोक्ते स्वविचारपरित्यागो वा ज्येष्ठा अलक्ष्मीः मायानि कृतिः यत्र यस्मिन् ब्रह्मावर्ते स्वाध्यायादि ब्रह्मयज्ञश्च पुरोडाशादिद्रव्यलक्षणवितानयज्ञश्च ये पांति ब्रह्मावितानयज्ञा
 मुनयः यज्ञैर्वैश्वर्यं यजंति ३१ ३२ यस्मिन् विच्छात्ममूर्तिः इच्छातनुः इज्यमानो हारिर्भगवान् यजतां पुंसां सुखं तनोति प्रपंचयति अमोघान् कामानपितनोतीति किं विशिष्टो हरिः स्थिरजंगमानां अं

राजोवाच ॥ न ते गुडाकेशयशोधराणां बद्धां जलेर्भो भयमस्ति किंचित् ॥ न वतितव्यं भवता कथं चित् क्षेत्रे मदीये त्वमधर्मबंधुः ३० त्वां वर्तमानं नरदेव देहेषु वनु
 प्रवृत्तो यमधर्मयूथः ॥ लोभो नृते चौर्यमनार्यमंहोज्येष्ठा षमाया कलहश्च दंभः ३१ न वतितव्यं यदधर्मबंधो धर्मेण सत्येन च वतितव्ये ॥ ब्रह्मावर्ते यत्र यजंति यज्ञौ
 र्यज्ञैश्च रं ब्रह्मावितानयज्ञाः ३२ यस्मिन् हारिर्भगवानीज्यमान इच्छात्ममूर्तिर्यजतां शंतनोति ॥ कामानमोघान् स्थिरजंगमानां मंतर्बाहिर्वायुरिवेश आत्मा ३३
 परीक्षितैव मादिष्टः सकलिर्जाते वैपथुः ॥ तमुद्यतासि माहेदं दंडपाणिमिवोद्यतम् ३४ यत्र क्वाथवत्स्यामि सार्वभौमतवाज्ञया ॥ लक्षयेत तत्र तत्रापि त्वामात्तेषु श
 रासनम् ३५ तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठस्थानं निर्देष्टुमर्हसि ॥ यत्रैव नियतो वत्स्य आतिष्ठंस्ते नु शासनम् ३६ सुत उवाच ॥ अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलु
 येददौ ॥ द्यूतं पानं खियः सूनायत्राधर्मश्चतुर्विधः ३७ पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात्प्रभुः ॥ ततो नृतं मदः कामो रजो वैरं च पंचमम् ३८ अमूनि पंचस्था
 नानि ह्यधर्मप्रभवः कलिः ॥ औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तानि देशकृत् ३९ अथैतानि न सेवेत बुभूवुः पुरुषः क्वचित् ॥ विशेषतो धर्मशीलो राजा लोकापतिर्गुरुः ४०
 वृषस्य नष्टां स्त्रीणां पादांस्तपः शौचं दयामिति ॥ प्रतिमं दध आश्वस्य मर्ही च समवर्धयत् ४१ य एष एतर्ह्यध्यास्त आसनं पार्थिवोचितम् ॥ पितामहे नोपन्यस्तं
 राज्ञारण्यं विविक्षता ४२ आस्ते धुना सराजर्षिः कौरवेन्द्रः श्रियोल्लसत् ॥ गजाह्वये महाभागश्च कर्तुं नृहच्छ्रवाः ४३

तर्बाहिश्च वर्तमानः कइव वायुरिवात्मा व्याप्तः ईशः प्रवर्तकः ३१ उद्यंतं संतुल्य दंडपाणिं यममिव स्थितं उद्यतां सिंहादृतं स्वङ्गम् ३४ यत्र क्वात्वं दुक्तस्थले वत्स्याभीत्यन्वयः लक्षये पश्यामि ३५ हे धर्म
 भृतां श्रेष्ठ तत्स्थानं निर्देष्टुमर्हसीत्यन्वयः आतिष्ठन् अनुतिष्ठन् वत्स्येव सामि ३६ कानि तानि स्थानानि तितत्राह द्यूतमिति द्यूतं देवं पीयत इति पानं मद्यं सूनाप्राणिहंसनं यत्र ये पुस्थानेषु चतुर्विधो धर्मः
 पापं स्यादिति शेषः ३७ जातरूपं सुवर्णं तत्फलमाह तत इति ततो द्यूतादिभ्योऽनृतादीनि पापसाधनानि भवतीति शेषः ३८ तस्य राज्ञो निर्देशकदाज्ञाकृत् अधर्मप्रभवः अधर्मोत्पादकः अमूनि
 द्यूतादीनि पंचस्थानानि ३९ बुभूवुः पुरुषार्थकामः लोकपतिर्लोकपालः गुरु रूपदेशा धर्मस्य धर्मस्य ४० वृषस्य धर्मस्य ४१ एतर्हितदानीं पार्थिवानां राज्ञामुचितं आसनं सिंहासनं अध्यास्त इति लट् लुङ् कथं
 अं प्राप्नुं रक्षतीत्यरण्यं वनं विविक्षता प्रवेष्टुं कामेन पितामहेन पिबुः पित्रा युधिष्ठिरेण उपन्यस्तं दंष्टं आसनमध्यास्त इति अथिशीङ्स्थानं कर्म तिसप्तम्येयं द्वितीया बृहच्छ्रवाः महाकीर्तिः ४२ ४३

यस्य क्षोर्णपालयतः सतः यूयं सत्राय पयस्त्रिविशेषाय दीक्षिताः सोयमभिमन्युसुतो नृपः इत्थं भूतानि भावः कृष्णादिबन्धनलक्षणसामर्थ्येन तद्व्यवहारः ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे विजयध्वजकृतटीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ पुनरपि भगवति भक्तिविधानार्थं तन्माहात्म्यमुच्यते स्मिन्नध्याये तदर्थं पारीक्षितं स्वर्गाणामुपक्रमते यइति योऽद्वुतकर्मणः श्रीकृष्णस्यानुग्रहाद् द्रोण्य छदग्धोपि मातुरुत्तराया उदरेन मृतः १ यश्च ब्रह्मशापोऽपि त्थितात् ब्राह्मणशापप्रेरितत्वात् तत्क्षकनागात् प्राणविषुवे जीवनाशोऽपि सति भगवत्यर्पितं चित्तत्वात् मरणारुहो भयात् न संमुहो ह सपरीक्षितं सर्वतः सर्वेषु राज्येऽपि पुद्गे हलक्षणं संगमत्सृज्य वैयासकः श्रीशुकस्य शिष्यो भूत्वा तदुपदेशेनात्मयोग्यं विज्ञानं स्वरूपं विवर्तत्वा परोक्षज्ञानं तेन अर्जितात् संपादिता संस्थितिर्मुक्तिर्येन सतथोक्तः गंगायां प्रासादे स्वकेले वंजहावित्यन्वयः ३ नेतदाश्चर्यमित्याह नेति उत्तमश्लोकस्य वार्ताप्रसंगोऽपि बाते तथा उत्तमश्लोकस्य वार्ताजीविकायेषां तेतयेति वा । तेषां श्रवणपुटेन तस्य हरेः कथामृतं जुषतां श्रवणव्याजेन सेवमानानां तस्य पादपद्मं च स्मरतां भक्तकाले संभ्रमो न स्यादित्यन्वयः निरंतरं हरिचरणनिषेवणेनात्यंतिकप्रलये सर्वदेहविरहिमिच्छतां दैनं दिनमरणभयं नास्तीति किं वर्णनीयमित्यपि शब्दार्थः । उत्तमश्लोकवार्तादिष्वेकमेवांलं

इत्थं भूतानुभावो यमभिमन्युसुतो नृपः ॥ यस्य पालयतः क्षोर्णयूयं सत्राय दीक्षिताः ४४ इति श्रीभागवतमहापुराणे प्रथमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ सूत उवाच ॥ यैवैद्रौण्यस्त्रिविष्टो न मातुरुदरे मृतः ॥ अनुग्रहाद्भगवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणः १ ब्रह्मशापोऽपि त्थिताद्यस्तु तत्क्षकात्प्राणविषुवे ॥ न संमुहो होरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः २ उत्सृज्य सर्वतः संगं विज्ञानार्जितं संस्थितिः ॥ वैयासकेर्जहौ शिष्यो गंगायां स्वकेले वरम् ३ नोत्तमश्लोकवार्तानां जुषतां तत्कथामृतम् ॥ स्यात्संभ्रमो तत्कालेऽपि स्मरतां तत्पदांबुजम् ४ तावत्कालिर्न प्रभवेत्प्रविष्टोऽपि ह सर्वतः ॥ यावदीशो महानुर्व्यामा भिमन्यव एकराट् ५ यस्मिन्नहनि यद्देव भगवानुत्ससर्जगाम् ॥ तदैवेहानुवृत्तो सावधर्मप्रभवः कालिः ६ नानुद्वेष्टिकलिसम्राट् मारंग इव सारमुक् ॥ कुशलान्याशुसिद्ध्यंति तेन तराणि कृतानि यत् ७ किमु बालेषु शूरेण कलिना शूरभिरुणा ॥ अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृषु वर्तते ८ उपवर्णितमेतद्दः पुण्यं पारीक्षितं मया ॥ वासुदेवकथोपेतमाख्या नं यदपृच्छथ ९ यायाः कथा भगवतः कथनीयोरु कर्मणः ॥ गुणकर्मश्रयाः पुंभिः सेव्यास्तास्ता बुभूषुभिः १० ऋषय ऊचुः ॥ सूतजीवसमाः सौम्यशाश्वतीर्विशदं यशः ॥ यस्त्वं शंसि सिकृष्णस्य मर्त्यानां ममृतं हि नः ११

मिलितं किमु वर्णनीयमिति वा ४ मदीयेराष्ट्रेन वर्तितव्यमित्यस्याभिप्रायः कलेः सामर्थ्यप्रकटनाभावः नतु प्रवेशाभावइत्यभिप्रेत्याह तावदिति अभिमन्यव अभिमन्योः पुत्रः पारीक्षितेकराट् चक्रवर्तो यावदावतं कालमुर्व्यामास्तइत्यन्वयः कीदृशः महानीशः सप्तद्वीपवत्याः भूमेरधिपतिः नमं हलेश इत्यर्थः तावत्तावतं कालमिह संप्रविष्टोऽपि कलिः न प्रभवेत्स्वशक्तिप्रकटनसमर्थो नाभूदित्यन्वयः ५ कदानुर्व्या कलिः प्रविष्टइति तत्राह यस्मिन्निति ६ सारंगो मधुकर इव सारभुक् सारग्राही सम्राट् कालेन द्वेष्टीत्यन्वयः कुत इति तत्राह कुशलानीति कुशलानि सुकृतानि इतराणि पापानि यद्यस्मात् ७ इतोऽप्युदास्तइत्याह किम्विति धर्मज्ञानादिकं वृणोतीत्यावृणोति नाशयतीति वृकः शूरेषु भूरुणा बालेषु शूरेण कलिना किमु किं प्रयोजनम् ८ उपसंहरति उपवर्णितमिति ९ यथेयं पारीक्षिता कथा भगवतो गुणकर्मश्रयत्वात् सेव्यासीत्तथान्या अपि तादृशाः कथाः मुमुक्षुभिः सेव्या इत्याह याया इति कथनीयानि उरुणि कर्मणि यस्य सतथोक्तः तस्य बुभूषुभिर्भोक्षकैः १० सूतयस्त्वं श्रीकृष्णस्य विशदं यशोऽमृतं मरणधर्मेणां अस्माकं शंसि हि यस्मात्तस्मादाशीर्लक्षणम् सोमार्हभद्रेति वा सुमायाः वत्सेति वा सुमारो महर्षेण भार्या शाश्वतीः समाः बहुवर्णनं जीवशतवर्षानप्यपि प्राणानधारयेत्कान्वयः ११

*****

कर्मणा ज्ञानमातनोतीत्यादि श्रुतिप्रत्ययादंतःकरणशुद्धिराह रिज्ञानलब्धयेयागपरंपराभिरनाश्वासेश्वासमोक्षानवसरे
 अन्यत्रसंगवसरविधुरेवाऽतएवहरिकथावर्णनेसावर्णेनसावसरेआस्मद्वृपकातसत्राख्यकम
 णि हर्षदेशेनसुहृदविराज्याद्युद्धतधूमेनधूमात्रात्मनआदीन्द्रियजातयेषतितथाक्ताः कर्मणिषष्ठीदर्शनात् तनधूमेनधूम्रतपवित्रीकृतशरीरानस्मान्मधुमधुरंगोविंदपादपासवंपापाययतीत्यन्वयः
 पादपद्यादासूयतइत्यासवंमधुश अनेनसत्रयागःसफलोजातइत्युक्तंभवति १२ दीर्घकालीनसत्रकरणमंतरेणालपकालीनपक्षकरणेनशुद्धांतःकरणजन्यज्ञानान्मोक्षःसुकरइत्याशंक्याह तुल्यामे
 ति भगवत्संगिनावैष्णवानांसंगस्यसेवालक्षणस्यसकाशाद्यत्सुसंतस्यलवेनापिलवलक्षणकालावाच्छिन्नभागेनसहस्वर्गदुःखासंभिन्नपेदशानाकलक्षणं अपुनर्भवंकैवल्यंसम्यक्स्वरूपाभिव्यक्तिजन
 नाभावलक्षणंनतुल्यमःतुल्यितुंनप्रभवामः लक्ष्मेलोष्टप्रार्थनायांवा मर्त्यानांमर्त्यशरीरभोगाराज्यादिसंपदः किमुत नतुलयायेतिक्वक्तव्यं सायुज्यादिविशिष्टफलहेतुत्वेनानंतरंगत्वात्तसमइत्यर्थः क्षि
 प्रमुक्तौतदनंतरंपूर्वस्मादतिरिक्तफलविशेषाभावाच्चिरसमयस्यसंचूर्णमहत्सेवादिलक्षणसंगस्यातिसुखहेतुत्वेनतस्यचेहदीर्घसत्रकरणन्याजेनसंभवादिदमेवसर्वैरनुमंतव्यमित्युक्तमनेनेतिभावः १३ श्रुतभ
 गवत्कथानामप्यस्माकंनतत्कथायामलंबुद्धिरित्याशयवतःआहुरित्याह कोनाश्चेति येभवपाद्यमुख्याःभवःशिवःपाशोब्रह्मातीमुख्यौयेषांवेतथोक्ताःयोगेश्वराः वत्तदधिकारिदोगयमोक्षोपा

कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासेधूमधूमात्मनानांभवान् ॥ आपाययतिगोविंदपादपद्मासवंमधु १२ तुलयामलवेनापिनस्वर्गनापुनर्भवम् ॥ भगवत्संगिसंगस्यमर्त्या
 नांकिमुताशिषः १३ कोनामतप्येद्रसवित्कथायामहत्तमैकांतपरायणस्य ॥ नांतगुणानामगुणस्यजगमुर्योगेश्वरायेभवपाद्यमुख्याः १४ ततोभवान्वै
 भगवत्प्रधानोमहत्तमैकांतपरायणस्य ॥ हरेरुदारंचरितंविशुद्धंशुश्रूषतांनोवितनोतुविद्वन् १५ तन्नःपरंपुण्यमसंहृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम् ॥
 आख्याह्यनंतचरितोपपन्नपारीक्षितंभागवताभिरामम् १६

योपदेष्टृप्रधानास्ते अगुणस्यसत्त्वादिगुणराहितस्यसर्वकार्येदुप्रधानस्यवा यस्यज्ञानादिगुणानामंतप्रवसानंनजगुः कोनामपुमांस्तस्यमुक्तामुक्तब्रह्मादीनामहतमानामेकांततोनिपमेनपरायणस्य
 उत्तमाश्रयस्यमहत्तमेभ्यः एकांततःपरायाउत्कृष्टायाः श्रियोप्ययनस्यवा हरेःकथायांतृप्येदलंबुद्धिमायुवादित्यन्वयः कीदृशःरसवित्सारज्ञानीविद्वान् १४ ततःकिमितिब्रह्माह ततइ
 ति अलंबुद्धिर्नास्तीतिपतस्ततोहेविद्वन्भगवतांसोभाग्यवतांपुसांप्रधानोभवान्हरेरुदारंचरितमस्माकंवितनोतुविस्तारयदुइत्यन्वयः । भगवानेवप्रधानोयस्यमेतसतथेतिवा महत्तमश्चैकांतश्चपराय
 णश्चेतिमहत्तमैकांतपरायणः महतांब्रह्मादीनामतिशयेनश्रेष्ठःअंतमलयेएकएवद्वितीयोस्तिपरामुक्तास्तेषामाश्रयः शुश्रूषतामित्यनेनश्रवणशीलनस्वाभाविकमितिदर्शयति १५ हरेरुदाराचारि
 तानामनंतत्वात्तेषामध्येकिंवक्ष्यामीतिप्रश्नोभाभूदित्यभिलषितचरितमिदमित्याहुरित्याह तन्नइति तदाख्यानमस्माकंआख्याहीत्यन्वयः परमुत्कृष्टंपुण्यपुनानं असंवृतःस्पष्टोर्थःपुरुषार्थोयस्माद्भवतितत्तथो
 कंतत् अत्यद्भुतानांयोगानांभीक्तज्ञानादिलक्षणानांनिष्ठाप्रतिपाद्यतयानितरांस्थितिर्योस्मस्तत्तथोक्तं तत्कालतोदेशतश्चानंतस्यापरिच्छिन्नस्यहरेश्चरितेनोपपन्नं सहितंतथापरीक्षितसंबंधिभागवताना
 मभिराममनोहरं भागवताःअभिरमंतयस्मिन्नितिवा भगवत्संबंधित्वाद्वाऽभिरामम् १६

१ सम्यक्स्वरूपाभिव्यक्त्ययभावलक्षणंनननाभावलक्षणंचेत्यर्थःतात्पर्योक्तः ।

*****

तदितिकितत्राह सचाइति अदभ्रबुद्धिः पूर्णज्ञानः महाभागवतः परीक्षिद्वैयासकिनाशुकेन शब्दिदेनोपादिष्टेन श्रुतेन ज्ञानेन येनापवर्गाख्यं स्वर्गेन्द्रध्वजस्य गरुडध्वजस्य पादमूलभेजइत्यन्वयः वाइत्यनेनाख्या
नस्य इष्टसाधनावबोधकेत्वनोपादेयत्वं दर्शयतीति १७ हेमहात्मन् शौनक विलोमजाताः हीनजन्मानोपिवयं ज्ञानवृद्धानामनुवृत्त्यासेवयाजन्मभृतः सफलजन्मानोऽभूमेत्यन्वयः अहो आश्चर्य्य अस्म
द्भाग्यं कुतः महत्तमानामभिधानं गोष्ठीतस्य योगः संबंधः अभिधानेन नाम्नायोगइति वा दुष्कुलोत्पत्तिनिमित्तं दौष्टकुल्यमाधि मनोदुःखं शीघ्रं विधुनोतीत्येकांशः १८ कैमुत्यमाह कुतइति महत्तमै
कांतपरायणस्य हरेर्नामगुणतः पुंसः आधि विधुनोतीत्युक्तः पुनः किं वक्तव्यमित्यन्वयः अनन्ता अपरिमिताः शक्तयो यस्य स तथा देशादितः परिच्छेदो न विद्यते यस्य सो नंतः यो भगवाननंतशक्तिरनंतश्च न केवलं
ताभ्यामानंत्यगुणानंत्यमप्यस्तीत्याह महदिति महान्तो गुणाः महद्गुणाः तेषां भावः महद्गुणत्वं तस्माच्छांदसत्त्वान्महच्छब्दस्य महादेशाभावः यं भगवंतमनंतं गुणतः परिच्छेदरहितं सत्यं ज्ञानमनंतमित्या
दिदेवांता आहुरित्यन्वयः १९ प्रार्थयतः कटाक्षमोक्षमिति शेषः इतरान् ब्रह्मादीन् हि त्वाकटाक्षवीक्षामकृत्वा विभूतिर्महालक्ष्मीः स्वरतत्त्वादनभीप्सोरनिच्छोर्यस्य हरेरं विरेणुमनवरतं जुषते सेवते
तस्यास्य हरेरसाम्ये अद्वितीये तथा गुणे रनतिशायिते आधिक्यरहिते सर्वोत्तमत्वे च सूचिते न लक्ष्मीपतिरित्येतावता अलं न नित्ये कान्वयः । अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवाभि रूतमानुषेभिः अभिप्रमंद

सर्वैर्महाभागवतः परीक्षिद्येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः ॥ ज्ञानेन वैयासकि शब्दिदेन भेजे खर्गेन्द्रध्वजपादमूलम् १७ सूत उवाच ॥ अहो वयं जन्मभृतो महा
त्मन् वृद्धानुवृत्त्यापि विलोमजाताः ॥ दौष्कुल्यमाधि विधुनोति शीघ्रं महत्तमानामभिधानयोगः १८ कुतः पुनर्गुणतो नाम तस्य महत्तमैकांतपरायणस्य ॥
यो नंतशक्तिर्भगवाननंतो महद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः १९ एतावतालं ननु सूचितेन गुणैरसाम्येऽनतिशायितेऽस्य ॥ हित्वेतरान् प्रार्थयतीति भूतिर्यस्यां धिरेणं जु
षते न भीप्सोः २० अथापि यत्पादनं स्वावसृष्टं जगद्धिरिचोपहृताहं भाः ॥ सेशं पुनात्यन्यतमो मुकुंदात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः २१ यत्रानुरक्ताः सहसैव
धीराव्यपोह्य देहादिषु संगमूढम् ॥ व्रजं तियत्पारमहंस्य सत्यं यस्मिन्नाहं सोपरमश्रद्धमः २२ अहं हि पृष्टोऽस्य गुणान्भवद्भिराचक्ष आत्मावगमो ब्रयावान् ॥
नभः पतं त्यात्मसमं पतत्रिणस्तथा समं विष्णुगतिं विपश्चितः २३

कटाक्षलब्धविभवब्रह्मेन्द्रगंगाधरमित्यादि श्रुतिस्मृतिशतैरितरेषामशेषाणां लक्ष्म्या अवतरत्वा लक्ष्मीपतित्वं विष्णोः सर्वोत्तमत्वे युक्तिरिति भावः २० अथ सर्वोत्तमत्वाद् द्वितीयत्वसमर्थनस्य बहुयुक्तिसं दृष्ट
त्वप्रकटनायेदमपि भवतीत्याह अथापीति यस्य पादनं स्वावसृष्टं गलितं विरिचेन ब्रह्मणा उपहृतं समर्पितमहं भाः अर्चजलं श्रीपादावेने जनोदकमिति यावत् रुद्रेण सह वर्तमानं च जगच्चतुर्दश
भुवनं पुनाति यस्मादथ तस्मा लोके भुवे नु कुंदा न्मोक्षप्रदाच्चारयणादन्यतमः अन्यः स्वार्थं तमप्रत्ययः को नाम भगवत्पदार्थः निरतिशयज्ञानादिगुणवत्तया भगवानिति नामवाच्योऽस्ति सर्वोत्तमद्वी
क्तनत्वाच्च कोऽप्यस्तीत्यर्थः अनेन विरिचविपूज्यत्वांशे वशुद्विकरतीर्थ इदं त्वं भगवन्नामवाच्यत्वाद् द्वितीयत्वा निसर्वोत्तमत्वं सूचकानोति ज्ञातव्यं २१ मुकुंदात्त्वविवृणोति यत्रोति यत्र मुकुंदे अनुरक्ताः स्निग्धाः
धीरा विषयवार्तानिवृत्तायां नु द्वौ रताः संतो देहादिषूढं प्रच्छेदं संगं स्नेहलक्षं सहसा विमर्शं ज्ञानेन व्यपोह्य निरस्य तत्परमहंसा श्रमभाष्यं सत्यं साधुगुणयुक्तं ब्रह्ममुकुंदाख्यं व्रजंति यस्मिन्परमहंसा श्रमे अहिंसाविहि
तातिरिक्तं हिंसावर्जनं मुपरमं उरुद्रं पातिपिबिबिहिनस्तीति वा उपो विष्णुः सर्वाधिकस्तस्मिन् हरेरमारमणं रतिर्विषयनिवृत्तिर्वाधमो विहितइति शेषः अनेन मुक्तिदानमपि सर्वोत्तमत्वं द्योतकमिति सूचितं भव
ति २२ आख्यादीति शौनकप्रश्नोत्तरं वांक्ति अहं हीति अस्य हरेर्गुणान्वक्तुं भवद्भिः पृष्टोऽहं अत्र हरिगुणेषु यावानात्मावगम आत्मनो मम अवगमः ज्ञानं तावत् आचक्षेष्वा करिष्ये गुगानामनंतस्वारक
स्यापि सर्वान्मानान् ज्ञातुं शक्तिर्नास्तीत्येतदर्थं हि शब्देनाह न केवलमदमेवाशक्तः किंतु अतीतानागतवर्तमाना ब्रह्मादयः सर्वे मेव हरिगुणविषयइति सोदाहरणमाह नभइति यथापतत्रिणः पक्षिणः

नमः आत्मसमं स्वशक्त्यनुसारेण पतति शक्त्यभावादेवोपरमंति न भोऽवसानादनन्तशक्त्य
नगोविंदगुणानामितत्वादिभिः २३ पारीक्षितमाख्यानं वक्ष्यंस्तस्य निर्वेदनिमित्तब्रह्मशापं द कुमुदकमते एकदंति धनुरुचभ्यसज्जं कृत्वा प्रयुह्य गायामुद्दिश्य वने विचरन् २४ जलाशयं जलाधारं
तटाकविशेषं अचक्षाणोऽपश्यन् सपरीक्षित आश्रमं आलस्यपरिहारकारणं स्थानविशेषं प्रविशेत् शेषं विवेकान्वयः शांतं असंप्रज्ञातसमाधिस्थं किंचिन्मीलितं नेत्रम् २५ प्रतिक्रुद्धाः परमात्मन्येव सन्निधापिताः
श्रोत्रादीन्द्रियाणि च प्राणश्च बुद्धिश्च येन सतथोक्तः तं प्राणरोधः कुंभकेवा सरोधः चेष्टानिवृत्तिर्वा अतएव शब्दादिज्ञानेभ्य उपारतं तदेव स्पष्टयति स्थानेति जाग्रदादिस्थानत्रयात् परमतीति तुरी
यं हरिप्राप्तं अतएव ब्रह्मणि भूतं प्रयत्नं यत्तरेण स्वतएव मनसा स्वीविबद्धं परमात्मानं अनुभवतं अतएव विक्रयं निश्चेष्टं निवातस्थदीपोपमं विरुद्धक्रियारहितं वा २६ विप्रकीर्णाभिर्जटाभिः छत्रं संवृतं रु
रोः कृष्णमृगस्य विद्यमानेनाजिनेन च संवृतं आसीनं वा विशुष्यत्तनीरसं तालुजिह्वामूलं गूढजिह्वायस्य स तथा सपरीक्षिततथाभूतं एवं विशिष्टं मुनिउदकमया च तत्प्रायितवानित्यन्वयः २७ सराजा
चुकोपेत्यन्वयः । तस्मादतिशेषः अलब्धं तृणभूम्यादियेन सतथोक्तः आदिशब्देन मधुपकर्कोदिश्रुते स्वागतमित्यादिप्रियवचनं सूतं पृणानि भूमिरुहकं वाक्चतुर्योचसूतं तैस्मृतैः आत्मानं मुनि

एकदा धनुरुद्यम्य विचरन् मृगयां वने ॥ मृगाननुगतः श्रांतः क्षुधितस्तृषितो भृशम् २४ जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश स जाश्रमम् ॥ ददर्श मुनिमासीनं शांतं
मीलितलोचनम् २५ प्रतिक्रुद्धं द्विप्राणमनो बुद्धिपुपारतम् ॥ स्थानत्रयात् परंप्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रियम् २६ विप्रकीर्णजटाच्छत्रैरौरेवेणाजिनेन च ॥ विशु
ष्यत्तालुरुदकं तथाभूतमया चत २७ अलब्धतृणभूम्यादिरसं प्राप्ताह्यं सूतः ॥ अवज्ञातमिवात्मानं मन्यमानश्चुकोपह २८ अभूतपूर्वः सहसा क्षुत्तृड्भ्या
मर्दितारमनः ॥ ब्राह्मणं प्रत्यभू ब्रह्मन् मत्सरोमन्युरेव च २९ सतस्य ब्रह्मर्षेरेगता सुमुरंगरुषा ॥ विनिर्गच्छन् धनुष्कोट्यानि धाय पुरमागमत् ३० एष
किं निभृता शेषकरणो मीलितेक्षणः ॥ मुधा स समाधिराहोस्वित्किनः स्यात्क्षत्रवंधुभिः ३१ तस्य पुत्रोति तेजस्वी विहरन् बालको भैकैः ॥ राज्ञा धंप्रापितं तातं
श्रुत्वा ते त्रेदमब्रवीत् ३२ अहो अर्थमः पालानां पृथग्या बलिमुजामिव ॥ स्वामिन्यवयं यदासानां द्वारपानां शुनामिव ३३

नाऽवज्ञातमिव मन्यमानः क्षुधादिनिमित्तोपकोप इत्यस्मिन्नर्थे शब्दः इतिहासद्योतको वा २८ तस्य परीक्षितः ब्राह्मणं प्रति मन्युरभूत् न केवलं मन्युः किंतु मत्सरश्चाभूदित्यन्वयः मन्युरेव न प्रसाद इत्येव शब्दः
र्थः मत्सरोनायं मद्भ्यः शक्त्यप्रीतिश्च कीदृशः अभूतपूर्वः इतः पूर्वमनुत्पन्नः कीदृशस्य क्षुत्तृड्भ्यामर्दितं तमनः पीडितमानसस्य २९ शापनिमित्तमाह स इति सराजा तस्य ब्रह्मर्षेः स्कंधे गतासुं मृ
तं संप्रधनुष्कोट्यानि धाय पुरमागमदित्यन्वयः ३० पुरमागच्छत् तस्मालोचनप्रकारमाह एष मुनिः विषयेभ्यः प्रत्यङ्मुखतया निभृता शेषकरणः परतत्त्वविषयकृत सकलेंद्रियः मीलितेक्षणः
किं नोस्माकं क्षत्रवंधुभिः किं स्यादिति मुधा स समाधिर्मीलितेक्षणः आहोस्विति मनसा पितृकयन् पुरमगादिति पूर्वैर्गान्वयः ३१ तस्य ब्रह्मर्षेः पुत्रः शृंगीनामकः तत्रेदमब्रवीदित्यन्वयः इदमिति वक्ष्यमाणं किं कृत्वा
राज्ञा परीक्षिता धंप्रापितं पितरं श्रुत्वा भशुचितं प्रापितमिति वा अति तेजस्वीत्यनेन शपादानसामर्थ्यमस्यास्तीति दर्शितं अर्थः ३२ बालैः सह विहरन् वयसा बालः न तु सामर्थ्येनेत्येतदंशितं कप्रत्ययेन
३२ किमाहेतितन्नाह अहो इति बलिभुजां काकानामिव पृथग्याः पालानां राज्ञां अर्थोऽप्योद्यास्माभिर्दृष्टः अहो कष्टं तत्कुत इति तन्नाह स्वामिनीति शुनां स्वामिन्यधमिव बासणदासानां तद्दृष्ट्वा
रपानां राज्ञां संप्रति स्वामिनि ब्राह्मणेऽघं दृष्टमिति यद्यस्मात्तस्मादिति ३३

राज्ञां विप्रदासत्वं कथमिति तत्राह ब्राह्मणैरिति ब्राह्मणैर्दीप्ततया द्वापारपालो निरूपितः सराजातस्य विप्रस्य गृहे द्वाः स्थो द्वारपालः कथं सभां ढां हेन सह वर्तमानं गृहं भो कुं नाशपितुमर्हति नार्हये विप्रस्य स्मात्तस्मात् असौ स्वाभिना दंडच इत्यर्थः ३४ तौ हंसप्रतिको दंडकं तेषां इति तत्राह कृष्ण इति उत्पथगामिनी विहितमार्गपरित्यज्य गच्छतां शास्तरिकृष्णे भगवति गते भिक्षुं सेतुं न लंघितमर्यादां स्तानद्या हंशास्मिदं दयामीत्यन्वयः मेवलं सामर्थ्यं पश्यते हे बाला इति शेषः ३५ सच दंडः कीदृश इति तत्राह इतीति रोषताम्राक्षः रक्तनेत्रः कौशिकी कुशपाणिः अपउपस्पृश्य आचम्य वाग्वज्रं शापलक्षणं विससर्ज दत्तवान् राज्ञ इति शेषः इति हासव्योतकेन हशब्देन कौशिकी न दीतस्या अपउपस्पृश्ये त्यपख्यानमपहस्तितमिति ज्ञातव्यं ३६ इतो च तनादहः सप्तमे ह निमेषा चोदितः प्रेरितस्तक्षकः सर्पविशेषः लंघितमर्यादं कुलां गारं कुलनाशकं ममपि नृदुहं परीक्षितं नाम राजानं धक्ष्यति स्म दग्धं कुर्यादित्येकन्वयः धक्ष्यतीति लट् स्मशब्दसामर्थ्या ल्लोडर्थो बोद्धव्यः भागवतप्रधान राजदहने पि सामर्थ्यं द्योतनाय वायं व्यत्ययः ३७ आश्रमंगतः ततः गले सर्पकलेवरं कंठस्थितसर्पशरीरं पितरं दृष्ट्वा मुक्तकंठः उच्चैरुदेत्यन्वयः समाधिस्थितो वाचानो बोधनीय इत्यतो रोदनमुच्चैः कृतमित्यर्थं द्योतको हशब्दः ३८ वै अपि अंगिरसकुलोपन्नः सः शमीकोपि सुतस्य विलापितरोदनम् ३९ उरगं विसृज्य परिहृत्य कस्माद्धेतोः विरोदिषीति पुत्रं प्रच्छेत्त्यन्वयः विप्रकृतं विपरीतं कृतं ४० अतदहं तस्य शापस्याहो योग्यो न भव

ब्राह्मणैः क्षत्रवंधुर्हि द्वारपालो निरूपितः ॥ सकथं तद्ब्रूहे द्वाः स्थः सभां ढां भोक्तुमर्हति ३४ कृष्णे गते भगवति शास्तर्युत्पथगामिनाम् ॥ तान् भिक्षुं सेतुं नद्या हंशास्मि पश्यतमेवलम् ३५ इत्युक्तत्वारोषताम्राक्षो वयस्यानृषिबालकान् ॥ कौशिक्यपउपस्पृश्य वाग्वज्रं विससर्ज ह ३६ इतो लंघितमर्यादं तक्षकः सप्तमेऽहनि ॥ धक्ष्यति स्म कुलां गारं चोदितो मेपि नृदुहम् ३७ ततो भ्येत्याश्रमं बालो गले सर्पकलेवरम् ॥ पितरं वीक्ष्य दुःखार्तो मुक्तकंठो रुरोद ह ३८ सवा आंगिरसो ब्रह्मन् श्रुत्वा सुतविलापितम् ॥ उन्मील्य शनैर्कैत्रे दृष्ट्वा चांसे मृतोरगम् ३९ विसृज्य पुत्रं प्रच्छवत्सकस्माद्धिरोदिषि ॥ केन वा ते विप्रकृतमित्युक्तः सन् यवेदयत् ४० निशम्य शप्तमतदहं नरेन्द्रं स ब्राह्मणो नात्मजमभ्यनन्दत् ॥ अहो बतां होमहदज्ञते कृतमलपीयसि द्रोह उरुश्रमो धृतः ४१ न वै नृभिर्नरे देवोपराध्य स्तं शप्तुमर्हस्य विपक्वबुद्धे ॥ यत्ते जसादुर्विषहेण गुप्ता विदंति भद्राण्यकुतो भयाः प्रजाः ४२ अरक्षमाणे नरे देवनामि रथांगपाणावयमंगलोकः ॥ तदा हि चोरप्रचुरो विनश्यत्यरक्ष्यमाणो विवरूथ दक्षणात् ४३ तदद्य नः पापमुपेत्य नन्वयन्नष्टनाथस्य पशोर्विलुपकाः ॥ परस्परं घ्नंति शपंति वृजंते पशून् त्रि यो र्था नृपुरुदस्य वोजनाः ४४

तीत्यतदहं स्तं । न केवलं नाभ्यनन्दनं ददन्ति चेत्त्याह अहो इति । अहः पापं बत खेदे अलपीयसि अणुतरे द्रोह अपराधलक्षणे उरुश्रमो महादंडः ४१ कुतमर्निददित तत्राह नवा इति नराणां देवो राजा तदधीनैर्नृभिः नापराध्य इति दुर्विषहेण यस्य स राज्ञस्ते जसा गुप्ताः रक्षिताः न कुतोपि भयं यासां ताः अकुतो भयाः प्रजाः भद्राणि विदंति लभंत इति वैयासः बहुश्रेयो विवक्षया भद्राणीति बहुवचनम् ४२ बाधकं चाह अरक्ष्यमाण इति नरे देवांतयोर्भित्वा न्नरदेवनामि रथांगपाणौ विष्णौ अरक्षमाणेपालनमकुर्वोणे सति तदानीं मेवायं अरक्ष्यमाणोऽपाल्यमानः चोरप्रचुरः लोकोजनो विवरूथवत्क्षारहितसेनावत् क्षणाद्विनश्यति हित्येकान्वयः सेनारक्षावच्छेदः स्यादवरोधो निवेशनमित्यभिधानम् ४३ नष्टनायकस्य पालकरहितस्य पशोराष्टस्य चोरादयो विलुपकाः नाशकाः इति यद्यस्मात्तस्मादद्य नोऽस्माकं अन्वयमनुपमं अन्वयविरोधिसंततिनाशकरं वा पापमुपैतीत्यन्वयः उक्तमेव विवृणोति परस्परमिति वृजंते अपहंति छिंदंतीति विवा दसुहिंसायां मिथ्यातोः नगरनाशकाः पुरगता विविधातोः इतस्ततो यात्रा वि

अपिप्रतिशापकर्तुं वा तद्भक्तास्तस्मिन् हे भक्ताः अस्यतिरस्कारादिकर्तुः संबंधितिरस्काराद्युद्दिश्य न प्रतिकुर्वीति प्रतिक्रियानैव कुर्वतीत्यर्थः हि शब्देन भगवत्प्रसादात् शक्तानां भूषणं भवेति प्रसिद्धिर्दृश्यते ४८ तदर्थं तेन राज्ञा कृतमपराधं महामुनिरिति हे तु गुरुं विशेषणं सर्वज्ञतमत्वाच्छरीराभिमानिन एव दुःखादि प्राप्त्या कोपोत्पत्तिर्न त्वत्प्रज्ञातसमाधेस्तस्य पञ्चपानीयवदस्त्रिष्टुडुरिति त्वादित्यादिविशेषत्वादित्यर्थः ४९ साधूनामयं स्वभाव इत्याह साधव इति द्वेष्टुमुखदुःखादिषु योजिताः साधवः यथास्थितवस्तु दर्शनः कुतोऽप्यथाद्यभाव इति तत्राह यत इति आत्मा गुणाश्रय इत्यस्याकारप्रश्लेषाप्रश्लेषाभ्यां पदच्छेदः कर्तव्यः गुणस्यागुणस्य दोषस्य वात्माकर्ता जीवः स्वयमेवाश्रयः तत्तस्मादिति ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ विमुक्तिसाधनेषु प्रथमापाद्यासाधनत्वे नैवैराग्यमवश्यमापाद्यं मुमुक्षुणेति परीक्षिता कथनापदेशेन तत्प्रतिपद्यते ऽस्मिन्नध्याये ननु परीक्षितोऽयमपाल्त्वादिकं न युज्यते ननु शंसवर्त्तकर्मकरणात् पञ्चात्तापा नुदयाच्चेत्याशंकापरिहारत्वेनाह महीपतिरिति मुनेः स्कंधमृतसर्पशरीरार्पणलक्षणमात्मनाः अनुष्ठितं यत्कर्म तच्चित्तयन् सुदुर्मनाः मुष्टुदुःखितमनाः अभूदिति शेषः तु शब्द ईश्वरेच्छाधीनत्वं दर्शयति श्वपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मशानादयः सुरा इति स्मृतेः कस्मिन्निषये अनुष्ठितं येन महती चित्तासंभाव्यत इति तत्राह अहो इति मयानिरागसि निरपराधे गूढे जसि अग्रकाशिते तजो लक्षणमहिम्नि ब्रह्मणि ब्रामणे अनायवत्

मूर्खवत्त्वं चैकमुक्तं अहो कष्टमिति । महीपतेः कर्मणो गच्छेत्तद्योतनाय ब्रह्मणीति सोऽप्यपराधी चेत्कथं चिद्वद्वत्तद्वत्तत्प्रकटनाय गृहतेजसीति । ब्रह्मवेदः तपस्तत्त्वं ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिरित्यभिधानात् ब्राह्मणो नावतव्यो निरागास्तु विशेषत इति वचनात् ॥ १ ॥ तच्च दुष्कृतमपरिहार्यं विपत्तिकरमिति चिंतयतीत्याह धुवमिति ब्राह्मणस्यास्य अवज्ञाविष्णोरवज्ञैव्य तस्तत्तस्मादेवस्य हरेर्हेलनादवज्ञानात् धुवमवश्यं दुर्गत्ययमत्येतुमशक्यं व्यसनं दुःखं नातिदीर्घादचिरान्मेममविषयतीत्यन्वयः तद्वचसनं मनसाभ्युपगच्छतीत्याह तदिति अघनिष्कृताय पापप्रायश्चित्ताय तद्वचसनं काममस्तु कुतः अङ्गानिरंकुशतया अहंपुनरेवं विधमं यथानकुर्यात्तथास्त्वतिशेषः २ नौपचारिकमिदमांतरमेवेत्यभिप्रेत्य तदेवाह अघेवेति प्रकोपितब्रह्मकुलमेवानलः बहुदा हेऽप्यलं बुद्धिर्नास्तीत्यनलः मेमदीप्यत्वेन अभिमंतराज्यादिकमैधेवकालक्षेपमंतरेण दहतु भूयः अभद्रस्य मेद्विजदेवतासु पापीयसी बुद्धिर्नाभूत् न भूयादित्यन्वयः अभूदिति व्यत्ययो राराजो महानुतापसूचनायेति ज्ञातव्यं द्विजाश्च देवताश्च द्विजदेवताः द्विजेषु सन्निहिता देवतावा द्विजरूपदेवतावा तासु न विद्यते भादीर्षिर्मेपांते अभस्ता न द्रातिकुत्सयतीत्यभद्रः द्राकुत्सायामिति धातुः तद्वत्तद्गणमज्ञानं यस्य स तथेति वा द्रा नि द्रायामिति धातुः तस्य ३ अथेत्थं चिंतयन् पुरीक्षिततक्षकाख्यान्मुनेः सुतोक्तात्सु तेन प्रेरितात् विकृतिं कृतापराधपरिहारं देहवियोगलक्षणं यथा वदशृणोदितपन्वयः आकर्ण्य किमकार्षीदिति तत्राह स इति सचाकर्ण्य तक्षकादचिरेण मरणं राज्यादिषु अलं प्रसक्तस्य विरक्तिकारणमभूदिति साधुमेन इत्यन्वयः ४ ससम्राट्कस्य वा हेतोरिति शौनकप्रश्नं परिहरति अथो इति अथो ब्रह्मशापाकर्णनसमनंतरमेव

ध्रुवं ततो मेकृतदेवहेलनादुरत्ययं व्यसनं नातिदीर्घात् ॥ तदस्तुकाममवनिष्कृताय मेयथानकुर्यात्पुनरेवमद्वा २ अथैवराज्यं बलमृद्धकोशं प्रकोपितब्रह्मकुलानलो मे ॥ दहत्वभद्रस्य पुनर्न मे भूत्पापीयसी धीर्द्विजदेवतासु ३ सचिंतयन्निश्चयमथाशृणोद्यथामुनेः सुतोक्ताद्विकृतिं तक्षकाख्यात् ॥ ससाधुमेने अचिरेण तक्षकादलं प्रसक्तस्य विरक्तिकारणम् ४ अथो विहाये ममुंचलो कं विमृश्य तौ हेयतया पुरस्तात् ॥ कृष्णांघ्रिसेवामभिमन्यमान उपाविशत्प्रायममर्यन द्याम् ५ यावैलसच्छीतुलसी विमिश्रकृष्णांघ्रिरेणवभ्यधिकां बुनेत्रा ॥ पुनात्यशेषानुभयत्र लोकां कस्तानं सेवतमरिष्यमाणः ६ इति व्यवस्थाय सपांडवेयः प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्याम् ॥ दध्यौ मुकुंदांघ्रिमनन्यभावो मुनिव्रतो मुक्तसमस्तसंगः ७

ममायं शापोऽपि विरक्तिहेतुत्वात्साधुरिति मनवानः पुरस्तात्प्रथमं तां विहलो कपरलोकावनित्यत्वादुःखमिश्रत्वादिना हेयतया विमृश्याधिराष्ट रेकृष्णांघ्रिसेवैवात्यतिकटुः खनिवृत्तिसुखसाधनत्वात्कर्तव्येति च विमृश्य तामेव मिश्रमाणस्यात्मनः कर्तव्यमभिमन्यमानः परीक्षित्व न्वयः ५ किमिति गंगाया मेव प्रायोपवेशोऽन्यत्रापि किं न स्यादिति तत्राह यावा इति लसंती श्रीमती तुलसीलसच्छीतुलसी ब्रह्मज्ञानेन तुलां सिनोतीति तुलसी ब्रह्मज्ञानसदृशी ब्रह्मज्ञानस्य संसारनिवर्तकत्वं यन्प्रा हात्म्यं तदस्या अप्यस्तीति तत्सदृशी तनोति करोति मोक्षादिपुरुषार्थमिति तुर्विष्णुस्तत्र लसतीति वा तुलसी तस्यामंजरीरजो विमिश्रकृष्णांघ्रिरेणवभ्यधिकां बुनेत्राः तस्यामंजरीरजो विमिश्रकृष्णांघ्रिरेणवभ्यधिकां बुनेत्राः याचात एवाशेषान् लोकां अनुभयत्रां तर्बहिश्च पुनातीति उभयत्र इह लोकोऽप्यवहारयोग्यता ल क्षणांशुद्विपरलोके नरकप्राप्त्यादि निवर्तनलक्षणं करोतीति वा अतो मरिष्यमाणः पुमान् कस्तां गंगानं सेवत ६ अतो मरिष्यमाणो हंतीर्थं तमत्वा द्विष्णुपद्यां गंगायामनशन ब्रतं करिष्ये इति प्रायोपवेशं प्रति व्यव स्थायानिश्चित्यानन्यभावोऽनन्यचेता यज्यभारादिचिंता रहितां तः करणो विष्णवैकचेता वा मुनीनां निवृत्तानां ज्ञानां व्रतं यस्य स मुनिव्रतः वाचालत्वरहितो वा अतएव मुक्ताः समस्ताः संगः पुत्रादि विषयस्नेहायस्य स मुक्तसमस्तसंगः मुक्ते हरौ समस्तसंगः श्रोत्रादीर्द्विरेन्यप्रसंगमंतरेण तत्कथा श्रवणादिप्रसंगो यस्य स तथेति वा सपांडवेयः परीक्षित्विष्णुपद्यां प्रायोपवेशं प्रति स्थितः मुकुंदं तदंघ्रिचण्ड

*****

ध्यावित्येकान्वयः चैः समुच्चयेऽवधारणे वा ७ यत्रपरिक्षिप्तिष्ठतितत्रोपजग्मुः ८ मुनीनामामानिनिर्देशतीत्याह अत्रिरिति गाथिसुतोविवाभित्रः राघः पशुरामः इन्द्रप्रमातिश्रद्धमवाहश्चन्द्रममतामवाह ।
 कुंभयोनिरगस्त्यः १० अन्येचमसिद्धाः प्रसिद्धनामानः नारदादयोदशर्षयः रामादयोत्रसर्षयः विवाभित्रादयोराजर्षयः जातिभेदकथनार्थपुनर्वचनं अरुणः आदिर्योतितथोक्ताः ऋषीणांसमूहः
 आप्येयंतास्मिन्प्रवराः नामार्षेयप्रवराः तानभ्यर्च्यअर्घ्यपाद्यादिभिरितिशेषः शिरसावदनं नामनमस्कारएवात्राभिप्रेतः कृतप्रगामइत्युत्तरवचनात् ११ ऋषीणामग्रेउपस्थितः अर्घ्ययुहीतिपाणौ
 येनसतथा यस्वेनकर्तुमिष्टतदभ्योविज्ञापयामासेत्यन्वयः १२ महत्तमैः महापुरुषैरनुग्रहणीयंशीलयेयोतेतथोक्ताः वयंनृपाणांमध्यधन्यतमाः अहोअस्मद्भागवयं कुतः राज्ञांकुलं गच्छामहे
 द्यकर्मवत् तत्कष्टं येनराजकुलेनब्राह्मणपादशौचमारत्नदूराद्विमृष्टविरहितं तदितिशेषः १३ स्वाचिकीर्षितमाह तस्येति परावरेशेयमुक्तामुक्तप्रपंचनायेहशौव्यासक्तिचित्तस्य अनुरक्तबुद्धेर्मेतेषुयुहेषु
 अयं द्विजशापरूपोदंडोऽभीक्ष्णं अलं निर्वेदमूलो वैराग्यहेतुरस्तु यत्रयेषुयुहेषुप्रसक्तः संसारभयमेवधत्ते यमयस्मिन्भगवातेप्रसक्तोभयमोक्षमेवधत्ते प्राप्नोति तस्मिन्हराविति वा १४ योहमेवमहत्तमानुग्रह
 तत्रोपजग्मुर्भुवनं पुनानामहानुभावामुनयः सशिष्याः ॥ प्रायेणतीर्थाधिगमापदेशैः स्वयं हि तीर्थानि पुनानां तिसंतः ८ अत्रिर्वसिष्ठश्च यवनः शरद्वानरिष्टनेमिर्भू
 गुरंगिराश्च ॥ पराशरोगाधिसुतोथरामउतथ्यइंद्रप्रमतीधमवाहौ ९ मेधातिथिर्देवलआर्षेणोभारद्वाजोगौतमः पिप्पलादः ॥ मैत्रेयऔर्वः कवषः कुंभयो
 निद्विपायनोभगवान्नारदश्च १० अन्येचदेवर्षिर्ब्रह्मर्षिवर्याराजर्षिवर्यारुहादयश्च ॥ नानार्षेयप्रवरान्समेतानभ्यर्च्यराजाशिरसावदं ११ सुखोपविष्टवथ
 तेषुभूयः कृतप्रणामः स्वचिकीर्षितंयत् ॥ विज्ञापयामासविविक्तचेताउपस्थितोऽर्घ्यगृहीतपाणिः १२ राजोवाच ॥ अहोवयं धन्यतमानानृपाणां महत्तमानु
 ग्रहणीयशीलाः ॥ राज्ञांकुलं ब्राह्मणपादशौचमाराद्विमृष्टं बतगर्हकर्म १३ तस्यैवमेस्त्वद्यपरावरेशेव्यासक्तिचित्तस्य गृहेष्वहर्भिक्षणम् ॥ निर्वेदमूलो द्विज
 शापरूपो यत्र प्रसक्तोभयमाशुयते १४ तंमोपविष्टं प्रति यातुविप्रागंगाचेदेवीधृतचित्तमीशे ॥ द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षकोवादशत्वं लंगायतविष्णुगाथाः
 १५ पुनश्चभूयाद्भगवत्यनंतरितः प्रसंगश्चतदाश्रयेषु ॥ महत्सुयांयामुपयामिसृष्टिर्मेभ्यस्तुसर्वत्रनमोद्विजेभ्यः १६ इतिस्मराजाव्यवसाययुक्तः प्राची
 नमूलेषुकुशेषुधीरः ॥ उदह्मुखोदाक्षिणकूलमास्तेसमुद्रपत्न्याः स्वसुतेन्यस्तभारः १७ ययंदेवकीर्णदनामित्यादिकावि
 णीयशीलः तमामोद्विजोपसृष्टः द्विजकुमारैर्गणैरितः वेपांतरधारीयथातथा कुहकः कपटीसर्वजातिविशिष्टोवा तक्षकः दशतुभक्षयतु युष्माभिरेतत्कर्तव्यमित्याह अलमिति ययंदेवकीर्णदनामित्यादिकावि
 ण्णुविषयागाथाश्रणत्रयाद्युपलक्षितान् श्लोकानलंदेहवियोगपथं गतपद्मजादिस्वरैरितिशेषइत्यन्वयः १८ न केवलमस्मिन्जनमन्येवहर्षादौ मनोरतिप्रसंगोऽपितुजन्मांतरेपीतिमार्थयइत्याह पु
 नश्चेति तद्भूश्वेषुभगवद्विधेषुमममैत्रीअस्मदीयोयमितिचित्तवृत्तिलक्षणा सृष्टिजन्म १९ कुत्रगंगायांस्थितइतित्राह इतिस्मोति स्वसुतेजनमेजयेन्यस्तोनिहितोराज्यभारोये
 नसतथोक्तः इत्युक्तप्रकारेणव्यवसायंनिश्चित्यमनोयोगयुक्तः निश्चययुक्तोवा राजापरीक्षितसमुद्रपत्न्यांगंगालयायानद्याडदकएवर्षिकविदक्षिणकूलदक्षिणतीरभागेप्रासादेप्राचीनाग्रेषुकुशेषुउद
 ह्मुखस्वास्तव्यन्वयः मृत्युचित्तारहितत्वाद्धीरइत्युक्तं कुशददस्यलक्षगार्थमनाश्रित्यमुख्यार्थीगीकारेभारत्विरोधः स्वाद्यथागंगायांकटकयास्वइतिगंगापदेनतीरं लक्ष्यते कूलपदेनापिजेलेक्षणापप
 तेः आस्तइतिहृदयेर्विविधिशेषद्योतनार्थः १७

१ अनेनवपवस्यायचपाइवयइतिपाठइतिहाति । अन्यथाऽअत्रचशब्दमावातएवंहयाख्यानमसंगतस्याय ।

*****

श्वेतच्छत्रचामरादिनरदेवचिन्हं न केवलं तावेदेव किंतु केयूरादींश्चानिरस्यत्यक्त्वा चर्म कृष्णालिनादि मुनिवेषः १८ द्याकिरन्वापैतवतः १९ यदुत्तमश्लोकस्य हरेर्गुणानुरूपं गुणप्रकटना नुकूलं तद्वर्षय ऊचुरित्यन्वयः प्रजानुग्रहमंतरेणान्यस्वभावोनास्ति तेषां तैत्तथोक्ताः २० अद्यासन्नसिंहासनं राज्ञां मंडलपतीनां किरीटैर्जुष्टं सेवितं कालक्षेपराहित्यद्योतनार्थः सद्यः शब्दः २१ असावयं विशोकं नित्यनिर्दुःखं कुतः विरजस्कंधशोभने शोभनाध्यासबुद्धिरहितं कुतः परं त्रिगुणातीतं पूर्णं वा कुतः अजं जन्म जरा मरण राहितं हरिणस्य तीक्ष्णवपः २२ मधुअमृतं ज्योतीति मधुश्रुतं श्रवणसुखमत एव गुरोर्ब्राह्मणकुमारस्य शापं व्यलीकयति अनृतं करोति फलत इति गुरुशापव्यलीकं अनेन दुर्भरणदोषपरिहारो लक्ष्यते न तु तत्क्षकं दर्शनाभावः तरुतक्षकं दर्शनात् ऋषिगणवच आश्रुत्य एतान् ऋषीनाभाषतेत्यन्वयः २३ त्रिपृष्ठे सत्यलोके शीलसमाधाविति धातोः परमात्मसमाधिमतः वीर्युष्माकं हलोके अथवा अमुत्र च परलोके कश्चनार्थः साध्वं प्रयोजनं नास्तीति यतस्ततः परानुग्रहकरणस्वभावात् वीर्युष्मानि मंत्रं विपृच्छे पृच्छामीत्यन्वयः किं कृत्वा इति कृत्पतायां इत्थं कर्तव्यतायां विप्रविशिष्टज्ञानिनः अकुटिलबुद्धयः सात्विकप्रकृतय इति विश्वभ्यविचस्य कोसाविति तत्राह

विहाय सर्वं नरदेव चिन्हं केयूरहारांगदमौलिरत्नान् ॥ रत्नांगुलीयांश्चिमलाभिरस्य पावित्रपाणि मुनिवेषास्ते १८ एवं च तस्मिन् नरदेवदेवे प्रायोपविष्टो दिवि देवसंवाः ॥ प्रशस्य भूमौ व्यकिरन् प्रसूने मुदामुहुं दुभयश्च नेदुः १९ महर्षयो वै समुपागता ये प्रशस्य साध्वित्यनुमोदमानाः ॥ ऊचुः प्रजानुग्रहशीलसाराय दुत्तमश्लोकगुणानुरूपम् २० न वा इदं राजर्षिर्वयं चित्रं भवत्सु कृष्णं समनुव्रतेषु ॥ ये ध्यासं न राजकिरिटजुष्टं सद्योजहृर्भगवत्पार्श्वकामाः २१ सर्वे वयं तावदिहा स्म हे भक्त्येवं रावदमौ विहाय ॥ अजं परं विरजस्कंधं विशोकं यास्यत्ययं भागवतप्रधानः २२ आश्रुत्य तद्वर्षिगणवचः परिक्षित्समं मधुच्युद्गुरुशापव्यलीकम् ॥ चाभापतैनानि भिर्वद्ययुक्तः शुश्रूषमाणश्चरितानि विष्णोः २३ राजोवाच ॥ समागताः सर्वत एव सर्वे देवा यथामूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे ॥ नेहाथ वो मुत्र च कश्चनार्थं ऋते परानुग्रहमात्मशीलाः २४ ततश्च वः प्रश्नमिमां विपृच्छे विश्वभ्यविप्रप्रदितकृत्यायाम् ॥ सर्वात्मना प्रियमाणे स्तुकृत्यं शुद्धं च तत्रा मृशताभियुक्ताः ॥ २५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ सूत उवाच ॥ तत्राभवद्भगवान् व्यासपुत्रो यदृच्छया गामटमानो न पेक्षः ॥ अलक्षयलि गोनिजलाभतुष्टो वृत्तश्च बालैरवधूतवेषः १

सर्वात्मनोति तत्र कृत्यशतेषु प्रियमाणैः पुरुषैः सर्वप्रकारेण शुद्धं निर्दोषं पुरुषार्थपर्यवसायिकृत्यं कर्तव्यं चाभियुक्ता आग्रहयुक्तास्तापयैपिता आमृशत आलोचयत २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ज्ञानादिनैव सत्संगत्या सकलपापक्षयो भवतीति प्रतिपाद्यते स्मिन् ग्रन्थे योपेतत्रादौ शुकागमनं वक्तव्येति यत्र परीक्षिता मुनिभिश्च स्थितं तत्र तस्यामवस्थायां वा व्यासपुत्रः शुको भगवान् यदृच्छया वै वृच्छया भवदित्यन्वयः पूर्वस्मात्कांतिविशेषद्योतनाया भवदित्युक्तं आगमनस्य तावता वारिषार्थस्वात् अटनस्य स्वाधीनत्वप्रकाशनायाटमान इति शान्चप्रत्ययः तर्ह्यर्थाभिलाषी किमटतीत्यत उक्तमनपेक्ष इति बाह्यविषयापेक्षारहितः तत्कुतः इत्यस्यापि तदेवोत्तरं अनपः प्राणनाथः श्रीचिष्णुः तद्विषये ईक्षाईक्षणं दर्शनं यस्य सतथोक्तः न हि करतलमलकवत्सततमपरोक्षी कुर्वोणस्य तस्य बाह्यपदार्थपेक्षा भवतीति वा बाह्यपदार्थपेक्षा भावे शरीरयात्रा कथमित्यस्याप्येतदेवोत्तरं अनं प्राणपिबतीत्यमपाईक्षा दर्शनं काकचंबुपुटेन वायुपानज्ञानं यस्य स्तिसतथा कथित इति वा । श्रीप्रसादाभावाद्दर्शनं दारिद्र्यं किमित्यस्येदमप्युत्तरं शब्दपगतान भवतीत्यनपाळक्ष्मीस्तस्याः ईक्षणं यस्य स्तिसतथेति वा तत्कटाक्षस्य पात्रीभूत इत्यर्थः

तंद्वयष्टवर्षसुकुमारपादकरोरुबाह्वंसकपोलगात्रम् ॥ चार्वारुणाक्षोन्नसतुल्यकर्णशुभ्रानननंकंबुसुजातकंठम् २ निगूढजंबुष्टुतुंगवक्षसमावर्तनाभिबलिब
लगूदरंच ॥ दिगंबरंवक्रविकीर्णकेशंप्रलंबबाहुंस्वमरोत्तमाभम् ३ श्यामंसदापीच्यवयोंगलक्ष्म्यास्त्रीणां मनोज्ञचिरस्मितेन ॥ प्रत्युत्थितामुनयश्वासने
भ्यस्तल्लक्षणज्ञा अपिगूढवर्चसम् ४ सविष्णुगतोतिथयेभ्यागतायतस्मैसपर्योशिरसाजहार ॥ ततोनिवृत्ताह्यबुधाःस्त्रियोर्भकामहामसनेसोपाविवेशपूजितः ५
ससंवृतस्तत्रमहान्महर्षिसांब्रह्मर्षिराजर्षिदेवर्षिसंघैः ॥ व्यरोचतालंभगवानयथेंदुर्ग्रहक्षतारानिकैःपरीतः ६ प्रशांतमासीनमकुंठमेधसंमुनिनृपोभागवतो
भ्युपेत्य ॥ प्रणम्यमूर्ध्नाविहितःकृतांजलिर्नत्वागिरासूनुतयान्वपृच्छत् ७ राजोवाच ॥ अहोअद्यवयंब्रह्मनसत्सेव्याःक्षत्रबंधवः ॥ कृपयाऽतिथिरूपेणभव
द्विस्तीर्थकाःकृताः ८ येषांसंस्मरणात्पुंसःसद्यःशुद्ध्यंतिवैगृहाः ॥ किंपुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ९ सान्निध्यात्तेमहायोगिन्प्रातकानिमहांत्यपि ॥
सद्योनश्यंतिवैपुंसांविष्णोरिवसुरेतराः १० अपिमेभगवान्प्रीतःकृष्णःपांडुसुताप्रियः ॥ पैतृष्वसेयप्रतिप्येतद्रात्रस्याप्तबंधवः ११

म ५ सः परीक्षित् महीयसां महत्तराणां मध्ये महान् संवृतः गूढः महत्त्वप्रकाशनाय राजा ब्रह्मण्यादिभिः परीतो व्यरोचतेत्युक्तं तत्क्षकान्मरिष्यइति मरणभिया मुखांगकांतिग्लानिर्नास्तीति यस्मात्तस्मादित्यर्थः ६ सूनुतया गिरा प्रियवचनेन ७ हे ब्रह्मन् ज्ञानिन् भ्रत्रवंधवो वयमद्य सद्भिः सेव्या अभूम् अहो भाग्यं कुतः अतिथि रूपेण आगतैर्भवेद्विस्तीर्थाः कृताः यथा भवतो निष्कलुषत्वायतीर्थानि भवंति तथा वयमपि पुष्पत्संगत्येत्यर्थः तत्र कृपैव कारणमित्यतः कृपयेत्युक्तम् ८ तीर्थो कारणमेव विशिनष्टि त्रीति किं पुनर्वक्तव्यमित्यन्वयः ९ भवत्संगत्या विशेषोऽप्यस्तीत्याह साभिधयादिति अनेन ब्रह्महत्यादि पापपरिहारो भवतीत्युक्तं भवति ज्ञानात्पूर्वतना निभस्मी भवति पश्चात्तना नि निष्कृष्यंतीति शास्त्रानि श्रितवैशब्देनाह न केवलम् मत्संगत्यापहानिरेवोक्तं तु भस्मत्संगतानामपीति पांडुसुतानां प्रियः पांडुसुताः प्रियायस्येति वा पुत्राः पैतृष्वसेयाः युधिष्ठिरादये तेषां गोत्रं यस्य सोऽहं तद्गोत्रं तस्य मे आपवांधवो जाता इति प्रस्मादत इति ११

अन्यथा तत्प्रीत्यभावे अव्यक्तगतेरज्ञातगमनस्य संसिद्धस्य ब्रह्मज्ञानितयारुतकृत्यस्य वरीयसः वरीयेषु पुण्यस्य ते दर्शनं नृणां नः कथं घटते त्रियमाणानां नितरां न घटत इति शेषः १२ भवदर्शनं दुर्लभमिति यतोतः देवात् प्राप्तयोगिनां परमगुरुं संसिद्धं कैवल्यभूतं भवतामिह त्रियमाणस्य पुंसः सदा यत्कार्यं च श्रोतव्यं अथ वा नृभिर्नृत्कर्तव्यं अस्मर्तव्यं अदितं च पृच्छामि तदस्माकं ब्रह्मीत्येकान्वयः १३ १४ गृहमेधिनां गृहस्थानां गृहेषु कुविदेकपि गोदोह न क्षणमपि भवतु वि स्थानं न लक्ष्यते न न निश्चितो हि यस्य स्मात् स्मात्तु ज्ञानिनि स्वतः प्राप्ते सति कर्तव्याद्यज्ञानेऽस्माकं म

अन्यथा तेऽव्यक्तगते दर्शनं नः कथं नृणाम् ॥ नितरां त्रियमाणानां संसिद्धस्य वरीयसः १२ अतः पृच्छामि संसिद्धयोगिनां परमं गुरुम् ॥ पुरुषस्यैह यत्कार्यं त्रियमाणस्य सर्वदा १३ यच्छ्रोतव्यमथो जाप्यं यत्कर्तव्यं नृभिः सदा ॥ स्मर्तव्यं भजनीयं वा ब्रूहि यद्वा विपर्ययम् १४ नूनं भगवतो ब्रह्मन् गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ न लक्ष्यते ह्यवस्थानमपि गोदोहं न क्वचित् १५ सूत उवाच ॥ एवमाभाषितः पृष्ठः सराज्ञा श्लक्ष्णया गिरा ॥ प्रत्यभाषत धर्मज्ञो भगवान् नवा दरायणिः ॥ १६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ४३ ॥

हासुरत्वं स्यादिति भवतं पृच्छामीति भावः १५ एवमाभाषितः पृष्ठः संबोध्य कृतप्रष्टव्यः गुरुशिष्यसंवादलक्षणधर्मज्ञो नवा दरायणिः शुकः श्लक्ष्णयामधुरया गिरा जानं प्रत्यभाषतेत्येकान्वयः १६ ॥ भागवतविवरणमिदं तु लसीदलभिवसमर्पयामि हरः ॥ चरणनलिनयुगलेहं प्रथमस्कंधोपगंगं सतां प्रीत्यै ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यार्थांसां हितायां विजयध्वजतीर्थे भिभुविरचितप्रथमस्कंधटीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ४४ ॥

Handwritten text in Devanagari script, likely a title or header, located at the top of the page.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

॥ इति श्रीमद्भागवते प्रथमस्कंधः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवते द्वितीयः स्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीलक्ष्मीवैकुण्ठेशायनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ वरीयान्प्रष्टव्योनिगमविषयोयोऽस्यजनकोवराहाद्यात्मायोऽवतरतिसुरारतिहृदये ॥ अदाद्धात्रेज्ञानं सकलविषयं यश्च विनृतस्तमंगोपास्वत्वं हृदयसततं स्वेष्टकृतये ॥ १ ॥ संप्रतिपरीक्षित्प्रश्नपरिहरिष्यन्स्तौति वरीयानिति श्रीभागवतसंहिताप्रारंभकारणं सविस्तरमभिधायेदानीं श्रीभागवतसंहिताप्रारंभयत इत्यतोवाह वरीयानिति यच्छ्रोतव्यमथोजाप्यमित्यादिनायस्त्वयाकृतः स एष प्रश्नो वरीयान् अंगीकार्यतमः सर्वोत्कृष्टत्वात् लोकाहितमिति क्रियाविशेषणं यथालेकस्य हितं भवति तत्कथमत्राह पुंसांमिति आत्मविदित्यनुवर्तते इह जगति नृणां स वैवहितकरो यो किंतु सर्वस्येत्युक्तं भवति उत्कृष्टत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह आत्मविदिति मुख्यत आत्मविदो ब्रह्मादयस्तेषामपि संमतत्वात् तत्कथमत्राह पुंसांमिति आत्मविदित्यनुवर्तते इह जगति नृणां स हस्तशः श्रोतव्यानि संति त्रिप्रमाणानां च पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परमात्मा स एवात्मवित्संमत इति यत्तस्मादित्यर्थः आत्मावा अरे द्रष्टव्य इत्यादि श्रुतेः अनेन परमात्मविषयत्वेनास्यवरीयस्त्वमित्युक्तं भवति १ इतोपि परमात्मश्च अणोऽदिकं मतेरेण संसारस्य तदज्ञाननिबन्धनस्य दुर्बुद्धेद्यत्वात् स एव तेषु मुख्यत्वेन संमत इत्युपसंहर ब्रह्मलोकप्रवृत्तिप्रकारमाह अपश्यतामित्यादिना दृशिरत्र ज्ञानार्थः आत्मनः परमात्मनस्तत्त्वमनारोपितं रूपं ज्ञानादिलक्षणं आत्मनां लक्ष्मीब्रह्मादिवेतनानां कदाप्यनभिभूततरतमभावेनावस्थितिं चापश्यतामजानतां निद्रेयेत्यत्राप्यनुसंधेयं गृहमेधिनां गृहमेधानां गृहाश्रम एव कर्तुं योग्याः पंचमहायज्ञाः स्मृतिविविहितप्रत्यवायपरिजिर्षियातान् कर्तुं शीलमेषामस्तीति गृहमेधिनः तेषां गृहेषु गृहाश्रमेष्वेव वर्तमानानां पुंसां २ निद्रया व्यवायेन च स्त्रीभोगेन चनकं रारात्रिर्नवं वयो हि यते दिवा

श्रीशुक उवाच ॥ वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकोक्तिर्नृप ॥ आत्मवित्संमतः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः १ श्रोतव्यानीहरा जैर्द्रव्यां संतिसहस्रशः ॥ अपश्यतामात्मतत्त्वं गृहेषु गृहमेधिनाम् २ निद्रया हियतेन केव्यवायेन नवं वयः ॥ दिवा चार्थे हयाराज कुटुंब भरणेन वा ३ देहापत्यकलत्रादिष्व्वात्मैर्द्रेण्येष्वस त्स्वापि ॥ तेषु प्रसक्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ४ तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान्हरी श्वरः ॥ श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ५

चाहश्चार्थे हया श्रीनारायणाराधनानुपयोगिहरिण्याद्यापादनायासेन अप्यकार्यं शतं कृत्वा भर्तव्यामनुरब्रवीदिति वचनात् कुटुंब भरणेन वा हियत इत्यन्वयः ३ आत्मतत्त्वाज्ञाने कारणमाह देहत्यादिना अपिर्गैर्हार्थः आत्मनः स्वस्य दीनत्वं क्षीणत्वमापादयंतीत्यात्मैर्द्रेण्यानि तेषु दीङ्क्षय इति धातोः यद्वा स्वत एव दीनभावो येषां ते तथा तेषु अत एवा सत्स्वभद्रेषु तदुक्तं सद्भावे साधुभावे चेति निधनं नाशं प्रकर्षेण सक्तः प्रसक्तः न पश्यति स्वस्येति शेषः अपि नाऽऽसच्छब्दस्य मिथ्यार्थाभिधायित्वं गार्हव्यमिति दर्शयति तेषु प्रमत्तो निधनमिति पाठोऽनन्वितः ४ यतः श्रीनारायणश्च वणादिना विनान संसारनिवृत्तिस्तस्मात्सर्वात्मा सर्वव्यापी । सर्वमपीष्टमाददानोवा । भगवान्निरतिशयैर्ध्वर्यादिगुणवान् ब्रह्मादिवेतनराशिपूज्यो वा हरिः स्मरणमात्रेण शेषसंसारं क्लेशसंहर्ता सर्वजगदीश्वरो नित्यभयरूपपादस्मात्संसारोदभयं मोक्षमिच्छता पुरुषेण श्रवणादि विषयः कर्तव्य इत्यन्वयः श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययो । संशयं च पराणुचलभते ब्रह्मदर्शनमिति वचनात् श्रवणेनाज्ञानं । कीर्तनापरपर्यायमननेन संशया विपर्ययो निरस्य स्मरणलक्षणध्यानेन ब्रह्मापरोक्षज्ञानं लभत इति । श्रोतव्यो न्यो ज्ञप्तव्यो न्य इति शंका निरासार्थं श्रवणादीनां वतुर्णामिदं विषयं त्वंचोत्तयितुं सर्वात्मेत्यादि विशेषणचतुष्टयमुपात्तं अहंकाररूपेण सर्वव्यापित्वेन सर्वात्मारुद्रः किं न स्यादित्यत उक्तं हरिर्भगवानिति तथापि सूर्याद्यन्यतमः किं न स्यादत उक्तमीश्वर इति ईशादुद्राह्वर इति योगेन तस्य रुद्रमसिद्धिरपि निरस्तेति ज्ञातव्यं ५

एतदेव सर्ववेदेतिहासपुराणेषु तात्पर्येण प्रतिपादितमिति दर्शयति एतावानिति अतएव कालेनारायणस्मरणेन यथा स्यात्तथा बहुशास्त्राभ्यासः कृतव्यशत भावनत्यतावाह एतावानिति तात्पर्यं
 ख्येन तत्त्वज्ञानेन योगशास्त्रोक्तभगवत्पूजादियोगानुष्ठानेन तथा स्वधर्मपरिनिष्ठया स्वविहितवर्णाश्रमोक्तस्वधर्मानुष्ठानेन चातेमरणकालेनारायणस्मृतिरिति यावानेतावानियानेव पुंसां परउत्कृष्टो जन्मलाभो
 जन्मनः साफल्यमित्यन्वयः अतो वेदादिशास्त्रेषु म्रियमाणेन सर्वथानारायणस्मरणं कर्तव्यं नान्यदिति प्रतिपाद्यत इति अतः प्रभुः परिहारः सुप्रसिद्ध इति सिद्धम् ६ सर्वथानारायणश्रवणादिकार्यमित्यत्र कैमु
 त्यन्यायमाह प्रायेणेति मुनयः स्वस्वयोगयज्ञानवन्तो विधिनिषेधाभ्यां निवृत्ताः निर्गुणो भगवान् तेन दीपमानत्वात् तत्संबंधिनिर्वाणैर्नैर्गुण्यं तत्स्थामुक्ता हरेर्गुणानुक्रमकथनेरग्रत इत्फन्वयः गुणान्स्मारं
 स्मारं कथयंत इत्यस्मिन्नर्थस्मैति पदं कदाचिद्व्याख्यानाभिप्रायेणोक्तं प्रायेणेति अतो ज्ञानार्थिभिर्निरंतरं हरिगुणश्रवणादिकार्यमिति किंवा च्यमित्यर्थः ७ इदानीं भागवतप्रतिपाद्यमर्थतस्माद्गारतेत्यादि श्लोकत्र
 येणाभिधाय पुनस्तद्विस्तरणेन वक्तुमुपक्रमते इदमिति बुद्धिसन्निहितत्वादिदमित्युच्यते ब्रह्मसंभितं वेदसमं । तदर्थं व्याख्यानरूपत्वात् द्वापरादौ कृष्णावतारापेक्षया द्वापरे आदौ च । ननु द्वापरस्या
 दाविति । व्यासः षट्शतवर्षी धृतराष्ट्रमजीजनदिति वचनात् द्वापरं तेभ्यो भारतकथाप्रवृत्तिकथनाच्च ८ नन्वस्तु भवतो भागवताध्ययनं तत्किमर्थमिति तत्राह परिनिष्ठित इति यत्र यच्छूदधतां यत्र यस्मिन् भा
 गवते प्रतिपादितमर्थश्रद्धधर्माभित्तिवा अहं भागवतं नाम यदाख्यानमधीतवान् । तत्ते तुभ्यमभिधास्यामीत्यन्वयः अभिधानेन निमित्तमाह महापुरुषिक इति पूर्णषड्गुणत्वात् पुरुषो भगवांस्त्वद्भक्ताः पुरुषिकास्ते

एतावान् सांख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया ॥ जन्मलाभः परः पुंसां मतेनारायणस्मृतिः ६ प्रायेण मुनयो राजन्निवृत्ता विधिनिषेधतः ॥ नैर्गुण्यस्थारमंते
 स्मगुणानुक्रमकथने हरेः ७ इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ॥ अधीतवान् द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहम् ८ परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया ॥
 गृहीतचेतोरारजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ९ तदहं तेऽभिधास्यामि महापुरुषिको भवान् ॥ यत्र श्रद्धधतामाशुस्यान्मुकुंदमतिः सती १० एतन्निर्विद्यमाना
 नामिच्छतामकुतोभयम् ॥ योगिनां नृपनिर्णतिं हेर्नामानुकीर्तनम् ११ किंप्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हायनैरिह ॥ एकं मुहुर्ते विदितं वटते श्रेयसे यतः १२
 खट्वांगो नाम राजर्षिर्ज्ञात्वेयतामिहायुषः ॥ मुहुर्तं त्संगमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम् १३

षां मध्ये महानितियत्तस्मादित्यर्थः स्थितप्रज्ञतपाकृतकृत्यस्य भवतो भागवताध्ययनं किमर्थमिति तत्राह परिनिष्ठित इति नैर्गुण्ये मुक्तौ परिनिष्ठितः मुक्तिरस्य भवतीति निश्चयवानिति । उदरसंशयः प्रोक्तः परिनि
 ष्ठाविनिश्चय इत्यभिधानात् । कथमेनेनास्य परिहार आयात इति तत्राह उत्तमश्लोकेति अनेनैवं विद्यमाहात्म्यादतिशयो भगवानित्युक्तं भवति ९ १० न केवलं वैवैतानिर्णोतमपि तु सर्वयोगिनामपीत्याह एत
 दिति निर्विद्यमानानां विरज्यमानानां क्लेशैरीति शेषः अकुतोभयं मोक्षः एवं वैराग्यादिसाधनसामग्रीमतां योगिनां हरेर्नामानुकीर्तनं यदेतत्तदंते हरिस्मरणकारणमित्यर्थः ११ अनेन भागवताकर्णनमभिप्रे
 तं तदत्यंताल्पमुष्टुनन घटत इति शंका माभूदित्याह किमिति हायनैर्वत्सरैः परोक्षैरागामिभिः यतो येन मुहुर्तेन हरिस्मरणख्यश्रेयसे घटते तदेकं मुहुर्वर्षाटिकाद्वयमपि परमुत्तमं विदितं प्रख्यातम् १२ एतमर्थ
 माख्यानेन द्रढयति खट्वांग इति नामशब्दः प्रख्यात्यर्थे इहमनुव्यलोकं मुहुर्तं पूर्वमायुष्यत्तां मर्यादां ज्ञात्वा राज्यादिसंगमुत्सृज्य हरिमुदिश्येद्वियाणि च दत्त्वाऽभयलक्षणं मोक्षं गतवानित्यन्वयः त्यागो
 विहायितं दानमुत्सर्जनं विसर्जन इत्यभिधानं अभयं पुरुषार्थरूपं हारिगतवानिति वा १३

१ अत्र प्रायेणेत्यस्य कदाचित् इति तार्थो ग्राह्यः इति तार्थं प्रमतमाह कदाचिदिति । २ अत्र नामशब्दोऽग्रंथपरः । सोऽहं नाम विदेवास्मोत्वादीं ग्रंथे प्रयोगदर्शनात् । हरि विषयग्रंथश्रवणादिकामिति यावत् ।

तव तदपेक्षयानेकायुष्माञ्चक्षपः कार्यदस्य तस्तत्सर्वहरिचरणारविंदस्मरणविषयत्वेन कल्पयेत्याह तवापीति एतद्दानीं समानामङ्गासमाहारः समाहंजीविताविधिराणुष्यस्येयसा पसावशाणुः तत्सर्वमपि सांपरायउत्तरकालो मुक्तिकालस्तत्संबंधियथाभवतितथा तावतंकालं हरिचरणस्मरणगोचरमुपकल्पय भागवताकर्णेनेतात्पर्यकुर्वित्यर्थः । सांपरायस्तु संश्राम आपदागामिकालयोरिति यादवः । मरणलक्षणापत्काले हरिचरणस्मरणं यथाभवतितथा तावतंकालं भागवताकर्णनं कुर्वित्वा १४ मरणकालं ज्ञात्वा हरिस्मरणमिच्छते वैराग्यं प्रथमसाधनमित्याह अंतकाल इति आगते स्वतः परतो वा ज्ञाते सति गतसाध्वसः देहनाशप्रयुक्तभयराहितः पुत्रादिस्नेहलक्षणः संगः तद्विरोधिविवेकज्ञानलक्षणोऽसंगस्तेन शस्त्रेण तं देहमनुयेच्छी पुत्रादयस्तेषु च स्पृहां छिद्यादित्यन्वयः १५ अथ किं कर्तव्यमत्राह गृहादिति गृहात्प्रजितः संन्यासलक्षणवैराग्यं प्राप्तः धीरः प्रतिबंधकनिवर्तनसमर्थः पुण्यतीर्थजलासुतो भागवतादिपुण्यशास्त्रजलस्नातस्तथांगं गङ्गादिपुण्यतीर्थजलस्नातो निर्धूतबाह्यांतर्मलः सन् शुचौ शुद्धे विविक्ते दुर्जनसंगराहिते देशे नात्युच्छ्रितं नातिनीचमिति विधिवत्कल्पितासन आसीनो भवेदितिशेषः १६ स्थिरासनस्य कृत्यमाह अभ्यसेदिति रेचकादिकमपरंपरया प्राणायामेन जितश्वासः प्राप्तप्राणप्रसादः मनोयच्छेत् स्ववशं कुर्यादेवाजितमनस्कः सन् बीजं सर्वजगद्व्यंजकं शुद्धं परब्रह्मानुस्मरन् अकारादौ खीन्वणीं न्विवृणोतीति त्रिवृद्क्षरं ब्रह्मवाचकत्वात्सर्वगतं परमुत्कृष्टमोकारं मनसाऽभ्यसेदावर्तयेदित्य

तवाप्येतां हि कौरव्यसमाहंजीविताविधिः ॥ उपकल्पय तत्सर्वं यत्तावत्सांपरायिकम् १४ अंतकाले तु पुरुष आगते गतसाध्वसः ॥ छिद्यादसंगशस्त्रेण स्पृहां देहेऽनुयेचतम् १५ गृहात्प्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलासुतः ॥ शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत्कल्पितासने १६ अभ्यसेन्मनसा शुद्धं त्रिवृत्ब्रह्माक्षरं परम् ॥ मनोयच्छेजितश्वासो ब्रह्मबीजमनुस्मरन् १७ नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसा बुद्धिं सारथिः ॥ मनःकर्मभिराक्षिप्तं शुभार्थे धारयेद्विया १८ तत्रैकावयवं भ्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा ॥ मनोनिर्विषयं युद्धत्वाततः किंचिन्न संस्मरेत् ॥ पदंतत्परमं विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति १९ रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं विमूढं मन आत्मनः ॥ यच्छेद्धारणया धीरो हंतिया तत्कृतं मलम् २० यस्यां संधार्यमाणाय योगिनो भक्ति लक्षणः ॥ आशु संपद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षितः २१

न्वयः १७ ज्ञाप्यमुक्त्वा ध्यानप्रकारमाह नियच्छेदिति बुद्धिः सारथिर्नियसतथा सत्पुरुषो जितेन मनसाऽक्षानिन्द्रियाणि विषयेभ्यो नियच्छेत् प्रत्याहरेत् प्रत्याहृत्य च संस्कारवशाद्बहिर्मुखतया कर्मभिराक्षिप्तमनः स्वधिया सारधिना शुभार्थे परममंगलार्थे धारयेदित्यन्वयः १८ एवं हरीनियतचेतसो योगिनो ध्यानाभ्यासप्रकारमाह तत्रेति तत्र युगपत्सर्वावयवध्यानाशक्तौ विषये रव्युच्छिन्नेनास्वंहिते न चेतसा एकावयवमैककायवं श्रीपादादिलक्षणं ध्यायेदवमनायासेन स्मरणविषयं कुर्यात् तत्परिपाकमाह मन इति एवमभ्यासपाठेन युगपरसर्वावयवस्मरणसमर्थः संस्ततो नंतरं निर्विषयं विषयेभ्यो निर्गम्य स्थितं मनस्तस्मिन् हरीसर्वावयवव्यापितया युद्धत्वा निगुज्य यत्र मनः प्रसीदति निरतिशयं सुखं लभते तद्विष्णोः परमं पदं समग्ररूपमेव स्मरेत्ततो न्यक्तिकिञ्चिन्नस्मरेदित्यन्वयः १९ असंखड्या नोपायमाह रजस्तमोभ्यामिति रजसाऽक्षिप्तमितस्ततो विषयैराकृष्टं । तमसा विमूढं कृत्याकृत्यज्ञानशून्यं आत्मनः स्वस्य मनः । धारणया तैलधारारवदव्युच्छिन्नया स्मृत्या यच्छेद्विषयेभ्य आवृत्य ध्यानमग्रं कुर्यात् । याधारणात्तत्कृतं रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं रागाविद्यादिमलं हंतितयेत्यन्वयः २० न केवलं मलनाशो धारणायाः फलं किंतु निरंतरं भक्ति लक्षण योगश्चेत्याह यस्यामिति । यस्यां धारणायां । सर्वजनदाश्रयं भद्रं भवं वमीक्षितं यतो योगिनो भक्ति लक्षणो योग आशु संपद्यत इति धातोः । भक्ति कल्याण इति धातोः । कल्याणं मंगलं मंगलं भगवान्विष्णुरिति वचनम् २१

गायत्र्यादिच्छेदांसि गिरो वचनानि गृणोति अयं भूदसूर्यचंद्रौ द्वा द्वयाज्जाता विविशेषः बहु रूपत्वात् पुनर्वचनं । बह्वर्त्तवत्तद्विचरणात् उदुगुगणानक्षत्राणि द्विजानि दंताः अत्र प्रशुद्धा संज्ञाऽभावो लिंगव्य
त्ययश्च वैलक्षण्यद्योतनायेति ज्ञातव्यं मायामोहनशक्तिः हासो हासादभिव्यक्ता सप्तमुप्रथमेति सूत्रात् । दुरंतसर्गोऽनवसाना विश्वसृष्टिः ३१ ब्रीडालज्जा अथोऽधरोष्ठः । एवमब्देन्ययोगव्यवच्छेदकः कः प्र
जापतिः मेढूभिर्मद्रियं वृषणौ बीजद्वयमिन्द्रियपक्षलग्नवरुणश्च ३२ विश्वातत्तत्पदार्थेषु प्रविष्टातनु र्यस्य सतथा तस्य विध्वंतनुः प्रतिमायस्य सतथा तस्येति वा वीर्यरेतोन्नं प्राणिभोगं भतिर्ममनं
तस्माद्वय आयुः प्राणिनां जीवनावाधिलक्षणमुत्पन्नं कर्म व्यापारः तस्मात्सत्त्वादिगुणानां प्रवृत्तिक्रमः ३३ संध्येद्वे अव्यक्तं मूलप्रकृतिं मनोभिमानं त्वाच्चंद्रस्य कामादिना नाविकारशुहृत्वमुपचारः मनो
मनसो जाताः ३४ विज्ञानशक्तिर्विरचं गिरिकैलासं त्रायत इति गिरेर्वायो ह्याणं यस्य सतथेति वा गिरित्रोरुद्रः सर्वस्वामिनः अंतःकरणमहंकारः तस्माज्जातः न स्वानि न खेभ्यः । गर्दभाद्वडवाया
मुत्पन्नाऽध्वतरी श्रोणिदेशोऽस्थितास्तस्माज्जाताश्च ३५ वचांसिलौ किकैवैदिकानि विचित्रं तस्य व्याहरणं शब्दः व्याहरणाश्रितानि तज्जातानि च मनुवायुः तस्य मनीषा बुद्धिः । ते वा ये वे मनवे वा धिता येति श्रु
तिः । मनुः स्वायं भुवो वा मनीषा विचारः भगवद्विचारशक्तिजातत्वात् स्मृतिकर्तृत्वं मनोर्निवासो निवसनं कर्मजनितत्वात् गंधर्वादीनामुत्पादिकेस्वरस्मृतीयस्य सतथा स्वरः षड्जादिलक्षणः स्मृ

छंदांस्यनंतस्य गिरो गृणंति दंष्ट्रायं भूदुगुगणानि ॥ हासो जनो न्मादकरी च माया दुरंतसर्गो यदपांगमोक्षः ३१ ब्रीडोत्तरोष्ठाधर एव लोभो धर्मस्तनोधर्म
पथश्च पृष्ठम् ॥ कस्तस्य मेदं वृषणौ च मित्रः कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसंवाः ३२ नद्योऽस्य नाब्जोऽथ तनू रूहाणि महिरूहा विश्वतने नृपेन्द्र ॥ अन्नं च वीर्यं शसितं
मातरि श्वागतिर्वयः कर्मगुणप्रवाहः ३३ ईशस्य केशान्विदुर्बुवाहान्वासास्तु संध्ये कुरुवर्यभूम्नः ॥ अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनस्तु संचंद्रमाः सर्वविकारकोशः ३४
विज्ञानशक्तिं मतिमामनंति सर्वात्मनोऽतः करणं गिरित्रः ॥ अश्वाश्चतुष्टयं गजानखानि सर्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशे ३५ वचांसितद्व्याहरणं विचित्रं मनुर्मनीषाम
नुजो निवासः ॥ गंधर्वविद्याधर चारणाप्सरः स्वरस्मृतीरसुरा नीकवीर्यः ३६ ब्रह्माननः क्षत्रभुजो महात्मा विदूरं भ्रि श्रितकृष्णवर्णः ॥ स्वाहास्वधा वीर्यगु
णोपपन्नो हव्यात्मकः कर्मवितानयोगः ३७ इयानमावीश्वरविग्रहस्य यः सन्निवेशः कथितो मया ते ॥ संधार्यते स्मिन्वपुषि स्थविष्ठे मनः स्वबुद्धानयतोऽस्ति किं
चित् ३८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं पुराधारणयात्मयोर्निर्णयः स्मृतिप्रत्यवरुह्य तुष्यन् ॥
तथा ससर्जैर्दममोघदृष्टिर्थाप्ययात्प्रागव्यवसायबुद्धिः १

कस्य जनकं वीर्यं यस्य सतथा ३६ ब्रह्मणः ब्राह्मणजातेर्जनकमाननं यस्य सतथा क्षत्रजातेरुत्पादकौ भुजो यस्य सतथा विशां जनकौ ऊरू यस्य सतथा । अंघ्रि श्रितः कृष्णवर्णः शूद्रजातिर्यस्य सतथा दे
वपितृभ्यो विनियुज्यमानस्वाहास्वधातयो रूत्पादको वीर्यगुणोरेतो गुणस्तेनोपपन्नः हव्यजनक आत्मा मध्यदेहो यस्य सतथा अग्निश्लोमादिकर्मवितानस्योत्पादको योगउपायो यस्य सतथा वितानं विस्तारः
३७ उक्तार्थमुपसंहरति इयानिति ईश्वरविग्रहस्य वैराजाख्यहरिदेहस्य यः सन्निवेशोऽवस्थिति विशेषः स इयानिति भूतो मया ते तव कथितः यतोऽस्मादीश्वरविग्रहात्स्थविष्ठमुत्तमं चनास्ति । योगिभिर्मनोस्मि
न्स्थविष्ठसर्वोत्तमेषु पेषु स्वबुद्ध्या संधार्यते । मनोर्निर्मल्यायेति शेष इत्यन्वयः ३८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ एवं वैराजाख्यस्थूलरूपस्य
धारणाश्रयत्वमुक्त्वाऽस्मिन्कध्यायेतत्तद्वृत्त्यकमलकर्णिकांतर्वर्तिनो हरेरात्माख्यरूपस्य धारणाविषयत्वं तदुपासकानां फलं चोपदिशति । तत्र प्रथमतो धारणायां क्षिप्रवृत्तये कुत्र कस्य हृष्टफलेयं धारणेति
शंकां शंकुमुन्मूलपन्नुहि यद्वा विपर्ययमिति प्रश्नपरिहरति एवमित्यादिना आत्मापरमात्मयोर्निष्कारणं यस्य सतथा स ब्रह्मा पुरा आदि सृष्टौ कालेन नष्टांति सोऽहिंसां प्राकल्पयित्वा स्मृतिमेव मन्त्रधारणया

वरुहोऽकुरीकृत्यप्रतिलभ्यतुल्यबलं बुद्धिगच्छन्मव्यवसाये जगत्सर्जनलक्षणोद्योगे बुद्धिर्यस्य स तथा तत एव धारणाया एवागोघट्टिः । अप्ययात्मलयात्पूर्ववथावस्थितं तथैव जगत्सर्जनं तदन्यथा । न भणानिष्ट
फलत्वादियं विश्वसनीयेति विज्ञायते । वाङ्मनोऽगोचरस्य कथं धारणावलंबनत्वमत्राह शब्दभ्येति उक्तप्रकारेण श्रोतव्यादित्वेन विपश्चितां समतत्वात् स्वतन्त्रत्वात् अस्मादिसर्वजगत्स्रष्टृत्वात्सर्वतः स्थितत्वा
त्सर्वस्य तदधीनत्वात्सर्वगुणसंपूर्णत्वाच्च शब्दस्य ब्रह्मणो वेदादिसर्वशब्दराशौ रेष हरिः पंथाविषयो मुख्यवान्य इत्यन्वयः । इन्द्रादिनाम्नां पुरंदरादिवैबल्यत्वात् हेरस्तन्मात्राव्यवच्छेदः काप्यप्रयोजकत्वमत्रा
ह यन्नामभिरिति मायामय ईश्वरेच्छानिर्मितत्वात्तदधीने संसारे शयानः परिभ्रमन्किमप्यजानन्बर्तमानो त एव वासनयानानाया निपुण रिभ्रमन् योजीवस्तस्य धीर्यं पुरंदरादिकमिन्द्रादिनाम
भिधेययति तत्र पुरंदरादावर्थानि द्वादिनाम्नामनुग्रहतपरमैश्वर्यादिलक्षणान्न विदते अलंबुद्धि न प्राप्नोति किंच तदुपास्त्या तेभ्यः पुरुषार्थान्श्च न लभते । कुत इत्यत उक्तं अपार्थैरिति तत्रैश्वर्याद्यर्थानां संभवात् अ
तो हरिरेव परमैश्वर्यादिगुणाकारत्वेनाभिधेय इति स एव स्मरते व्यहति अन्यत्सर्वस्मरतं व्यप्राधान्येनेति भावः अनुपसर्गोपि किंप्रसयविधानाद्व्यापतीति धीज्ञानाश्रयः पुरुषो वापि दित्यस्याव्ययत्वेनापार्थैरित्यने
न संयोज्ययदपार्थैरिन्द्रादिनामभिः पुरंदरादिकंध्यायति तत्र पुरंदरादाविति वा सर्वनामायतो विष्णुस्तदन्यार्थान्भुतस्मरो दिति स्मृतिप्रसिद्धि शब्देनाह २ सर्वशब्दानां विषयैकविषय
त्वे विदुषामभिवादनादिसर्वव्यवहारोच्छेदप्रसंग इति तत्राह अत इति एवं सर्वनामार्थतया हरिरेव ध्येयस्तद्व्यवहार्यश्च यतोऽतः कविः सर्वज्ञः । अग्रमतो जागरणशीलो नाम्ना हरि विषयस्वभावविस्मरति नित्यर्थः अत

शब्दस्य हि ब्रह्मण एष पंथायन्नामभिधेयार्थायति धीरपार्थः ॥ परिभ्रमंस्तत्र न विंदतेऽर्थान्मायामये वासनया शयानः २ अतः कविर्नामसुयावदर्थः स्यादप्रमत्तो
व्यवसायबुद्धिः ॥ सिद्धेन्यथाथ नयते तत तत्परिभ्रमं तत्र समीक्षमाणः ३ सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रदासैर्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणैः किम् ॥ सत्यं जलौ किंपु
रुपर्णपात्रैर्दिग्बल्लभाभे सति किं दुक्लैः ४ चौराणि किंपथिनसंति दिशंति भिक्षानोवां विपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ॥ रुद्रा गुहाः किमवधूतसुहृन्नकृष्णः क
स्माद्भजंति कवयो धनदुर्मदांधान् ५

एवमव्यवसायबुद्धिर्निश्चयबुद्धिर्नामसुहरीतरविषये घुघट्यादिषु अभिवंदनादिनायावदर्थः स्वप्रयोजनं यस्य स तथा स्यात् । नातोधिकप्रयोजन इत्यर्थः अन्यथा घटादिलोकविषयव्यवहारमंतरेणार्थे स्वप्रयोज
ने सिद्धे स्वयमेव संपन्नो न तत्र यते तत्तदन्यथाः कुतोत्राह तत्तदिति तत्तत्पदार्थेषु तत्तत्परिभ्रममर्थपूर्यभावेन मनःकेशं समीक्षमाण इत्यन्वयः ३ इदानीं स्वतः सिद्धिप्रकारं दर्शयति सत्यामिति देवनिर्मितायां
क्षितौ सत्यां कशिपोः शय्यायाः संपादने प्रयासैः किं न किमपि प्रयोजनम् । शरीरयात्रा निर्वाहस्य द्रव्यांतरेण सिद्धत्वादिति भावः । बाहौ स्वसिद्धे स्वतोऽनायासेन संपन्ने सति उपबर्हणैः शिरःपीठैरुच्छीर्षकैः किम् ।
करां जलौ सति पुरुभिर्विस्तीर्णैः पर्णपात्रैः किम् । बर्हणं दलं पत्रमित्यभिधानं । दिशामेव बल्लभां लभे सति दुक्लैर्निष्कापाद्य क्षौमादिवसनैः किं ४ ननु भवाद्दशानां योगिनां क्षित्यादिना शरीरयात्रा सिद्धावप्यप
रिपकयोगिनां पुंसां कथमुपभोगः संपद्यत इत्यत्राह चौराणीति पटचौराणि गृहिभिर्देयानि पथितोरणे दरिद्राणां च भिक्षा माच्छादनकराणि चेति स्मृतः पथितोरणे गृहस्थैर्निहितानि चौराणि जीर्णवस्त्रा
णि । मूषकादिप्रभिक्षानि वा । न संति किं भोजनार्थमिति चेत्परान् फलपाकादिना विभ्रतीति परभृतः अंग्रिपावृक्षाः फलादिनानो दिशंति वादिशंत्येव उदकार्थमिति चेत्सरितः स्यं दमानानघोऽशुष्यन्नपि किं ना
शुष्यन्नित्यर्थः शयनार्थमिति चेत् गुहारुद्राः पिहिताः किं केन चिदिति शेषः गुहासुसिंहादिभयेन कथं वासः संपद्यत इति तत्राह किमिति कृष्णो वधूतानां धूलिधूसरां गानां योगिनां सुहृन्ना किम् सुहृदेव अतोव
स्त्राद्याशयाकवयो धनादि दुर्मदेनां यान्विवेकचक्षुरहितान् राजादीन् कस्माद्भजंति न भजंत्येव अतो मुमुक्षुणा यदृच्छया लब्धा शनादिना भाव्यामिति भावः ५

१ हरिः इन्द्रादिशेषशब्दवाच्यः तथाध्यानेन पुरुषार्थप्रदत्वात् । व्यतिरेकेण द्वादिवादित्यनुमानमत्राभिप्रेतम् ॥ न विंदते र्थानि तस्मै नोक्तेतोः सूचनम् ॥ इति पादुपपत्त्य

***

उन्निद्रस्य विकसितरयहृत्पंकजस्य कर्णिकारुपालये योगेश्वरैः सनकादिभिरास्थापितोपादपछवौषधस्य सतथातं श्रीरेवलक्षणं चिह्नं यस्य स्वक्षसितथातं करिनुभात्समुद्राज्जातं कौस्तुभं तेन रत्नेन युक्ता कंधराय
स्य सतथातं अम्लानानां नवपल्लवदलानां लक्ष्मीर्दस्याः सा तथातया ११ मेखलपाकाच्या अंगुलीयकैर्गुलीभूषणैः महातिधानानिग्रहं वीतिमहाधनानितैः स्निग्धाध्यामलाश्रितैः कुचितावकाशनी
लाश्रितकुंतलास्तैर्विरोचमानेनोहासस्तेन पेशलसुंदरम् १२ अवीनलीलयादूताभ्यां हसितेभ्याभ्यामुल्लसन्त्योर्बुवोर्भगेन स्फुरणविशेषेण संसूचितोभूर्यनुग्रहोयेन सतथातं । ईक्षेतांचितयेत । चिताम
यं चिताप्रधानं यस्मात्संचितितोविष्णुश्चितितं प्रददात्यजइत्यादेः कियंतं कालोचितनम्राह यावदिति यावद्धारणया समग्रांगे मनोऽचलमवतिष्ठते तावदिति शेषः १३ सर्वांगस्मरणाशक्तस्य स्मरणप्रका
रमाह एकैकशइति ध्यानेन जितमनायासेन ध्यानविषयं स्थानमवयवमपेक्षवशीकृत्य परंपरमोजितमनस्य स्तमवयवपादमारभ्य यावद्धासितं पुष्पं तं नमिति वद्धासितं मुखं हसितमितिलक्ष्य
ते । मुखपथं तं सांगोपांगं प्रति धियामनोधारयेत् । यथा यथाधीः शुध्यति सर्वांगध्यानासामर्थ्ये तावत्पर्यंतमेकैकावयवमनुभावयेदित्यर्थः १४ इममेवार्थ
मुपसंहरति यावदिति पराब्रह्मादयोप्यवरायस्मात्सपरावरस्तास्मिन् । द्रष्टारिसर्वसाक्षिणि । विश्वेश्वरेहरो । यावत्सर्वोत्तमो मम महोपकारकोऽतएव सर्वतः प्रियतम इति ज्ञानपूर्वकमेमलक्षणभाक्तेयोगोत्सवं

उन्निद्रहृत्पंकजकर्णिकालये योगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् ॥ श्रीलक्षणं कौस्तुभरत्नकंधरमम्लानलक्ष्म्यावनमालयांचितम् ११ विभूषितं मेखलयांगु
लीयिकैर्भहाधनैर्नूपुरकंकणादिभिः ॥ सिग्धामलैः कुंचितनीलकुंतलैर्विरोचमानाननहासपेशलम् १२ अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भृंगसंसूचितभू
र्धनुग्रहम् ॥ ईक्षेतांचितामयमेनमीश्वरं यावन्मनोधारणयावतिष्ठते १३ एकैकशो गानिधियानुभावयेत्पादादियावद्धासितं गदाभृतः ॥ जितं जितं स्थान
मपोह्यधारयेत्परं शुध्यति धीर्यथा यथा १४ यावन्न जायेत परावरोस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टारिभक्तियोगः ॥ तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसानेन प्रयतः स्मरे
त १५ स्थिरं सुखं चासनमास्थितो यतिर्यथा जिहासुरिमं गलोकम् ॥ काले च देशे च मनो न सञ्जेत्प्राणां त्रियच्छेन्मनसा जितासुः १६ मनश्च बुद्ध्या मल
यां नियम्य क्षेत्रज्ञ एतां निनयेत्तमात्मनि ॥ आत्मानमात्मन्यवरुद्धयधीरोलब्धोपशांतिर्विरमेतकृत्यात् १७

दृढ्यानप्रापकोन जायेत तावत्पर्यंतं पातालमूलमित्यादि नोक्तं सर्वलोकदेवाद्याधारं । पुरुषस्य । स्थवीर्योतिरेथूलं रूपं स्मरेत । तत्रापि निरंतरध्यानासक्तः सन्नित्यक्रियावसानेन प्रयतः प्रयत्नवान् स्मरे
तेत्यन्वयः १५ इदानीमुक्तविधोपासनाजितज्ञानेन परोक्षीकृतपरमात्मतत्त्वस्य ज्ञानिनो यदा देहत्यागेच्छा तदा स्वदेहगतोद्विगाद्यभिमानि देवतालयस्मरणपूर्वकं मो
क्षप्रकारमाह स्थिरमिति यतिर्निजितं द्वियग्राभोऽपरोक्षज्ञानी इमं लोकं दंदयदा जिहासुस्त्यक्तुमिच्छति तदा यथा सुखं भवति तथा स्थिरमचलमासनमास्थितः काले देशे च कालस्थेषु देशेषु च विषयेषु
च यावन्मनो न सञ्जेत्सक्तं कुर्यात् अथ मनसा स्ववेशेन प्राणान् विषयाननुधावंतीं द्वियाणि च नियच्छेत्तत आहरे दाहृत्य च प्राणां भियच्छेत्प्राणायामान् कुर्यादथा जितासुर्भक्त्या प्राप्ता प्राप्ता प्रसादं द्विप्रप्रेरकान्
दिशादिदेवान् मनोभिमानिर्नीद्रे नियच्छेत्तदं द्राधीनां स्थितयेत् १६ मनश्च मनोभिमानिनिर्दं चामलया बुद्ध्या बुद्धिदेवतयोमयानियम्य तदधीनं स्मृत्वेतां बुद्धिदेवतासु माक्षेत्रज्ञे जीवांतयिभिणिहरीं निनयेत्
नितरांतदधीनांचितयेत् तं क्षेत्रज्ञमात्मनि देहमध्यस्थे हरौ निनयेत्तदैक्येन चितयेत् तं देहगतमात्मानं हरिमात्मनि सर्वगतं देहं राववरुद्धयते देहीभावेन संचित्य देहादुत्क्रम्य लब्धोपशांतिः प्राप्ता सर्वाधिकभंग

१ पुष्पितामिः युक्ते यथावनमित्थर्थो लभ्यते तद्वदित्यर्थः

***

लाख्यविष्णुरूपोधीरः कृत्याद्विधिनिषेधलक्षणात्कार्योद्विरोदित्यन्वयः । भक्त्या प्राणवशेनीत्वा जितप्राणो भवत्युत । जीवस्थो भगवान् विष्णुः क्षेत्रज्ञ इति गीयते । हृद्रतस्तु स एवात्मा व्याप्तोऽप्यात्मेति भण्यते । हरौ हेरभवेन्निति स्तदेकत्वस्य चिंतनं । अन्यत्र तन्वियम्यादि चिंतनं नीतिरुच्यते इति प्रमाणेभ्य उक्त एवार्थो न्योनस्वकपोलकल्पित इति भावः । मनस्तत्त्वबुद्धितत्त्वबुद्धितत्त्वक्षेत्रज्ञेऽधिष्ठानभूतं तं क्षेत्रद्रष्टारमात्मनि शोधयित्वं पदार्थे चिन्मात्रे तमात्मानं शोधयित्वं पदार्थं भूतमात्मानि शोधयित्वं तत्पदार्थं भूतपरमात्मन्यवरुधैकीकृत्य भेदे हेतुमविद्याधिष्ठानं यथार्थज्ञानेन निरस्य कृत्यात् विरमेति मायावादिनः एतां व्याष्टिरूपा बुद्धि क्षेत्रज्ञसमष्टिरूपहरिण्यगर्भात्मानं तं क्षेत्रज्ञमात्मनिकारणात्मककारणात्मानमात्मानि शुद्धे ब्रह्मण्यवष्टभ्य कृत्याद् विरतः स्यादिति पौराणिकं मन्याः इति द्वयमपि प्रमाणविद्वत्त्वादुपेक्षणीयं मनश्चोति च शब्दे न मनः शब्दवाच्यं रुद्रबुद्धिशब्दवाच्यं वाणी विरिचलक्ष्मीद्वारा क्षेत्रज्ञे लयं तत्त्वानां स्वस्वकारणेषु कल्पत इति ज्ञातव्यं उपोधिके समीपे चेति शांतिः प्रशमं गले इति च मंगलं भगवान् विष्णुरिति च १७ एवमुक्तां तो ज्ञानी यं लोकमाप्नोति तमितरलोकेभ्यो व्यावर्तयति । न यत्रेति । यत्र यस्मिं लोकेऽनिमिषाणां रुद्रादिदेवानां प्रभुः कालो वा युने प्रभुः स्वशक्तेरुद्धाधकः । हरिश्च प्रकृतिश्चैव ब्रह्मवायूतथैव चेत्यादेः ये रुद्रादयो देवाः जगतामीशिरजगति स्वस्वकार्ये प्रवर्तयामासुस्ते देवान प्रभवति कुतो न्यावकाशो न कुतोपीत्यर्थः । यत्र यस्मिन् स्थाने सत्त्वादिगुणत्रयं च स्वशक्तिप्रकाशकं । विकारे वैभूते द्वियात्मको हंकारश्चन । महान् महत्तत्त्वं प्रधानं प्रकृतिश्चन । जरादिस्वधर्मापादिकान भवन्तीत्यर्थः १८ न न कालादिसंसर्गाभावाद् शशविषाणवन्नास्तोति तत्राह । परंपदमिति । तद्वैष्णवं विष्णो

न यत्र कालो निमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य इति शिरे ॥ न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान् प्रधानम् १८ परंपदं वैष्णवमामनं तियत्रेति नेतीत्यत दु
स्ति सृक्षवः ॥ विस्तृत्य दौरात्म्यमनन्यसौ हृदा हृदोपगुह्या पुरमुपपदे १९ इत्थं मुनिस्तूपरमेद्वयस्थितो विज्ञानदृग्वीर्यसुरधिं शयः ॥ स्वपाणिना
पीडय गुदं ततो निलं स्थानेषु षट्मूत्रमये जितक्लमः २०

विद्यमानं परंपदं प्राप्तव्योत्तमं लोकमामनं तिति पठंतीत्यन्वयः । अनेन यथा कालादिकृतो पद्वोहरेर्नास्ति तथालोकस्यापीत्युक्तं भवति । यत्संबंधाल्लोकोऽपि तादृङ्महिमा स विष्णुः किमहिमेति तत्राह यत्रेतीति वैष्णवमित्यनेन प्रस्तुतो विष्णुरयमुच्यते । अतस्तस्मात् ब्रह्मण इतरत्संसारलक्षणं दुःखमुत्तिष्ठ सृक्षवस्त्य कुकामाः विशिष्टाधिकारिणोऽपि विष्णुनेति नेति पृथिव्यादि वज्राकाशादिवचनं तत्कारणमहदादिव चन तदभिमानिवचनेत्युपास्यत दौरात्म्यं दुरात्मनामसुरप्रकृतीनां विद्यमानं संसारदुःखं विस्तृत्य नान्यसौ हृदा अनन्यभक्ता हृदानिरतिशयस्नेहलक्षणभक्त्योपगुह्यपदेपदे मनसा निरंतरं पीरभ्यामुमापुः एवं विधस्य हरेर्विद्यमानमिति पूर्वैर्गान्धवयः यद्वायत्सर्वोत्तमं परमं गलं विष्णुरूपमाप्तवान् तद्रूपमिदं रेभ्यो व्यावर्तयति न यत्रेति अतस्तस्माद्ब्रह्मणोन्यदृजगदुत्तिष्ठ सृक्षवस्त्याजियितुकामाः सर्वा एष आत्मानेति नेतीत्यामनं तिति दित्यन्वयः देवानामचेतनत्वेन बुद्धिपूर्वकप्रवृत्त्यसंभवात्कथं तदुक्तं निरुत्तुं शक्यत इत्यत्राह विस्तृत्योति । वेदोक्तं निर्णयदौरात्म्यं दुष्टोपास्ति मैक्यविषया विसृज्य पदेपदेऽन्वहं हृदोपगुह्या परोक्षी कृत्या नान्यसौ हृदा भूतभवद्भविष्यतोऽमुमापुराप्रवृत्त्याप्यंति वाऽतो युक्तमुक्तमिति १९ संप्रति ज्ञानिनो देहादुत्क्रमणप्रकारमाह इत्थमिति तु शब्दः प्रकरणभेदार्थः इत्थं स्थिरं सुखं चासनमित्युक्तप्रकारेण मुनिरुपरमेदुत्क्रांता भवेत् । कथमत्राह व्यवस्थित इति देहादुत्क्रमणे व्यवस्थितो निश्चित बुद्धिः । विज्ञानमात्मयोग्यज्ञानं स्वांबिविषयं तदेव हृदोपगुह्या परोक्षी योक्तः । विज्ञानं ब्रह्मेति श्रुतेर्विज्ञानस्य ब्रह्मणो ह्यशोर्वीर्येणेति वा जितक्लमः शरीरगलानिरहितः प्रथमं स्वपाणिं गनागुल्फाधोभागेन गुदमपानद्वारमापीड्य ततोपानद्वारानिरोधानंतरं । ततो मूलाधाराच्चतुर्दल

पञ्चादिनिलमुदानवायुमुत्थाप्यनाभिहृदयोरस्तालुमूलभ्रूमध्यमूर्धसुषुप्तस्थानेषुक्रममाहुमयैदृश्वगमयादत्तपन्वयः २० साक्षप्याक्तावाशनाऽनाभ्याभरयादना उगदूलनापापकुलना २१
स्थितं पङ्कदलपत्रे नीतमुदानगत्या ब्रह्मनाड्याहृदि दशदलपत्रेऽवरोप्य सन्निधाय ततो दशदलपत्रात्समुपसिद्धा दशदलपत्रेन येन मनस्वी मनःसमाधाननिरतस्ततो द्वादशदलपत्राद्यथानाड्यंतरंगच्छेत्तथा
धियानुसंधाय शनकैरसंभ्रमेण स्वतालुमूलं षोडशदलकमलं मयेत् २१ तस्मादुवोरंतरंभ्रूमध्यस्थितं द्विदलं कमलमुन्नयेत् तत्रापीतिकर्तव्यतया भाव्यमित्याह निरुध्येति । निरुद्धाः सप्तानामभ्यानां कर्णा
क्षिनांसिकादिसंज्ञानां पञ्चानां येन सतथोक्तः । अनपेक्षो बाह्यमुस्वा निच्छुः । अत्रापीत्यंभावमाह स्थित्वेति मनसा परंगतो भ्रूमध्ये तु मूर्धतार्थास्थित्वा मार्गगम्य विशेषवकुण्डलदृष्टिर्मूर्धनि शिरो मध्ये नीभि
द्यैविसृजेत् शरीरमिति शेषः गतइत्यनेन चिंतनमुच्यते अथैकयोर्ध्वमुदानः । प्राणापानाविडार्यां चापिं गलायां च वर्ततः । व्यानः संधिपुसर्वत्र उदानो ब्रह्मनाडि गतिश्च्युतिस्मृतिभ्यामुदानगतिर्ब्रह्मनाड्याभि
तिसिद्धं ॥ इत्थं मुनिरित्यनेन निर्गुणविद्याफलमुक्त्वा स्वपारिणेत्यनेन सगुणविद्याविशोदोहेत्कर्मणप्रकारउच्यत इत्येतदनुपपन्नमेकवाक्यतया मुख्यार्थे संभवति वाक्यभेदायोगादिति २२ एवं देहादुत्क्रां
तानां योगिनां प्राप्य स्थानं गम्यं वाह यदीत्यादिना श्लोकद्वयेन अत्र यदि अथ उतेति शब्दाः पुनरावृत्त्यान्वेतव्याः तथाहि यदि सम्पक्कृपकभक्त्यादि साधनवांस्तर्हि अथोत्क्रमणानंतरं प्रेवपारमेष्ठ्यं परमे
ष्ठिनो ब्रह्मणो लोकं प्रयास्यति तत्रायं किं करोतीति तत्राह अयेति अथ तल्लोकप्राप्तपनंतरं पुनरुत्पत्तिर्हीनो ब्रह्मसालोक्यमात्रं प्राप्य अथ भक्त्यादिलक्षणपरिपाकायोगीवसति अनंतरं ब्रह्मप्रलये ब्रह्मणा सह
स्वयोग्यां मुक्तिं प्राप्नोतीति शेषः । उत शब्दोऽप्यर्थे यद्यदि तत उत पूर्वोक्तयोगिनोऽप्यपरिपक्वभक्त्यादिकल्याणवांस्तर्हि वैहायसानां वैमानिकानां सिद्धानां विहारं क्रीडास्थानं महर्लोकं कादिप्रयास्यति तत्रास्य यो

नाभ्यां स्थितं हृद्यधिराप्य तस्मादुदानगत्योरसितनयेन्मुनिः ॥ ततो नुसंधाय धियामनस्वी स्वतालुमूलं शनैर्नयेत् २१ तस्माद्भुवोरंतरमुन्नयेत् तानिरुद्धसप्ता
श्वपथो नपेक्षः ॥ स्थित्वा मुहूर्तार्धमकुंठद्वाष्टिर्निर्भेद्यमूर्धन्वि सृजेत्परंगतः २२ यदि प्रयास्यत्यथ परमेष्वथैवायसानामुतया द्विहारम् ॥ अष्टाधिपत्यं गुण
सन्निवाये सैव गच्छेन्मनसैर्द्वियैश्च २३ योगेश्वराणां गतिमामनंति बहिस्त्रिलोक्याः पवनान्तरात्मा ॥ न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवंति विद्यातपो योगसमाधि

भाजाम् २४

गफलमाह अष्टाधिपत्याभिनि अथमहर्लोकदिस्थानेऽष्टानामणिमादियोगानामाधिपत्याभिवाप्यवसतिअथयादेसम्यक्पक्षभक्त्यादिमानप्रतीकालंबनस्तर्हि यत्रपवनस्यार्तरात्माविंकुठनायस्तत्रविंकुठना
थलकेऽमुक्तस्थानेऽमुक्तैर्देवैरुपास्यमानंहरिं प्रयास्यति यादेप्रतीकालंबनस्तर्हि यत्रपवनश्चासावंतरात्मावेतिवायुर्ब्रह्माचित्तत्रसत्यलोकेकायुं ब्रह्माणं वप्रयास्यति २३ किमुक्तंभवतितत्राह योगेश्वराणामि
ति । त्रिलोक्या भूम्यंतरिक्षस्वर्गसंज्ञायाबहिर्महर्लोकदौयोगेश्वराणांगतिमामनंतनत्वर्वाक् । तल्लोकप्राप्तौसाधनविशेषमाह विद्येति : विद्याऽपरोक्षज्ञानंतदादिपुरुषार्थसाधनसामग्रीमतांपुंसांतांमह
र्लोकादिगतिकेवलकर्मभिर्नामुवंति किंत्वपरोक्षज्ञानेनैव अत्रायंकश्चनविशेषः । गुणानांसत्त्वादीनांसांनिवायःसांनिवासायत्रसगुणसन्निवायस्तस्मिन्महर्लोकादिवंकुठान्तमुक्तस्थानादधिकेप्रदेशेप्रयास्यन्
वाहोर्द्रियमनोभिःसहैवगच्छेत् आविष्कृतनिजरूपस्यापितस्यारब्धकर्ममोक्षपर्वतंदग्धयट्पञ्चेषांस्थित्युक्तेः पश्चादज्ञानादिगुणसन्निवायेमुक्तस्थानोचिन्मात्रोर्द्रियमनोभिःसहैववसति । तदुक्तं । चिन्मा
त्राणांद्रियाण्याहुर्मक्तानामन्यदैवविविचि । इपुल्लीन्कर्मणालोकान्ज्ञानेनैवतदुत्तरान् । तत्रमुख्याहरिंयांति तदन्येवायुषेवतु । अपक्वायेनतेयांतिवायुं गृहहरिमेववा । स्थानमात्राश्रितास्तेतुपुनर्जननिविव
जिताइतिसमाख्यावचनबलादध्याहारेणव्याख्यातम् । नतुस्वमनीषोत्प्रेक्षाबलादिति । यदिपारमेश्वरादिलोकंकंप्रयास्यतितर्हिप्रनसोर्द्रियैःसहैवगच्छेदिति वान्वयः यत्रयोगेश्वराणांगतिंत्रिलोक्याबाहि
ममनंति यत्रपवनांतरात्मातत्रविद्यादिभाजांतांगतिकर्मभिर्नामुवंतीतिवा २४

तस्य योगिनो मार्गमाह । वैश्वानरमिति सुषुम्नया नाड्योत्क्रम्य विहाय साहृदयाकाशेन ब्रह्मपथेन सुषुम्ना ख्यया शोचिषा । रोचिः शोचिः भृश्याद्यभिधानं । गतो निर्गतो चिरादिदेवान् गत्वा यवैश्वानरं याति अथ वैश्वानरमाप्त्या विधूतकलकोदग्धपापतृणस्ततो वैश्वानरलोकादुदस्तादुपरिहरेः शैशुमारं चक्रं शिशुमारं स्वर्गपंप्रयातीत्यन्वयः । वैश्वानरेद्युनद्यां वासूषे वा देह एव वा । विधूय सर्वपापानि याति किंस्तु प्रकेशवामित्येतदथेति सूचितम् २५ वैश्वानरो नामाक्रांतितत्राह यइति यो भूतानां भंतः कोष्ठमाग्राः स्थित्वा तदुक्तं चतुर्विधमंत्रं पचति यश्च ब्रह्मांडमध्यगः स्वपुरमध्यगस्तपति प्रकाशते स प्रधानवह्निर्वैश्वानराख्यो ब्रह्मदेवपितृलोकं गुंने यो गिनः कर्मयोगिनश्च गम्यत्वा न्मार्गइतीरित इत्यन्वयः । पितृयानं देवयानं ब्रह्मयानमिति त्रिधा । मच्छन्वैश्वानरं याति तस्मान्मार्गः स ईरितः । देवयानेन गंतुणां वैश्वानरादवागोचिरादयोग्याः सति । ब्रह्मदेवपितृलोकं गुंने यो गिनः सैर्वैश्वानरः प्राप्य तदिति द्योतनाय वैश्वानरप्राप्तिकथनामिति ज्ञातव्यं २६ कैतर्हित इति तत्राह देवयानमिति शरीरदक्षिणपार्श्वस्थं पिंगलाख्य नाडीभिः शतायुषामरणारुषोत्क्रमणादहान्यहः संज्ञं देवयानमिति इडाभिर्देहवामपार्श्वस्थे ङाख्य नाडीभिः शतायुषामरणेन रात्रीः रात्रिसंज्ञं पितृणां यानं पितृयानमिति । देवयानपितृयानमार्गस्थानां महारादिकालाभिमानीनीनां देवतानां याचुर्पादहानिरात्रीरिति बहुवचनं । दक्षिणाः पिंगलाः सर्वा इडावामाः प्रकीर्तिताः । नाड्योऽथ मध्यमाप्रोक्ता सुषुम्ना वेदपारगैरिति । देवयानस्य मार्गस्था अहः शब्दाभिः संज्ञिताः । पितृयानस्य मार्गस्थारात्रिशब्दाह्वयामता इति वा । पिंगले ङा मध्यस्थया सुषुम्नया नाड्या शतायुषा विशिष्टसुखं च्वाच्च द्विषुवत्ताख्यं ब्रह्मयानमिति । विशिष्टं सुखं विषु ।

वैश्वानरं याति विहाय सागतः सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषा ॥ विधूतकलकोथहरेरुदस्तात्प्रयाति चक्रं नृपशैशुमारम् २५ यंतः पचति भूतानां यस्तपत्यंडमध्यगः ॥ सोमि वैश्वानरो मार्गो देवानां पितृणां मुनेः २६ देवयानं पिंगलाभिरहान्येति शतायुषा ॥ रात्रीरिडाभिः पितृणां विषुवत्तां सुषुम्नया २७ तद्विश्वनाभिं प्रतिपद्य विष्णो रणीयसा विरजेनात्मनैकम् ॥ नमस्कृतं ब्रह्मविदामुपैति कल्पायुषो यद्विबुधारमंते २८ अथोअनंतस्य मुखानलेन दंदह्यमानं स निरीक्ष्य विश्वम् ॥ निर्याति सिद्धेश्वरजुष्टाधिष्ण्य यद्वै परार्ध्यं तदुपारमेष्ठयम् २९

तदस्यास्तीति विषुवत् । तस्य भावो विषुवत्ताता । सषयेरभेदाद्वीत्युपसर्गयोगाद्वासकारस्य षकारः विषुवत्ता ब्रह्मयानं विशेषेण सुखं यतइति रागोपरक्तसुखादिदातृत्वात् पिंगलादेव यानादिसहृदवाख्यत्वं । तदुक्तं पिंगलादेवयानं स्यात्पिंगलाख्यसुखदायकः । इडा ब्रदानां स्पितृणां भवं मार्गः प्रकीर्तिता इति । अत्र देवयानं ब्रह्मयानं भेदोऽवांतरो वगंतव्यः २७ अधुना शिशुमारलोकादुपरितनमार्गं प्रकाशमाह । तदिति । शैशुमार इत्यनेन यद्रूपमुक्तं विष्णोस्तद्विश्वनाभिं विश्वनाभिं विश्वनाभिं विषुवत्तां नृपशैशुमारं रूपं प्रतिपद्य । विराजेन विगत रागादिदोषेणाऽणीयसा सूक्ष्मतरैणात्मस्वरूपेण सर्वोपि ब्रह्मज्ञानि जनस्तल्लोकमुपैति । तं विश्वनाभिकल्पयुष इति कल्पायुषो विबुधाय द्यत्र मंते क्रीडंति तमिति शेषः । किं विशिष्टं रूपं । ब्रह्मविदां समुदायेन नमस्कृतमेकं मुख्यं केवलमिति वा मन्वंतरा युषः स्वर्ग्यामहलोकैकतुका लिपका इति पिंगलाभिरुत्क्रम्य देवयानेन गतः परंति ब्रह्ममया स्यंस्तत्र महल्लोकेऽष्टाधिपस्यमित्युक्तो निमाचैश्वर्यशाली वसति कश्चन जनलोकैकैकश्च न तपोलोकैकैकज्ञानादिपरिपाकायास्ते कश्चित्सत्यलोके हयं ज्ञयाव सति ब्रह्मयानेन गताः अप्रतीकालंबनाः प्रतीकालंबनाश्च शैशुमारहारिणानुज्ञातास्तदैवानिरुद्धप्रभुं संकर्षणादिदेवान् प्राप्य दिवस्पतिं वायुं प्राप्य तेन कार्यं ब्रह्म प्रापिताः तदुपदे शं प्राप्य प्रतीकोपासकानि वसंति अन्येतु तेन वायुना परं ब्रह्म प्रापितास्तल्लोके निवसंति इत्यादि विशेषस्तु शब्देन सूचित इति ज्ञातव्यम् २८ महल्लोकादिषु विहरतां तथा ज्ञानादिसाधनपरिपाकाय च निवसतां चतुर्मुखप्राप्तिमकारमाह अथोइति महल्लोकादिषु वसन्संज्ञानि संशोऽथाद्विपरार्थवसानेन ब्रह्मप्रलये ब्रह्मणा सह मुक्तिं यास्यन्तीति द्वैः सनकादिभिर्जिष्टस्य चतुर्मुखस्यार्थद्वयोः परार्थयोः संबंधि । चतुर्मुखस्य ऽऽपरोक्षेन प्रस

१ ल्यबलोपनिमित्तेयंपंचमितिदीपिका । २ नाद्वनं वेदात्मकःशब्दः

पिबंतियेभगवतआत्मनःसर्ताकथामृतंश्रवणपुटेषुसंभृतम् ॥ पुनंतितेविषयविदूषिताशयंत्रजितेतच्चरणसरोरुहांतिकम् ४० इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेद्वितीयस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवमेतन्निगदितंपृष्टवान्यद्भवान्मम ॥ नृणायन्म्रयमाणानांमनुष्येषुमनीषिणाम् १ ब्रह्मवर्च
सकामस्तुयजेतब्रह्मणस्पतिम् ॥ इंद्राभिर्द्रियकामस्तुप्रजाकामःप्रजापतीन् २ देवीमायांतुश्रीकामस्तेजस्कामोविभावसुम् ॥ वसुकामोवसुनरुद्रान्वीर्यकाम
स्तुवीर्यदान् ३ अन्नाद्यकामस्त्वक्षिस्वर्गकामोदितेःसुतान् ॥ विश्वान्देवान्गण्डर्वाण्स्त्रीकामोप्सरउर्वशीम् ॥ आधिपत्यकामःसर्वेषांयजेतपरमोष्ठिनम् ६
मइलांयजेत् ॥ प्रतिष्ठाकामःपुरुषोरोदसोलोकमातरौ ५ रूपाधिकामो गंधर्वान्स्त्रीकामोप्सरउर्वशीम् ॥ आधिपत्यकामःसर्वेषांयजेतपरमोष्ठिनम् ६
यज्ञेयजेद्यशस्कामःकोशकामःप्रचेतसम् ॥ विद्याकामस्तुगिरिशंदांपत्यार्थउमांसतीम् ७ धर्मार्थमुत्तमश्लोकंतंतुतन्वत्रापितृन्यजेत् ॥ रक्षाकामःपुण्यजना
नोजस्कामोमरुद्गणान् ८ राज्यकामोमनून्देवानिर्ऋतित्वभिचरन्यजेत् ॥ कामकामोयजेत्सोममकामःपुरुषंपुमान् ९ अकामःसर्वकामोवामोक्षकामउदा
रधीः ॥ तीव्रेणभक्तियोगेनयजेतपुरुषंपरम् १०

लोकस्यमातापितरौ मातापृथिवी द्यौःपिता मधुधौरस्तुनःपितोतिश्रुतिः ५ अप्सराश्चासावुर्वशीचित्यप्सरउर्वशी । तां परमेष्ठिनंचतुर्मुखम् ६ यज्ञमिंद्रं फलभेदाद्नपुनरुक्तिः कोशकामोनि
धिकामःप्रचेतसंवहणं गिरिशंदक्षणामूर्तिधरं दांपत्यार्थेऽखंडितदांपत्याय ७ धर्मार्थमक्षयपुण्यफलार्थमुत्तमश्लोकंविष्णुं अकामोधर्मकामोवामोक्षकामोपियोभवेत् । अथवासर्वकामोयःसाविष्णुपुरुषंयजेदि
त्यनेनविष्णुरेवोत्तमइतिनिश्चीयते अकामःपुरुषंपुमानित्यत्रापिपुरुषोविष्णुरेवास्मादुक्तप्रमाणात् तंतुंसंतत्यविच्छेदंतन्वत्तुं विततकुर्वन् पुण्यजनान्यक्षान्मणिभद्रादीन् ८ अभिचरन्परोपद्रवकर्म
कुर्वन् निर्ऋतिकोणदिकृपति सोमंचंद्रं अकामोनिषिद्धकामरहितः पुरुषंपूर्णषड्गुणम् ९ अकामोभगवत्प्रसादमंतरेणान्यत्राकामः सर्वकामाउक्तसर्वकामोन्यदेवतायजनमिच्छन्परंपुरुषं
यजेत विष्णुयजनेसाधनमाह तीव्रिणैति १०

काम्यानुष्ठानस्य यथा मुक्तिसाधनता स्यात् तं प्रकारमाह एतावानिति इह कर्मभूमौ यजतां काम्यानुष्ठानं कुर्वतां निःश्रेयसो दय एतावान् भागवतानां संगतसेवालक्षणात् भगवति हरौ अचलो भवो भक्तिलक्षण इ
तियत्स इति ११ भागवतसंगदचलो भावः कथं स्यादित्याशङ्क्यते षांसदसि प्रसक्तानां हरिकथा मृतानां श्रवणलक्षणपानादिना प्रसक्तां तः करणस्य पुंसो हरेरितरत्र विरक्तस्य ज्ञानसाधनं भगवत्यचला भक्तिस्त
या ज्ञानं भविष्यतीत्याह ज्ञानमिति यदा सत्सभासु प्रसक्ताभिः श्रुताभिर्याभिर्हिरिकथाभिः पुंसः आत्मप्रसादेऽमनसः प्रसन्नतानैर्मलयलक्षणा तदोभयत्र इह परत्र च स्वर्गादौ गुणेषु विषयेष्वसंगः फलस्नेह राहित्य
लक्षणवैराग्यं भवति अथ भक्तिसाधनवैराग्यजन्मानंतरं कैवल्यसंभृतपथः सम्यक्संपादितमोक्षमार्गो भक्तियोगो जायते तु शब्दात्तद्वक्तृष्वपि अथात्मनो हरेः प्रसादः स्यादनेतरं हरेरपरोक्षज्ञानं भवति कीदृशं प्र
तिनिवृत्तमपक्रांतं सत्त्वादिगुणनिमित्तानामस्ति जायत इत्यादि षडूर्मीणां चक्रं पुनः पुनरावर्तनेन तत्तथोक्तं यद्वापसारितसत्त्वादिगुणा एव ऊर्मयस्तरंगास्ते षांचक्रं येन तत्तथेति यद्वा यासां हारिकथानां श्रवणा
द्भगवदपरोक्षज्ञानं तदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्भिचक्रं सत्त्वादिगुणनिमित्तानां पिपासाशोकमोहरागद्वेषलक्षणा ऊर्मयस्ते षांचक्रं निरस्ते भवति तस्मादात्मप्रसादस्ते स्मादुभयत्र गुणेष्वसंगस्तस्माद्वैराग्यात् कैवल्यं सं
भ्रियते नेनेनैकैवल्यसंभृतमपरोक्षज्ञानं तदेव पथामार्गो यस्य स तथोक्तः एवंविधो भक्तियोगो जायते अथ कस्मात्को निवृत्तोरसन्नः पुरुषस्तासु हारिकथामुरतिन कुर्यादित्यर्थः १२ परीक्षितपृष्ठशुकोक्तभगवत्क

एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसो दयः ॥ भगवत्यचलो भवो यद्वा गवतसंगतः ११ ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्भिचक्रमात्मप्रसाद उभयत्र गुणेष्वसंगः ॥ कैव
ल्यसंभृतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निवृत्तो हरिकथासुरतिन कुर्यात् १२ ॥ शौनक उवाच ॥ इत्यभिव्याहृतं राजानि शम्य भरतर्षभः ॥ किमन्यत्पृष्ठवान्
भूयो वै यासां किमृषिं कविम् १३ एतच्छ्रूषतां विद्वन्सूतनोर्हसिभाषितुम् ॥ कथाहरिगुणोदकाः सतांस्युः सदसि ध्रुवम् १४ सर्वैर्भागवतो राजापांडवयो म
हारथः ॥ बालक्रीडनैः क्रीडन्कृष्णक्रीडां य आदे १५ वैयास किं भगवान्वासुदेव परायणः ॥ उरुगायगुणोदाराः सतांस्युर्हि समागमे १६ आयुर्ह
रतिवैपुंसां मुद्यन्नस्तंच यन्नमौ ॥ तस्य ते यः क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्तया १७ तरवः किं न जीवंति भस्त्राः किं न श्वसंत्युत ॥ न स्वादंति न मे हंति किं ग्रामपशवोऽपरे
१८ श्वविद्वराहो ह्रस्वरैः स तुल्यः पुरुषः पशुः ॥ न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः १९

थाता द्विगुणीभूतरसेव स्यादित्याशयवान् शौनकः सूतं पृच्छति इतीति ऋषिमात्रस्य त्रिकालदर्शित्वमस्तीत्यतः कविमिति भगवंतमपरोक्षतो जानातीति १३ शुश्रूषतां श्रोतुकामानां सत्सभायां कदाचित्प्रसं
गादितरकथापिसंभाव्यत इति नेत्याह कथा इति ध्रुवमित्यनेन नियमो यदर्शितः १४ अनयोरेकस्याप्यसस्वे नियमभंगः स्यादिति नेत्याह सवा इति तत्र हेतुमाह बाल इति १५ अस्तूभयोः सत्त्वं ततः किं
तत्राह उरुगायेति उरुगायेत्यनेन हरिकथाया अवश्यसद्भावदर्शयति उरुभिर्वेदविद्याविशारदैर्महद्भिर्गीयत इति उरुगायः सतांसां भित्तौ प्राचुर्येण हीरकथासत्त्वे पि प्रसंगादन्यकथा स्यात् । न तथा श्रीशुक
परीक्षितोरित्येतस्मिन्नर्थे हि शब्दः कथा इति शेषः १६ वासुदेवकथामंतरेण जीविनं व्यर्थमित्याह आयुरिति उद्यन् अस्तंच यन् गच्छन्न सावा दित्यः पुंसां यदा युर्हराविवै । आदित्यस्य गतागतरहरहः
संक्षीयेते जीविनमिति वचनात् तस्यायुषो य उत्तमश्लोकवार्तया क्रतवे विनाक्षणः कालविशेषः स नीत एव वृथेत्यन्वयः १७ इंतलोकदीर्घकालं जीविनपुमान् स्तूयत इति तत्राह स्मरव इति तरुणां न्वासाद्यभावादि
त्यत उक्तं भस्त्रा इति भस्त्रा हतयः । अयः संतापनार्थाश्चर्मविशेषाः ॥ भस्त्राणां निश्चितन्यान्नतः साम्यमत्राह नेति ग्रामपशवः सारमेयादयो मेहंति रेतो मूत्रादिकमुत्सृजंति अपरेति र्यज्जातिव्यतिरिक्ताः स्त्रीपुरु
षाः अनेन हरिचरितश्रवणाभावे चेतनत्वमप्रयोजकमिति युक्तं भवति १८ एतदं वविशि नष्टि श्वविडिति विद्वराहोऽमेध्यसूकरः पशुर्विवेकशून्यः गदाभूत इति पाठे गदाभूत इति पदार्थः ग्रामं भ्रत इति वत् १९

विलेबतोरुक्रमविक्रमान्येनशृण्वतःकर्णपुटेनरस्य ॥ जिह्वाऽसतीदादुरिरेकेवसूतनचेत्प्रगायत्युरुगायगाथाम् २० आरःपरःपट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगंन
नमेन्मुकुंदम् ॥ शार्वाकैरौनोकुरुतःसपर्याहरेल्लसत्कांचनकंकणौवा २१ बर्हायितेतेनयेनराणालिंगानिविष्णोर्निनिरीक्षतोये ॥ पादानृणांतौद्विमज्जन्म
भ्राजौक्षेत्राणिनानुव्रजतोहरैर्यौ २२ जीवञ्छवोभागवतांघ्रिरेणुंनजातुमर्त्योऽभिलषेतयस्तु ॥ श्रीविष्णुपद्यामनुजस्तुलस्याःश्वसनशवोयस्तुनवेदगंधम्
२३ तदश्मसारंहृदयंबतंदंपहृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः ॥ नविक्रियेताथमुखेविकारोर्नेत्रेजलंगत्ररुहेषुहर्षः २४ अथाभिधेह्यंगमनोनुकूलंप्रभाषसेभागवतप्र
धानः ॥ यदाहवैयासाकिरात्मविद्याविशारदो नृपतिंसाधुष्टः २५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेवृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ सूतउवाच ॥ वैयास
किरतिवचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः ॥ उपधार्यमतिकृष्णेऔत्तरेयःसर्तीव्यधाद १ आत्मजायासुतागारपशुद्राविणबन्धुषु ॥ राज्येचाविकलेनित्यंनिरूढांम
मतांजहौ २ पप्रच्छचेममेवार्थंयन्मांपृच्छथसत्तमाः ॥ कृष्णानुभावश्रवणेश्रद्धधानोमहायशाः ३

धाप्रभापसे हेत्वंतरमाह भागवतेति अतस्त्वत्तएव श्रोतुमिच्छाप्रवर्ततइति २५ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीय स्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां तृतीयोऽध्यायः १ संक्षेपतः श्रुतहरिवरितत्वात् तस्मिन्नेवावहि
तांत. करणस्य परीक्षितो भक्त्यतिशयात्पुनर्विशेषतः श्रोतुकामस्य हरिसज्जनलीलाविलासविषयप्रश्रप्रकारः श्रीशुकाचार्यस्य गुरुदेवतानमस्कारपुरःसरं तत्प्रश्रप्रतिवचनप्रतिज्ञाप्रकारश्चास्मिन्नध्याये प्रतिपाद्य
ते तत्र प्रथमतः शुकोपदेशात्तस्य प्रवृत्तिविज्ञानविरक्ती अनुवदति वैयासे किरिति आत्मनः सर्वगुणपूर्णस्य हरेस्तत्त्वस्य निश्चयो येन तत्तथा उपधाय हृदि निधाय सतोमिति भक्तिपरिरुताम् १ आत्मजाया राज्यादि
चिंतामलकालिलांतः करणस्य तस्य कृष्णे सन्मतिविधानं कथमत्राह आत्मेति स औत्तरेय आत्मजाया दावन्येषां नित्यं निरुद्धां ममांतां जहावित्यन्वयः हरेः सर्वस्वांतं ज्यादिज्ञानविधुराणामहं प्रमेति नित्य
निरुद्धात्मनेन नित्यं ताद्विदुषां पुरैव त्यक्तामपि तदा विशेषतस्तस्य क्तवानित्यस्मिन्नर्थे च शब्दः आत्मा देहः स्वाभ्यमात्मा पुरं राष्ट्रं कोशं दौतथा सुहृत् । स मैतानि स मस्तानि लोके स्मिन् राज्यमुच्यत इति मनुवचना
दविकले सप्तप्रकृतिपूर्णे २ किमन्यत् पृष्टवानिति प्रश्नपरिहरति प्रमच्छेति ३

संस्थांमरणं । यत्रैवर्गिकधर्मार्थकामसाधनंयत्कर्मतच्चस्वस्याद्भास्वामीति भावंभक्तिगतः एवमधिकारसामग्रीमान् राजायमर्थयूयमार्थपृच्छथ इममेवार्थपरिपप्रच्छ शुक्रमिति शेषः ४ स्वाभीष्टप्रष्टुंशु कवचनस्तौति समीचीनमिति यदिष्टसाधनावबोधकं तत्प्रतिबन्धनिवर्तकं च तदेव वचनं समीचीनं दृष्टमेतत्कथमत्राह तमइति मह्यं ममतम्भातरं मज्ञानं विहीनं इत्यनेन समूलभूतमुच्छिद्यत इत्युक्तं भवति महाभित्यनेन स्वेष्टसाधनं ज्ञानं च येन दीपयत इति सूचितं भवति हेतुर्वाऽननोच्यते मह्यं तमो विशीर्यत इति येन तस्मात्समीचीनमिति ५ आत्ममायया स्वेच्छया स्विनयतया प्रकृत्या चाऽन्यैर्दुर्विभाव्यं दुरुत्पाद्याभिर्देविश्वं यथा येन प्रकारेण सृजते ६ येन प्रकारेण गोपायाति रक्षति पुनर्येन प्रकारेण संयच्छते संहरति तं प्रकारं भूयः पुनरपि विविक्तामिज्ञातुमिच्छामि पुरुशक्तिरनंतशक्तिः परः पुमान् ७ आत्मानं जीवं संसारे कीडयन्नवतारैश्च क्रीडयन् यांयां शक्तिमुपाश्रित्य विश्वस्य यदपेक्षितं तत्सर्वसामान्यतो विशेषतश्च करोति तदपि विविक्तसामीति च शब्देनानिर्विकारः सदा शुद्ध इति वाक्यं प्रमाणायति भगव चेष्टाविषयस्य ज्ञानस्य वक्ता ज्ञानिष्वपि दुर्लभ इति भावेनाह नूनमिति अज्ञैर्दुर्विज्ञेयमिति किं वक्तव्यमित्यास्मिन्नर्थे च शब्दः ८ अथाप्येकः प्रश्नोऽस्तीत्याह यथेति एको हरिर्जन्मभिर्वासुदेवाद्यवतारैर्भूरिशः सृष्ट्यादिकर्मणि कुर्वन् प्रकृतेः सत्त्वादिगुणान् विभ्रद्यथा कथां विभर्ति युगपत्क्रमशः क्रमेण वेति तु शब्देन गुणानां विरुद्धस्वभावत्वेन युगपद्ब्रह्मेऽनुपपत्तिं सूचयति अपिपदेन क्रमशो ग्रहणं सं

संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्मैर्वर्गिकं च यत् ॥ वासुदेवे भगवति स्वात्मभावं दृढं गतः ४ ॥ राजो वाच ॥ समीचीनं वचो ब्रह्मन् सर्वज्ञस्य तवानव ॥ तमो विशीर्य ते मह्यं हरेः कथयतः कथाः ५ भूय एव विविक्तामि भगवानात्ममायया ॥ यथेदं सृजेते विभ्वं दुर्विभाव्यमधीश्वरः ६ यथा गोपायति विभुर्यथा संयच्छते पुनः ॥ यांयां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिः परः पुमान् ७ आत्मानं क्रीडयन् क्रीडन् करोति विकरोति च ॥ नूनं भगवतो ब्रह्मन् हररद्भुतकर्मणः ॥ दुर्विभाव्यमिवाभातिक विभिश्चापि चेष्टितम् ८ यथा गुणां स्तु प्रकृतेर्युगपत्क्रमशोऽपि वा ॥ विभर्ति भूरिशस्त्वेकः कुर्वन् कर्मणि जन्मभिः ९ विचिकित्सितमेतन्मे ब्रवीतु भगवान्यथा ॥ शब्दब्रह्मणि निष्णातः परस्मिन् भववान् खलु १० ॥ सूत उवाच ॥ इत्युपासं त्रितोराज्ञा गुणानु कथने विभोः ॥ हृषीकेशमनु स्मृत्य प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे ११ श्रीशुक उवाच ॥ नमः परस्मै पुरुषाय भूयसे सद्ब्रह्मस्थाननिरोधलीलया ॥ गृहीतशक्तिं त्रितया ये दीहनां मंतर्धुना यानुपलभ्य वर्त्मने १२

भावितमिति ९ न केवलं विविक्ताभिर्दुर्लभं वक्तव्यमिति प्रार्थये इत्याह विचिकित्सितमिति यथा यथा वत् एतद्भक्तं तव पांडित्यं चास्तीत्याशयेनाह शब्देति अनेनालौकिकमपि वस्तु यथा बोद्धुं शक्यं तथा वक्ता बोधयितुं त्वं समर्थ इत्युक्तं भवति १० परीक्षितपृष्ठः किंच करोति सूतः शौनकस्य हार्दंशं कां परिहरति इतीति इति शब्दः प्रकारवचनः हृषीकेशमित्यनेन मुख्यतो वागार्दीन्द्रियशक्त्युद्बोधकत्वं हरिरित्यभिप्रेतिप्रतिवक्तुं प्रचक्रमे प्रारब्धवान् भागवतसंहितामिति शेषः ११ परीक्षितप्रश्नोत्तररूपत्वेन भागवतपुराणं वक्तुं प्रमाणमिति नमः परस्मादित्यारभ्य नमस्तस्मदित्यंतैः श्लोकैः । भूयस्त्वमुपपादयति सदित्यादिना सतः सत्यस्य जगतः उद्भव उत्पत्तिस्थानं पालनरूपस्थितिः निरोधो लयः एतन्निमित्तं लीलया गृहीतं शक्तीनां मिच्छाज्ञानक्रियाख्यानां त्रितयं येन सतथोक्तस्तस्मै इच्छाज्ञानं क्रियाचेति नित्याः शक्तयश्चेशतुरिति वचनाभिर्त्येति पदमध्याहार्यं नित्यं गृहीतशक्तिं त्रितया येत्यर्थः वेदादिरेवात्र प्रमाणं प्रत्यक्षमिति भावेनाह देहिनामिति देहिनां जीवानां च क्षुरादिना तुपलभ्य वर्त्मनेर्दुर्ज्ञेयमार्गाय दूरस्थत्वादिति नेत्याह अंतर्धुवायेति अंतर्यामित्वेन सततमंतःस्थिताय यवैर्भूमा तत्सुखं द्वाविमौ पुरुषौ लोके इत्यादि वाक्यमत्र प्रमाणम् १२

सर्वस्मान्बारायणप्रसादसाधनाद्भक्तिपूर्वकंपुनर्नमनमेवतत्प्रीतिजनकमितिभावेनाह भूयइति भूयोऽपिपरस्मैपुरुषायनमइत्यन्वयः यतइष्टावाप्तिरप्रतिबंधकनिवृत्तीत्यातांस्एवद्याहृष्टास्यकथामात्तव
त्राह । सदिति सतांनमनविप्रशस्तकर्मणांपुंसांवृजिनंदुःखकारणंपांछिनत्तिनिर्मूलयतीतिसवृजिमच्छित्तस्मै असतमप्रशस्तकर्मणामसुरादीनामसंभवायासत्तापादकाय सुखप्रतिबंधजननिर्मूलका
भेत्यर्थः । एतत्करणसामर्थ्यमस्यास्तीतिभावेनाह अखिलेति अखिलसत्त्वमूर्तयेपूर्णसाधुभावस्वरूपाय । निःशेषगुणपूर्णत्वासत्त्वइत्येवर्तविदुरिनिवचनात् साधुभावोगुणइतिज्ञायते अनेनसमस्तचरा
चरलक्षणप्राणिमूर्तयइत्येतन्निरस्तं अथाप्यस्मादिष्टावाप्तिः कथमवगतेत्यत्राह पुंसामिति परमहंससंबन्धिन्याश्रमेव्यवस्थितानांसंन्यासधर्मवतांपुंसांमनुमृग्यशशुषेनिजानंदानुभवलक्षणमोक्षदाने । दाशृ
दानइतिधातुः अवधारणवाचिनापुनःशब्देनान्ययोगीनिवारयति एतेभ्यएवानुमृग्यंददातिनान्येभ्यइत्यर्थः १३ नन्वन्यशब्देनसंन्यासीतरज्ञानिविभक्त्यातांमेवंविद्वानमृतइतीदमप्रमाणंस्यादज्ञविव
क्षायामज्ञानांज्ञानदेविष्णुरितिचातःकेत्रविवक्षिताइतिमंशकांपरिहरिष्यन्भागवतशास्त्रोक्ताविरुद्धयोगायेतइतिवकि नमोनमइति सान्त्वतसंहितोक्तविधिनाविष्णुमर्चयंतः सात्वंतस्तेषांसात्त्वतां
ऋषंज्ञानंभासयतिदीपयतीत्यृषभः ज्ञानमुदीप्यमुक्तिंददातीत्यर्थस्तस्मै सत्त्वंतुशोभनत्वंस्यात्तद्युक्ताःसात्त्वतामताइतिवचनत्वात्तत्ताःशोभनत्वंतःतेषामनुत्पन्नज्ञानानांतद्योगपुण्यवतांज्ञानंददाती
त्यृषभः तस्माइतिवाऽनेनोक्तंवाक्यद्वयमपिप्रमाणमित्यायातमिति यःपरस्मैपुरुषायेतिप्रक्रांतःतेतस्मै यद्वा स्वचित्तस्थसंबोधयेतुभ्यंनमइति एवंविधफलदावृत्तेन तत्स्वाभीतिवाक्यार्थः । भसभर्त्सनदी

भूयोनमःसदृजिनच्छिदेसतामसंभवायाखिलसत्त्वमूर्तये ॥ पुंसांपुनःपारमहंस्यआश्रमेव्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुपे १३ नमोनमस्तेस्त्वृषभायसा
त्त्वतांविदूरकाष्टायमुहुःकुयोगिनाम् ॥ निरस्तसाम्यातिशयेनराधसास्वयामनिब्रह्मणिरंस्यतेनमः १४ यत्कीर्तनंयच्छृवणंयदीक्षणंयद्वदनंयत्स्मरणंयदहं
णम् ॥ लोकस्यसद्योविधुनोतिकल्मषंतस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १५ विचक्षणायच्चरणोपसादनात्संगंयुदस्योभयतोतरात्मनः ॥ विदंतिहिब्रह्मगतिगतक
मास्तस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १६ तपस्विनोदानपरायशस्विनोमनस्विनोमंत्रविदःसुभंगलाः ॥ क्षेमंनविदंतिविनायदर्पणंतस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १७

स्योरितिधातोष्टिलोपेनसलोपः । शास्त्रकुत्सितोयोगः ऐक्यध्यानलक्षणःसएयामस्तीतिकुयोगिनस्तेषांविदूरकाष्टापरिपूर्तिरपरिच्छिन्नलक्षणायस्यसतथातस्मै भगवदधिष्ठितदिङ्मात्रमपिनजानंतीत्य
तोवाविदूरकाष्टायैति । दिशस्तुकुभःकाष्टाइत्यमरः । स्वतस्तृप्तत्वेनस्वप्रयोजनमपेक्ष्यज्ञानादिदावृत्त्वमितिभावेनाह निरस्तेति निरस्तौसाम्यातिशयौयेनतथोक्तं तेनराधसांसिद्ध्यास्वधाप्रानिस्व
यंप्रकाशेब्रह्मणिअनवच्छिन्नविदानंदैकरसेरस्यतेरममाणाय सदातनोनुभावोयमितिशतृप्रत्ययः लोकविलक्षणेयंरतिरितिद्योतयितुंपरस्मैपदप्रयोगः प्रतिपदमनुसंधेयमितिनेमसांबहुत्वम् १४ कीर्तना
दिनाविधूतकल्मषस्यनमसक्रियासंपद्यतइतिभावेनाह यत्कीर्तनमिति सुभद्रश्रवसेसुभंगमलकीर्तये सद्यइत्यनेनभक्तिपूर्वकमिति सूचयति भद्रोप्यस्त्रीतुमंगलइतियादवः १५ वैराग्येणदृढीभूतयाभक्त्या
भगवच्चरणनिषेवणंब्रह्मज्ञानसाधनंभवतीतिभावेनाह विचक्षणाइति यच्चरणोपसादनात् यच्चरणैकशरणप्राप्तिलक्षणनिषेवणादंतरात्मनोऽतःकरणस्य उभयत इहामुत्रविषयेषुसंगंस्नेहंयुदस्यनिरस्य
ब्रह्मगतिंब्रह्मज्ञानंतेनमोक्षचंविदंति । यस्यगुरुरूपस्यहरेश्चरणोपसत्तेरंतरात्मनः क्षेत्रज्ञस्योभयतःसंगंस्थूलसूक्ष्मशरीरसंगंयुदस्योपेक्ष्यब्रह्मगतिंब्रह्मस्वरूपंविदंत्पवगच्छंतीतिगन्मतंतद्धेतुवाविनाहिश
ब्देननिरस्तं यतोभेदःप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धोऽतोनुपपन्नैक्यवादः । सुभद्रंश्रवःश्रवणंयस्यसतथातस्मै १६ १७

सज्जनसेवायाअप्येतादृशमाहात्म्यं किमुत भगवत्सेवाया इति भावेन तन्माहिमविशिष्टं नमति किरातीति । किरातादयो येऽन्ये पापास्ते सर्वे यदपाश्रयाश्रयाच्छुध्यंतीत्यन्वयः । यस्मादन्यथाश्रयोनास्ति ये पातियदपाश्रयाविप्रदयस्तेषामाश्रयात्सेवालक्षणात् शुध्यंति विपापा भवन्तीत्यर्थः शबरात्पणशबरीजाताः किराताः आठविकाः वैदेहात्पुलकसीजाताहुणाः । वैश्यात्ब्राह्मणीजातो वैदेहकः वैदेहकपुत्रा आंध्राः पुर्तिबा अज्ञातविमादिभाषा मधुपायिनः । निष्ठ्यात्किरातीजाताः पुल्लदाः व्यभिचाराज्जातश्चौरस्तस्माज्जाताः शूद्राद्ब्राह्मणीजातश्चांडालस्तस्माज्जाताः पुलकसाः ब्राह्मणाद्वैश्यायांजातो बधः ब्राह्मणात्तस्यांबष्ठस्य कन्यायांजाता आभीराः कंकाः कर्पराः नृपाद्वैश्यायांजाता पावनाः शमश्रुलाः शकास्तुरुष्कविशेषाः डोंबुकुर्खद्विपूतिबपूर्वा आदिशब्दगृहीताः तथा चानुक्तैः सह चतुःषष्टिजात यस्तथाचोक्तं ब्राह्मणस्य त्रयः पुत्रावर्णास्त्रिष्वनुलोमजाः । शूद्रस्य च त्रयः पुत्रास्तेष्वेव प्रतीलोमजाः । त्रयस्त्रयः क्षत्रविशोः प्रतीलोमानुलोमजाः । एते द्वादशवर्णानां पुत्रा एकैकशस्तुते । चातुर्वर्ण्ये प्रसूयंते चतुरश्र तुरःसुतान् । ते च त्वारिंशदष्टौ च पूर्वैर्द्विदशभिः सह । ब्राह्मणाद्यैश्चतुर्भिश्चतुःषष्टिर्हजातयः । ते सर्वे दस्यवो दोषैः श्रौयाद्यैः सद्बहिः कृता इति जातिवैकाभिधाने अन्ये पापा ब्रह्महत्यादिकर्तारः तस्मै प्रभविष्णवे प्रभ वनस्त्रीलायनमइत्यन्वयः १८ य एवं विविधमाहिमत्वेन प्रसिद्धः स एष आत्मा परमात्मा भगवान् प्रसीदतामिदमित्यन्वयः । आत्मवतां भक्त्याऽपरोक्षीकृतपरमात्मतत्त्वानां मुक्तानां प्रशंसायां भवति प्रशस्तमनसां ज्ञानिनां वाधीश्वरः वेदधर्मतपोनुसारिणां पुंसां वशगत्वा त्रयीप्रयोधर्ममयस्तपोमय इत्यनेन भक्तवात्सल्यं दर्शितं । तदक्तं वेदानुसारिवशगः स्वेच्छयेति तत्र प्रमाणमाह गतेति व्यलीकं त्वप्रिये नृत् इत्य

किरातहूणां प्रपुल्लिदपुलकसा आभीरं ककायवनाः शकादयः ॥ येन्ये च पापायदपाश्रयाश्रयाच्छुध्यंति तस्मै प्रभविष्णवे नमः १८ स एष आत्मा त्मवतामधीश्वर स्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः ॥ गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्वितर्क्यलिङ्गो भगवान् प्रसीदताम् १९ श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्यियां पतिलोके पतिर्धरा पतिः ॥ पतिर्गतिश्चांधकवृष्णिणसात्वतां प्रसीदतां मे भगवान्सतां पतिः २० यदंश्रयमिध्यानसमाधौ तया धियानुपश्यंति हि तत्त्वमात्मनः ॥ वदंति चैत त्कवयो यथारुचं सममुकुंदो भगवान् प्रसीदताम् २१

भिधानात् गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्ब्रह्माशिवादिभिर्वितर्क्यविशेषेणानुमेयं लिंगजगज्जन्मादिलक्षणं यस्य स तथोक्तः १९ विचीकृततत्तदभीष्टसिद्धये तत्तद्गुणविशिष्टस्य हरेः प्रसादं प्रार्थयते श्रियः पतिरिति श्रीधरयोः पतित्वकथनेन सर्वाधिपत्ये सिद्धेऽपि तदवांतरे देवानामाधिपत्यं निवारयति वेदादिवाल्लभाभिमानित्वेन श्रीप्रसादोऽपि प्रार्थनीय इत्याभिप्रायेणाश्रियः पतिरिति तीतरविशेषणान्येव मनुसंधेया नीतिः । बहुजनाश्रयत्वेन क्षमागुणानि धित्वेन स्थिराया धरायाः पतिः । मन आर्दीद्वियव्यापारसाध्यस्य देहांतरभोग्यफलस्य यज्ञकर्मणः फलदानुत्वेन तत्फलपालकः । फलपालनं किमर्थमित्यत आह प्रजापतिरिति कर्मण्यधिकृतस्य जनस्य जीविन हेतुत्वेन पतिः । प्रजातु जनपुत्रयो रिति । प्रजापतिशब्दवाच्यत्वं मुख्यमस्येति वा प्रवृत्तेर्ज्ञानपूर्वकत्वेन संभवात्तदर्थं धियां पतिरिति । लोकपतिरित्यनेन पुरंदरादीनां तत्पति त्वं निवारयति पतिर्गतिश्चेत्यादिना भक्तवात्सल्यातिशयत्वं दर्शयति निरपेक्षत्वेन सतां स्वाभित्वापेक्षानास्तीति शंकां निवारयति सतां पतिः २० उक्तार्थजातिभिर्द्विप्रमाणकं कथं वा ज्ञातुं शक्यमिति तत्राह यदंघ्रीति कात्स्न्येनानि वृत्तविषयसंस्कारस्मरणमभिध्यानं निवृत्तविषयसंस्कारोऽसंप्रज्ञाताख्यः समाधिः यदंघ्रिविषयाभ्यां ताभ्यां धौताया निर्णिक्ता विद्याकामममलयाधिया आत्मनः परमात्मनस्तत्त्वमनुपश्यंति हि यस्मात्तस्मात्तद्दर्शनं प्रमाणम् दृष्ट्वा च यथारुचं यथा रुचि शिष्यादिभ्यस्तत्तत्तत्वं वदंति चेत्तत्तत्तदुपदेशशालेन ज्ञातुं च शक्यमित्यर्थः २१

प्रचोदितायेनपुरासरस्वतीवितन्वताऽजस्यसतीस्थितिर्हृदि ॥ स्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलास्यतःसमेक्रुषीणामृषभःप्रसीदताम् २२ भूतैर्महद्भिर्येइमाःपुरोवि
भुर्मिर्मायशेतैयदमूषुपूरुषः ॥ भुंक्तेगुणान्पोडशषोडशात्मकःसोलंकृषीष्टभगवान्वचांसिमे २३ नमस्तस्मैभगवतेवासुदेवायवेधसे ॥ पपुज्ञानिमयंसौ
म्यायन्मुखांभोरुहासवम् २४ एतदेवात्मभूराजन्नादायेतिपृच्छते ॥ वेदगर्भोभ्यधात्साक्षाद्यदाहहरिरात्मनः ॥ २५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वि
तीयस्कंधेचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ नारदउवाच ॥ देवदेवनमस्तेस्तुभूतभावनपूर्वज ॥ तद्विजानीहियञ्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम् १

नमयं ज्ञानात्मकं यस्य हरेर्मुखान्बुरुहादुत्पन्नमासंबंधुगुप्तस्तस्मै वैधसे कत्रे वासुदेवाय भगवते नमः सौम्या उद्धवादयो ज्ञानमयं न्यमुखांभोरुहासासुदेवाय शौरये नम इति वासौम्या
नारदादयो ज्ञानमयं ज्ञानप्रतिपादकं भागवतपुराणं नाग्रयन्मुखांभोरुहासासुदेवाय नारायणपुत्राय शौरैः पुत्रः शौरिरिति वत्सौम्याः व्यासादयस्त्वस्मै वैधसे विधिपुत्रा
य नारदाय वासुदेवाय वासुदेवभक्ताय सौम्या वैशंपायनादयः तस्मै वासुदेवाय वासुदेवावताराय व्यासाय नमः वैधसे भारतदिशास्त्रकर्त्रे २४ स्वाभीष्टदेवता प्रसादं प्रार्थयित्वा सांप्रतं परीक्षित्प्रश्नं प्रतिवक्तुमुपक्रमते
एतदेवेति हरिरात्मनः स्वस्य यत्पुराणमाह आत्मभूः परमात्मपुत्रो वेदगर्भो ब्रह्मा ते देत त्सर्वमिति त्वत्प्रश्नकारेण पृच्छते नारदायाभ्यधादित्यन्वयः अर्थव्यत्यासो नास्तीत्येव शब्दः एतदुक्तं भवति आदौ ना
रायणेन ब्रह्मणे प्रोक्तं ब्रह्मणानारदाय नारदे न व्यासाय व्यासे न महंतदंहत्वम् अपरिहारत्वेन वक्ष्यामीति २५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
अस्मिन्नध्ययो वेदगर्भे नारदारूप्यायिका कथनव्याजेन ग्रंथादौ प्रतिज्ञातं जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणं तदेकनिष्ठमिति संप्रपंचप्रतिपाद्यते तत्रादौ नारदप्रश्नप्रकारमाह देवदेवेति यदज्ञानमात्मनः परमात्मन
स्त्वं निदर्शयतीत्यात्मतत्त्वनिदर्शनं तज्ज्ञानं मह्यं विजानीहि विज्ञापय आत्मब्रह्मणोस्तत्त्वज्ञाने महान्विशेषोऽस्तीति भेदस्य परमेश्वरप्रसादं मंत्रेण वा गार्गीन्द्रियप्रवृत्तिरपि विपरीता भवतीति तदस्वातंत्र्यस्य
ब्रह्माकर्ता हं करणमिति करणस्य विश्लेषणाव्यत्यस्योक्तं जीवब्रह्मभेदोद्वेगः स्वातंत्र्यनारदस्य करणत्वमितित्रयव्यत्ययार्थः तदुक्तं व्यत्ययभेदे स्वातंत्र्यकरणो ऽपि चेति १

ज्ञेयं पृच्छति यद्रूपमिति इदं विन्ध्यस्य रूपमिव रूपं न तु साक्षाद्रूपं चित्त्वेन सत्त्वेन च सादृश्यात्तद्वदशत्वाच्च । तदुक्तं । तद्वदशत्वादिदं रूपं हरेर्नैव स्वस्वरूपत इति । योधिष्ठानं मूलाधारो यस्य तद्यद्यधिष्ठानं न त्वारोप्यमाणसर्प
 स्य रज्जुवदधिष्ठानं अधिष्ठानमिति प्रोक्तं मूलाधारं विवक्षणीरिति । इदं यतः सृष्टं सभूतं यतो वा इमानि भूतानि जायंत इति श्रुतेः । पीठवद्यास्मिन्संस्थासंस्थानं यस्य तद्यत्संस्थं । यत्स्थितं दृश्यते वस्तुसंस्थानं तु
 दुदीरितमिति च पूर्वपृथिवीवत् अन्तु पीठवदिति विशेषात्तदपुनरुक्तिः यः परोयस्माज्जगतस्तद्यत्परं । हरिः परोस्य जगतो ह्यव्यक्तदेश्च कृत्स्नश इति यस्मात्संस्थाभृत्युः संहारो यस्य तद्यत्संस्थं येन परं पालनं
 यस्य तद्यत्परं येन जातानि जायंत इत्यप्रत्ययभिसंविशंतीति वा यच्च यदधीनं च यदधीना यस्य सत्ता तच्च दित्येव भण्यत इति । विभेदे विद्यमानेनेपि मिथो नित्यस्वरूपत इति च तस्य हरेस्तत्त्वतश्च ततो यथा वद्वदित्यन्वयः २
 मम वक्तव्यं शेषो भवतो ज्ञानसामग्री विद्यत इत्याह सर्वा मिति हि शब्देन प्रजापतेन त्वेदं तान्यन्य इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धिद्योतेयति सर्वमेतदिति । प्रतिज्ञा भूतादिप्रभुरिति हेतुः हीति व्याप्तिदर्शनं । करतला
 मलकवदिति निर्देशनं विज्ञानेन विज्ञानेति निगमनं ३ नैतत्सामान्यज्ञानं किंतु विशिष्टमेव हरेरप्रसादाय च तत्त्वादिती भावेनाह यद्विज्ञान इति यस्य प्रसादाद्विज्ञानं यस्य तव सत्त्वं यद्विज्ञानः यथाधारो यस्य सत्तथा यः
 परोयस्मात्सत्तथा यथात्मा स्वाभीयस्य सयदात्मकः त्वत्वेदेति शेषः उक्तादधिकं ज्ञातुं पूर्वपक्षं दर्शयति एकः सृजसीत्यादिना एकस्त्वेवमात्ममायया स्वेच्छया भूतानि चराचराणि पृथिव्यादिपंचभूतैः सृ
 जसि ४ कुलालादेः कालाद्याधिष्ठानं दृष्टं किमस्याधिष्ठानमत्राह आत्मन्त्रिति अकुमस्त्वं तानि भूतानि सूत्रनाभिर्गुणैर्निजसामर्थ्यमवष्टभ्यात्मन्त्रात्मानि भावयसे उत्पादयसि पालयसि च

यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं विभो ॥ यत्संस्थं यत्परं यच्च तत्तत्त्वं वदतस्त्वतः २ सर्वे ह्येतद्भवान्वेदभूतभयभवत्प्रभुः ॥ करामलकवद्विश्वं विज्ञानां वासितंतव ३
 यद्विज्ञानो यदाधारो यत्परस्त्वं यदात्मकः ॥ एकः सृजसि भूतानि भूतैरेवात्ममायया ४ आत्मन भावयसे तानि न परागभावयैः स्वयम् ॥ आत्मशक्तिमवष्टभ्य
 सूत्रनाभिरिवाक्लमः ५ नाहं वेदपरं त्वदस्मान्नावरं न समं विभो ॥ नामरूपगुणैर्भाव्यं सदसत्किंचिदप्यतः ६ स भवानचरद्वारं यत्तपः सुसमाहितः ॥ तेन खेदय
 से न स्त्वं परं शंकां च यच्छसि ७ एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्वज्ञसकलेश्वर ॥ विजानीहि यथैवेदमहं बुद्धेनुशासितः ८ ब्रह्मो वाच ॥ सम्यक्कारुणिकस्येदं वत्स ते वि
 चिकित्सितम् ॥ यदहं चोदितः सौम्यभगवद्वीर्यदर्शने ९ नानृतं वततच्चापि यथामां प्रब्रवीषिभो ॥ अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे १०

पराकृत्वचो बाहिनं भावयैः ५ भावयसेव धैर्यसे च इति यत्तस्मादस्माद्भवतो विश्वस्य परमुत्तमं कारणमहं न वेद अवरं हीनं समं कारणं च न वेद तु शब्देनोक्तार्थमवधारयति । निगमयति न मेति नाम्ना वाचकेन क
 पेण शुक्लादिना गुणैः सत्त्वादिभिः सत्स्थूलमसत्सूक्ष्मं च किंचिद्द्रुतुयद्वाव्यमुत्पाद्यं तत्त्वदन्यत इत्यपि गार्होतं निर्दिष्टं अतस्त्वमेव सर्वकारणमित्यर्थः ६ ज्ञाततत्त्वेन त्वया प्रश्रः किमिति कृत इति तत्कारणमाह स
 भवानिति तपोऽचरदिति येन हेतुना त्वं नोऽस्मान्मे खेदयसे त्वय्यनलं बुद्धिं प्रापयसि त्वदितरकर्तृसद्भावे परं शंकां च यच्छसीत्यन्वयः ७ एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्वज्ञसकलेश्वर इति वि
 शेषणद्वयमुक्तार्थं स्थिरीकरणायोक्तं यथा बुद्धेजानाभितथेति शेषः त्वदधीना यतः सत्ता ह्यवरस्यापि केशे त्वेनेन पूर्वपक्षो यमिति ज्ञायते ८ नारदप्रश्नपरिहरिष्यन्तज्जिज्ञासितं स्तौति सम्यगिति
 अहं भगवतो हरेर्वर्धस्य सृष्ट्यादिलक्षणस्य दर्शने रूपापने चोदित इति यद्यस्मादतस्ते चिकित्सितं सभ्यकसमीचीनमित्यन्वयः कारुणिकस्येत्यनेन लोकोपकारकं चेदमिति लक्षयति ९ तत्र प्रथमतः पूर्वपक्षांश
 माक्षिपति । नानृतमिति त्वमेकः सृजसीतियथामां प्रब्रवीषिषितथा तदनृतं न किं । अनृतमेव । वतस्त्वद्वचनं श्रुत्वाऽहं स्त्रिभः स्वेदानुक्तं पासंतोषविस्मयमंत्रणे वत इति वचनात् यच्च मत्तः परमधिकमीश्वरमवि
 ज्ञायनाहं वेदपरं त्वस्मादिति मानात्थतच्चा नृतं तदप्यनृतमेव कुत इति तत्राह अपीति अतिगार्होतत्वात् अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चये ध्वितिसूत्रात् । गर्हासमुच्चयप्रश्रंशं कांसां भवानास्वपीत्य
 मिधानाच्च । कस्मान्मम दुक्तमाक्षिपसीति तत्राह एतावत्त्वमिति हि शब्द एवावर्धे भेदावत्त्वं तद्वाचिषारोचितरोचकत्वं ह्येव । नातोऽधिकमिति यत्तस्मादिति विशेषः १०

ननुभवतःसृष्ट्वाभवेकथंत्वन्नामलोकेख्यातवर्ततइत्यतस्तत्प्रकारदर्शयति तस्यापीति तदृष्टिप्रतिष्ठधुंकोपिसमर्थोनास्तीति । ईशस्येति ईशित्वंचवरादिप्राप्तनेति निर्विकारस्येति एतदपिबलवत्प्रतिबंध
केनान्यथानभवतीत्यखिलस्वामिनइति एवंविधस्यतस्यहरेरपिशब्दात्श्रियश्चईशैवकटाक्षवीक्षणैर्नवाभिचोदितस्तेनसृज्यंजगत्सृजामीत्यन्वयः एवशब्देनसृष्टीप्रयोजकांतरनिवारयति १७
एवंहरेर्मुख्यकर्तृत्वंप्रदर्शयिषुनायुगपत्प्रक्रमशोपिवेतिप्रश्नंशरिहरति सत्त्वंरजस्तमइति तेनहरिणानित्यंशुहीताअपिसत्त्वंरजस्तमइतित्रयोगुणानिगुणस्यसततसत्त्वादिगुणरहितस्यविभोर्मायेच्छयास्थित्या
दिषुनिमित्तभूतेषुक्रमशोयुगपच्चशुहीताइत्यन्वयः माययेतिविशेषणान्मूलसृष्ट्यादिषुक्रमशोदैर्नदिनसृष्ट्यादिषुयुगपत्शुहीताइतिविशेषः तदुक्तं नित्यंशुहीताःसत्त्वाद्याःस्थित्यादिषुविशेषतःयुगपत्क्रमश
श्चेवेति १८ रजोमुणमुपादानीकृत्यसृष्टिविधनहरेःसत्त्वादिगुणैर्जीविवंधकत्वमहिमानमाह कार्येति पुरुषमितिजातावेकवचनं द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः द्रव्यंतामसाहंकारकार्यशरीरं । ज्ञानवैकारिकाहंका
रकार्यमनःश्रोत्रोद्वियाणिच । क्रियैतजसाहंकारकार्यवागार्दीद्रियजातं आश्रयोयेषांतिथोक्ताः एवंविधाः प्रकृतेःसत्त्वादयोगुणाअभिमानमंतरेणानित्यदामुक्तंप्रकृतिबंधविधिरंमायिनंस्वतोज्ञानिनंपुरु
षंजीविसमुदायंकार्यकारणकर्तृत्वेचवर्धतीत्यन्वयः तत्रायंविभागः तमोगुणःकार्येशरीरेतद्वत्तदुःखाद्यनुभवनवद्वाति रजोगुणःकर्मकारणैरिंद्रियैःकारणेषुक्रमंस्ववद्वाति सत्त्वगुणस्तुमनसाज्ञानेन्द्रियैश्चांतरं
यत्सुखमनुभवामीतितत्रकर्तृत्वेवद्वाति इदमुक्तंभवति । शरीरगतदुःखाद्यनुभवे तमोगुणः । कर्मसुरजोगुणोहंसुखीतिसुखानुभवेसत्त्वगुणःकारणं । गुणानामचेतनत्वेनस्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेः तन्नियमनेमु

तस्यापिद्रष्टुरीशस्यकूटस्थस्यखिलात्मनः ॥ सृज्यंसृजामिसृष्टोहमीक्षयैवाभिचोदितः १७ सत्त्वंरजस्तमइतिगुणस्यगुणास्त्रयः ॥ स्थितिसर्गनिरो
धेषुशुहीतामाययाविभोः १८ कार्यकारणकर्तृत्वेद्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः ॥ बध्नतिनित्यदामुक्तंमायिनंरुषंगुणाः १९ सएषभगवोह्लिगैस्त्रिभिरेतैरधोक्षजः ॥
स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन्सर्वेषाममचेध्वरः २० कालंकर्मस्वभावंचमायेशोमाययास्वया ॥ आत्मन्यहच्छयाप्राप्तंविबुधुषुरुपादे २१

ख्यकारणमीश्वरेच्छेति तदुक्तं ज्ञानेन्द्रियैश्चमनसासत्त्वंबध्नातिपूरुषं । रजःकर्मोद्वियैर्नित्यंशरीरेणतमस्तथेत्यादि १९ नकेवलमेतानिदेहोद्वियमनांसिबंधकानि । हरिप्रसादसामग्रायोग्यानामुक्तेसाधकानि
चेत्याह सएषइति योयेनस्वरोचिषाविश्वमित्यारभ्यकार्यकारणवृत्त्वइत्यंतेनग्रंथेनप्रतिपादितःसएषोधोक्षजोभगवानेतोस्त्रिभिर्देहोद्वियमनोभिल्लिगैर्ज्ञानोपायलक्षणैर्यमादिसाधनैर्यतमानैरैतैर्जीवैःस्वलक्षि
तगतिःप्रदर्शितस्वरूपोभवति एतदुक्तंभवति देहोद्वियमनोजयिनस्तैरेवसाधनैर्भगवद्विषयैस्तंपदयंतीति स्वप्रसादादिमंजीवःपश्येत्तेनस्वलक्षितमितिच अधःकृतोद्वियजन्यज्ञानत्वेनमुक्तोप्यधोक्षजःस्यादि
त्यतःसर्वेषामिति सर्वेषामुक्तानां । स्वस्यसर्वतर्भावेपिनारदस्यविशेषशंकापरिहारायममचेतिविशेषोक्तम् २० सृज्यंसृजामिसृष्टोहमीक्षयैस्त्रिभिर्ममर्थस्पष्टायितुंसृष्टिप्रकारमाह कालमिति ब्रह्मज्ञानमुख्यलक्षणंजग
ज्जन्मादिकारणत्वमेवेतिज्ञापयितुमित्यतोवास्तुष्टिप्रकारमाह कालमिति मायेशोलक्ष्मीपतिःपरनामस्वानिमेषांतेसृष्टिकालेप्राप्तोविबुधुषुः बहुधाभावेतुकामः अनादितएवात्मन्नात्मनियहच्छयास्वेच्छयाप्राप्त
मेवकालं । कर्मजीवानानानाविधादृष्टं । स्वभावंसात्त्विकादिलक्षणं । चशब्दात्सगुणत्रयांप्रकृतिस्वभाययास्वशक्त्याविशेषतउपादेइत्यन्वयः प्रकृतिंप्रविश्यस्वशक्त्याक्षोभयामासेत्पुक्तंभवति । य
त्रान्यहेत्वभावःस्यादीश्वरेच्छादिनाविना तदिच्छाहियहच्छास्यादस्तत्रयहच्छेति । कालकर्मस्वभावादित्ययेकोच्छयासदा । प्राप्तमेवविशेषेणसृष्ट्यादावुन्नयत्यजइतिच । ईशोबह्वीःपुरःसृष्ट्वातत्रैवव
दुरुपतां । तच्चनियामकतयाप्राप्तंकालाद्युपादइतिवचनेभ्योनमायामीसृष्टिर्त्रोच्यतइतिसिद्धम् २१

गुणव्यतिकरात्मकमूलप्रकृतेर्महत्तन्त्रोत्पत्तिप्रकारमाह । कालादिति । यदासिद्धविष्णुः कालकर्मस्वभावजो गुणानां विषयमृषेः प्रकृतस्यो गुणो रजो गुणोऽनन्तचसंयुक्तो भूतः सः गुणवैषम्यात्मको गुणव्यातिकरः तस्मात्कालादिति पंचमीवृत्तीयार्थे कालेन सृष्टेहेतुना । कर्मणः कर्मणा हि रण्यगर्भाद्वेन तदुपक्रुतात् परिणः प्रस्वभावत इति तसिः सवृत्तीयार्थे विकारस्वभावामूलप्रकृत्या च साहित्यपुरुषाधिष्ठितादिति पुरुषेण विष्णुना विधायक्षोभमाणान्महतो महत्तत्त्वस्य चतुर्मुखदेहस्थानीयस्य जन्माभूदित्यन्वयः गुणानां व्यतिकरो विषयमावस्थायिस्मिन् तस्मादव्यक्तादिति वा । तदुक्तं गुणकालस्वभावेभ्य ईशेनाधिष्ठितत्वतः । जगदादिर्महत्तत्त्वप्रभूतस्वभूतस्येच्छया हेररिति २२ तु शब्देन कालादिकमनुकर्षात् कालकर्मस्वभावेभ्यो विवर्णाद्रजः सत्त्वोपवृंहितात् सत्त्वेनानुस्यूतरजो गुणेन प्रवृद्धान्महत्तत्त्वात्तमः प्रधानस्तत्त्वविशेषो भवदित्यन्वयः द्वितीयस्तु शब्दोपहत्तत्त्वमपेक्ष्यतमः प्रधानत्वेनेतरापेक्षया तदपेक्षया सत्त्वप्रधान एवेत्यस्मिन्नर्थे इतोपितमः प्रधानत्वमपि चारिकमिति भावेनाह द्रव्येति द्रव्याणि भूतानि ज्ञानं ज्ञानेन्द्रियाणि क्रियाकर्मोद्रेयाणि चात्मास्वरूपं यस्य स तथा २३ किं नाम कोसौ पदार्थ इति तत्राह सोहंकार इति तद्विभागमाह कुर्वाति त्रीणि दर्शयति वैकारिक इति यस्याहंकारस्य भिदाभेदः २४ प्रकारांतरेण तद्देदमाह द्रव्यशक्तिरिति द्रव्यनामकं पंचभूतोत्पादनशक्तिमत्त्वात् क्रियानामकमोद्वियजननशक्तिमत्त्वात्तथा ज्ञाननामकज्ञानेन्द्रियजननशक्तिमत्त्वात्तस्याहंकारात्मनः प्रभो हद्रस्य द्रव्यशक्तिरित्यादिभेदोऽवर्गंतव्यः । तथाचोक्तं भूतानि द्रव्यनामानि ज्ञानं ज्ञानेन्द्रियाणि चेत्यादि । द्रव्याद्युत्पादनशक्तिमत्त्वात् द्रव्यादिशक्तिरित्युक्तं तं प्रकारमाह तामसादपीति अपिशब्दः कालकर्मोद्यनुक

कालाहुणव्यतिकरात्परिणामस्वभावतः ॥ कर्मणोजन्ममहतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् २२ महत्तत्त्वविवर्णाद्रजः सत्त्वोपवृंहितात् ॥ तमः प्रधानस्तत्त्वभवद्रव्यज्ञानक्रियात्मकः २३ सोहंकार इति प्रोक्तो विवर्णसमभूत्रिधा ॥ वैकारिकस्तेजसश्च तामसादपीति प्रभो ॥ तामसादपि भूतादेर्विवर्णादभूतः २४ तस्य मात्रा गुणः शब्दोऽलिंगं यद्द्रष्टव्ययोः ॥ तमसोऽपि विवर्णादभूत् स्पर्शगुणोऽनिलः २५ परान्वयाच्छब्दवांश्च प्राणोजः सहोबलम् ॥ वायोरपि विवर्णात्कालकर्मस्वभावतः ॥ उदपद्यततेजो वै रूपवत् स्पर्शशब्दवत् २७ तेजसस्तु विवर्णादासिद्धो रसात्मकम् ॥ रूपवत् स्पर्शवत्त्वांभो वोषवच्च परान्वयात् २८

पणार्थः भूतादेर्भूतानां मूलकारणान् २५ तस्याकाशस्य मात्रा गुणः पंचैद्रियैर्मयत्तान्मात्रा गुणः शब्दोऽभूत्तस्मान्नभोऽप्यभूदित्युत्पत्तिविशेषोऽत्र ज्ञातव्यः । तथावक्ष्यमाणत्वात् तत्प्रयोजनमाह लिंगमिति यच्छब्दं रूपं द्रष्टव्ययोर्द्रष्टुर्देहद्रष्टव्यस्य विश्वस्य चालिंगं ज्ञापकं प्रमाणं तदुक्तं पंचैद्रियाभिमेयत्वान्मात्रा गुण इतीरितः । शब्देनैव परोद्रष्टा ज्ञायते जगदेव चेति च शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वादिति च स्पर्शाख्यो गुणस्त्वगिन्द्रियैकग्राहो यस्य स तथा २६ परस्याकाशस्यान्वयात् संसर्गात् शब्दवान् शब्दगुणोपेतः वायोरौत्पत्तिकगुणानाह प्राण इति सर्वचेष्टयिवृत्त्यात्माणः । अभिभवशक्तिवात्तोजोऽवष्टभशक्तिर्वा अनाभिभाव्यत्वात् सहः स्वेच्छाकरणशक्तिस्वरूपत्वाद्बलं तदुक्तं सर्वचेष्टयिवृत्त्यात्माणां अभिभवशक्तिः । ओजोऽवष्टभबलयोरिति यादवः । कालकर्मस्वभावतो विवर्णादावायोस्तेज उदपद्यत उत्पन्नमभूत् तेजः स्वतोरूपवत्कारणानुस्यूतत्वात् स्पर्शादिगुणवत् उपाधिवशात् स्पर्शादिगुणवत्त्वानुस्यूतत्वेन स्वत इति वैशेषिककल्पितं स्वकपोलकल्पितमिति दर्शितं वा इत्यनेन २७ विवर्णात्तेजस इत्यादौ कालकर्मस्वभावत इत्येतदनुवर्तनीयं तदन्वयात्कारणपरान्वयात् तत्तथारसगुणोत्पत्तिपूर्वकमिति भावः घोषवच्छब्दवत् २८

१ मात्राशब्दः कर्मव्युत्पत्त्याभिधायः । पंचैद्रियेति योग्यतया लभ्यते । मेत्वनंतरंगुणेति पूर्णीयं त्वगादिवेद्यस्पर्शादिगुणेषु मूलकारणतया शब्दस्यानुस्यूतत्वेन त्वगादिवेद्यत्वस्यापि संभवात् पंचैद्रियाभिमेयत्वं युक्तम् ॥

सर्वे गुणाः पृथिव्यां विशिष्यन्ति इति विशेषः । पृथिवी गंधवानिति गंधतन्मात्रागुणोत्पत्तिपूर्वकीमित्यर्थः । परान्वयात्करणसंसर्गात् २९ वैकारिकाहंकारात् सृष्टिप्रकारमाह वैकारिकादिति वैकारिकाहंकारात्सात्विकान्मनोऽतः करणं । शब्दज्ञानादिविशिष्टकार्यशक्तित्वाद्वैकारिकनामानो देवाः ते अपितस्माज्जाज्ञिरइति शेषः । तदुक्तं । विशिष्टकार्यशक्तित्वाद्वैकारिकाः स्मृता इति । न्यूनाधिकसंख्या रात्सात्विकांशाभ्यन्तोऽतः करणं । शब्दज्ञानादिविशिष्टकार्यशक्तित्वाद्वैकारिकनामानो देवाः ते अपितस्माज्जाज्ञिरइति शेषः । तदुक्तं । विशिष्टकार्यशक्तित्वाद्वैकारिकाः स्मृता इति । न्यूनाधिकसंख्या व्यवच्छेदार्थदेशेति तेषां नामसंकीर्तनकरोति दिग्भातेति प्रचेतावरुणः अश्वी इत्याश्विनौ । उपेंद्रो विष्णुस्तस्य नपादाभिमानित्वं किंतु पादाभिमानिनो यज्ञनाम्नो देवस्यांतयामित्वेन पादांगुष्ठमाधियायशरीरधारकत्वाच्च नाम कीर्तनं अनाद्यनंतोऽपि हरिर्वैकारिकगुणेण स्वजः । अवतीर्णः पदांगुष्ठमध्यास्ते विश्वभुग्विभुरित्यादेः को दक्षप्रजापतिः ३० तैजसाहंकारकायाणि किमिति नोच्यत इति पक्वं भ्रूयतेति भावेनाह तैजसादिति अत्रापि कालाद्यनुकर्षः कर्तव्यः । तेषां शक्तिवैषम्यात् क्रोडीकारेण विभागमाह ज्ञानशक्तिरिति अचेतनानामिन्द्रियाणां ज्ञानादिजनकत्वं कथं घटत इति तत्राह बुद्धिरिति ज्ञानेन्द्रियाणां ज्ञाने ज्ञानजनने शक्तिर्यस्याः सा ज्ञानशक्तिः बुद्ध्यभिमानिन्युमाबुद्धिः कर्मिन्द्रियाणां क्रियाजनने शक्तिर्यस्य सा क्रियाशक्तिः प्राणोऽहंकारिकश्च तैजसः । तैजसाहंकारादुत्पन्न्यावित्यर्थः ज्ञानेन्द्रियाणां देवानां ज्ञानादिवुदीर्यमाणे देवानां ज्ञानादिशक्तिरपि बुद्धिप्राणयोः प्रसादादित्यवगतव्यं इन्द्रियाणां तैजसाभिधानमति जाज्वल्यमानत्वात् भूतानां तामसत्वं च ज्ञानक्रियाशक्तयो रभावात् तदुक्तं अति जाज्वल्यमानत्वाच्चेजसानां द्वियाण्यपीत्यादि भूतानां द्रव्यत्वं च द्रवणप्राप्त्यनिमित्तं अहंपूर्वमहंपूर्वमिति विवदमानयो र्वास्थितयो र्द्वयोः - पृथिव्यपो र्वाये तेजसो र्वावे ते गलक्षण संस्कारसंपर्का

विशेषस्तुविकुर्वाणादंभसो गंधवानभूत् ॥ परान्वयद्रसस्पर्शरूपशब्दगुणान्वितः २९ वैकारिकान्मनोजज्ञेदेवावैकारिकादश ॥ दिग्वातार्कप्रचेतोश्चिवह्ना
द्रोपेन्द्रमित्रकाः ३० तैजसानुविकुर्वाणादिद्रियाणिदशाभवन् ॥ ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिर्बुद्धिःप्राणस्तुतैजसः३१ श्रोत्रंत्वग्घ्राणहृजिह्वावाग्दर्मेन्द्रांघ्रिपाय
वः ॥ यष्टेऽसंगताभावाभूतैर्द्रियमनोगुणाः ॥ यदायतननिर्माणेनशोकुर्ब्रह्मवित्तम ३२ तदासंहत्यचान्योन्यंभगवच्छक्तिचोदिताः ॥ सदसत्त्वमुपादा
यनोभयं ससृजुर्हृदः ३३ वर्षपूगसहस्रातेतदुदमुदकेशयम् ॥ कामकर्मस्वभावस्थोजीवोजीवमजीजनत् ३४

निर्मथोद्वणंयुज्यते आकाशस्यव्याप्तत्वेनद्रवणाभावेऽपिप्रदेशात्मनातत्संभवात्द्रव्यत्वंयुक्तं तदुक्तं द्रव्यत्वंयुक्तं तदुक्तं पूर्ववेगादिसंबंधादाकाशश्चप्रदेशतइति ३१ इंद्रियाणांविशेष
नामान्याह श्रोत्रं त्वक्त्वर्गाद्रियं दोषैहस्तौ मेढ्रगुहोर्द्रियं बाह्यसृष्टिमुक्तत्वात्भ्यस्तत्त्वेभ्योब्रह्मांडसृष्टिप्रकारमाह यएतेइति येएतेकथिता भूतोर्द्रियमनोगुणाइत्युपलक्षणं पंचभूतदर्शोद्दिप्यते
जसब्बाद्धिप्राणमनःशब्दादिसत्त्वादिगुणमहदहंकराख्याभावाःपदार्था अन्योन्यमसंगता असंश्लिष्टाः यदायतननिर्माणेब्रह्मांडकरणेशेकुःशक्तिर्मनोनासन् ३२ तदाभगवंतमभिष्टयशरणंगताः ततः
स्तुतिप्रसन्नस्यतस्यचेष्टकरूपेणतंगणंप्रविष्टस्यहरेःशक्त्याचोदितामिथःसंहृत्यसंश्लिष्यसदसत्वंव्यक्ताव्यक्तत्वधर्मवत्पृथिव्यादिभूतत्रयमाकाशवाय्वाख्यभूतद्वयंचोपादायउपादानीकृत्य मोऽस्माकंसंसा
रभयजनकमदोब्रह्मांडं समृजुरित्यन्वयः नोभयंसदसद्विलक्षणमित्येतदयुक्तं यतःसत्यत्वंप्रत्यक्षादिप्रमाणासिद्धमतइति हेतुवाचिनोद्दिशब्दाब्रह्मांडेसंसारोभयकारणमितिभयहेतुत्वंवाप्रतीयते । तदुक्तं ब्र
ह्मांडंहिवदंतीतिजीवानांभयकारणं । तत्रहिसंसृतिरिति । आकशत्रायूत्वव्यक्तौइतरेंऽडेप्रकाशिताइत्यादेर्भूतानांसदसत्त्वंयुक्तं ३३ ब्रह्मांडांतःसृष्टिवकुंहरैस्तत्रव्यक्तिप्रकारमाह वर्षपूगेति कालाद्युब्धोदधेकत्वे
नकालकर्मस्वभावस्थोजीवःसंसारव्यतिरिक्तःपरमेश्वरःसहस्रवत्सरमुदकेशयमावरणजलमध्येस्थितंतदंडवर्षपूगसहस्रांतैस्तत्त्वैःसहप्रविश्य तदंडयदास्वात्मनंप्रसूतेतदापरिवृत्यजीवंस्वात्मानंतत्राजीज
नत् व्यंजयामास यःप्राणधारणंप्राणप्रसादात्कुरुतेनिशं । सजीवइतिसंदिष्टइत्यादेरजीवइत्येवपदच्छेदः कालकर्मस्वभावस्थोवासुदेवःपरःपुमान् । अकरोदंडमुद्बृहत्प्राणप्रसवकारणमितिचचनात् भजी

*****

वमिष्येव यद्वा जीवः प्राणधारकः परमात्मा जीवतथाविधार्थस्वात्मानंतत्राजीजनदिति प्राणान्धारयते यस्मात्सजीवः परमेश्वर इति च । जीवादप्युद्रिक्ते जस्त्वादजां वा जज्जावह तुत्वाज्जावहा इति तदुद्रया दिवं पुंत्वं च अजीवोऽपि यद्वहति जास्त्वयवाजीवयज्जगदिति वचनात् यद्वा अजीवः परमेश्वरो जीवं सर्वजीवं प्रधानं चतुर्मुखमुत्पाद्य तदंतर्यीयित्वेन प्राणधारकं स्वात्मानमजीजनत् विरिचस्यापि विराहाख्यां डांत र्दितिरूपजननस्यात्राभिप्रेतत्वात् तदुक्तं । अंहे जातौ पुमांसौ द्वौ हरिर्ब्रह्मातयैव चेत्पादि ३४ तामेवाभिव्यक्तिस्फुटीकरोति स एष इति अयमर्थः यो महदादितस्त्वानिमृष्टातदंतर्विष्टस्तदुपादानतयां ङ निर्माय तदंतः प्राविशत्स एष पुरुषः करचरणाद्यवयवत्वेन पुरुषवनामाहरिर्दंडं निर्भिद्यं हृदयित्वा तस्मादं डं विगतः प्रकाशितो भूत्पुरुषत्वेऽपि लोकविलक्षणो यमिति भावेन विशिष्टः सहस्रेति अत्र सहस्रशब्दस्य यथासंभवमर्थोक्तव्यः ३५ पुरुषाख्यविष्णोरवयवभ्येव चतुर्दशभुवनसृष्टिरन्येभ्यस्त्वमुख्येति भावेनाह यस्येति इह पंचाशत्कोटिविस्तीर्णवत्साडे व्याप्यते विस्तारतस्तत्वाद्दिपुलानं दानं दिदृहत्वे नावतीर्णस्य चतुर्दशभुवनेभ्योऽऽढाच्च भिन्नस्य पुरुषाख्यस्य हरेरवयवैर्नेमित्तकारणैर्गर्भनीविणश्चतुर्दशलोकान् सृष्टान् कल्पयंतीति यत्तस्मात्तत्सृष्टज्ञाने प्रत्यक्षसिद्धत्वात् अन्यतः सृष्टिमुख्येति भावः हरेरवयवैः सृष्टालोका इति विकल्पनमित्यादिश्च । तत्सृष्टिकल्पनाप्रकारमाह । ऊर्वादिभिरिति । ऊर्वादिभिः पादतलात्तरवयवैरतलादिपातालान्ताः । सप्तलोकानिर्मिताः । जघनादिभिर्मूर्ध्यात्तरवयवैरुर्ध्वपृ

स एष पुरुषस्तस्मादंडो निर्भिद्या निर्गतः ॥ सहस्रोर्वाग्निवाह्वक्षिः सहस्राननशीर्षवान् ३५ यस्येहावयवैर्लोकाः कल्पयंति मनीषिणः ॥ ऊर्वादिभिरधः सप्तसप्तोर्ध्वजघनादिभिः ३६ पुरुषस्य मुखं ब्रह्मक्षत्रमेतस्य बाहवः ॥ ऊर्वादेशो भगवतः पद्भ्यां शूद्रोऽव्यजायत ३७ भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ॥ हृदा स्वर्लोक उरसामहर्लोको महारत्नमनः ३८ ग्रीवायां जनलोकश्चतुर्भूलोकश्च नेत्रयोः ॥ मूर्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः ३९ तत्कट्यामतलं कृष्णमूर्ध्यां वितलं विभोः ॥ जानुभ्यां सुतलं शुद्धं जंवाभ्यां तुतलातलम् ४० महातलं तु गुल्फाभ्यां प्रपदाभ्यां रसातलम् ॥ पातालं पादतलतइ तिलोकमयः पुमान् ४१ भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकस्तु नाभितः ॥ स्वर्लोकः कल्पितो मूर्ध्नि इति वालोककल्पना ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ५१ ॥

थिव्यादिसत्यांताः सप्तलोकाः सृष्टा इति ३६-इदानीं पुरुषस्य मुखाद्यं भयो ब्राह्मणादिजातिजनिमाह पुरुषस्येति ब्राह्मणो मुखमित्येव मुखाज्जातत्वे तु तद्वत् इत्यादि प्रथमा पंचम्यर्थे । प्रमाणांतरगवेषणाया सो न कर्तव्योऽत्रैव दर्शनादिति भावेनाह ऊर्वा इति अनेन पुरुषनाम्नो हेरयथा मुखाद्यं भयो ब्राह्मणादिजात्युत्पत्तिरेवं लोकमृष्टिरपि तदंगेभ्यः सिद्धान् अन्यतः ३७ तामेव सृष्टिप्रपंचयति । भूर्लोक इति भूरिति भूमेरव्ययं नामांतरं भूर्लोकः पद्भ्यां जात इति कल्पित इति अन्वतव्यं भुव इत्यंतरिक्षलोकः इदमव्ययं जघनपादयोः सामीप्या जघनादिभिरित्यनेन न विरोधः ३८ ३९ कट्योर्जघनांतर्भावेऽप्यूर्वास्तत्सामीप्यादूर्वादिभिरित्यस्या विरोध इति ४० उपसंहरति यत एवं हरैर्लोकानिर्मातृत्वं लोकाव्याप्तत्वं लोकाधारत्वं लोकोत्तमत्वं च अतो वै राजाख्याति उपपासीतीति शेषः ४१ प्रकारांतरेण पुरुषावयवभ्यो लोकसृष्टिकारमाह भूर्लोक इति अत्रातलादीनां भूयंतर्भावेन महरादीनां स्वर्लोकांतर्भावेन त्रिलोकविवक्षाज्ञेया अतो नोक्तविरोधः अत्रेदं तात्पर्यमुक्तं भवति च तदुद्देशलोकपक्षस्त्वेकः सप्तलोकपक्षस्त्वपर त्रिलोकपक्षस्त्वन्योऽधिकारिभेदेन ध्यानार्थत्वात्कल्पनायास्ततो विकल्प उपपन्न इति ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे विजयध्वजकृतीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ५१ ॥

*****

आध्यात्मिकाधिदेवाधिभौतिकादिरूपस्य जगताहर्मुखादिभ्य उत्पत्तिस्तस्य ततो भिन्नत्वं तदुत्तमत्वं प्रतिपाद्यते ६ स्मिन्नध्यये तत्र प्रथममध्यात्मैर्द्विगतदभिमानी देवतादिसर्वपदार्थानां तदंगेभ्य उत्पत्तिप्रकारमाह । वाच इत्यादिना वाचोवागिन्द्रियस्य वक्तव्यस्य च तदभिमानी नो वेहरेग्निदेवस्य च पुरुषस्य मुखं क्षेत्रं योनिः कारणमुत्पादकमित्यर्थः । क्षेत्रपुरेण्युद्देहे के देरेयोनिभार्ययोरिति योनिः क्षेत्राणां भगेश्वरानेकारणतात्रकपण इति यादवः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बहतीपंक्तित्रिपुब्जगती संज्ञानां छंदसामस्य पुरुषस्य त्वह्मां सरुधिरमेदोमज्जास्थ्याख्याः सप्तधा तवः । क्षेत्रमित्यनुयते अत्र तदुत्पन्नत्वं तदाश्रितत्वं चेति तात्पर्यमुत्तरत्राग्यनुसंधेयं हव्यादिसर्वानां जिह्वेन्द्रियस्य च कषायमधुरादिसर्वस्य च तस्य पुरुषस्य जिह्वाक्षेत्रम् १ सर्वासूनां सर्वमारुतां मुख्यवायोश्च तन्वासेतस्य हरेर्नासापुटे क्षेत्रे परमायने चोत्तमाश्रयणे च अभिमानी नोरिन्ध्विनोर्ब्रह्माद्यौषधीनां च घ्राणैर्द्रियस्य गंधस्य च सुरभ्यसुरभिलक्षणस्य च तस्य घ्राणक्षेत्रं नपुंसकस्य घ्राणस्य पुंशक्तिमन्त्वद्योतनाय घ्राण इत्युक्तं क्लीबघ्राणं गंधवहो घ्राणानां साच नासिकेत्यमरः २ चक्षुरिन्द्रियस्य तद्विषयाणां च रूपाणां विषयप्रकाशकानां तेजसां ज्योतिषां च हरेश्चक्षुःक्षेत्रं दिवोद्युलोकस्याभिमानी नः सूर्यस्य च हरेरक्षिणी च भुगोलके क्षेत्रमिति शेषः दिशां दिग्देवतानां तीर्थानां शाखाणां च हरेः कर्णौ क्षेत्रं तीर्थमंत्राद्युपाध्याये शास्त्रेष्वंभसि पावन इत्याभिधानं श्रोत्रेन्द्रियस्य तद्विषयस्य शब्दस्याकाशस्य च हरेः श्रोत्रेन्द्रियं कारणम् ३ वस्तुसाराणां वस्तुश्रेष्ठानां वस्तुबलानां वा सौभाग्यस्य तस्य हरेर्गात्रमुत्पादकं भाजनं निधानं निधानपात्रं च । त्वेगिन्द्रियस्य स्पर्शगुणस्य स्पर्शभिमानी नो वायोः सर्वमेधस्य सर्वज्ञस्य चास्य हरेस्त्वगिन्द्रियक्षेत्रम् ४ यैरुद्रिजजातिविशिष्टैः पालाशादिवृक्षै

ब्रह्मोवाच ॥ वाचोवह्ने मुखं क्षेत्रं छंदसां सप्तधा तवः ॥ हव्यकव्यामृतानां जिह्वासर्वरसस्य च १ सर्वासूनां च वायोश्च तन्वासे परमायने ॥ अश्विनोरोषधीनां च घ्राणो गंधस्य चैव हि २ रूपाणां तेजसां च क्षुर्दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी ॥ कर्णौ दिशां च तीर्थानां श्रोत्रमाकाशशब्दयोः ३ तद्वात्रं वस्तुसाराणां सौभाग्यस्य च भाजनम् ॥ त्वगस्य स्पर्शवायोश्च सर्वमेधस्य चैव हि ४ रोमाण्युद्रिजजातीनां यैर्वायज्ञस्तु संभृतः ॥ केशश्मश्रुनखान्यस्य शिला लोहाश्च विद्युताम् ५ बाहवो लोकपालानां प्रायशः क्षेमकर्मणाम् ॥ विक्रमो भूर्भुवः स्वश्च क्षेमस्य शरणस्य च ६ सर्वकामवरस्यापि हरेश्चरणआस्पदम् ७ अपां वर्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः ॥ पुंसः शिश्र उपस्थस्तु प्रजात्यानंदं निर्वृतेः ॥ पायुर्यमस्य भित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ८

यैज्ञः संभृतः संपादितः यज्ञकारिभि रिशेषः तेषामुद्रिजजातीनां वृक्षाणां रोमाणि हरेरोममूलानि क्षेत्रं यैर्यज्ञः संभृतो यज्ञादन्यः कार्यविशेषः साधितस्तेषां हरेरोमांतभागाः अयं विकल्पो वाशब्दसूचितः याज्ञिकारोममूलस्थारोमांतस्थास्तु तत्परा इति वचनात् ज्ञायते तु शब्द उक्ता र्थावधृतौ वर्तते अस्य हरेः केशाभभ्राणां । इमश्रूणि विद्युतां । शिला लोहानां नखानि क्षेत्रं । पुनर्भुवः कररुहो नखो ह्यस्त्री नखरोस्त्रियाभित्यमरः । हरेः इमश्वाश्रया विद्युच्छिला लोहानखाश्रया इति वचनात् ५ ब्राह्मणवैश्यादीनवर्जयितुं प्रायश इत्युक्तं भूर्भुवः स्वरिति भुवनत्रयमस्य हरेर्विक्रमः पादविक्षेपस्थानं क्षेमस्य मंगलस्य प्राप्तारक्षाया वा शरणस्य मोक्षस्य च ६ सर्वकामवरस्य च सर्वाभिमतलाभस्य च हरेश्चरणआस्पदं दातृत्वेनेति शेषः मोक्षः शांतिश्च शरणं निर्वाणं चाभिधीयत इति वचनात् । शरणं मोक्षः भजे स्वर्गेन्द्रध्वजपादमूलमित्यतो मोक्षोऽपि पादमूलमिति भावः स्वोत्पत्त्यंगेषु देवानामन्येषां पादमूलतः मुक्तिस्तु विहिता विष्णोर्नादिष्टेषु थावच इति वचनाच्छब्दसूचितान्नोक्तिविरोधः ७ अपां जलस्य वर्यस्य रेतसः सर्गस्य सुष्टुर्जलाभिमानी नः गर्जनस्य सर्गाभिमानी नोदक्षप्रजापतेः शिश्रस्य च परस्य पुंसः शिश्रक्षेत्रं प्रजातिः प्रजननमानंदः सुखं ताभ्यां साहितायानिर्वृतिः अथवा प्रजातिर्भूथुना क्रिया तन्निमित्तादानं दाद्यानिर्वृतिस्तस्याः हरेरुपस्थं गुह्येन्द्रियं तु शब्दाद्गुह्येन्द्रियस्य परिमोक्षस्य गुदक्रिया विषयस्य परमनाम्नो देवस्य च पुंसः पाद्विद्विद्यक्षेत्रमित्येतन्मंदमतीनां सुबोधनाथमन्दीयते ८

हिंसायानिर्ऋतेर्मुक्त्योर्निरयस्यगुदः स्मृतः ॥ पराभूतेरधर्मस्यतमसश्चापिपश्चिमः ९ नाड्योनदनदीनांतु गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥ अव्यक्तरससिंधूनांभू
तानानिधनस्यच १० उदरंविदितंपुंसोहृदयंमनसःपदम् ॥ धर्मस्यममनुभ्यंचकुमाराणांभवस्यच ११ विज्ञानस्यचतत्त्वस्यपरस्यात्मापरायणम् ॥
अहंभवान्भवश्चैवयइमेमुनयोग्रजाः १२ सुरासुरनरानागाःखगामृगसरीसृपाः ॥ गंधर्वाप्सरसोयक्षारक्षोभूतगणोरगाः १३ पशवःपितरःसिद्धाविद्याध्रा
श्चार्णाद्रुमाः ॥ अन्येचविविधाजीवाजलस्थलनभौकसः१४ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तडितस्तनयितवः ॥ सर्वपुरुषएवेदंभूतंभठ्यंभवच्चयत् ॥ तेनेदमावृतंवि
श्वंवितस्तिमधितिष्ठता १५ स्वाधिष्ण्यंप्रतपन्प्राणोबाहिश्चप्रतपत्यसौ १६ एवंविराजंप्रतपंत्यंतर्बहिःपुमान् ॥ सोमृतस्याभयस्येशोमर्त्यमन्नंयदरय
गात् १७ महिमैषततोब्रह्मन्पुरुषस्यदुरत्ययः ॥ पादोऽस्यसर्वभूतानिपुंसःस्थितिर्विदोविदुः १८

नृपश्यन् अहो प्रकुट्टेष्टयोगात् प्राणनामापरमात्मादेहाद्ब्रह्मब्रह्मविषयानपि प्रतपति पश्यति १६ एवं विराजं विराडाख्यां तां स्थान् ब्रह्मांडाद्ब्रह्मिष्ठान् विशेषादिमूलप्रकृत्यं तां नृसर्वान् पदार्थान् विशेषवि
शेषाकारेण तपति पश्यति पश्यन् स्वाधिष्ण्यं देहं सर्वादिष्ठां विषयानपि एवमंडांतरं पश्यन् ब्रह्मः सर्वं च पश्यतीति वचनात् न न्वस्त्वमुक्तप्रपंचात् वैलक्षण्यं मुक्तप्रपंचं वैलक्षण्यं कुत इति तत्राह स इति स
पुरुषोऽभयस्य जननादिभयरहितस्यामृतस्यानंतमुक्तसमुदायस्य ईशः स्वामी सर्वाभीष्टदानेनेति शेषः आत्मनोऽंभोग्यं नित्यमुक्तलक्ष्मीतत्त्वं तदभिमन्यमानमव्यक्तं जडं तत्कार्यमर्त्यं देहनाशादिनाविनाशिनं
महदादितत्त्वाभिमानिनं ब्रह्मादिसर्वजीवसमुदायं तानि तत्त्वादीनि चानाद्यनंतकालतोऽन्यगादिति शेषः १७ नानैकांतोऽयं हेतुरिति भावेनाह महिमोति ब्रह्मादित्वं पक्षांतं भूतिमित्युक्ततद्वि
क्तमात्मनोऽंभं च महदादिविनाशि च । यदतीतः परो विष्णुः स एवातो विमोक्षद इति स्मृतः जीवानां परमांशत्वात् कथं दुरत्ययत्वं महिम्ना इति तत्राह पाद इति स्वरूपांशो भिन्नांश इति द्विविधोऽशो हेररस्ति स त्रसंबभू
तानि सर्वजीवा अरय पुरुषस्य पादो भिन्नांश इति स्थितिः विदः सर्वस्य यथावत् स्थितिज्ञा विदुरतः स्वद्योतस्य कालाग्न्यं शत्वेपि तन्महिमा त्ययं त्वं यथानास्ति प्रमाण विरुद्धत्वादेवं जीवानां भपीति भावः १८

तर्हि स्वरूपांशाः केकुत्रसंतीतितत्राह अमृतमिति अमृतमनन्तासनाख्यं क्षमवैकुण्ठाख्यमभयं च तद्दीपाख्यमिति पुरत्रयं त्रिमूर्धोहरेऽस्त्रिषु मूर्धस्वधायि धृतं रूपान्तरेणेति शेषः । नन्वेनेन प्रश्नपरिहारः कथमागतइत्यस्यापीदमेवोत्तरं तथाहि त्रिविधामुरोजीवास्तान् यत्तदिति त्रिमूर्धा तस्य हेरमुतमनन्तगतं रूपमनन्तासनमिति यावत् अनन्तं तद्विदुर्बुधा इत्येकाक्षरमालायाम् । विकुठनाम्नापमृत्युलक्षणं क्लेशं क्षिणोतीति क्षेमवैकुण्ठाख्यं भादीप्ताविति यातो दीप्तिविराधित्वादंभानि जलानि यात्याप्रोति आश्रयत्वेन त्रयं नारायणाख्यमिति रूपत्रयम् । एषु त्रिषु मूर्धसूक्तमेषु बहुलक्षोच्छिन्नेषु पुनरेष्वधायि निहितं तस्मादनन्तासनवैकुठनारायणाः स्वरूपांशा येषु लोकेषु वसंतीति भावः तदुक्तं स्वरूपांशो विभिन्नांश इति द्वेधांश इष्यत इत्यादि । त्रिमूर्धासनहरेर्यथेष्टुत्रयं मूर्धभिस्त्रिभि रित्यादिना ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्मना त्रयोमूर्धनो यस्य स त्रिमूर्धा तस्य मूर्धसु सत्यवैकुण्ठकैलासाख्यस्थानेषु तेषामेव नामान्तरविशिष्टममृतमित्यादिरूपत्रयमध्यायीत्यपठ्याख्यानमपहस्ति तम् । ते च लोकास्त्रिलोकयावदहरे वासवित्याह पादा इति पादयंति प्रापयंतीत्यात्मानमिति पादाः येलोका ये च तेषु वसंतः स्वरूपांशाः अप्रजानामपुत्राणां मदाद्यादीनां ब्रह्मादिदेवानामाश्रयास्ते भूम्यादि त्रिलोकयावदहरे वासवित्यन्वयः अत्र तु नासूचितमिदं प्रमाणं अनन्तासनवैकुठनारायणपुराणित्वित्यादि १९ तस्यैव त्रिधाम्नो विष्णोस्त्रिलोकयन्तगतं स्वरूपांशांतरमाह अंतरिति बृहदिति भावप्रधानः स एव विष्णुस्त्रिलोकया अंतरपरो यज्ञपुरुषाख्यः । गृहमेधैर्गृहस्यैः । बृहत्त्वेन ब्रह्मत्वेन ब्रह्मार्पणबुद्धयेतियावत् हुतो वसतीति शेषः तु नातस्य स्थानस्य शकलोकसमीपं गइत्यादि । न केवलं शकलोकानि कटवर्ति लोकस्थ एवंपूज्यते अपितु त्रिलोकया अंतर्धुवादि लोकस्थोपीति इममर्थमपि तु शब्देनाह तदुक्तं यतीनां ध्रुवलोकस्थो वनिनां मेरुमध्यगइत्यादि एतत्र योऽपि स्वरूपांशा इति निर्णयामूलं ब्रह्मविद्ब्रह्मेशो

अमृतक्षेममभयं त्रिमूर्धो धायि मूर्धसु ॥ पादास्त्रयो बहिस्त्वासन्नप्रजानां य आश्रयाः १९ अंतस्त्रिलोकया स्त्वपरो गृहमेधैर्बृहदुतः ॥ सृती विचक्रमे विष्वक् साशनानशने उभे २० यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तूभया श्रयः ॥ तस्मादंडाद्विराट् जज्ञे भूतं तद्विद्युणा श्रयः २१ तद्व्यमत्यगाद्विश्वं गोभिः सूर्य इवाश्रयम् ॥ यदास्यनाभ्यान्न लिनादहमांसमहात्मनः २२

पुदेवादि सर्वजिविषु तेषां व्याप्तिप्रकारमाह सृती इति अनन्तासनवैकुठनारायणाख्या विद्यादभगवान् विद्या ब्रह्मविद्या तदविद्या च आश्रिते ते विरुद्धलक्षणत्वादुभे देवमनुष्यसंज्ञे सृती सरणी मार्गौ विष्वक् सर्वतो विचक्रमे आप देवमनुष्यसंज्ञे कुतो वगते इति तत्राह साशनानशने इति साशनानमनुष्याश्च नो देवास्तद्विषयवत्त्वात्तथोक्तं यद्वाप्ये विद्यावा विद्याचेते सृती इत्यनेन तद्वतः पुरुषालक्ष्यते तेषु विक्रम्य स्थितः तदुक्तं त्रिपात्स एव भगवान्सर्वप्राणिषु संस्थितः निरब्जेषु च विद्वत्सु त्रिदशेष्वितरेषु चेति ननु हेराधेयत्वेन पारतंत्र्यमागतमत्राह पुरुष इति पुरुषो विष्णुरुभयोराश्रय आधारः तु शब्देनान्ये मत्स्यादयः स्व रूपंशा अपि सर्वव्याप्तिमंत इति सूच्यते । अंडव्याप्तचतुर्मुखोत्पत्तिमाह तस्मादिति पूर्वमहदादितत्त्वोत्पादनाय हरिणा यदंडं निरमायितस्मादंडाद्ब्रह्मनामा विराट् जज्ञे अंडव्यापि नंतं विशिनष्टि भूतेति भूतानां पृथिव्यादीनां जीवानां वा इन्द्रियाणां आत्रादीनां गुणानां शब्दादि विषयाणां विषयवृत्तौ सहकारिणां दिगादिदेवानां वाऽऽश्रय आधारः यद्वा स्वसृष्टात्तस्मादंडाद्विद्यासौराट्चेति विराट् विष्णुः जज्ञेशेषथायित्वेन प्रादुर्भूतः किंचां डादभिव्यक्तात् तस्माच्छेषशायिनो हरेर्नाभिपद्यात् रूपान्तरेण भूतं तद्विद्युणा श्रयो विराट् ब्रह्मा जज्ञे इत्यन्वयः यदा ब्रह्मांडांतरुभयात्मको ब्रह्मा जज्ञे तदैव स लोकपितामहो हरेः स्वस्माद्वाप्यच्छर्पपूर्वादि विष्वमुत्पन्नं तद्व्यंगोऽभिर्भक्ति २० २१ एतस्माद्गुणयोगात्परमेष्ठिनामचास्याभूदिति भावेनाह तद्व्यभििति यदा ब्रह्मांडांतरुभयात्मको ब्रह्मा जज्ञे तदैव स लोकपितामहो हरेः स्वस्माद्वाप्यच्छर्पपूर्वादि विष्वमुत्पन्नं तद्व्यंगोऽभिर्भक्ति ज्ञानादिगुणलक्षणादिभिरत्यगादुद्विक्तो भूत् कथमिव यथासूर्यो दिगंतं विश्रांतैरिमाभि रंतरिक्षाद्याश्रयमत्येतितथेत्यन्वयः तदुक्तं यदोभयात्मको जज्ञे ब्रह्मालोकपितामह इत्यादि । प्रथमरूपस्य विरिचस्या

इत्युक्तस्यैवैराजपुरुषाभिधस्यहरेर्मुख्याधिष्ठानत्वाद्यस्येहावयवैरित्याद्युक्तलक्षणंचतुर्मुखसंभवति तत्परिहारायाह यदेति यदास्यनाभ्यान्नाभिमेदेशाज्जाताबलिनादहमासंद्दितीयरूपेणोत्पन्नोऽभव महारम
 नइत्यनेनतन्माहात्म्यात्स्वमाहात्म्यस्यात्यंतार्वाचीनत्वंसूचयति २२ तदाभक्त्यातायियधुरहंपुरुषावयवानृतैरुहस्यपुरुषप्रतिमात्वात् लोकादियागसंभाराणामुक्तप्रकरणतदवयवोत्पन्नत्वात्तदवय
 वव्याप्तत्वात्तदाश्रितत्वाच्चपुरुषावयवान्विहायलोकादियज्ञसंभाराणांविदंनलब्धवानित्यन्वयः अनेनयज्ञकर्माणभगवद्वियेगशुद्धांतःकरणस्यपुंसःसमुद्रिकभक्तिज्ञानादिभिस्तत्प्रसादातिशयोक्तवतीत्यु
 क्तंभवति । पुनर्ब्रह्मणाकिमकारित्याशंक्यतदर्थत्वेनतत्सृष्टत्वनतत्संविधानविशिष्टैस्तैर्हरियजनाद्वारिमीतिर्भवतीतिविपृश्ययज्ञसंभरण प्रकारमाह वेष्टिवति तेषुपुरुषावयवेषुतदाश्रितयज्ञसंभारोभया
 संभृतःसाधितइत्यन्वयः । यज्ञाअग्निष्टोमादयः । पशवोऽजादयः । वनस्पतयोऽश्वत्थादयः । घैररण्यादिनिर्माणंक्रियते २३ देवयजनंयागभूमिः । कालेवसंतादिः । तस्यगुणार्थमाध्याः । वसूनिकांच
 नादीनि । ओषधयोब्रीह्यादयः । स्नेहाआज्यादयः । रसाःक्षीरगुडादयः । लोहाअयःप्रभृतयः । मृदोवल्मीकिमृदिष्टिकादयः । जलंगंगादिगतम् २४ नियतपादबद्धाऋचः । अनियतच्छंदंबोधोपेता
 नियजंषि । गानप्रधानानिसामानिचतुर्भिरध्वर्यादिभिःक्रियमाणंकर्मचानुहोत्रं नामधेयानींद्रइत्यादीन्यग्निहोत्रदशादीनिवा मंत्रा द्विविधा बीजात्मका मालात्मकाः विंशद्वर्णादवांग्बीजमंत्राः । ततोधि
 का मालारूपाः । तेचेदेवताद्रव्यादिप्रकाशकाः । चंद्रकलावत् बिंदुमंडितशिरसोवर्णाबीजारूपाः चतुर्थ्यतांद्रादिनामाविशिष्टा नमःस्वाहाहंतामालामंत्राः उभयेचजपाधिकान्यूनजपाइति कर्मदक्ष

नाविंदयज्ञसंभारान्पुरुषावयवानृते ॥ तेषुयज्ञाश्वपशवःसवनस्पतयःकुशाः २३ इदंचदेवयजनंकालश्चोरुगुणान्वितः ॥ वसूयोषधयःस्नेहारसलोहमृदोज
 लम् २४ ऋचोयजूंषिसामानिचातुर्होत्रंचसत्तम ॥ नामधेयानिमंत्राश्चदक्षिणाश्चव्रतानिच २५ देवतानुक्रमःकल्पःसंकल्पःसूत्रमेवच ॥ गतयोमतयःश्रद्धाप्रा
 यश्चित्तंसमर्पणम् २६ पुरुषावयवैरैतैःसंभाराःसंभृतमया ॥ इतिसंभृतसंभारःपुरुषावयवैरहम् ॥ तमेवपुरुषंयज्ञंतेनैवायजमीश्वरम् २७ ततस्तेभ्रातरइ
 मेप्रजानापतयोनव ॥ अयजन्व्यकमव्यंकंपुरुषंसुसमाहिताः २८ ततश्चमनवःकालइजिरेऋषयोपरे ॥ पितरोविबुधादैत्यामनुष्याःक्रतुभिर्विभुम् २९

यंतीतिदक्षिणाः होत्रादिभ्योद्रव्यदानसंबंधाः व्रतानिब्रह्मचर्यादीनि २५ देवतास्तत्तन्मंत्रवाच्याअग्र्यादिकाः । अनुक्रमस्तासांतातम्यंपैर्विपर्ययलक्षणमनुपाठोवाकर्मकमोवा कल्पःप्रयोगविधिप्रतिपादको
 बौधायनादिः संकल्पइदंकरिष्येइतिमनोवाग्भ्यांस्मरणकीर्तनलक्षणः सूत्रमीमांसासूत्रचशब्दात्कर्मदैवमीमांसासूत्रेचगृहीते गतयःस्वर्गादिफलानिमतयोज्ञानानि ऋषिमतभेदभिन्नानिवा श्रद्धाआस्तिक्य
 बुद्धिःइदंसत्यमस्मात्प्रयोजनमस्तीत्येवंरूपा प्रायश्चित्तमंतरालावाप्तांतरायपरिहारत्वेनयथोक्तकर्मफलसाधनकर्म समर्पणब्रह्मणीतिशेषः २६ इतिशब्दआदिवचनः एवमादिसंपादितयज्ञसाधनोऽहंपुरुषा
 वयवैःकल्पितैःपञ्चादिभिस्तमेवयज्ञपुरुषंतेनमय्यनुविष्टेनमेरितोदेशकालपञ्चादिसाधनेषुचाहितेनमहृष्टिविषयेणवाऽयजमित्वन्वयः ईश्वरमित्यनेनस्वेनयष्टव्यमाहात्म्यंसूचयति २७ स्वकृतयज्ञ
 स्यव्याप्तिकथयति ततइति अनेनस्वस्यसर्वस्मात् श्रैष्ठ्यंस्वकर्मणःप्रामाण्यंचदर्शितं तेतवभ्रातरोमरीच्यादयः नसनकादयइतिपरिच्छिनत्ति प्रजानापतयइति व्यक्तंगम्यमव्यक्तमगम्यं अनेनसाधन
 सामग्र्यसामग्रीभ्यांहरेःकश्चनस्वभावोदर्शितः पुरुषंबहुफलप्रदंसमाहिता इदमेवश्रेयोनातोऽन्यदित्येकाग्रचित्तगुणाः २८ कालेवसंतादिसमये अपरेमरिच्यादिव्यतिरिक्ताः पितरोभिष्वत्तादयः विबु
 धा इंद्रादयः दैत्याःप्रह्लादादयः मनुष्याःप्रियव्रतप्रभृतयः क्रतुभिर्यागैः अत्राहंभवानित्यारभ्यततश्चमनवइत्येतैर्ग्रैथैःपुरुषसूक्तार्थोविवृतइतिज्ञातव्यं । तथाहि सर्वपुरुषइत्यनेनपुरुषएवेदंसर्वमित्यस्यार्थः
 प्रदर्शितःतेनेदमित्यनेनसहस्रशीर्षित्यस्य । सोऽमृतस्येत्यनेनउतामृतत्वस्येशानइत्यस्यामिहैषइत्यनेनएतावानस्येत्यस्य । पादान्नपइत्यनेनत्रिपादूर्ध्वइत्यस्य । सृतीइत्यनेनततोविष्वङ्निहृत्यस्य । तस्मा

दंडादित्यनेन तस्माद्विश्रब्धजायतेत्यस्य । तत्तद्व्यमित्यनेन सजातइत्यस्येत्युयज्ञादयइत्यनेन ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यस्य इतिसंभृत्येनेन यत्पुरुषेणेत्यस्य ततस्तेभ्रातरइत्यनेन यज्ञेन यज्ञइत्यादेः २९ तद्व्यमित्यगोदित्यनेन भक्त्यादिभिरेवोत्तमत्वमुच्यते नतुस्वरूपतइत्युक्तेमेवार्थस्फुटयन्नुपसंहरति । नारायणइति श्रीमत्पुंडरीकाक्षकटाक्षप्रेक्षणप्राप्तसर्वप्रभावोऽहंतमेव नारायणं यज्ञादिभिरयजमिति यस्मात्तस्मादिदममदादि विश्वं तस्मिन्नारायणे एवाहितं तदाधारतया तदर्थी न तया तद्व्याप्ततयाऽवस्थितमित्यन्वयः आहितत्वे हेतुमाह गृहीतेति सत्त्वादिगुणाधीनं सर्वं ते चानेन गृहीताः । अतः सर्वतस्मिन्नाहितं ग्रह उपादानइति धातोः सर्गादावुपादानां कृतप्रकृत्युगुणे अन्यदासमीपावाप्तमायोरुगुणे ननु हरेर्जीवजडवद्गुणसंबंधः किं न स्यादिति तत्राह अगुणइति जीवस्य स्वतो गुणराहित्येऽपि मिथ्याभिमानाज्जडस्य तु तन्मयत्वाद्गुणित्वं युक्तं हरेस्तदुभयाभावाद्गुणित्वं गुणस्वातंत्र्यात्बहिःसमीप एव सदावस्थानात् गृहीतगुणत्वं युक्तं उर्वित्यनेन हरेरतिशयितमाहात्म्यं सूचयति नित्यं गृहीताः सत्त्वाद्याजीववज्जडवन्नतु । मिथ्यामानात्स्वरूपत्वात्स्वातंत्र्याद्बाहिरैवावित्येतदत्र मानम् ३० येन स्वरो विषा विश्वमिशाद्युक्तमुपसंहरन् हरेरस्य संहारस्य संहारं यमंदमतीनां प्रतीयमानं परिहरति सृजामीति पुरुषरूपेण विष्णुरूपेण त्रिशक्तिधृक्स्थितिपालनसंहारशक्तियरो ज्ञानबलक्रियाशक्तिधरो वा ३१ प्रश्नप्रतिवचनमुपसंहरति इतीति अथ कुत्रापि कदाचिदपि मेजगतः स्वातंत्र्यबुद्धिर्न कुर्वति भावेनाह नान्यदिति सदसदात्मकं व्यक्ताव्यक्तात्मकं ज्ञेयज्ञेयस्वरूपत्वात् तत्तत्स्वभावं भाव्यमुत्पाद्यं महदहंकारादियज्जगत्किंचिदपि हरेरन्यत्स्वतंत्रं न भवति किंतु तदधीनसत्ताकमतो युज्यते तदनन्यदित्यर्थः तदुक्तं सदितिव्यक्तमुद्दिष्टमसदव्यक्तमुच्यतइत्यादि ३२ एवंविधमाहात्म्यस्य हरेः प्रसादः कस्य स्यादित्याशंक्य भक्तिनदीस्नानेन विधूतमनोमलस्य सदा भगवदेकविषयेन्द्रियव्यापारस्य स्यादिति भावेनाह नेति हृषीकार्णोद्वियाणि अनारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम् ॥ गृहीतमायोरुगुणे सर्गादावगुणे स्वतः ३० मृजामिति त्रियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः ॥ विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ३१ इति तेभिहितं तातयथेदमनुष्टुप्छसि ॥ नान्यद्भगवतः किंचिद्भाव्यं सदसदात्मकम् ३२ नभारतीमंगमृषोपलक्ष्यते न कर्हि चिन्मे मनसो मृषागतिः ॥ नमेहृषीकाणि पतंत्य सत्पथे न मेहृदौ त्कं व्यवताधृतो हरिः ३३ सोहंसमाम्नायमयस्तपोमयः प्रजापतीनामभिवंदितः पतिः ॥ आस्थाय योगं निपुणं समाहितस्तं नाध्यगच्छंयत आत्मसंभवः ३४ नतोऽस्म्यहंतच्चरणं समीयुषां भवच्छिंदं स्वस्त्ययनं सुमंगलम् ॥ यः स्वात्ममायिविभवं स्वयंगतो नाहन भस्वांस्तमथापरेकृतः ३५

ब्रहेतुमाह यन्मइति औत्कंठ्यं प्रियवस्तु निमनोवृत्तिविशेषः स्नेहलक्षणभक्तिस्तद्वताहृदा मनसा धृतइति यत्तस्मादित्यर्थः अनेन भगवत्प्रसादसामग्रीसंपादने भक्तिरंगमित्युक्तं भवति ३३ इतोऽपि पुंसां भक्तिरेव साध्या तत्प्रसादजननी अन्यथा सोऽज्ञेयइति भावेनाह सोहमिति मद्भक्तिविषयो यो विष्णुस्तस्यानुग्रहेण तमंतरेणात्रायमयो वेदप्रतिपाद्ये प्रधानः समीचीनज्ञानसंप्रदायप्राप्त्यर्थे वा ध्यानः दक्षादिप्रजापतीनां पतिस्तैरभिवंदितश्च स माहित एकाग्रतया निश्चलमना भूत्वा निपुणं चतुर्तमं योगध्यानलक्षणमुपायमास्थाय यत आत्मनो मम संभवस्तं भगवंतं नाध्यगच्छे । अधीतिविशेषणादनंतत्वेनाधिगतविशेषस्याधिक्यात्तनाज्ञासिषमित्यर्थः ३४ नारदायैवंविधं हरिमाहिमानं व्याचक्षाणः स्मारं स्मारं भक्तिप्रसारासिंधुनिमग्नः तन्नतिकरोति नतोऽस्मीति यो विष्णुः स्वात्ममायायाः स्वरूपभूतमहिम्नो विभवं दिविधभवमनंततां स्वयंगतः स्वयमेव जानाति विशेषोक्तौ निमित्तमाह नाहमिति नभस्वान्वायुः । अपरेवाणीशेषाद्याः अथ शब्दात्साकल्यज्ञानमेव निषिध्यते न तु तद्विषयज्ञानमात्रं सर्वजीवनिकायेषु ब्रह्मायुहोर्विदावित्यादिवाक्यसूचकादयं विशेषो बोद्धव्यः भेक्षावतेति । भंगलानंतरं भग्नश्रक्तास्त्र्येष्वथो अथेत्यमरः अथातो नंतराप्यथ विकल्पां भंगं लेइति च । समीयुषां शरणं प्राप्तानां स्वस्त्ययनमलंबुद्धिगोचरस्वानंदानुभवप्रदं । सुमंगलं भंगलनामंगलं तच्चरणं तस्य हेश्चरणं नतोऽस्मीत्येतावदेव शुशुभिमिति भावः भंगलानां च मंगलमिति च ३५

इदानीं स्वात्मानं निर्दर्शनीकृत्य कस्यापि साकल्यज्ञानं नास्तीत्याह । लुप्तोपममिदं । यथा हंसाकल्येन तद्गतं न वेचि । तथा यूयं भवतोऽपि न विदुः । अत्रापि व्यत्ययात् साकल्यज्ञानमेव निषिध्यते । उत्तरस्वदेन स्वयोग्यज्ञानस्योक्तत्वादिति ज्ञातव्यं । त्रिपुरातकः सर्वज्ञ इत्यज्ञाद्विरेव न विद्वद्द्विरेति भावेनाह । न वामदेव इति वामो निर्दोषो नारायणो यस्य प्रसेततथोक्तः । वामं तु शुभं । शलमित्यभिधानं । अनेनैवान्यस्यासद्भावं सिद्धमुद्धलयति । किमुतेति । अत्र हेतुमाह । यन्मायेयेति । यस्य हरेर्मया वंशकृत्तया मोहितबुद्धित्वादित्यर्थः । तत्फलमाह । इदमिति विनिमित्तमिदं जगत् । स्वात्मसमं परमात्मसहशविचक्षते । ननु भवं तोऽप्येष्वेकमित्याशंक्य सत्यं विशेषोऽस्तीत्याह । इदमिति । वयं तु येनेदं निर्मितं तत्स्वात्मसदं स्वयोग्यतानुसारं विचक्षमहे । नातोऽधिकं तदपि तत्प्रसादाय न प्रमतो न विदुरिति ब्रूम इत्ययं विशेषस्तु शब्दादवगंतव्य इति । तुः स्याद्देवधारण इति । स्वाप्नसममिति पिठे स्वप्नप्रदार्थवद्विनिमित्तमस्वतंत्रेण परमनिर्त्येन भवितव्यमिति विचक्षमहे इति भावः । ३६ इतोऽपि तत्स्वरूपसाकल्यज्ञानमेव निषिध्यते । ननु तद्विषयज्ञानमात्रमन्यथावागिद्विषयप्रवृत्तिस्तद्विषयानोपपद्यते । यावास्ति तस्मादुक्तं युक्तमिति भावेनाह । यस्येति । एकदेशज्ञानमपि स्वातंत्र्येणेत्यभिमानेन तदपि न स्यादिति भावेन पौनःपुन्येन न मनमिति भावः । ३७ युक्तं चातस्थरूपबाहुल्यं तन्निषमनलक्षणकर्मचारेणान्यान्यावताराणां तत्कर्मणां च सद्भावोक्तं प्रमाणमित्याशंक्य संक्षिप्य तदाह । स एष इति । यो मदादिभिः सर्वैः साकल्येन विज्ञातः स एष पुरुषः श्रीनारायण आत्मा स एषैव कल्पे कल्पे आत्मना स्वेच्छया नियतमनसा त्मानं न स्यादिति । दीपादीनां तदंतरवद्व्यक्तं करोति । देवदत्तवज्जजायत इत्यज इति । आद्य उपजीव्य इति व्यक्तीकरणं । उपजीव्यत्वेनैवाह । संस्यच्छतीति । वैरवतारैः देवादिस्वजनं पाति ह यथीवादिदैत्यान् संस्यच्छतीति । च शब्द उक्तार्थसमुच्चयेन व्यासाद्यवतारांतरसूचने च वर्तते । तथा च व्यासाद्य

नाहं न यूयं बततद्गतिं विदुर्न वामदेवः किमुतापरे सुराः ॥ यन्मायया मोहितबुद्धयस्त्वदं विनिमित्तं स्वात्मसमं विचक्षमहे । ३६ यस्यावतारकर्माणि गायंति ह्यस्मदादयः ॥ नयं विदंति तत्त्वेन तस्मै भगवते नमः । ३७ स एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे मृजयजः ॥ आत्मात्मन्यात्मनात्मानं संस्यच्छति च पाति च । ३८ विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यगसम्यगवस्थितम् ॥ सत्यं पूर्णमनाद्यंतं निर्गुणं नित्यमद्वयम् । ३९ ऋतं विदंति मुनयः प्रशातात्मैर्द्वियाशयाः ॥ यदा तदैवा सत्तर्कैस्तिरोधीयेत विष्णुतम् ४०

वतारैर्मणिप्रदादितामसजनवचनेन तिरोहितस्वरूपं शास्त्रप्रवर्तेन प्रकाशयतीति ज्ञायते । तथा चोक्तं स्वयमेव स्वरूपाणि मत्स्यकूर्मादिकान्यजः । स्वात्मन्येवेच्छया मृष्टुतैर्देवादीन् प्रपात्य सावित्यादि । ३८ शास्त्रतः कीदृशं प्रकाशितमत्राह । विशुद्धमिति । विशुद्धं निर्दोषत्वात् । केवलमद्वितीयं । ज्ञानं विषयनिरपेक्षसंविद्रूपं । प्रत्यक् सर्वेषां मंतरमभिमुखत्वेन स्थितं । स्वतः शुद्धस्यापि परतो दोषित्वं स्यादित्यतः सम्यगवस्थितं दुष्टांशरहितत्वात् । सत्यं निर्दुःखानित्यनिरतिशयानंदानुभवरूपं । पूर्णदेशतः कालतोऽपि गुणतश्चापारिच्छिन्नं । अनाद्यंतमादिविनाशवर्जितं । निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितं । अतएव नित्यं परिणामस्वभाववर्जितं । अद्वयं स्वगतभेदवर्जितं । ३९ स्वतो विकाराभावेऽपि निमित्तेन स्यादित्यतः । ऋतं शब्ददेकप्रकारं । तदुक्तं ऋतं तदात्मना ज्ञातेः सत्त्वं साधुत्वतः परमित्यादि । एतज्ज्ञानस्य मोक्षैकफले हेतुत्वादिदमेव शास्त्रेण प्रकाशितं नान्यदित्याशयेनाह । विदंतीति । प्रकर्षेण शान्ताः भगवती भूता आत्मा मनः श्रोत्रादीर्द्रियाण्याशयो बुद्धिर्बोधोऽप्येतथोक्ताः । यदा भगवदेकनिष्ठया निर्मलीभूतमन आर्द्रोऽद्रियप्रवृत्तयो मुनयः सर्वज्ञा ब्रह्मादय एव विधुगुणोपेतं ब्रह्मापरोक्षीकृत्या वेदंति स्वातंत्र्यं नंदं लभंते । तदैवासत्तर्कैर्विमतं मिथ्याह इत्येवमादिर्केवलं मुपहतमन्यथाभूतबाह्यांतःकरणं संसारबीजभूतं तिरोधीयेत दग्धबीजवद्भवतीत्यन्वयः । अनेनावतारकर्मकीर्तनं श्रवणादिना किं फलमिति चोद्यमपि निरस्तं । किंच मूलरूपस्य यादृशं रूपं यादृशं शंभोऽपि तस्मैव वताराणामस्तीति । अतस्तत्स्वरूपत्वं यत्कामिति च । ज्ञापितं । यद्वा । असत्तर्कैर्यदिगुणवास्तवीदोषवान् यदि कर्ता तर्हि श्रान्तः स्यात् । देवदत्तादौ दृष्टत्वात् । इत्यादिरूपैस्तिरोहितं विरुद्धत्वादिलक्षणं रूपं व्यासादिप्रणीतशास्त्रनिशितया बुद्ध्या यदा सम्यग्विदंति मुनयस्तदैवदेवोऽपि त्वादि रूपं तिरोधीयेत

तत्तद्विषयाबुद्धिर्निवर्तत इति । कदावतारप्रसंग इत्यतोवाह स एष इति यदाबौद्धाद्यसत्तर्कैर्विदुतं धर्मशास्त्रं तिरोधीयेत । अयमशास्त्रमुज्जृम्भते वतदात्मानं सृजतीत्यन्वयः कीदृशमात्मानमिष्यत उक्तं वि
शुद्धमित्यादि तत्र किं प्रमाणमत्राह विदंतीति मत्स्याद्यवतारविष्णोः स्वरूपांशा इत्यत्र तेषां प्रत्यक्षं प्रमाणमवतारप्रसंगे वेत्यर्थः ४० तत्र प्रथमावतारः कइत्याशंक्यतमाह परस्य परा
यणस्य हरेराद्योवतारः पुरुष इति वदंतीति शेषः प्रलयोदकेशयानो महाकृतिर्नैराणामाश्रयत्वेन नारायणः शून्यनामाभूत् सिसृक्षोस्तस्य दीपादीपांतरं यथा तथा द्वितीयं रूपमभूत् तत्तत्त्वविदो जनानस्तद्रूपं
नाम्ना पुरुष इति संबदंते । स पुरुषः प्रकृतिना मन्यारमायाद्वितीयं रूपेस्ववीर्यमाधत्त तस्माद्वीर्यान्नाम्ना महानभूत् यंहिरण्यगर्भः पुरुष इति च संगिरंते तत्पत्नी श्रद्धेति । तौ प्रलये स्थूलशरीररहितत्वात्
विश्लिष्टौ पुरुषा देहं प्राप्य संयोगं कृत्वा जगदंकुरं महत्तत्त्वं पुनरुदभावयतां स्वस्यैव पुत्रतां याता न्महत्तत्त्वाद्देहं तत्त्वमजीजनदिति तिहासमाचक्षते यः शेते प्रलये विष्णुः शून्यनामा महाकृतिरित्यादि वाक्यतिद्धं
सन्निधानविशेषाधिष्ठानत्वाद्दंशत्वं ब्रह्मादीनां साक्षाद्वितीमर्थस्य स्पष्टमाह काल इत्यादिना यद्यत्कालाद्यद्गुणानि । तत्प्रतीतिहेतुत्वात् स्वताऽस्वच्छ
पंप्राकृतत्वात् पुरुषाद्याहरेरूपं ब्रह्माद्यास्तत्प्रियाः स्मृताः । प्रधानत्वेन सर्वस्मान्मत्स्यकूमादयो हरेः । अवताराः श्रुतौख्याताः स एवैते ततः स्मृता इत्यादेः । कालः परमाण्वादिपरममहदंतः स्वभावो वस्तुस्वभा
वः सत्प्राणः असत्सूक्ष्मत्वान्मूलप्रकृतिः मनोमनस्तत्त्वं कालो वस्तुस्वभावश्च प्रकृतिः प्राण एव चेत्यादेः सदिति प्राण इति श्रुतेश्च द्रव्यं पंचभूतानि विकारोऽं गुणः सत्त्वादिः विराट्गुरुहः स्वरोऽडिद्रः ।

आद्योवतारः पुरुषः परस्य कालः स्वभावः सदसन्मनश्च ॥ द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि विराट्स्वराट्स्थानुचरिणुभूतः ४१ अहं भवो यज्ञ इमे प्रजे शादक्षा
दयो ये भवदादयश्च ॥ स्वर्लोकपालाः स्वर्लोकपालानृलोकपालानृलोकपालाः ४२ गंधर्वविद्याधरचारणेशा ये यक्षक्षोरक्षोरगनागनाथाः ॥ ये वा ऋषीणामृ
षभाः पितृणां दैत्यैर्द्रसिद्धेश्वरदानवैर्द्राः ४३ अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादौ मृगपशुधर्मीशः ॥ यत्किंच लोके भगवन्महस्वदोजः सहस्वद्वलवत्क्ष
मावत् ॥ ह्रीः श्रीर्विभूत्यात्मवदद्गुतां तत्तत्परं रूपवदस्वरूपम् ४४

द्रव्यं तु पंचभूतानि विकारोऽडिमुदाहृतं । विराजंगुरुहं प्राहुः स्वरोऽडिद्र उदाहृत इति च । स्थानुचरिणुस्थानुचरिणुभूतः ४१ अहं भवो यज्ञ इमे प्रजे शादक्षा
र्वः । यज्ञो यज्ञाभिमानिरुद्रच्छन्नः यज्ञशब्दोदितौ द्वौ तु देवौ लोकपुरस्कृतावित्यादेः भवदादयः परमहंसाः । स्वर्लोकपाला इन्द्रादयः । स्वर्लोकपालाः प्रियव्रतादयः । तल्लो
कपाला अनंतबलयादयः ४२ गंधर्वेशा विद्याधरेशाश्चित्रकेतवादयः । चारणेशाः पुष्पदंतादयः । यक्षनायकाः कुबेरादयः । रक्षोनाथानिर्कंत्यादयः । उरगनाथा वासुक्यादयः । नाग
नाथा अनंतादयः । पूर्वोक्तो नंत एककुंडलः । ऋषीणामृषभावशिष्टादयः । पितृणामृषभोयमः । दैत्यैर्द्राः प्रह्लादादयः । दानवैर्द्रावृषपर्वादयः ४३ प्रेतेशोपियमः । रूपान्तरविवक्षया
पुनर्वचनं व्यासवासुदेववत् । पिशाचे शाघंटाकर्णादयः । भूतेशा भैरवादयः । कूष्माण्डेशा भृंगीरुक्मादयः । यादसा भीमशास्तिभिर्गिलादयः । प्रह्लादाभीमशास्तिभिर्गिलादयः । पशूनाभीमशास्तिभिर्गिलादयः । भगवद्य
शोज्ञानादिभूतः । महस्वत्स्वतः महत्त्ववत् । ओजस्वत्त्ववत् । सहस्वत्सहनगुणवत् । बलवत् इच्छाकरणशक्तिमत् । क्षमावत् क्रोधासमुत्थितिमत् । ह्रीमत्योग्यलज्जावत् । श्रीमत्लक्षणोवा
हविर्भूतिमत् विशेषप्राप्तियोग्यतावत् । स्वतो महत्त्वाच्च महो विशेषप्राप्तिशक्तिः विभूतिर्लक्षणोवाहालक्ष्मीशब्देन भण्यत इति आत्मवत् धृतिमत् मनोजयवद्वा । अद्भुतार्णमाश्रयसमुद्रं । स्वेच्छयैषां विशि
ष्टत्वं कुरुते तत्तथा स्मृतमित्यतो भिष्या विभित्वं प्रत्युक्तम् ४४

पुरुषनामकएवस्वरूपाशावतारो नान्यइति शंकां परिहरन्निवतदवतारानुक्रमणं प्रतिजानीते प्राधान्यतइति ऋषया ब्रह्मादिज्ञाननाभूम्भानदादगुणगणस्य पुरुषस्य यान् लालावता रानामगणितं अस्या
सेनोपासते च तां स्तेतवप्राधान्यतो नुक्रामिष्ये गणपिष्यामीत्यन्वयः भवतातदनुक्रमणरसः कर्णपठनापीयतां भिगम्यतां यद्वापीयतां गापतां ध्यायतां पश्यतां पिबतां जनानां कर्मकषायो देहारं भेतुः कर्मा
खरसस्तस्य शोषो यैस्ते तथोक्तास्तान् पेयत्वे गुणमाह सुपेशलानिति मधुरेभ्योप्यतिमधुरानि मानि तस्वमनसि प्रकाशितत्वेन कालक्षेपं क्षिपति ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे विजयध्वजक
तटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ अस्मिन्नध्याये प्रतिज्ञातान् परमपुरुषस्यावतारां स्तच्चरितानि च वक्ते तत्र प्रथमतो वराहकल्पमनुसृत्य वराहावतारं तत्कर्मचाह यत्रेति अत्र दंष्ट्राशब्देन सुदर्शनं गदाचोपलभ्यते
सकलयज्ञमयीं मुकुलुवादि सर्वयज्ञोपकरणजननीं तदाधारां क्रौडोक्रोडस्य वराहस्य विद्यमानां तनुं विभ्रत् ब्रह्मादिभिः स्तुतो नंतो यत्र यदाक्षितितलोद्वरणाय उद्यतः समुद्रे निमज्ज्य परसातल गतां महतीं भुङ्क्ष्वदंष्ट्रां
निधायोर्ध्वगतो भवति तदा तं महागवैतद्रोधायोपागतं तमादिदैत्यां हरण्या संवज्रधरं द्रोवे ज्ञेयां द्रियथा तथा दंष्ट्राया ददार गदया विदिर्गं गात्रं मुग्धिभिः कर्णमूले हत्वा गता सुमकरोदित्यर्थः दृविदारण इति धा
तोः येनां तं महागवैर्भूनां तातमिति वा १ सुपूज्यं यशो यस्य समुयशाः उत्तमश्चोकाशिस्वामिनिः स्वार्पणनुद्ध्याक्रियमाणः शोभमानो यज्ञो यस्य समुयज्ञः क्रियाभिमानो यज्ञनामैद्रसूनुः शोभनो यस्मात्स इति वा
सनारायणो रुचैः प्रजापतेः सकाशात् यज्ञइति नाम्नाऽऽकृत्यां रुचिपत्न्यां जातो भूत् अर्थे द्रपदस्य आकूतिसूनुर्यो ज्ञोदक्षिणायां रमावतारायां स्वपत्न्यां स्वायं भुवमन्वंतरे तुषिता रुयानमरानजीजनत् पाराक्षसैरनु

प्राधान्यतो यानृषय आमनंतिलीलावतारान् पुरुषस्य भूम्नः ॥ आपीयतां कर्मकषायशोषाननुक्रमिष्येत इमान् सुपेशलान् ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
द्वितीयस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यत्रोद्यतः क्षितितलोद्वरणाय विभ्रत् क्रौडोत्तनुं सकलयज्ञमयीमनंतः ॥ अंतर्महार्णव उपागतमादिदैत्यं तं दंष्ट्रा
याद्विमिव वज्रधरो ददार १ जातो रुचैर जनयत्सुयशाः सुयज्ञ आकूतिसूनुरमरानथ दक्षिणायाम् ॥ लोकत्रयस्य महतीं महद्यदा तस्वायं भुवेन मनुना हरिरि
त्यनूक्तः २ जज्ञे च कर्दम गृहे द्विजे देवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवाभिरात्मगतं स्वमात्रे ॥ ऊचैय आत्मशमलं गुणसंगं पंकमस्मिन् विधूय कपिलः स्वगतं प्रपदे ३ अ
त्रैरपत्यमभिंकां क्षत आहतुष्टो दत्तो मया हिमिति यद्गगवान्सदतः ॥ यत्पादपंकजपरागपवित्रे देहायोगार्थिमापुरमयीं यदुहै हयाद्याः ४

प्राप्तेन स्वायं भुवेन मनुना संसारकेशं सह रणाद्वारिरिति ज्ञात्वा ईशावास्याभित्यादिनाऽनूक्तो वेदवचनेन स्तुतः त्रयीश्रुतिर्नित्यवाक्यं वेदो नुवचनं तेत्यभिधानं किंच यथासुरजनादुत्पन्नां लोकैत्रयस्य महतीं प्रातै
महरदितियस्मात्तस्माद्वारिरिति ज्ञात्वाऽनूक्तइति वा । क्रियाभिमानाद्यज्ञोसाविंद्रसूनुः प्रकीर्तितः । यज्ञेशत्वात् स्वयं विष्णुर्यज्ञो रुचिः सुतः स्मृतइत्यादेरयं यज्ञो हारिरेवेति २ च शब्दा आनंतयोर्थे । द्विज ।
अथ सविष्णुः कर्दमप्रजापतिपत्न्यां नाम्ना देवहूत्यां नवाभिर्भर्त्रा च पादिपत्नीभिः समं सह कपिलनामा जज्ञे इत्यन्वयः तच्चरितमाह आत्मगतिमिति यः कपिलः स्वमात्रे आत्मगतं तत्त्वसंख्यानरूपामात्माविद्या
मूचे सकपिलोऽस्मिन् सातिवकप्रकृतिचेतनगणे विद्यमानं गुणसंगं पंकमशमलं मनः कल्पमं पंसां ख्यशास्त्रश्रवणजातज्ञानवारिणां विधू
यप्रक्षाल्य स्वगतं देवस्वलो कं प्रपदे इत्यन्वयः ३ हरिणा समपत्यमभिंकां क्षत इच्छतोऽत्रिभुवेन स्तपसा तुष्टो भगवांस्तपसा प्रसन्नं नमयायं तव पुत्रत्वेन दत्तइत्याहेति पद्यस्मात्सहरिरत्रैरनुसूयायामवतीर्णो नाम्ना दत्त
इति प्राप्तिदो भूत यस्य दत्तस्य पादपंकजपरागनिषेवयापवित्रे देहा यदुःकार्तवीर्यस्य पूर्वजः हेहयः कार्तवीर्याजुनः तौ आचौपेपांते तथा अमर्यो विष्णुप्रधानां योगार्द्धिअणिमादियोगसिद्धिमापुरित्यन्व
यः अइति ब्रह्मेति श्रुतेः । मयदोपि प्राधान्ये प्रयोगदर्शनात् । उभयीमिति पाठे इह लोकपरलोका विपयां समुपनिर्गुणविषयां चेति व्याख्यानां च नाम्नायज्ञानां मिति ज्ञातव्यम् ४

आदावित्युभयत्र संबध्यते अत्रादौ मया विविधलोकसिद्धयथा तपस्तप्तकृतं । तदभिमतपतः तपः कुर्वतः सतः । सुतपसः सर्वपूज्यतपसः सनादादौ सनोत्पत्तेः पूर्वोन्माकमर्थस्य विष्णुनामाभूदित्यन्वयः । अ
वतीर्य च यत्तत्त्वं मुनयः आत्मन्नात्मानि हृदयपत्रकार्णिकार्यामचक्षत प्राक्कल्पस्य संशुवेन जलीभावेन प्रलयेन इह जगति विनष्टं तिरोहितमात्मतत्त्वं सम्यग्जगादमभोपदिदेशेत्यन्वयः । ब्रह्मणस्तपतः पूर्वविष्णु
जातिटुरुक्रमइत्यादिवाक्यं चे ममर्थमनुवदति । सनात्संभाजनात्समाराधनलक्षणात् सुतपसः साधनात् ज्ञानभक्तिरूपात् करणादिति यावत् स आराधितो देवः चतुः सनोभूत् सनकः सनंदनः सनातनः सन
त्कुमार इति चतुर्भिर्तरभवादितोऽपि पूर्वोक्तं तुल्यमिति अस्याऽवतारस्य मुख्यप्रयोजनं जगद्रक्षणमात्मतत्त्वचनं प्रासंगिकमिति ज्ञातव्यं तदभिप्रायेणोक्तमाचार्यैः सर्वज्ञैः यश्चापत्तिसदालोकानां जितो जयतां
वरइत्यादेः ॥ ५ ॥ धर्मस्य सकाशात् दक्षदुहितारिदक्षगुप्त्यां स्वभूत्यां सच्चिदानंदलक्षणस्वदेहेन नारायणो नरइति नाम्नाऽजनि कीदृशः स्वतपसः स्वज्ञानस्य प्रभावो माहात्म्यं यस्मिन्सस्वतपः प्रभावः प्रताप
माहात्म्ययोः प्रभावः स्यादित्येतो लोकशिक्षार्थं स्वतपसः प्रभावः प्रतापवान्वा अत्रेदं तात्पर्यं नारायणो हरिः कृष्ण इति त्रयोविष्णोः साक्षादवतारानरनाम्यंतयां भित्तयानरनामावतीर्णइति तत्र लोकोपशिक्षा
र्थतपः कुर्वोर्णो बर्धयैव तसौ सैव तिष्ठतइति नारायणो नरइत्येतावोक्तो विज्ञातव्यं नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव चेत्यादिवचनात् । स्वतपः प्रभावइत्युक्तं विवृणोति दृष्टात्मन इति दृष्टात्मनो नित्यम
परोक्षीभूत निजस्वरूपस्य नरनारायणात्मनो भगवतो नियमावलोपंतप आदेर्भगं अनंगस्य पृतनाः सेनास्थानीया देवस्त्रियो घाटितुं कर्तुं न शक्नुवन् इत्यन्वयः किंच स्वतोऽप्यधिकसौंदर्यमंदिराणां भगवता तत्क्षण

तप्तं तपो विविधलोकसिद्धयाम आदौ सनात्सुतपसस्तपतः सनोभूत् ॥ प्राक्कल्पसंस्तुतं विनष्टमिहात्मतत्त्वं सम्यग्जगादमुनयो यदचक्षतात्मन् ५ धर्मस्य द
क्षदुहितर्यजनिस्वभूत्यां नारायणो नरइति स्वतपः प्रभावः ॥ दृष्टात्मनो भगवतो नियमावलोपंदेव्यस्त्वनंगपृतना घाटितुं न शक्नुः ६ कामंदहंति कृतिनो न नुरो
षदृष्टयारोषं दहतं मुतेन दहत्यसह्यम् ॥ सोयं यदंतरमलं निविशान्विभेतिकामः कथं नु पुनरस्य मनः श्रयेत ७ विद्वः सपत्न्युदितपत्रिभिरंति राज्ञो बालोपि सन्नु
पगतस्तपसेवनाय ॥ तस्माज्जगति पुत्रपदं चले भेदुग्धावसूनि वसुधासकलानियेन ८ यद्वेन मुत्पथगं तं द्विजवाक्यवज्रनिष्पष्टपौरुषभगं निर
येपतंतम् ॥ ज्ञात्वाऽर्थतो जगति पुत्रपदं चले भेदुग्धावसूनि वसुधासकलानियेन ९

सृष्टानां स्त्रीणां दर्शनाल्लिजतास्ततो न्ववर्ततेत्यस्मिन्नर्थे वा ६ यद्यप्यनंगपृतनास्तथापीत्यास्मिन्नर्थे वा ६ क्रोधवत एव मनसिकामः पदं लभते हरेस्तु स एव पदं न प्राप्नोति नितरां कामो तस्तत्साधनं
कार्यक्षममभूदित्याह काममिति कृतिनो महात्मानः शंकारादयो रोषाविष्टदृष्ट्या कामंदहंति ननु प्रसिद्धो यमर्थः उत शब्दोऽप्यर्थः तेऽपि दहतं रोषं न दहंति तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह असह्यमिति सोयं रो
षो मयुसूदने अंतः मनो निविशन् निवेष्टुमिच्छन् अलं बिभेति अत्र हेतु रमलमिति वा क्रोधनिवेशनसहकारिरागद्वेषलक्षणमलं विधु रत्वादित्यर्थः कामोऽस्य हरेर्भेनः कथं नु श्रयेत न कथमपि सहकारिणः क्रोध
स्य प्रवेशं देहादित्यर्थः कंच नावसरमासाद्यापीत्यस्मिन्नर्थे पुनरिति ७ यदुत्तानपादनाम्नो राज्ञो तिके सुनीत्या सपत्न्या उदितपत्रिभिर्वागैर्विद्वः सन् बालोपि पुरादुपगतो निर्गतस्तपसेवनायाऽगमदिति शो
षः तत्र नारदोऽपि दिष्टविधिना तपश्चरते प्रत्यक्षं दृष्ट्वा गुणैस्तु वतेतस्मै भुवाय तपसा प्रसन्नो हरिर्वसुदेवनामप्रग्रहविशेषं गृहीत्वा ध्रुवगतिं नित्यस्थानमदादित्यन्वयः । वैकुण्ठाद्यन्यतममदात्किमित्याशंक्यतद्विशिन
छिदिदृष्ट्वा इति यदुपर्यधस्तात् यस्याध्रुवगतेरुपर्यधस्तात् स्थिता अंबरचारिणो मुनयोऽंस्तु वंति तां भित्तिशेषः अवतारो महो विष्णोर्वासुदेव इतीरित इत्यादेः किं नामायमवतार इति शंका निरस्तेति ८ अथो
त्पथगतं मां मेव जहं मत्तो न्यदैवं नास्तीत्यद्वैतमार्गं वर्तनमत एव द्विजवाक्यवज्रेण निष्पष्टपौरुषभगं विनाशित पुरुषाकारभागधेयं मृत्या निरयेपतंतं वेनं ज्ञात्वा परमार्थं भिर्जगत्पालनायार्थं तो जगति भूलोके पुत्र

*****

पदमथितेनदक्षिणभुजोत्पन्नपृथ्वाख्यमहाराजस्थानलेभइत्यन्वयः स्वयंचपृथुनामातत्रविष्णुः स्वयंवभुरित्यादेः । पृथुर्नाममहाराजस्तत्रविष्णुः स्वयंवभुरित्यादेः । तत्कमाह । दुग्धोत येनपृ
थ्वाविष्टेनपृथुनाम्नाहरिणावसुधाभूमिः सकलानिवसूनिअमृतादिद्रव्याणिचदुग्धेत्यन्वयः ९ असौनारायणोनाभेराज्ञः सकाशात्सुदेविसूनासेत्यन्वयः मेरुदेव्याः सुदेवीतिनामांतराजकृतं तदवता
रप्रयोजनमाह योवाइति ऋषभनामायावैहरिः समहकसर्वातर्हदिस्थितसंभक्तारशयतीतिनित्यापरोभीकृतस्वरूपइत्यर्थः योगचर्यापरमहसधर्मचचार ऋशयोयद्रूपारमहस्यं परमहसं प्राप्यमाभनति यश्च
स्वस्थः स्वाधारः प्रशांतकरणः प्रकृष्टसुखात्मकदेहद्वियः अतएवपरिमुक्तसंगोवाहसुखानपेक्षः । विधिनियधविमुक्तस्ययोगचर्याकरणं किमर्थमित्याशंकावाइत्यनेननिरस्ता लोकसंग्रहाथेरेवनतदाचरण
प्रसिद्धेरिति स्वस्थइत्यादिविशेषणबाहुल्याच्च प्राप्यप्रयोजनार्तनास्ति १० साक्षात्तुयः । एषयज्ञपुरुषोममसत्रेयज्ञीपिआसेत्यन्वयः तिर्यग्योनित्वेवैश्वर्यादिगुणसामग्रीमानित्याह भग
वानिति तपनीयंरूप्यहेम्नोरित्याभिधानान्मूलावताररूपापेक्षयोभयवर्णत्वयुक्तं अनेनसाक्षात्तारण्येवेतिनिरणायि हिरण्यइमश्रुरित्यादिश्रुतेः इतोप्ययंनारायणएवेत्याह छंदोमयइति छंदआदीनामा
धारत्वात्विषयत्वादुद्देश्यत्वादंतर्पामित्वात्तन्मयत्वं तत्कर्मचाह वाचइति अस्यइयग्रीवस्यश्चतःश्वासंकुर्वतो नस्तः नासिकाया उशतीर्भिमवहुणमाविषादकत्वेनशुद्धाः श्वासरूपावाचोवेदादिलक्षणावभू

नाभेरसावृषमआससुदेविसूनुयैवैवचारसमदृग्हादियोगचर्याम् ॥ यत्पारमहंस्यमृषयः पदमामनंतिस्वस्थः प्रशांतकरणः परिमुक्तसंगः १० सत्रेममासभग
वान्हयशीर्षेष्ः साक्षात्सयज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ॥ छंदोमयोमस्वमयोऽखिलेदेवतात्मावाचोबभूवुरुशतीः श्वसतोस्यनस्तः ११ मत्स्योयुगांतसमयेमनु
नोपलब्धः क्षोणीमयोनिखिलजीवनिकायकेतः ॥ विस्मसितानुरुभयेसखिलेमुखान्मआदायतत्रविजहारहेवदमार्गान् १२ क्षीरोदधावमरदानवयूथपाना
मुन्मथनताममृतलब्धयजादिदेवः ॥ पृष्ठेनकच्छपवपुर्विदधारगोत्रनिद्रेक्षणोऽद्रिपरिवर्तकषाणकंदूः १३ त्रैविष्टपोरुभयहारिचिसिंहरूपंकृत्वाभ्रमदृकुटि
दंष्ट्रकरालवक्त्रम् ॥ दैत्येद्रमाशुगदयाभिपतंतमारादूरौनिपात्यविददारनखैः स्फुरंतम् १४ अंतःसरस्युरुबलेनपदेगृहीतोत्राहेणयूथपतिरंबुजहस्तार्तः ॥
आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथतीर्थश्रवः श्रवणमंगलनामधेय १५

बुरित्यन्वयः छंदोसिचमस्वाश्वैवदेवालोकाश्चसर्वशइत्यादिनामपटोविकारार्थत्वंप्रयुक्तं ११ मेमुखाद्विस्मसिताभिर्गतान्वेदमार्गान्हयग्रीवदैत्येनापहतान्दृष्ट्वा मत्स्योवतीर्यतंहत्वातान्समादायस्थितः
पुनर्युगांतसमयेमन्वंतरप्रलयेसप्तऋषिभिः सहस्तुवतैविवस्वतमनुनोपलब्धोदष्टः क्षोणीमयः क्षोणीमयनावाश्रयत्वादतएवनिखिलजीवनिकायानांकेतआश्रयः तत्रोरुभयेमहाभयंकरेसखिलेप्रलयसमुद्रजले
विजहारैत्यन्वयः १२ अमृतलब्धयेऽपरदानवयूथपानांक्षीरसमुद्रमुन्मथनतांसतामतिभारेणक्षीरोदधौमज्जंतं गोत्रंपर्वतं सआदिदेवः कच्छपवपुर्भूत्वापृष्ठेनविदधारैत्यन्वयः उपर्यधोनेत्रगोत्रयोरित्यर्थद्योतको
वीत्युपसर्गः तज्जातिस्वभावमाह निद्रेक्षणइति निद्रेषण्मोलितनेत्रः निद्राहेतुमाह अर्द्धीति मंदराद्रेः परिवर्तः परिभ्रमणंतेनकषाणंविलेखनंतेनजातः कंदूः कंदूयनंयैस्यसतथा १३ त्रिविष्टपानां
देवानांदैत्याद्यदुरुभयंतद्धारितद्धनशीलं भ्रमंत्यास्फुरंत्याधुकुट्यादंष्ट्राभ्यांचकरालंभयंकरंचवक्त्रंयस्यतत्तथा नृसिंहयोर्नरस्यासिंहस्यचरूपमिवरूपंकृत्वासहरिरारातदूराद्रयाभिपतंतस्फुरंतदैत्येद्रं
हिरण्यकशिपुर्वेगेनोरौनिपात्यनखैर्विददारैत्यन्वयः दृविदारणइतिधातोः १४ यदायूयपतिर्गजैर्द्रः सरस्युरुग्राहेणपदेगृहीतार्तः संबंबुजहस्तः हेआदिपुरुष तीर्थश्रवः पावन
कीर्तिं श्रवणमात्रेणमंगलप्रदनारायणाद्यभिधान त्वमस्माद्रक्षइतीदमाह १५

१ सर्वविष्णौस्थितायस्मादतः सर्वमयोह्यसौ इति महासंहितायां २ अनेन मत्स्यावतारो द्विवारमिति ज्ञायते

*****

तदातापसोनामभगवानरणार्थिनं शरणार्थिनं स्मृत्वा तत्रागत्य कृपया तंहस्ते प्रष्टुं शो ज्ञहार भगवच्छब्दवाच्यत्वं मृषया दीनामप्यस्तीति तो व्यावर्तयति अप्रमेय इत्युच्यते । एतदाका
शस्याप्यस्तीत्यतश्चायुध इति नन्वेनेन यो द्वाप्युच्यत इति तत्राह पतंगेति पतंगराजो गुरुहस्तस्य भुजमधिकृढः भुजस्कंधयोरतिसामीप्यादेव मुक्तं किं कृत्वा चक्रेण सुदर्शनेन न क्रस्यग्राहस्य वदन् विनिपा
ट्या छित्त्वा हरिस्तापसनामा सौजातस्तपसि वै मनु रित्यादेः कोयमवतारो नाभेति शंका निरस्ता १६ वामनत्रिक्रमावतारौ तत्कर्मचाह ज्यायानित्यादि श्लोकद्वयेन अत्र यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ त
थाहि यो धियज्ञो भगवान्गुणैर्ज्यायानप्यदितेः सुतानामवरजोऽभूसेन भगवता दैत्यानां गर्वाभयति उद्गारयतीति वामनः तेन वामनरूपेण त्रिपदच्छलेन क्षमां जगृहे इति यत्तदथोतस्मात्स एव वामन इमां स्त्रील्लो
कां स्त्रिभिः पदैर्विचक्रमे तस्मात्त्रिक्रमश्चाभूदिति वाक्यशेष इत्यर्थः किमर्थं मेवं हरिणा कृतमत्राह याच्नामिति मार्गवर्तपुमान् प्रभुभिरप्युपायैर्विनानचाल्य इति न्यायदर्शनाथं मेवं कृतामिति भावः य
द्वा अधियज्ञः क्षमायामुर्व्यावामनेन हस्वतरेण रूपेण जगृहे त्रिलोकीमिति शेषः क्रथं त्रिपदच्छलेन इमां स्त्रील्लोकां निवचक्रमे इति यत्तस्माददितेः सुतानां जन्मनाऽवरजोपि गुणैर्ज्यायान् १७ त्रिपद
च्छलेनैत्रैलोक्यं दत्तवतो बिलदानफलमिन्द्रपदावाप्तिरिति संगिरंते केचित्तन्न किंतु हरितोषणद्वारा मुक्तावानंदोद्रेकता एव ऐंद्रपदं नांतीर्यं फलं तु हरितोषणमित्यादेरित्याशयेनाह नार्थ इति अंगनारद । मति

स्मृत्वा हरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधः पतंगराजमुजाधिकृढः ॥ चक्रेण न क्रवदन् विनिपात्य तस्माद्धस्ते प्रष्टुं ह्यभगवान्कृपया जहार १६ ज्यायान्गु
णैरवरजोप्यदितेः सुतानां लोकां निवचक्रम इमान्यदथो धियज्ञः ॥ क्षमां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन याच्नामृतेपथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः १७ नार्थो बलेर
यमुक्रमपादशौ चमंभः शिवंधृतवतो विबुधाधिपत्यम् ॥ यो वै प्रतिश्रुतमृतेपि चशीर्षमाणमात्मन्यभंगमनसा हरयेऽभिमेने १८ तुभ्यं च नारद भृशं भगवा
न्विष्टृद्वभावेन साधुपरितुष्ट उवाच योगम् ॥ ज्ञानं च भागवतमात्मसुतत्त्वदीपं यद्वा सुदेव शरणा विदुरं जसैव १९ चक्रं च दिक्ष्वत्र विहतं दशसुस्वतेजोमन्वंत
रेषु मनुवंशधरो विभर्ति ॥ दुष्टेषु राजसुदमं विदधत्स्वकीर्तिसत्ये निविष्ट उशर्तो प्रथयंश्चरित्रैः २० धन्वंतारिश्च भगवान्स्वयमासेदवोनाम्ना नृणां पुरुजं रजजा
शुहंति ॥ यज्ञे च भागममृतायुरवाप चाद्धा जायुश्च वेदमनुशास्त्य वतीर्य लोके २१

श्रुतं पदत्रयमृतेपि चात्मन्यं स्वसंबंधिशीर्षमाणं शीर्षाख्यमानं मनसा मनःपूर्वकं हरयेऽभिमेने समर्पयामास तस्यास्योत्क्रमपादशौ चमंभः शिवं शिरसा धृतवतो बलेर्यद्विबुधाधिपत्यलक्षणं फलमयमर्थो न । साक्षा
त्फलं न भवति तत्रांतरीयकमेवेत्यन्वयः वा इत्यनेन नास्यार्थस्यानन्यथात्वं वाक्ते १८ महिदासनाम्नो हरेरवतारस्य चरित्रमाह तुभ्यमिति विवृद्धभावेन समुद्रिक्तभक्त्या साधुपरितुष्टो नाम्नामाहिदा सो भगवांस्तुभ्य
मस्मदादिभ्यश्च भगवद्विषयं कर्मयोगं ज्ञानयोगं चोवाचेत्यन्वयः आत्मेत्यनेन मागवतत्वं स्पष्टयति अत्र प्रमाणमाह यदिति यत्ज्ञानं वा सुदेव शरणा ब्रह्मादयः अवैष्णवनिषेधार्थ एव शब्दः तदुक्तं ऐतरेयो हरिः
प्राह नारदाय स्वकांतनु । यत्प्रापूर्वेषु वानान्येव दृतेन सुखं परमिति १९ राजराजेश्वरावतारं तच्चरितं चाह चक्रं चेति राजराजेश्वर इति नाम्नाऽवतीर्णो हरिः स्वायं भुवादिमनुवंशधरः सन् दुष्टेषु राजसुदमं विदधत्
सत्ये धर्मे सत्यसंधानेनानि विष्ट उशर्तो कर्मनीयां स्वकीर्तिं चरित्रैः प्रथयन् प्रख्यापयन् मन्वंतरेषु भगवान् प्रियव्रतादिबक्रवर्तिष्वप्यास्थितो दशसुदिभु अविहतमप्रतिहतं तेजः स्वरूपभूतप्रभावं च क्रमाज्ञालक्षणं विभर्तो
त्यन्वयः मन्वंतरेषु भगवांश्चक्रवर्तिषु स्थित इत्यादिकमत्र मानम् २० देवो भगवान्स्वयमेव विशेषवेशमंतरेण मन्वंतरिश्चासाववतीर्णश्च पुरुजं बहुरोगाणां रज्जो रोगान्नाम्नो चारितेन हंति स एवामृतायुर्न
त्यमुक्तः सन्नद्धा । यज्ञभागं चावापमायुर्वैवं च बाहं दंशां चवानुशास्तिरुत्वा लोके प्रवर्तयति २१

भार्गवराभावतारं तत्कर्मचक्षुःसिन्धुः ॥ क्षत्रमिति उहं द्रुमस्य जीति उग्रं शीघ्रं पश्यस्य उग्रशीर्षः ॥ आत्मभ्यः पुहवे भोगमहान् पुरुषोत्तमोऽसौ ॥ उर्वीधाराभिनिशिताग्रं पश्यत उरुधारः स चासौ परपथः परशुः तेन विनिर्कटक
 मत्त एव नरकार्तिलिप्सु नरकदुःखलक्ष्युक्तं ॥ उहं द्रुमस्य जीति उग्रं शीघ्रं पश्यस्य उग्रशीर्षः ॥ आत्मभ्यः पुहवे भोगमहान् पुरुषोत्तमोऽसौ ॥ उर्वीधाराभिनिशिताग्रं पश्यत उरुधारः स चासौ परपथः परशुः तेन विनिर्कटक
 २२ रामावतारं तद्विक्रमं चक्षुःसिन्धुः ॥ उहं द्रुमस्य जीति उग्रं शीघ्रं पश्यस्य उग्रशीर्षः ॥ आत्मभ्यः पुहवे भोगमहान् पुरुषोत्तमोऽसौ ॥ उर्वीधाराभिनिशिताग्रं पश्यत उरुधारः स चासौ परपथः परशुः तेन विनिर्कटक
 प्रसादव्यानंदो यस्य स तथा ॥ कार्पण्यकारणोपलक्षणं ॥ सुसुंदरं मुखं यस्य स तथा ॥ कृत्स्नप्रसादश्चायं सुमुखश्चेति समासः ॥ इक्ष्वाकुं शोकलयास्वरूपां शोनावतीं गुरोर्दशरथस्यानिदेशो निर्योनि तिष्ठन् सदयितानुजः सीता
 लक्ष्मणाभ्यां सहितो रामो वनमाविवेशे त्यन्वयः २३ दूरे स्थिता सुहृत्सीता यस्य सः ॥ तस्य रामस्यो ज्ज्वलितो रोप एव सुशोभोऽग्निः ॥ तेन युक्तपाददृष्ट्या ॥ अग्निः सुशोभः कस्तन्यस्ति यिरारिर्हि रण्यदशति ॥ मकराश्च उ
 रगाश्च नक्राश्च मकरो रजनक्राः ॥ तातप्यमानानां पुनः पुनः पच्यमानानां मकरो रगनक्राणां च काणियस्मिन् स तथा ॥ ऊढभयं येन स तथा ॥ अंगे वेपः कंशो यस्य स तथा ऊढभयश्चां मवेपश्च एवं विधु उदधिधिखिपु रंहरवदरिपु
 रंलंकां दिधक्षोर्दंघु कामायतस्मै रामाय स पदिमार्गमदादित्यन्वयः २४ वक्षस्थलस्पर्शेन रगनाभग्राभे द्रवाहस्यैरावतस्य दंतावस्थलस्पर्शैरुगणमर्धे द्रवाहं दंतास्ते विलंबितः ककुभांजयः ॥ विलंबितककुब्ज

क्षत्रं क्षयाय विधिनोपहृतं महात्मा ब्रह्मधुगुज्झत पथं नरकार्तिलिप्सु ॥ उहं द्रुमस्य जीति उग्रं शीघ्रं पश्यस्य उग्रशीर्षः ॥ आत्मभ्यः पुहवे भोगमहान् पुरुषोत्तमोऽसौ ॥ उर्वीधाराभिनिशिताग्रं पश्यत उरुधारः स चासौ परपथः परशुः तेन विनिर्कटक
 कलया कलेश इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य गुरोर्निदेशे ॥ तिष्ठन् वनं सदयितानुज आ विवेश यस्मिन् विरुध्य दशकंधर आर्तिमार्छत् २३ तस्माज्जादुदधिरुढभयांगवे
 पो मार्गं सपद्यारिपु रंहरवदिधक्षोः ॥ दूरे सुहृन्मथितो रषसुशोषदृष्ट्या तातप्यमानमकरो रगनक्रकः २४ वक्षस्थलस्पर्शैरुगणमर्धे द्रवाहं दंतास्ते विलंबितककुब्ज
 ब्रह्मासः ॥ सद्यो सुभिः सह विनेष्यति दारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुष उच्चरितैः सैन्यः २५ भूमेः सुरेतरवरूय विमर्दितायाः क्लेशव्ययाय कलयासितकृष्णकेशः ॥

जातः करिष्यति जनानुपलक्ष्य मार्गः कर्माणि चात्ममहिमोपनिबन्धनानि २६

यस्ते मरूढ उत्पन्नो हासोऽदृष्टा सो यस्य स तथा ॥ सैन्येन साहितो रावणस्तस्य दारहर्तुः दारान् सीतामाहर्तुं कामस्य रामस्य धनुष उच्चरितैर्न्यतैर्विस्फूर्जितैश्चैरसुभिः सह विनेष्यति ॥ विनयं मदा विनाशमेप्स्यति ॥ पुनः स
 द्यस्तत्क्षण एव राममुक्तैः शरैर्विनेष्यति विनाशं प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ धनुर्विस्फूर्जितैर्नष्टो रावणः पूर्वमेव तु ॥ पुनः शरैराममुक्तैः सानुबंधो विनेष्यतीत्यनेन धनुर्विस्फूर्जितैर्विनाशः कथमभूदिति तीयमांशं कामिरस्तोति ॥ स
 सैन्य इत्यस्य विवरणं सानुबंध इति २५ कृष्णावतारमन्यसाध्यं तत्कर्म च संश्लक्ष्यति ॥ भूमेरित्यादि श्लोकदशकेन ॥ सह रितः सितकृष्णकेश इति नामकलया जातः कर्माणि करिष्यतीत्यन्वयः ॥ कर्मणा तत्त्वज्ञा
 नं कस्मान्नोदित्यत उक्तं ॥ जनैः प्राकृताज्ञेयमार्गत्वादिति ॥ सूरते रषामसुराणां वरूथेन समूहेन सेनया वा विमर्दितायाः पीडिताया भूमेः क्लेशव्ययायेति ॥ कीदृशानि कर्माणि आत्ममहिमो
 पनिबन्धनानि स्वमहिमि निमित्तानि पूतना वधादीनि हरेः कर्माणि परकर्म निबन्धनानि न भवन्ति ॥ अन्येषां कर्माणि तन्महिमं निबन्धनानीति चार्थः ॥ तदुक्तं ॥ विष्णोर्नान्येन कर्माणि परेषां तन्निबन्धनमिति ॥ अत्रानंतं शो
 रौहिणेये रामे शुक्रकेशात्मकरामाभिधानेन महारितिष्ठन् राजगद्रक्षपतीत्येतद्राम एको ह्यनंतं शस्त्रत्रामाभिधो हरिरित्यादिनोक्तं ॥ अत एव ग्राह्यमिति भावः २६

तो केनेत्यणुनाबालेनानिर्देशेनेत्यर्थः शरीरोत्थानादिप्रवृत्तिहेतुत्वादुवः प्राणास्तान्मुपेत्युल्लिखितस्याः स्तनपांनेन जीवहरणं यत्कर्म । त्रैमासिकस्य त्रयोमासावयोलक्षणानिवृत्तापस्य सतथा तस्य कृष्णस्योत्क्षिप्तेन पादेन शकटोपवृत्तः व्यत्यस्ताक्षेण शकटेन शकटाख्यात इति च । उल्लूखलबद्धेन रिंगता क्रीडा तारंगतेन मध्यगतेन बालेन दिवि स्पृशोः सहस्रधनुर्मात्रोर्ध्वदेशं स्पृशतोः तावदुच्छ्रययोरित्यर्थः यमलार्जुनयोरुन्मूलनं च तत्सर्वकर्म इति तथा विष्णुर्न चेत्स्वमाहिमोपनिबन्धनत्वेन न भाव्यं सहस्रधनुषस्तूर्ध्वद्युशब्देन पिबयति च २७ विषतो यपीतान् विषमिश्रजलं पीतवतः जीवयत्तत्र जीवयत् अनुग्रहलक्षणदृष्टिवृष्ट्या तच्छुद्धये यमुनाह दजलशुद्धये हृदि न्यायमुनाद्यां विहरन् कालीय नागमुच्चाटयिष्यन् उच्चाटितं करिष्यति च विषजले विहरणं दुर्गस्थानहृदा दुच्चाटनं च नान्यसाध्यं तदनेन कृतमितरथानभा व्यभिचरति २८ आशु आशुना विष्वग्गयापिनादावाग्निना विपिने दंदह्यमाने सति निशि सर्वात्मना ज्ञाने यत्तु सर्वात्मना ज्ञानं निश्चासापरिकीर्तितं तेति वचनात् निःशयानं नितरां शयानं कर्तव्यमूहं तर्हि अचेतनं किं नेत्याह अवसितांतकालं निश्चितमरणकालं ब्रजंतं तेषां नेत्रे पिधाय पिहिते कारयित्वा इतो दावाग्नेरुत्क्षेप्यतीति यत्कर्म तदन्येषां दिव्यमेव स्तुत्यमेव कुत इति तत्राह अनधिगम्येति नित्यसमाहितैर्ब्रह्मा

तो केनेन जीवहरणं यदुल्लिखितं त्रैमासिकस्य च पदाशकटोपवृत्तः ॥ यदि गतांतरगतेन दिवि स्पृशोर्वा उन्मूलनं त्वितरथा जुनयोर्न भाव्यम् २७ यद्वै ब्रजे ब्रजपशून् विषतो यपीतान् गोपास्तु जीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या ॥ तच्छुद्धयेति विषवीर्यां विलो जित्त्वमुच्चाटयिष्यदुर्गं विहरन् हृदि न्याम् २८ तत्कर्म दिव्यमिव यन्निशि निःशयानं दावाग्निना शुविपिनेपरिदह्यमाने ॥ उन्नेष्यति ब्रजमितो वसितांतकालं नेत्रे पिधाय सबलो नधिगम्यवीर्यः २९ गृह्णीत यद्यदुपबद्धममुष्यमाताशुलंबं सुतस्य न तु तत्तदमुष्यमाति ॥ यजुं भूतोऽस्य वदने भुवनानि गोपीसंवीक्ष्य शंकिता मनाः प्रतिबोधि तस्य ३० नंदं च मोक्षयति भयाद्वरुणस्य पाशाद्रोपां न्विलेषु पिहितान् मयसूनुना च ॥ जल्प्यावृतं निशि शयानमतिश्रमेण लोके विकुंठ उपधास्यति गोकुलं स्म ३१ गोपैर्मखे प्रतिहेतव ब्रजविष्ठवायदेवैर्भिवर्षति पशून् कृपयारिरक्षुः ॥ धर्तोच्छिखी ध्रुमिव सप्तदिनानि सप्तवर्षे महीध्रमनवैककरे सलीलम् ३२ क्रीडन् वने निशि निशाकररश्मिगौर्यां रासोन्मुखः कलपदाय तमूर्च्छितेन ॥ उद्दीपितस्मररुजां ब्रजसद्वधूनां हर्तुं हरिं रप्यति शिरो धनदानुगस्य ३३

दिभिरप्यविज्ञेयमाहात्म्यत्वादित्यर्थः सबल इत्यनेन बलस्याप्येतादृशी शक्तिर्नास्तीति लक्ष्यते २९ अमुष्य कृष्णस्य माता सुतमुपबद्धं यच्छुलंबं दामगृह्णीत गृह्णाति तत्तु दामामुष्य सुतस्य न माति न पर्यते इत्यमेव लक्षणं माहात्म्यं यद्वोपीप्रतिबोधितस्य निद्राया उत्थितस्य जृम्भतो मुखं क्वादाया लस्यं परिहरतोऽस्य कृष्णस्य वदने चतुर्दश भुवनानि सम्यग्वीक्ष्य शंकिता मना भीतमना अभूदिति यच्च तदपि ३० पाशाद्रया न्विश्रय विद्यायां शयानं जल्प्याभ्यन्यथा ज्ञानहेतुवाचावृतं । अन्यथा ज्ञानहेतुयां वाक्साजलिपः प्रकीर्तितेति च । अतएवातिश्रमेण संसारकुशेन पीडितं गोकुलं विकुंठलोके उपधास्यतीति यत्तदपि ३१ मखे आत्मोद्देशे यज्ञे देवेन्द्रं ब्रजविष्णवाय जलौघेन गोष्ठनाशाय । गोष्ठाध्वनिवहा ब्रजजा इति । रिरक्षुः रक्षितुकामः महीध्रं गोवर्धनगिरि । सलीलं धर्वाधारिष्यतीति उच्छिखी ध्रुवत्राकम् ३२ निशाकरस्य रश्मिभिर्गौर्यां धवलत्वं प्राप्तायां निशि रात्रौ । रासक्रीडाभिमुखः श्रीकृष्णः वने क्रीडन् सन् कलपदं चायतं च मूर्च्छितं च कलपदाय तमूर्च्छितं तेन सप्तस्वरसमाहारवतागनेन सप्तस्वरसमाहारो मूर्च्छितेति प्रकीर्तितेति । उद्दीपित उज्ज्वलितः स्मरारुयो रुद्रो गोयासां ता उद्दीपितस्मररुजस्तां ब्रजसदां ब्रजनिलयानां वधूनां स्त्रीणां हर्तुं नेतुः धनदानुगस्य शंखचूडालयस्य शिरोहरिष्यतीति इदमपि विष्णुत्वे घटते मान्यमिति ३३

षंविधाययदौपधर्म्यमुपधर्माणांपाषंडधर्माणांप्रतिपादकंशास्त्रतदभाषतेत्यन्वयः नारायणइतिशेषः । एतेऽसुराःकेइत्याशंक्यपूर्वजम्कर्मपूर्वकतान्विशिनष्टि निगमेत्यादिना प्रागजन्मनिमयेनविहिताभि
 स्तिसृभिःपूर्भिःपुरीभिः लोकान्घ्नतांनाशयतांरुद्रेणतानांपुनर्विप्रजन्मलब्धवानिगेनविहिताभिःक्रियाभिःनिगमवर्त्मनिविष्ठितानांवेदमार्गेप्रतिष्ठापयज्ञादिविशिष्टकर्मनुष्ठानोत्थराणामदृश्यामूर्तैर्वि
 स्यसतथा दैत्यैरज्ञेयस्वरूपइत्यनेनततोवेदमार्गाच्चलनायदैवैःप्रत्यक्षीकृत्यप्रार्थितइतिज्ञातव्यं बुद्धोक्तशाल्मस्यवेदबाह्यधर्मप्रतिपादकत्वमज्ञजनदृष्ट्याविदुषस्यतस्यैवविष्णोःप्रमाण
 मित्यादिवेदप्रतिपाद्यार्थत्वेनदेवभ्यःप्रज्ञांतसहितयांहरिणोक्तत्वादितिद्योतनायाभाषतेत्युक्तं स्वसूत्राणांभाष्यंचकृतवानित्यर्थः ३७ यद्विद्यस्मिन्पुगेसतामालयेष्वपिहरेःकथानस्युः द्विजजना
 श्रपाषंडिनःपाषंडवर्तिनःस्युर्नृदेवावृषलाधर्मविनाशकाः । यत्रयार्सेमश्रुपुगेस्वाहादिगिरोनसंतिसमवचनभावेस्मरणमपिनास्ति इतिशब्दभाष्यार्थं तदातस्यकलेयुगस्यांतेऽवसानेभगवान्शास्ताभविष्यति
 दुष्टानामितिषेइत्यन्वयःइतिशब्दःस्वरूपभावतारकयनसमाप्तिवचनोवेति ३८ मायाविभूतीराह सर्गइति योहंचतुर्मुखःयेचकर्देमारुयाक्रययः येचमरीचाद्यानवप्रजापतयः तेसर्वे । सर्गसृष्टिसमये
 प्राप्ते । पुरुशक्तिभानःपूर्णशक्तिभानोहरेर्मायाविभूतयः । अथयोधर्मः येमत्ताः येचतुर्दशमनवोपेचामरेशाश्चतुर्दशैर्द्राः येचावनीशाःप्रियव्रतादयःतेसर्वेस्थानेस्थितिकालेप्राप्तेपालुनायविष्णोर्माया

विभूतयः । योऽधर्मोयश्चरुद्रोयेचमन्पुवशासुराधाःक्रोधवशाःसुरपुरःसरास्तेसर्वेअतिसंहारकारकच्छप्रप्तिसंहारायहरेर्मायाविभूतयइत्यन्वयः । सृष्टिपालनसंहारकालेषुमायास्वेच्छयाविविधोभूत्वाऽस्मदादिषुस्थित्वासृष्टिपालनसंहारान्करोति यद्वा माययाभगवदिच्छयाऽस्मदादीनांसदाविभूतयोभवंतीत्यतोऽस्मदादयोहरेर्मायाविभूतयइत्ययंविशेषस्तुशब्दसंचितया हरीच्छयाविभूतिर्यद्ब्रह्मादीनांसदाभवेत् । इच्छयावाकहुविधस्तेषुविष्णुःस्वयंस्थितः । अतोमायाविभूतित्वेतेषामस्यादयःस्वयमितिस्मृत्यागृहीतइति ३९ ननुस्वरूपमाययाविभूतीनामेतावन्वचेदिदंसर्वसुलभंज्ञानमित्याशंक्यानन्तायुषोपि विभूतीनांगणनंनसुशकमित्याह विष्णोर्न्विति यत्त्रिपृष्ठस्यसदनाद्विशरणान्नाशादुरुकंपमानंमानिनाम्यस्वरमसान्निविक्रमक्रमणवेगेनस्खलितंचलितमासन्नपतनंचिपृष्ठं सत्यलोकंचस्कंभस्तंभितवास्तस्यविष्णोर्वीर्यगणनांविभूतिलक्षणमाहात्म्यप्रसंख्यानंप्रतिकवीनांकतमोर्हति नकोपीत्यन्वयः आदिकविरपिनसमर्थइत्याह पार्थिवानीति यःकविःप्रतिभाविशेषसंपन्नोऽपिब्रह्मापाधिवानिरजांसिममिपरमाणून्विमेगणितवान् सोपिनशक्नोतीतिशेषान्वयः यदिदिहेत्वर्थे अनन्तानियद्यस्मात्तस्मादिति ४० अनंतत्वमुपपादयति नांतमिति विदामीतिविकरणव्यत्ययेनचतुर्मुखाब्रह्मणःशेषस्यसहस्रमुखत्वकथनात्ज्ञानाधिक्यमस्तीत्यज्ञशंकांनिवारयति नसमवस्यातननिश्चिनोनि माल्याक्षतादिदामेस्त्रीशेषइतिवैजयंतीकोशात् अक्षबाद्याशीर्वचनवान्शेषः

विष्णोर्नुवीर्यगणनं कृतमोर्हेतीहयः पार्थिवान्यपि काविर्विममेरजांसि ॥ चस्कंभयः स्वरभसास्खलितं त्रिपृष्ठं यन्मां निशाम्य सदनादुरुकंपमानम् ४० नांत
विदाम्यहममीमुनयः प्रजेशामायाबलस्य पुरुषस्य कुतोपरेये ॥ गायन्गुणान्दशशताननञादिदेवः शेषोऽधुनापि समवस्यति नास्य पारम् ४१ येषां स एव म
गवान्दययेदनंतः सर्वात्मना श्रितपदोयादिनिर्व्वलीकम् ॥ तैर्विदंत्यतिरंति च देवमायानैषां ममाहमिति धीः श्वसृगालभक्ष्ये ४२ वेदाहमंगपरमस्य हियोग
मायायूयंभवश्च भगवानथैत्यवर्यः ॥ पत्नीमनोः स च मनुस्तदपत्यमूताः प्राचीनबर्हिः ऋभुरंगउतध्रुवश्च ४३ इक्ष्वाकुरैलमुचकुंदविदेहगाधिरध्वंबरीषसग
रागयनाहुषाद्याः ॥ मांधात्रलर्कशतधन्वनरंति देवदेवब्रताबलिरमूर्तरयोर्दिलीपः ४४ सौभर्युंदं कशिबिदेवलपिप्पलादाः सारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः ॥
येन्येविभीषणहनूमदुपेन्द्रदत्तपार्थहिषेणविदुरश्रुतदेवमुख्याः ४५

काश्चित्पुमानिति संशयं निरस्यसि दशशताननइत्यनेन अयमपि नागेष्वन्यतमः कश्चिदित्यत आह आदिदेवइति अपरेऽर्वाचीनाः अनेन श्लाकद्वयेन विष्णोर्नृकवीर्याणि प्रवोचं नतो विष्णो जायमान इत्युगर्थमुदाहरति ४१ नन्वेवं चैकस्यापि ज्ञानाभावेन पुरुषार्थप्राप्तिरित्याशंक्य तत्प्रसादेन सर्वसुखमिति याह तेदेव स्वप्न्यां स्वरूपशक्तिं विदंति संसारहेतुं शैवलीमायांतरं तितत्साधनमंतरेण दयेयं चैतस्य वैषम्यनैघृण्ये च स्यातामिति याह नैषाभिति येषां सेवकानां भवसृगालभक्षणयोग्ये देहमाह भितिधीर्नास्ति देहाद्यभिमानशून्यत्वेन भाव्यमिति मावः तत्तद्योग्यतानुसारेण तत्प्रसादोपि बहुविध इत्यस्मिन्नर्थे वैशब्दः ४२ ननु तीर्हितत्प्रसादयोग्याः के इति तानाह वेदाहमिति ऋतस्य तंतुं विततं निवृत्त्य तदपश्यत्तदभवत्प्रजासृजति श्रुतिद्योतको हि शब्दः । प्रथमप्रक्रांतत्वाच्चतुर्मुखः सर्वस्मादधिकं वेत्ति तदन्ये यथायोग्यतयोवत्तारइत्यर्थस्मारको वा भगवानिति विशेषणाद्भवस्य नारदादेर्ज्ञानातिशयोक्तीति सूचयति अथेत्यनेन दैत्येषु प्रह्लादस्य ज्ञाननैर्मल्यं सूचयति अंगो वेनस्य पिता ४३ ऐलइलायाः पुत्रः पुरुखाः नाहवोपयातिः ४४ हरेः स्वरूपांशानामपेदं दत्तादीनां नित्यब्रह्मणोषसहचरे देहलज्जामोहवार्थः ४५

अत्र कैमुत्यन्यायमाह । ते इति ये स्त्रीशूद्रहूणशबराः पापजीवास्तेऽपि देवस्य मायाविदंति संसारमतिरति च किमुता स्मदादय इत्यन्ययः तर्हि किमिति सर्वे निरस्तीर्णाः संसाराच्चाभवन्निमित्तत्राह यदांते अदुत
 क्रमो विष्णुः स एव पराणं तस्य शीलं तस्या शिखाचयेषां ततोक्ताः अदुतं जगत्क्रमतीत्यदुतक्रमः अत्रापि कैमुत्यन्यायमाह तिर्यगिति वृंदावनगताः पशुपक्ष्यादयस्तिर्यग्जना अपि देवमायाविदंति तिरां वि
 च ये श्रुतधारणास्ते विदंतीति किमुक्तव्यमित्यन्ययः ४६ अदुतक्रमः किंलक्षणक इति तत्राह शचदिति यत् शचत्सदैकप्रकारम् । प्रशांतं प्रकृष्टपूर्णसुखं अद्वितीयत्वाद्भयं द्वितीयाद्भयं भवतीति श्रुतः
 यच्च निनोभ्रान्निर्दोषज्ञानस्वरूपं मात्रशब्दो विधारणार्थः प्रतिशब्दो मुख्यार्थः अतएव शुद्धरागादिदोषरहितं यच्च समं परमाण्यादिपरममहदंतेषु पदार्थेषु पुनार्तिरेकेण गुणविधुरं वैषम्यादि रहितं वा सद
 व्यक्ताऽप्यक्तजगतो विलक्षणमात्मतत्त्वमव्यक्त्यादिसर्वप्रपंचाहंभाव रहितं पुह्निगिवहू नि कारकपदाने कर्तृकर्मक्रियावाची नि यस्मिन् संसृति स तथा अग्निष्टोमाद्यने कर्कियार्थः शब्दो वाक्यलक्षणान्तर्बे
 दायत्रयसिन्नस्साकल्येन वाचकत्वेन वर्तते तदुक्तं अव्यक्ताद्यनहंमानादात्मतत्त्वहंरिः स्मृतः । अशब्दश्चाप्रसिद्धत्वाच्छांतः पूर्णपुखत्वत इति हरिः स्वयं मायार्थी नश्चेत्तदुपासकाः कथं तां तरंतीति तत्राह माये
 ति माया संसारकारणं प्रकृतिर्यस्याभिमुखे स्थानुं विलज्जमानाय समादुपासकेभ्यश्च परैत्यपसरति दृष्टिमागं विहाय वर्तत इति ४७ यच्च सर्वगुणपूर्णत्वात् ब्रह्मेत्यजससुखं निरंतरसुखमिति विदुरतीतानागतवर्तमा
 नाः ब्रह्मादयः श्रवणादिभिर्पितमानत्वाद्यतयः साधनपरिपाकेन परस्म्यपि द्विशाम्य इंद्रः सुधां प्राप्य निपानस्वनित्रं कूपस्वननसाथनकुहालादीव यमेनाधिकृतो लोको नरकारख्यस्तस्य हेतुसंसारं जह्युस्त्यजं

तैवैति इत्यतिरंति च देवमायां स्त्रीशूद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः ॥ यद्यदुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तिर्यग्जना अपि किमुत्तुतधारणाये ४६ शश्वत्प्रशांतमभ
 यं प्रमायमात्रं शुद्धं संसदमतः परमात्मतत्त्वम् ॥ शब्दो न यत्र पुरुकारकचान् क्रियार्थो माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना ४७ तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मे
 तियाद्विदुरजससुखं विशेषकम् ॥ सम्यपि द्विशाम्य यतयो यमलोकहेतुं जह्युः सुधामिव निपानस्वनित्रमिंद्रः ४८ स श्रेयसामपि विभुर्भगवान्यतोस्य भावस्वभाव
 विहितस्य सतः प्रसिद्धः ॥ देहे स्वयमेतु विगमे तु विशीर्यतेऽजः ४९ सोयं तेभिहितस्तात भगवान्निविश्वभावः ॥ समासेन
 हरेर्नान्यदुन्यस्मात्सदसच्चयत्र ५०

ति परमस्य पुंसो नारायणस्य पदं स्वरूपं तद्वै तादृग्लक्षणं हीत्यन्ययः इन्द्रश्च रोधनवान्सुधाममृतं जलं प्राप्येति वा ४८ इदानीं भवविधभगवज्ज्ञानाधिकारी सत्पुरुष इत्याह स इति न केवलं धर्मादि सर्वश्रेयसां
 विभुः । अपि तु फलदाता च अधर्मादि सर्वाश्रेयसामपीति वा भगवाननादिकालमारभ्य हरिप्रसादेन परिरवृद्धेन भावस्वभावेन विहितस्य निमित्तस्यास्य सतो जीवराशोः प्रसिद्धः करतलामल
 कवत्प्रत्यक्षः स्यादिति यतो होत्रसात्त्विकप्रकृतिजीवराशिस्तादृशो ज्ञानाधिकारी एतेनोक्तार्थे ज्ञानिप्रत्यक्षं प्रमाणमुक्तं भवति । भावो भक्तिः प्रमाणश्च प्रावण्यमपि वादर इति । उत्पत्तिमतो स्यान्नित्यत्वेन कथं तस्य प
 रमात्मा प्रसिद्धेत इति तत्राह देह इति स्वारंभकाणां पृथिव्यादिधातूनां विगमे विनाश लक्षणविश्वे सति देहे तु विशीर्यमाणे स्वकारणेषु विलीयमाने सति तत्र देहस्थः पुरुषः स्वकर्मानुसारेण पुराणि सरन् स्वतो जो
 जननविधुरोपिकेवलं देहाभिमानेन जायमानो यथा देहस्थितं व्योम न शरियते तथा जीवो न विशीर्यते अतो देहस्यैवोत्पत्तिमरणधर्मवत्त्वाच्चेतनस्य नित्यत्वादुचितस्तस्य प्रसिद्धः परम इति । अनेन परमात्मा
 पि व्याख्यातः तत्र जीववदभिमाननिमित्तजन्मादिमानपि न भवतीति विशेषः अतएव दृष्टान्तेन हरैः शश्वत्प्रतिबोधादि रूपत्वं नाविश्टनीयमिति भावः ४९ देवदेवनमस्तुभ्यमित्यारभ्य प्रश्रुतिवचनाभ्यामुक्त
 मर्थमुपसंहरति सोयमिति समासेन संक्षेपेण एतावज्ज्ञानं सर्वथानविस्मर्तव्यमिति भावेनाह हरेरिति च शब्द एवार्थे यत्सदत्कार्यकारणात्मकं जगत्सर्वमस्माद्विलक्षणाद्वरेर्नान्यद्विभंन एतदुक्तं भवति

स्वतोहरेर्भिन्नमपितदात्मत्वेन स्वातन्त्र्याभावेनाभिन्नमिवोच्यते न स्वतोभेदाभावात्तस्मात्सहरिः स्वतन्त्रो न्यदस्मदादिकं सर्वतदधीनमिति विजानीहीति । तदधीनसत्तादि मन्त्रमत्तदित्युच्येत तत्राकिं मानमिष्येत
 चोद्यं सत्तादिर्यस्त्वतो विष्णोस्तस्मादन्यः स सर्वत इत्यादिनापरिहर्तव्यम् ५० भगवद्विभूतिसंग्रह रूपमिदं भागवतपुराणं नृलोकप्रवर्तनाय त्वया व्यासाय विज्ञापनीयमित्यभिप्रायवानाह इदमिति सर्गादौ य
 द्भगवताममोदितं तदिदं भागवतं नाम प्रकाशयामि तत्राह संग्रह इति यत्रोद्यत इत्युक्तविभूतीनां सर्गे तु यो हिमित्याद्युक्तमायाविभूतीनां च संग्रहः क्रोडीकार इति हे
 तुगर्भः संक्षिप्तोक्तिमिति न श्रद्धयमिति तत्राह तदेतदिति तदेतन्नृलोकज्ञानप्रदानायावतीर्णव्यासरूपनारायणाय विज्ञाप्य विपुलीकुरु एतदर्थं विस्ताररूपं भागवतं पुराणं कुर्वितिविज्ञापयेत्यर्थः । नामप्रका
 शयसंभाव्यक्रोधापगमकुत्सने इति ५१ एतदेव विशदयति यथेति यथासाच्चिकप्रकृतीनां नृगां सर्वोत्तमानि सर्वस्यात्मनि अतएवाखिलाधारे भगवति सर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वकं प्रेमलक्षणाभक्तिर्भविष्यति इत्ये
 वं हेतुपूर्वकं संकल्प्य सप्रार्थयमाधिभाषया सम्यक्कृत्वा शुकादिशिष्येभ्यो वर्णयेति विज्ञापयेत्यन्वयः ५२ इतोपि हारिभक्तिजनकपुराणरचनमेव तवावतारप्रयोजनं नान्यदित्यभिप्रेत्याह नृजन्मनीति भ
 क्तिविषयोन्यस्तत्फलदोन्य इत्यत उक्तम् । अपवर्गेशेति । कृष्णे पूर्णबलप्राणात्मनि हरौ यद्यनपायिनी नित्याभक्तिर्ने च न जायते चेन्नृजन्मा पुमान्यमनश्चरे यमादं तकात्राशं गच्छति नृजन्मनि न तुष्येत अलं
 पुरुषार्थसाधनां बुद्धिना प्रयात् धर्मादिफलमस्तीत्यत्राह किं फलमिति धर्मोदेरनित्यस्वर्गादिफलं किं नैव फलमल्पफलत्वादित्यर्थः तस्मात्कृष्णभक्तेरेव नृजन्मफलत्वात्तत्प्रातिपादकपुराणकरणे विज्ञापनं न युक्तमि

इदं भागवतं नाम मयन्मै भगवतोदितम् ॥ संग्रहोयं विभूतीनां तदेतद्विपुलीकुरु ५१ यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति ॥ सर्वोत्तम्यखिलाधार इति सं
 कल्प्य वर्णय ५२ नृजन्मनि न तुष्येत् किं फलं यमनश्चरे ॥ कृष्णे यद्यपवर्गेशे भक्तिः स्याद न पायिनी ५३ किं स्याद्वर्णाश्रमाचारैः किं दानैः किंतपः श्रुतैः ॥ स
 र्वाधिघ्नोत्तमश्चोकेन चेद्वक्तिरधोक्षने ५४ मायां वर्णयतो मुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः ॥ शृण्वतः श्रद्धयानित्यं माययात्मानमुह्यति ५५ ॥ इति श्रीभागवते महा
 पुराणे द्वितीयस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्मन् गुणाख्यानेऽगुणस्य च ॥ यस्मै यस्यैयथा प्राह नारदो देवदर्शनः १ एतद्ब्र
 ह्मदिदं मिच्छामि तत्त्वं वेदं विदामार ॥ हरेरद्भुतवीर्यस्य कथालोकसुमंगलाः २

तिभावः ५३ किं फलमित्युक्तं विवृणोति । किं स्यादिति किं स्यादित्याक्षेपः । तदुक्तं । आक्षिप्य ते किमित्येतच्च तत्राल्पफलता भवेदिति । प्रश्नक्षेपे विकल्पे किमित्यादवः ५४ भागवतपुराणोक्तप्रकारेण
 भगवति भक्तिर्कुर्वतः पुंसः पुत्रकलत्रादिलक्षणा माया संसारे हेतुर्न स्यादतएतत्पुराणकरणं विज्ञापनीयमिति भावेनाह मायामिति अमुण्येश्वरस्य जगत्सृष्ट्वा दिलक्षणं मायां माहात्म्यं सद्गुरुमुखाच्छ्रुत्वा मनन
 पूर्वकं संक्षिप्येभ्यो वर्णयतः तथा तां मायां श्रद्धयानुमोदतोऽनुमोदमानस्य तथा व्याख्यानाद्यशक्त्या शृण्वतो यावज्जीवं श्रवणे कपरायणस्य पुंसः आत्मानो मायाया बंधकशक्त्या न मुह्यति अहंकारममका
 राभ्यां न भ्रमतीत्यतः सर्वसज्जनपुरुषार्थकारणं भागवतकरणविज्ञापनमिति भावः । अमुण्येश्वरस्येति संध्यकरणेनास्य भागवतस्य वेदसाम्बन्धं सूचयति यद्वा ईश्वरशब्देन शिवो नोच्यते तद्विलक्षणशील ईल
 क्ष्मीस्तस्या ईश्वरो नारायण इति द्योतयति अत्र सर्वगर्णदीर्घत्वमनुसंधेयमिति ५५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अस्मिन्नध्याये परीक्षितभागवतपुराण
 प्रतिपाद्यं शुक्रं पृच्छति तत्र प्रथमं नारदेन विरिञ्चाज्ञापालनं कथमकारातिभावेन पृच्छति ब्रह्मणेति भगुणस्य नित्यनिर्मुक्तसत्त्वादिगुणस्य सर्वप्रधानस्येति वा गुणाख्यानादित्यादर्थे सप्तमी व्यासादन्यस्मैयस्मै
 १ नारदव्याससंवादानंतरं व्यासमुखि विगलित भागवतोक्तहरिकथाप्रथममेव मदभीष्टमिति दीमेव तत्त्वं वेदिति मिच्छामीत्युक्तमिति भावेनाह हरेरिति २

*****

यथाप्रथितश्रुतगुणोपसंहारपूर्वकानिःसर्गमनःकृष्णोनिवेश्याहमिदं कलेवरं तथैव प्रथमं ३ अवाणादनदफलस्यादित्याह गृणतइति ४ ततःशक्तप्राह प्राविष्टइति ५ सत्फलमाह धौतात्प्रोति पायःपथिकःस्वशरणंस्वहृदं । शरणं गृहरक्षितोऽस्ति ६ इत्थंभागवतार्थकथनश्रवणादेःपुरुषार्थहेतुत्वमुक्तस्वास्वतश्चिद्व्याख्यास्यदेहस्यदेहसंबंधहेतुपृच्छति यदिति अधातुमतः स्वतःप्रकृत्यादिधातुसंबंधरहितस्यनित्यस्यजीवस्यास्यधातुभिःप्रकृत्यादिभिर्हारादानकारणैःदेहारंभोस्तीतिपत्तिकपटच्छया केवलेश्वरच्छया निमित्तभूतयोतान्येनहेतुनाकर्मणात्रहरीच्छैवहेतुस्तावि नाहेतवंतरमप्यस्तीतिप्रश्नतात्पर्यं भवंतस्तदेतद्यथायथावज्जानेततदस्माकंबदंत्वतिशेषः धातुभिर्नित्ययोगोनास्तीत्यध्यातुमतइत्युक्तं । धातुर्वातादिशब्दादिगैरिकादित्वगादिषु । महामूर्तेर्ष्वदिषुशब्द योनिस्वभावयोरित्यभिधानम् ७ पुराणाधिकारिलब्धयेजीवानांबंधहेतुपृष्ट्वाश्रुतार्थमनुवदति आसीदिति आदौमहाप्रलयेश्रीसापतयाशयानस्यतस्यनारायणस्यसिद्धोःपरमपुरुषतयावतीर्धतत्त्वसृष्टिपू कमंडंल्लुप्त्युत्तैस्तत्त्वैःसहादोदंप्रविश्यादोदिपेशेषपर्यंकेशयानस्यतस्योदरालोकसंस्थानलक्षणंचतुर्देशभुवनसंभिवेशरूपंपञ्चमासीत् सएवांडांतर्वैराजाख्योऽवतीर्णइतियावत् अयंपुरुषोऽकोशःपुरुषाकारभ गवद्रूपेणअधिष्ठितत्वात्पुरुषइत्युच्यते पातालादिभिरियत्तावयवैरियत्तावच्छिन्नावयवैर्यावान्ययावत्परिमाणः असावपिपैराजोविष्णवाख्यस्तावार्तावत्परिमाणइतिप्रोक्तस्तथावयवक्षानिवतदंक्षस्थितत्वा

प्रथमस्वमहाभागयथाहमस्मिच्छात्मनि ॥ कृष्णेनिवेशयानिःसंगंमनस्यक्षयेकलेवरम् ३ शृण्वतःश्रद्धयानित्यंगुणतश्चस्वचेष्टितम् ॥ कालेनानतिदीर्घेणभ गवान्विशतेहृदि ४ प्रविष्टःकर्णरंध्रेणस्वानाभावसरोरुहम् ॥ धुनोतिशमलंकृष्णःसलिलस्ययथाशरत् ५ धौतात्मापुरुषःकृष्णपादमूलंनमुंचति ॥ मु क्तसर्वपरिक्लेशःपांथःस्वशरणंयथा ६ यदधातुमतोब्रह्मन्देहारंभोस्यधातुभिः ॥ यहच्छयाहेतुनावाभवंतोजानतेयथा ७ आसीद्यदुदरात्पद्मंलोकसंस्थान लक्षणम् ॥ यावानयंवैपुरुषइयत्तावयवैःपृथक् ॥ तावानसावितिप्रोक्तस्तथावयववानिव ८ अजःसृजतिभूतानिभूतात्मायदनुग्रहात् ॥ ददृशेयेनतद्ह पंनाभिपद्मसमुद्रवः ९ सचापियत्रपुरुषोविश्वस्थित्युद्रवाप्ययः ॥ मुक्त्वात्ममायांमायेशःशेतेसर्वगुणाश्रयः १० पुरुषावयवैर्लोकाःसपाळाःपूर्वकल्पि ताः ॥ लोकैरमुष्यावयवाःसपालैरितिथुश्रुम ११

चद्विभ्रत्वेपितथातादृशावयववानिवप्रोक्तइत्यन्यः वाइत्यनेनप्रोक्तार्थस्यप्रमाणप्राप्तिद्विअयमाध्यात्मिकःक्षिरःपाण्यादिमानस्मदादिदेहःपृथगियत्तावयवैर्यावत्परिमाणोऽसावधिदैवकोवि राट्देहोपि ताव त्परिमाणइत्यपठ्याख्यानस्यपाषेहेतुत्वंचसूचयति । समुच्चयैवैवपाषेवाक्यारंभप्राप्तिद्वयोरिति ८ आसीद्यदुदरादित्युक्तभगवद्रूपदर्शनप्रकारंतदवस्थितिप्रदेशंचपृच्छतिअजइति भूतात्मास्वसृष्टवत्तत्कार्य व्यापीसर्वविलक्षणाद्विष्णोर्जातत्वादजोब्रह्मा भूतान्यहंकारादिजीवांस्तदभिमन्वमानानिचतत्त्वामिसृजति सृष्टिरपिनस्वातंत्र्यादित्युक्तं यदनुग्रहादिति पाद्वकल्पेचनाभिपन्नभवोर्विरचःस्वकारणपञ्च नाभंदिदृष्टुर्भूतप्रकारेणतद्भूतदृष्टोतस्यास्योत्तरत्रान्वयः ९ विश्वस्यस्थित्युद्रवाप्ययाःपस्मात्सतथोक्तःलक्ष्म्याईशःज्ञानानंदादिसर्वगुणानामाश्रयः सृष्ट्यादौगुणभूतानांब्रह्मादीनामाश्रयोवा पुरुषः पुरुषाकारवान्स्पृशनाभ आत्ममायां स्वेच्छाधीनांबंधकशक्तिसुक्त्वातत्प्रवर्तकत्वंविरम्यमुक्तप्रवर्तकत्वेनयत्रयस्मिन्लोकेशेते १० अधुनापुनरपिश्रुतार्थमनुवदति पुरुषेतिअंडस्थितस्यवैराजाख्य स्यपुरुषस्यहरेर्निजावयवैःसपाळांद्वादिलोकपालैःसहिताःपातालावयवाःपूर्वकल्पिताःप्रथमंसृष्टाःपातालादिलोकैरमुष्यवैराजस्यहरेर्बोद्धावयवाःकल्पिताः प्रतिमात्मकब्रह्मांहावयवैःकृताइत्यन्यः सपालैर्लोकैरमुष्यावयवाःप्रतिमावत्संकल्पिताइतिवा ११

*****

श्रुतार्थमनूद्याधुनाप्रस्तुतपुराणार्थपृच्छति यावानित्यादिना कल्पो ब्रह्मकल्पः द्विपराधोऽख्यः ब्रह्मणो दिनं वा यावान्मावत्परिमितः । विकल्पो मन्वादि कालो वाराहादिर्वा भूतो भव्यो भविति शब्दोऽपि स्मिन्सतथोक्तः अतीतानागतवर्तमानाख्य इत्यर्थः यथायथार्थतया नुमीयते ज्ञायते । कथं वाऽऽयुषो मानं प्रमाणं च येन कालेन कृतं सकालः १२ अर्णवीपरममहत्परिमिता कालस्य गतिः सापि कथं लक्ष्यते कर्मगतयः कर्मफलानिन्यादतीः कति संख्या नित्यादृशीः कीदृशानि १३ यस्मिन्कस्मिन्जीविकिं कर्म समवायः यथा कथं येन केन सकर्म समवाय उपगृह्यते कर्म समवाय कर्ता किं सत्त्वादिगुणानां परिमाणं गुणानां शब्दादीनां गुणानामाकाशादीनामिति व्याख्या ननु युक्तं परिमाणानुक्तैः देवासुरेभ्यो मघवानित्यादिनोक्तैश्चान्यत्र १४ भूपातालादीनां च परिमाणं एतानि भूम्यादीनि ओकांसि येषां तितथातेषां संभवमुत्पात्तं च १५ बाह्याभ्यन्तरे च वर्तमानस्य वस्तुनो हरेः परमाण्वादिपरममहदं तानां रूपाणां च परिमाणं सत एवेत्यादिनावश्यक्यमाणत्वात् महतां मरीचिकर्दमादीनामनुचरितवर्णानामाश्रमाणां विशेषतो निर्णयम् १६ यदाश्चर्यं तममन्येषां भित्तिशेषः हरेरवतारा नुचरितं तच्च कतियुगानि युगमानं वैरियत्तया परिच्छेदः अनुयुगं यो योधर्मस्तं च १७ साधारणो धर्मो जातिमात्रप्रयुक्तः अहंसादिलक्षणो योधर्मो विशेषसाहितः यादृशः कीदृशः श्रेणीनां गणरक्षकाणां धर्मो युद्धेषूच्चते राजर्षीणां प्रियव्रतादीनां कृच्छ्रण्वपस्सुजीवताम् १८ तत्त्वानां महदादीनां परि

यावान्कल्पो विकल्पो वा यावाकालो नुमीयते ॥ भूतमव्ययमवच्छब्द आयुर्मनंचयत्कृतम् १२ कालस्यानुगतियं तुलक्ष्यते ण्वीमहत्त्यपि ॥ यावतीः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तम १३ यस्मिन्कर्म समवायो यथा येनोपगृह्यते ॥ गुणानां गुणानां चैव परिमाणं सुविस्तरम् १४ भूपातालककुब्जयोमग्रहनक्षत्रभूभृताम् ॥ सति स मुद्रद्वीपानां संभवंचैतदोक्तसाम् १५ प्रमाणमंडकोशस्य बाह्याभ्यन्तरे वस्तुनः ॥ महतां चानुचरितं वर्णाश्रमविनिर्णयम् १६ अवतारा नुचरितं यदाश्चर्यं तमं हरेः ॥ युगानि युगमानं च धर्मो यश्च युगे युगे १७ नृणां साधारणो धर्मः स विशेषश्च यादृशः ॥ श्रेणीनां राजर्षीणां च धर्मः कृच्छ्रेषु जीवताम् १८ तत्त्वानां परि संख्या नं लक्षणं हेतुलक्षणम् ॥ पुरुषाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्य च १९ योगेश्वरैश्चर्यगतिर्लिंगभंगं च योगिनाम् ॥ वेदोपवेदधर्माणां मिहिहासपुराणयोः २० संभवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रति संक्रमः ॥ इष्टापूर्तस्य काम्यानां त्रिवर्गस्य च योगिविधिः २१ योगानुशासिनां सर्गः पाखंडस्य च संभवः ॥ आत्मनो बंधमोक्षौ च व्यवस्थानं स्वरूपतः २२ यथात्मतंत्रो भगवान्विक्रीडत्यात्ममायया ॥ विसृज्य च यथा मायामुद्रास्ते साक्षिवा द्विभुः २३

ख्यानं सामान्यविशेषसंख्या तेषां लक्षणं व्यावर्तकधर्म हेतोः कारणस्य ब्रह्मणो लक्षणं स्वरूपं पुरुषस्य विष्णोः आध्यात्मिकस्य परमात्मसंबन्धि नोपमादियोगस्य भाक्तियोगस्य च विधिः तच्च १९ योगेश्वरैश्चर्यगतिर्योगेश्वराणामिति माद्यैश्चर्यं प्राप्तिं तेषां स्वरूपं च योगिनां यमादियोगाभ्याससिद्धानां वेदां तादृशाह्वाभ्याससिद्धानां च योगतो लिंगभंगं संक्षमशरीरनाशकप्रकारं । स्थिरं सुखं चेत्यादिनोक्तो योऽनेनैवेदेव कथासुधाया इत्यादिपश्चाच्च । ऋगादिवेदानामयुर्वेदाद्युपवेदानां विदादिविहितवर्णाश्रमधर्माणां च यः संभव उद्धारादिस्तं च इतिहासपुराणयोः संभव उत्पत्तिः २० विक्रमो विविधचरित्रलक्षणः प्रति संक्रमः संहारः इष्टस्य योगादेः पूर्वस्य वापीकूपादेः काम्यानां कारीर्यादीनां त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामलक्षणस्य २१ प्रकृतावनुशयनादनुशासिनाः संसारिणस्तेषां सर्गादेः परिभ्रष्टानां स्वभाववा आत्मनो जीवस्य मोक्षविशिनष्टि व्यवस्थानमिति यद्वा तारतम्येनावस्थानम् २२ आत्मतंत्रो भगवानात्ममायया स्वेच्छया चित्प्रकृत्या च जगत्पृच्छादिना यथा येन प्रकारेण विक्रीडति द्विविधा तममायास्ति स्वरूपभूता तद्वशाचेति तत्र तद्वशाजीवं संसारयन् । स्वरूपभूतया भक्त्यादिसाधनसंपन्नं साधयन् सुखेन रमयन् पुनस्तद्वशबंधकशक्तिविषयसाक्षिरूपपुरुषवद्विर्लेपो

यथोदास्ते प्रकृतिमुक्त्वातिष्ठति । द्वेधाचात्ममायातद्भातद्वशाच्चित्तद्वशासंसारयोतिस्वरूपयाविमोचयत्युदास्तेऽयादिश्रुतेर्नानिर्वाच्यामायात्रोच्यते २१ प्रश्नराशिमुपसहरातं सवामातं चशब्दादन्य
दपृष्ठं चयदनुपूर्वशः पूर्ववक्तव्यमिति प्रतीयते तत्क्रमेण उदाहर्तुमर्हसीति प्रपञ्चायेत्यनेन आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनं । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोमृत्ववरणं तथा । आत्मतर्पणकार्येणैषां विधाशरणा
गतिरित्युक्तमर्थमात्मनः सूचयति । महामुने इत्यनेन शुकस्य स्वप्रतिवचनसामर्थ्यसद्भावं सूचयति २४ सर्वज्ञस्यापिकेनचित्त्रिभिस्तेनान्यथावचनं संभाव्यत इति मंदमत्याशं कां पारिहरति अत्रेति यथात्मभूः पर
मात्मन उत्पन्नः परमेष्ठी सर्वजीवोत्तमो ब्रह्मा सर्वजनानां सर्वशास्त्रेषु प्रमाणं सम्यक् वक्तव्यत्वेनाप्ततमस्तथाव्यासपुत्रो भवानप्यत्रास्मदर्थे प्रमाणं हियस्मात्तस्मादुक्तं युक्तिमिति एतदेवोपादयति अपरइति अपरे
न्येपूर्वेषां परीच्यादीनामपि पूर्वजैर्ब्रह्मभावादिभिः कृतं शास्त्रार्थमनुतिष्ठति हिमसिद्धं यद्यदाचरति श्रेष्ठइत्यादौ अनेनापरेऽनुतिष्ठतीति तस्मात्तस्मात्परमेष्ठी प्रमाणमतो भवानप्यत्र प्रमाणमिति वाक्यार्थ उक्तो भव
तीति २५ अनश्रुतस्तत्त्वमन आदौ द्विषदौ बिलयादस्मदुक्तावधारणा शक्तेररण्यरोदनवद्वच्यार्थमापद्यत इति तत्राह नमइति न परायंति नमृतप्रयाभावंति अशनादप्यतिबलहेतुरसायनपानादित्याह पिबत
इति अच्युतकथापीयूषं २६ सूतस्तावन्मुनि संसदि राज्ञापृष्टः शुकः किं प्रावोचति शौनकादिमुनीनां मानसोऽंशं कां पारिहरति सइति मुनि संसदि विष्णुरातेन विष्णुदत्तेन परीक्षितासतां ब्रह्मादीनां पत्युर्हरेः कथा
यामित्युपासं त्रितः सत्कृत्य व्याख्यातुं व्यापारितोऽस्त एव भृशं प्रीतो ब्रह्मरातः शुको भागवतं नाम पुराणं तत्प्रश्रोत्तरत्वेनाहोत्यन्ययः बालोऽपि स गुरुत्वेन मुनिभ्यो ब्रह्मणा यतः । दत्तो तो ब्रह्मरातेति तानामवैयासिके

सर्वमेतच्च भगवन्पृच्छतो मेनुपूर्वशः ॥ तत्त्वतो हं स्युदाहर्तुं प्रपन्नाय महामुने २४ अत्र प्रमाणं हि भवान्परमेष्ठी यथात्मभूः ॥ अपरे ह्यनुतिष्ठति पूर्वेषां पूर्वजैः कृ
तम् २५ न मेऽसवः परायंति ब्रह्मन्न शननादमी ॥ पिबतोऽच्युतपीयूषं त्वद्वाक्याद्विविंनिःसृतम् २६ ॥ सूत उवाच ॥ स उपामं त्रितो राज्ञा कथायां भित्स
रपतेः ॥ ब्रह्मरातो भृशं प्रीतो विष्णुरातेन संसदि २७ आह भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ॥ ब्रह्मणे भगवत्प्रोक्तं ब्रह्म कल्प उपागते २८ यद्यत्परीक्षिदृषभः
पांडूनामनुपृच्छति ॥ आनुपूर्व्येण तत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे २९ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ आ
त्ममायामृते राजन्परस्यानुभवात्मनः ॥ न घटे तार्थसंबंधः स्वप्ने द्रष्टु रिवंजसा १

रभूत् इति वचनात् शुकस्य ब्रह्मरातत्वं नान्यस्येति २७ आप्तिमूलत्वं माह ब्रह्मण इति अतीतब्रह्म प्रलयानंतरं ब्रह्म कल्पे ब्रह्मांतरोत्पत्ति निमित्ते प्रोक्षसति स्वपुत्राय ब्रह्मणे भगवतानारायणे नमो कथामोहति शेषः
२८ परीक्षितप्रश्नप्रतिवचनतया शुकोक्तमुतान्यद्यत्किंचिदिति संकां पारिहर्तुमाह यद्यदिति २९ ॥ इति श्रीभागवतमहा ० द्वितीयस्कंधे विजयव्रजकृतटीकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ चतुर्मुखस्य भगवदनुग्रहेण त
ल्लोकदर्शनं तेन विनाभूतं तत्स्वरूपदर्शनं प्रकृतिजीवयोस्तदधीनत्वं प्रकृतिजीवयोस्तदधीनत्वं साहरोक्तं न्येत्यस्मिन्नब्रह्मणे प्रतिपाद्यते तत्रादौ यदथातुमत इत्यस्योत्तरं वां कि
आत्ममाया इति परस्य धातुशब्दवाच्यार्थेभ्यः प्रकृत्यादिभ्योऽप्यतिरिक्तस्यानुभवात्मनोऽज्ञानात्मनोऽत एव स्वतोऽशरीरस्य जीवस्यात्ममायां हरेरिच्छां तदधीनां सत्त्वादिगुणरूपां प्रकृतिं च कृते विना अर्थसंब
धेऽदिहोऽसंबंधो न घटेत यथा स्वप्ने करितुरगादिपदार्थानां द्रष्टुर्जीवस्य भगवदिच्छानियतैर्वासनोद्धाधैर्कैरजस्तमोर्वाक्ते स्वाप्नपदार्थसंबंधः करितुरगादिदर्शनं न युज्यते तस्माददेहस्य जिवस्य देहसंबन्धेन भवादे
च्छाप्रथमहेतुः द्वितीयास्वगुणैः सह प्रकृतिरित्युत्तरम् । अंजसेत्यनेन अशरीरस्य जीवस्य शरीरोत्पत्तिकारणम् । ईश्वरेच्छा मायामिकी तां विना न हि किंचेन त्यादि प्रमाणं सूचयति । यद्वांजसेदमेव तत्त्वम् । स्व
प्रस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्यत्वात् सत्यस्य तदयोगात् प्राघटितघटनापटीपस्य निर्वच्यलक्षणा मायोच्यते किंत्वांश्वरेच्छैव सूचकश्चाहि श्रुतेरावक्षते च तद्विदइति सूत्राच्चेति अंजसात्वरिते तत्त्वइति यादवः १

नन्वशरीरस्य जीवस्य भगवदिच्छानियतैः प्रकृतेर्गुणैर्देहारंभः कथमत्राह
 बहुरूप इति ईशेच्छयानादित एवास्याः प्रकृतेर्गुणेषु मृद्वदतिवत् गुणकार्येषु देहिन्द्रियेषु चरममाणः सत्त्वादिगुणात्मकालिङ्गशरीरब
 द्धतया वर्तमानः स्थितिकाले महदहंकारादिपञ्चभूतोपादानकत्वेन मानुषदेवामुशरीरादिवहुरूपत्वेन बहुरूपतया विकृतया प्रकृत्या सह स्वयमविकृतोऽपि तदभिमानाद्विकृतत्वेनात्मानं च मन्यमानो बहुरूप इवमा
 नुषादिरूप इवाभाति अहंमनुष्यो देव इत्यस्यात्मानं मन्यते देहैर्देहिन्द्रियेषु त्रिगुणसंघातजयाहंमत्याहंमोतिमन्यते चेत्पर्यः तदुक्तं तेषां संपातजोभावो ममाहमित्यामतिरिति तस्मात्प्रकृत्यैव पुमान्मानुषादि
 विकारया मानुषादिरिवाभाति नित्यं चैतन्यरूपवानिति च तस्माद्वीशेच्छयानियतत्रिगुणात्मकालिङ्गशरीरेऽहंमानात्तन्मूलतया धातुभिर्देहारंभोयुक्तइति भावः २ एवं बंधप्रकारमुक्तातोऽधुना जीवस्य
 मुक्तिप्रकारमाह यहीति च शब्द एवार्थे यहीदयं जीवो विराग्यादिसाधनसामग्र्या समुत्पन्न भगवज्ज्ञानेनापरोक्षितनिजस्वरूपः कालप्रकृत्योः परस्मिन्विलक्षणे तच्छाक्तिसंसर्गरहितेस्वेमहित्वे स
 च्छिदानंदलक्षणस्वरूपे रमते चाव्यवधानेन रमत्येव स्वस्वरूपे तदागतसंमोहो निरस्ता विद्यातत्कार्ये । उभयवार्धक्याद्यापादकांमार्यादेहारंभहेतुभूतां च तन्मूलं संसारं त्यक्त्वेति यावत् उदास्ते उत्कृष्टो वर्तते
 नीचत्वापादकात्संसारान्मुक्तो भवतीत्यर्थः तदुक्तं यदास्वरूपं जानाति कालप्रकृतिवर्जितं । वासुदेवप्रसादेन तदामुक्तो भवत्यस्य अनेन सा गुण्यं त्यक्त्वौ न गुण्यमाप्नोतीत्यप्यव्याख्यानमपास्तं तत्र प्र
 माणाभावादिति ३ अत्रापि किंप्रमाणमित्याशंक्य भगवदुक्तं भागवतं श्रैतादृशमोक्षप्रमाणमित्याह आत्मनः परमात्मनो जीवस्य वायत्तत्त्वमनारोपितं सा च्छिदानंदलक्षणरूपं तं स्थाविशुद्धयर्थं निर्दोषत्वे

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ॥ रममाणो गुणेष्वस्याममाहमिति मन्यते २ यर्हि चायं महित्वेस्वे परस्मिन्कालमाययोः ॥ रमते गतसंमोहस्य कत्वो
 दास्ते तदोभयम् ३ आत्मतत्त्वविशुद्धयर्थं यदाह भगवानृतम् ॥ ब्रह्मणे दर्शयद्द्रूपमव्यलीकव्रतादृतः ४ स आदिदेवो भजतां परो गुरुः स्वाधिष्य मास्थायासि सु
 क्षयैक्षत ॥ तां नाध्यगच्छद्द्रुशमंत्रं संमतां प्रपंच निर्माणविधिर्यया भवेत् ५ संचितयन् द्यक्षरमेकदा भस्युपाशृणोद्विर्गदितं वचो विभुः ॥ स्पशेष्णु तत्षोडशमे
 कविंशं निष्कचनानां नृपयद्वनं विदुः ६ निशम्य तद्वृद्धक्षयादिशो विलोक्य तत्रान्यदपश्यमानः ॥ स्वाधिष्य मास्थाया विभुशयतद्वितं तपस्युपादि
 ष्टद्ववादधे मनः ७

न निश्चयार्थं मनुभवा र्थाव्यासो भवान्यद्भागवतं पुराणमाह तद्वतं यथोक्तं मुक्तिसाधनं ज्ञानसाधनं शास्त्रं नव्यामोहेकमतो भगवदुक्तत्वेनोक्तमुक्तौ प्रमाणत्वात् त्वत्प्रश्नानामुत्तरत्वेन वदिष्यामीति शेष इत्यर्थः
 प्रथमं तावत्पात्रकल्पं विवक्षुर्दक्षेयेन तद्रूपमिति प्रश्नं प्रतिवक्ति ब्रह्मण इति अव्यलीकेन प्रियत्वेन प्रसन्नताहेतुना व्रतेन भाक्तिलक्षणेनादृतोऽर्चितः सहरिः स्वनाभिपद्मादुत्पन्नापब्रह्मणे चतुर्मुखाय रूपमदर्शयान्निज
 भित्तिशेष इत्यन्वयः ४ एतदेव विवृणोति स इति भजतां सनकादीनां । स्वाधिष्यन्नाभिकर्णिकास्थानमैक्षतां चितयत् यदा दृशा अत्र प्रपंच निर्माणे ५ ततः किमत्राह संचितयन्निति कथं नुस्त्राष्टिविषयादृष्टिः
 स्यादिति संचितयन् विभुर्ब्रह्माद्वेक्षरेयस्मिंस्तत्तद्वचक्षरं वचः अक्षरयोः स्वरूपं लभयति स्पशेष्ण्विति ककारादिमकारातेषु स्पशेष्णु तत्षोडशमक्षरं तकारः । एकविंशं प्रकारस्तद्रूपं च इति यावत् तद्वाच्यं स्पष्टं
 लक्षयति निष्कचनानां परमहंसानां यद्वनं विदुस्तद्वाच्यं वचनं तपोलक्षणमित्यर्थः कादयो मावसानाः स्पर्शाः ६ किमनेन निरणायीति तत्राह निशम्येति ब्रह्मातद्वचो निशम्य श्रुत्वा येनैतद्वच उक्तं तद्व
 कृदिदक्षयादृशो विलोक्य तत्र तत्सुदिक्षु अन्यदपश्यमानः पञ्चनालनाडोभिराविश्यान्विष्याद्दृष्ट्वा स्वाधिष्यन्पञ्चमेवास्थाया स्य तद्वचस्तच्छ्रुतं वचः आत्मनोहितं हितसाधनं विभुशयं हंमज्जनकेन प्रपंच
 निर्माणोपायेतवतपोनपर्येतत्तस्मात्पुनस्त्वया तपःकर्तव्यं तपेति वा तपस्युपादिष्टाज्ञाज्ञोऽस्मीति वालोच्य तपसीव तपस्येव मनः आदध इत्यन्वयः ७

१ यत्तदित्यादयःशब्दाःपञ्चम्यन्ताःप्रकीर्तिताइतितात्पर्यानुसारेणव्याख्यानम् ।

पाभिधेलोकेमुक्तसभामध्येमुक्तैः सेव्यमानमात्मनो बंधकशक्तिप्रवर्तनं विरम्य मुक्तप्रवर्तकत्वेन शयानं लक्ष्मीकांतं दर्शयन्वयः अनेन मुक्तत्वात्ममायामित्यस्य परिहारोऽप्युक्तो भवति मुक्तश्च पार्षदैः पूर्वब्रह्माद्यैश्चैव संयुतं । ब्रह्मादर्शतपसाभगवंतं हरिं प्रभुमित्यनेन ब्रह्मासुगुणं ब्रह्मादर्शेत्येतन्निरस्तं । सतः शोधनस्य भावः सत्त्वं तेन युक्ताः सात्त्वतास्तेषां सात्त्वतां पातितं दुक्तं सत्त्वं तु शोभनत्वं स्यात्तद्युक्ताः सात्त्वतामता इति १४ विभुं सर्वगतमिति अनेन परिच्छिन्नरूपमत्रोच्यत इति निरस्तं विभुः सर्वगते पत्यौ चंद्राविकुबेरयोरिति दृगासवैः नेत्राभ्यां या निदर्शनानि तान्येवामृतानि तैः दृक्स्त्री स्यादर्शने बुद्धौ नेत्रे द्रष्टुरिति त्रिष्विति । प्रसवेन हासेनारुणाभ्यां साहितमानं नयस्य सतथा तम् १५ किरिटिनकुंडलिनमित्यस्य इन्द्रप्रत्ययस्य मनुवादि त्वादयमिति त्वयो गार्थः । भूमानिदाप्रशंसासु नित्ययोगेति शायने । संसर्गोऽस्ति विवक्षायां भवति मनुवादय इति वचनात् । वक्षसि स्थितया लक्षितमित्येतल्लक्षणं हरेरेवेत्याभिप्रायेणोक्तं नारायणत्वनिर्णयाय लक्षणं गतरमाह वृत्तमिति चतुःषोडशपंचशक्तिभिर्वृतं इच्छाज्ञानाक्रियाबलाख्याभिः प्रह्लासित्येव शानानुग्रहाख्याभिः आत्मांतरात्मापरमात्माज्ञानात्माख्यायिनीव्योमरूपिण्यनंताणि मामहिमालाघिप्राप्तिप्रकाशोऽस्ति त्वप्राकाशम्याख्याभिः षोडशशक्तिभिश्च वृतं । वासुदेवादिदामोदरांताभिः षोडशशक्तिभिश्च वृतं । तथा पंचांगाभिधाभिर्विमलैः कर्षिणीज्ञानाक्रियायोगवशित्वाख्याभिः पंचशक्तिभिश्च परिवृतं । मोचिकाचैव सूक्ष्माच तथा सूक्ष्मापरा मृता । ज्ञानामृताप्यायिनीव्योमरूपिणी । अनंतचैव संभोक्ता मोचिकाद्याश्च शक्तयः । इति वायुभोक्ते । इच्छाद्या मोचिकाद्याश्च शक्तयः १६ युक्तमित्यनेन स्वरूपभूतान भवतीति नाशं

सुनंदनं प्रबलाहं गादिभिः स्वपार्षदमुखैः परिसेवितं विभुम् ॥ भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवैः प्रसन्नहासारुणलोचनानम् १५ किरिटिनकुंडलिनं चतुर्भुजं पतिं शुंकं वक्षसिलक्षितं श्रिया ॥ अर्धहृणीयासनमास्थितं विभुं वृतं चतुःषोडशपंचशक्तिभिः १६ युक्तं भगैः स्वैरितरत्रचाधुवैः स्वएव धाम नरममाणमीश्वरम् ॥ तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुतांतरोदृष्यतनुः प्रेमभराश्रुलोचनः १७ ननामपादांबुजमस्य विश्वमृक्यत्पारमहंस्येन पथाधिगम्यते १८ तं प्रीयमाणं समुपस्थितं कविं प्रजाविसर्गे निजशासनार्हणम् ॥ बभाष ईषां स्मृतशोचिषा गिराप्रियः प्रियं प्रीतमनाः करे स्पृशन् ॥ १९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वया हंतोषितः सम्यग्देवगर्भसि सुक्षया ॥ चिरं भृतेन तपसा दुस्तोषः कूटयोगिनाम् २० वरं वरय भद्रं ते वरं शंसाभिवांछितम् ॥ सर्वश्रेयः परिश्रामः पुंसां महर्शनावधिः ॥ २१ ॥

कनीयं योगशब्दस्य संबन्धेन वृत्तेः तत्स्वरूपाश्च शक्तय इति च इतरत्र पुरुषांतरेष्वधुवैरित्यैः स्वैः स्वरूपैर्भगैरैश्वर्यादिभिश्च युक्तं । स्वएव धाम नरममाणं नान्यत्रेत्येव शब्दार्थः ब्रह्मैव विधमीश्वरं दर्शयितुं पूर्वब्रह्मत्वः तस्य हरेर्दर्शनादुद्भूतेनाह्लादेन परिप्लुतमाद्रीभूतमांतरं यस्य स तथा दृष्टं तीरोमां वं कुर्वती तनुयं स तथा प्रेमभरेणाश्रुपूर्णे लोचने यस्य स तथा १७ यत्पादांबुजं पारमहंस्येन पथमहंसं संबधिना पथाज्ञानमार्गेणाहिंसादिधर्मजन्येनाधिगम्यते ज्ञायते १८ प्रीयमाणं हृष्यंतं कविं ब्रह्माणं आदिकवय इत्युक्तेः । कविर्यः पुत्रः स ईमाचिकेतैति श्रुतेश्च । ईषद्वभाषे इत्यनेन शब्दतो लपत्वमर्थतो गुरुत्वं द्योत्यते । प्रकृत्यामितभाषिण इति वचनात् । करे स्पृशन्नेति तद्विराणां प्रसन्नत्वं किं वक्तव्यमित्यर्थः १९ आंतरं भद्रं करणं प्रीतिवाचोद्वलयति त्वयेति किं धनादिनेत्यत उक्तं तपसेति किमर्थेनेत्यत उक्तं सिद्धं भवेति । अनुगचितां गोपांगेन इत्यत उक्तं चिरमिति अहं न तपोमात्रेण तुष्पांमिं कुत्वा दृशानामधिकारिणा भवेति भावेनाह दुस्तोष इति २० स्वतुष्टिफलमाह वरमिति पुंसां सर्वश्रेयः परिश्रामः तप आदिसर्वकल्याणानां पारिश्रामः परिपाको महर्शनावधिर्मद्विषयावलोक एवावधिः पर्यवसानं यस्य स तथा महर्शने मेव सर्वश्रेयसां फलमिति यतोऽतो महर्शनाख्य सर्वश्रेयः फलवांस्त्वमिष्टं मामप्यादा नीकृत्य वांछितं वरं वरयेत्यन्वयः ते तु भ्यं भद्रमस्त्वात् वरं शमित्यनेन पाचितं दातुं समर्थ इति द्योतयति २१

तपसःकर्तव्यत्वश्रद्धापयति यनीषितति यत्तद्व्यक्षरतपसां तैव च उपश्रुत्यरहासग्रहणालाचनरूपपरमतपरस्वचकथकृतवान्
मादोमहिमेत्यन्वयः २२ तपसःस्वमनीषितत्वंकथयति प्रत्याशिषिति तत्रतदात्वापिकर्धविमोहितेइदं कर्तव्यमित्यजानतिस तिमयातपःकुर्वितप्रत्यादिष्टत्वायुदिशयोक्तं तस्मान्मनीषिततपइत्यन्वयः
त्वत्प्रसादजनकं तपएवेतिकुतोऽन्यत्किंनस्यादितितत्राह तपइति हृदयं प्रियं प्रियं हृदयमुद्रक्तं कर्तव्यमित्यभिधीयतइति । तदुपपादयति साक्षादिति अहंसाक्षात्तपस आत्माज्ञानात्मेतियस्मात् २३
तस्मादिदं तपसैवसृजामि । पदार्थविषयाशेषविशेषज्ञानाभावेतदनुपपत्तेः उपसंहरति वीर्यामिति वीर्यामाहात्म्यं । जडोपचितज्ञानत्वात्सुतरमितरेषां । इदं नुनाहंमतोऽनुस्तरिमित्यर्थः । कायकेशसा
ध्येनतपसासृष्ट्यादिकं केदरेरपि क्लेशित्वमापचयतइत्याशंका तपःप्रियं सदाविष्णोस्तपसैवाप्येतहरित्यादिनापरिहृतेतज्ज्ञानं साक्षादात्मावीर्याभितिकथनाच्च नाहिपूर्णानंदस्यहरेः क्लेशात्मकत्वंयुज्यते
सस्मात्तपःशब्देनज्ञानमेवोच्यतइत्यर्थः २४ वरमादास्यतोब्रह्मगोहारिप्रतिविज्ञापनप्रकारमाह भगवन्निजं भगवतावरंवरयेतिमां प्रतिपद्यदादिष्टतद्विदंवनंमन्ये तथाहि सर्वभूतानांहृदयगुहामध्यक्षोऽव
स्थितोभगवानप्रतिरुद्धेनाप्रतिहतेनज्ञानेनसर्वेषांचिकीर्षितंवेद हि यस्मात्तस्मान्मच्चिकीर्षितमपिवेन्येव २५ तथापिवरंवरयेतित्वदाज्ञाकर्तव्यतयावरंयाचइतिविज्ञापयति अथापीति नाथमानायायाव

मनीषितानुभावोऽग्रममलोकावलोकनम् ॥ यदुपश्रुत्यरहसिचकर्तपरमंतपः २२ प्रत्यादिष्टमयातत्रत्वयिकर्धविमोहिते ॥ तपोमेहृदयंसाक्षादात्माहं
तपसोऽनघ २३ सृजामितपसैवेदंग्रसामितपसापुनः ॥ विमर्षितपसाविश्वंवीर्यंमेदुस्तरंतपः २४ ब्रह्मोवाच ॥ भगवन्सर्वभूतानामध्यक्षोविस्थितो गुहाम्
॥ वेदह्यप्रतिरुद्धेनप्रज्ञानेनचिकीर्षितम् २५ अथापिनाथमानायनाथयनायितम् ॥ परावरेयथारूपेजानीयांतित्वरूपिणः २६ यथात्ममायायोगे
ननानाशक्त्युपबृंहितः ॥ विलुपन्निवसृजन्गृह्णन्विभ्रदात्मानमात्मना २७ क्रीडस्यमोघसंकल्पऊर्णनाभिर्यथोर्णते ॥ तथातद्विषयांधिहिमनीषांमयिमाधव
२८ भगवच्छिक्षितमहंकरवाणिह्यतंद्रितः ॥ नेहमानःप्रजासर्गबध्येयंयदनुग्रहात् २९ यावत्सखासख्युरिवेशेकृतःप्रजाविसर्गविभजामिभोजनम् ॥
अविक्लवस्तेपरिकर्मणिस्थितोमामेसमुन्नद्धमदोजमानिनः ३०

मानाय नाथितयाचितं त्वं न नाथयसमर्थय नाथनाध्याश्रोपतापैश्चर्यांशीःष्वितिधातुः । कोसौचिच्चीकृतोवरइतितत्राह परावरेति अरूपिणः प्राकृतरूपपरहितस्यतवचिदानंदाद्यात्मकवैराजाख्यं परं
रूपंसनवावरणांडाख्यमवरमपरंरूपमितिद्वेपरावररूपेयथायेनप्रकारेणज्मनीयांतथातद्विषयांमनीषांमयिधेहि आधेहीत्यन्वयः तुग्रब्देनतेचरूपेसत्येइत्यवधारयतिद्वेवावब्रह्मणोरूपइतिश्रुतिसिद्धत्वा
त् । अनेनकार्यकारणरूपेव्यावर्तयति २६ किंच यथोर्णनाभिलूताकीट ऊर्णामूर्णतेसृजतेविभर्त्तिच ऊर्णामंडलमध्येक्रीडति अथवात्मन्येवविलुपतितथात्ममायायोगेनस्वरूपेच्छायोगेनाऽवियोगिन्या
श्रियाचजगत्सृजन्नात्मना स्वभावेनात्मानमवतारंगृह्णन्विभ्रत्पालयत्तविलुपन् क्रीडासिच यथातथाचतद्विषयांमनीषांधेहीति नानाशक्त्युपबृंहितोऽमोघसंकल्पइत्याभ्यामूर्णनाभेहरेर्वोशिष्ट्यं दर्शयति
२७ २८ तादृशमनीषाप्रयोजनमाह भगवच्छिक्षितमिति यदनुग्रहाद्यस्यामनीषायाभानुकूल्येनग्रहणादंतद्रितोऽहं भगवताशिक्षितंकरवाण्ययदनुग्रहाच्चप्रजासर्गमीहमानः कुर्वोणो न बध्येयं तादृशी
मनीषा यस्यभगवतोनुग्रहाच्चनबध्येयंतेनभगवताशिक्षितमेवकरवाणीतिरंतरांतरार्थंनवा २९ इदानींविंशमूलंकारनाशंमार्थयेतइत्याह यावदिति ईशयथासखाराजादिःस्वोक्तकारिणःसख्युर्ज
नपदाद्यधिकारंददाति तथातेत्वयाप्रजाविसर्गंकृतोऽधिकृतोऽविक्लवस्त्वत्प्रसादैर्न्यहीनस्तेतवपरिकर्मणिजगत्सृष्ट्यादिशुश्रूषाकर्मणिस्थितोऽहंयावद्गुह्यादिप्रजानांत्वदाज्ञयात्वेवंपदं तवायंभोगइत्यादि

नैवेति गम्यतामित्यादि । अनेन कालत्रयेऽपि स्वतंत्रो हंत्वदादिकं सर्वमदधीनमेवेत्युक्तं भवति ३३ अस्वतंत्रस्य प्रकृत्यादेः स्वरूपमुपदिशतीत्याह अतर्थापिति यद्वस्तु आप्तकामस्य ममार्थप्रयोजनमृते सर्वत्र वेदादिषु प्रतीयेत यच्चात्मनि मयि बाधकं न प्रतीयेत न हींश्वरस्य जीवप्रकृतिभ्यामर्थो बाधश्च स्तः तत्प्रकृत्यादिवस्तु आत्मनः परमात्मनो मायां विद्यादित्यन्वयः । मायेति नैद्रजालमुच्यते । किंतु जीवप्रकृतौ एवेत्याह यथेति यथा यथार्थत्वेनैव स्वस्यैव प्रतीयमान आभासो मम प्रतिबिंबभूतो जीवो यथा यथार्थत्वेनैव तमोगलानि हेतुमूलप्रकृतिश्च मायेत्युच्यते । मुख्यतो विष्णुशक्तिर्हि मायाशब्देन भण्यते उपचारतस्तु प्रकृतिर्जीवैश्चैव हि भण्यत इति वचनात् एतदुक्तं भवति यथा छत्रधराद्यास्थ आपिरथिनो नोच्यंते तथा जीवप्रकृति कर्मकालाः सदा मायिवर्तमाना अपि जीवेन जीवनाभावात् प्रकृत्या बंधाभावात् कर्मणा फलाभावात् कालतः परिणामाभावाच्च मयि स्थिता इति नोच्यंते सर्वपरो स्थितमपि नैव तत्रेति भण्यत इत्यादेरिति ३४ भगवान्स्वव्याप्तिसोदाहरणमुपदिशतीत्याह यथा महंति पंचभूतानि उच्चावचेषु भूतेषु स्वकार्यशरीरेषु प्रविष्टा निवर्तते ततोऽप्यधिक्रव्याप्तिसद्भावात् तेष्वप्रविष्टानि च तथाहमप्यनंतदेशकालव्यापीतेषु भूतेषु प्रविष्टस्तेभ्यो बहिरपि स्थितत्वात् तेषु न प्रविष्टश्च यथा महंति भूतानि शरीरेषु बहिस्तथेत्यादेः ३५ उक्तव्याप्तिसफुटीकरणपूर्वकमुपदेशमुपसंहरति एतावदिति यद्वस्तु सर्वत्र सर्वदेशे सर्वदा सर्वस्मिन्काले चान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यवस्त्वन्वितानि न्वितदेशकालस्वरूपाभ्यां व्याप्तस्योदात्तावदेव मत्स्वरूपमात्मनः परमात्मनस्तच्च जिज्ञासुना त्वया जिज्ञास्यं विचार्य स्यादित्यन्वयः अनेन वस्त्वंतरसद्भावासद्भावप्राप्त्यामन्यव्यतिरेकाभ्यां सर्वदेशकालयोरेकप्रकारेण गुणक्रियाभिभवात्प्रामिति विचार्यो भिन्नमुक्तं भवति ३६

एतन्मतंसमातिष्ठपरमेणसमाधिना ॥ भवान्कल्पविकल्पेषुनविमुह्यतिकहिंचिव ३७ श्रीशुकउवाच ॥ संप्रदृश्यैवमजनोजनानांपरमेष्ठिनः ॥ पश्यत
स्तस्यतद्द्रूपमात्मनोन्यरुणद्धरिः ३८ अंतर्हितोद्विद्यार्थियहरयेविहितांजलिः ॥ सर्वभूतमयोविश्वंससर्जेंदसपूर्ववत् ३९ प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदानियमा
न्यमान् ॥ भद्रंप्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत्स्वार्थकाम्यया ४० तंनारदःप्रियतमोरिक्थादानामनुव्रतः ॥ शुश्रूषमाणःशीलेनप्रश्रयेणदमेनच ४१ मायांवि
विदिषुर्विष्णोर्मायेशस्यमहामुनिः ॥ महाभागवतोरान्जनिपतिरंपर्यतोषयत् ४२ तुष्टंनिशम्यपितरंलोकानांप्रापितामहम् ॥ देवर्षिःपरिपप्रच्छभवान्यन्मा
नुपृच्छति ४३ तस्माद्दंभागवतंपुराणंदशशलक्षणम् ॥ प्रोक्तंभगवताप्राहप्रीतःपुत्रायभूतकृत् ४४ नारदःप्राहमुनयेसरस्वत्यास्तटेनृप ॥ ध्यायतेब्रह्मपर
मंव्यासायामिततेजसे ४५ यदुताहंतव्यापृष्टोवैराजात्पुरुषादिदम् ॥ यथासीत्तदुपाख्यास्येप्रश्नानन्यांश्चकृत्तशः ४६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वि
यस्कंधेनवमोध्यायः ॥ ९ ॥

१ शृणोति नारदादिभ्यो मोहायैषांप्रासिद्धये इति शेषतापर्यं ।

अस्मिन्नध्यायेवैराजाख्यहरेः सकलजगत्सृष्टिः प्रपंच्यते तत्रादौ भागवतपुराणं दशलक्षणमित्युक्तं दशलक्षणानि कथयतीत्याह अत्रोति अत्र श्रीभागवते सर्गादिदशलक्षणा निप्रतिपाद्यं तद्विशेषः १ मुक्तामुक्तप्रपंचाधारस्य दक्षमस्य हरेर्माहात्म्यवर्णनस्यावश्योपेक्षितत्वात् सर्गादिनवानां वर्णनं क्रोपयुज्यत इति तत्राह दशमस्येति महात्मनो ब्रह्मादय इह पुराणे दशमस्याश्रयस्य विशुद्धयर्थं सर्गादिनवानां लक्षणं वर्णयतीत्यन्वयः अनेनार्थात् ब्रह्मज्ञानलब्ध्यर्थं त्विमुक्तं भवति अत्र किं प्रमाणमत्राह श्रुतेनेति अंजसामुख्यया वृत्त्यानंतं वेदार्थसंवादेनेत्यर्थः ब्रह्मणः सर्वगुणपूर्णत्वं सर्वोत्तमत्वादिज्ञानार्थत्वेन तदुपयोगात् लक्षणकथनं युक्तमिति भावः २ तत्र प्रथमं सर्गलक्षणं भूतेति सृष्टिकाले परब्रह्मणः सकाशाज्जाता ह्यवैभवात्तत्राप्रकाशमहत्त्वाद्दंकारद्वारा भूतमात्रे द्वियधियां पंचमहाभूतानां शब्दादितन्मात्राणां श्रोत्रादिदशोद्वियाणां धियो बुद्धेश्चां डपर्यंतं सगोडो ब्रह्मणस्तु यः १ विसर्गलक्षयति विसर्ग इति पौरुषो विसर्गः स्मृत इत्यन्वयः अंदांतर्गतं पुरुषनाम्नो हरेर्भूतानां यद्विधं जन्मसविसर्गः स्मृतः शाखांतरोक्त इति विशेषः तदुक्तं महदाद्यं डपर्यंतः सर्गोडो ब्रह्मणस्तु यः १ अनुसर्ग इति प्रोक्तः पौरुषश्चेति कथ्यते १ किंच पंचभूतसमूहेन जातः पौरुषः सर्ग इत्युच्यते अत्राप्युक्तैव स्मृतिः प्रमाणं पंचभूतसमूहेन जातः पुरुष उच्यते १ अंदांतर्हितजातानां नाजीवानां सात्त्विकादिस्वभावानां व्यक्तित्वे बुजीवेषु तैजसाप्यादि कार्यापेक्षया भूतानां बहुत्वात् भूयस्त्वात्तथा भूतानां काठिन्फादिस्वभावव्यंजनं कत्वेन कृतार्थत्वाज्जीवतत्त्वमेकस्माद्भूतसमूहाज्जातत्वादेकजमित्युच्यते ३ बहुत्वात्तत्र भूतानां तावत्त्वात्तत्त्वमेकजमिति विच ३ स्थानं लक्षयति स्थितिरिति वैकुण्ठस्य हरेर्दुष्टादिशिशुनिग्रहानुग्रहलक्षणो विज

श्रीशुक उवाच ॥ अत्र सगोवि सगंश्च स्थानं पोषणमूतयः ॥ मन्वंतरे शानुकथानि रोधो मुक्तिराश्रयः १ दशमस्य विशुद्धयर्थं नवानां मिह लक्षणम् ॥ वर्णयंति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चांजसां २ भूतमात्रे द्वियधियां जन्मसर्ग उदाहृतः ॥ ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्वि सर्गः पौरुषः स्मृतः ३ स्थिते वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ॥ मन्वंतराणि सद्धर्मा ऊतयः कर्मवासनाः ४ अवतारा अनुचरि तं हरेश्चास्यानुवर्तिनाम् ॥ पुंसामीशकथाः प्रोक्तानां नाख्यानां पबृंहिताः ५ निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सहशक्तिभिः ॥ मुक्तिर्हि स्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवास्थितिः ६ आभासश्च निरोधश्च यतस्तत्र यमीयते ॥ सजाश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्दयते ॥ ७ ॥

यः स्थितिरित्युच्यत इत्यन्वयः तस्य वैकुण्ठस्यानुग्रहोऽनुकंपिता प्रसादविशेषः पोषणमित्युच्यते तत्तद्भूतैकविषयत्वात् पूर्वस्माद्विशेषः मन्वंतरं लक्षयति मन्वंतराणीति सद्धर्मा मन्वंतरेषु सत्ताधारका धर्माः मन्वंतराणीत्युच्यंते ऊतीराह ऊतय इति नानाजीवानामादिकर्माणि तत्संस्काराश्च नानासृष्टिहेतुभूता ऊतय इत्युच्यंते ४ ईशानुक्तथामाह अवतारेति हरेर्मेत्स्याद्यवताराणां मनुचरितमस्य हरेरनुवर्तिनां ब्रह्मादीनां पुंसामनुचरितं च नानाख्यानां पबृंहिता विविधोद्दिहा सपूर्ण ईशकथेत्युच्यते ५ निरोधं लक्षयति निरोध इति आत्मन इति जातो वैकवचनम् अस्यात्मनो जीवसमुदायस्यानभिव्यक्तस्वरूपेच्छादिशक्तिभिः सह श्रीविष्णुमनुप्रविश्यानुशयनं स्वापो निरोध इत्युच्यते अनुग्रहविशयपरमं जीवस्य शयनं तु यत् १ सहैव शक्तिभिः स्वीयैरिच्छाद्यैरप्रकाशितैरित्यादेः मुक्तिं लक्षयति मुक्तिरिति अन्यथा रूपं प्राकृतैवैकतसूक्ष्मस्थूलैर्द्रियादिकं हित्वा केवलचिदानंदात्मकेन स्वरूपेण व्यवास्थितिर्विशेषेण व्यवास्थानं मुक्तिरित्युच्यते ६ आश्रयस्वरूपं लक्षयति आभास इति यतो यस्माज्जगत आभासो मुख्यगौणवृत्त्या सृष्टिश्च शब्दात् स्थितिर्निरोधश्च भवति तत्र यमपि यदाधारतया ईयते वेदादि बुजापते स आश्रय इत्युच्यते किं नामधेयोऽयमिति तत्राह परं ब्रह्म इति मुक्तव्यावृत्त्यर्थं परमात्मेति सृष्टिस्थित्यप्ययाभासाय ब्रह्माद्यत्र च स्थिता इत्यादिना लक्ष्यत इत्यर्थः ७

अध्यात्मिकोऽयंपुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः ॥ यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः ८ एतदेकतमाभावेयदानोपलभामहे ॥ त्रितयंतत्रयोवेदस
आत्मास्दाश्रयाश्रयः ९ पुरुषोऽंविनिर्भिद्यदासौ सविनिर्गतः ॥ आत्मनोयमन्विच्छन्नपोस्नाक्षीच्छुचिः शुचीः १० तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासुसहस्रप
रिवत्सरात् ॥ तेन नारायणो नामयदापः पुरुषोद्भवाः ११ द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ॥ यदनुग्रहतः संतिन संति यदुपेक्षया १२ एकोना
नात्वमन्विच्छन् योगतल्पात्समुत्थितः ॥ वीर्ये हिरण्मयं देवो मायायां यस्तृजत्रिधा १३ अविदैवमथाध्यात्ममाधिभूतमिति प्रभुः ॥ पुनस्तत्पौरुषं
वीर्ये त्रिधाभिद्यततच्छृणु १४

प्रकाशितः पुरुषाभिषवमाद्भुतस्तदात्मन एव दीपादीपांतरवत् रूपान्तरेण शेषपर्यैकेशयनायायनमाश्रयमन्विच्छन्नित्यशुचिः स भगवानात्मनोऽयनभूताः शुचीः स्वयंजासाधनयोग्या अपोस्वाक्षीदित्यन्वयः ।
अंडप्रविष्टो यो विष्णुः सोऽंडं भिन्ना प्रकाशित इत्यादेः १० ततः कितत्राह तास्विति स्वसृष्टासुतास्वप्सुसहस्रपरिवत्सरानवात्सरीदित्यत् तेन नारायणो नामाभूदित्यन्वयः ननु अनेनायनमस्वासेति अबयन इ
ति वा जलायन इति चान्तरेण नारायण इति नामकमत्राह यदिति अनाशात् पुरुषो नरस्तदुद्भवा अपो नारा इति यद्यस्मात्तानारायनस्य स नारायण इति सोपोसृजत्तोनारा नरोऽनाशात्परायत इति च ११
हेरिर्यं सृष्टिः स्वाधीनसाधनानंतरसहकृतेत्याशयेनाह द्रव्यमिति द्रव्यं पृथिव्यादि १२ ब्रह्मांडस्यांतस्त्रैविध्यमपि श्रीनारायणैवैव कृतमित्याह एक इति जलेशेषपर्यैकेशयान एको नाराण एव स्वसृष्टतत्तद्वस्तु
नियामकतयांतयां मिद्वैर्नानात्वं बहुत्वं संख्यागोचरत्वं मानुमन्विच्छन् योगतत्त्वात्समुत्थितो देवो लीलालोहितो हि रण्मयं स्ववीर्यं मंडमायया स्वेच्छयांतस्त्रैव्यान् तत्तन्निर्यामकत्वेन बहुत्वं प्राप्नुमीश्वर
इत्यादेः किंच हिरण्मयं पूर्णं सुखं शान्तं दवीर्यं स्वरेतो रूपं त्रिधा व्यसृजति इत्यन्वयः अतः स्थितहरः कामादंडं ब्रह्मतनोर्जा निर्गत्यादेः १३ अंदांतस्त्रैविध्यप्रकारं कथयति अधिदैवमिति प्रभुरिति त्रिधा व्यसृज
दिति शेषः हरिर्वीर्यरूपस्य विराजोपि त्रैविध्यमस्तीति कथयति पुनरिति पुनर्यथा तत्पौरुषं पुरुषाख्यस्य हेरौ र्यैर्विवराणामब्रह्मात्मकं जातं त्रिधा भिद्यत इति त्रिविधमभवत् तथा शृण्वित्यन्वयः १४

तत्रैविविवृणोति अंतरिति विराडाख्यब्रह्मशरीरंतराकाशेविचेष्टतः पुरुषस्यहरेरोजःसहोबलं पराभिभवसहनस्वेच्छाकरणशक्तयोजाज्ञिरे
यः ब्रह्मांतर्पामिहयोजःसहोबलानुविष्टहिरण्यगर्भोजःसहोबलभ्यःसर्वैद्रियनायकः ओजःसहोबलात्पकोमुख्यप्राणोजातइत्युक्तंभवति एतेनचपूर्वप्रकृत्यात्माधिभूताधिदेवानांब्रह्मस्यनारायणब्रह्मप्राणे
भ्यःसृष्टिरितिज्ञातव्यं प्राणेनक्षिपेतत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् १५ प्राणस्यसर्वैद्रियप्रभुत्वंस्पष्टयति अनुप्राणंतीति पिंगलयानाड्याअपानंतमधश्चेष्टमानम् १६ इडापिंगलयोःप्राणायानचेष्टाफ
लमाह प्राणेनेति प्राणेनापानेनच विभोर्विरंचस्य चतुर्मुखावयवोत्पत्तिकथनपूर्वकंतेभ्योऽव्यात्मादीनामुत्पत्तिप्रकारंपंचयति पिपासतइति प्रागादौमुखंनिरभिचतव्यक्तमभवत् १७ मुखतो
मुखे तत्रतालुनिरभिनत् जिह्वयाजिह्वैर्द्रियेण १८ वाक्वागोद्रियं । तयोर्विह्निवाचोरनंतरंव्याहृतमभिवादनं शरीरांतस्येनभस्वतिवायौदोधूयति पुनःपुनर्धुन्यतिकंपमानेसति जलेऽहोदकेवर्तमानस्यवायु
विरंचस्यनिर्गमद्वाराभावेननिरोधःकुशविशेषोभूत् १९ तदनंतरंनासिकेचासोच्छ्वासरूपवायुनिर्गमगमद्वारेव्यक्ते वायुरित्यनेनाद्यापिनिरोधोनुभवसिद्धइत्याह जिघृक्षतोघातुमिच्छतोघातुस्तत्रनसिना
सिकायांयोनासिकयःप्राणःसंगंधग्राहीवायुघ्राणेन्द्रियंतद्विषयोंगंधश्रजातइतिशेषः २० यदासविरंचआत्मानिनिरालोकोनिष्प्रकाशस्तदात्मानंस्वशरीरमप्यच्चदिदक्षतस्तस्याऽक्षिणीगोलकेव्यक्तंततो

अंतःशरीरआकाशेषु पुरुषस्यविचेष्टतः ॥ ओजःसहोबलंजज्ञेततःप्राणोमहानभूत् १५ अनुप्राणंतिथंप्राणाःप्राणंतंसर्वजंतुषु ॥ अपानंतमपानंतिनरदेवामि
वानुगाः १६ प्राणेनक्षिपताक्षुतृडंतराजायतेविभोः ॥ पिपासतोजक्षतश्चप्राङ्मुखंनिरभिद्यत १७ मुखतस्तालुनिर्भिन्नंजिह्वातत्रोपजायते ॥ ततो नानार
सोजज्ञेजिह्वयायोधिगम्यते १८ विवक्षोर्मुखतोभूभ्रोवह्निर्वाग्व्याहृतंतयोः ॥ जलेचैतस्यसुचिरंनिरोधःसमजायत १९ नासिकेनिरभिद्येतांदोधूयतिनभ
स्वति ॥ तत्रवायुर्गंधवहोप्राणोनासिजिघृक्षतः २० यदात्मनिरालोकजात्मानंचदिदक्षतः ॥ निर्भिन्नेअक्षिणीतस्यज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः २१ बोध्यमान
स्यऋषिभिरात्मनस्ताजिघृक्षतः ॥ कर्णौचनिरभिद्येतांदिशःश्रोत्रंगुणग्रहः २२ वस्तुनोमृदुकाठिन्यंलघुगुर्वृष्णशीतताम् ॥ जिघृक्षतस्त्वक्निर्भिन्नात
स्यांरोममहीरुहाः ॥ तत्रचांतर्बहिर्व्याप्तस्त्वचालब्धगुणावृतः २३ हस्तौरुहस्तस्यनानाकर्मचिकीर्षया ॥ तयोस्तुबलवानिद्रादानमुभयाश्रय
म् २४ गतिचिकीर्षतःपादौरुहतेऽभिकामिनः ॥ पद्मांहव्यंस्वयंयज्ञःकर्मयत्क्रियतेनृभिः २५

ज्योतिःसूर्योरूपगुणग्रहश्चक्षुरिन्द्रियंतद्वाहंरूपंचोत्पन्नमितिशेषः २१ ऋषिभिर्ज्ञानसाधनैर्वेदादिभिरग्रयादिभिर्वाबोध्यमानस्यवेदान्निबोधेतिविज्ञाप्यमानस्यतस्यविर्चस्यात्मनस्ताद्विज्ञापनंजिघृक्ष
तःग्रहीतुकामस्यकर्णौजातौ तयोर्दिशोर्दिग्देवतागुणग्रहःश्रोत्रेन्द्रियंचतद्विषयश्चशब्दः २२ वस्तुनोघटादिपदार्थस्यमृत्त्वादिगुणान्जिघृक्षतोज्ञातुमिच्छतस्तस्यविधेस्त्वर्गाद्रियं तस्यांत्वाचिरोमग्रही
रुहास्तत्रत्वचिचांतर्बहिर्व्याप्तोऽपित्वचात्वागिन्द्रियेणस्पर्शलब्धेनज्ञानेन स्पर्शगुणेनावृतोवातः स्पर्शवायुःस्पर्शश्चाभवदित्यन्वयः । गुर्वृष्णेतिछांदसः २३ उभौर्द्रियेर्द्रियाभिमानिनावाश्रयौयस्यतत्तथोक्तं
आदानमुपादानादिकर्मच २४ गतिगमनलक्षणंकर्म यज्ञांद्रपुत्रःस्वयं गतिश्चपद्मचामभूतां तथानृभिर्पद्मव्यंहविःसंबंधिहवनदिकर्मक्रियते यमुद्दिश्यसउपेद्रोभगवान्प
ज्ञांतर्पामित्याभिष्यक्तइतिशेषः २५

प्रजासंततिस्तन्निमित्तायारतिस्तस्याजातआनंदः स एवामृतं तदर्थं यितुं शीलमस्यति प्रजानं दामृतायनस्तस्यावधः शश्रमाद्रयस्यान तास्मन्नाशजकामानामयपरमनामपुलकानां ॥ २५ ॥
 तदुभयाश्रयं शिखोपस्थाश्रयं रतिः सुखं वासीत् कामानां भोगसाधनमिति वा २६ धातुमलं पुरीषसंज्ञमुत्सिष्ठोस्त्यक्तु कामस्य गुदमपानद्वारं तत्तास्मिन् गुदपायुनामोद्विगं तत इन्द्रियानंतरं भिन्ननामादेवः
 उभयाश्रयः पायुभिन्नाश्रयोवा इत्यनेन मलादिकं कदाचित्तु ब्रह्मालोकमभिपत्तये । आत्मनो निमेषकामात् सर्वेषामभवत्तत इत्यादिवाक्यं स्मारयति २७ परकायप्रवेशप्रकारमाह आसिष्ठो रिति पुरः स्वा
 धिष्ठिता देहान् पुण्यामन्यास्मिन् देहे पुरितन्नाप्रनाडी विशेषमासिष्ठोः प्रवेष्टुकामस्य विरिचस्येत्युपलक्षणं योगिनां नाभिद्वारमपावृतं विवृतं ततो नाभिद्वारादपानवायुस्तस्मान्मृत्युस्तदुभयाश्रयं पृथक्त्वदे
 हांतरमासिलक्षणं चोत्पन्नं अत्र मृत्युर्परं तत्प्रापकश्चापानः इदं ब्रह्मणो न किंतु देहिनामित्यनुसंधयम् २८ अन्नपानानामन्नपानानि आदित्सोरादातु कामस्य विरिचस्य कुक्षिनाड्यावभूतां असृजो रुधिर
 स्य स्थानं कुक्षिरं त्रस्थाननाडी द्वासासतिभेदभिन्ना । तयोः कुक्षिनाड्योः समुद्रानद्यथासन् वृष्टिः पुष्टिश्च तदश्रये वृष्टिः कुक्ष्याः श्रयापुष्टिर्नाड्याश्रया २९ आत्ममार्या विष्णुसृष्ट्यादिमहिमानं निदिध्यासोऽर्घ्या
 तु कामस्य हृदयं मनो निवासस्थानमभूत् ततो हृदयान्मनोमनसश्चोऽधिदेवता संकल्पः कामश्च मनोवृत्तिविशेषावभूता इति शब्दोऽनिरुद्धग्रहणार्थः ३० त्वगाद्याः सप्तधातवः शरीरास्थितिहेतुभूता जाता इति
 शेषः तेषां निदानमाह भूमीति मुख्यप्राणाभिमन्यमानजहद्वप्राणोपादानकारणमाह प्राण इति मुख्यप्राणेनाभिमन्यमानजहद्वप्राणोपादानकारणमाह ३१ इन्द्रियोपादानकारणमाह

निरभिद्यत शिश्रौ वै प्रजानं दामृता र्थिनः ॥ उपस्थ आसीत् कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम् २६ उत्सिष्ठो र्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम् ॥ ततः पायुस्ततो मित्र उ
 त्सर्ग उभयाश्रयः २७ आसिष्ठोः पुरं पुण्यानां भिद्वारमपावृतम् ॥ ततो पानः स्वतो मृत्युः पृथक्त्वमुभयाश्रयम् २८ आदित्सो रन्नपानानामसृकुक्षं यंत्रनाडिकाः
 ॥ नद्यः समुद्राश्च तयो र्दृष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये २९ निदिध्यासो र्मायां हृदयं निरभिद्यत ॥ ततो मनश्चंद्र इति संकल्पः काम एव च ३० त्वक्चर्ममां
 सरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः ॥ भूम्यसेजोमयाः सप्तप्राणोऽव्योमांबुवायुभिः ३१ गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः ॥ मनः सर्वविकारात्मा बु
 द्विर्विज्ञानरूपिणी ३२ एतद्भगवतोरूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया ॥ मह्याद्रिभिश्चावरणै रष्टभिर्बाहिरावृतम् ३३ अतः परं सूक्ष्मतममव्यक्तं निर्विशेषम् ॥ अना
 दिमध्यनिधनं नित्यं वाङ्मनसोः परम् ३४

गुणेति गुणाः सत्त्वादयः गुणकारणमाह बुद्धिरिति विज्ञानरूपिणी निश्चयज्ञानरूपिणी ३२ ब्रह्मशरीरस्य भगवत्प्रतिमात्वं स्पष्टयति एतदिति पंचभूताहंकारतत्त्वमहत्तत्त्वप्रकृत्याख्याष्टावरणा
 वृतमेतत्स्थूलं विराडाख्यं ब्रह्मशरीरं भगवतो नारायणस्य प्रतिमा रूपं ते तव मया व्याहृतमित्यन्वयः तदुक्तं स्थूलं भगवतोरूपं प्रब्रह्मदेह उदाहृतम् । तत्तंत्रत्वाच्चेति ३३ ननु तर्हि हेरेर्निजरूपं कीदृशमत्राह
 अत इति अतो ब्रह्मणो देहाच्च परं विलक्षणमपि स्थूलं केनेत्याह सूक्ष्मतममिति सूक्ष्माणामप्यतिशयेन सूक्ष्मं अणोरणीया निति श्रुतेः महत्परिमाणाभावेनाचाक्षुषत्वेन भक्तानां दिक्षोपासनाव्यर्थे त्यत उक्तम्
 अव्यक्तमिति महत्परिमाणवच्चेऽपि स्वप्नसादं मंतरेण चाक्षुषं न स्यादित्यर्थः महतोमहीयानिति श्रुतिः यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतेः सूक्ष्मं शंखचक्रगदाधरमिति च अन्यस्य कस्याचिदिति शयलक्षणवि
 शेषणसंभवे कथमेतदित्यत उक्तम् निर्विशेषमिति निर्गतं विशेषणमतिशयलक्षणं यस्मात्तत्तथोक्तम् अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषण इति दर्शनात् एवं विधस्यापि वस्तुत्वेन घटवदाद्यं तव च किं न
 स्यादिति मंदांशकापरिहारायोक्तम् अनादीति आदिमध्यांतशून्यमनैतदौपचारिकमत उक्तं नित्यमिति नित्यो नित्यानामिति श्रुतिः चाक्षुषस्वभावाभावेऽपि वागादि विषयत्वं स्यादत उक्तं
 वाङ्मनसोः परमिति वाङ्मनसयोरगोचरं । सरस्वतीरुद्रोत्तमं वा ३४

प्रेक्षावद्गृहीतत्वेनेते उभेऽपि ग्राह्ये इत्याशयेनोपसंहरति अमुनी इति स्थूलसूत्रे अमुनी भगवद्रूपे मया ते तवानुवर्णिते मायासृष्टेः भगवदिच्छया प्रकृत्या च विरचिते जगति येऽविपाश्चितः ज्ञानदुर्बलास्ते जना उभेऽपि रूपेण गृह्णाति न जानंतीत्यन्वयः ३५ मायामये जगति विपश्चित उभे कार्यकारणरूपेण गृह्णाति नानां कुर्वतीत्येतदपठ्याख्यानां प्रत्याह सवाच्येति नामैवावाचकत्वेन नामरूपप्रक्रिया अपि । वाच्यत्वेन हरिर्देवो न्यायमयति चैकराट् । कर्तृत्वानुसक्तमासौ निष्फलत्वादकर्मक इत्यनेन व्याख्यातोऽयं श्लोकः निष्फलत्वात्कर्मफलानपेक्षत्वात् नन्वेकस्य नाना नामरूपप्रक्रियाकारकत्वं मायामंतरेण कथं संजाघटीत्यत उक्तं ब्रह्मेति अंतर्बहिर्व्याप्तं यद्ब्रह्मशब्दवाच्यं रूपं तस्य धारकत्वाद्धटत इत्यर्थः ब्रह्मवेदतपस्तत्त्वमित्येतो वेदादिशब्दराशिधृतत्वाद्वा अनेन प्रपंचस्य वेदादिसिद्धत्वेन सत्यत्वाच्च स्य मायामयत्वे वेदे रप्रमाणत्वेन तदुक्ततैक्यस्यापि तथात्वेन विश्वस्यैव सत्यत्वं न्यायप्रामाण्यमित्युक्तं भवति ३६ उक्तमेव विशदयति प्रजापतिरित्यादिना सर्वनामरूपप्रक्रियायतः प्रजापत्यादिनामरूपप्रक्रियाश्च तत्तदिति पूर्वैर्णान्वयः ३७ मातरोऽदित्यादयो ब्राह्मयाद्यावा पिशाचा घंटाकर्णद्वयः भूतार्धगिरुद्रानुगाः विनायका विघ्नादयः ३८ कूष्मांडाः कालकर्णद्वयः । उन्मादाः कालकर्णद्वयः । यातुधानारक्षो विशेषां भृगुकुत्सादयः । ग्रहा अष्टादशन वग्रहावा हेनूप नृपाः प्रियव्रतादयो वा सरीसृपाः सहस्रपादादयः ३९ संख्यातुमशक्यत्वात्सामान्यतो निर्दिशति द्विविधा इति व्योमर्क्षपथमाकशनभः शब्दगुणोत्तरं । पुष्करं गगनं विष्णोः पदं द्यौरारात्रमुच्यत इत्यभिधानां ब्रह्मशब्द उभयार्थलगः । तेषामुत्तमादित्वे कारणमाह कुशल इति उक्ता इमां जातयः कुशलादिकर्मणां गतयः फलानि ४० उक्तजातीं ब्रिधा विभजति सत्त्वमि

अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिते ॥ उभेऽपि न गृह्णाति मायासृष्टेऽविपश्चितः ३५ सवाच्यवाचकतया भगवान्ब्रह्मरूपधृक् ॥ नामरूपप्रक्रियाधत्ते सकर्मा कर्मकः परः ३६ प्रजापतीन्मनून् देवानृषीन्पितृगणान्पृथक् ॥ सिद्धचारणगंधर्वान्विद्याध्रान्सुरगुह्यकान् ३७ किंनराप्सरसो नागान्सर्पान्किंपुरुषानपि ॥ मातृरक्षाः पिशाचांश्च प्रेतभूतविनायकान् ३८ कूष्मांडोन्मादेवेतालान्यातुधानान्गृहानपि ॥ खगान्सृगान्पशून्वृक्षान्गिरिचतुपसरींस्तृपान् ३९ द्विविधाश्चतुर्विधाश्चान्ये जलस्थलनभौकसः ॥ कुशलाकुशलमिश्राणां कर्मणां गतयस्त्वमाः ४० सत्त्वं रजस्तम इति तिस्रः सुरनृनारकाः ॥ तत्राप्येकैकशो राजन्भिद्यंते गतयस्त्रिधा ४१ यदैवैकतमो न्याभ्यां स्वभाव उपहन्यते ॥ पुष्पातिस्थापयन्विश्वं तिर्यङ्नरसुरात्मभिः ४२

ति सत्त्वं रजस्तम इति गुणत्रयहेतुकाः सुरनृनारका इति तिस्रो ज्ञेया इत्यन्वयः सत्त्वं हेतुकपुण्यपापफलायनुष्यगतिः । रजो हेतुकपुण्यपापफलायनुष्यगतिः । अनेन नरकयोग्या अ सुरा इत्युक्तं भवति अर्वांतरभेदोऽपि त्रिधेत्याह तत्रापीति गुणत्रयमूलकर्मभ्यः प्राप्तसुरनरासुरगतयः प्रत्येकं सात्त्विकराजसतामसतया त्रिधा भवति तथाहि कल्पादिप्रधाना असुरास्तामसतामसाः प्रधाना सुरभृत्यास्तामसराजसाः अर्पसिद्धासुरास्तामससात्त्विकाः केवलपापचारिणो मनुष्याराजसतामसाः मिश्रकर्मकृतो मनुष्याराजसराजसाः मनुष्येषु पुण्यैककर्मकृतवत्तत्तमामनुष्याराजससात्त्विकाः । पृथग्प्रसिद्धा देवाः सात्त्विकतामसाः अतत्त्वाभिमानिनो लोकख्याताः सात्त्विकराजसाः तत्त्वाभिमानिनो देवाः सात्त्विकेभ्योऽपि सात्त्विकाः गरुडादित्रिकतद्गार्याः तेभ्योऽपि सात्त्विकी ब्रह्मभार्या सरस्वती ततोऽपि सात्त्विको ब्रह्मोत्तमभेदः एकैकश इति श्रमत्ययेन ज्ञायते तदुक्तं तामसास्तामसा इत्याः प्रधानो देवशत्रव इत्यादिना ४१ एवं जगत्स्वरूपं निरूप्याधुना भगवदवतारावसरमाह यदेति यदैकतमस्वभावः सात्त्विको न्याभ्यां रजस्तमोभ्यामुपहन्यते तदैव तस्मिन्नवसर एव धातापोषणादिकर्तृवर्णाश्रमधर्मप्रवर्तकरूपधरो भगवान् तिर्यङ्नरसुरात्मभिः मत्स्यकूर्मवराहरामकृष्णोपेन्द्रादिरूपैरवतीर्येदं जगत्सत्त्वेन स्थापयन् पुष्पाति संवर्धयति स्थितं रक्षतीत्यन्वयः तेषु त्रिष्वेकवर्गो भावः सात्त्विकतामसः सात्त्विकराजसः सात्त्विकसात्त्विको वा तामसराजसाभ्यामुपहन्यते तदेति वा यदैकतमसादि भीराजसतामसादिभिश्च दैत्यदानवराक्षसादिभिः ते त्रयः सात्त्विकभेदा बाध्यंते तदावराहादिरूपैरिति वा तदुक्तं सात्त्विकेषु त्रिषु यदात्वेकस्य प्रतिबाधनमित्यादिना ४२

ननु संहारो न्यनियतश्चेत्तदुपद्रवेण जगद्रक्षणं दुःशकमित्याशंक्य स्वनियतरूपभेदेन संहारस्याक्यमाणत्वात् न तदुपराधाजगद्रक्षणस्यावश्यकत्वात् ततश्चात्र
णामात्मन्तार्यामीसभगवानात्मनो ब्रह्मणो तार्याभिणः स्वोदराद्यसृष्टजगत्तदिदं सर्वं नियच्छति कथमिव अनिलो घनानीकं मेघपटलमिवेत्यन्वयः तदुक्तं मत्स्यादिरूपी पोषयति नृसिंहो रुद्र संस्थित इत्या
दिना । कालो यमः ४३ उक्तमर्थप्रमाण इति इत्थं भावेनोति भगवंतो ब्रह्मादयस्तेभ्योति शयेनोत्तमो भगवत्तमो भगवानैश्वर्यगुणानां सर्वजगत्तापराप्रपुरुषः । इत्थं भावेन सृष्टिस्थितिसंहारादिकर्तृत्वेन
सर्वस्माद्विबलेन सर्वदोषविवर्जितत्वेन कथितः प्रतिपादितः श्रुत्यादाविति शेषः यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादि । तथा कथने कारणमाह इत्थमिति सूरयः परंपरमात्मानमिदं भावेन सर्ववैलक्षण्येन द्र
ष्टुमर्हति हि नाभेदज्ञानेनातस्तत्कथनं युक्तमिति भावः यद्वा भगवान्जगत्सृष्ट्वादिलक्षणविशिष्टत्वेन कथित इति यद्यस्मात्तस्मात्सूरयः परमार्थदर्शिन इत्थं भावेन चेत्तसि परं द्रष्टुं नार्हतीति न अर्हत्येवेति अ
नेन ज्ञानिप्रत्यक्षमपि प्रोक्तार्थे प्रमाणमिति सूचितम् ४४ अत्रोच्यमानं जन्मादिकर्तृत्वं भायामयं किं न स्यादत्राह नचेति अस्य परस्य कर्तृत्वं जन्मकर्माणि यथा जीवानां बंधस्य प्रतीतिपेधार्थं भवंति तथानवधीयति इ
ति न वेदादौ कर्तृत्वं जन्मकर्मच विधीयत एव अतो मायया स्वेच्छया रोपितं नित्यारूढम् । स्वरूपा विभिन्नत्वात् कर्तृत्वं नानिर्वाच्यम् । प्रतिपेधाय बंधस्य जीवानां परमोक्षितुः । स्वेच्छयैव तदुक्तं नित्यारू
ढं चिदात्मकमिति वचनात् रूप उपरि भाव इति धातोः सुभद्रारथमारोप्येति प्रयोगाच्च स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेति च अनेन मायाशब्दस्येच्छार्थत्वं नमिदं यथार्थत्वमित्युक्तं भवति हि शब्देन निरस्तकु
ततः कालाग्निरुद्रात्मा यत्सृष्टिमिदमात्मनः ॥ सन्नियच्छति तत्काले घनानीकमिवानिलः ४३ इत्थं भावेन कथितो भगवान्भगवत्तमः ॥ नेत्थं भावेन हि परं द्रष्टुमर्हति
सूरयः ४४ नचास्य जन्मकर्माणि परस्य न विधीयते ॥ कर्तृत्वं प्रतिपेधार्थं मायया रोपितं हितत् ४५ अयं तु ब्रह्मणः कल्पः स विकल्प उदाहृतः ॥ विधिः साधारणो
यत्र सर्गाः प्राकृतैव कृताः ४६ परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहम् ॥ यथा परस्ताद्व्याख्यास्ये पादं कल्पमिमं शृणु ४७ शौनिक उवाच ॥ यदाहनो भवा
न्सूतक्षता भागवतोत्तमः ॥ चचारतीर्थानि भुवस्त्यक्त्वा बंधून् सुदुस्त्यजान् ४८ कुत्र कौषारवेस्तस्य संवादो ध्यात्मसंभवः ॥ यद्वास भगवांस्तस्मै पृष्टस्तत्त्वमु
वाचह ४९ ब्रूहि नस्तदिदं सौम्य विदुरस्य विचेष्टितम् ॥ बंधुत्यागनिमित्तं च यैवागतवान् पुनः ५० सूत उवाच ॥ राज्ञा परीक्षिता पृष्टा यदवादीन्महामुनिः ॥
तद्वोऽभिधास्ये शृणुतराज्ञः प्रश्नानुसारतः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां द्वितीयस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ४९ ॥
हकमिति पूर्वोक्तं सूचयति ४५ संप्रत्युक्तब्रह्मकल्पेनान्यब्रह्मकल्पानां साधारण्यमाह अयमिति अयं ब्रह्मणः प्रथमः कल्पस्तदोदाहृतः मयेति शेष इत्यन्वयः कीदृशः स विकल्पः मन्वन्तरादिविविधकल्पे
नसाहितः यत्र ब्रह्मकल्पेऽन्यब्रह्मकल्पानामन्यकल्पानां च साधारणः समानो विधिः यत्र च प्राकृतैव कृताः सर्गाः संतीत्यर्थः अनेन प्राकृतादिसर्गकथनं साधारण्ये कारणमित्युक्तं भवति ४६ श्रोतृप्रवृत्त्यर्थमुक्त
रस्कंधार्थं प्रतिजानीते परिमाणमिति कल्पानां लक्षणानि विग्रहमियत्तां च कल्पलक्षणस्वरूपं वा परस्तात्पश्चाद्यथा वद्व्याख्यास्ये प्रथमत इमं पादं कल्पं शृण्वित्यवयवः ४७ अस्य ग्रंथस्य शुक्तिशिष्यसूत
शौनिकसंवादत्वं स्पष्टयन् शौनिकप्रश्नप्रकारमाह यदाहोति विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादात्मनो गतिमित्यादिना क्षत्ताबंधूंस्त्यक्त्वा भुवस्तीर्थानि चचार तत्र तीर्थसंचरणसमये मैत्रेयादात्मज्ञानं चापेति यद्
वानाह ४८ ततर्गतत्राह कुत्र इति तस्य विदुरस्याध्यात्मसंभवः आत्मनां पुरुषाणामधिकस्य हरेः कथायाः संभवो यस्मात्सतथा यद्वात्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तमानं देहद्वियादि तद्विषयो विदुरपृष्टः स भ
गवांस्तस्मै विदुराय यद्वा तत्त्वमुवाचह हेत्यनेन ग्रंथांतरप्रसिद्धिमाह प्रत्यारभे प्रसिद्धौ हेति यादवः ४९ ५० तत्र सूतः शौनिकप्रश्नपरिहारप्रकारं प्रतिजानीते राज्ञेति यत्समाधानं राज्ञः प्रश्नानुसारत
इति पुनरुक्त्या प्रश्नयोरेकविषयत्वेन परिहारोपपत्तद्विना भूत इति तत्र प्रश्नप्रतिवचनमपि युष्मत्प्रश्नप्रतिवचनमेवेति दर्शयति ५१ ॥ द्वितीयस्कंधगाहोपादरत्नावलीमया । स्वर्पिठाचरणां भोजपचनाभस्य भास
ताम् ॥ १ ॥ इति श्रीमन्महेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थयतींद्रकृतायां श्रीमद्भागवतटीकायां पदरत्नावल्यां द्वितीयस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ द्वितीयस्कंधः समाप्तः ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते द्वितीयः स्कंधः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवते तृतीयः स्कंधः प्रारभ्यते ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ यल्लीलाजलराशिलोलहरीस्नानक्षमाणानृगांससारोदधिराशुशुभयति तारामग्रयुशुष्कधवत् ॥ यस्माद्विश्वमशेषमुद्रवतियस्तत्त्वं परं योगिनां श्रीमंतं तमुपास्महे सुमनसाभिप्रष्टदं विठ्ठलम् ॥ १॥ अगाधश्रीमद्भागवतजलराशौमणिगंगंतृतीयस्कंधोद्भ्रममनवगाहं भृगयति ॥ निमज्ज्योन्मज्ज्यार्थेऽनुपदमनुरक्तेऽमलधियः कृपाले शंसन्तः खलु विदधतां प्रययनुपदम् ॥ २॥ अत्र मयुक्षणं स्वस्वयोगमगवदपरोक्षज्ञानोत्पत्तौ प्रधानसाधनं भक्तिरेव तत्साधनमितरत्सर्वमिति प्रच्यते तत्र सूतः शौनकप्रश्नपरिहाराय शुक्लपरीक्षित्स्वादां कथयति एवमिति यथाहं बन्वया एतत्प्रमेयं प्रतिपृष्ट एव तं थाक्षत्रा पि विदुरेणापि भगवांस्त्रिकालज्ञो भैत्रेयः पृष्ट इत्यन्वयः । ऋद्धिमतस्वग्रहं त्यक्त्वेत्यनेन वैराग्यं प्रथमसाधनमिति सूचितम् २ विदुरमैत्रेयसंवादं घटयितुं तीर्थयात्राकालपदेशेन प्रश्नार्थजमुत्थापयति यदा त्विति वः पितामहानामर्थमंत्रकृत्सांधिकृत् सांधिकार्येऽनुत्पन्ने पौर्वेन्द्रपुरं हस्तिनापुरं त्यक्त्वा आत्मसात्कृतमुपग्राह्य पुरं यदा प्रविशतदा विदुरस्तर्थात्रार्थगत इति शेष इत्यन्वयः अत्र तु शब्देन युद्धकाले तु विदुरस्तर्थात्रार्थगतोऽपि सन् । प्राय आस्ते गजपुरे पांडवानां हितेच्छयेति वाक्यं विशनिष्टि अनेन विदुरेण तीर्थसेवा कदाचित्कृतानयुद्धकालमारभ्य तत्समाप्तिपर्यंतमित्युक्तं भवति ३ तीर्थनिषेविणो विदुरस्य सामान्यतो ज्ञातैर्भैत्रेयसंगकालघटनोपि राजादेशविशेषबुभुक्षसापृच्छतिकुत्रेति कुत्र कस्मिंस्तीर्थविशेषे पुरात्रियान् हेतुरपि कव्य इत्यतो वर्णयेत्युक्तं ३ विविदिषा लौल्यकारणमाह नहीति हि शब्दो हेत्वर्थः यस्मादल्पार्थो द्योतनतस्माद्द्वेनेत्यर्थः अत्रापि हेतुमाह साध्विति साधुस्त्रिषूचि ते सौम्ये सज्जने वाङ्मूषैषु मानि नित्यादवः ४ सूतः शौनकप्रश्नपरिहाराय तत्संवादं कथयति स एवमिति । बहुपुर्गताया

श्रीशुकउवाच ॥ एवमेतत्परापृष्टोभैत्रेयोभगवान्किल ॥ क्षन्नावनंप्रविष्टेनत्यक्त्वास्वगृहमृद्धिमत् १ यदात्वयंमंत्रकृद्धोभगवानिस्त्रिंश्वरः ॥ पौरवेन्द्रपुरं
हित्वाप्रविवेशास्मसात्कृतम् २ परीक्षिदुवाच ॥ कुत्रक्षन्तुर्भगवतामैत्रेयेणासंसंगमः ॥ कदावासहसंवादएतद्वर्णयनःप्रभो ३ नह्यल्पाथोदयस्तस्यविविदुर
स्यामलात्मनः ॥ तस्मिन्वरियसिप्रश्नःसाधुवादोपबृंहितः ॥ ४ सूतउवाच ॥ सएवमृषिवर्योऽयंपृष्टोराज्ञापरीक्षिता ॥ प्रत्याहतंसुबहुवित्प्रीतात्माश्रूयतामिति
५ श्रीशुकउवाच ॥ यदातुराजास्वसुतानसाधून्पुष्पन्नधर्मेणविनष्टदृष्टिः ॥ भ्रातुर्यविष्ठस्यसुतान्विबधून्प्रवेश्यलाक्षाभवेनेददाह ६ यदासभायांकुरुदेव
देव्याःकेशाभिमर्शसुतकर्मगर्ह्यम् ॥ नवारयामासन्पुत्रःसुषायाजस्रैर्हरत्याःकुचकुंकुमानि ७ द्यूतेत्वधर्मेणजितस्यसाधोःसत्यावलंबस्यदनागतस्य ॥ नयाच
तोऽदात्समयेनदायंतमोजुषाणोयदजातशत्रोः ८

मिति धातोर्देवादि सज्जननिषेवितपूर्णभगवन्तं वेत्तीति सुबहुविदिति तज्ज्ञानफलमाह प्रीतात्मेति प्रियोहिंज्ञानिनोत्यर्थमिति स्मृतेः प्रसन्नमनावाश्रूयतिमित्यनेन वक्तव्यार्थो आदर्जमयति उच्यमानं सहेतुकं चेच्छृङ्खलानयति अस्य कथं तदित्यत उक्तमिति इति हेतुप्रकरणप्रकारादिष्वित्यादवः ५ विदुरस्य तीर्थयात्रायां निमित्तमाह यदात्तिविति यदा तदेति हेत्वर्थे कालार्थेपि च भण्यत इति वचनात् । अधर्मेणेत्यस्यावधारणार्थेतु शब्दः विनष्टाभगवद्विषयादृष्टिर्भस्य स तथा । असाधून् न न्यायवर्तिनः । अधर्मेण धर्मविरुद्धकर्मणा । यविष्ठस्य कनिष्ठस्य । विबन्धून् लौकिकबन्धुरहितान् । लाक्षाभवेन लाक्षोपगूढशृङ्खलाह यदाप्यस्मात्तदा तस्मादित्येको हेतुः ६ अयमेको हेतु रित्याह यदेति नृपो धृतराष्ट्रः कुचकुंकुमान्यस्त्रैर्नैत्रजलैर्हरंत्याः क्षालयंत्याः स्वस्य स्नुषायाः कुरुदेवस्य युधिष्ठिरस्य देव्याः पट्टाभिषिक्त्या । द्रौपद्याः सभायां गर्भनिधं सुतस्य दुःशासनस्य कर्मकेशाभिर्मशैकवरीभारपरामश्लक्ष्णं न निवारयामास यदाप्यस्मात्तस्मात् ७ अयं तृतीयो हेतुरित्याह द्यूतेति विति तु शब्दोऽवधारणार्थः अधर्मेणेत्यनेन संबध्यते साधुत्वादीनि पितृधनदानयोग्यत्वहेतव इति प्रकाशनायोक्तानीति अवलंबाधारपाष्टिः दार्यं स्वस्य भासि योग्यं पितृधनं वनवासावसानसमये नादादिति यत्तस्मादिति शेषः तच्चेतुः तम इति तस्योपशार्थं ज्ञानरत्नानि कारणं पत्रवचनं ज्ञापणः सेवमानोऽपीकूर्वाण इत्यर्थः ८

सोऽपि न दूरस्थ इत्याह आस्तइति स्वेषां पाण्डवानां पुण्यामुपपुण्ड्याख्यायाभास्तइति यस्मात्तस्माच्च सांप्रतं सावसर इत्याह विनिर्जितेति १३ पुत्रसंवादाभावाद्युधिष्ठिराय राज्यं न दत्तामिति धृतराष्ट्राभिप्रायं विद्वान्विदुरो विष्णुवैष्णवद्वेषिणः पुत्रस्यापि पित्यागः श्रेयानि विवक्ति स एष इति हे ज्येष्ठस्य मपत्यमत्या नपतति कुलं यस्मात्तदपत्यमिति बुद्ध्या पुण्णासिस एष गृहं प्रविष्टः आस्तइत्यन्वयः कीदृशो दोषः पापात्मा पुरुषं पूर्णेषु ङुगं विष्णुं द्वेष्टीति पुरुषद्विष्टं कुतः कृष्णाद्विमुखः उपलक्षणमेतत्तद्भक्तविमुखश्चातएव गतश्रीः श्रीप्रसादरहितः यतएवं विधो यतस्मात्कुलकौशलायाशु कालक्षेपमंतरैर्नैर्न दुर्धनं न त्यजेत्यन्वयः १३ स्ववचनादि कं धृतराष्ट्रेण नांगीकृतमित्येतावता विदुरस्य तीर्थयात्राकारणविरागहेतुः कः प्राप्त इति तत्राह इतीति इति शब्द आदिवचनः एवमादिवाक्यमुक्तवान् प्रकारवचनो वा स्फुरणं संचलनं तत्र ज्येष्ठस्य पुरतः असत्कृतो धिक्कृतः १४ धिक्कारप्रकारमाह कएनमिति दास्याः सुतमित्याक्रोशेषश्ची उपजुहावाहूतवान् जिह्वं वक्रहृदयं यस्य पुंसोर्बालनाऽपवर्जितान्नेन तस्मिन्पुंसि प्रतीपो विरोधी परे वर्गमविरोधिनां पाण्डवानां कृत्ये कार्ये आस्ते यस्य स्मात्तस्मादिति शेषः निर्वास्यतां निष्कारयतां भवसानः भ्वासमात्रावेशोऽपी स्वकृतो दोषः स्वस्यैवेति सूचनाय शानच्प्रयोगः १५ संभावितस्य तादनात् प्रागेव निर्गमनं श्रेय इति भावं श्लोकद्वयेन सूचयन्माह स इति भ्रातृतराष्ट्रस्य स्मयन्मंदस्मितं कुर्वन् मार्याणुप्रइत्यादि स्नेहलभणां हेरैर्बधकशक्तिमुहमानयानो बहुमन्वानः सोऽयाद्ययौ वीर्यमिति शेषः १६

पुण्यलब्धयनेन हस्तिनपुरमपि पुण्यक्षेत्रमिति सूचयति तीर्थपदोद्वेगः पदानि स्थानानि सहस्रशूर्तिरनन्तमूर्तिः तदेतत्सहस्रतस्तत्सर्वमिति श्रुतिः १७ एतदेव विशिष्टं वनेष्विति तीर्थानां शुद्धजलानामायतनेषु स्थानेषु नित्यशुद्धस्य हरेः सन्निधानस्थानेषु वा पुण्यशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते उपवनेषु पुरोपकंठवनेषु अद्रिषु सिंहगिरित्रिजालाद्यणुतरपर्वतेषु वनेषु वृद्धावनेषु सव्यत्वे हेतुमाह अपेक्षेति सरित्सु गोदावर्यादि नदीषु सरःसु पुष्करादिषु अनन्तस्य हरैर्लिंगैः प्रतिभाभिः सम्यगलंकृतेषु १८ चरणं विशिष्टं गाभूमिं मेघैः शुद्धैः विविक्षैः पृथग्भूतैः वृक्षान्पतितैः पत्रादिभिर्वृत्तिराजीविकाजीवनं यस्य स तथोक्तः यद्वा शुद्ध एकां तस्थले वृत्तिरवस्थानं यस्य स तथा अधः शयनेन स्थंडिलेशयनेनावधूतोरजो ह्युषिते देहः स्वैः स्वकीयैरलक्षितोऽविज्ञातः अवधूतावायुनोद्धृताः केशा यस्य स तथा यद्वा पाठांतरे अवधूतवेषवद्वेषो यस्य स तथा कीदृशानि व्रतानि हरितोषणानि यानि व्रतानि चरेतां नितां नि सर्वाण्यापि हरिप्रसादजनकानीत्यर्थः अनेनोद्देश्यव्रतदेवतावशीकरणसमर्थानां ति व्रतशब्दनिर्वचनं सूचितं वृत्रवरण इति धातोर्ब्रियते नैतदित्यस्मिन् ब्रह्मव्रतमिति रूपं सिध्यति १९ कर्मभूमित्वाद्भारतवर्षमेवाटितवान् नान्यदित्यस्मिन् अर्थे एव शब्दः केनचित्कालेन यावद्यदातावत्तदापार्थोऽजितेन कृष्णेनोक्तविधिनैकचक्राभेकाज्ञां एकमेवातपत्रं भवेत्तच्छत्रं यत्र सा तथा तां क्षिनिवासगत्योरिति धातोः सर्वत्र सन्निवासः सुगमनं चोराद्युपद्रवो नास्तीत्येतत्सूचनार्थमिति प्रायोज इत्यभित्यनेन नियम

सनिर्गतः कौरवपुण्यलब्धगजाह्वयातीर्थपदः पदानि ॥ अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयो व्यामधिष्ठितो यानि सहस्रमूर्तिः १७ वनेषु पुण्योपवनानां द्विकंजेष्वपंकतो येषु सरित्सरःसु ॥ अनन्तलिङ्गैः समलंकृतेषु च चारतीर्थाय तनेष्वनन्यः १८ गांपर्यं टन्मेध्यविविक्तवृत्तिः सदाष्ठितोऽधः शयनावधूतः ॥ अलक्षितः स्वैरवधूतके शो व्रतानि चरे हरितोषणानि १९ इत्थं ब्रजन् भारतमेव वर्षकालेन यावद्भ्रतवान् प्रभासम् ॥ तावच्छशासक्षितिमेकचक्राभेकातपत्रामजितेन पार्थः २० तत्राथ शुश्राव सुहृद्विनष्टिर्वनं यथावेणुजवाह्निनाश्रयम् ॥ संस्पर्धया दग्धमथानुशोचन् सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीम् २१ तस्यां त्रितस्योशनसो मनोऽश्रुपथोरथामे रसितस्य वायोः ॥ तीर्थं सुदासस्य गवांगुहस्य यच्छ्राद्धदेवस्य स आसिषेवे २२ अन्यानि चेहद्विजदेवदेवैः कृतानि नाना यतनानि विष्णोः ॥ प्रत्यंकमुख्यांकित मंदिराणि यद्दर्शनात्कृष्णमनुस्मरंति २३

भंगो नास्तीति सूच्यते २० प्रभासतीर्थांगमनेन कश्चिदर्थविशेषः सूचितः कोसाविति तत्राह तत्रेति अथ प्रभासक्षेत्रगमनानंतरं तत्र प्रभासेति षट्पदविदुरः सुहृदां पदूनां विनांश्चिप्रशापनिमित्तविनाशं शुश्रावेत्यन्वयः । विदुरस्तु प्रभासस्थः शापं संक्षेपतोऽश्रुणोत् । यदूनां विस्तरात्पश्चादुद्धवाद्यमुनामनुशतिवचनात् । विप्रशापेन भविष्यंत्यदुर्विनाशं श्रुतवान् अन्यथा महाभारतविरोधः स्यादित्यर्थः तज्जिज्ञासुस्तत्रागमात्किनेत्याह यथेति वायुनोद्धृतं वेणुसंघर्षणलक्षणसंस्पर्शोत्थितवह्निनातदाश्रयं वनं यथा दग्धं भविष्यति तथा विप्रशापहेतुसंस्पर्धयान्योन्यमर्मस्पर्शनवचनोत्थितकलहवाह्निना दहिष्यत्स्व कुलपनुशोचन्नथ प्रत्यक् सरस्वतीं पाश्चिमवाहिनीं नामास्त्रासरस्वतीं नदीमियायेत्यन्वयः तूष्णीमित्यनेन दुःखेन क्षेत्रवासिनो नापृच्छदिति सूचयति २१ दुःखाग्रिसंतप्तस्तत्र सरस्वत्यां मर्तुर्किंगत इति तत्राह तस्यामिति अनेन विदुरस्य शास्त्रज्ञानाधिक्यं सूचयति यतः संसारः क्षणभंगुरोऽतस्तीर्थज्ञानादिना शुद्धांतः कारणस्य भगवदपरोक्षज्ञानेन पुरुषार्थः स्यादित्यनेन तीर्थज्ञानमकारि नान्यो व्यापार इति २२ न केवलं नदीतीर्थान्येव निषेवितानि किंतु तद्देशभवा निक्षेत्राणीत्याह अन्यानि चेति इह नद्यां सुराष्ट्रे च कीदृशान्या यतनानि प्रत्येकाः सम्पत्कलक्षणवंतो ब्रह्मादयस्तेषां मुख्या विष्णुस्तस्य प्रतिमाभिरंकिता निचिचिद्वितानि मंदिराणि येषु बानि तथा । ब्रह्मा प्रत्यंकवान् सम्यग् विष्णुलक्षणवत्तम इति । प्रत्यंकमुख्यमायुधं श्रेष्ठचक्रवर्तिकतानीति व्याख्यानां चित्पं निघंटुकारैस्तथानभिहितत्वादिति येषां क्षेत्राणां दर्शनात् २३

प्रयोगेण सूचितवैदिकत्वं स्पष्टमाह यमिति शब्दे विदो यो निज्ञाधिकारण्यस्य स तथोक्तं भद्रं नो अपि वातयमन इत्येवं रूपः शब्दः ननु हेमनस्त्वं क्रतुं दक्षं दर्शनमुत मद्रं गच्छं विष्णुं प्रतिवातय गमयेति मनो विषयप्रतीतिः कथमस्या निरुद्धविषयत्वमत्राह मनो मयमिति सर्वकार्येषु मनः प्रथयतीति मनोभिमानित्वादनिरुद्धस्य मनः शब्देन स एवोच्यते मनसा वा अग्रे संकल्पयति मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयो रित्यादेः नो मनो भद्रं वातयेति मनसः कर्मत्वप्रतीतिः कथमनेन उच्यते इति चेत्सत्यं स एव तत्त्वो निरुद्धः स्यात् ननु हंत तर्हि मनः शब्दाभिधेयत्वं गतमत्राह सन्वेति सत्त्वाच्चित्तानुरीयं चतुर्थमनः शब्दार्थमनिरुद्धमामनांति मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यंतरात्मनः । याद्विदुर्हो निरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् । शारदेदीविरश्यामं संध्ययोगिभिः शनै रित्यादिना हेमनो नाथा निरुद्धनोस्माकं क्रतुं संकल्पदर्शनं ज्ञानं तत्त्वविषयं कुरु हेमगवन्नोमनोदक्षसमर्थं क्रतुमध्वरं च भद्रं त्वं वातय प्रापयेत्पुमयथापि हितद्विषयत्वं संगच्छते दक्षो दर्शनपंडितावितियादवः कामदुघत्वादिमाहात्म्यं हरिरतरत्रासंभवि तं कथमस्मिन्योज्यत इत्यतो वाह यमिति यं का मपुत्रं सत्त्वस्य बलविज्ञानपूर्णस्य चतुर्थे हरेस्तुरीयमर्थमनिरुद्धनामानं हरिरमामनं तित्यतो युक्तं तदवेति त्वात्तादृशमाहात्म्यकथनं पृथग्यादौ दर्शनादिति ३४ उक्तकुशलप्रश्रं प्रसिद्धाप्रसिद्धेष्वप्यतिदिशति अपिस्विदिति ३५ धर्मो धर्मपुत्रः । विजयाच्युताभ्यां स्वदोभ्यां धर्मैर्गणधर्मशास्त्रमनतिक्रम्य धर्मैस्तुं परिपादिकमित्यन्वयः यस्य युधिष्ठिरस्य सभायां दिग्विजयेनानुवृत्तिरनुगमनं यस्याः सा तथा विजयाद

अपिस्विदन्येच निजात्तमैव मनन्यवृत्त्या समनुव्रताये ॥ हार्दिक्यसत्यात्मजचारुदृष्णगदादयः स्वस्तिचरंति सौम्य ३५ अपिस्वदोभ्यां विजयाच्युताभ्यां धर्मैर्गणधर्मैः परिपातिते सुम् ॥ दुर्बोधोऽतप्यतयत्सभायां साम्राज्यलक्ष्म्या विजयानुवृत्त्या ३६ किं वा कृता वैष्णवमत्यमर्षी भीमोऽहि वद्दीर्घतमं व्यमुंचत् ॥ यस्यार्ध्विपातरणभूने सहेमांगं गदायाश्चरतो विचित्रम् ३७ कश्चिद्यशोधारयूथपानां गां डीवधन्वो परतारिरास्ते ॥ अलक्षितो यच्छरकूटशूढो मायाकिरातो गिरिशस्तुतोष ३८ यमावुतस्वित्तनयौ च माद्याः पार्थैर्दृष्टौ पक्ष्मभिरक्षिणीव ॥ रेमात उद्धृत्य मृधेस्सारिक्थं सुधां सुपर्णा विववज्जिवक्रात् ३९ अहो पृथापि ध्रियतेऽर्भकार्थं राजर्षिवर्येण विनापितेन ॥ यस्त्वेकवीरोऽतिरथो विजिग्येधनुर्द्वितीयः ककुभश्च तस्रः ४० सौम्यानुशोचेतमधः पतंतं भ्रात्रे परेताय विदुद्बुहेयः ॥ निर्यापितो येन सुहृत्स्वपुर्या अहं स्वपुत्रान् समनुव्रतेन ४१ सोहं हरेर्मर्त्यविडंबनेन दृशो नृणां भावयतो विधातुः ॥ नान्यो पलक्ष्यः पदवीं प्रसादाच्चरामि पश्यन् गतविस्मयोऽत्र ४२

र्जुनादनुवृत्तिरुत्पत्तिर्यस्याः सा तथा विजयस्य हरेरनुवृत्तिर्यस्याः सा तथा वावा श्रीमदादितरेषां धर्मैस्तुल्यं न संभाव्यते नास्य तदस्तीति मन्त्रः तत एव धर्म इति प्रायोजि ३६ भीमः कृताघेषु दुर्बोधनादिषु अर्धव्यमुंचात्किं पुनरपराधबुद्धिमुक्त्वास्ते किं प्रश्नानि मित्माह अत्यमर्षीति तस्य पराक्रममाह यस्येति अंघ्रिपाते निमित्तमाह मार्गमिति ३७ रथयूथपानां यशोदयातीति यशोधाः यच्छरकूटेन यस्य झरपंजरेण गूढो निलीनः माययेच्छयाकिरातः गृहीतशबरं वैषः ३८ पक्ष्मभिरावृते अक्षिणी इव पार्थैरावृतौ रक्षितौ माद्रुचास्तनयौ यमौ वज्रिण इन्द्रस्य वक्रात् सुपर्णौ गरुडौ सुधां मिव मृधेयुद्धे स्ववैरिमुस्मात्स्ववैरि कथं निजराज्याख्यं धनमुद्धृत्य रेमाते उतास्वित् किमित्यन्वयः सुपर्णाविति दार्ष्टीतिकेपेक्षया द्विवचनम् ३९ तेन राजर्षिवैर्गणपांडुचक्रवर्तिना विनारहितापि ध्रियते पुत्रै रिति शेषः राजर्षिवर्ये त्वं दर्शयति यस्त्विति चतस्रः ४० परेताय मृताय भ्रात्रे पांडवे कुधदुद्देष्टव्यां स्यार्थानां यं प्रति कोप इति चतुर्गो सुहृत्पत्युकारकर्ता ४१ विधातुः कृष्णस्य पदवीं निवृत्तिमार्गं चरामि पश्यन् संसारिणं क्लेशमिति शेषः ४२

नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां महीं मुहुश्चालयतां च मूभिः ॥ वधात्प्रपन्नातिजिह्विष्येशो ह्युपैक्षतां घंभगवान्कुरुणाम् ४३ अजस्यजन्मोत्पथनाशनाय कर्मण्य
कर्तुं ग्रहाण यपुंसाम् ॥ न त्वन्यथा कोऽहति देहयोगं परो गुणानामुत्कर्म तंत्रम् ४४ तस्य प्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनुशासने स्वे ॥ अर्थाय जातस्य
यदुष्वजस्य वातां सखे कीर्तयतीर्थ कीर्तः ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरोद्भवसंवादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रुतिक्रुवाच ॥ इति भागवतः
पृष्ठः क्षन्नावातो प्रियाश्रयाम् ॥ प्रतिवक्तुं न चोत्सेहै औत्कं व्यात्स्मारितेश्वरः १ यः पंचहायनो मात्रा प्रातराशाययाचितः ॥ नैच्छत्तद्रचयन्यस्य स पर्याबाललोल
या २ सकथं सेवया तस्य काले न जरसंगतः ॥ पृष्टो वातो प्रतिब्रूयाद्भुतः पादावनुस्मरन् ३ समुहूर्तमभूत्तूष्णीं कृष्णां प्रिसुधया भृशम् ॥ तीव्रेण भक्तियोगे
न निमग्नः साधुनिर्वृतः ४ पुलकोद्भिन्नसर्वांगो मुचन्मलदृशाश्रुतः ॥ पूर्णार्थो लिक्षितस्तेन स्नेहप्रसरसंभृतः ५

ति मनुष्यादिदेहयोगाद्यसंभवेपिदेवादिशरीरयोगः स्याद्वेत्यवउक्तं उतेति उताप्यर्थविकल्पयोरिति विकल्पोपिनघटतइत्यर्थः नदेहयोगादिजनिर्विष्णोर्व्यक्तिर्जनिः स्मृतेतिविशेषवचनाच्चदेहयोगांगीकारपक्षो गहितइतिभावः ४४ किंबहुनोक्तेनेतिविदुरः स्वाभीष्टं वक्ति तस्येति ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ अत्राध्यायत्रये उद्धवेन विदुरमश्रमतिवचनायहरेः श्रीकृष्णावतारसंक्षेपकथानिरूप्यते तत्रप्रथमत उद्धवस्य भगवति भक्त्युद्बलक्षणं शुकः परीक्षितं कथयतीत्याह सूतः शौनकाय इतीति आत्मादेरपि प्रियः प्रेष्टा हरिराश्रयो यस्य सा तथा तां वार्ता कथामौक्तं च चित्तविद्वगणहेतुभूतौ सुक्यं तस्माद्ब्रह्मदंष्टत्वादि विशेषः स्मारितेश्वरः प्रसंगविशेषादि विशेषः १ एकांतभक्तानामेतद्युक्तमिति भावेनाह यइति पंचहायनावत्सरायस्य स तथा प्रातराशाय प्रातर्भोजनाय तत्प्रातर्भोजनं सपर्यापूजां च यन् प्रपंचयन् २ तस्य हरेर्जरसंजगार्वाकं वयः ३ कृष्णांघ्रिस्मरणमुधया तृतीया सप्तम्यर्थे तस्यां निमग्नो निर्वृतः परमानंदमाप्तः ४ उद्धवस्यैवं विधाय वस्थां पश्यतो विदुरस्य मनसि किं प्रत्यभादनाह पुलकंति तेन विदुरेण पुलकोरोमांचस्तेनोद्भ्रमं कुरितं सर्वांगस्य सः भिलदृशाऽर्धोन्मीलितनेत्रेणाश्रुबाष्पकलामुवन्म्रेहप्रसरसंभृतो भक्तिनदीप्रवाहमग्नः स उद्धवः पूर्णार्थः कृतकुर्योलक्षितोलक्षणतो ज्ञातइत्यन्वयः ५

ततः परं विदुस्य काभीष्टसिद्धिरभूदित्याशंक्य तत्प्रश्रवचनोपक्रमसिद्धिरित्याह शनकैरिति भगवच्छोकादसंप्रज्ञातावस्थालक्षणाद्वृत्तलोकं मनुष्यदेहाभिमानमागतः उत्स्मयन्नुत्कृष्टमंदस्मितं कुर्वन् ६
 कीदृशी सत्यत्राह कृष्णोति कृष्णएवद्युमणिः सूर्यस्तस्य निम्लोचे अस्तमये सति अतएव गतश्रीषु नष्टालोकेषु अतएव कालाजगरेण गीर्णेषु ग्रस्तेषु अस्तंगतेषु विनाशं यातेषु नः संबंधिषु यदुषु किं नुकुशलं ब्रूयां हे
 त्वनेन कुशलप्रश्रवचनप्रत्यारंभो न कर्तव्यो विप्रशपेन सन्निकृष्टनाशस्य प्रसिद्धत्वादिति दर्शयति प्रत्यारंभे प्रसिद्धे हेति यादवः ७ दुष्टनिधनव्याजेन ज्ञानोपदेशार्थं मवतीर्णस्य कृष्णस्य ज्ञानेन नाशयास्य
 तामपियदूनां त्रिलोक्याश्च श्रेयः सिद्धिः स्यादित्याशंक्य ज्ञाने सति श्रेयस्तदेवनास्तीत्यनुत्पन्नबुद्धवइत्याह दुर्भगइति लोको जनः बतशब्दः खेदवचनः हरिं न विदुस्तस्मात्संसारसंहारकत्वेनेति शेषः ८
 न केवलमज्ञामिथ्याज्ञानिनो पि जाता इत्याह इंगितज्ञा इति अत्रे गितशब्दो द्विरावृत्त्या व्याख्यातव्यः इंगि चेष्टाया मि ति धातुः लोकस्ये गितेन चेष्टितेने गितं हृदत भावं ज्ञानं तीर्त गितज्ञाः इंगितं हृदतो भा
 वं इंगितं चांगि चेष्टितमित्यभिधानं पुरप्रौढाः शरीराभिमानिनः गृहस्वामिनो वा एकारामाः केवलक्रीडालोलाः एके मुख्यान्य केवल इति च एवं विधाः सर्वे सात्वताः यादवाः सात्वता ब्रह्मादि भागवतानां मृष
 भं स्वामिने प्रकृतप्रधानपुरुषं वत् भूता वा संकतिपय जना वा सहेतुभूतमं सतामन्यं तेत्यन्ययः एको देव इति प्रतिपाद्यत्वेन प्रसिद्धं भूता वा सम विशेषेण सकल जगन्निवा स भगवंतं सात्वतां यादवानां भवेः ऋषभमं सते
 ति वा ९ प्रसंगाज्ज्ञानिलक्षणमाह देवस्येति देवस्य हरेर्मायया बंधकशक्त्या स्पृष्टा उपतप्तज्ञानत्वादन्यथा ज्ञानिनो ये चान्ये असतां जनानां मंगलानां विषयाणां वा श्रयास्तद्वाक्यैस्तेषां नृणां वाक्यैरात्मानि परमात्म
 न्युप्तात्मनां संततन्यस्तनिर्दोषमनसां ज्ञानिनां धीर्नश्राम्यते नान्यथा भवतीत्यनेन सम्यग्ज्ञानित्वमेवं विधिमित्युक्तं भवति हरावित्यक्षरद्वयेन । ओहाङ्गता विहिते ज्ञानं रमुक्रीडाया मि ति रीत्यातिशयित सुख
 शनकैर्भगवच्छोकान्नृलोकं पुनरागतः ॥ विमृज्येनेत्रे विदुरं प्रत्याहो द्ववउत्स्मयन् ६ उद्ववउवाच ॥ कृष्णद्युमणि निम्लोचे गीर्णेष्वजगरेण ह ॥ किं नुनः कुश
 लं ब्रूयां गतश्रीषु यदुष्वहम् ७ दुर्भगे बतलोकोऽयं यदवो न विदुर्हरिमीना इवोदुपम् ८ इंगितज्ञाः पुरप्रौढा एकारामाश्च सात्वताः ॥
 सात्वता मृषभं सर्वे भूता वा सममंसत ९ देवस्य मायया स्पृष्टा ये चान्ये असदाश्रयाः ॥ भ्राम्येते धीर्नतद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनां हरौ १० प्रदर्शयति प्रतपसामावित
 प्रदृशानृणाम् ॥ आदायां तरथाद्यस्तुस्वबिंबलोकचनम् ११ यन्मर्त्यलीलौ पायिकं स्वयोगमाया बलं दर्शयता गृहीतम् ॥ विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धः
 परंपदं भूषणभूषणांगम् १२ यद्धर्मसूनोर्बतराजसूये निरीक्ष्य दृक्स्वस्य यनं त्रिलोकः ॥ कात्स्न्येन चात्रोपगतं विधातु र्वाक्यसूतौ कौशलमित्यमन्यत १३
 मिति सच्चिदानंदलक्षणं स्वरूपं तत्प्रतिमा च गृह्यते तेन ज्ञानिनां साक्षादितरेषां मितरं रूपमिति ज्ञायते लोकस्य जनस्य लोचनेनेत्रं यस्मिंस्तल्लोकलोचनं जनरंजनं वा अधादिति लुङ्लडर्थे अंतर्धास्यतीत्यर्थः
 विबोद्धीमंडलं समं प्रतिमा मुखलक्ष्मस्विति तु नाद्वे वा ब्रह्मणो रूपे इत्यादि श्रुतिं सूचयति ११ पुनरपि यदुपः स्वयोगमाया बलं स्वरूपेच्छा सामर्थ्यं दर्शयता हरिणा गृहीतं यच्च मर्त्यलीलौ पायिकं मानुषलीलां वा
 लक्ष्मीमारादि विषयामुपयातीति अनेन स्वत एकप्रकारलक्षणमुक्तं भवति स्वस्य कृष्णस्य च विस्मापनं विस्मयकरं यच्च सौभगर्द्धः सौंदर्यसमृद्धेः परंपदं स्थानं यच्च भूषणानां मिषूणान्यंगां नि यस्मिन्तत् १२ पु
 नरपिकीदृशं धर्मसूनोराजसूये यज्ञे पश्यतो जनस्य दृशां स्वस्त्ययनं आनंदं श्रयं यदुपुर्नरीक्ष्य त्रिलोक इत्यमन्यत कथं विधातु र्विरचस्या र्वाक्यसूतां विन्यस्यैकात्स्न्येन कौशलमत्र कृष्णवपुषि उपगतं प
 र्याप्तमिति नैतत्सत्यमित्याह बतेति अनेन त्रिलोकस्याज्ञानमाश्रयमिति विस्मयं करोति । आनंदं रूपं दृष्ट्वा पि लोको भौतिकमेव तु । मन्यते विष्णु रूपं च अहो भ्राति बहुरिथेति विवचनात् ज्ञान्यज्ञानिनां समुच्चये च
 कारः तथा चैव ये जना अत्र जीवराशौ त्रिषु वेदादिषु लोकः प्रकाशो ज्ञानं यस्य स तथा वेदैकप्रमाणो जनो धर्मसूनो राजसूये उपगतं सर्वाधिकत्वेन स्थितं यदुपुर्नरीक्ष्य स तौ मानुष्यसृष्टिमागं प्रवर्तमानस्य धातु
 र्यत्कात्स्न्येन कौशलं मंगलविषयनिर्माणपाटवंतदवाक्कनीचमित्यमन्यत श्रीकृष्णसौंदर्यस्यास्त्वामत्वात् अस एवानंततत्वाच्च तज्ज्ञान्यज्ञानिनां ज्ञाने वा वैचित्र्यमहो इत्यास्वादयति १३

*****

यस्यश्रीकृष्णस्यानुरागेणस्नेहेन हतौहासरासौ अनुरिमतहासरासक्रीडिताभ्यासहितेन लीलावलोकनेन प्रतिलब्धोमानोपासांतास्तथोक्ताः हासरासशब्दोरसपरस्तनवा रसःसारावरदातवचनात् रसएव रासःवार्तासंभावयोः किलेतिवचनात् संभावितोयमर्थः ब्रजेगोष्ठे १४ अवतारप्रयोजनमाह स्वर्शावेति स्वस्पर्शांतरूपेण सात्विकप्रकृतिषु सुरादिषु हरैरर्शांतरूपैरसुरैरभ्यर्चमानेषु सत्सु अनुकंपितात्मा अनुदृत्तचित्तो महदंशयुक्तः महंश्चासावंशो महदंशो मुख्यप्रतिविंबभूतो ब्रह्मातेन प्रार्थितत्वेन युक्तो विनियुक्तो परावरोशोऽजो विष्णुर्जातो भवतीत्यन्वयः यथाग्निर्दार्हण इति शेषः अनेन जननी प्रादुर्भाव इति यात्वा त्वर्थो विवृत इति १५ ब्रह्मादीनामपि भगवद्विषयज्ञानं मध्याह्नार्कवत्संचलितिकिमुतास्मदीयमिति भावेनाह मांस्वेदयतीति वसुदेवस्य गृहे भार्यायां जन्मविडंबनजातवदनुकरणं अरिः कंसो जरासंधश्च पुरा न्मथुरापुरात् गोमंतद्वारकयोर्विवासः प्रवासः अनंतवीर्य इत्ययं लोकानुकरणं स्मारयति १६ एतत्कंसवधानंतरं क्रियमाणं कर्म पित्रोर्देवकीवसुदेवयोः अकृतनिष्कृतीनामननुष्ठितकंसकृतप्रतिक्रियाणाम् १७ विरफुरह्वितपेन विस्फुरंत्योभ्रंस्त्योभ्रुवोर्विटपेन लेशेन कृतांतेन कालोपमेन १८ रसज्ञेन पुरुषेण हरैर्विरहो न सोढुं युक्त इति भावेनाह दृष्टेति योगिनो युक्त्युपक्रममादिलक्षणनेन वेदतात्पर्यवेदिनोयांसिद्धिस्पृहयं तिवांछंति राजसूये भवाद्भिश्चासुरप्रवेशात्कृष्णद्विषतोपि चैद्यस्य कृष्णप्रवेशलक्षणासिद्धिर्दृष्टा अपि नानिदिता तद्द्वेषात् भक्त्यैकलभ्या तत्प्रवेशलक्षणासिद्धिः कथं संभवतीति चोद्यं निवृत्य नेन परिहृतं त

यस्यानुरागलुतहासरासलीलावलोकनप्रतिक्रियास्तथुः किल कृत्यशेषाः १४ स्वर्शांतरूपेष्पितरैश्च रूपैरभ्यर्च्यमा नेष्वनुकंपितात्मा ॥ परावरोशो महदंशयुक्तो ह्यजोपि जातो भगवान्यथाग्निः १५ मांस्वेदयत्येतदजस्य जन्मविडंबनं यद्वसुदेवगोहे ॥ ब्रजे च वासोऽरिभयादि वस्वयं पुराद्व्यात्सीद्यदंनंतवीर्यः १६ दुनोति चेत्तः स्मरतो ममैतद्यदाह पादावभिवंदयपित्रोः ॥ तातांबकं सादुरुकं पितानां प्रसदितं नोऽकृतनिष्कृतीनाम् १७ कोवाअमुष्यां प्रिसरो जरेणुं विस्मर्तुमीशेतपुमान्विजिघ्रन् ॥ यो विस्फुरह्वितपेन भूमेभरं कृतं तेनातिरश्चकार १८ दृष्टा भवद्विर्न नुराजसूयै चैद्यस्य कृष्णद्विष तोऽपि सिद्धिः ॥ यां योगिनः संस्पृहयंति सम्यगयोगेन कस्तद्विरहं सहेत १९ तथैव चान्येन रलोकवीराय आहवे कृष्णमुखारविंदम् ॥ नैत्रैः पिवंतोनयनाभिरामं पार्थस्त्रपूताः पदमापुरस्य २० स्वयं त्वसाम्यातिशय ह्रयधीशः स्वाराज्यक्षम्याप्तममस्तकामः ॥ बलिहरद्विः सुरलोकपालैः किरीटकोटचेडितपादपीठः २१

थाहि प्रश्नावधारणैति ह्यसमीहानुमतेन न्वितिवचनात् यथाप्रमाणेनानुमतं तथांगिकर्तव्यं प्रमाणं तु असुरापिये विष्णुं शंखचक्रधरं रणे । भक्तिपूर्वमेवेक्षते ज्ञेयाभागवता इति । विद्विषंति नु ये विष्णुमृषिपुत्रा अपि स्फुटम् । असुरास्तेपि विज्ञेयागच्छंति च सदा तम इति । अतएव सम्यगयोगेनेत्युक्तं सर्वथा भक्तितो मुक्तिर्द्वेषात्तम उदीरितमित्यादेः ततः किंतव्राह क इति यस्मात्त जीवद्वयसमायोगेन जा तान्जयादीन् भक्त्यादुष्टावेशाद्विद्रोच्यदुष्टांस्तमसि प्रापय प्रवर्तते तस्मात्कृपालोस्तस्य विरहं विस्मरणलक्षणं कः पुमान् सहेत भक्तिमानिति शेषः जीवद्वयसमायोगाद्विस्मरणकमुखाः पर इत्यादेः एकस्मिन् जीवद्व यसमायोगोऽस्तीति ज्ञायते १९ चैव ददन्येपि स्वयोग्यांसिद्धिमापुरित्याह तथैवेति ये भारतयुद्धे दुर्योधनपक्षपातिनो न्येन रलोकवीराः कर्णादियोनयनाभिरामेनैत्रोत्सवजनकं कृष्णमुखारविंदनैः पिवंतः पार्थस्त्रपूताः पार्थस्य पाशुपताद्यस्त्रेण पूताः शिखरशिरस्कामृतास्तेपि तथैव चैव देवाः स्य कृष्णस्य प्रसादाच्च दधीं न स्वयोग्यं पदमापुरित्यन्वयः स्वपदमाश्रयं नंतरं मुक्तिं च पापुरित्यस्मिन्नर्थे च शब्दः पुंछेद इति धातुः पूङ्गपवन इति धातुपाठे द्वेभुंक्त्वा भक्त्या शुद्धा इत्यर्थः २० एवं विधस्य हरैर्भक्तानु कं पांमंतरेण नान्यत्प्रयोजनं मत्स्यावतारादिनेत्याशयेनाह स्वयं त्विति न साम्यातिशयो यस्य सतथोक्तः एकमेवा द्वितीयमिति श्रुतेः स्वाराज्यलक्ष्म्यास्वरूपानुभवलक्ष्म्या स्वे महिम्नीति श्रुतेः बलिपूजाम् २१

१ कोट्याहत इति पाठांतरम् ।

*****

इदमपि तन्माहात्म्यातिशयसूचकं यस्मादेवं विधज्ज्ञानवतोऽस्मान् विग्लापयति तत्तस्योति तद्वचः कैकर्यं दासत्वं विग्लापयति माहात्म्यविषयेऽज्ञानलक्षणाग्लानिमुत्पादयति तदिति किंतत्रा
ह यदिदं परमेष्ठिबिष्णवेऽसिंहासने निषण्णमुग्रसेनं स्वयमुत्तिष्ठन् यद्वचोऽन्यबोध्ययत् विज्ञापयामास हे देव अस्मिद्विज्ञापनं निधारय चित्ते कुर्विति २२ पूर्वमर्थत उक्तं दयालुत्वमधुना वाक्यतः कथयति अहो इति ब
कभक्षण इति धातोर्भक्षणशीलत्वात् बकीपूतना अपि नाताटकाग्रहयति धात्रीणां शुभानां योग्यताभेदेनोचितां कंसपूतनिकाद्याश्च बांधवादि युतायतः । जीवद्वयसमारोपाद्विद्वय जिगीषव इति वचमात्र इ
यालुत्वमुर्वशीप्रति २३ असुरयोनित्वमप्रयोजकं भागवततत्त्वं किं नु निदोषाभाक्त्वे वेत्याशयेनाह मन्यइति संरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तानिति यथा कीटः पेशस्कारिणा कुडचे निरुद्धस्ति स्मिन् भुंगे प्रथमं द्वेषयुक्तः
पश्चादन्नदानाच्छेषविहाय स्नेहेन भुंगं स्मरन् तत्स्वरूपतां याति तथा तेऽप्यसुराः संरंभमार्गेण स्मरन् तस्मिन् संरंभविहाय भक्त्यैव तस्मिन्निविष्टचित्ताः निरंतरं तन्मनस्का इत्यर्थः इदं तत्र हेतुगर्भविशेषणं सु
नाभायुधं चक्रायुधमचक्षतापश्यन् अतएव असुरा अपि यो विष्णुं शंसन् चक्रधरं रणं इत्युक्तं ताक्ष्यं पुत्रस्य गुरुहस्यां से स्थितम् २४ नातिचिरं कृष्णस्य यादवानां च स्वलोकप्रयाणं भविष्यतीति निवेद्य भक्त्ययति
तत्तस्यैकैकर्यमलं भृतान्नो विग्लापयत्यंगयदुग्रसेनम् ॥ तिष्ठन्निषण्णं परमेष्ठिधिष्ण्येन्यबोधयद्देवानि धारयेति २२ अहो बकीयं स्तनकालकूटं जिघांसया पा
ययदप्यसाध्वी ॥ लेभे गतिं धात्र्युचितं ततोऽन्यं कंवा दयालुं शरणं ब्रजे २३ मन्ये सुरान् भागवतां ह्यधीशं संरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तात् ॥ ये संयुगेऽचक्षत
ताक्ष्यं पुत्रस्यां से सुनाभायुधमापतंतम् २४ वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेन्द्रबंधने ॥ चिकीर्षुर्भगवान् शर्मज्जनेनाभियाचितः २५ ततो नंदव्रजमितिः पि
त्राकंसाद्विबिभ्यता ॥ एकादशसमास्तत्र गूढार्चिः सबलोऽवसत् २६ परीतो वत्सपैर्वत्सांश्चारयन् व्यचरद्दरिः ॥ यमुनोपवने कूजद्विजसं कुलितं तं विप्रे २७ कौ
मारादर्शयंश्चेष्टाः प्रेक्षणीया व्रजौकसाम् ॥ रुदन्निव हसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः २८ स एव गोकुलं लक्ष्म्या निकेतं सितगोवृषम् ॥ चारयन्ननुगान् गोपान्
णद्वेणुररीरमत् २९ प्रयुक्तान् भोजराजेन मायिनः कामरूपिणः ॥ ललितं व्याव्यनुदत्तांस्तान् बालः क्रीडनकानिव ३० विपन्नान् विषपानेन निगृह्य भुजगाधिप
म् ॥ उत्थाप्या पाययद्वावस्ततोऽयं प्रकृतिस्थितम् ३१ अयाजयद्गोसेवेन गोपराजं द्विजोत्तमैः ॥ वित्तस्य चो रुभारस्य चिकीर्षन्सद्वयं विभुः ३२ वर्षतीद्रे
व्रजः कोपाद्भ्रममानेति विह्वले ॥ गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो भद्रानुगृह्णता ३३

शयात्तस्यावतारलीला अनुक्रमिष्यन् दौतदवतारमाह वसुदेवस्येत्यादिना वसुदेवस्य सकाशादेव कयां जातः प्रयोजनमाह भोजेद्रेति भोजेद्रेण तयोः कारागृहे बंधने सति तं संहत्वा बंधनादुन्मुच्यतयोः शर्म
चिकीर्षुरिति हेतुगर्भ । निमित्तांतरं चाह अब्रजेनेति २५ ततोऽप्युरात् गूढार्चिप्रकाशितस्वमाहात्म्यः २६ कूजंतोऽव्यक्तशब्दं कुर्वतो द्विजाः पक्षिणस्तैः संकुलिता अभिपावक्षायिस्मिन् तत्तथो
क्तं तस्मिन् २७ कौमारा इत्यत्र ङीबभावश्चेष्टानां वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थः बालसिंहासनावलोकनमिवावलोकनं यस्य सतथोक्तः २८ लक्ष्म्या निकेतं मां दिरं सितास्तंतुनारं ज्जवानां सिकायां स्यूताः प्रोता गोवृषाः
ककुब्धतोयस्मिन् तथोक्तं चारयंस्तृणानीति शेषः २९ प्रयुक्तान् ग्रहितान् मायिनः । मायया वैषांतरधारिणस्तां स्तानि जातिभेदायोक्तं क्रीडनकान् लीलासाधनानि ३० विपन्नान् मृतमायान् यमुनाया उ
त्थाप्या गोवो गास्तस्यायमुनायास्तोऽयं प्रकृतिस्थितं विषमिभ्रणात् प्राग्यथा शुद्धं तथा स्थितम् ३१ गोसेवेन गोपेन उरुभारस्य बहुसंख्याविशेषविशिष्टस्य सत्प्रशस्तोऽव्ययस्यागाविशेषस्तम् ३२ भग्नमाने
नष्टाभिमानेन अतएवातिविह्वले कर्तव्यमूढे गोत्रलीलातपत्रेण पर्वताख्यक्रीडाभितच्छन्नेन भोभद्रकल्याणात्मन् ३३

शरद्वतावुदेतः शशांशरच्छशातस्यकरमृष्टमलकतरजनामुलपदाष कलपदपयाभावातथा मडलमडयतातमडलमडनः ३४ ॥ इति आभागतमडलमडनः ३४ ॥ इति आभागतमडलमडनः ३४ ॥ इति आभागतमडलमडनः ३४ ॥
ध्यायः ॥ २ ॥ ततोर्वुदावनात् आशादिगतितृणयोरिति स्वपित्रोराकांक्षितचिकीर्षयाकर्तुमिच्छया व्यसुंगतमाणम् १ ब्रह्मवेवं पंचजनोदरात्पंचजनाख्यदैत्योदरात् सांदिपिनेरधीत्यसकृत्प्रोक्तंतेति
शेषः २ भीष्मककन्ययेतितृतीयातादर्थ्ये भीष्मककन्यायारुक्मिण्याभर्थे सर्वर्णेनक्षत्रियत्वमात्रयोग्यतयासमाहूताः एषांक्षत्रियाणांश्रियोजिहीर्षया तेषामूर्ध्विपदंधादित्यनेनश्रीहरणप्रकारः मिषताप
इयतां सुपर्णः सुपरानंदान्काकुत्स्थोवाचिसंस्थितेरिति विवचनात् सुष्टुपरमानंदरूपः सुपर्णइत्यनेनसोप्यक्लेशेनोतिदार्शितं गांधर्ववृत्त्याकन्यासंवादलक्षणयाइत्यनेनबहवोविवाहविधयोदाशिताभवंति स्वभा
गमित्यनेनस्वयोग्यमितिदर्शयति ३ अविद्धनसोऽच्छिद्रनासिकान्कुकुक्षतोवृषभान् वृषभाणामाटोपसमयसूचनायस्वयंवरइत्युक्तं किंच स्वयमक्षतः सन्येस्वयंवरार्थमागतास्तानक्षत्रियान्जघ्नइत्यन्वयः क
न्यायाः स्वालाभेनभग्नमानान् अभिशृध्यतः कन्यामाकांक्षमाणानज्ञानकृष्णप्राप्तियोग्यामजानतः शस्त्रभृतइत्यनेनयज्ञवेक्षत्रियाएव नवृषाश्रित्वापते चशब्दः समुच्चये ४ ग्राम्योविषयभोगासक्तइवप्रियायाः

शरच्छशि कैर्मृष्टमानयनरजनीमुखम् ॥ गायन्कलपदंरेमस्त्रीणांमंडलमंडनः ३४ ॥ इति श्रीभा ० म ० तृतीयस्कंधेद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ उद्ववउवाच ॥ त
तः स आगत्य पुरं स्वपित्रोश्चिकीर्षयाशांबलेदवसंगुतः ॥ निपात्यतुंगाद्रिपूथनाथंहतंव्यकर्षद्व्यसुमोजसोव्याम् १ सांदिपिनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्यसविस्त
रम् ॥ तस्मै प्रादाहरं पुत्रं मृतं पंचजनोदरात् २ समाहुताभीष्मककन्ययायोश्चित्रयः सर्वर्णेन जिहीर्षयेषाम् ॥ गांधर्ववृत्त्या मिषतां स्वभागं जह्ने पदं मूर्ध्नि दधत्सुपर्णः
३ ककुभ्रतो विद्धनसो दमित्वा स्वयं वरेनाग्नजितीमुवाह ॥ तान् भग्नमानान् अभिशृध्यतो ज्ञानजघ्ने क्षतः शस्त्रभृतश्च शस्त्रैः ४ प्रियं प्रभुर्ग्राम्य इवाप्रियाया विधित्सु
राच्छिद्रनुत रं यदर्थे ॥ वज्रयाद्रवत्तं सगणोरुषांधः स्वार्थे पुरातैर्यमयाचतानतः ५ सुतं मृधे संवपुषाग्रसंतं दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धारिद्र्याः ॥ आमंत्रितस्तत्तनया
यशेषं दत्त्वा तदंतः पुरमाविवेश ६ तत्राहुतास्तानरेदवकन्याः कुजेन दृष्ट्वा हरिमातं बंधुम् ॥ उत्थाय सद्योजगृहुः प्रहर्षं व्रीडानुरागमार्हितावलोकैः ७ आसां
मुहूर्त एकस्मिन्नानागरेषु योषिताम् ॥ सविधिं जगृहे पाणिपुरुह रूपः स्वमायया ८ तास्वपत्यान्य जनयदात्मतुल्यानि सर्वतः ॥ एकैकस्यां दशदशप्रकृ
तोर्विबुधूषया ९

सत्यभामायाः प्रियमभीष्टं विधित्सुः कर्तुं कामः प्रभुः १ द्युतं स्वर्गवृक्षं पारिजातमाच्छत् अहर्षित् रुषांधः सगणो मरुद्रणेन साहितः वज्रींद्रः १ यदर्थे यस्य द्युतरोरर्थे १ तं कृष्णमाद्रवत् शच्यावचनादिति शेषः
स्वार्थे स्वप्रयोजनाय यं कृष्णतैः सहानतः प्रणविविशिष्टो भूत्वा ५ धारिद्र्याः सुतं नरकं आमंत्रितस्तयेति शेषः ६ तत्रांतःपुरे १ कथं जगृहुरितितत्राह व्रीडेति प्रहर्षेण सहिताभ्यां व्रीडानुरागाभ्यां लज्जाम्नेहा
भ्यां प्रहितैः प्रेरितैरवलोकैर्गृहीतवत्यइत्यर्थः ७ भगवता पुनः किं कृतमत्राह आसांमिति विधिनाशास्त्रोक्तकर्मणा सह वर्तत इति एकस्य नानाविधगृहेषु स्त्रीणां करग्रहणं कथं घटत इत्यत
उक्तं पुरुष इति योगिवत् स्वसामर्थ्येन गृहीतवत् पुरुषेण घटत इत्यर्थः ८ उच्चमैः सर्वतः साम्यं किंचित् साम्यमुदीरितमिति विवचनात् सर्वत आत्मतुल्यत्वं किंचित्सादृश्यविवक्षयेति ज्ञातव्यं पुत्रत्वेन पुत्रवत्प्राशा
पूर्तिसंभवादशस्वसंख्या किमप्रायेणेत्यत उक्तं प्रकृतेरिति जडप्रकृतेर्विबुधूषया विविधभावेच्छया बहुत्वसंख्या विशिष्टत्वेच्छया ९

यदर्थमवतीर्णतत्प्रयोजनमाह कालेति कालो गगर्गनिर्मितः तेजःप्रभावं अनेन मुकुटं दादिकृतं तद्वधमप्यात्मनैव कृतं ज्ञापयति इत्यतोऽजीधनदित्ययं लौकिकः १० एते देवा किंचिद्विवेचयति शंवरमिति शंबर रवि विदौ मद्युम्नबलभद्राभ्यामघातयत्तमुरादीन् स्वयमेवावधीदिति विवेकः ११ अथ दंतवत्क्रत्रधानंतरं तेतवभ्रातृपुत्राणां कुरूणां पांडवानां वक्रुक्षेत्रप्रत्यापततां येषां नृपाणां १२ श्रीकृष्णदुर्गधनपातेन भीमप्रसादातिशयमाह सकर्णोति सकृष्णः सुयोधनं भग्नोरुमुर्व्याशयानं पश्यन्ननंद भीमायेति शेष इत्यन्वयः अनुचरैर्दुःशासनानि भिर्वा स हवर्तत इति सानुचरस्तं हतेनष्टे श्रीश्रायुश्च यस्य सत थातं १३ कलियुगे सज्जनप्राचुर्यावस्थानस्य दुष्टभारस्येवानभीष्टत्वात् सोऽपि सहाय इति यादवबलसंहरणोपायसांचितन प्रकारमाह कियानिति मत्सन्निधानविशेषयुक्तत्वान्मदं शैर्द्रोणभीष्मार्जुनभीमशल्यैः क्षपितोऽष्टादशक्षाहोहिणिकोभुवोपद्योयं भारः साकियानलप एव कुतः सुरासुरैर्दुर्विषहं यदूनां बलमास्तइति यस्मात्तस्मादित्यन्वयः १४ तत्रैषां यदूनां वधोपाय इयानेतावानेव यदामाध्वयावारुण्याः पाना दुत्पन्नान्मदाद्धष्टबुद्धीनां ताम्रलोचनानां रक्तेन त्राणारं रजोगुणोपरकज्ञानानां वा यदूनां मिथो विवादो भविता तदा स एव वधोपायो भविष्यत्यतो न्योनास्ति तदर्थं किं कर्तव्यमिति नाचिंतनीयमित्याह मयीति

कालमागधशाल्वादीनि नीकैरुधतः पुरम् ॥ अजीधनस्त्वयं दिव्यं स्वपुंसं तेज आदिशन् १० शंवरं विविदं बाणं मुरं बल्वलमेव च ॥ अन्यांश्च दंतवत्क्रादीन वधीत्कांश्च घातयन् ११ अथ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतिता नृपान् ॥ चचालभूः कुरुक्षेत्रं येषामापततां बलैः १२ सकर्णदुःशासनसौ बलानां कुंभं त्रपाकेन हत श्रियायुषम् ॥ सुयोधनं सानुचरं शयानं भग्नोरुमुर्व्यां सननंदं पश्यन् १३ कियान्मुवोयं क्षपितो रुभारो यद्द्रोणभीष्मार्जुनभीमशल्यैः ॥ अष्टादशक्षाहो हिणिको मदेशैरास्ते बलं दुर्विषहं यदूनाम् १४ मिथो यदैषां भविता विवादो माध्वयामदात्ताम्रवि लोचनानाम् ॥ नैषां वधोपाय इयानतो न्योमयुद्यते तदर्थं ते स्वयं स्म १५ एवं संचित्य भगवान् स्वाराज्ये स्थाप्य धर्मजम् ॥ नंदयामास सुहृदः साधूनां वर्त्म दर्शयन् १६ उत्तरायां धृतः पुरोर्वंशः साध्वभिर्मन्युना ॥ सर्वे द्रोणयस्त्रसंछिन्नः पुनर्भगवता धृतः १७ अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः ॥ सोऽपि क्षमामनुजैरक्षनेरैरेकृष्णमनुव्रतः १८ भगवानपि विभवात्मालोक वेदपथानुगः ॥ कामानि संपेदेद्वा विवृत्यामसक्तः सांख्यमास्थितः १९ स्निग्धस्मितावलोकितेन वाचा पीयूषकल्पया ॥ चरित्रेणानवद्येन श्रीनि केतेन चात्मना २० इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून् ॥ रेमेक्षणदयादत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः २१

मयुद्यते सति स्वयं सर्वतर्दधतेति रोधानलक्षणं मरणं प्राप्नुवंति स्म स्मृतमित्यर्थः १५ स्वाराज्ये स्वर्गसमराज्ये १६ यः पुरोर्वंशोऽभिर्मन्युना साधून्तरायां धृतः सन् द्रौण्यखेण संछिन्नः संछादितः पुनर्भगवता धृतो रक्षितो भूदित्यन्वयः १७ १८ अपीत्यनेन लोकसंग्रहणार्थं गृहस्थधर्मो नुचरणं नुस्वार्थसत्यसंकल्पत्वादिति ममर्थसूचयति विषयसेवयापितलेपोनास्तीत्यसक्तइति तत्र हेतुर्गर्भविशेषणमाह सांख्यमिति केवलं भगवज्ज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयत इति वचनात् न सांख्यशास्त्रोक्त विधिः किंतु स्वरूपज्ञानमेव गृह्यते तद्वत्त्वावेदाहं ब्रह्मास्मीति श्रुतेः १९ श्रियो नि केतेन वासेनात्मना देहेन २० क्षणदयारात्र्यादत्तक्षणोदत्तावसरः अनेन क्षणदाशब्दार्थो दीर्घतः स्त्रीक्षणकालं तौहृदं यस्य स स्त्रीक्षणसौहृदः । स्त्रीक्षणोरुद्रस्तस्य सौहृदं यस्मिन् सतथावा अनेन रुद्रगणचरणयोग्यसमये स्त्रीभिः सह रमणं कथमिति चोद्यं परिहृतम् २१

गृहस्थधर्ममनुवर्तमानस्य हेतुः कांक्षिणार्थं वाञ्छाविषयेषु वैराग्यप्रदर्शनमित्यभिप्रेत्याह तस्येति सर्वदाऽपि विरक्तः सन् भासयतीति विरागवत् । कदाचित्कः कुतस्तस्य लोकांशिक्षार्थं विष्णुते इति स्मृतः । याग
 पुविषयसाधनेषु विरागः समजायत वैराग्यमभूदिति दर्शयामास २२ निरयविरक्तस्य कदाचित्कविरक्त्यनुपपत्तेर्लोकशिक्षार्थमेव दर्शितमित्यतस्त्वष्टयति देवेति नित्यविरक्तेनापि भगवता विरागः प्रदर्शित इ
 तित्यस्मात्तस्मात्स्वयं देवाधीनो योगेन ध्यानलक्षणोपास्त्यायोगेभ्यः कृष्णमनुव्रतः कः पुमान् देवाधीनेषु कामेषु विषयेषु विश्रंभत नित्या इति विश्वासं कुर्यात् न कोपीत्यर्थः अत्र देवाधीनत्वं हेरे नित्यविरक्तत्वेन
 विषयाणां भागमापायित्वेन न भवत्वे हेतुः २३ इत्थं भगवच्चरितमुक्त्वा षड्गुणानां निमित्तमाह पुर्यापिति भगवन्मनकोविदा इत्यनेन मुनिशब्दाद्यो दर्शितः २४ भविष्यद्यदुक्तं नाशं वक्ष्यंस्तेषां प्रमा
 सयान्नामाह तत इति एष्यं तु निश्चितं यत्तदतीतत्वेन भण्यते । चक्रवर्त्परिवृत्तेर्वाट्टानां मोहनाय वेति वचनाद्युरित्यादि प्रयोगोऽप्युज्यते सुखे तु त्वान्मासैरिव संवत्सरैः २५ बहुगुणाः सौशील्यादिस
 र्वगुणोपेता गावोगाः २६ न केवलं गाएव ददुः किंतु परलोके यद्यत्स्वात्मनः पुण्यफलत्वेन प्राप्यं तत्तद्द्रव्यजातं ददुरित्याह हिरण्यमित्यादिना । हिनोति दुःखं राति सुखमिति हिरण्यं रंजनं रागं चासनं

तस्येत्थं सममाणस्य संवत्सरगणान्वहन् ॥ गृहमेधेषु योगेषु विरागः समजायत २२ देवाधीनेषु कामेषु देवाधीनः स्वयं पुमान् ॥ कोविश्रंभेत योगेन योगेश्वरमनुव्र
 तः २३ पुर्याकदाचित्क्रीडाद्विर्यदुभोजकुमारकैः ॥ कोपिता मुनयः शेषु भगवन्मतकोविदाः २४ ततः कतिपयैर्मासैर्दृष्टिभोजांधकादयः ॥ ययुः प्रभासं संह
 शारथैर्देवविमोहिताः २५ तत्र स्नात्वा पितृन्देवान् ऋषींश्चैव तदंभसा ॥ तर्पयित्वा यथविप्रेभ्यो गावो बहुगुणा ददुः २६ हिरण्यं रजतं शय्यां वा सां स्यजिनकं बलान् ॥
 हयान् रथानि भान्कन्यांधरां वृत्तिकरीमपि २७ अन्नं चोत्तरं संतेभ्यो दत्त्वा भगवदर्पणम् ॥ गोविप्रार्थसवः शूराः प्रणेमुर्भुविमूर्धभिः २८ ॥ इति श्रीभागवते महा
 पुराणे तृतीयस्कंधे विदुरोद्भवसंवादे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ उद्धव उवाच ॥ अथ ते तदनुज्ञाता भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीम् ॥ तया विभ्रंशितज्ञानादुरुक्तैर्मम
 पस्पृशुः १ तेषां मेरेयदोषेण विषमकृतचेतसाम् ॥ निम्लोचितस्वावासी द्वेनूनामिव मर्दनम् ॥ २ भगवानात्ममायायागतितामवलोकयसः ॥ सरस्वती
 मुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत् ३

तीतिरजतं । अजितं नयतीत्यजिनं । कंसुखं बलयतीति कंबलः । हयत्यनेन गंतव्यमिति हयः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः हयगताविति रथतिचरति रतिं स्थापयतीति वा इष्टं भास
 यंतीति इमाः भादीनां विविधा तुः कर्नदीप्तिपापयतीति कन्या धियतेन योतिधरा २७ उरुरसं षडसोपेतं भगवदर्पणं ब्रह्मार्पणं गवार्थं विप्रार्थं असवो जीवनेषां ते तथोक्ताः २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे वृ
 तीयस्कंधे पदरत्नवलयांटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अथ तदनुज्ञातास्तैर्विभ्रंशितज्ञानायां नूनाः तया वारुण्या विभ्रंशितस्वः पर इति ज्ञानं येषां ते तथोक्ताः पस्पृशुस्ताडितवतः स्पृश उपतापे १ मेरेयदोषे
 ण मेरेयाख्यमद्यपानदोषेण स्वावादित्ये निम्लोचितचित्तं अस्तंगच्छति आसीत् भविष्यति विमर्दनं विनाशलक्षणः कलहोऽन्योन्यसंघर्षलक्षणः २ तदा भगवता किमकारीति तत्राह भगवानिति आत्म
 मायाया आत्मसामर्थ्यस्य गतिमवलोकय पूर्वमेवेति शेषः तत्तद्योग्यतया तत्तद्रूपमाकट्येन यावत्तेतां ज्ञात्वा कतिपयैर्वैषः पूर्वमेव जनार्दनः । मौसलं ज्ञानं संतत्या उद्धवं बरो नयदिति नयदनेषीत् ३

संक्षिप्तोक्तं विवेचयति अहंचेति संजिह्विषुणासंहर्तुकोमेन हेत्यनेन तज्ज्ञानं तत्र विस्तीर्य पुनर्द्वारं रतीमगादिति वचनात् स्वर्गारोहणात् पूर्वमपि भगवदाज्ञया बदरीगमनं स्पष्टयति ४ हेअरिदमविदुर
अथापि पूर्वदिष्टोऽहंपुनः स्वर्गारोहणकाले भर्तुः पृष्ठतोऽन्वगममनुगमिष्य इत्यन्वयः चर्वितचर्वणवत् अनुगमनं निष्प्रयोजनं नेत्याह तदभिप्रेतमिति तस्य कृष्णस्याभिप्रेतं ज्ञानोपदेशलक्षणहादृजानन्
प्रयोजनार्तरास्तीति ध्वनयति पादेति तदुक्तं पूर्वमेवोपदिष्टोपि हरिणा ज्ञानमुद्धवः । स्वर्गारोहणकाले पुनः प्रपच्छेकेशवमित्यादि ५ ननु अनुगमनवचनेन मौसलावस्थायामनवस्थानं प्रतीयते तथाच
तद्दर्शनाभावेन तज्ज्ञानोपदेशासंभवः स्यादित्युक्तमयुक्तमिति तत्राह अद्राक्षमिति विचिन्वन् मार्गमाणः । दयितं प्रष्टुं पतिमात्मज्ञानदानेन पातारं सरस्वत्यांतत्तरे । कृतकं तं कृतनिवासं केतनम
नन्याधारम् ६ इयामश्वायमवदातश्चानिमलश्चेति श्यामावदातस्तं इयामायां रात्र्यामप्यवदातमरुणसूर्यवत्प्रकाशमानमिति यर्थः । अवदातः सितरुण इत्याभिधानाद्योग्यताभेदात् सितोरुणश्चाधिकारिणां
भेदात् प्रतीयत इति द्योतनाय तथोक्तमिति वा प्रशांवेति मिते अरुणे लोचने यस्य स तथातं कृमिकौशेन रचितं कौशेयं तेनांबरेण च विदितं विशेषितं कौशेयं कृमिकौशोत्थमित्यभिधानं छंदोभंगभयात् अंशि
तं अण्प्रत्ययाद्वा ७ अपाश्रितार्भकावस्थमवतारदशायां याऽवस्थातामाश्रितं अकृशं पूर्णं त्यक्तकर्मफलं योगाद्वात्सृष्टाश्वत्थमूलम् ८ तस्मिन्नवसरे द्वैपायनस्यैव व्यासस्य सुहृत्सत्त्वाच्च
अहंचोक्ते भगवता प्रपन्नार्तिहरेण ह ॥ बदरीं त्वंप्रयाहीति स्वकुलं संजिह्विषुणा ४ अथापि तदभिप्रेतं जानन्नहमरिदम् ॥ पृष्ठतोऽन्वगमं भर्तुः पादविश्ले
षणाक्षमः ५ अद्राक्षमेकमासीनं विचिन्वन् दयितं पतिम् ॥ श्रीनिकेतं सरस्वत्यां कृतकेतमकेतनम् ६ श्यामावदातं विरजं प्रशांतरुणलोचनम् ॥ दोर्भि
श्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशांबरेण च ७ वामऊरावधि श्रित्य दक्षिणां प्रिसरोरुहम् ॥ अपाश्रितार्भकावस्थमकृशं त्यक्तपिप्पलम् ८ तस्मिन् महाभागवतो
द्वैपायनसुहृत्सखा ॥ लोकाननुचरन्सिद्धआससादयदृच्छया ९ तस्यानुरक्तस्य मुनेर्मुकुंदः प्रमोदभारानतकंधरस्य ॥ आशृण्वतो मामनुरागहाससमी
क्षया विश्रमयन्नुवाच १० श्रीभगवानुवाच ॥ वेदाहमंतर्मनसीप्सितं ते ददामि यत्तदुवापमन्यैः ॥ सत्रे पुरा विश्वसृजामुनीनां मत्सिद्धिकामेन वसोत्वयेष्टः
११ स एष साधो चरमो भवानामासादितस्ते मदनुग्रहोऽयम् ॥ यन्मां नृलोकरह उत्सृजंतं दिष्ट्या ददृश्वान्विशदानुवृत्त्या १२ पुरामया प्राक्तमजायनाभ्ये
पद्मो निषण्णाय ममादिसर्गे ॥ ज्ञानं परं मन्महिमावभासं यत्सूरयो भागवतं वदंति १३

भूम्यादि लोकाननुचरन्पर्यटन्सिद्धोज्ञानी मैत्रेयो यदृच्छया भगवदिच्छया ससाद हरिर्मिति शेषः ९ हरेरनुग्रहातिशयसूचनाय मुनेराशृण्वतः सत इत्युक्तं सम्यगनुरागहासाभ्यां स्नेहमंदस्मिताभ्यां स
हितया समीचीनया कटाक्षेक्षया विश्रमयन्संसारकृशं परिहृत्या नंदं जनयन् समभेदसमीचीन इति यादवः १० किमिति याह हरिरिति तत्राह वेदेति हेव सोमद्रक्तशिखामणे ते तव मनस्यंतर्हृदियदीप्सितं तद
हंवदततः किंतत्राह ददामीति ते तु भ्यं त्वदभीष्टं ददामि दास्यामीति च्छामि अन्यैः प्राप्यं चेत् किमेनेत्यत उक्तं दुरवापमिति अन्यैर्मद्राकिरहितैः । त्वन्मुखारविं दान्निःसृतं श्रोतुं महता पुण्येन भाव्यं अननु
ष्ठितपुण्यकर्मणा मेतत्तत्कथं स्यादिति तत्राह सत्र इति पुरा पूर्वजन्मनि नित्यं भगवदुपासनशीलत्वा न्मुनिशब्दवाच्यानां देवानां सत्रे यज्ञविशेषे मत्सिद्धिकामेन मत्तोज्ञानादिसिद्धिकामेन त्वयेष्टः पूजितः ११ फलांतरं
चाह स एष इति हेसाधो उद्धव ते त्वयाऽऽसादितो यो भवः शरीरसंयोगलक्षणः स एष भवानां जन्मनां चरमो भवः अयं मदनुग्रहः ईदृशो मम चित्तद्रवीकरणलक्षणः प्रसादविशेषः कुतो वगतमेतदिति तत्राह यन्मा
मिति भवान् रहर एकांते नृलोकमुत्सृजंतं मां विशदानुवृत्त्या निर्मलसेवया ददृश्वान्विशदानुवृत्त्या निमित्तं यदत इत्यन्वयः दिष्टयेत्यव्ययं भद्रमिति ते तास्मिन्नर्थे वत १२ वक्तव्यार्थे अद्रातिशयजननार्थं ज्ञानं स्तोति पुरेति तज्ज्ञानं तु भ्य
मुपदेक्ष्यामि इत्यध्याहृत्यान्वयः कर्तव्यः मया पुरादि सृष्टौ मम नाभ्येनोभेरुत्पत्तेर्निषण्णायामोक्तं यज्ज्ञानं यत्परमुत्तमं ममैहि ज्ञोविभासः प्रकाशो यसमात्तत्सूरयो यच्च भागवतं भगवदेकविषयत्वादिति १३

दकूरादिकं ग्राहयति अकुंठितोऽविमिश्रितः अखंडः पूर्णः सान्निर्दोषः आत्मबोधः स्वरूपज्ञानं यस्य स तथा १७ ज्ञानाख्या व्याकृताकाशस्तत्तद्योग्यमेवोपादिशति भवान्तथापि स्वचाप
ल्याद्विज्ञापयामीत्याह ज्ञानमिति स्वात्मरहः प्रकाशोयस्मात्तत्तथातत् कस्मै ब्रह्मणेनोस्माकंतत्तत्समग्रमपि ग्रहणाय क्षममपि किं नोऽक्षमं योग्यताभेदात्तर्हि दृशमुपादिशामीति तत्राह वेदेति भवान्यदस्या
धिकारिणो योग्यं वेद वयंचयेन ज्ञानेनांजसावृजिनं संसारदुःखंतरे मतदुःखदिशेत्यन्वयः अनेन ब्रह्माद्युत्तमाधिकार्युपादिष्टज्ञानैकदेशं संसारदुःखनिर्मूलनमस्मद्योग्यमुपादिशेत्युक्तं भवति १८ एतदेवोपादिष्टं
रिणानान्यदिति वक्ति इतीति हार्दहृदंतं परमां स्थितिं ब्रह्मादिजीवराशेरुत्कृष्टतामन्येषामपेरुत्कृष्टतामन्योन्यंतरतम्यं च १९ एवमित्येतदधीतित्यनेनान्वेतव्यं आराधितं पादतीर्थपादोदकं यस्य स तथा तस्मा
त्तश्चीकृष्णादेवमुक्तप्रकारेणाधीतोऽधिगतस्तत्स्वात्मनः अनारोपिताद्वितीयज्ञानानंदं आत्मनो हरेः विबोधमार्गो विशिष्टज्ञानमार्गोऽप्येन स तथा परिवृत्य प्रदक्षिणीकृत्य विरहेणातुरः क्लिष्टआत्मा यस्य स तथा २०
इतः कुत्रयास्यसीति तत्राह सोहमिति त्वदर्शनजाताह देन कृष्णवियो गोत्पन्नार्त्याचयुतः बदर्याश्रममंडलं बदरिकाश्रमपरिसरवर्तिकलापग्रामम् २१ कृष्णमित्येव निमित्तमाह यत्रेति धर्मस्य भगवतः पुत्र
त्वेनावर्तीर्णः साक्षान्नारायणांशो नारायणनामा शेषांशो नरो भगवांश्च मृदुलोकसुखकरं तीव्रदुःखकरं लोकभावनौ लोकग्राहकौ अनेन फलानपेक्षितावित्युक्तं भवति तप आलोचनेन करणे च २२

परमात्मनो जीवात्मनश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यादिविशेषज्ञानेन वधं भार्वाण्यतंम् २३ नन्वत्राविदुरेणयदूनामेष्यद्वधश्रवणेनोत्पन्नशोकशमनप्रयत्नएवकृतउत्तान्योपिप्रसंगइत्यत्राह
 कृष्णपरिवारजने विश्रंभादयमुद्धवोदमभीष्टंक्षयतीतिविश्वासात् २४ इदमित्युक्तंविशिनष्टि ज्ञानमिति अत्रहेतुमाह यादिति हिशब्देविधारणार्थः दिहेताववधारणइतियाहवः स्वभृत्याः स्वदासास्ते
 षामर्थमयोजनकुर्वतः स्वभृत्यार्थकृतश्चरन्ति २५ नन्वत्रोद्धवेन श्रुत्वातूष्णीं गतमुतकिमप्यभिहितं तत्राह नन्विति ननुशब्दोहेत्वर्थः तत्त्वसंराद्धः तत्त्वज्ञानसिद्धः कौषारवोमैत्रेयः इदं गुणनामापि वैशंपायन
 वल्लोके प्रसिद्धत्वादुच्यते अतिक्रममसमीपे स्थितस्ते तव भगवताऽऽदिष्टः । तत्त्वज्ञानोपदेशायेति शेषः जिहासताहातुका मेन तस्मान्नमयापृथक्त्वक्यमिति शेषः २६ सूतः शौनकायेमां कथां कथयति इती
 ति गुणकथाख्यया सुधया ह्युतो गत उरुस्तापो यस्य स तथा हुतगताविति धातुः यमस्वसुः यमुनायाः यस्याः पूर्वसंध्यायां विदुरदर्शनं वा निशांसमुषितः सुखमुषित औपगविः उपगोरपत्यमुद्धवस्ततोयमुनायाः
 २७ परीक्षिद्धदरीं त्वं प्रयाहीत्यादि श्रुतकथनत्वेन ज्ञातोद्धवावशेषो विवेशेषु भुत्सयापृच्छति निधनमिति तु शब्दएवार्थः तेषु वृष्ण्यादिषु निधनं देहत्यागलक्षणनाशमुपगतेषु सत्सु स उद्धवएव कथमवाशिष्टइत्य
 न्वयः अयोद्धमुख्यत्वादुवारित इति तत्राह अधिरथेति अधिरथानां यथं पांतीति अधिरथयथास्तेषां यथं पांतीति अधिरथयथास्तेषु मुख्योपास्तो योद्धा हरेरवाशिष्टत्वात्तदपेक्षयेति तत्राहयद्वरिरिति

श्रीशुक उवाच ॥ इत्युद्धवादुपाकर्ण्य सुहृदां दुःसहं वधम् ॥ ज्ञानेनाशमयत्क्षत्ताशोकमुत्पतितं बुधः २३ सतं महाभाग वतंत्रजंतं कौरवर्षभः ॥ विश्रंभाद
 भ्यधत्ते दं मुखं कृष्णपरिग्रहे २४ ज्ञानं परं स्वात्मरहः प्रकाशं यदाहयोगेश्वर ईश्वरस्ते ॥ वक्तुं भवान्नो हितं यिद्वि विष्णोर्भृत्याः स्वभृत्यार्थकृतश्चरन्ति २५ उद्ध
 व उवाच ॥ ननु ते तत्त्वसंराद्धः कौषारवोति के ॥ साक्षाद्भवतां दिष्टो मर्त्यलोको कं जिहासता २६ सूत उवाच ॥ इति सह विदुरेण विश्वमूर्तेर्गुणकथया सु
 धया ह्युतोरुतापः ॥ क्षणमिव पुलिने यमरवस्तुतां समुषित औपगविर्विनिशांतो गात्र २७ राजोवाच ॥ निधनमुपगतेषु दृष्टिभोजेष्वधिरथयथापेपुमु
 रयः ॥ सतुकथमवाशिष्ट उद्धवो यद्वारिरपि तत्पज्ज आकृतिं त्र्यधीशः २८ श्रीशुक उवाच ॥ ब्रह्मशापापदेशेन कालेनामोघवांछितः ॥ संहृत्य स्वकुलं नूनं तस्य
 क्षयन्देहमर्चितयत् २९ अस्माल्लोकादुपरते मयि ज्ञानं मदाश्रयम् ॥ अर्हेत्युद्धव एवाद्वा संप्रत्यात्मवतां परः ३० नोद्धवो णवपिमन् यूनो यहुर्णे निर्जितः प्रभुः
 ॥ अतो मद्गुणलोकं ग्राहयन्निहतिष्ठतु ३१

हरिरप्याकृतिं पृथिवीं तत्पज्जेत त्याजेत्यन्वयः इति यदतस्तदपेक्षापि दूरोत्सारिता त्रिलोके शतविभिद्रस्याप्यस्तीति । त्र्यधीश इति अनेन भूलोकात्स्वर्गलोकं गत इत्यर्थः संपद्यते आकृतिशब्दस्य पृथिव्य
 भिधेयत्वे सर्वमुपपद्यते तत्कथमिति यमांशं का शरीरमाकृतिर्देहः कुः पृथ्वी च महीति तेन न परिहृता अस्त्वाकृतेः पृथिवी पार्यायत्वं तथाप्यत्र तच्छब्देन शरीरे भोच्यत इति अंगीकर्तव्यं अनंतरमपि निश्चेतनत्वेन
 तदाकारदर्शनात् अतोयुक्तिर्वक्तव्येति चेन्न नित्यानंदस्वरूपत्वेन देहत्यागायोगात् अतो देहत्यागो नाम पृथिवी लोकस्यागएव तेन तदाकारदर्शनं दुष्टजनमोहनाय कृतं तदुक्तं पृथिवी लोकसंस्यागो दहत्यागो
 हरेः स्मृतः । नित्यानंदस्वरूपत्वादन्योनैवोपलक्ष्यते । दर्शयन् ज्ञानमोहाय सदर्शितं तदाकृते । नटवद्भगवान् विष्णुः परज्ञानाकृतिः सदेति राजन्परस्य तनुभुञ्जननाप्येहं मायाविडं वनमवेदिपथा
 नटस्येत्यत्राप्युक्तं ३८ परिहारं वक्ष्यन् नृपं दुकोवाक्ते ब्रह्मेति ब्रह्मशापापदेशेन विप्रशापाभिधानेन कालेन मृत्युना देहं धिर्वी यस्य पृथिवी शरीरा मिति श्रुतिः २९ परिहरति अस्मादिति अस्मात्पृथि
 वीलोकात् । उपरते स्वर्गलोकं गते सति अर्हति उपदेष्टुमिति शेषः । आत्मवतां ब्रह्मज्ञानं नाम ध्येपरः ३० एते देवनिर्धारयति नेति प्रभुरहं यहुर्णे र्यस्य भक्त्यापि गुणैर्निर्जितो वशीकृतः उद्धवो णवपि

किंचिदपिमन्यूनोमत्ताहीनोभवति । किंतुममसमएव उत्तमेराधिकत्वंवासाभ्यवापिजयापेवा । उच्यतापंतुनोवानोमाहाथेवाप्युपक्षयत्याददृष्टजनमाहाथ तत्कालस्वज्ञानापददृष्टः पुरुषाधिक्यज्ञापना
 र्थेवा श्रीकृष्णेनस्वस्वाभ्यमुद्वस्योक्तं ननुतत्त्वार्थमितिज्ञातव्यं यतोमज्ज्ञानोपदेष्टृपुरुषाधिकोपमतः पुनर्मद्वल्लोकंजनज्ञानादिकंग्राहयन्निहतिष्ठतु इत्यचित्तयदित्यन्वयः एतेनकारणेनाद्ववोविशदृष्टिप्र
 श्रपरिहारः ३१ उद्वेनाप्येतदाज्ञाकृतेत्याह एवमिति शब्दवेदोयोनिर्ज्ञप्तिकारणस्यसतथा तेनज्ञेज्जयामास ३२ औदवीसमाप्यवैदुरीकथामाह विदुरोपीस्यादिना ३३ देहन्यासंपृथिवीलो
 कत्यागं पशूनामज्ञानाम् ३४ आत्मानंस्वमनसेक्षितंस्मृतम् ३५ द्युसरितंगंगां मित्रासुतोमित्रेयः ॥ ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांवतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 अत्रगंगाद्वारैर्मित्रेयप्राप्यविदुरस्यप्रश्रकारं कथयति द्वारीति भक्त्याद्युनद्याद्वारिगंगाद्वारेआसीनमगाधबोधमनवगाहज्ञानं विदुरस्यसौशील्यविगुणैरतितृप्तमैत्रेयमभिसृत्यगुरुपसत्तिविधिनान्नाप्यप्रच्छे
 त्यन्वयः अच्युतभावेनभगवद्भक्त्याशुद्धः । अच्युतभावतृप्तशिविपाठे अच्युतलीलामृतपानेनशरीरयात्रावानित्यर्थः । भावोलीलाक्रियाचंष्टेत्यभिधानम् । कुरुणामृषभइत्यनेनकुलीनत्वेनज्ञानमग्रा
 एवंत्रिलोकगुरुणासंदिष्टः शब्दयोनिना ॥ बदर्याश्रममासाद्यहर्मिजेसमाधिना ३२ विदुरोऽप्युद्ववाच्छ्रुत्वाकृष्णस्यपरमारमनः ॥ क्रीडयोपात्तदेहस्य
 कर्माणिश्रुति च ३३ देहनामंचत यैवंधीराणां धैर्यवर्धनम् ॥ अन्येषांदुष्करतरपंशूनां विह्वलारमनाम् ३४ आत्मानंचकुरुश्रेष्ठकृष्णेनमनसेक्षित
 म् ॥ ध्यायन्नगतेभागवतेरुरोदमेमविह्वलः ३५ कालियाः कतिभिर्विद्वानहोभिर्भरतर्षभ ॥ प्रापद्यतद्युमरितंयत्रमित्रासुतोमुनिः ॥ ३६ ॥ इतिश्रीभा
 गवतेमहापुराणेनृतीयस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ द्वारिद्युनद्याक्रुषभः कुरुणमैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ॥ क्षत्ताभिसृत्याच्युतभावशु
 द्धः पप्रच्छसौशील्यगुणातिवृत्तम् १ विदुरउवाच ॥ सुखायकर्माणि करोतिलोकोनरैः सुखंनान्यदुपारमंवा ॥ विदेतभूयस्ततएवदुःखंयदत्रयुक्तंमगवान्व
 देन्नः २ जनस्यकृष्णादिमुखस्यदैवादधर्मशीलस्यसुदुःखितस्य ॥ अनुग्रहायेहचरंतिनूनंभूतानिभव्यानिजनार्दनस्य ३ तस्माद्युवर्यादिशशर्मवर्मसंरा
 धितोभगवान्येनपुंसाम् ॥ हृदिस्थितोयच्छतिभक्तिपूतेज्ञानंस्वसत्ताधिगमंपुराणम् ४

हणयोग्यत्वंसूचयति १ ननुपृच्छतेद्विकर्मकत्वेनभाव्यत्वादन्नदप्रतीतिरर्थकोयंप्रश्नइतित्वाह सुखायेति लोकोजनः सुखायसुखप्राप्तेयामादिकर्माणि करोतितैः कर्मभिः सुखमन्यस्यदुःखस्योपर
 मंविनाशवान्विदेत किंचातोबहुतराअनर्थप्राप्तिरिष्यादित्याह भूयइति ततः कर्मभ्योभूयोदुःखमेवाप्नोति तदस्तुतत्किमत्राह यदत्रेति अत्रसुखप्राप्तेदुःखनिवृत्तयेचयदुक्तमविप्रतिपन्नत्वेनयोग्यं
 तिकनोवदेदित्यन्वः २ अनेनसुखप्राप्तिदुःखनिवृत्तचपप्रच्छेत्पुक्तंभवति २ नन्वत्रसुखप्राप्तिदुःखनिवृत्त्युपायप्रश्रएवक्रियतेनभगवत्तत्त्वविषयइतितत्राह जनस्येति स्वतोज्ञानाभावात् बोधकपुरुषालाभा
 च्चकृष्णाद्विमुखस्येत्याह नत्वयोग्यत्वादन्यथातस्यानुग्रहाय जनार्दनस्यभूतानिचरंतीत्युक्तिर्विह्वलस्यात् भव्यानिमंगलानि एवंविधानिजनार्दनस्यभूतानिज्ञानोपदेशलक्षणप्रसादकार
 णायेहकर्मभुविदेहधारणं कृत्वावर्ततइतिभावः ३ फलितमाह तदिति यतोलोकानुग्रहायभवज्जीविनंतत्तस्मात्साधुवर्य शर्मवर्म सुखप्राप्तिमार्गमादिशेत्यन्वयः येनशर्मवर्मनास्वसत्ताधिग
 मंस्वन्यप्रतिज्ञापकंपुराणंसंप्रदायागतम् ४

सुखवर्त्मापि भगवत्सृष्ट्यादिगुणकर्मकथनश्रवणादिकमेव नातो न्यदित्याशयवान्तस्तृष्ट्यादिप्रकारं पृच्छति करोतीति देवदचव्यावृत्तये आत्मतंत्रइति स्वातंत्र्यंचकति पयवस्तुष्वेव न सर्वत्रेत्यत उक्तं भगवांरूपधीशइति तानिकर्माणि दुष्टनिग्रहादीनि वर्णयेति प्रत्येकमन्वेतव्यं किंचाग्रे आदिकाले यथाइदं जगत्ससर्जतं प्रकारमिति सर्वत्रयोज्यं तत्सेतोसंस्थाध्यन्यस्य यथाजगतोवृत्तिर्जीविकां विधत्ते तवेयमिति शास्त्रतोवक्ति ५ पुनः प्रलये खेनिजोदराकाशोगुहायामिदं निवेशय निवृत्तजगत्सृष्ट्यादिवृत्तिः सह रिर्यथाशेते एतज्जगत्सृष्टादनुप्रविशोहरिर्यथा बहुधासीत् अनायासेन बहुरूपं गृह्णातीति योगेश्वराधीश्वर इत्युक्तम् ६ जगत्सर्जनादिकर्मकथनश्रवणादेरवतारभेदैः क्रियमाणकर्मकथनादौ सम्यक्प्रमनो निर्विंशतीत्यतस्तानि कर्माणि अवश्यं कव्यानीत्याशयेन पुनरुक्तं करोति क्रीडन्मिति द्विजगोसुराणां क्षेमायेति चतुर्थ्या तदेव प्रयोजनमित्यवधारयति भवता श्रुतपूर्वाणि हरेः कर्माणि पुनः प्रश्नस्य कोर्था इत्याशंक्य सत्यं किं त्वलंबुद्धचभावाद्दिशेषश्रवणेच्छार्थ इत्याह मनोनेति चरितश्रवणपानं कुर्वतामिदं प्रत्यर्थः ७ ननु चतुर्मुखेन लोकादयः कल्पन्ते सूर्याचंद्रमसौ धातायथा पूर्वमकल्पयदित्यादि श्रुतेः अतः कथं हरेः सकाशात् लोकादि सर्जनं किं तत्कथनीयमिति प्रश्न इत्याह भेदो विशेषोदलनमित्यभिधानं भूरादिलोकान् अलोकान् पृथिव्यादि बाह्यावरणविशेषान् तत्त्वभेदैरित्युक्त्या प्रथमतो ब्रह्मांडनिर्माणं तदनंतरं लोकादिकल्पनामिति ग्राहं तेन यत्र ब्रह्मांडे ह्यप्रलोकैषु सर्वस्त्वानां सर्वप्राणिनां निकायस्य देवमनुष्यादिभेदोधिकृतः । तत्तत्पदाधिकारयोग्य तया ह्यप्रतीतः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामवगतः कथमित्येतदपि वर्णयेति ८ नारायणो येन वा प्रजाना

करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतंत्रो भगवांस्त्रयधीशः ॥ यथाससर्जाग्रइदं निरीहः संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ५ यथा पुनः स्वेखइदं निवेशय शेते गुहायां सनिवृत्तवृत्तिः ॥ योगेश्वराधीश्वर एक एतदनुप्रविशो बहुधा यथासीत् ६ क्रीडन् विधत्ते द्विजगोसुराणां क्षेमाय कर्मण्यवतारभेदैः ॥ मनो न तृप्यत्यपि शृण्वतानः सुश्लोकमौलेश्वरितामृतानि ७ यैस्तत्त्वभेदैरधि लोकानाथे लोकानां सह लोकपालान् ॥ अर्चीकृपद्यत्र हि सर्वस्त्वनि कायभेदोऽधिकृतः प्रतीतः ८ येन प्रजानामुत्तमात्मकर्मरूपाभिधानेन निर्गतं च नो वर्णय विप्रवर्यं ९ परावरेषां भगवत्कृतानि श्रुतानि मे व्यासमुखादर्भीक्ष्णम् न तृप्तुमः कर्णसुखावहानां तेषामृते कृष्णकथामृतौघात् १०

मात्मना देहेन स्वभावेन वा कर्मणा चेष्टालक्षणेनादृष्टेन वा रूपेण शुक्लनीलाद्याकारविशेषेणाभिधानेन घटादिना भ्राभिदां व्यावृत्तिमुतापि व्यधत्त एतदप्यस्माकं वर्णयेत्यन्वयः सर्वस्त्वनि कायेतिसामान्येनोक्तस्य विशे षोयं नारायणो देवदत्त इवेत्यत उक्तं विश्वसृगिति स्वयमन्येन सृष्टः कथं विश्वसृक् स्यादित्यत उक्तमात्मयो निरिति आत्मा स्वयमेव यो निःकारणं यस्य स तथा । स्रष्टाधातेति चतुर्मुखस्य स्रष्टृत्वप्रसिद्धेः कथमस्य विश्वसृक्त्वमित्यत वेत्युक्तमात्मयो निरीति आत्मनो विरिचस्य यो निरित्यर्थः ९ भगवज्ज्ञानोपयोगित्वेनापादनीयत्वाद्भवत्वं मनुष्यादिभेदज्ञानेनैकप्रयोजनमित्याशंक्यत ज्ञानस्य भगवज्ज्ञानोपयोगित्वेन युक्तमापाद्यत्वमित्याह परावरेषां भिमाह कृतानि मे मया व्यासमुखादर्भीक्ष्णं श्रुतानि ततः किं तत्राह नेति श्रुतानां तेषां ब्रह्मादिचरित्राणामृते अवगमे तात्पर्यज्ञानेन सति ब्रह्मादिभिन्नामपि भगवन्महिमावलिं बिभत्वात् कृष्णकथामृतौघ एवासौ इति यतोऽतस्तेषां भागवतानां कृष्णस्य च कथामृतौघात् श्रुता तन तृप्तुमः तात्पर्यज्ञानेन सति कृष्णकथामृतौघत्वकुत इति तत्राह कर्णेति कृष्णकथामृतौघस्यैव कर्णसुखावहत्वं नान्यस्य तस्य कर्णकर्मक शत्वमित्यर्थः ऋगता विविधातो निर्णेतमृतामितिरूपं न तु ऋत इत्यव्ययं तदंगीकारे तेभ्यो न तृप्तुम इति प्रयोगः स्यात् न तु तेषामिति ग्रंथांतरे भारतस्य प्रशंसा नुपपत्तेश्च १०

इतोपि श्रीकृष्णस्य गुणगणकथा मृतस्य पात्रीभूतात् भारतत् न कस्यापि तृप्तिरित्याह कस्तृषुयादिति वीर्युष्माकं रुद्रपुसुतादिसूरीभरं द्रव्यमानात् रतूयमानात् ताथपदाहराभधानात् भारतनाभकासना
 द्रसज्ञः कः पुरुषः तृषुयादलमिति बुद्धिः कुर्वीदित्यन्वयः । अलंबुद्धयभावे हेतुमाह यदिति यस्तीर्थपात्पुरुषस्य कर्णनाडीद्वारा हृदयगुहां प्रविष्टः संसारप्रदां गेहं रतिं गृहजाया पुत्रादि स्नेहलक्षणं रतिं छिनत्ति तस्ये
 ति शेषः ११ यन्मोक्षसुखानुवादिशास्त्रं तदेवाभ्यसनीयं भारतस्य ग्राह्यसुखानुवादित्वेन पुरुषार्थानुपयोगित्वादि तत्राह मुनिरिति गुणानामिति षष्ठी द्वितीयाथे भगवद्गुणान्वक्तुकामस्वेतवसस्वामु
 निः सर्वज्ञोपि कृष्णो भारतमाह । ननु गुणान्वक्तुकामः मयतनस्त्वभ्यधाद्यतो ग्राह्यसुखानुवादेन नृणां मतिर्गृहीतेति तत्राह यस्मिन्निति यस्मिन्भारते श्रवणादिनाभ्यस्यमाने सति नृणां मतिर्ग्राह्यसुखानुवादेन
 गृहीता हरेः कथायामेव गृहीता भारतान्नपरं विष्णोर्महिमावाचकं कवित् । भारतान्नविरोगाय भारतान्नविमुक्तय इति वचनात् सत्यकामेन हरेण विवर्धमाना गुणा भारते काथिता इत्यत इदमेव शास्त्रं मुमुक्षुणा
 भ्यसनीयमित्यविगीतम् १२ अस्तु हरेः कथायां गृहीतानृणां मतिः ततः किं फलं विद्यत इति तत्राह साश्रद्धधानस्येति ग्राम्यसुखानुवादेन गृहीता हरेः कथायां विवर्धमाना श्रद्धधानस्य पुंसो मतिरन्यत्र विषयेषु वि
 रक्तिकरोतीति प्रथमं वैराग्यं द्वितीयं भक्तिलक्षणं तृतीयं मपासनाजनितापरोक्षज्ञानं चतुर्थं समस्तसंसारदुःखाच्छेदेन परमानंदलक्षणं मोक्षाख्यं फलं करोति एतदेवाह हरेरिति सदानुस्मृत्या जातापरोक्षज्ञाने

कस्तृषुयात्तीर्थपदोभिधानात्सत्रेषु वः सूरिभिरीड्यमानात् ॥ यः कर्णनाडीं पुरुषस्य यातो भयप्रदां गेहरतिं छिनत्ति ११ मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापि ते भारत
 माह कृष्णः ॥ यस्मिन्नृणां ग्राह्यसुखानुवादेर्मतिर्गृहीतानहरेः कथायाम् १२ साश्रद्धधानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः ॥ हरेः सदानुस्मृतिनिर्द्द
 तस्य समस्तदुःखात्ययमाशुयते १३ ताच्छोच्य शोच्यानविदो नुशोचे हरेः कथायां विमुखानघेन ७ क्षिणोति देवोऽनिमिषस्तुतेषामाशुर्दृथावादगतिस्मृती
 नाम् १४ तदस्य कौषारवशमदातुर्हरेः कथामेव कथासुसारम् ॥ उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवातंबधो शिवायनः कीर्तयतीर्थकीर्तः १५ सविश्वजन्मस्थिति संयमाथेक
 तावतारः प्रगृहीतशक्तिः ॥ चकार कर्मण्ययति पुरुषाणि यानीश्वरः कीर्तयता निमलम् १६ श्रीशुक उवाच ॥ सर्वं भगवान् पृष्टः क्षत्राकौषारविमुनिः ॥ पुं
 सांनिः श्रेयसार्थाय तमाह बहूमानयन् १७ ॥ भैत्रेय उवाच ॥ साधुष्टं त्वया साधो लोकांसाध्वनुगृह्यता ॥ कीर्तिवितन्वता लोके आत्मनो धोक्षजात्मनः १८
 नैतच्चित्रं त्वयि क्षतर्वादि रायणवीर्यजे ॥ गृहीतो नन्यभावेन यत्स्वया हरिरीश्वरः १९

ननिर्वृतस्यासं प्रज्ञातसमाध्यवस्थासुखं प्राप्तस्याशु कालक्षेपमंतरेण १३ व्यतिरेकमुखेन हरेः कथायादुःखाप्ययहेतुत्वमाह तानिति अविदो ज्ञानदुर्बलान् अघेन व्यसनेन आत्मनः शोकाधिकरणत्वं
 यथार्थं न मिथ्याभूतमिति द्योतयितुं नुशोच इत्यात्मनोपदप्रयोगः अनिमिषो देवः कालात्मा विष्णुः वृथावादो वृथागतिर्वृथास्मृतिश्च ये पांते तथातेषामाशुर्दृथाक्षिणोति इति वा वृथावादो विवादस्तत्सहिते गतिस्मृ
 तीयेषां ते तथातेषां न हरिकथावतां वृथेति विशेषोक्तस्तु शब्दः १४ स्वार्थप्रश्रमपुसंहरति तदिति हरिकथाविमुखाव्यर्थपुष इति यस्मात्तस्मात्तार्थि यथासेवमानानां पापं क्षिणोति तथा हरेः कीर्तिरपि
 तादृशी तीर्थरूपा कीर्तयस्य स तथा तस्य नान्यकथा शिवसाधनमित्यस्मिन्नर्थे एव शब्दः १५ सारकथापि स्पष्ट्यादि विषयलीलैवेत्याशयेनाह स इति पुरुषा ब्रह्मादयस्तत्कर्मोत्क्रांता नि अति पुरुषाणि कृ
 तवासुदेवाद्यवतारः स्पष्ट्यादिकर्तारौ ब्रह्मरुद्राविति भ्रातिनिवारणार्थमीश्वर इत्युक्तं ब्रह्म शिवेश नशील ईश्वर इत्यर्थः प्रगृहीतस्पष्ट्यादीच्छाशक्तिः वशीकृतप्रकृति सांकिर्वा १६ भैत्रेयो विदुरप्रश्रपरिहारं वक्तुमुपक्रम
 त इत्याह शुकः स एवमिति निः श्रेयसार्थाय मोक्षादिपुरुषार्थाय १७ बहुमानप्रकारं विती भ्रातिनिवारणार्थमीश्वर इत्युक्तं ब्रह्म शिवेश नशील ईश्वर इत्यर्थः प्रगृहीतस्पष्ट्यादीच्छाशक्तिः वशीकृतप्रकृति सांकिर्वा १६ भैत्रेयो विदुरप्रश्रपरिहारं वक्तुमुपक्रम
 कथयति नैतदिति यादृशोभावो विष्णोरन्यस्मिन् वस्तुनिनास्ति तादृशोभावो नन्यभावेन सर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वकं बहुमानेनेत्यर्थः हरिरीश्वर इत्येतौ शब्दौ अन्योन्यव्यावर्तकत्वेन प्रवृत्ताविति ज्ञातव्यम् १९

देवयोनित्वात्तवहरिकथाप्रश्नोनाश्रयैकरइति भावेनकथयति मांडव्येति व्यासस्यभ्रातुर्विचित्रवीर्यस्यक्षेत्रवीर्याधानयोग्यार्थाभुजिष्यायांदास्यायःसत्यवतीसुताज्जातः प्रजासंयमनोयमोभवानितित्यस्मात्
 २० किंचस्वधामव्रजन्तवज्ञानोपदेशायमामादिशदितित्यस्मात्तस्मात्भवान्सातुगस्यभगवतो नित्यं प्रियत्वेनसंमतो तोयुक्तइतिभावः । हिशब्देनसंमतत्वेग्रंथंतरप्रसक्तिंचोतयाति २१ श्रोतुरभिमुखीकरणार्थं
 वक्तव्यार्थप्रतिजानीते अथेति योगमायोपबृंहिताःस्वरूपसामर्थ्येपिताः २२ इति श्रीभागवतेमहापुराणेवृत्तीयस्कंधेविजययध्वजकृतटीकायांपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ भगवानेकइदमग्रेअस्याग्रेआत्मापरमात्मा
 आत्मनांजीवानांविभुरधिपतिःआत्माआदानादिकर्ताआत्मेच्छास्वरूपभूतांस्तृष्णीच्छामनुगतःसिद्धक्षामीति भावमुपगतः तदुपकरणाभावेदेवदत्तेच्छावत्तदिच्छापिव्यर्थानेत्याह नानाशक्तीति स्वाधीन
 नानासाधनोपलक्षितःनानामन्युपलक्षितइतिपाठे । सदेवसौम्येदमग्रआसीदसदेवदमग्रआसीदित्यादिश्रुतितात्पर्यार्थाज्ज्ञानिनानावादिमतोपलक्षितइत्यर्थः । सतोबंधुमसतिनिरविद्वित्यादिश्रुतेः ।
 असत्त्वमतमासुरमतमितिप्रसिद्धेः १ एकस्यसतोहरेःसृष्टीच्छोत्पत्तिप्रकारमाह सवाइति योसावेकराडेकोराजाचक्रवर्तीसएतदाप्रलयेविश्वनापश्यत् सर्वकार्याणामूलप्रकृतौलीनत्वादि
 तिशेषदर्शनशक्त्यभावादित्यतउक्तं द्रष्टेति नाहिद्रष्टुर्दृष्टेर्वैपरिलोपोविद्यतइतिश्रुतिर्वाइत्यनेनगृहीता असुप्तहगित्यनेनएतदेवविब्रियते । जीवानांनित्यत्वेनालीनत्वाददर्शनसंभवात्कथंनपश्यदितितत्राह
 मेनइति आत्मानमितिजातोवेकवचनं परमात्मायतोजीवमेनेऽसंतमशक्तइतिवचनादसत्त्वमशक्तत्वमेवतुस्वव्यतिरेकेणासत्त्वं पुरुषआसीदितिश्रुतेः क्षेत्रज्ञःपुरुषोह्यात्मासंसारोचेतनोमतइत्यभिधानं सु
 मांडव्यशापाद्भगवान्प्रजासंयमनोयमः ॥ भ्रातुःक्षेत्रेभुजिष्यायांजातःसत्यवतीसुतात् २० भवान्भगवतो नित्यंसंमतःसातुगस्यहि ॥ ज्ञानोपदेशाय
 चमामादिशद्भगवान्ब्रजन् २१ अथतेभगवल्लीलायोगमायोपबृंहिताः ॥ विश्वस्थित्युद्भवांतार्थावर्णयाम्यनुपूर्वशः २२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेवृत्ती
 यस्कंधेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ४३ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ भगवानेकअसेदमग्रआत्मात्मनांविभुः ॥ आत्मेच्छानुगतोह्यात्मानानाशक्त्युपलक्षितः १
 सवाएषतदाद्रष्टानापश्यद्विश्वमेकराट् ॥ मेनेऽसंतमिवात्मानंसुप्तहकिरसुप्तहक् २ सावाएतस्यसंद्रष्टुःशक्तिःसदसदात्मिका ॥ मायानाममहाभागययेदंनि
 र्मेमेविभुः ३ कालवृत्त्यांतुमायायांगुणमय्यामधोक्षजः ॥ पुरुषेणात्मभूतेनवीर्यमाधत्तवीर्यवान् ४ ततोभवन्महत्तत्त्वमव्यक्ताकालचोदितात् ॥ विज्ञा
 नात्मात्मदेहस्थंविश्वंविभवंजंस्तमोनुदन् ५
 साआत्मन्येवातीव्रताशक्तिः शक्यत्वाद्धार्यारमायस्यससुप्तशक्तिः तदुक्तं शक्यत्वाच्छक्तयोभार्याःशक्तिःसामर्थ्यमुच्यतइति सुप्तिस्तुप्रकृतेःप्रोक्ताअतीवभगवद्रतिरितिच अनेनप्रकृतिदर्शनमपिप्रत्युक्तं
 पृथगनवस्थानात् हरिरपिनिद्रासुद्रितनेत्रत्वेननापश्यदिति किंनस्यादित्यतउक्तं असुप्तहागिति कापितथोच्यमानस्यगतिः अनास्थान्यत्रप्रोक्ताविष्णोश्चक्षुर्निर्मलिनमिति वक्तव्या २ शक्तेर्नामाह सावा
 इति महान्भागोभाग्यसमूहोयस्यसतथामहतीभांप्रतिगच्छतीतिमहाभागोवा तस्यसंबुद्धिः महाभागोति एतस्यसंद्रष्टुःसर्वदर्शनशक्तिमतोनारायणस्ययाप्रलयेसायुज्यंप्राप्यरमतेसाशक्तिर्मयानामसर्व
 प्रधानत्वान्मयोविष्णुस्तस्येयंमाया चार्थवैशब्दःसाजडात्मकाशक्तिश्चमायानाम सविभुर्येदंजगन्निर्मे कोदृशी सदसदात्मिका आद्यामहदादिकारणव्यापिनी द्वितीयातद्रूपा ३ ययेदंनिर्मेजग
 दित्युक्तंप्रपंचयति कालवृत्त्यामिति जगदेवौरुषंरूपमित्यारभ्योक्तात्ममूलरूपाविर्भूतपुरुषरूपेणाधोक्षजः कालेनपुरुषादष्टाख्यफलपाचकेनवृत्तिःसिसृक्षत्वादिलक्षणायस्याश्चेतनायाः सातथोक्ता
 अन्यत्रक्षोभलक्षणावृत्तिः गुणमय्यांसत्त्वादिगुणाभिमानिन्यां इतरत्रतद्रूपायां मायायांचेतनायामचेतनायांचवीर्यैरेतआख्यंपरिणामकरंसामर्थ्यवाधत्त तुशब्देनउभयोर्महवैलक्षण्यावृत्ति वी
 र्यवानिति हरेर्नपुंसकरूपनास्तीति लक्षयति नैनवाचात्रिषंभुवन्नैवमस्तीपुमान्बुवन्नितिश्रुतेः यद्वा स्वेनाहितवीर्यस्यजनकत्वशक्तिंचोतयति ४ नहिलेकेवीर्यमादधानाःकार्यजनयंतोहइत्यंते

नचैवमयत्तकुतः कार्योत्पत्तिर्दशनादित्याह ततइति यत्रवीर्यमाहितं ततोमायाख्यवस्तुनोमहत्तत्त्वंचतुर्मुखशरीरमभवत्मायायानामांतरमाह आतसूक्ष्मत्वाच्चान्नः का
 लेनसकलप्राण्यदृष्टसाक्षिणायुरेषेणसृष्टुद्धेधेकनचचोदितान् प्रेरितात् । अभिमानिनोऽभिमानानुत्पादेशरीरोत्पादोव्यर्थइतितत्राह विज्ञानात्माब्रह्मावततोव्यक्ताभिमानित्वात्तन्नामोरोमा
 ख्यात् कूटस्थादभूत्तमदीयोपदेहइत्यभिमानोत्पत्तिमानभूदित्यर्थः उत्पत्तेःप्रागपिज्ञाननाशोनास्तीतिचोतनायविज्ञानात्मेतिपदं अभिमानोत्पत्तेःकिलक्षणमत्राह आत्मदेहस्थितिमिति निरालोकेकथमिदंन्य
 ज्यतइत्यतउक्तं तमोनुदिति नारायणप्रसादप्रदुर्भूतज्ञानलक्षणप्रकाशेनसूर्यइवतत्कालभवंतमोनुदन्नाभिभूयसूर्यवद्वर्तमानइत्यर्थः शरीरनिमित्तग्लानिरीहोवात्माभिमानरहितोवा ५ प्रपंच
 पंचीकरणप्रकारंप्रपंचयति सोपीति सआत्माग्रहत्तत्त्वाभिमानीविरिचोपि गुणाःसत्वादयः कालःफलपाचकः एषामात्माभिमानीभगवतोहरेर्दृष्टेःकटाक्षवीक्षणस्यगोचरोविष
 योऽस्यप्रपंचस्यसिस्तक्षयात्मानंस्वकीयत्वेनाभिमन्यमानंमहत्तत्त्वंव्यकरोत्परिणामोन्मुखं कृतवान्चैतन्यस्याविकारित्वेन । अत्रात्मपदंनचैतन्यवाचि किंतुदेहवाच्येव कालजीवगुणादीना
 मभिमानीचतुर्मुखइतिवचनात् अंशगुणकालात्मेत्यत्रात्मपदेनाभिमानिव्यमुच्यते नदेहः कविच्चिहिरण्यगर्भस्यांशशब्दवाच्यत्वंगोर्कतव्यम् । सर्वजीवाभिमानित्वादंशइत्येवचोच्यतइतिवचनात्
 ६ अहंतस्त्वमजायतेत्यत्रजडात्जडस्योत्पत्तिरभिमानिनोगरुहादयउदभूवन्नितितत्पर्यग्राह्यं भूतभूताभिमानीचितिवचनात्तत्स्वरूपमाह कार्येति कार्यशरीरम् । कारणानीन्द्रियाणि । कर्तृमनः ।
 एषामात्मादिकारणं । किमुक्तंतत्राह भूतेति भूतैर्द्रियमनसांभवउत्पत्तिर्यस्मात्सतथा ७ भूतादीनांत्रयाणांकारणस्याहंकार स्यनामभेदेनत्रित्वमाह वैकारिकइति अधुनात्रित्वसंख्याविशिष्टाहंकारात् पृथ

सोप्यंशगुणकालात्माभगवदृष्टिगोचरः ॥ आत्मानंव्यकरोदात्माविश्वस्यास्यसिस्तक्षया ६ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहंतस्त्वमजायत ॥ कार्यकारणकर्त्रात्मा
 भूतैर्द्रियमनोभवः ७ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहंत्रिधा ॥ अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनोवैकारिकादभूत् ८ वैकारिकाश्चयेदेवाअर्थाभिव्यंजनयतः ॥ तै
 जसानीन्द्रियाण्येवज्ञानकर्ममयानिच ९ तामसोभूतसूक्ष्मादिर्यतःखल्लिगमात्मनः १० कालमायांशयोगेनभगवद्वीक्षितंनभः ॥ तामसानुसृतंस्पर्शविकुर्व
 त्रिर्ममेऽनिलम् ११ अनिलोपिविकुर्वाणोनभसोरुबलान्वितः ॥ ससर्जरूपतन्मात्राज्योतिलोकस्यलोचनम् १२ अनिलेनान्वितंज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षि
 तम् ॥ आधत्तांभोरसमयंकालमायांशयोगतः १३ ज्योतिषांभोनुसंसृष्टंविकुर्वत्परवीक्षितम् ॥ महींगंधगुणामाधात्काल मायांशयोगतः १४

कपृथक्स्थिभेदमाह अहंतत्त्वादिति अंशगुणकालानामांशस्यचप्रेरणयाविकुर्वाणादहंतत्त्वाद्वैकारिकनाम्नोमनस्तत्त्वमभूदित्यन्वयः ८ येभ्योर्थानांविषयाणामभिव्यंजनंतद्विषयज्ञानंभवति येचंद्रिया
 भिमानिनोवैकारिकनामानोदेवास्तेचवैकारिकादहंतत्त्वादभूवन्नितिसंबंधः ज्ञानकर्ममयानिज्ञानप्रधानानिश्चोत्रादीनिकर्मप्रधानानिवागादीनिचतैजसान्येव तैजसादहंकारादेवोत्पन्नानिनान्यस्मादहंकारा
 दित्यन्वयः ९ तामसाहंकारोभूतसूक्ष्माणामादिःकारणं शब्दादितन्मात्रास्तामसाहंकाराज्जाताइत्यर्थः तत्रकीदृशीशब्दतन्मात्रा पतःशब्दतन्मात्रायाआत्मनोहरेर्लिङ्गमंकप्रमाणंस्वसमुत्पन्नमि
 त्यन्वयः १० कालमायांशयोगेनकालस्यसृष्टिविशिष्टस्यमायायाःप्रकृतेरंशस्यजीवाभिमानिनश्चतुर्मुखस्यसन्निकर्षलक्षणसंबंधेनभगवतावीक्षितंकटाक्षितंतामसानुसृतंस्वकारणतामसाहंकारेणानुसृतम
 तएवविकुर्वन्नभःस्पर्शतन्मात्रांनिर्ममेतस्मात्स्पर्शादिनिलंबाद्युनिर्ममे ११ कालादिसहकारिणानभसास्वकारेणानुसृतत्वादुरुबलान्वितोविकुर्वाणोनिलोखपतन्मात्रांससर्ज तन्मात्रयालोकस्यलोचनं
 प्रकाशकं लुचप्रकाशनइतिधातोः ज्योतिस्तेजस्तत्त्वमस्माक्षीत् १२ रसमयंरसतन्मात्राकार्यप्रेरणहरिणावीक्षितंकालमायांशयोगतःकालात्परिणामात्मायायाःप्रकृतेरंशाद्विरण्यगर्भाच्च १३ गंधाख्यो
 गुणोयस्यास्तांगंधगुणकार्यामित्यर्थः १४

विशेषगुणत्वाच्छब्दादयो न भूतानां भूतानां मध्ये यद्यत्परात्परास्मात्पूर्वस्मात्परं पश्चात् यद्वा न्यमुत्पाद्यते तेषां परानुमसर्गात्पर्वेषां कारणानामुत्तरोत्तरकार्येषु अनुप्रवेशाद्यथासंख्यं एकद्वित्रादिसंख्यया विशिष्टान् शब्दान् गुणान् विदुः वैशेषिकादितर इति शेषः १५ ब्रह्मांडोत्पत्तिप्रकारं वक्तुं महदाद्याभिमानिदेवानां स्तुतिप्रकारं कथयति एते देवा इति ये महदाद्याभिमानित्वेन हरिणा सृष्टा एते ब्रह्मादयो देवा विभुं प्रोचुरित्यन्वयः कीदृशाः विष्णोः कक्षाः भित्तांशाः कालनिमित्तेन मायानिमित्तेनांशनिमित्तेन च लिंगशरीरमेषामस्तीतिकालमायां शालिगिनः अत्रैकस्यैव विचित्रस्य कलांशाभिमानिरूपद्वयमस्तीति आहं कालजीवाभिमानिरूपद्वंद्वी च तुरुमुख इति वचनान् स्तुतौ निमित्तमाह नानात्वादिति नानात्वादिच्छित्त्वात् स्वाक्रियायां ब्रह्मांडोत्पादनक्रियायामनीशा असमर्थाः शिरसि प्रकृष्टं जलिर्येषां ततथा १६ किमचुरितितत्राह नताः स्मेति ते तव प्रब्रानां पुंसामाध्यात्मिकादितापोपशमायातपत्रमिव स्थितं आतपात्राय तद्वत्पत्रमिव स्थितं न केवलं तात्कालिकतापनिवारणपटु अनादिसंसारदुःखनिवारणसमर्थमिति भविनाह यन्मूलेति यत्पदारविदमेव मूलकेतमधिष्ठानं गृह्येते तथा यत यो निजितो द्विग्रामां अंजसां क्रजुमार्गं संसारालयं दुःखं हृदयं ग्रंथि लक्षणं बहिरुत्क्षिपति निर्मूलयति १७ ईश अणिमादि पूर्णैर्धर्मैर्दृष्टिर्मन्त्रैर्ब्रह्मसंसारजीवा बंधमोक्षोपायभूतपादारां वंदमुते तत्सेवां विना आत्मन्नात्मनि शर्म न लभते यदतो भगवंस्तवांघ्रिच्छायायाः ब्रह्मविद्यायाः अंश

भूतानां न भूतानां यद्यद्वा न्यं परात्परम् ॥ तेषां परानुमसर्गाद्यथासंख्यं गुणान् विदुः १५ एते देवाः कलाविष्णोः कालमायां शालिगिनः ॥ नानात्वात्स्वक्रियायान् शिः प्रोचुः प्रांजलयो विभुम् १६ ॥ देवा ऊचुः ॥ नताः स्मते देवपदारां विदं प्रपन्नतापोपशमायातपत्रम् ॥ यन्मूलकेतायतयं जसोरुसंसारदुःखं बहिरुत्क्षिपति १७ ऋते यदस्मिन् भव ईश जीवास्तापत्रयेणाभिहतानशर्म ॥ आत्मैल्लभते भगवंस्तवांघ्रिच्छायां शालिगिनः १८ मार्गं तियते मुखपद्मानीदृश्छंदः सुपर्णैर्ऋषयो विविके ॥ यच्चाधमर्षोद्युसरिद्धरायाः परंपदंतीर्थपदः प्रपन्नाः १९ यच्छृद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या संमृज्यमाने हृदये वधार्य ॥ ज्ञानेन वैराग्यबलेन धीरा व्रजं तियते तैर्विभिरसरोजपीठम् २० विश्वस्य जन्मस्थिति संयमार्थैर्लुतावतारस्य पदांबुजं ते ॥ व्रजे मसर्वेशरणं यदीश स्मृतं प्रयच्छत्यभयं स्वपुंसाम् २१ यत्सानुबंधोऽसति देहगेहममाहमिच्छूदुराग्रहाणाम् ॥ पुंसां सुदूरं वसतोऽपि पुण्यां भजे मते ते भगवन्पदांजम् २२

विद्यामेकदेशविद्यामाश्रयेम ब्रह्मविद्याहरेच्छायातदंशो हि सुरेष्वपि । सर्वविद्याश्रयः प्रोक्तः प्रधानांशश्च तुरुमुख इति वचनात् योग्यता तारतम्यमेषां शाविद्यामित्युक्तमेन व्यतिरेकन्यायोदाशितः १८ इतो विभगवत्पदज्ञानमेव स्वाभीष्टसाधनमिति भावेन स्तुवंति मार्गतीति ऋषयो ब्रह्मादिज्ञानिनो विविके स्थित्वा मुखपद्मानीदृः मुखपद्ममेव नीदंयेषां तैः तथैतैः छंदां सिवेदा एव सुपर्णाः पक्षिणस्तैः । ते तव यत्पदं मार्गं ति अन्विच्छंति विचारयंति अद्यापि पृथग्यं तद्विद्या यच्च यस्माच्च प्रपन्नानामधमर्षः दुःखनाशः स्यात् यच्च युसरितो धरायाश्च परंपदं वयं तीर्थपदस्ते तव पदं प्रपन्ना इत्यन्वयः १९ एतत्पदमाप्तौ साधनमाहुः यच्छृद्धयेति संमृज्यमाने सम्यक्शोध्यमाने अवधार्य संनिधाय वैराग्यमेव बलं यस्य स तथा तेन अंघ्रिसरोजालयपीठम् २० हरेर्विक्रमो लोकोपकाराय न स्वार्थाय यदतः स्मरणमात्रेण प्रीतोऽस्मदभीष्टं करोतीति भावेन स्तुवंति विश्वस्येति तव यत्पदांबुजं स्मृतं स्वपुंसामभयं यच्छति सर्वतच्छरणं व्रजे मेत्यन्वयः कृतावतारस्य गृहीतपुरुषादि प्रादुर्भावस्य २१ हरेः पदं विरक्तये कलभ्यमिति भावेन स्तुवंति यत्सानुबंध इति सानुबंधे पुत्रादिपरिकरसहितेऽसत्यमंगले देहगेहे जातिभिन्ने देहेऽहमिति गेहे मेमेदमिति चोदुराग्रहाणां दुष्टज्ञानस्य चोदुणां पुंसां पुण्यां देहे वसतोऽपि तव यत्पदांबुजं सुदूरमत्यंतमगोचरं देहभगवन्ते पदांबुजं भजे मेत्यन्वयः २२

१ आत्मैल्लभतेत्यत्र तौलीति मूत्रात् विद्वांश्छित्तवतीत्यादि वत् आत्मन्लभते आर्धे चर्मन् चर्मणीति प्राप्ते लुगिति वचनात् आत्मन् आत्मानि । इति भागवतकोटोक्तं । २ ज्ञानभावे संसारनिवृत्त्यभावरूपः ।

निकटवर्तिनोहरेर्दर्शनासंभवाककारणमिति तत्त्वापत्तिरिति यस्त्वमेवमुक्तमहिमाभयोतस्मात्तत्तत्तानूननिश्चयेननपश्यतिइत्यन्वयः असद्वृत्तिभिराक्षिभिरिद्वैःपराहृतबहिष्कारितमतःस्थितमनाय
 षांतेपराहृतांतर्मनसोयस्मात् अंतःस्थितं प्रत्यगात्मानं विषयीकर्तुं योग्यमिति सूचनायां तारितिविशेषणं कीदृशम् न्यासेन सकलकर्मणां परब्रह्मार्पणेन विलासोपायेन न्यासविलासास्तेषां लक्ष्म्याः लक्षदश
 नां कयोरिति धातोः दर्शनस्य पदं विषयं अनेन परमहंसाश्रमस्थाएनं पश्यतीत्युक्तं मुढागमाङ्गी १ तज्ज्ञानस्यातिशयं सूचयतः पदयोर्न्यासो भुविक्षेपविशेषः तस्याविलासलक्ष्म्याः पदमिति द्विरावृत्त्यान्वेतव्यम्
 अनेन पदविषयास्तुतिरयुक्तेति शक्येति स्तेति ज्ञातव्यमिति वा २३ एवं विषयपरोक्षज्ञानसाधनोपासनाद्विविधा ध्यानरूपा वेदांतशास्त्रश्रवणादिलक्षणाच्च तत्राक्षिप्रवृत्त्यर्थमथमाकेशसाध्या द्वि
 तीया सुखसाध्येति उभे विशिष्टां प्रपन्नानेति हेदेव ते कथा सुधायाः पानेन श्रवणादिलक्षणेन प्रवर्धमाना भक्त्या विशदाशयानिर्मातः करणाः वैराग्यसारवैराग्यफलबोधमपरोक्षज्ञानं प्रतिलभ्य प्राप्य अंजसाक्रजु
 मार्गेणाकुंठाधिष्य मप्रतिहृतैकुंठादिस्थानं अपरिच्छिन्नस्वरूपं त्वात्वापथाईयुः २४ तथा परे न्ये योगिनः यमनियमादि योनिनिष्ठाः आत्मसमाधियोगबलेन परमात्मचित्तैकाग्र्यलक्षणं ध्यानसामर्थ्येन
 बलिष्ठामन्यसाधनाजेषां प्रकृतिबंधकशक्त्या भिमानिनां प्रसादाज्जित्वाधीराधीपुममाणा अपरोक्षज्ञानिनः पुरुषं पूर्णं त्वामेव विशंति तुः स्याद्देदेऽवधारण इति वचनात् तत्र तेषां योगिनां श्रमः स्याद्य
 था तथा ते तव श्रवणादिरूपया सेवयानतु नैव श्रमः स्यात्किंतु सुखमेवेत्यन्वयः अत्र प्रकृतिज योनामतत्प्रसादैकलभ्योनान्यः तदुक्तं वायोश्च प्रकृतेर्विष्णोर्जपो भक्त्यैव गान्यथेति २५ स्तुत्याप्रसन्नकृत्य

तं त्वामसद्वृत्तिभिराक्षिभिर्येपराहृतांतर्मनसः परेश ॥ अधो न पश्यं त्युरुगायनूनं यते पदं न्यासविलासलक्ष्म्याः २३ पानेन ते देव कथा सुधायाः प्रवृद्धभक्त्या
 विशदाशयाये ॥ वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधयथांजसात्वेयुरकुंठाधिष्यम् २४ तथा परे चात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बालिष्ठाम् ॥ त्वामेव धीराः
 पुरुषं विशंति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवयाते २५ तत्ते वयं लोकसिद्धस्तथाद्यत्वाया विस्तृतास्त्रिभिर्गत्माभिर्भ्यं ॥ सर्वे वियुक्ताः स्वविहारतंत्रं न शक्नुमस्तत्प्रतिकर्तव्ये
 ते २६ यावद्बलिंतेऽजहरामकाले यथा वयं चान्नमदाम यत्र ॥ तथोभयेषां तद्देहलोकबलिं हरंतोत्रमदं त्यनीशाः २७ त्वं नः सुराणामसिचान्वयानां कूट
 स्थ आद्यः पुरुषः पुराणः ॥ त्वं देव शक्त्यां गुणकर्मयो नौरेतस्त्वजायां कां विरादयऽनः २८

स्वाभीष्टं विज्ञापयंतीत्याह तत्ते वयमिति यस्मान्त्वलोकदयालुस्तत्तस्मान्दयालोकसिद्धस्तथा त्रिभिर्गत्माभिः कालमायां शौर्विस्तृष्टायेते वयमद्य सर्वे वियुक्ता विशिष्टाः स्वविहारतंत्रं स्वस्य तव कीडोपकरणं
 यत्ब्रह्मांडं तत्प्रतिकर्तव्यं प्रतिकर्तुं न शक्नुम इत्यन्वयः २६ ब्रह्मांडनिर्माणे प्रयोजनमाहुरित्याह यावद्वलिं भक्त्या हराम तावत्पर्यंतं ब्रह्मांडं समुत्पाद्य तस्मिन् स्थित्वा त्वद्विषयज्ञानकर्मलक्षणं बलि
 मुपहारं समर्प्य तर्पयामः यत्र ब्रह्मांडोऽस्थिता वयं काले काले यथा न्नमदाम स्वविषयेषु व्यवहराम तथोभयेषामस्माकं युष्माकं च बलिं हरंतः समर्पयंतस्तद्देऽनीशाः अस्मत्प्रेरणामंतरेण प्रवृत्ता वसमर्था लोका
 जनाः अन्नं ज्ञानकर्मलक्षणमदंति तादृशब्रह्मांडनिर्माणोपायं कुर्वित्वा क्रयशेष इत्यन्वयः तादृशमंडं कर्तुं न शक्नुम इति पूर्णसंबंध इति वा अजाविष्णो । अजाविष्णु हरच्छागा इत्यभिधानम् २७ किमिति
 मां प्रत्येतद्विज्ञापनमन्यस्य स्यादिति तत्रैव मचूरेत्याह त्वं न इति आद्यः आदेरुत्पत्तेः कर्ता पितृत्वात् त्वां विज्ञापयाम इति भावः अस्मत्पदं विशिष्टां सुराणां मिति न केवलमस्माकमेव जनयित्वा कित्वा
 स्मत्संसर्तनीनामिति भावेनोक्तं सान्वयानां भिति त्वं क इति पुराणः पुरुषः श्रीनारायणः कूटस्थः विकारकूटेषु तिष्ठति न तु विकारवान् हरेः पितृस्थानीयत्वं स्पष्टयितुमाहुरित्याह त्वं देवेति हे देव त्वं क विराति कां
 तदर्शी अजश्च देवदत्तवत् भवतो गर्भाधानादिकर्मोण्यसंभाविता नितथा पिभवान् शक्त्यां भार्यायां सत्त्वादिगुणानां कर्मणामहृदनां योनौ कारणभूतायामजायां जननधर्मरहितयायां चिदचित्प्रकृतौ रेतो गर्भादधइ
 त्यन्वयः तु शब्देनोभयेषां महान्विशेषो स्तीति सूचयति २८

ततस्तस्याः प्रकृतेः । वयस्यमुखाग्रहत्तत्त्वमुखाग्रहभूविम ततः कितत्राह यदर्थइति आत्मन्स्वामिन्नयर्थेयप्रयोजनायबभूविमतदर्थेतेतर्वाकिकरवामविगुक्ताअस्वतंत्रायस्मात्तस्मात्सत्त्वंचक्षुर्ज्ञानमंड
निर्माणोपायविषयपरिदेहि कीदृशं तत्राहुः शक्ताइतियस्यज्ञानस्यानुग्रहेणक्रियार्थेब्रह्मांडनिर्माणायशक्ताः स्यामेत्यन्वयः २९ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेवृतीयस्कंधेविजयध्वकृतटीकायाषष्ठोऽध्यायः ॥
॥ ६ ॥ अस्मिन्नध्यायेतदनन्यत्वंमारंभगणशब्दादिभ्यइत्यधिकरणार्थः प्रपंच्यतइत्यभिप्रत्यादौहरेस्तस्वेषुप्रवेशंवाक्ते इतीति उरुक्रमस्त्रयोविंशतिस्त्वांगणंयुगपदाविशदित्यन्वयः आकाशादिपंचभूता
निशब्दादिपंचतन्मात्राः श्रोत्रादिदशेंद्रियाणि मनोमहदहंकाराइतित्रयोविंशतितत्त्वानि तदुक्तं शब्दाद्यानभआद्याधमनोयुक्तेंद्रियाणिच । अहंकारोमहांश्चैवत्रयोविंशतिकोगणइति । देवतेंद्रियाणामेकत्व
विवक्षयापृथङ्कोक्तदेवतेंद्रिययोरैक्यान्नपृथग्गणनंतयोरिति प्रकृतिश्चतुर्विंश तत्प्रवेशस्यपूर्वसिद्धत्वान्नोक्ता हरिराविशदितिपंचविंशत्वेनसूचितः अत्रापियदाजडांशस्वीकारस्तदाजीवः पंचविशकः विष्णुः
श्रियासहस्रद्विविशकः सप्तविंशकोवायदाजडांशस्वीकारोजीवस्तत्पंचविंशकइत्यादेरिदं सर्वमुक्तरूपदेनसूचितं । प्रवेशकारणमाह इतीतिसमेत्यासतीनामसमेतानांविच्छिन्नानांस्वशक्तीनांशक्यात्वात्स्वाधीन
त्वाच्छक्तिशब्दवाच्यानांप्रसुप्तलोकंतत्राणामनाविभूतलोकसृष्टिशक्तीनां प्रलीनलोकसृष्ट्युपकरणानांवा तनुते येनकार्ययत्तंत्रसाधनमुच्यते । करणानांस्वशक्तिर्वाप्रधानंसाधनंयतइति तासामित्युक्तप्रकारां

ततोवयंसत्प्रमुखाग्रहत्तत्त्वमुखाग्रहभूविम ततः कितत्राह यदर्थइति आत्मन्स्वामिन्नयर्थेयप्रयोजनायबभूविमतदर्थेतेतर्वाकिकरवामविगुक्ताअस्वतंत्रायस्मात्तस्मात्सत्त्वंचक्षुर्ज्ञानमंड
निर्माणोपायविषयपरिदेहि कीदृशं तत्राहुः शक्ताइतियस्यज्ञानस्यानुग्रहेणक्रियार्थेब्रह्मांडनिर्माणायशक्ताः स्यामेत्यन्वयः २९ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेवृतीयस्कंधेविजयध्वकृतटीकायाषष्ठोऽध्यायः ॥
॥ ६ ॥ अस्मिन्नध्यायेतदनन्यत्वंमारंभगणशब्दादिभ्यइत्यधिकरणार्थः प्रपंच्यतइत्यभिप्रत्यादौहरेस्तस्वेषुप्रवेशंवाक्ते इतीति उरुक्रमस्त्रयोविंशतिस्त्वांगणंयुगपदाविशदित्यन्वयः आकाशादिपंचभूता
निशब्दादिपंचतन्मात्राः श्रोत्रादिदशेंद्रियाणि मनोमहदहंकाराइतित्रयोविंशतितत्त्वानि तदुक्तं शब्दाद्यानभआद्याधमनोयुक्तेंद्रियाणिच । अहंकारोमहांश्चैवत्रयोविंशतिकोगणइति । देवतेंद्रियाणामेकत्व
विवक्षयापृथङ्कोक्तदेवतेंद्रिययोरैक्यान्नपृथग्गणनंतयोरिति प्रकृतिश्चतुर्विंश तत्प्रवेशस्यपूर्वसिद्धत्वान्नोक्ता हरिराविशदितिपंचविंशत्वेनसूचितः अत्रापियदाजडांशस्वीकारस्तदाजीवः पंचविशकः विष्णुः
श्रियासहस्रद्विविशकः सप्तविंशकोवायदाजडांशस्वीकारोजीवस्तत्पंचविंशकइत्यादेरिदं सर्वमुक्तरूपदेनसूचितं । प्रवेशकारणमाह इतीतिसमेत्यासतीनामसमेतानांविच्छिन्नानांस्वशक्तीनांशक्यात्वात्स्वाधीन
त्वाच्छक्तिशब्दवाच्यानांप्रसुप्तलोकंतत्राणामनाविभूतलोकसृष्टिशक्तीनां प्रलीनलोकसृष्ट्युपकरणानांवा तनुते येनकार्ययत्तंत्रसाधनमुच्यते । करणानांस्वशक्तिर्वाप्रधानंसाधनंयतइति तासामित्युक्तप्रकारां

गिरनिशम्य शक्यत्वाच्छक्तयोविष्णोर्महदाधारमातथेतिवचनात् शक्तिशब्दवाच्यत्वंमहदादीनांयुक्तम् प्रवेशोपिरमयासहेतिभावेनाह कालसंज्ञाभिति यदाप्रवेशुमैच्छत्तदा त्रयोविंशतितत्त्वानिप्राविश
द्रमयासह । कालाख्ययास्वयंविष्णुः शक्यत्वाच्छक्तिरूपयेतिवाक्यंमानं तत्रकाराग्रहप्रवेशवन्नार्यप्रवेशः किंतु स्वातंत्र्येणेतिद्योतनायेश्वरइति १ २ निलयेनिलीनइवकिमयंतूष्णीमास्तेकिंचित्क
र्माकार्षीदिति तत्राह सोनुप्रविष्टइति सर्वेष्वेष्टकरूपेणस्वसामर्थ्येनकेशवः । तानिभिन्नानितत्त्वानियोजयामासचांशतइति अनेनचास्यार्थोदर्शितः भिन्नविच्छिष्टं प्रलयेसुप्तं कर्माप्रतिबुद्धशक्तिकंसृष्टि
निमित्तमहं प्रबोधयन्कार्योन्मुखं कुर्वन् यद्यपीश्वरः स्वमनैवाहं स्रष्टुं शक्तः तथापि कर्त्रा पुरुषेण सोपकरणेनभाव्यमिति दर्शयितुं संश्लिष्टो गणः शकिकार्यचकारेति तत्राह प्रबुद्धकर्माप्रतिबुद्धमुत्सीकृतं कर्मा
हं यस्य सः प्रबुद्धकर्मादेवेन हरिणा प्रविश्य प्रेरितः । त्रयोविंशतिकोगणः स्वाभिर्मात्राभिरंशैः पुरुषस्य ब्रह्मणः शरीरत्वात्पुरुषशब्दवाच्यं ब्रह्मांडमजनयदित्यन्वयः धिपुरुषाभिति पाठे अधिगतः पुरुषसूक्तवा
च्योपास्मिस्तत्तथेत्यर्थः ईश्वरोदैवमुद्दिष्टं सर्वस्यापि प्रभुत्वतइत्यतः पूर्वोक्तेश्वरोदैवशब्देन गृह्यते ४ एतदेव स्पष्टयति परेणेति चुक्षोभब्रह्मांडाकारेणविकृतवन् यस्मिन्नंडे उत्पन्नः ५

१ तत्र च लोकदृष्ट्या घटवत् स्वतन्त्रसाधनापेक्ष्यमिति पूर्वपक्षे ' विप्रतिपन्ना सृष्टिः कर्तव्यतिरिक्तस्वतंत्रसापेक्षा, सृष्टित्वात्, घटादिसृष्टिवत् इति युक्तिसिद्धानुमानात् । तन्निराकर्तुर्भिदमधिकरणम् ।
अध्यायः २ पा० अधिक० ६ सू० १५ यद्यपि घटादिसृष्टिः । स्वतंत्रबहुसाधनसापेक्षा दृष्टा तथापि नैतद्दृष्टान्तेन ब्रह्मणो जगत्सृष्टिस्तथाकल्प्या किंतु स्वतंत्र साधनस्य तदनन्यत्वं किमुक्तं भवति स्वरूपसाम
र्थ्यादेव तस्य सृष्टिः । कुतः यतः किंस्वादित्यादिश्रुतावधिष्ठानादिसाधनाद्याक्षेपः क्रियते आक्षेपस्य विपर्यये पर्यवसानात् । अनुमानं तु श्रुतिविरोधादप्रमाणमेवेति भावः । तत्त्व० ।

हिरण्यः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ आण्डकोश उवासाप्सु सर्वसत्त्वोपबृंहितः ६ सर्वै विश्वसृजांगभौदैवकर्मत्प्रशक्तिमान् ॥ विबभाजात्मनात्मानमेक
धा दशधा त्रिधा ७ एष ह्यशेषसत्त्वानामात्मांशः परमात्मनः ॥ आद्योवतारो यत्रासौ भूतग्राभो विभाव्यते ८ साध्यात्मंसाधिदैवं च साधिभूतमिति त्रिधा ॥
विराट्प्राणो दशविध एकधा हृदयेन च ९ स्मरन् विश्वसृजामीशो विज्ञापितमधोक्षजः ॥ विराजमतपस्त्वेन तेजसैषां विवृद्धये १०

नाविर्बभूव एषहोशेषसत्त्वानामात्मानियामकः परमात्मनः स्वरूपांश आद्योवतार एतादृशमहिमोतिशेष इति कोसाविति तात्पर्यात् अद्याविशयजननार्थपूर्वोक्तेमेवाह यत्रेति यत्रयस्मिन्नाद्यावतारैरपुरुषना
अभिभूतग्रामोभूतसमूहो विभाव्यते सत्तां प्राप्य दृश्यते स इत्यर्थः दिशब्दः आद्योवतारो विष्णोस्तु पुरुषो नाम कीर्तित इत्यादौ प्रसिद्धोऽर्थ इति दर्शयति ८ एकधेत्याद्युक्तं विवृणोति साध्यात्मा भवि क्रमोच्छेध
नं प्राधान्यदर्शनाय आध्यात्मादि त्रित्वस्य नित्यत्वात् द्वादशानिन्द्रियाण्याहुरिति श्रुतेरिन्द्रियाणां दशविधत्वस्य प्राप्यिकत्वात् हृदयस्य ज्ञानविवक्षयैकत्वादन्तःकरणविवक्षया चातुर्विध्यात् । अध्यात्मसाहित्ये
नवर्तमानरूपमित्यादियोज्यं विशेषेण राजनाद्विराट् प्रकृष्टचेष्टकत्वात्प्राणानामाब्रह्मांतरीयाभी । ब्रह्मदशैन्द्रियांतस्थत्वेन दशविधः ब्रह्महृदयस्थरूपैकविधः । चशब्दस्त्वध्यात्मादिषु त्रिषु भोत्रादींद्रि
येषु हृदये च प्रवेशसंभवाद्धरेः संख्याभेदः तत्संख्यातदेवानुप्राविशदिति श्रुतिसिद्धत्वाद्युज्यत इति दर्शयति प्राणादिनागादि दशप्राणा अपि अध्यात्मादिभेदेन त्रिधा ज्ञातव्याः तदुक्तं प्राणादिपंचकंचैव तथा नागा
दिपंचकं । एवंतु दशधा प्राणा अध्यात्मादि त्रिधाऽस्त्रिधा इति अधिभूतमपि द्विधा प्रधानवायुत्वगादिभेदेन प्राणः प्रथमजोयस्तु प्रधानो वायुरीरितः । त्वगात्माद्यास्तु तत्पुत्राद्विधा भूतमुदाहृतमिति वचनादि
दं प्रसंगादुक्तम् ९ इदानीं तत्त्वानामस्याकमायतननिर्माणेशक्तिं देहीति यदुदितं तत्करणप्रकारमाह स्मरन्ति अथोक्षजो विराजं ब्रह्मशरीरमंतरीयां भिरूपेण प्रविश्य स्वेन तेजसा तत्तैराजाल्यं ब्रह्मशरीरमेषा
मभ्यादिदेवानां दद्याथा आयतना निभवंति तथा विवृद्धयेऽतपदवकाशवदकरोदित्यन्वयः १०

तापकार्यमाह अथेति देवानां पान्यायतनाभितस्याभितप्तस्य शरीरस्य सकाशाच्चिरभिद्यंत विवृतानि अथ गदतो मम सकाशाच्च निशृण्वित्यन्वयः कतिचेत्येकपदं च शब्दश्चित्पर्यायः हेत्यनेन सोऽद्य एव पुरुषं समुद्धृत्या मूच्छयत्तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यंत तस्यादिसमाख्यां सूचयति ११ शरीरावयवेभ्यो मुखलक्षणवयवस्य प्राधान्यतदुत्पात्तवदभिमान्यभिमानोत्पात्तचाह तस्येति तस्य ब्रह्मांतरीयिणो विवक्षोर्हरास्यं मुखसंज्ञायतनं यन्निर्भिन्नं विवृतं तत्तदं स्थानं लोकपालोऽग्निर्वाचा वाग्निर्द्रियाख्यस्वांशेन सह विद्यदित्यन्वयः अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति श्रुतिः ययावाचा येन वाग्निद्रियेण ब्रह्मशरीरवर्तो हरिर्विक्तव्यं वाग्निद्रिया विषयं व्यवहाराख्यं प्रतिपद्यते विज्ञाय व्यवहरतीत्यन्वयः उत्तरग्रंथा एव व्यव्याख्येयाः १२ तालुजिह्वा मूलं असौहारीः प्रतिपद्यते जानाति १३ नासे नासिके १४ १५ चर्मोऽणि त्वग्निद्रियस्थानानि १६ १७ ओषधीरोषध्यभिमानि देवताः अस्य हरेः रोमभिर्देशेन १८ कः प्रजापतिः रेतसा गुह्योऽद्रियेणानंदं मैथुनोत्थसुखम् १९ विसर्गधातुमलो

अथ तस्याभितप्तस्य कतिचायतनानिह ॥ निरभिद्यंत देवानां तानि मे गदतः शृणु ११ तस्याग्निरास्यां निर्भिन्नं लोकपालो विशत्पदम् ॥ वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययासौ प्रतिपद्यते १२ निर्भिन्नं तालुवरुणो लोकपालो विशद्वरेः ॥ जिह्वांशेन चरसान्ययासौ प्रतिपद्यते १३ निर्भिन्ने अश्विनौ नासे विष्णोरा विशतां पदम् ॥ प्राणेनांशेन गंधस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् १४ निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालो विशत्प्रभोः ॥ चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् १५ निर्भिन्नान्यथ चर्मोऽणि लोकपालो निलो विशत् ॥ प्राणेनांशेन संस्पर्शयेनासौ प्रतिपद्यते १६ कर्णावस्य विनिर्भिन्नो धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः ॥ श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिधेन प्रपद्यते १७ त्वचमस्य विनिर्भिन्ना विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः ॥ अंशेन रोमभिः कंडूयैरसौ प्रतिपद्यते १८ मेढूतस्य विनिर्भिन्नं स्वं धिष्ण्यं कउपा विशत् ॥ रेतसांशेन येनासावानंदं प्रतिपद्यते १९ गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आ विशत् ॥ पायुनांशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते २० हस्तावस्य विनिर्भिन्ना विद्रः स्वर्पतिरा विशत् ॥ वार्तयांशेन पुरुषो यया द्यत्तिं प्रपद्यते २१ पादावस्य विनिर्भिन्नो लोकेशो विष्णुरा विशत् ॥ गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते २२ हृदयं चास्या निर्भिन्नं चंद्रमा धिष्ण्यमा विशत् ॥ मनसांशेन येनासौ विक्रियां प्रतिपद्यते २३ आत्मानं चास्या निर्भिन्नं वाचस्पतिरुपा विशत् ॥ बुद्ध्या स्वांशेन येनासौ निश्चयं प्रतिपद्यते २४ अहं चास्या निर्भिन्नमभिमानो विशत्पदम् ॥ कर्त्रा स्वांशेन येनासौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते २५

तत्सर्जनादिक्रियाम् इन्द्रो वृषात्मशक्रोऽकषु इत्यग्निभयानां दद्रुशब्दस्य पुरंदरादन्य विषयत्वनिरासाप स्वर्पतिरित्युक्तं वार्तया हस्तेऽद्रियेणांशेन २१ गत्या गतिसाधनपादौ द्रियेण २२ हृदयं मनो निवासस्थानं मनसो द्रियेण विक्रियां संकल्पविकल्परूपाम् २३ आत्मानमात्मनाडी विशेषमुत्पन्नं वाचस्पतिर्वृहस्पतिः । बुद्ध्या स्वांशेना विशत् यया बुद्ध्याऽसौ हरिरनियतो ब्रह्मा निश्चयं प्राप्नोति आत्मनाख्यां तथा बुद्धिस्तत्र स्थश्च बृहस्पतिरित्यत आत्मशब्देनात्रानादयेवोच्यते २४ अस्य ब्रह्मणो देहस्य निर्भिन्नमहत्तामनाडी विशेषं अभिमानो हंकारो हरः पदं स्वस्थानमविशत् कर्त्रा स्वांशेन अहं कर्तव्यं अभिमानेन सह येन कर्त्रांशेन २५

१ अत्रैवं—ब्रह्मनाडी द्विप्रकारा अहं नाडी सत्त्वनाडीति तत्राहं नाडीगोलकं इन्द्रियंतु मनो बुद्धिरहं काराश्च भित्तिभेदभिन्नं अहंकाररूपं मन एव अभिमानो तु कर्तो तद्रूपो रुद्रः । एवं सत्त्वनाडी गोलकमिन्द्रियं तु मनो भेदश्चित्तम् अभिमानो तु चित्तनामाहर इत्यवधेयम् ।

भगवन्माहात्म्यकथानुवर्णनसामर्थ्याभावेऽपि स्वप्रयोजनवशाद्द्रक्ष्यामीत्याह अथापीति यद्यप्यान्त्याद्वैतशक्तोऽपि हेरन्यस्याभिधानं यस्याः सा अन्त्याभिधातास्वांगिरसं स्कर्तुमन्यवातापरित्यागेन सतीकर्तुमित्यर्थः ३६ वागादौद्रियाणां जन्मलाभोयमेवेत्याह एकांतलाभइतिपुंसोवचसोवांगिद्रियस्य सुश्लोकमौलेहेरैर्गुणानुवादं गुणानामभिर्वदनमेकांतलाभमव्यभिचरितपुरुषार्थफलमाहुः प्रक्षावं तइतिशेषः श्रुतेः श्रवणेंद्रियस्य च विद्वद्भिरुपाकृताया व्याख्यातायाः कथासुधायाः संप्रयोगे एकांतचित्तत्वेन श्रवणमेकांतलाभः उत्तशब्दाच्चक्षुरादिग्रहणं कर्तव्यं तमुत्तोतारः पूर्ययथाविद् । यन्नामस कृच्छ्रवणात्पुलकसोपिविमुच्यत इत्यादिश्रुतिस्मृतयोप्यस्मिन्नर्थे प्रमाणम् ३७ नन्वादिकविनाहरेर्महिम्नः समापितत्वादेश्चाहर्तुकथंनशक्यतइतितत्राह आदिनाकविनाविरिचनसं वत्सरसहस्रयोगेनशमदमाद्युपायेनविपक्षयापरिपाकंप्राप्तयाधियासकलशाल्वाथविधारणशक्तिमन्याबुद्ध्याअवसितउपाश्रितः आत्मनः परमात्मनोमहिमाऽवसितः परोक्षीकृत्यज्ञातोऽप्यदतोभगवतो मायामहिमा मायिनांज्ञानिनामपिमोहिनीबुद्धिभ्रंशकरीति ३८ ब्रह्मणाज्ञातत्वात्कथंमोहकरीत्याशंक्यतस्यापिसाकल्येनज्ञानंदुष्करमित्याशयेनाह यदिति आत्मवत्सर्मापरमात्मज्ञानोपदेशाचार्य आत्माब्रह्मास्वयमपिभगवतोमायांनवेदेति यद्यस्मात्सर्वोत्पत्तिशेषः अतोपरेस्मदादयोनिविदुरितिकिमुत मायातुमहिमाप्रोक्तः प्राचुर्यैतुमयुख्यतइति । गुणपूर्तेरात्मशब्दोब्रह्माहीनत्वतोहरः । अहं शब्दस्तथाप्येतौनजानीतोहारिपरमितिस्मृतिः अहंरुद्रः ३९ नैतच्चित्रमितिभावेनाह यतइति वाचोनंतवेदाभिमानिन्यः श्रियश्चानादिकालमारभ्यमनसागुणगणान्ध्यायंत्योवागीन्द्रियेणानिरंतरं

अथापिकीर्तयाम्यंगयथामतियथाश्रुतम् ॥ कीर्तिहेरः स्वांसंस्कर्तुंगिरमन्याभिधांसतीम् ३६ एकांतलाभंवचसोनुपुंसः सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः ॥ श्रु तेऽश्वविद्वद्भिरुपाकृतायाः कथासुधायाउतसंप्रयोगः ३७ आत्मनोवसितोवत्समहिमाकविनादिना ॥ संवत्सरसहस्रांतेधिषायोगविपक्षया ३८ अ तोभगवतोमायामायिनामपिमोहिनी ॥ यत्स्वयंचात्मवत्सर्मात्मानवेदकिमुतापरे ३९ यतोप्राप्यनिवर्ततेवाचश्चमनसासह ॥ अहंचान्यइमेदेवास्तस्मैभ गवतेनमः ४० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंब्रुवाणमैत्रेयैद्वैद्वैपायनसुतोबुधः ॥ प्रीणयन्निवभारत्या विदुरः प्रत्यभाषत १ ॥ विदुरउवाच ॥ ब्रह्मन्कथंभगवतश्चन्मात्रस्याविकारिणः ॥ लीलयाचापियुज्येरन्निर्गुणस्यगुणाः क्रियाः २

र्णयंत्योगुणकथावसानमप्यनशक्यमिति यतोनिवर्ततेअनंतगुणगुणैर्इतिनिश्चित्यनित्यपरिचितगुणकथनेचनितरांनवर्ततइति अहंचाहंकाराभिमानिनोरुद्रग्रहदोषाअन्येइमेदेवाइन्द्रियाभिमानिनइन्द्रादि देवायन्मायांनविदुरितियतस्तस्मैभगवतेनमइत्यन्वयः वाचइतिबहुवचनंश्रियोरुपानंत्याद्युच्यते श्रीयत्ररूपिण्युरुगायपादयोः करोतिमानंबहुधाविभूतिभिरितिच अहंत्रिधेत्यहंशब्दस्याहंकारे प्रयुक्तत्वात्त्रैत्रेयोत्रोच्यते अहीनत्वतोहरः अहंशब्दस्तथाप्येतौनजानीतोहारिपरमितिच ॥ ४० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ दुर्भगशरीर स्थस्यहरेर्देवदत्तस्येवमाहात्म्यातिरोभावोदुःखभोगश्चनास्तीत्ययमर्थः विदुरस्यवक्ष्यमाणार्थप्रश्नाप्रश्नार्थस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्रादौविदुरप्रश्नोपक्रमंवाक्ये एवमिति भरतस्यमुख्यमाणस्यपिपियावा चा १ कालवृत्त्यांतुमायायामित्यादिनानिर्गुणोपि सत्त्वादिगुणैरुपादानकारणैर्जगत्सृष्ट्यादिकरोतिईश्वरइत्युक्तं तत्रचोदयति विदुरइत्याह ब्रह्मास्तीति हेब्रह्मन् शमदमादिगुणबृंहितचिन्प्रात्रस्यज्ञानेकर सशरीरस्यातएवनिर्गुणस्यसत्त्वादिगुणरहितस्यातएवाविकारिणोभगवतएश्वर्यादिगुणसमुद्रस्यहरेः सत्त्वादिगुणास्तन्निमित्तजगत्सृष्ट्यादिक्रियाश्च कथंयुज्येरन्नकथमपिउक्तेतोऽतिरित्यन्वयः लीलार्थघटतइ तितत्राह लीलयेति नहिकाश्चल्लीलयाकंकटकप्रादंनिक्षिपाति अपितुप्रत्युतदूरादेवपरिहरति ऐश्वर्यादिपिपुण्यवदत्पवोवापीतिनिरिणोनिरवधइतिश्रुतेर्गीर्तितत्वात् करोतिज्ञानइदंस्वतोन्वहीतिप्रश्नार्थः २

ललायावानयुज्यतइतितत्राकबाधकमत्राह क्रीडायाइतिक्रीडायामुत् कोढासंबंधिसुखमहस्यापूर्णमुखस्यपतोपस्मात्तस्मान्नघटतइति तत्रैकमुत्पयाह कामाति यथेष्टक्रीडितुमिच्छापि अन्यतोऽरातेत
 स्तंद्र्यासंभवति अन्येनसेनपुरुषेणवासह एतद्वयमप्याक्षिपति स्वतइति शब्दादिविषयनिमित्तवृत्तिमंतरेणस्वभावेनैवालंबुद्धिगोचरानंदसमुद्रमग्रस्यातएवनिवृतस्यरोमांचितगत्रस्यारत्यसंभवात्
 सचासावात्माचसदात्मातस्य सदेवसौम्येदमग्रभासीदात्मावाइदमेकएवाग्रभासीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतेरसमत्वाच्चपुरुषांतरेणसहक्रीडच्छायाएवासंभवात् किमुतलीलासंभवइति । सदानिवृतस्य
 आत्मनइतिभिन्नंवापदं समस्तगुणपूर्णत्वेनलीलाप्राप्यप्रयोजनानवनकाशादित्यर्थः तुनाप्रकारांतरंनिवारयति ३ ननुहरेर्गुणैःसृष्ट्यादिक्रीडायासत्यामियंचितासैवनास्ति निष्क्रियमितिश्रुतेरिति
 तत्राह अस्माक्षीदिति आत्ममाप्ययास्वाधीनयाप्रकृत्याभूयःपुनस्तयारजोरूपयाऽस्माक्षीत् सत्वरूपयासंस्थापयति तमोरूपयातद्विभ्रंशप्रतिभास्यतिसंहारिष्यतीत्यतोगुणाक्रियासंसर्गदर्शनान्ममायंसं
 शयइत्यर्थः ४ इतोपिसंशयोदुरुत्सादइत्याह देशतइति देशादिनिमित्तत्वेनस्वतोन्यतःपरतोविलुप्तवाचोधान्माअविनष्टज्ञानस्वरूपोयसौभगवान्सोऽजयाप्रकृत्याकर्णयुज्येत युत्तयागुणरूपप्रकृतिसं
 सर्गोनसंभवति दृश्यतेतथा तुच्छयेनाभ्वपिहितमितिश्रुतेःअतःसंदेहइत्यर्थः अवस्थातोजाग्रदाद्यस्थानिमित्तेन ५ विदुरःप्रकारांतरेणसंशयतेइत्याह भगवानिति नित्यनिरतिशयसकलैश्व
 र्यादियोगोस्तिहरोरित्याशयेनोक्तं भगवानिति तथादेवदत्तस्यदुर्भगत्वमैश्वर्यादिराहेत्यमविद्यास्थितरागद्वेषाभिनिवेशात्मकसंसारजन्यदुःखलक्षणःकुशोवाहइत्येते तथादुर्भगसर्वक्षेत्रेषुसत्त्वादमुष्यापि

क्रीडायामुद्यतोहस्यकामंचिक्रीडिषान्यतः ॥ स्वतस्तुसस्यतुकथंनिवृतस्यसदात्मनः २ अस्माक्षीद्भगवान्विश्वगुणमययात्ममायया ॥ तयासंस्थापयत्येत
 द्रूयःप्रत्यभिधास्यति ४ देशतःकालतोयोसाववस्थातःस्वतोन्यतः ॥ अविलुप्तावबोधोधात्मासंयुज्येताजयाकथम् ५ भगवानेषएवैकःसर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः ॥
 अमुष्यदुर्भगत्वंवाक्छेवाकर्मभिःकुतः ६ एतस्मिन्मेमनोविहन्स्विद्यतेज्ञानसंकटे ॥ तन्नःपराणुदिविभोकरमलंमानसंमहत् ७ श्रीशुकउवाच ॥ सइत्थं
 चोदितःक्षत्रातत्त्वजिज्ञासुनामुनिः ॥ प्रत्याहभगवच्चित्तःस्मयन्निवगतस्मयः ८ भैत्रेयउवाच ॥ सेयंभगवतोमायान्याय्येनविरुध्यते ॥ ईश्वरस्यविविमु

कस्यकार्पण्यमुत्तबंधनम् ९

तत्संसर्गःसंभाव्यःसनयुज्यते कुतोभगवत्त्वादतःसंशयइत्यर्थः ६ युक्तिज्ञानपूर्वकत्वादयंसंशयःस्वयमेवश्रुतिथितोभवतीत्याशंक्यज्ञानदाहचभावात्स्थाणुवदस्थानात्त्वयैवनिर्मूलनीयइतिभावेना
 ह एतस्मिन्निते ज्ञानसंकटेज्ञानसंबाधेनिश्चितज्ञानाभावावइत्यर्थः पराणुदनिराकुरु मूर्च्छीतुकश्मलंमोहइत्यभिधानं । संत आत्मनिअल्पमपिदोषमहत्त्वेनभावयंतीत्याशयेनमहादित्युक्तं ननुतत्त्वेन
 अतएवमानसंननुबुद्धिसंस्थम् ७ शुक्रस्तस्यप्रश्रंभरिहरीत्याह सइति गतस्मयोगताहंकारःस्मयन्मंदहसाभिव ८ दुर्भगशरीरस्थस्यापिदुःखादिकदंमास्पशोमहात्मातिशयादितिपरिहर
 ति सेयमिति ईश्वरस्यैश्वर्यमूर्तेहरेःकार्पण्येदैन्यविमुक्तस्यनित्यमुक्तस्यापिबंधनंविरुध्यते प्रमाणतोयुक्तितश्चविरुद्धमितियेनतेनतद्व्यायंयायोपेतमेवकथं सेयंभगवतोमायाअयंहिरेर्महिमा यत्प्रमाणयु
 क्तिभ्यामुपपन्नंतत्परमार्थवस्तु यत्ताभ्यांदुर्घटंतथापिप्रतीयतेशुक्तिरजतवत् सामायेत्यनुभवीसिद्धमित्यभिप्रेत्यप्रश्रंभरिहति सेयमिति यन्नयेनन्यायेनविरुध्यतेसाभगवतोमायाअनिर्वाच्याऽवि
 द्यालक्षणेयमितिसर्वानुभवसिद्धत्वात्पापाकरणयोग्येतिन्यायिविरोधंदर्शयति ईश्वरस्येति इत्येतद्भगवतइत्युक्त्यापहसिस्ततामितिज्ञायते तथाहि समस्तैश्वर्यादिप्रतोभगवच्छब्दार्थत्वेनप्रमितत्वाअतस्य
 कार्यकारणमायापेक्षा अशक्ताहिसाल्वादयोमायामपेक्षते अशक्ताःसत्पसृष्टौहिमायासृष्टिवितन्वतेइतिच । कथंदेहोपरोदेवोनलिप्येतेहबंधनैः । कथंनदुस्तीसभवेदुःखीचेदीश्वरःकुतः । महिमापरमस्यैषय
 देहस्योनबाध्यते इत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वादुक्तएवार्थइति प्राकृतदेहवस्वात् देवदत्तचन्मायायोगोघटतइतीयमाशंकाअलुप्तबोधरूपत्वात्तसौप्राकृतदेहवानितिवाक्यमवतारयतात्वैवपरिहृताअविलुप्ताव

बोधामेति अतएवमायासृष्ट्याद्यर्थतद्योगइतिचनयुक्तं यच्चिकेतसस्त्यमित्सन्नमोघमिति सत्यत्वावधारणात् एवमपितदंगीकारेदानवमतप्रवेशः स्यात्तदुक्तं नचसृष्ट्यादिकमिति श्रुतिवादादिदानवाः । अतोभ्रान्त्यादिसंबंधोनास्यकचनयुज्यतइति ९ तर्हि कस्यभ्रान्त्यासंसारइत्याशंक्य प्रकृतिसंबंधात्तयाजीवस्यैवसंसारइतीम मर्थसदृष्टांतमाह यथेति अमुष्यपुंसोजीवस्योपद्रष्टुः स्वप्नप्रपश्यतोऽर्थेनविनाप्रयो जनाहतेस्वेस्वशिरश्छेदनादिकआत्मविपर्ययः आत्मनेदिहस्यविपर्ययोदृष्टभ्रुतवासनयाऽविद्यमानएवप्रतीयते अत्रेदंतात्पर्यं अस्मिन्जन्मनिजन्मांतरेवाशिरश्छेदः स्कंधारोहणवाहृष्टः श्रुतोवासन्नप्येका धिकरणेनदर्शनभ्रान्त्यादृश्यते तदर्थेनचप्रयोजनवदतएवार्थेनविनेत्युक्तं नचतावतास्वप्नस्यमिथ्यात्वमर्थक्रियाकारित्वात् सूचकश्चाहिश्रुतेरावक्षतेचतद्विदइतिसूत्रात् निमित्तकारणेऽच्छानियतोपादा नकारणभूतजीवमनोगतवासनाजन्यत्वाच्चेति वैदिकाधिकारविवक्षयापुंसइत्युक्तं स्वाधीनज्ञानाभावादुपद्रष्टुरिति १० यथाचजलेचंद्रप्रतिबिंबस्यतत्क्रतोजलचलनादिकृतः कंपादिजलगुणोसन्नपिद्रष्टुः पश्यतः पुरुषस्यदृश्यते एवमेवात्मनोजीवस्यातत्त्वज्ञानादीशेच्छयाऽनात्मनोदेहस्यजननमरणादिगुणोजातोहंमृतोहंकर्ताहमित्यादिप्रतीयते अतः स्वतोद्रष्टुर्ज्ञानादिरूपस्यजीवस्येशेच्छयातत्स्वातंत्र्यस्वपारतंत्र्याद्यज्ञानाज्जातयाभ्रान्त्यासंसारस्तस्माद्यथाजपाकुसुमसंपर्ककृतं स्फटिकलौहित्यं तथाप्रकृतिसंबंधकृतः संसारः सत्यएव नानिर्वाच्याविद्याजन्यत्वेनभ्रान्तिः । तदुक्तं भ्रान्त्याजीवस्यसंसारइति । स्वप्नस्यवासनाजन्यत्वेनास्पष्टत्वात्तदृष्टान्तेनसंसारस्यसत्यत्वंदुष्प्रतिपादमितिद्वितीयदृष्टांतकथनम् ११ ननुसंसारस्यसत्यत्वेनिवृत्त्यभावेनकदापिभोक्षोनास्यादितितत्राह सवाइति इहजीविदृश्यमानः भगवद्रक्तियोगेनजातयावासुदेवानुकंपयायस्यप्रसादादिति श्रुतेः तिरोधत्तेविलीयतेवाइत्यनेनईशज्ञानाद्विलीयतइतिमानंदशयति यथागरुडहयानाद्विषनाशइति सत्यस्यापिनाशोघटतइत्यस्मिन्नर्थेवाईश

यथार्थेनविनामुष्यपुंसजात्मविपर्ययः ॥ प्रतीयतउपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिकः १० यथाजलेचंद्रमसः कंपादिस्तत्क्रतुगुणः ॥ दृश्यतेसन्नपिद्रष्टुरात्मनो नात्मनोगुणः ११ सवैनिवृत्तिधर्मेणवासुदेवानुकंपया ॥ भगवद्रक्तियोगेनतिरोधतेशनैरिह १२ यदेद्रियोपरामार्थोद्रष्टात्मनिपरेहरौ ॥ विलीयंतेतदा क्लेशाः संसुप्तस्येवकुत्सराः १३ अशेषसंक्लेशशर्मविधतेगुणानुवादश्रवणंमुरारः ॥ किंवापुनस्तत्त्वरणारविंदपरागसेवारतिरात्मलब्धा १४ ॥ विदुरउवाच ॥ संछिन्नः संशयोमहंतवसूक्तसिनाविभो ॥ उभयत्रापिभगवन्मनोमेसंप्रधावति १५

स्वातंत्र्याज्ञानादुत्पन्नकवृत्त्वाभिमानलक्षणभ्रान्तिविलयईशज्ञानाद्युज्यते भ्रान्तिहिंहेहाभिमतिरीशज्ञानाद्विनश्यतीतिच । बहूनांजन्मनामंतइतिवचनाच्छनैरिति १२ सर्वनामसंज्ञाभावात्परइति सर्वोत्तमे हरौसंसारकारणदुरितदूरीकरणसमर्थभगवतिदृष्टात्मनि अपरोक्षीकृतस्वरूपेसातियदेद्रियाणांविष्णुसर्मपरमणाख्यपुरुषार्थोमुक्तिस्तदासर्वेक्षणाविलीयंते संसुप्तस्यसम्यक्सुप्तस्यजीवस्यसुप्त्यवस्थायांकुत्सराः क्लेशायाथविलीयंतेतथेत्यर्थः १३ क्लेशानिवृत्तौकैमुत्पन्न्यायप्रदर्शनव्याजेनसुगमोपायंदर्शयति अक्षेपेति गुणानामनुवादयुक्तश्रवणं यद्वा गुणानामनुवादयेषुतेगुणानुवादाभागवतादयस्तेषांश्रवणमेवाशेषसंक्लेशविनाशं करोति किंपुनर्व्याख्यानमिति सिद्धत्वात्पृथक्नोक्तं आत्मनि लब्धातस्यमुरारेश्वरणांविंदपरागसेवायांरतिक्लेशशर्मविधतेइति किंवाकिंवक्तव्यंपुनारितिसंदेहनिवारयति पुनरप्रथमेप्रश्नेव्यावृत्तवधारणइतिवचनात् अनेनश्रवणमननव्याख्यानोपासनानामुत्तरोत्तरप्राबल्यमुपायांतराभावश्चेतिदिशितम् १४ विदुरेमेत्रयस्यावश्यवक्तव्यत्वेतात्पर्यजनयितुमुक्तार्थैवक्तव्यां शोनास्तीत्याह संछिन्नइति सूक्तमेवासिः खड्गः । तेनात्रसंशयपदेनान्यथाज्ञानं ग्राह्यमन्यथोभयत्रेत्युत्तरार्धमनुपपन्नस्यादृष्टानंवा शीङ्गस्वप्नइतिधातुजत्वात् स्वप्नस्त्वज्ञानशब्दोक्तोविपरीतमथपिचेति वचनात् दुर्भगदेहस्थस्यापिहरेस्तद्वदुःखादिभोगः संभाव्यतइति अन्यथाज्ञानंनिरस्तिमित्यर्थः महंममेतिव्यत्यासः चिरकालस्थायीनस्यादित्याशयेनोक्तं नन्वन्यथाज्ञानस्यच्छिन्नत्वात्किमुत्तरं भेदेतिनत्राह उभयत्रेति उभयत्रदेहाद्यहंममतादौहरौचान्यथाज्ञाननाशादिहमदोवेतिसंदेहो जायतेइतिभावः अपिज्ञानः समच्चयार्थः १५

अस्मद्भूचननैशित्याभावात्तवसंशयः किनेत्याह साध्विति हेवेद्वन् ब्रह्मसाक्षात्कारप्राप्यज्ञानवन् हररात्ममायायन स्वरूपसामथ्याश्रयमयाह भगवन्माह मातयद्व्याह तत्त्वया कृतत्साधुसशयानरसिनः ॥
 त्पोचिवं आत्मेत्यनेनमायाशब्दस्यैवद्रजालाभिधेयत्वं दूरोत्सारितं यद्यप्येवं तथाप्यपार्थप्रयोजनशून्यं अतएव निर्मलं पूर्वाहृष्टमंतरणकारणांतरशून्यं देहात्मत्वादिभ्यन स्याभाति विभ्वमूलं ब्रह्मचममज्ञाना
 ऋहिर्नभवति यद्यस्मात्तस्मादंतरितउभयभ्रष्टइवास्मीतिशेषः १६ एतदेव स्पष्टयति क्लेशं प्राप्नोति तथाहमपि क्लिश्यामीत्यर्थः १७ त्वमंतरितजनेष्वेकश्चेत्संशयानुपगमेन मुक्तो न स्यास्तत्त्वसंशययुक्ताये सर्वे ते निरयोपगा
 सवत्सुखमेधेते अंतरितस्तयोर्मध्यवर्तो जनः स्वप्नदार्शिवत्क्लिश्यति क्लेशं प्राप्नोति इतिवचनादित्याशंक्यस्थानुर्वापुरुषोवेति संदिहानोपथाप्रवाक्याद्रक्रकोटरादिदर्शनाद्वा संशयप्रतीतिपराहृत्य स्थानुरेवाप्यनपुरुषइति निश्चयज्ञानं प्रतिपद्यते तथाहमपि युष्मच्चरणसेवाप्रसन्नयुष्मदुपदेशाद
 इतिवचनादित्याशंक्यस्थानुर्वापुरुषोवेति संदिहानोपथाप्रवाक्याद्रक्रकोटरादिदर्शनाद्वा संशयप्रतीतिपराहृत्य स्थानुरेवाप्यनपुरुषइति निश्चयज्ञानं प्रतिपद्यते तथाहमपि युष्मच्चरणसेवाप्रसन्नयुष्मदुपदेशाद
 नात्मनो देहस्य संबंधिनो हिंममतादेः मोहात्मत्वेन प्रतीतस्यापि अर्थाभावं जीवस्वरूपपर्यालोचनया प्रयोजनाभावं निश्चित्य चोभयविषयांतां प्रतीतिं निरस्य पुरुषार्थोपयोगिज्ञानं लभत इत्यभिप्रायवानाह अर्थी
 भावमिति द्वितीयापिशब्देन सेवायाः प्राधान्यं वक्ति चशब्दः संशयनिरासनिश्चयज्ञानलब्धयोः समुच्चये वर्तते पराणु इत्यनेन निपतपरस्मैपदेनान्यथाप्रयुक्तेन विद्यमानमपि अनुभवमन्यथावदति विदुरइति सूच्य
 तेन च शूद्रयोनौ जातस्य यथार्थज्ञानमेव नास्तीति वाच्यं द्रोणद्रौ णिकृपाः पार्थाभीष्मो विदुरसंजयौ । ये चान्ये तत्र देवांशाः सम्यक् तत्त्वपरोक्षत्वात् तर्ह्यनृतभाषित्वेन दोषित्व
 साधुतद्व्याहृतं विद्वन्नात्ममायायनं हरेः ॥ आभात्यपार्थनिर्मूलं विश्वमूलं नयद्वहिः १६ यश्चमूढतमोलोके केयश्चबुद्धेः परंगतः ॥ तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यंतरि
 तो जनः १७ अर्थाभावं विनिश्चित्य प्रतीतस्याप्यनात्मनः ॥ तांचापि युष्मच्चरणसेवया हं पराणुदे १८ यत्सेवया भगवतः कूटस्थस्य मधुद्विषः ॥ रतिरा
 सो भवेत्तीव्रः पादयोर्व्यसनादनः १९ दुरापाह्यल्पतपसः सेवार्थैकुंठवर्मसु ॥ यत्रोपगीयेते नित्यं देवदेवो जनार्दनः २० सृष्टाग्रे महदादीनि सविकाराण्यनुक्र
 मात् ॥ तेभ्यो विराजमुद्धृत्य तमनुप्राविशद्विभुः २१ यमाहुराद्यं पुरुषं सहस्रांश्च युरुवाहुकम् ॥ यत्र विश्वइमेलोकाः सविकाराः समासते २२

मापन्नमितिवेन्नपृष्ठमेव वक्तव्यं न पृष्ठमिति अपृष्ठार्थप्रवचनोपरमार्थत्वेन गुणत्वात् आत्मनस्तु गुणाभावं वदतो न त्वसत्यता । अपृष्ठस्य दमार्थं च गुणायैव भवत्यपीति वचनात् १८ श्रीनारायणचरणार
 विंदनिषेवां सारव्यथानिरासकत्वेन पुरुषार्थोपयोगिनी स्यात् किमस्मच्चरणसेवाकारिष्यतीति शंका माभूदित्याह यत्सेवयेति येषां हरिस्वरूपद्रष्टृणां युष्माकं सेवया भगवतः पादयोः तीव्रः पटुतरो रतिरा
 सो रतिरूपा क्रीडारतिलक्षणो रागो वा भवेदित्यन्वयः मधुद्विष इत्यनेन हरेर्वहिरेवावस्थानं प्रतीयते तन्निरासार्थं कूटस्थस्येति चेदनाचेतनराशिनि यामकत्वेन तदंतस्थस्य क्रोधादिविकारबाह्यस्य वा १९
 पूर्वसंचितपुण्यैरेव भवादृशानां महतां सिवालभ्यानां न्यैरित्याह दुरापेति वैकुंठस्य वर्त्मज्ञानोपदेशमार्गोपेक्षांतेषु महत्सु सेवा हि शब्द एवार्थं दुष्प्रापत्वे निमित्तमाह यत्रोति यत्र येषां भवादृशानां पारिसेरभग
 वद्विमुखानां जनार्दनप्रसंगोऽहुः सह इति यस्मादतस्तत्कथामसंजकेषु सत्सु दुःसहत्वेन सेवादुरापेत्यर्थः जनोजननमुपलक्षणं मरणं चार्दयति नाशयतीति जनार्दनः अर्द्धसागत्यो रिति धातुः २० विदुरो
 विशेषं श्रोतुमनुवदति सृष्टेति अग्रे जगदादौ षोडशाविकारास्तैः सहितानि तेभ्यो महादादिभ्योऽहं सृष्ट्वां तर्वाति विराजं ब्रह्माणमुद्धृत्य सृष्ट्वा तं ब्रह्माणमनुप्राविशत् तत्त्वप्रवेशानंतरं ब्रह्मप्रवेशइति ज्ञापनाया
 न्विति विभुर्वाप्तः २१ नन्वतर्बहिर्व्याप्तस्य परिच्छिन्नयोग्यः प्रवेशः कथमित्याशंक्यतत्तद्वस्तुपरिमितरूपग्रहणेन सुकरइति भावेनाह यमाहुरिति यत्र यस्मिन् पुरुषे इमे पातालादयः २२

यस्मिन्ब्रह्मांतर्यामिणिगुरुषु प्राणापानौतथाव्यानस्तथोदानसमानकौ । नागःकूर्मोथक्कलेदवत्तन्जयाइतिदशविधः सौद्रियाथैन्द्रियइन्द्रियाथैःशब्दादिभिश्चसुरादौन्द्रियैश्चसहितः । त्रिवृदोजःसहोबलरूपोवर्ततइतिशेषः श्रुतमनद्यक्त्वयांशप्रार्थयते त्वयेरिताइति त्वयायेब्राह्मणादिवर्णायतोब्रह्मांतर्यामिणःसृष्टाईरिताःतद्विभूतीस्तेषांवर्णानांतस्यब्रह्मांतर्यामिणश्चविभूतीर्नोऽस्माकंवदस्व यथा ज्ञातुंशक्यंतेतथाब्रूहीत्यन्ययः भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेपुवदइत्यात्मनेपदम् २३ यत्रयेषुवर्णेषुजातैर्नष्टभिःपुत्रपौत्रौर्विचित्राकृतयः परस्परव्यावृत्तलक्षणोपेताकाराः विभुब्रह्माविराजं ब्रह्मांडंजलादुद्भूत्वावकाशवत्कृत्वानुप्राविशदितिप्रतीतिप्राप्त्युज्याप्रतीतिार्थांगीकारोक्तिनियामकंसृष्टिब्रह्मणइतिप्रसिद्धिरितिचेन्न ब्रह्माणंप्राविशद्विष्णुःसहस्राक्षःसहस्रपात् । अनुप्रविश्यब्रह्माणं प्राणंदशविधंतथा । इन्द्रियाणींद्रियाथैश्चवर्णैश्चैवासृजद्विरितिप्रमाणद्वयेननियतत्वादज्ञरूढेर्दुर्बलत्वाच्च २४ २५ आसतोविष्णोति संस्थांव्यवस्थां २६ सरोसृपाःसर्पादयःसहस्रपादादयोवा सर्गसंव्यूहंसृष्टिविस्तारं गर्भजस्वेदजोद्भिजामितिवापाठःअस्मिन्पक्षेपुनरुक्तिर्नास्ति २७ ब्रह्मांतर्यामिणो विभूतीर्वदस्वेतिउक्तंविशेषतःप्रार्थयते गुणावतारैरिति सर्गस्थित्यप्ययात्मनोविश्वस्यजगतोर्थेसृजतः आत्मानमितिशेषः । ज्ञानादिगुणयुक्तावतारैःसत्त्वादिगुणनिमित्तावतारैर्वा यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत । अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानंसृजाम्यहमित्यादेर्वोयोदिगुणप्रकाशैर्वा

यस्मिन्नुदशविधःप्राणःसौद्रियाथैन्द्रियास्त्रिवृत् ॥ त्वयेरितायतोवर्णास्तद्विभूतीर्वदस्वनः २३ यत्रपुत्रैश्चपौत्रैश्चनष्टभिःसहगोत्रजैः ॥ प्रजाविचित्राकृतय आसन्त्याभिरिदंततम् २४ प्रजापतीनांसपतिश्चकृपेकान्प्रजापतीन् ॥ सर्गैश्चैवानुसर्गांश्चमनून्मन्वंतराधिपान् २५ एतेषामपिपंचांश्वंचशानुचरितानिच ॥ उपर्यधश्चयेलोकाभूमोर्मित्रात्मजासते ॥ तेषांसंस्थांप्रमाणंचभूर्लोकस्यचवर्णय २६ तिर्यङ्मानुषदेवानांसरीसृपपतत्रिणाम् ॥ वदनःसर्गसंव्यूहंगर्भस्वेदद्विजोद्भिदाम् २७ गुणावतारैर्दिश्वस्यसर्गस्थित्यप्ययात्मनः ॥ सृजतःश्रीनिवासस्यव्याचक्ष्वोदारविक्रमम् २८ वर्णाश्रमविभागांश्चरूपशीलस्वभावतः ॥ ऋषीणांजन्मकर्माणिवेदस्यचविकर्षणम् ॥ यज्ञस्यचवितानानिनियोगस्यचपथःप्रभो २९ नैष्कर्म्यस्यचसांख्यम्यतंत्रवा भगवत्स्मृतम् ॥ पाषंडपथवैषम्यंप्रतिलोमनिवेशनम् ३० जीवस्यगतयोयाश्चयावतीर्गुणकर्मजाः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांनिमित्तान्यविवेरोधतः ३१ वार्तायादंडनीतिश्चश्रुतस्यचविविधिपृथक् ॥ श्राद्धस्यचविविधब्रह्मन्पितृणांसर्गमेवच ३२ ग्रहनक्षत्रताराणांकालावयवसंस्थितिम् ॥ दानस्यतपसोवापियच्चेष्टापूर्योःफलम् ३३

श्रीनिवासस्योदारविक्रमंप्रख्यातचरितंव्याचक्ष्वेत्यन्यः । उदारोमहतिख्यातइत्यभिधानं । सर्वस्मादिदंश्रीहरीचरितंविस्तृत्यवेदत्यतोव्याचक्ष्वेतिश्रियासहनिवासोस्यास्तीतिश्रीनिवासस्तस्य अनेन द्वावेतौनित्यमुक्तावितिश्रुतिःसूच्यते श्रीनिवसत्यस्मिभितिवा अकर्तारिचकारकेसंज्ञायामिति घञ् २८ रूपतःशीलतःस्वभावतः विकर्षणंविभागंपज्ञस्यवितानानिनिविस्तारान् योगस्याष्टांगयोगस्य । पथो मार्गान् २९ नैष्कर्म्यस्यसांख्यस्यमोक्षसाधनज्ञानस्य स्मृतंप्रतीतिं तंत्रशास्त्रं पाषंडपथवैषम्यं पाषंडमार्गोत्पत्तिविशेषं गुणानांविषयमावस्थासंभवःपरिकीर्तितः । साम्बन्धुप्रलयोज्ञेयइतितत्त्वविदोविदुरितिवचनात् यद्वा पाषंडस्यपापलिंगस्यधर्मस्यसकाशादुद्भिर्वैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनंब्राह्मणादिकन्यकानांक्षत्रियादिविवाहलक्षणं ३० यावतीर्यावत्यः तावतीरितिशेषः सत्त्वादिगुणकर्मभ्योजाताः निमित्तानिसाधनानिआविरोधतःपरस्पराविरोधेन ३१ वार्तायावाणिज्यादेः दंडनीतेरर्थशास्त्रोक्तस्यराजधर्मस्य श्रुतस्यश्रुतस्यविधिप्रकारम् ३२ ग्रहाःसूर्यादयः नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि ताराध्रुवादयः कालावयवानांपरमाण्वादीनांसंस्थितिः इष्टंयागादि पर्वतढागखननादि ३३

धमात्पुण्यात् यानि रावे भव लक्षणात्पत्तिरस्य सतथा धमस्य या॥ नः कारणलाकसमाहकत्वं न कतत्तत्पर्यः ३४ ३५ मातिसंक्रमः प्रलयः ३६ तत्र प्रलय इत्यहरे उनाहृतापस्य च पात मश्रमवचनपर्यंत सोस्तीति उतापेव्ययमीशाने इति यादवः चेत्यस्मिन्नर्थे वा पुरुषस्यावतारसंस्थानं परस्य परमात्मनः स्वरूपं अवतारेष्वपि निजावतारः कइत्यर्थः यद्वा पुरुषस्य जीवस्य एकत्वादिविषयं परस्य मुक्तस्य स्वरूपं मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरिति वक्ष्यति ३७ गुरुशिष्ययोः प्रयोजनं व्याख्यान भवणाभ्यामनैशित्यनिश्चयलक्षणं यद्वा गुरुशिष्यौ प्रयोजयतीति वा नैगभवेदांतजन्यज्ञानं इह शास्त्रे तस्य ज्ञानस्योपायानि मित्तानि साधनानि तान्यपि ३८ पुंसां स्वतः साधनानि विना ज्ञानं कुतो भवेत् भक्तिर्वैराग्यं वा कुतः स्यातामिति शेषः ३९ कर्मविविक्तस्यो वेत्तुमिच्छया पृच्छत इति शेषः वक्तव्यत्वे निमित्तमाह मित्रत्वादिति आपत्सु मित्रं जानीयादिति वचनात् कातव आपदिति तत्राह अजयेति अजयाप्रकृत्या पुरुषस्यां वत्वाधिकापन्नास्तीत्यर्थः अंधकारेण नष्टचक्षुःशक्तेः पुंसां यथा मित्रः सूर्यः प्रयोजकः तथा त्वमपीति भावेनोक्तं मित्रत्वादिति ४० त्वदभीष्टे कुत एतदेव कव्यमन्यत्किं न स्यादत्राह सर्व इति जीवाभयहेतुज्ञानप्रदानस्य कलां बोद्धव्यं । अपि नावेदादि ज्ञानप्रवक्तृप्रयोक्तृपुरुषमंतरेणेति

प्रवासस्थस्य यो धमायश्च पुंस उतापदि ॥ येन वा भगवांस्तुष्येद्धर्मयो निर्जनार्दनः ३४ संप्रसीदति वायेषामेतदाख्याहिमेन व ॥ अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां च द्विजोत्तम ३५ अनाष्टमपि ब्रूयुर्गुरुवो दीनवत्सलाः ॥ तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रातिसंक्रमः ३६ तत्रैकं उपार्सीरन्कउस्विदनुशेरते ॥ पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वा परस्य च ३७ ज्ञानं च नैगभं यत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनम् ॥ निमित्तानि च तस्येह प्रोक्तान्यनवमूरिभिः ३८ स्वतो ज्ञानं कुतः पुंसां भक्तिर्वैराग्यमेव वा ३९ एतान्मे पृच्छतः प्रश्नान्दहरेः कर्मविविक्तसया ॥ ब्रूहि मेऽधस्य मित्रत्वादजयानष्टचक्षुषः ४० सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च तपोदानानि चानव ॥ जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन्कलामपि ४१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स इत्थमाष्टपुराणकल्पः कुरुप्रधानेन मुनिप्रधानः ॥ प्रष्टुद्धर्षो भगवत्कथायां सं चोदितस्तं प्रहसन्निवाह ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ सत्सेवनीयो बत पुरुषं शोयल्लोकपालो भगवत्प्रधानः ॥ बभूविथेहा जितकीर्तिमालां पदे पदे नूतनस्य भीक्षुणम् १ सोऽहं नृणां क्षुल्लसुखाय दुःखं महद्भ्रतानां विरमाय तुभ्यम् ॥ प्रवर्तये भागवतं पुराणं यदा ह साक्षाद्भगवानृषिभ्यः २

सूचयति ४१ शुकः पृष्टेन मैत्रेयेण पृष्टमेवोक्तमन्यद्वेति परीक्षितो हादांशं कां परिहरति स इत्थमिति प्रश्नाख्यपुराणविषयः कल्पः विकल्पः कल्पो न्यायसुरदुर्मेविकल्पे चेति यादवः बालकथाप्रश्रवद्धर्षी कथै वसारभूतान भगवत्कथापृष्टेति मंदांशं कां परिहरति भगवत्कथायामिति अनेन सर्वोपि प्रश्नाभगवत्कथाविषया इति सूचितं भवति ४२ ॥ इति श्रीभागवते बु० टी० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ अस्मिन्नध्याये सर्व जीवोत्तमो हि रण्यगर्भस्तृच्यभिधानेन हरेः सर्वोत्तमोत्तमत्वमाहात्म्यमवधृदमतस्तज्ज्ञानमवश्यमापाद्यं मुमुक्षुभिरिति निरूप्यते तत्रादौ प्रश्नान् परिहरिष्यन्तं विदुरं मानवन् स्वस्य पुराणावगतिप्रकारं कथयति सत्सेवनीय इति बतानुं कपायां यद्यस्मिन्पूरो वैशंभगवानेव प्रधानः सर्वोत्तमो यस्य स तथा लोका विडंबनार्थं गर्भवासानुभवं परोक्षयति भगवत्प्रधानत्वं प्रकाशयति इहेति इह लोकेऽजि तस्य हरेः कीर्तिपुष्पमालां नूतनयसिनवां करोषि यस्मात्तस्मादित्यध्याहार्यो १ अधुना प्रश्नप्रतिवचनं प्रतिजानीते सोऽहमिति योऽहं कृष्णेन तत्त्वज्ञानोपदेशादिशेषमप्रज्ञानमुपदिशेति त्वया प्रार्थितः सोऽहं क्षुल्ल सुखाय ल्यसुखाय महदुःखगतानां नृणां दुःखस्य विरामाय निमूलनाय साक्षात्सं कर्षणो भगवान्सनत्कुमारोऽदिभ्यः ऋषिभ्यो यदाह तद्भागवतं पुराणं त्वत्प्रश्नपरिहारत्वेन प्रवर्तय इत्यन्वयः २

सूचितमाप्तिमूलत्वं प्रपंचयति आसीनमुर्व्यामिति उर्व्यापाताले त्रिलोकीविवक्षयाभूमिपदेनपातालाभिधेयत्वंयुक्तं अतःसंकर्षणात्परस्यहरेस्तत्त्वंविवित्सवोज्ञानुक्रामाः कुमारमुख्यामुनयःऊर्व्यापाताले विस्तृतायांबृस्यामासीनमाद्यंसनकादिभ्यःपूर्वजातं देवं श्रीहरिस्तुत्यामेवप्रकाशमानं अकुंठसत्त्वमप्रतिबद्धज्ञानशक्तिं नकुंठोऽयस्यतदकुंठं अकुंठसत्त्ववैष्णवस्वभावोऽयस्यसोऽकुंठसत्त्वस्तमितिवा संकर्षणं भगवंतमन्वपृच्छन्नित्यन्वयः ३ भगवदुपास्तिमंतरेणान्योव्यापारोऽस्यनास्तीतितादृशैर्विशेषणैस्तंविशिनष्टि स्वमेवेति प्रेक्षावंतोऽयंवासुदेवाभिधमामनंतितंस्वसदानंदरूपस्वतंत्रंवा धिष्ण्यंस्थानमाधारंभगवंतमेवबहुमानयंतं भक्तयोपासमानं पुनरपिकीदृशं प्रत्यगात्मानिस्वांतयामिणिधृतमाहितमक्षारव्यमंबुजकोशं विबुधानामुदयायईषदुन्मीलयंतंविकसितंकुर्वाणं अनेन संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वांदिशश्चानव लोकयन्निवचनदवनतजनानुग्रहायोन्मीलनमन्यदानयुक्तामित्युपास्तावित्थंभावोदर्शितः आधारआश्रयोधिष्ण्यंनिधानंचाभिधीयतइतिवचनात् । धिष्ण्यैशुक्रानिलौधिष्ण्यमृक्षेस्थानेबलेष्टइत्युक्तं शुक्रादिकंकनग्राह्यमनुष्योगात् वासुदेवाभिधमित्युक्तत्वाच्च ४ पथिकस्यार्थश्रवणार्थश्रोऽवश्यंज्ञातव्यत्वेनेतिबहुमानंनवक्ति स्वर्धुन्युदौरारिति समेमेतिक्रियाविशेषणं अहिराजकन्याः नानाबालिभिर्बहुविधपूजासाधनैर्यत्पद्ममर्चयति वराहोवरप्राप्तियोग्याइत्यनेनोत्तमभर्तृप्राप्तेपूजेतिसूच्यते स्वर्धुन्याभागीरथ्याउदयउदकस्याराल्लानलक्षणप्राप्तिर्येषांतेस्वर्धुन्युदारास्तैः ऋगतावितिधातोर्ध्वप्र

आसीनमुर्व्याभगवंतमाद्यंसंकर्षणंदेवमकुंठसत्त्वम् ॥ विवित्सवस्तत्वमतःपरस्यकुमारमुख्यामुनयोन्वपृच्छन् ३ स्वमेवधिष्ण्यंबहुमानयंतंयंवासुदेवाभिधमामनंति ॥ प्रत्यक्धृताक्षांबुजकोशमीषदुन्मीलयंतंविबुधोदयाय ४ स्वर्धुन्युदरैःस्वजटाकलापैरुपस्पृशंतंशरणोपधानम् ॥ पद्मंयदर्वेत्यहिराजकन्याःसप्रेमनानाबालिभिर्वरार्हाः ५ मुहुर्गुणंतोवचसानुरागस्खलत्पदेनास्यकृतानितज्ज्ञाः ॥ किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोदामफणासहस्रम् ६ प्रोक्तंकिलैतद्भगवत्तेमेननिवृत्तिधर्माभिरतायतेन ॥ सनत्कुमारायसचाहपृष्टःसांख्यायनायांगधृतव्रताय ७ सांख्यायनःपारमहंस्यमुख्योविवक्षमाणोभगवद्विभूतीः ॥ जगादसोऽस्महुरेवनिवतायपराशरायाथबृहस्पतेश्च ८ प्रोवाचमह्यंसदायालुरुक्तोमुनिःपुलस्त्येनपुराणमाद्यम् ॥ सोहंतैवैतत्कथयामिव त्सश्रद्धालवेनित्यमनुव्रताय ९ उद्वृत्तंविश्वमिदंतदासीद्यन्निद्रयामीलितदृश्यमीलयत् ॥ अर्हीद्रतल्पेधिशयानएकःकृतक्षणःस्वात्मरतावर्नीहः १०

त्ययेनारशतिरूपंयद्वास्वर्धुन्याअवगाहेनउदरैर्महाद्भिः उदारंदंतुमहतोरित्यभिधानं एवंविधैःस्वजटाकलापैस्तस्यसंकर्षणस्यचरणयोरुपधानंपीठायमानंतत्पद्ममुपस्पृशंतः यावत्प्रसादंस्पृष्ट्वानमंतइत्यर्थः ५ नमस्कारस्याष्टांगविशिष्टत्वंसूचयतीत्याह मुहुर्गुणंतइति अस्यशेषस्यकृतानिकर्माणि अनुरागेणभक्त्यास्खलितपदानियस्मिस्तत्तथोक्तं तेनवचसातज्ज्ञानमननप्रकारंकर्मप्रकारंचजानंतइत्यर्थः देवाःकिरीटाद्यलंकारवंतःश्रूयंतंकोस्यालंकारोऽयेनदेवमित्युक्तिःसार्थास्यादितितंविशिनष्टि किरीटोति सहस्रमेवसाहस्रंकिरीटानांसहस्रेप्रत्युप्तानांमणीनांप्रवेकैःश्रेष्ठैःप्रद्योतितंप्रकाशितमुदाममुत्कृष्टंचफणानांसहस्रंस्यसतथोक्तस्तम् ६ तेनसंकर्षणेनसनत्कुमारायप्रोक्तं इदंपुराणंत्वत्प्रश्नपरिहारत्वेनवक्ष्यामीत्येतावतापूर्णत्वात् सांख्यायनोऽप्येत्यादिकथनेनकिंप्रयोजनमित्याशंक्यपुराणाध्येतृगुरुपरंपराकथनंश्रोतृणामतिशयबुद्ध्यातच्छ्रवणादौक्षिप्रंनिरंतरंप्रवृत्तिःस्यादितिमहाप्रयोजनमस्तीतिसूचयन्नाह । प्रोक्तमित्यादिना । निवृत्तिधर्माभिरतत्त्वादिकंपुराणश्रवणाद्याधिकारसंपत्त्यर्थमुच्यतइतिज्ञातव्यम् ७ ८ ९ तदेवंशुकःपाञ्चकल्पमिमंशृण्वित्युक्तंपाञ्चकल्पमैत्रेयेणविदुरप्रश्नपरिहाररूपस्वेनकथयति उद्वृत्तमिति अनीहोऽक्लिष्टकारी अनःप्राणोऽस्यास्तीतिअनीप्राणीतदर्थमिहाचेष्टावतारा

दिचरितं यस्य सोनीहः उपरतसर्गादिव्यापारोवा स्वात्मनि रतीकृतक्षणालब्धावसरः अहाद्रस्यानतस्य तल्पभागाः ख्यशय्यायामकाथशयानायधदामाः लतदश्यावानद्राः ॥ ५१ ॥ यथानलोदारु
 योगनिद्रा मुद्रितनेत्रः अभूत् तदेदं विश्वं उदङ्मुखं उदजलं तु गतं मग्नं कल्पप्रलये जलशायि श्रीनारायणोदरगतमासीदित्यर्थः १० तदादरीकृतलोकायात्रोहरिः किंच कारोतितत्राह सौतरिति यथानलोदारु
 णिकाष्ठेरुद्धवीर्यः प्रतिबद्धदाहकत्वशक्तिर्वसाततथाहरिरपिशरीरांतर्दहयाकाशोपेतानि स्थूलकार्यदेहस्य लीनत्वाद्भूतानां सूक्ष्माणिरूपानियस्यसतया यद्वाशब्दादितन्मात्रारूपाणि एतदात्मकत्वात्सर्व
 स्येति चराचरात्मकं सर्वग्रहते कालात्मिकां प्रलयकालमात्रारूपां शक्तिं यद्वा प्रलयकालाभिमानिर्नाशक्तिर्भार्यामुखे परन्स्वेपदे स्वस्थाने सलिले उवासेत्यन्वयः उदीरयाण उदीरयमाण इति शानचास्वात्म
 नीतिसूचयति ११ स्वाप्राविधिमाह चतुर्युगानामिति चशब्देनोवासेति पदमनुकुर्यति चतुर्युगानां सहस्रमिति संख्यातं कालं स्वपन्नमुवासेति तव उत्तरकाले काक्रियाभूदिति तत्राह तयेति सृष्टिसंहारशक्तयो
 रेकत्वद्योतनाय तयेति परामृष्टं सृष्टिकालाख्ययोदीरितया प्रेरितया स्वशक्त्याऽऽसादितकर्मतंत्रः सृष्ट्यर्थमुपस्थापितजगत्सर्गादृष्टाख्यसाधनः नित्यज्ञानगोचरत्वादिमान् लोकान्स्वेदेहदयाकाशेददश
 अपिशब्दाश्च विधानपश्यादिति ग्राह्यं हृत्वा सिसृक्षुरभूदिति वा अपेता नित्यपपाठः १२ सिसृक्षोस्तस्मादादौ किमभूद्येन तद्विशेषणोपादानं प्रयोजकं स्यादिति तत्राह तस्येति यदा सिसृक्षुरभूत्तदा र्थो गभौद
 कलक्षणस्तस्य हरेर्नाभिदेशादभिद्यतनाभिदेशं भित्त्वा प्राकाशतत्पन्वयः हरेः स्वातन्त्र्यद्योतनार्थभावप्रयोगः हरेः सृज्येष्वशेषविशेषज्ञानमस्ति न केवलं कुलालवद्युक्तिज्ञानमेवेति भावेनाह आत्मनि
 स्थितेषु सूक्ष्मेषु योगिप्रत्यक्षविषयेषु आकाशादिभूतेषु शब्देषु जीवेषु वाभिनिविष्टासम्पक्वविषयीकृताहृष्टिरपरोक्षज्ञानं यस्य सतथातस्य घटकारणादिवत्वाद्वाह्यार्थोनेत्याह अंतर्गत इति अनेन न भूतस्योदरे स

सौतः शरीरेऽपि तभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः ॥ उवासतास्मिन्सलिले पदे स्वेयथानलोदारुणिरुद्धवीर्यः ११ चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु स्वपंस्त
 योदीरितया स्वशक्त्या ॥ कालाख्यया सादितकर्मतंत्रो लोकानपि मान्ददृशे स्वदेहे १२ तस्यात्मसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरंतर्गतो र्थो रजसातनीयान् ॥ गुणेन का
 लानुगतेन विद्वः शुष्यंस्तदाभिद्यतनाभिदेशाव १३ सपद्मकोशः सहसोदतिष्ठत्कालेन कर्मप्रतिबोधितेन ॥ स्वरोचिषा तत्सलिलं विशलं विद्योतयन्नर्क इवा
 त्मयोनिः १४ तल्लोकपद्मं स उ एवा विष्णुः प्रावीविशत्सर्वगुणावभासम् ॥ तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता स्वयं भुवं यं स्मवदंति सो भूत् १५

त्वमुक्तं भवति इतोपि बाह्योदकं नेत्याह तनीयानिति परमाणुत्वंप्राप्तः । गर्भोदकस्य प्रयोगवत्त्वात् किमिति कार्यानुत्पत्तिरिति तत्राह रजसेति रजसां गुणेन विद्वोऽनुस्यूतः रजसोपि सत्त्वात् किमिति ततः पू
 र्वमनुत्पत्तिरित्यतः कालेति सृष्टिकालशक्त्या भूतत्पन्न इत्यनुत्पन्न इति भावः । अनेनेश्वरस्येच्छामुख्यं कारणमित्युक्तं भवति वायुमंतरेण कथमुत्पत्तिर्घट इत्यत उक्तं शुष्यमिति शुष्यनघनभिवनवायु
 नेति शेषः उदकं वायुना शुष्यं निद्रा पद्मभूदरेरिति १३ उक्तकारणानां बहुत्वात् किमस्य मुख्यं कारणं किंचास्य नामधेयमिति तत्राह सपद्मकोश इति लयोदकं विनान्यस्य वस्तुनोभावादनिद्रापितत्वेनैतद
 र्शनात्सहस्रेत्युक्तं आत्मा विष्णुर्योनिर्मुख्यं कारणं यस्य स आत्मयोनिः कर्मणाऽदृष्टेन प्रतिबोधितेन फलदानाये प्रेरितेन कालेनेरित इति शेषः उदतिष्ठत् यथाचतुर्दशभुवनस्यात्तथा प्रवृद्धो भूदित्यर्थः १४ चेतन
 संबधमंतरेणा चेतनस्य पद्मस्य सूर्यवत्प्राकाशकत्वं कथं मण्यादीनामीश्वरेच्छया तेजः परमाणूनां प्राचुर्येण संयोगसंभवात्कथं विद्युज्यते अस्पतुरजसेति पार्थिवपरमाणुभ्य उत्पत्तिरिति कथनात्तेषां तादृशशक्त्यदर्शनाद
 तः कारणांतरेण भाव्यं तत्कृतत्राह तल्लोकेति यस्मात्पद्ममभूत्स एव विष्णुस्तल्लोकाविभागकारणं पद्मं प्राविशत् यथासूर्यवत्प्राकाशकत्वमाहात्म्यं स्यात्तथा विष्टवान् उकारेण रूपं तरेण प्रवेशं सूचयति एवका
 रेणाणामात्रमपि भेदो नास्तीति निर्धारयति भेददर्शनेन संतापलक्षणं दुःखं स्यादित्यर्थं आर्चीकारः उतापेव्ययमीशाने इति यादवः विष्णोरेव प्रकाशकत्वं न पद्मस्य तस्य पृथिव्यात्मकत्वादिति भावो नाह

सर्वेति सर्वेषां शब्दादिगुणानामवभासः प्रतीतिर्यस्यापृथिव्यासासं गुणावभासा तदात्मकत्वात्पञ्चमिगुणावभासमित्युच्यते तदुक्तं तस्यासनविधानार्थपृथिवीपञ्चमुच्यतइति तत्पवेशप्रयोजनमाह तस्मिन्निती तस्मिन्पञ्चोसन्निविष्टात्स्वयंप्रधानात्सर्वोत्तमाद्धरेःसविधाताभूदित्यन्वयः प्रधानवाचकस्त्वेकस्त्वनन्यः केवलः स्वयमिति अतः स्वयंशब्दस्य प्रधानवाचित्वेपि विष्णोर्जातत्वं कथमवगतमिति पंशंका पद्मसंस्थाद्धरेस्तत्र ब्रह्माजनिचतुर्मुखइत्येनेनपरिहर्तव्येति ननुविधातेतिकइतितत्राह स्वयंभुवमिति अनेनाजत्वमपिव्याख्यातं आत्विष्णोर्जातइति पञ्चस्वयंसंभूतइतिचप्रत्युक्तं उक्तप्रमाणादन्यथाजनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रविरोधश्च सर्वस्याग्रेहरेर्जातश्चतुर्मुखइतिनिश्चेतुंतस्यनामार्तरंध्वनयति वेदमयइति मयगतावितिधातोर्वेदेनगम्यइतिवेदमयः लक्ष्मीनारायणावतरेणवेदप्रतिपाद्येषुप्रधानत्वाद्वा हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रेभूतस्येतिश्रुतिः योब्रह्माणंविधातिपूर्वमितिच पद्मभूतत्वमपिपञ्चस्थितविष्णुभूतत्वमेवार्थइत्यंगीकर्तव्यम् १५ नन्वत्रजातः स्वयंभूर्विष्णुः स्यात्स्वभूरितिप्रसिद्धेर्नब्रह्माविष्णोःपञ्चमवेशाच्चेतितत्राह तस्यामिति लोकंपृथिव्यादिकंस्वेतरंजनंवाऽपश्यमानः विवृत्तनेत्रः पर्यस्तलोचनः अत्रजातोब्रह्मैवभवेत्तस्यचतुर्मुखत्वोक्तेः १६ इतोपिब्रह्मैवोच्यतइत्याह तस्मादितिपुर्गातश्चसनः प्रलयवायुः तेनावधूर्णक्षुब्धंमहतीनामूर्मोणांचक्रमंडलंयस्मिस्तत्तथातस्मात्सलिलाद्विरूढमुत्पन्नंलोकंतत्रंपृथिव्यादिलोकनिर्माणकारणंकंजपद्मं उएवआदौउत्पन्नोदेवआदिदेवः आत्मानंस्वंपरमात्मानंचाद्धाप्रत्यक्षंनाविदत्तज्ञातवान् अनेनविष्णुः स्वयंब्रह्मासमभूदित्याशंकापरिहृता तस्याज्ञानासंभवात् अद्धाप्रत्यक्षसत्ययोरितिआदवः १७ ब्रह्मणः संशयप्रकारंदशयति कएषइति योसा

तस्यासचांभोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः ॥ परिक्रमन्व्योमि विवृत्तनेत्रश्चत्वारिलेभेनुदिशं मुखानि १६ तस्माद्युगांतश्चसनावधूर्णमहोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढम् ॥ अपाश्रितः कंजमुलोकंतत्रं नात्मानमद्धाविददादिदेवः १७ कएषयोसावहमजपृष्ठएतत्कुतोवाजमनन्यदप्सु ॥ अस्तिह्यथस्तादिहकिंचनैतदधिष्ठितं यत्र सतानुभाव्यम् १८ सइत्थमुद्दीक्ष्यतदजननालनाडीभिरंतर्जलमाविवेश ॥ नार्वागगतस्तत्स्वरनालनालीः सवैविचिन्वंस्तद्विदताजः १९ तमस्यपारेविदुरात्मसर्गंविचिन्वतोभूत्सुमहांस्त्रिनेमिः ॥ योदेहभाजांभयमीरयाणः परिक्षिणोत्यायुरजस्यहेतिः २०

वज्रपृष्ठेनिषण्णः एषोहंकः अस्त्वनन्यत्प्रधानमेतदब्जंकुतउत्पन्नंकारणाभावेचपद्मलक्षणकार्यस्याप्यसंभवात् केनचित्कारणेनभवितव्यमितिपुत्तयानिरचिनोद्ब्रह्मेत्याह अस्तीति हिशब्दोवधारणार्थः इह जलेअधोदेशोकिंचनपृथिव्यादिविलक्षणंकारणंवस्तु अस्तिहोव । एतत्पद्मंयत्राधिष्ठितंयत्कारणंपृथिव्याद्यन्यतमंस्यत्तेषामनुत्पन्नत्वात् अतोब्रह्मैवमूलकारणमितिपरिशिष्टमाह सतेति सताब्रह्मणाऽनुभाव्यमनुभवसिद्धत्वेनार्गीकार्यमित्यर्थः सब्रह्माचितयत्कुतोनुपद्मंब्रह्मणः स्यादितिश्रुतेः कुतोनुपद्ममितिंसिद्धब्रह्मणउत्पन्नंस्यादितिनिश्चितवानित्यर्थः अनेनचतुर्मुखस्याज्ञानंक्षणीकंजीविवन्नस्वरूपसंबद्धं दुर्बलदृष्टिभिः कल्प्यमानंमध्यंदिनार्कक्षोभवदितिज्ञायते १८ युक्तयाज्ञातपद्मकारणोब्रह्मापुनः किमकार्षोदितितत्राह सइत्थमिति इत्थंपरिशिष्टप्रमाणेन उद्ब्रह्म तस्योदितिनामोतिश्रुतेः वीक्ष्यालोच्यतस्याब्जस्यनालस्यदंडस्यनालीभिः नाडीभिः सुषिरैः ततश्चाकिंतत्राह नेति स्वरनालस्यपद्मस्यनालसंबंधिनीनालीर्विचिन्वन्नविच्छन्मार्गमाणइत्यर्थः तत्कारणंनाविदत्त चक्षुर्विषयंनलब्धवान् १९ भगवत्प्रसादमंतरेणपुरुषापुषेणापितदर्शनंदुःशंकतादृग्माहात्म्योपेतत्वादितितत्कालस्यानेकसंख्ययाविशिष्टत्वमाह तमसीति अपारेऽनवसानेतमसिस्वरूपाच्छादकमायालक्षणंधकारे आत्मनः सर्गोयस्मात्सआत्मसर्गः तंस्वकारणं तिस्रोनेमयश्चतुर्मुखोस्यलक्षणायस्यसत्रिनेमिः अजस्यविष्णोर्हेतिश्चक्रारूपः २०

एतद्दर्शनमपि न स्वप्रयत्नेन साध्यं किं तु तत्प्रसादेनैव तत्प्रसादश्च तत्समाधि योगेनेति तत्करवाणीति तदुपांस्तप्रकारं कथयतीति ततश्च अत्राते लब्धा अदृष्टा काष्ठात्कारकाच्च सा लक्षणाय न स तथा अदृष्टस्वकारण ब्रह्मरूप इत्यर्थः ततो निमार्गणात् स्वधिष्ण्यं पद्ममस्यायारुह्य शनैः प्राणं कुम्भके निरुध्य जित्वा सो भूत्वा विषयेभ्यो निवृत्तचित्तः सन् आरुह्य लक्षणध्यानः पञ्चकार्णिकायां चैलाजिनलक्षणायां न्यसीदत् स्वनासाग्रावलोकनोत्तिष्ठदित्यन्वयः पुनः शब्दाभिरंतगमिरर्थः २१ योगफलमाह कालेनेति पुरुषायुषा शतवर्षावधिना कालेन तत्कारणमपश्यत्येवमव्ययः उपासनाजनि तज्ञानफलमिदं दर्शनमिति भावेनाह अभिप्रवृद्धेति अनुदिनं चंद्रोदयेन समृद्धसमुद्रवत्पृथ्व्यो गेन प्रकर्षेण समृद्धेन ध्यानान्तरपर्यायोपासनया विरुद्धबोधः समुत्पन्नापरोक्षज्ञानः तदपि स्वप्नसादेनेति भावेनाह अंतर्हृदयइति अवभातं प्रकाशितं स्वयं प्रधानं अनेन तस्मिन् स्वयमित्युक्तत्वात् ब्रह्मोत्पादकमेवापश्यन्नान्यादिति सिध्यति अवभातमिति विशेषणं विशिनष्टि अपश्यतेति पूर्वपद्मनालानि मार्गणसमये यन्नापश्यत्तदिति शेषः आत्मनेपदप्रयोगेण ममेव वेष्टेदेव तानान्येति ध्वनयति २२ कीदृशं हरि मपश्यति दित्याशं कथयति २३ मृणालेति फणानां सह स्वाणामयुतेषु अविमिश्रितेषु अन्योन्यसंपर्करहितेषु मूर्धसु औत्पत्तिकानां रत्नानां च्युभिर्द्युतिभिर्हितं नष्टं ध्वान्तं युगांततोपतस्मिन्कल्पप्रलयजलस्थिते मृणालगौराय तशेषभोगपर्यकेशया नं शेषस्यानंतस्य नागस्य भोगो देहः शेषभोगः अहः शरीरं भोगः स्यादित्यभिधानं मृणालवद्द्वैराश्चायतश्च मृणालगौराय तशेषभोगः स एव पर्यकेशयनीयं तस्मिन् पुरुषं

ततो निवृत्त्या प्रतिलब्धकाष्ठः स्वधिष्ण्यमास्थाय पुनः सदेवः ॥ शनैर्जितश्वास निवृत्तचित्तो न्यषीद दारुढसमाधियोगः २१ कालेन सो जः पुरुषायुषाभिप्रवृद्धयो
गेन विरूढबोधः ॥ स्वयंतदंतर्हृदये वभातमपश्य तापश्यतयन्नपूर्वम् २२ मृणालगौराय ततो षोडशभोगपर्येक एकं पुरुषं शयानम् ॥ फणा सहस्रायुतमूर्धं रत्नयुभि
र्हतध्वांतयुगांततो ये २३ प्रेक्षां क्षिपंतं हरितोपलाद्रेः संध्याभ्रनीवैरुरुहममूर्धः ॥ रत्नोदधेरौषधिसौमनस्य वनस्रजो वेणुभुजां त्रिपां त्रिः २४ आयामतो वि
स्तरतः समानदेहेन लोकात्रयसंग्रहेण ॥ विचित्रा दिव्याभरणां शुकानां कृताश्रियोपाश्रिता दिव्यवेषम् २५ पुंसां सकामाय विरक्तमार्गैरभ्यर्चंतां कामदुधां त्रिप
दां ॥ प्रदर्शयंतं कृपयानखेंदुमयूखभिन्नां गुलिचारुपत्रम् २६

पुरुषाकारं एकं केवलमप्राकृतमित्यर्थः २३ ध्यानसौकर्यापनीलपर्वतसाधर्म्येण वर्णयति प्रेक्षामिति हरितोपलाद्रेर्नीलपर्वतस्य प्रेक्षादर्शनीयकांतिक्षिपन्तिनिराकुर्वन् कीदृशस्य नीलगिरेः संख्या
भ्रन्नीवेः संध्याकालीनाभ्रमेव नीविर्वस्त्रं यस्य स तथा तस्य उच्छानिबहू निरुक्माणि सुवर्णानि मूर्ध्नि शृंगेयस्य स तथा तस्य रत्नैरुदधिस्तस्य रत्नाकरस्येत्यर्थः ओषधयः सौमनस्यानि सुमनसां समूह एव वनसं कुवन
मालायस्य स तथा तस्य वेणव एव भुजायस्य अंघ्रिपावसा एवांघ्रिर्वयस्य स तथा तस्य अनेन हरिरपि नीलद्युतिदेहः पीतांबरधरः सुवर्णकिरीटालंकृतमूर्धाकौस्तुभरत्नकंधरः वनमालाचिंतो दीर्घदेहो दंढमंडितः
प्रणतार्तिहारि श्रीपादपद्मइत्युत्प्रेक्षितं भवति संध्याभ्रवन्नीविर्यस्येत्यादिव्याख्या न प्रेक्षां क्षिपन्तमित्यनेन नान्वितं स्यात् २४ लोकत्रयं संगृह्णातीति लोकत्रयसंग्रहस्तेनाऽऽयामतेति विस्तरतः दैर्घ्यपरिग्र
डलाभ्यां समानेन न्यग्रोधपरिमंडलत्वादिलक्षणवता देहेन विचित्रादिव्याभरणाद्यानां कृतश्रिया पूर्णश्रिया उपाश्रितः समाश्रितः दिव्य औत्पत्तिको विषः सौंदर्यस्य स तथा तं यद्वा आभरणादीनां कृताश्रिया उ
पगम्याश्रितः सेवितो दिव्यवेपो यस्य स तथा तमिति २५ कामंदोगीतिकामदुग्धतच्छांघ्रिपद्मं सांप्रदर्शयन्तमित्यन्वयः नन्वेवं तां हि किमिति सर्वेषु रूपार्थभाजो नाभूविति तत्राह स्वकामायोति विचिर्
पृथग्भावइति धातोर्विविक्तैर्वदिकादिभेदेन पृथक्कृतैर्मार्गैरभ्यर्चन्तां यथाभिमुखो भवति तथा च न कुर्वतां न सा एव देवस्तेषां मयूखारश्मयस्तौ भिन्ना इतरेतरविलक्षणा अंगुल्यस्ता एव चाच्छाणि पत्राणि यस्य सांघ्रिपद्म
स्य तथा तत् अज्ञजनबुद्धयारोहार्थ एव मुक्तं स्वत इतरपक्षविलक्षणमिदं घ्रिपद्ममित्यर्थः २६

मुखेनप्रत्यह्यंतंशरणागतजनान्सम्मानयंतमिवस्थितमितिशेषः लोकातिहरिस्मितेनेत्यादिनामुखोवाशिनाष्टि अधरांबिबभासाशोणायितेनरक्तध्वर्तमानेनसुनसेनशोभमाननसिकेनसुशोभनाभ्रूर्यस्यत
त्सुभ्रुतेनयुभवा नपुंसकश्चसुवालुशब्दवदयंशब्दः २७ किंजल्कःकेसरःकंदंबेति तत्पुष्पं मेखलाकांचीअनंतधनेनेतिहारस्यानर्घ्यत्वंवाक्ति हेवत्सविदुर श्रीवत्सलक्षणस्यवक्षस्थलस्यवल्लभेनामिये
ण २८ अधुनावृक्षसाधर्म्येणहरिवर्णयति परार्थेति परार्थैरनर्घैःकेयूरैः मणीनांप्रवेकाःश्रेष्ठाःयेषुतैःकंकणैश्चपर्यस्तंपारितोन्यस्तमलंकृतं दोर्दंडसहस्रमेवशाखायस्यसतथोक्तस्तं अव्यक्तंप्रधानंत्रिगुणं
लेपादेयस्यसतथातं प्रकृतेःकारणंवा तस्मादव्यक्तमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विजसत्तमेतिवचनात् अविज्ञाताधःप्रदेशमितिवा प्रधानेव्यक्तमव्यक्तोब्रह्मण्यस्पष्टमूख्योरितियादवः भुवनेषुविद्यमानानांमधिपाणांमिदं
यद्वा चतुर्दशभुवनाख्यांमिदंश्रेष्ठं अहीन्द्रस्यशेषस्यभोगैःशरीरविशेषैरधिवीतलंकंस्वीतत्त्वचं उभयत्रसममिदम् २९ पुनरपिपर्वतसाधर्म्येणवर्णयति चराचरौकइति भगवन्महीध्रंश्रीनाराय
णाल्यपर्वतमपश्यदित्यन्वयः चराचरस्यजगतओकोमंदिरं ओकसीमंदिराश्रयावितिच प्रलयसालिलेन किरीटानांसहस्राण्येवहिरण्यगुंणाणिपस्यसतथातं कंठेआविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भप्रकाशमानकौ
स्तुभं कुस्तुभात्समुद्राज्जातं तन्नामरत्नगर्भआभरणंयस्यसतथातं गर्भोपचारकेतुंनेनेपथ्येग्रसितेतिवेत्यभिधानम् ३० आम्नायाएवमधुव्रताधुंगास्तेषामाश्रययास्वरूपकीर्तिमय्यावनमालया
निवीतंसंवीतंकंठइतिशेषः इयंतकालंअमुंकंशबलंब्रह्मब्रह्माददर्शो ननित्यमुक्तंनिगुणमिति तत्राह सूर्येति त्रिधाम्नोविण्णोरगच्छद्भिर्निरंततस्मिपएवतिष्ठद्भिर्मुक्तैःसूँदुवाय्वभिर्भूतं अत्रव्यत्यासादादि

मुखेनलोकातिहरस्मितेनपरिस्फुरत्कुंडलमंडितेन ॥ शोणायितेनाधरविबभासाप्रत्यह्यंतंसुनसेनसुभवा २७ कंदर्बकिंजल्कपिशंगवाससास्वलंकृतंमे
खलयानितंवे ॥ हारेणचानंतधनेनवत्सश्रीवत्सवक्षस्थलवल्लभेन २८ परार्थ्यैकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दंडसहस्रशाखम् ॥ अव्यक्तमूलंभुवनांघ्रिपेंद्रम
होर्द्रभोगैराधिवीतवलकम् २९ चराचरौकोभगवन्महीध्रमहोर्द्रबंधुसालिलोपगूढम् ॥ किरीटसाहस्राहिरण्यशृंगमाविर्भवत्कौरुभुभरत्नगर्भम् ३० निवीत
माम्नायमधुव्रताश्रयस्वकीर्तिमय्यावनमालयाहरिम् ॥ सूर्येदुवाय्वग्रगमंत्रिधामभिःपरिक्रमत्प्राधानिकैर्दुरासदम् ३१ तर्ह्यवतन्नाभिसरःसरोजमा
त्मानमभःश्वसनंवियच्च ॥ ददर्शदेवोजगतोविधातानातःपरंलोकविसर्गदृष्टिः ३२ स्वकर्मबीजंरजसोपरक्तःप्रजाःसिद्धक्षत्रियेदेवदृष्ट्वा ॥ अस्तौद्विसर्गाभि
मुखस्तभीशमव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा ३३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ६४ ॥

शब्दप्रक्षेपोज्ञातव्यः सूर्येदुवाय्वग्रयादिभिर्भारत्याचार्यवचनाच्चपरिक्रमाद्भिःप्रदक्षिणंकुर्वद्भिःप्रधानमस्यहरेर्भूतैःपुरपालकैश्चवृत्तमितिशेषः तदुक्तं मुक्तंवाय्वादिभिर्विष्णुवृत्तंब्रह्माददर्शहेत्यादिविशि
ष्टवचनाच्च दुरासदमित्यनेनापिमुक्तैर्निषेधितंविष्णुमपश्यदितिगम्यते ३१ अनेनैतच्चलब्धमित्याह तर्हीति यदेवंविधंहरिमपश्यत्तर्हितैदेवनाभिसरसिउत्पन्नेसरोजेस्थितमात्मानंस्व । ब्रह्मणोलोकविसर्ग
दृष्टिःलोकेनज्ञानेनविशिष्टमुक्तस्वभावोयेषांसूर्यादीनांलोकविसर्गस्तेषांदर्शनं । लोकविसर्गोःस्थिरहितालोदकवाय्वादयएवतेषांदर्शनमभूदतःएतद्दर्शनात्परमन्यद्दर्शननाभूत्मुक्तसूर्यादिकंप्रलयजलादि
कमेवब्रह्माददर्श परंनददर्शेत्युक्तंभवति यद्वा लोकस्यज्ञानस्यविसर्गस्यस्पष्ट्यादिव्यापारशून्यस्यानर्गुणस्यदृष्टिरतःपरंनभवति इदमेवानर्गुणदर्शनमितिभावः ३२ यदर्थमहंहरिणास्पृष्टस्तत्कर्तुंननुब्र
ह्मंतरेणशक्नोम्यतःस्तुत्यातंपसाद्यतत्कटाक्षैधितज्ञानवीर्योर्भिक्षकार्यथुश्रूषालक्षणंकरोमीतिभावेनतंस्तौतीत्याह स्वकर्मबीजमिति सब्रह्मातमीशमस्तौदस्तौबीदित्यन्वयः कीदृशंस्वकर्मबीजंस्पृष्टौस्व
निमित्तकारणादृष्टस्यव्यंजकम् कीदृशोब्रह्मारजसागुणोऽपरक्तः उपरागफलमाह प्रजाइति स्थाष्टिसाधनमिदंभआदिकं दृष्ट्वाविसर्गाभिमुखःविविधस्पृष्ट्यभिमुखःअव्यक्तवर्त्मनिब्रह्मलक्षणगर्गेअभिनिवेशि
तात्मानिर्विषयात्निविष्टमनाः ॥ ३३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायोनवमोध्यायः ॥ ९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥ ज्ञातोसिमेद्यसुचिरान्ननुदेहभाजानज्ञायते भगवतो गतिरित्यवयम् ॥ नान्यत्त्वदास्ति भगवन्नपितत्त्वशुद्धं मायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासि १ रु
पंयदेतदवबोधरसोदयेन शश्वन्निवृत्ततमसः सदनुग्रहाय ॥ आदौ गृहीतमवतारशतैकबीजं यन्नाभिपद्ममवन।दहमाविरासम् २ नातः परंपरमयद्भवतः स्वरू
पमानंदमात्रमविकारमविद्ववर्चः ॥ पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमाद्यं भूतेन्द्रियात्मकमदस्तउपाश्रितोऽस्मि ३ यद्वा इदं भुवनमंगलमंगलं यद्वयानात्मनो
दर्शितंतउपासकानाम् ॥ तस्मै नमो भगवते नुविधेम नुभ्यं यो नादृतो निरयमागिभिरसत्प्रसंगैः ४

ध्यगं । इत्यतः क्षीरसमुद्रशाण्ड्यायनाभिपद्मभवनाद्यन्नाभिमलारुण्यहाहर्माविरासंजातोस्मि अनादिनित्यादव्यक्तात्तस्माज्ज्ञेयत्वमुत्सृष्टविचचनात् २ हेपरमयदानंदमात्रंसत्ज्ञानानंदैकरसमतएवाऽवि
कारंषड्विकाररहितं अतएवाविद्धवर्वः अप्रतिहतार्चोरूपंभवतः स्वरूपं पश्यामिअतः परंनिगुणं नास्तीति पश्यामि सज्ज्ञानानंदैकमात्रं न ततः परमंकचितिवचनाच्च यच्च विश्वखजं विश्वस्य खट्ट एकं खट्टंतरर
हितं अविश्वंपंच विलक्षणं आद्यं सर्वस्यादिभूतं उपजीव्य वा भूतद्रियाणामात्मकंव्यापकं यच्चाप्रोवीत्यादेः तेतवादोरूपमुपाश्रितोस्मीत्यतो न ज्ञायते वाङ्मनसा गोचरत्वादित्येतदवच्यं अवस्तु अभद्रं मतं अ
त्युत्तमाधिकार्यपेक्षयोक्तं न देव दत्ताद्याधमापेक्षयेति तत्त्वं अनेन प्रकृतिगुणा विकृतपदार्थेषु तिष्ठतो हरे रज्ञानादिकथं न स्यात् कथं वा वि कारिखज्यं खजतो वि काराभाव
इत्येतच्छंका त्रयमुन्मीलितमुक्तयुक्तो रिति भावः अदइत्यनेन दूरस्थवस्तुवाचिना पूर्णमदः पूर्णमिदं इति श्रुतेः जगद्व्यापिरूपेण स्वह रूपस्य एकरूपत्वं ध्वनयति ३ न केवलं मयैव ज्ञातोऽसि त्वत्प्रसादेना
न्येरपि ज्ञायमानत्वात्तज्ज्ञापयत इत्यवद्यामिति भावेनाह यद्वा इति ध्यानात्मनो ज्ञानरूपस्य वा तेतवोपासकानां यदि दं दर्शितं तादृक् रूपविशिष्टायानुविधेम कुर्मः तर्हि दुर्ज्ञेया हि हर इति
रित्यादेः कोभिप्राय इति तत्राह यइति असत्सु विषयेषु प्रकर्षेण संगोपेधांते तथातैः इदानीमभावे पि जन्मांतरेपि सत्संगत्यासद्गतिः स्यात्तत्राह निरयेति अय गता वि ति धातोः अयं न गमनं निरस्तं यस्मात्सनि
रयो निर्गमश्चूं यमंधंतम इत्यर्थः तत्तभजंतीति निरणभाजस्तै रंधंतमः प्राप्ति योग्यै रित्यर्थः यैश्चानादृतः सादरं नाचित्तै र्दुर्ज्ञेय इति विशेषः तस्मै नमः बा इत्यनेन साधनसामग्र्यादर्शनं भवत्येवेति सूचयति ४

बलिसमयेयक्षप्रत्यक्षवद्धरेःप्रत्यक्षत्वंनसाक्षादतोनज्ञायतइतितत्राह येतिउपासकत्रैविध्यसूचकस्तुशब्दः तत्रयैतउपासकामहांतोगुरुमुखेभ्यः श्रुतिवातनीतमुपनिषदुक्तप्रकारेणश्रवणारुयवायुना कर्णविवरैःप्रापितंत्वदीयचरणंबुजकोशस्यक्षीराब्ध्यादिस्थितमूलरूपाख्यपञ्चमुकुलस्यगंधं हृदि व्यक्तरूपंजिघ्रंतिअपरोक्षीकृत्यानुभवति हृदिव्यक्तंतुयद्रूपंहरैर्गंधःसउच्यतइति । उत्तमानांतुपादेनसर्व रूपंतुक्तथ्यतइतिवचनाच्चचरणःपादइतिपर्यायः गंधगंधवतोर्ग्यस्मान्नेभदःकचनेष्यतइतिवचनात् गंधोलेशोविनिर्दिष्टइतिभेदशंकापिनकार्येत्यर्थः हेनाथतेषांस्वपुंसांहृदयांबुरुहात्रापैषिनापसरसिनतिरोभवसि तत्रनिमित्तमाह भक्त्येति भक्तिलक्षणहृदपाशेनयुहीतचरणः प्रबद्धपादइत्यर्थः अनेनभगवद्वशीकरणेभक्तिरेवप्रधानमित्युक्तंभवति ५ द्रविणादिनिमित्तभयंयावत्तावन्नज्ञायतइतिमंतंनिर्मूलमिति भावेनाह तावदिति ६ कस्मात्तर्हि नज्ञायतइत्याग्रहो ननिवर्ततइत्याशंक्यभवदनुग्रहापात्रत्वादित्याशयेनाह देवेनेति अंधःतमःप्रापिपयंतंशब्दकुशलकरणा न्नज्ञायतइत्याग्रहो ननिवर्ततइतिभावः देवेनसर्वोत्तमेनहरिणाविमुखवागादींद्रियाःसुखलेशलवायाल्पादल्पसुखाय लुभगार्ध्यमभिलाषस्तेनाभिभूतंमनोपेषांतेतथा यद्वासद्वचयानिच्छुत्वंतेन ७ त्वयिज्ञातेसर्व मिदंज्ञायतेअविज्ञातंविज्ञातमिति श्रुतेः अतस्तवगतिनंज्ञायतइत्येतंसाहसमिति सूचनायब्रह्मादुज्ञानफलभोगिप्रज्ञानकुंपाव्याजेनसज्ज्ञानोत्पत्तौप्रथमंवैराग्यमेवसाधनीयंबुभुषुणोतिभावेनाह क्षुत्तृडिति क्षुधातृषात्रिभिर्धातुभिर्वातादिभिराध्यात्मिकैरिमाः प्रजा शीतोष्णवातवैषैराधिदैविकैः इतरेतरादन्योन्यनिमित्तादाधिभौतिकैःसुदुर्भरेणकामाग्निनासुदुर्भरयारुषाच ८ त्रिविधोजीवसंघोमुक्तियो

येतुत्वदीयचरणंबुजकोशगंधंजिघ्रंतिकर्णविवरैःश्रुतिवातनीतम् ॥ भक्त्यागृहीतचरणःपरयाचतेषांनपैषिनाथहृदयांबुरुहात्स्वपुंसाम् ५ तावद्भयंद्रवि
णगेहसुहृन्निमित्तंशोकःस्पृहापरिभवोविपुलश्चलेभः ॥ तावन्ममेत्यसदवग्रहआर्तिमूलयावन्नतैर्विभभयंप्रवृणोतलोकः ६ देवेनेतेहर्तधियोभवतःप्रसंगा
त्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेन्द्रियाये ॥ कुर्वंतिकामसुखलेशलवायदीनालोभाभिभूतमनसोऽकुशलानिशब्द ७ क्षुत्तृडत्रिधातुभिरिमासुहृदयमानाःशीतो
ष्णवातवैषैरितरेतराच्च ॥ कामाग्निनाच्युतरुषाचसुदुर्भरेणसंपश्यतोमनउरुकमसीदतेमे ८ यावत्पृथक्त्वमयमात्मनइंद्रियाथैमायाबलंभगवतोजनइशप
श्येत् ॥ तावच्चसंस्तितसौप्रतिसंक्रमेतव्यर्थपिदुःखनिवहंवहतीक्रियार्था ९

ग्यःसंसारयोग्यस्तमोग्यइतितत्रभगवतोगतिनंज्ञायतइत्यादिरूपा मुक्तियोग्यानसंस्तुतिःकदानिवर्ततइतितत्राह यावदिति चशब्दोनुक्तसमुच्चयार्थोवाधारणार्थोवा यावद्यदाआत्मनःस्वस्यभगवतःसका
शादिद्रियार्थेइंद्रियविषयभोगार्थमयमुक्तियोग्योजनोध्यायामिपश्यामिशृणोमीत्यादिपृथक्त्वविभागलक्षणमायाबलंभगवदिच्छाबलं भगवदिच्छया प्रणीतंचेष्टितमित्यर्थः बलप्राणनइतिधातोः पश्ये
त् चशब्दानमुक्तावपि ध्यायेमस्येतथापश्येभृणोमीतिविभक्तता । जीवस्यतुहरेरिच्छाबलादिंद्रियभुक्तयइत्येतो ननिर्वाच्यलक्षणोभेदःपृथक्त्वम् पश्येदिति हर्तव्यपत्वेनज्ञेत्येवोक्तेहरेरिच्छैवमायानानि
र्वाच्याविद्या तदुक्तं ज्ञेत्यत्वंदुर्घटस्यापिघटनाधिकशक्तिता । अभेदइश्वरेणापिसृष्ट्यादावंतरंगता । उच्येतयस्याःसामायाहरेरिच्छाथवाबलमिति ननुतर्हिमायाशब्दवाच्ययोर्लक्ष्मीबंधकशक्तयोर्विभाग
ज्ञानकथमचेतनप्रकृतेश्चेतिप्रसक्ताशंका भगवत्तंत्रतायस्यास्तद्र्यात्वंसु रूपता । उच्येतमायासातुश्रीर्दिष्युक्ताजडास्मृता । परिणाग्निनीचयस्यास्तुदोषाश्चेतनतातथा । शैवलीनामसामायाजगद्गंधादिम
कासदेत्येनेनपरिहर्तव्या इत्यभिप्रायेणाचार्यैःशेषोदाहरणंकृतम् तावत्तदा व्यर्थपिआत्यंतिकप्रयोजनशून्यापि धर्मादिक्रियार्था दुःखनिवहंदुःखपरंपरांवहतीसंस्तुतिःप्रतिसंक्रमेतनाशंगच्छत्येवैतन्वयः
अघटितघटकशक्तिरस्तीतिघोतनायईशेशेति संबोधनम् एतदभिप्रायेणोक्तम् ज्ञेत्यत्वंदुर्घटस्यापिघटनाधिकशक्तितेति ९

संजातासंज्ञातिर्न निवर्तत इति ११ धियापचद्विभावयतीत्यत्र सकार्यैरोपासत इत्यन्यथा प्रतीयते सायुक्तिपरिपंथिनीति सा न कर्तव्येति भावेनाह नेति हृदीत्युभयत्रान्वेत्तव्यम् सर्वभूतदयायाः कर्तव्यत्वे हेतुर्नाना
जनेष्ववहित इति दुर्भगशरीरस्थत्वेऽप्यणुमात्रंदुःस्वप्नस्य नास्तीत्यत्र हेतुं तरात्मेति अंतःस्थित्वापिरतिरूप इत्यर्थः एवंविधोऽयस्त्वमसद्भिरसुरप्रकृतिभिरलभ्यया लब्धुमशक्यया सर्वभू
तदयया सुरगणैर्हृद्याराधितोऽथातिप्रसीदसि सत्त्वं तथा हृदि बद्धकामैर्जनैरुपचितोऽप्यारैराराधितो नानातिप्रसीदसि मंत्रगुरुदेवताशक्त्या त्वात्रियतया किंचित्फलदानाभिमुखोऽपि नान्यं किमुक्तिफलदत्वेन प्रस
न्नो भवसीत्यतोतीत्युक्तं आराधितो यो ब्रह्माद्यैर्भक्तिज्ञानदयादिभिः । किंतस्य कामुकजनैः कृतयापरिचर्येयेति वचनादुक्त एवार्थः इतरेषां सैवानुगुणफलदत्तवैपिवमेक एव विधस्वभाव इत्येक इति १२ न केवलं नि
ष्कामतया कृतं भगवत्प्रसादजनकं किंतु भगवदपणसहितमित्याह पुंसांमिति पुरुषैरेव ये पुण्यज्ञादिषु सत्क्रियार्थस्तत्पूजाप्रयोजनादृष्टारूपो धर्मोऽत्र यस्मिन् त्वय्यपि तेन क्रियंते तेषां पुंसां मध्वराद्यैः क्रियमाणं भ
गवदाराधनं प्रसादजनकं न भवतीत्यन्वयः १३ हरेस्तत्त्वज्ञानादुत्पन्नो यो न ज्ञापयेते गतिरित्यादिरूपः संसारस्तन्निवर्तकोपास्तौ तादृगुणोपसंहारः कर्तव्य इत्याह शश्वदिति देवदत्तचदेकदापि भेदमोहोऽस्तीत्य
न्वयथा प्रतीतिनिरासाय शश्वदिति परोपदेशमन्तरेण स्वरूपज्ञानेनैव तद्ब्रह्मावेदं अहं ब्रह्मास्मीति श्रुतेर्निपीतभेदमोहाय सम्यङ्भिरस्ते शापू र्जतादिषां द्विभेदमोहाय ईशस्यापूर्णताज्ञानं विष्णोरन्यस्य चेशता । भेदस्त
स्यावतारेषु जीवस्येशत्वमेव च । तथा जीवत्वमीशस्य जह्यभेदस्तयोरपि । भेदमोह इति श्रौतः सप्तदानहरेः कश्चित् । अन्येषां तत्प्रसादेन शनैर्यापि विसर्तापि । इत्यादि वचनात्स्वतो मोहाभावेऽपि प्राकृतबुद्ध्या सस्या

दितित्राह बोधेति अप्राकृतज्ञानरूपबुद्धये नन्वेतज्जीवस्याप्यस्तीरितउक्तं परम्माइति स्वनियतकालप्रकृतिस्त्वेनतदुक्तमत्वेनततोऽत्रिलक्षणत्वेनदूरीकृततदुपद्रवत्वेनजीवस्यतद्वशात्कर्मवशात्तत्तन्मप्रत्वा
त्तलौकिकंतद्वस्तुलक्षणमंतरेणज्ञातुमशक्यमितिमन्वानोजगत्कर्तृतादिलक्षणविशिष्टत्वेननमति विधेति निमित्तभूतालीलाशृंगारचेशतस्याआरामायाक्रीडावनाय तेतुभ्यंएवंविधलक्षणवतःकिनामेत्यतउ
क्तंईश्वरायेति प्राक्कालीनजन्मप्रचितपुण्यराशोरिदानीमभिगवदर्शनप्राप्तमितिसूचयितुंचक्रमेति लिट्प्रयोगः १४ भगवतोवताराणां गतिरपिनज्ञायतइत्येतदपिमंतुष्टं यतोमूलस्वरूपवदवताराणांमपि
मुक्त्यादिदानसामर्थ्यदृश्यतेतस्मादितिभावेनाह यस्येति यथाहराववतारभेदमोहोनास्तीति तथातत्प्रसादाच्चदोषेष्वपिनास्तीतिद्योतयन्नितिवास्तौति यस्येति अमुविगमेप्राणप्रयाणकालेविवशाभाक्किवि
वशाः अनेनपूर्वभ्यासपाठदर्शयति । येभक्त्याविवशाविष्णोर्नाममार्त्रैकजल्पकाः । तेपिमुक्तिजंत्याशुकिमुतद्व्यायिनःसदेति कैमुत्यन्यापसिद्धत्वाद्बलवत्प्रतिबंधकात्तत्कालेमुक्त्यभावेपिकालांतरे
निश्चितेति सहसोति अपावृतंस्वाच्छादिकमायावरणरहितं सृष्टिप्रलयादिषुविकारराहित्याहतं ऋतत्वेहेतुरजामिति १५ सृष्टिप्रलयहेत्वोर्भवतःशिवस्यचजाग्रतोःसतोर्हरेर्विश्वोद्भवादिीलारामत्वं
कथमिति तटस्थशंकां परिहर्तुमाह योवाइति चशब्दाःसमुच्चयार्थाः अनंतासनैकुण्डक्षरिाब्धिस्थोहरीरिखिपादिति एकोहरिरात्मानारायणोमूलकारणंयेषांतेआत्ममूलाः । योवाविभुःस्वयंविष्णुर्योवाअ
हंमदंतर्योभीज्रह्माख्योयश्चागिरिशख्यःशिवांतर्योभीस्थित्युद्भवप्रलयहेतवोभूत्वावतर्पिसृज्यपदार्थानानाविधत्वाच्चेष्टुअंतर्योमित्वेनोरुप्ररोहोबहुरूपोववृधेतस्मैभुवनहुमायनमइत्यन्वयः वृक्षसाधर्म्यं

यस्यावतारगुणकर्मविडंबनानिनामानियेऽसुविगमेविवशागृणंति ॥ तेनैकजन्मशमलंसहसैवाहित्वासंयांत्यपावृतमृतंतमजंप्रपद्ये १५ योवाअहंचगिरि
शश्वविभुःस्वयंचस्थित्युद्भवप्रलयहेतवआत्ममूलाः ॥ भूत्वात्रिपाद्वद्वधएकउरुप्ररोहस्तस्मैनमोभगवतेभुवनहुमाय १६ लोकोविकर्मनिरतःकुशलेप्रम
त्तःकर्मण्यंतवदुदितेभवंदधेनस्वे ॥ यस्तावदस्यबलवानिहजीविताशांसद्याश्छिनत्थनिमिषायनमोस्तुतस्मै १७ यस्माद्विभेम्यहमापिद्विपराधयंवि
षण्यमध्यासितःसकललोकनमस्कृतंयत् ॥ तेपेतपोबहुतपोवरुहस्तमानस्तस्मैनमोभगवतावंसखायतुभ्यम् १८

कथनेनविकारित्वमुक्तमितिबिभ्यच्चतुर्मुखोभगवतइत्याह नायंलोकदुःखद्विकारीकिंतुऐश्वर्यादिगुणविग्रहइति तस्मादुद्धवतारायतथोक्तिमितिभावः वाइत्यनेनब्रह्मादिभावोविष्णोस्तुतन्नियामकता
भवेत् । मत्स्यादितास्वभावस्तुनान्यथाक्वचिदिष्यतइतिप्रमाणसिद्धिसूचयतामत्स्यादिवदेतौनसाक्षात्स्वरूपेइतिज्ञापितं १६ शतंवर्षसहस्राणांजीवाभितदंतरेपुण्यसांचिनोमिक्किमिदानींतत्करणमिति
मत्वाभगवदुपासनादिसत्कर्मण्यालस्यंकर्तव्यमितिभावेनकालांतर्यामिणंभगवंतंनमति लोकइति तावत्तदाबलवान्योरस्यजनस्येहजीविताशांसद्यःकालक्षेपमंतरेणछिनत्तिअपराधमंतरेणजीविताशा
छदनंसाहसामितिनभंतव्यमित्यतउक्तंविकर्मेति विहिताकरणादिनात्महत्यादिदोषापत्तेरतोधिकोपराधोस्तीत्यतोनवैषम्यनैर्घृण्येहरेरितिभावः स्वेस्वविहिते तस्मैअनिमिषायनित्यज्ञाननेत्रेणनित्यं
पश्यतेकालांतर्यामिणेनित्यंतुभ्यंनमइत्यन्वयः नित्यज्ञानहशानित्यंलवकालमपीश्वरः । पश्येत्तात्कालिकंचवतस्मादनिमिषोहरिरित्यादेर्नमात्रमत्रग्राह्यं कालांतर्यामिणेनिमिषत्वंनित्यंलवादिकालनिरिक्ष
णात्तच्चोक्तं कालस्यानिमिषत्वंचलनादेर्नित्यवीक्षणात्इति इतरस्य तच्छब्दवाच्यत्वंतन्नियतत्वात् १७ ब्रह्मकालोहमपिपयस्माद्विभोमिर्कित्वितरेतस्मात्कालांतर्यामिहारिप्रसादोवश्यंसंपादनीयःपुण्यनि
चयंसंपादयिषुभिरीतिभावेनकालांतर्यामिणंविशेनष्टि यस्मादितिधिष्यमध्यासितइतिसप्तम्यर्थोद्वितीया द्विपराधीधिष्यंब्रह्मशतवर्षकालावस्थायिस्थानंसत्पारुष्यं स्वस्यभीतिश्चानेनज्ञातव्येत्या
शयेनाह तेपइति मुक्तावानंदवृद्धिकरंबहुतपःपूर्णज्ञानंचावरुहस्तमानःप्राप्तुमिच्छन्तपस्तेपे गुणोपसंहाररूपामुपास्तमकरवाभित्यर्थःस्वाक्रियमाणेकर्मणि सहायांतरमनपेक्षणाद्विगतःसखायस्य
सतथातस्मै १८

व्यं योगनिद्रावसानेविकसन्नलिनेक्षणायेत्युक्तिर्नित्यविकसन्नलिनेक्षणस्यकादाचित्कविकासोक्तिरज्ञजनदृष्टमपेक्ष्योक्ता अतोभगवतोर्गतर्नज्ञायतइतिमतमवद्यात्मकत्वादुभूयुभिर्नग्राह्यमिति सिद्धम् २१
अधुनास्वाभीष्टप्रार्थयतइत्याह सोयमिति सहाति ज्ञातोसीत्युक्तः परामृश्यते सुहृत्त्वादेकत्वात् सुहृदंतरहितत्वादात्मत्वादुत्कृष्टत्वादिमंवरं प्रार्थयइतिभावः आत्मशब्दस्यमुह्यार्थोविष्णुरेकः सनातनः । संदोहदेहमनसोबुद्धिर्जीवाः स्वयंतथा । ब्रह्माप्यमुख्यः क्रमशउत्कर्षोप्यात्मताभवेदितिवचनान्मुख्यार्थोविष्णुरेवतस्यैवग्राह्यत्वात् यद्येनभगेनेश्वर्यादिरूपेणसत्वेनात्मभावेनपराक्रमेणवामृडयतेरक्षति विश्वमिति शेषः स्पृशदानइतिधातोः अनुस्पृशताद्ददातु दशंविशिनष्टि यथेति एवंप्रयच्छतः प्रतिदानमिदमेवेतिभावेनाह प्रणतेति अनेनेश्वरस्यस्वतस्त्वृषस्यतर्पकांतरानपेक्षांसूचयति २२
उक्तमेवार्थंविशेषणान्तरप्रक्षेपेणप्रार्थयते एषइति आत्मशक्त्यास्वभार्ययास्वसामर्थ्येनवा स्वसामर्थ्यात्सकर्मागिरमयासहकेशवः । कुरुतेस्वयमेवैषकानिचित्पुरुषोत्तमइतिवचनात् । यद्यत्तयंयविक्रमं तस्मिन्स्वविक्रमेस्वव्यापारेवीर्यलक्षणेजगत्सर्जनव्यापारमग्नस्यापिमेवेतः स्मृतिकारणंज्ञानंयुंजीत अप्रुष्टुप्रुष्टुंक्षीष्ट इयदेवनालमित्याह कर्भोति ज्ञानप्रतिबंधकंपापात्ममैतयादिसृष्टिपापकर्मणा प्राप्तांशमलंयथायेनजहामितादशमिति शेषः सत्त्वादिगुणार्थिनेज्ञानाज्ञानेकिमनेनस्यातामित्यतउक्तं गृहीतेति स्वनियतसत्त्वादिगुणप्रकाशः इयग्रीवादिप्रसादप्राप्यंज्ञानमस्मात्कथंस्यादित्यतोवेत्युक्तं गृहीतेति स्वप्रकाशितज्ञानादिगुणहयग्रीवाद्यवतारः । एतत्प्रार्थनयारूपान्तरप्राप्यफलमपिस्यादित्यर्थः २३

वैदिकप्रतिपाद्यवस्तुनोज्ञानविशेषोवेदार्थतात्पर्यज्ञानांतरीयकइतितद्विषयकज्ञानमपिनविनष्टस्यादितिप्रार्थयते २४ नाभिहृदादिति इहअंभसि सतोस्यहरेः रूपंप्रतिमास्थानीयांनिगमस्यसंबंधिनीनां गिरावाचोविसर्गोविशिष्टनिश्चयोविष्णुरेवसर्वोत्तमइत्यादिलक्षणोमारीरिषीष्टक्षीणोनेष्टोमाभूदित्यर्थः २४ अनुग्रहमात्रेणाभिप्रायसिद्धावपिसंलोपेनाधिकविश्वसोभवतीतिसृष्टिविषादापनयनप्रार्थनव्याजेनसंलापमभिप्रैति सोसाविति योसौमयावर्णितगुणोऽदभ्रकरुणःपूर्णदयासमुद्रः सपुराणपुरुषोभगवान्निश्चिविजयायशेषपर्यकादुत्थायविवृद्धप्रेमस्मितेनपूर्णस्नेहप्रसरप्रादुर्भूतमंदहासेनसहनयनांबुरुहंविजृम्भन्नुन्मीलयन् माध्व्या मदिरावद्गोमांचजनयंत्यागिरानोमनोविषादंभयमपनयतादित्यन्वयः हेवेदगर्भभयंभाभूत् सर्गोद्यमंकुर्वित्यादिवचनेनप्रीतिमावहेत्यर्थः २५ हरिगुणानंत्यात्प्राज्ञेनाविरिचेनयावदायुःस्तुतोहारिःकिमितिमंदाशंकांपारिहरति मैत्रेयइति स्वसंभवंस्वजनकंविद्यामंत्रलक्षणानिष्ठास्तुतेरुपरमोगुणानामानंत्यादप्रतिभानात् स्वाभीष्टसिद्धेरित्यनेकविधोदृष्टोत्रतुप्रथमपक्षएवेति भावेनाह यावदिति खिन्नवदलंबुद्धिरहितवत्इत्यनेनपुनरपिस्तोतुमिच्छासूचयति २६ तर्ह्यनयास्वाभीष्टंनसेत्स्यतीतितत्राह अथेति कल्पव्यतिकरःप्रलयस्तदंभसा २७ आत्मनःस्वस्य लोकानांसंस्थानस्यावयवशोविन्यासविशेषस्यविज्ञानेपरिस्विद्यतोऽलंबुद्धिमूर्तस्तस्यब्रह्मणोऽभिप्रेतमालक्ष्यलक्षणतोज्ञात्वा कश्चमलंज्ञानसंकटम् २८ तंद्रौलोकंसंस्थानविज्ञानविषयपरिस्वेदंमागाः भवान्य

नाभिहृदादिहसतोभसियस्यपुंसोविज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः ॥ रूपंविचित्रमिदमस्यविष्टुण्वतोमेमारीरिषिष्टिनिगमस्यगिरांविसर्गः २४ सोसावदभ्रकरुणोभगवान्विवृद्धप्रेमस्मितेननयनांबुरुहंविजृम्भन् ॥ उत्थायविश्वविजयायमनोविषादंमाध्व्यागिराऽपनयतात्पुरुषःपुराणः २५ मैत्रेयउवाच ॥ स्वसंभवंनिशाम्यैवंतपोविद्यासमाधिभिः ॥ यावन्मनोवचःस्तुत्वाविरामसखिन्नवत् २६ अथाभिप्रेतमालक्ष्यब्रह्मणोमधुसूदनः ॥ विषण्णचेतसस्तेनकल्पव्यतिकरांभसा २७ लोकसंस्थानविज्ञानआत्मनःपरिस्विद्यतः ॥ तमाहागाधयावाचाकश्मलंशमयन्निव २८ श्रीभगवानुवाच ॥ मावेदगर्भगास्तंद्रीसर्गउद्यममावह ॥ तन्मयाचोदितंलक्ष्म्येन्यमांप्रार्थयतेभवान् २९ भूयश्चतपआतिष्ठाविद्यांचैवमदाश्रयाम् ॥ ताभ्यामंतर्हदिब्रह्मन्लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृतान् ३० ततआत्मनियोगेनभक्तियुक्तःसमाहितः ॥ द्रष्टासिमांततंब्रह्मन्मयिलोकांस्त्वमात्मनि ३१ यदातुसर्वभूतेषुदारुणविग्रिमिवस्थितम् ॥ प्रतिचक्षीतमांलोकोजह्यात्तर्ह्येवकश्मलम् ३२

ल्लोकसंस्थानविज्ञानंप्रार्थयतेतन्मयापूर्वमेवतपइतिद्वयक्षरकथनेनचोदितं तत्प्रार्थनमपिनस्वाधीनंकिंतुमत्प्रेरणयैवेतिममर्थहिनासूचयति २९ नैतावतालमित्याह भूयश्चेति तपआलोचनंप्रोक्तंविद्यानिष्ठाप्रकीर्तितेतद्विवचनात्तपआलोचनगुणोपसंहारलक्षणंध्यानं विद्यानिष्ठांभक्तिलक्षणां ततःकिंस्यादितितत्राह ताभ्यामिति ३० लोकदर्शनमेवविशिनष्टि ततइति भक्तियुक्तःसमाहितः एकाग्रचित्तस्त्वंततःस्वेनयोगेनध्यानेनात्मनिदेहमध्येदृढितंतसर्वगुणपूर्णमांद्रष्टासिआत्मनिस्त्वयिस्थितेमयिलोकान्द्रष्टासीत्यन्वयः देहेदेहेहारिस्तस्मिन्सर्वेलोकाःप्रतिष्ठिताः । अंगुष्ठमात्रेपिपरेपरशक्तिर्यतोविभुरितिवचनात् दृढंतर्लोकदर्शनंयुक्तमितिभावः ३१ लोकसंस्थानविज्ञानयोगमुपदिश्याधुनाब्रह्मणःसर्वेषांगुरुत्वात्तदुपदिष्टज्ञानस्यमुक्तिसाधनत्वाल्लोकोपकारकंतज्ज्ञानप्रकारमुपदिशति यदा त्विति तुशब्दोज्ञानविशेषसूचकः लोकोयोग्योजनोदारुणविग्रिमिवनिःसंगतयासर्वभूतेषुस्थितं तुशब्दात्सर्वभूतेषुस्थितं गुष्ठमात्रेमय्यिलोकान्यदाप्रतिचक्षीतप्रतिदेहंपश्येत् तर्हितदानीमेवकश्मलंजीविष्वराभेददर्शननिमित्तदुःस्वजहाज्जहाति देहेदेहेहारिस्त्वस्मिन्निमित्तयेतदत्राप्युदाहर्तव्यम् ३२

नतावतापिपूयतइतपूवीपादेष्टज्ञानमुपाचेनाति यदाति यदात्मानभूताद्रूपगुणाशयराहतपश्यातस्वराज्यमुच्छतात्यन्वयः । कतुवशषाप्यस्तात्याह स्वरूपणमथापतहादास्थतजविस्वरूप
पश्यन्मुक्तोभवति अयंभावः यदात्मानंस्वरूपंजीवसंज्ञभूतद्रियादिरहितंदेहादिध्वात्मभावंत्यक्त्वाहृदिसिथेतेजीवरूपेआत्मभावंहृष्टाहृदिसिथेतेनस्वरूपेणस्वविब्रूणेणमयोपेतंसमीपेस्थितं ममपादाब्जसे
वक्तेनवर्तमानंपश्यतितदास्वरूपानंदानुभवमुपैतीति तदुक्तं त्यक्त्वादेहाद्यात्मात्मभावजीवरूपपेदृदिसिथेते । हृष्टात्मभावंतंचापिहरिपादाब्जतंस्थितं । यदापश्यत्यापरोक्ष्यात्तदामुक्तिंजलज्यसाविति ३३
इदानींतिस्मिन्स्वविक्रमइतिप्रार्थितंतद्दानप्रकारमाह नातेति अस्मिन्पृष्टिकर्मणिनानाविधादृष्टाख्यकर्मणांविपाकेनफलदानोन्मुखेनकालेनबह्विःप्रजाःसिद्धतस्तैतवात्माबुद्धिर्नावसीदति ननइयति
तत्रनिमित्तमाह वर्षीयानिति वर्षीयान्बहुसंवत्सरकालसंपन्नः मदनुग्रहोस्तीतियत्तस्मादितिशेषः वर्षीयान्ज्यायानितिवा ३४ एतदेवस्पष्टयति ऋषिभिः ऋषिस्त्रिकालदर्शस्यादितिवचनात्
ज्ञानिन्वादाद्यमादौभवतंतत्वां प्रथमोत्पन्नत्वेनतवश्रेष्ठत्वात् हेत्वंतरमाह यन्मनइति प्रजाःसंजतस्तैतवात्माबुद्धिर्नावसीदतिअन्यव्यापारग्रस्तस्यान्यत्रमनोनिधानंदुष्करंतथापितत्कृतमतइत
रान्प्रतिपापीयानिपरिजोगुणस्त्वानंबध्नातीत्यर्थः ३५ मनोनिबंधनफलमाह ज्ञातइति यथास्थितवस्तुज्ञानमेवमत्प्रसादजनकंतत्तवास्तीत्याह यन्मामिति त्वंभूतैद्रियगुणात्मभिर्भूतैद्रियत्रिगुणमनोबु
द्धिभिर्नियामकतयायुक्तंमामन्यसेनतुतदात्मकत्वेनेतियत्तस्माद्यथार्थज्ञानित्वादित्यर्थः भूतैद्रियमनोबुद्धिःत्रिगुणादिपुसर्वशः । युक्तनियामकतयापश्यञ्जानातिकेशवामितिवचनात् भूतैद्रियनियाम

यदारहितमात्मानंभूतैद्रियगुणाशयैः ॥ स्वरूपेणमयोपेतंपश्यन्स्वराज्यमुच्छति ३३ नानाकर्मविपाकेनप्रजाबह्विःसिद्धतः ॥ नात्मावसीदत्यस्मिन्स्ते
वर्षीयान्मदनुग्रहः ३४ ऋषिमाद्यंनबध्नातिपापीयांस्त्वारंजोगुणः ॥ यन्मनोमयिनिर्बद्धंप्रजाःसंजततोपिते ३५ ज्ञातोहंभवतात्वद्यदुर्विज्ञेयोपिदेहिना
म् ॥ यन्मांत्वंमन्यसेयुक्तंभूतैद्रियगुणात्मभिः ३६ तुभ्यंमद्विचिकित्सायामात्मा मेदर्शितोबहिः ॥ नालेनसलिलेमूलंपुष्करस्यविचिन्वतः ३७ यच्च
कथंममस्तोत्रंमत्कथाभ्युदयांकितम् ॥ यद्वातपसिनिष्ठाचसएषमदनुग्रहः ३८ प्रीतोहमस्तुभद्रंतेलोकानांविजयेच्छया ॥ यदस्तौषीहुणमयंनिगुणंमा
नुवर्णयन् ३९ यएतेनपुमान्निर्त्यंस्तुत्वास्तोत्रेणमांभजेत् ॥ तस्याहंसंप्रसीदंयंसर्वकामवश्वरः ४०

कतयातदुक्तज्ञानमेवज्ञानमितिभावः ३६ इतःपूर्वस्वरूपानाविष्करणमपितवानुग्रहविशेषार्थमित्याशयेनाह तुभ्यमिति प्रलयसलिलेपुष्करस्यपद्मस्यनालेननालनाडीद्वारापुष्करस्यमूलंकारणंभांवि
चिन्वतस्तवमद्विचिकित्सायांमहिदक्षाजिज्ञासायामात्मासच्चिदानंदलक्षणस्तुभ्यंत्वंदर्थबहिर्दृग्विषयत्वेनदर्शितः ३७ त्वत्कथातपोनिष्ठाबलान्वंप्रत्यक्षोभूर्नेतुस्वतइतिदर्पोमाभूदितिभावेनाह यच्चकथंयति
कथवाक्यप्रबंधइतिधातोः स्तोत्रलक्षणोवाक्यप्रबंधः कथातस्याःसम्यगुदयउत्कर्षस्तेनांकितंयुक्तं । वार्गाद्रियव्यापारस्यमदनुग्रहमंतरेणानुपपत्तेस्तेनशुभविषयाप्रवृत्तिर्भूतव । सएवमदनुग्रहइत्युच्यते
योवाचिनिष्ठन्योभनसिनिष्ठन्नित्यादेः ३८ कथापिस्तोत्रलक्षणानमहेलिकाबालप्रियेतिभावेनोक्तंस्फुटयति प्रीतइति लोकानांसृष्टिविजयेच्छयागुणमयंसार्वश्यादिगुणपूर्णनिगुणंसत्त्वादिगुणरहितं
मामनुवर्णयन्नस्तौषीदिति यत्तेनाहंप्रीतोस्मिन्मेभद्रंकल्याणमस्तुइत्यन्वयः । सार्वश्यादिगुणैर्युक्तंसत्त्वादिगुणवर्जितं । योजानातिहरित्वस्यप्रीतोभवतिकेशवइतीदंप्रमाणंगुणोत्कर्षज्ञानमेवप्रीतिजनकंन
निगुणज्ञानमितिभावोनोदाहृतम् ३९ त्वत्कृतस्तोत्रेणमांभजमानोयस्तस्मैप्रसन्नोभीष्टंददामिकिपुतुभ्यमित्यभिप्रेत्याह यएतेनेति आधिकारिकदेवानांस्वाधिकाराभिकामनं । भवतिप्रीतयेविष्णा
भक्त्यादेरपियत्सदेत्यनेनसृष्टिस्वाधिकारकोभेनब्रह्मणाकृतमिदंस्तोत्रंकथंहरिप्रीतिजनकंस्यदितितीदंचोचंनिर्मूलनीयं अतएवसर्वकामवश्वरइत्यर्थः ४०

मत्प्रीतेरेव सर्वपुरुषार्थोत्तमत्वं नान्यस्येत्याह पूर्तेनत्यादिना तु ऊपुरुषादिहिरण्यदानैः पुंसां मत्प्रीतिः त्रिः श्रेयसं राजं रंजनीयं तत्त्वविन्मतं तत्त्वज्ञानिभिर्मतं रंजनीयमित्यनेन मोक्षेऽपि रंजनीया मत्प्रीतिरेवेति ध्वनयति तदुक्तं मुक्तस्यापि हरेः प्रीतिः सर्वतोऽप्यनुराज इति ४१ मुकावपि मत्प्रीतिरेव रंजनीयेत्युक्तं तत्र मुख्यसाधनं भक्तिरेवेत्याह अहमिति हेधातश्चतुर्मुख अहमात्मना सर्वजीवानामात्मा अंतर्गता मित्वेनानंदादिनिर्माताऽतएव प्रयसा भतिशयेन प्रियाणां स्वात्मादीनामपि सबभ्यार्हितः प्रेष्ठः प्रियतमः सर्वस्मात्प्रिया देहादेस्तव प्रेष्ठत्वं कथमित्यत उक्तं देहादिरिति देहादिर्यस्य स्वात्मनः कृतेऽर्थप्रियः अस्य स्वात्मनो देहादिः प्रियः स्यादिति मयैवापादितत्वादिति यदतः स्वात्मादिभ्यः प्रियतमत्वान्नयिरिति भक्तिभवान्कुर्यादित्यन्वयः सर्वतोऽपि प्रियो ह्यात्मा तस्यापि प्रियतां हारिः । आपादयति यत्तस्मात्स्वात्मनोऽपि प्रियो हारिरिति च ४२ सृष्टावेवाधिकृतत्वात् ब्रह्मणः सृष्टिकामं न दोषहेतुः किंतु हरेः प्रीतिहेतुस्तदाज्ञाकारित्वादिति सूचितं तदिदानीं स्पष्टमाह सर्वेति सर्वदेवमयेन प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यो विधाता नित्यपि रता भवेत्याद्याखिलेव प्रतिपाद्येनात्मनो मत्तो योगः संबन्धो स्यास्तीति आत्मयोगीतेन मत्तो जातेनात्मना देहेनात्मा ब्रह्मा त्वंगमय्यनुशेरेता इमाः प्रजा यथा पूर्वव्यथा पूर्वकल्पे सृष्टास्तथा सृजेत्य

नव्यः त्वदन्यस्यानाधिकतत्वाच्चैवैतत्कुर्वित्यवधारणार्थेचशब्दोरुद्राद्युपसंग्रहार्थोवा ४३ एवंविधमहिम्नोब्रह्मणोप्यदृश्याभून्नारायणइतिमाहात्म्यातिशयप्रकटनायहरेस्तिरोधानंकथयति तस्मादिति प्रधानपुरुषयोःप्रकृतिब्रह्मणोर्ऽश्वरः यद्ब्रह्मणोमनासिसन्निहितमिदंव्यज्यव्यक्तीकृत्य ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ अस्मिन्नध्यायेनवविधसृष्टिकथनेनानिरतिशयमहिमाहरेरुच्यते तत्रशुक्लैत्रेयंप्रतिविदुरःपृच्छतीतिपरीक्षितमाह अंतर्हितइति दैहिकीर्मानसीरितिदेहमनोभ्यांसृष्टाः १ २ हृदिस्थान्विदुरस्येतिशेषः ३ भूयश्चतपआतिष्ठेतिहरिणायदुक्तंतदाज्ञाकरणप्रकारमाह त्रिरिचोपीति आत्मानिपरमेश्वरेआत्मानंमनआविश्यनिधाय ४ यदात्मनाधिष्ठितंतत्पंचतत्कालकृतवीर्येणपलयकालकृतपराक्रमेणतीव्रेणेत्यर्थः वायुनाकंपितमंभश्चकंपितंविशोक्य ५ मूलोन्मूलनन्यायेनअंभसासहवायुंन्यपादित्यन्वयः निपानमुदपानंस्यादापानंपानकोष्ठिकइतिहलायुधः ६ हरिणास्रपुमुपादिष्टोब्रह्मासंहर्तुमुपक्रमते किमिदंहेतुस्त्याशंक्यसर्वोविरोधित्वाचयोःपानंयुक्तिमिभावेनाह तद्विलोकयेति वियद्वचापिआकाशवन्मत्परिमाणोपेतम् ७

*****

एकनपञ्चेन त्रित्वादि संख्याविशिष्टलोकस्वरचनं कथमिति तत्राह पञ्चकाशां मात यदा च तपचदवतुदशभुवनानामाणानामत्तनकमणादृष्टनचादतः कमणा ॥ वषयभूतनहारणाभारतानपयाना ॥ १ ॥
 दिगुणशालीपद्यकोशमाविश्य एकत्वं संख्याविशिष्टमुरुधा बहुत्वं संख्याविशिष्टत्वेन व्यभिक्ती द्विभक्तवान् किमनंतं संख्याविशिष्टमकरोन्नत्याह त्रिथेति भूम्यंतरिक्षस्वर्गात्मना त्रिधाभाव्यकृत्वा तत्रयपुना द्वे
 सप्तधा चतुर्दशभुवनात्मना विभक्तवानिति शेषः ८ न्यूनातिरिक्तसंख्या निषेधयति एतावानिति जीवानां लोकस्यावस्थानस्य संस्थाभेदो व्यवस्थाविभागः समासतः संक्षेपतो मया तव कथित इति शेषः इदं
 मपिनस्वशक्त्या कृतमित्याह धर्मस्येति परमोष्ठिनो ब्रह्मणोऽनिमित्तस्य अनिषेधे पुमान् विष्णोऽनिमित्तस्य सोऽनिमित्तस्तस्य ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कृतस्येत्यर्थः धर्मस्य कृतस्य विपाको
 विशिष्टफलमिति विद्वीति शेषः अइति ब्रह्मेति श्रुतेः निनिमित्तो नार्थः तप आदीनां भगवद्विषयत्वोक्तः ९ श्रुतहरि महिमा विदुरः कथांतरप्रसंगेन भैत्रेयो भगवत्कथां समापयतीति भीत्या भैत्रेयं पृच्छति यदि
 ति बहुरूपस्यानंतरूपस्य हरेः कालाख्यं लक्षणं स्वरूपं यथायावत् । लक्षणं लक्ष्यमात्मा च स्वरूपमिति कथ्यत इत्यभिधाना न्योर्थः किंतु स्वरूपमेव १० कालस्य सर्वप्रवर्तकत्वेन प्रधानत्वात् सूचीकटाह
 न्यायेन तत्स्वरूपं वक्ष्यन् भैत्रेय आदौ जगत्सृष्ट्याद्यर्थगुणत्रयोपादानकर्तृभगवद्रूपत्रयप्रादुर्भावप्रकारं वक्ति गुणेति प्रलये गुणानां द्रष्टृत्वेन स्थितो गुणानां व्यातिकारविशेषं सम्यक्करोतीति गुणव्यतिकरा
 कारः कर्मण्यण्यप्रत्ययः पुरुषः पूर्णषड्गुणः अतएव निर्विशेषः निर्विकारः अधिकांतररहितो वा अतएवाप्रतिष्ठितः अन्यत्रेति शेषः स भगवान् कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वेमाहि म्नीति श्रुतेः तस्य गुणव्यति
 करस्योपादानं स्वीकारो येन स तथातं गुणव्यातिकारोपादानकर्तारमित्यर्थः त्रिरूपत्वेनात्मानं लीलया सृजत आ विरभावयत् ११ स्वार्थाभावेन्यस्य किं प्रयोजनमुद्विश्य रूपं त्वरग्रहं हरेरिति

पद्मकोशं तदा विश्य भगवान् कर्मचोदितः ॥ एकं व्यभिक्तीदुरुधा त्रिधा भाव्यद्विसप्ता ८ एतावान् जीवलोकस्य संस्थाभेदः समासतः ॥ धर्मस्य ह्यनिमित्त
 स्य विपाकः परमोष्ठिनः ९ विदुर उवाच ॥ यदा त्वबहुरूपस्य हरेरद्भुतकर्मणः ॥ कालाख्यं लक्षणं ब्रह्म न्यथा वर्णय नः प्रभो १० भैत्रेय उवाच ॥ गुणव्यति
 कराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः ॥ पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलया सृजत् ११ विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ॥ ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्य
 त्कमूर्तिना १२ यथेदानीं तथा चाग्नेपश्चादप्येतदीदृशम् ॥ सर्गेन विविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतश्च यः १३

तत्राह विश्वमिति सृष्ट्याद्यर्थत्वेन तस्य पुरुषस्य ब्रह्मा विष्णुरीश्वर इति त्रीणि रूपान्यात्मना सृष्टानीत्यनेनोच्यते तथाहि विश्वं ब्रह्मतन्मात्रं वै ब्रह्माणं सृष्ट्वा चतुर्मुखत्वेन तं प्राविश्य सृष्टिवृणा ब्रह्मना म्ना तेन वि
 ष्णुना मितं त्रातं चेति तथोक्तं विष्णुना म्ना हरेर्मया सामर्थ्येन संस्थितं व्यवस्थायितं स्वस्वाधिकार इति शेषः अत्र यदीश्वराख्यं संहर्षं रूपं तत्कालाख्यं तेन रुद्रं सृष्ट्वा पंचमुखत्वेन तं प्राविश्य कालेन संहर्षाव्यक्तमूर्ते
 नाचक्षुराद्यगम्य स्वद्वेषेण हरिणा परिच्छिन्नं संहृतमित्यन्वयः चतुर्मुखं सृष्ट्वा तं प्राविश्य स्वयं चतुर्मुखो ब्रह्मना माह रिः सृष्ट्येव रजो गुणमुपादत्ते अन्यरूपप्रवेशमंतरं रणस्वयं विष्णुना मारक्षार्थं सत्त्वमुपादत्ते पंचमुख
 मीशानं सृष्ट्वा पंचमुखं सत्त्वं प्राविश्येश्वरनामा हरिः संहारार्थं तमो गुणमुपादत्तोति तात्पर्यार्थोऽपि वा इत्यनेन श्रुतिप्रसिद्धिचोक्तं केन ज्ञायते अत्र यदीवाव प्रकृतिः सत्त्वं रजस्तम इति तानारायणः पर्यपश्यत्यनन्यप्रति
 ष्टं तं वा एनमाहुः पुरुष इति पूर्णो ह्येव भवति सत्रेधावभूवैपांगुणानामुपादानाय विष्णुर्वाव सत्त्वं स्परजसो ब्रह्मे शो नाम तमसः स आ विवेश ब्रह्मा ब्रह्माणं चतुर्मुखमीश ईशानं पंचमुखं योवाव ईश ईशानमा विवेश तं काल
 इत्यावक्षते काल इत्यावक्षते इति सौकरायणश्रुतिः १२ तदुपादानं सोऽव्यक्तलक्षणो बोधोपादानं कार्याधिकरणं यस्य स तथातं तदुपादानं आत्मानमेव चेतेनाचेतनस्वरूपेणासृजदत्तमानमसृजदित्युक्त
 त्वादाकाशादेरविद्यमानस्यैवोत्पत्तिर्नैतत्सारं यतो विश्वमाकाशादिब्रह्मतन्मात्रं प्रलयकाले भूव तत्कथं संस्थितं प्रलीनं नष्टमिति यावत् विष्णुमायया व्याप्तस्य ब्रह्मणो मायया व्यक्तलक्षणं वा ईश्वरेण ब्रह्मणा
 परिच्छिन्नं विषधीकृतं कालेन कलनात्मेकनस्वरूपेण साक्षिणाऽव्यक्तमूर्तिना चक्षुराद्यगम्यस्वरूपेण त्रैकालिकत्वेन व्याख्यानमयुक्तं प्रपंचत्रैकालिका बाध्यत्वस्यानुधानां सिद्धत्वादित्याह यथेति

*****

यथेदानीं सृष्टिकाले अर्थक्रियाकारित्वात्सत्यत्वमनुभूयते तथाग्रे सृष्टेः पूर्वप्रलये पश्चादुत्तरत्राप्येतज्जगदीदृशं सत्यमित्यनुमातव्यं यथेदानीं कारणरूपेण सच्चैतन्यं दृश्यमाकशादिकार्यमुपलभ्यते तथा अग्रे प्रलय काले च कारणरूपेण सच्चैतन्यं दृश्यमिति त्रैकालिकासत्त्वेऽप्यदृशं तद्विचित्रं अस्मदुक्तस्य प्रमाणानुकूल्यादनर्थहेतुत्वाच्च तदुक्तं सृष्टिप्रलयश्चैव संसारो मुक्तिरेव च । देवर्षिप्रभृतयो लोकाभूरादयस्तथा । आनाद्यनंतकालीनाः सर्वदेवकप्रकारतः । जगत्प्रवाहः सत्योयै नैवमिथ्याब्रूयः सर्वहं तारएव ते इत्यादि प्रवाहरूपेण सत्यस्य विश्वस्य सर्गस्य न विविधत्वाच्च सत्यत्वं सिद्धं न हींद्रजालवन्मिथ्याभूतस्य नियतं संख्याविषयत्वमेकविधत्वाच्च सत्येति भावेनाह सर्गइति तस्य विश्वस्य विधाविधौ प्रकारः स्यादित्यभिधानं प्रकृतिविकृतत्वाच्चानाविर्च्यमाया कृतमित्याह प्राकृतइति यः सर्गः प्राकृतो वैकृतश्चेत्यन्वयः । अथ क्ताद्याः पृथिव्यंताः सर्गाः प्रकृतयः स्मृताः । तदुपादानकः सर्गः प्राकृतः परिपठ्यते । अहंतुविकृतं ज्ञेयं तज्जो वैकृत उच्यते इति वचनात् । अं हाद्वहिः सर्गः प्राकृतः विकृतां तां तस्थः सर्गो वैकृतइति ज्ञातव्यं च शब्देन मायामयस्य परिणामादर्शनं लिगमिति सूचयति स्वरूपादप्रच्युतादन्यथा स्फुरणं मायेत्यंगीकारात् १३ प्रतिपन्नोपाधौ सत्त्वप्रतिषेधवद्वाधाभावाच्च सत्यइति भावेनाह कालेति अस्य विश्वस्य प्रति संक्रमः प्रलयाख्यो नाशः कालद्रव्यगुणनिमित्तभेदेन त्रिविधो ज्ञेयः शतवर्षादिसंख्याज्ञातः कालतः घटादेर्मुसलादिना द्रव्यतः प्रवृद्धेन सत्त्वेन तामसज्ञानमुलबणेन तमसा सात्त्विकं सुखं क्वचिदुद्विक्तेन रजसा सात्त्विकतामसयोरपि क्वचित्सत्त्वेन राजसतामसयोरपीत्यादिको विलयो गुणतः । रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति त्रिमुदाहृतं त्रामसस्य पदार्थस्य सत्त्वं हिलयकारणम् । सात्त्विकस्य तमश्चैव तयोरपरिजः क्वचित् । गुणतोयं लयः प्रोक्तो द्रव्यतस्तु विरोधिना । कालतः कालसंख्याको लयः सर्वस्य वस्तुनः । इति वचनाच्च विश्वस्य त्रैकालिकासत्त्वलक्षणो बोधो नोपपन्नइति तत्र प्राकृतवैकृतयोर्मध्ये प्राकृतसर्गमाह आद्यइति आत्मनः परमात्मनः सकाशादुपवैषम्यनामको महत्तुमुसदेहस्य तदभिमानमनमहत्तत्त्वस्य च प्राकृतेष्वेवाद्यः सर्ग उच्यते

कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः ॥ आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः १४
द्वितीयस्त्वहमस्तत्र द्रव्यज्ञानक्रियादयः ॥ भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रद्रव्यशक्तिमान् १५

अत्रेदमाकृतम् तमोगुणाद्रजोगुणोद्विगुणः रजोगुणात्सत्त्वगुणोद्विगुणः एवं प्रकृतिजनानां गुणानां परिमाणं स्यात्तत्र त्रिगुणेषु सत्त्वगुणः केवलोरजस्तमोभ्यामविविधः तथा हि मूलं रजसिरजोगुणाच्छ्रुताधिकः सत्त्वगुणः रजः शतांशस्तमो गुणइति रजोराशिः मूलतमोगुणोपित्रिविधो मूलतमसि तमोगुणादृशगुणाधिकः सत्त्वगुणः रजस्तमस एकादशधा विभक्ता देकांशसंभितम् एवं गुणानां निजस्थितिः तत्र प्रलये मूलरज एकादशधा विभक्तं दशांशेन द्रुद्धसत्त्वेन मिश्रितं भवति एकांशेन मूलतमस्य पिमिश्रितं स्यादेतां गुणानां साम्यावस्थामाहुः तत्र यदा मूलसत्त्वेन संगतं दशांशं तद्रजः सर्वतन्मूलतमसा सह संगतं संयुक्तं भवति तदामहत्तत्त्वं समुत्पन्नमाहुः तत्केवलसत्त्वगुणमुच्यते प्रलये मूलसत्त्वेन संगतं मूलरजः मूलतमसि संगतं मूलरजः मूलरजसि स्वाभाविकं रज इति रजां स्येव त्रिभागा एकांशस्तमइति चतुर्भागा एषां संयोगेनोत्पन्नगुणवैषम्यनामकं महत्तत्त्वं ब्रह्मणोरूपमिति तदुक्तं तमसोरजस्तु द्विगुणं रजसः सत्त्वमेव च । परिमाणत एव संयुख्यः प्रकृतिजा गुणाः । तत्र सत्त्वं केवलं स्याद्रजस्य पिश ताधिकम् । सत्त्वं रजः शतांशं तमस्तत्र प्रकीर्तितम् । तमस्य पितथा सत्त्वं तमसस्तु दशोत्तरम् । तदृशं शेन तुरजो मूलजं यद्रजस्तु तत् । विलये दशांशतः सत्त्व एकांशेन तमस्य पि । मिश्रितं भवति ह्येतां साम्यावस्थां विदुर्बुधाः । यदा तु तद्रजः सर्वतमसा सह संगतम् । तदा त्वाहुर्भहत्त्वं तच्चतुर्भागसंभवम् । तत्र त्रिभागोरजस एकांशस्तमसस्तथा । तदाहुर्ब्रह्मणोरूपं गुणवैषम्यनामकम् । तदेव केवलं सत्त्वमिति रजोपेक्षया भेदेत् । श्रीमूलसत्त्वं विज्ञेया भूर्मूलरज उच्यते । मूलं तमस्तथा दुर्गमहालक्ष्मीश्चि मूलिका । गुणम्योगुणमूलाच्च योतीतः सजनार्दन इति १४ द्वितीयसर्गमाह द्वितीयइति द्वितीयो हंकारस्य सर्गः तत्राहंकारसर्गद्रव्याणि विषयादिभूतानि ज्ञानक्रियाज्ञानैर्द्रियाणिकभेद्द्रियाणि आदिशद्वद्गृहीता मनइद्रियाभिमानि देवाश्च जायंत इति शेषः भूतादीनां सर्गक्रमेण तृतीयादित्वेनाह भूतसर्गइति भूतानामाकाशादीनां सर्ग

चतुर्थेन्द्रियःसर्गेयस्तुज्ञानक्रियात्मकः ॥ वैकारिकोदेवसर्गःपंचमोयन्मयंमनः १६ षष्ठस्तुतमसःसर्गेयस्त्वबुद्धिकृतःप्रभो ॥ षड्विमेप्राकृताःसर्गोवै
कृतानपिमेशृणु १७ रजोभाजोभगवतोर्ल्लिखंहारिमेधसः ॥ सप्तमोमुख्यसर्गस्तुषड्विधस्तस्थुषांचयः १८

चनानुशब्दचतुष्टयसूचितर्णविशेषाज्ञातव्यः १६ तमोऽविद्यायाःतुशब्दएवार्थे अःविष्णुस्तास्मिन् बुद्धिरबुद्धिस्तत्पूर्वमेवकृतःसदाविष्णुबुद्धित्वेऽपितमःसंसर्गणस्वबुद्धिभ्रंशभाववित्तिभित्याविशेषतस्तद्बुद्ध्येवेत्युक्तं सर्वदातद्बुद्धिद्योतनायैवेति योभूतानांतामसोऽशस्तस्मादंशादविद्याब्रह्मणोत्पादिताइतिद्योतनायप्रथमस्तुशब्दः तदुक्तं । अभुद्धिपूर्वमितुब्रह्मणोहरिबुद्धितः । तामसानांतुभूतानांसहस्रसन्वभागिनां । शतांशरजसोमेकतमसांसर्ववेदिनां । केवलस्तामसोऽंशःसोविद्यापंचपरिका । जातातिकृष्णतद्देहादित्यरक्षःपिशाचका इति । अबुद्धिपूर्वकस्तस्यप्रादुर्भूतस्तमोमयः । तमोमोहोमहायोहस्तामिस्रोह्यसंज्ञितः । अविद्यापंचपरिकाप्रादुर्भूतामहात्मन इतिश्रीविष्णुपुराणे । पंचपर्यात्वविद्यातुभूतेभ्योहरिणापुरा । उद्धृताब्रह्मणिक्षितासापुनस्तननिःसृता । तत्सृष्टत्वज्ञापनायतस्मात्सातामसामतेतिच मयाइमेषट्प्राकृताःसर्गास्तवकथिताइतिशेषः प्राकृतसर्गकथनानंतरमन्यःप्रसंगोभाभूदितिपरीक्षिद्वाक्यस्यानवकाशवांक्तं वैकृतानिति १७ प्राकृतैवैकृतसर्गकथनश्रवणनार्किकलामित्याशंक्यभगवल्लीलात्वाच्छ्रवणेनमुक्तिरेवफलमितिभावंनाह रजोभाजइति सृष्ट्यर्थरजोगुणप्रवर्तकस्यहरिवत्सूर्याग्निवन्मेधायस्यसतथातस्यजाज्वल्यमानबुद्धेरित्यर्थः भगवतोनारायणस्येयंसृष्टिलोला नस्वार्थपरा योग्यजनमुत्पद्येत्यर्थः विरंचविषयत्वेहरौमेधायस्यतथातस्यअनेनाबुद्धिकृतइतिपदंविवृतं विरंचस्यापिश्रीनारायणानुग्रहेणसृष्टिरयंनश्रमजननीकिंतुलीलाक्षेपेननाप्यबुद्धिकृतत्वाच्छ्रमकरीत्यन्यथाप्रतीतिर्नस्ता सृष्ट्यादावेतेगुणाहरेरेवमुख्याः तदुक्तं एतेगुणाहरेःसन्पृक्ष्वातंत्र्यविषयाःसदेत्यादि । यस्तस्थुषांस्थावराणांमुख्यःसर्गःसप्तमः । सचशुद्धिः स्थास्तुभिर्नियमान्मुख्यास्थितेर्गतिरवाप्यते । प्रायःपरोपकर्तृत्वात्तेमुख्यसोतसस्ततः । इतिमुख्यसोतस्त्वंस्थावराणांयुक्तम् १८

षाड्विधमाह वनस्पतीति फलंति ये विनापुष्पैस्तान्वदन्ति वनस्पतीन् । इत्यतः पनसादयो वनस्पतयः । ओषधयः फलपाकांता ग्रीष्मादयः । लताः पराश्रयधलाः । त्वक्सारवेष्णादयः । वीरुधः कांठरुहाणि गुल्मानि । द्रुमाश्चूतादयः । प्रमाणवचनेन न्यन्मुख्यस्रोतस इत्युक्तं तदेवोत्स्रोतस इति कथ्यते उत्स्रोतस इत्यस्यार्थ ऊर्ध्वस्रोतस इति किं न स्यान्न स्यादसंभवात्तथाहि ऊर्ध्वगंतारो देवामोक्षैकभागित्वात् तदुक्तं नियमादूर्ध्वगंतारो देवामोक्षैकभागिनः । ऊर्ध्वस्रोतस इत्येवं तस्मात्पेरिकीर्तिता इति तर्हि देवानामयमर्थः कथं संपत्स्यते उच्यते उच्चतमत्वमूर्ध्वत्वं तदेवोच्छब्दस्यापीति तदुक्तं ऊर्ध्व इत्येव यस्तु चतुर्गणैर्वाभिधीयते । ऊर्ध्वस्रोतस एतस्माद्वा एव न तत्पर इति स्थावराणामेतच्छब्दवाच्यत्वमुच्चं वर्धमानेषु मुख्यत्वात् तदुक्तं उच्छब्द उच्चमात्रे पितस्मात्स्थानुभण्यते इति । अनेन मुख्यशब्दस्यार्थान्तरं दर्शितं तत्स्वभावमाह तमः प्राया इति तमः प्राया अज्ञानप्रचुराः कल्पवृक्षादिव्यावृत्त्यर्थं प्रायः शब्दः अंतःस्पर्शाः स्पर्शनेत्यंतज्ञानवतः विशेषिणः छेदने सति सपदि शोषवतः १९ तिरश्चांतिर्यकस्रोतसां । नाधोनोर्ध्वतिरश्चांतु पुनस्तत्रैव यज्जनिः । यज्ञोपयोगं च सतामुपकारं विनापि वा । तिर्यकस्रोतस इत्येव प्रोच्यंते ज्ञानिभिस्तत इति । अनेन तिरश्चांतिर्यकस्रोतस्त्वं विवृतमिति ज्ञातव्यं तिरश्चांलक्षणा माह अविद इति अविदः कार्याकार्यविशेषज्ञानचून्याः भूरितमसः शरीरमात्रे हं ममाभिमानवंत्यः यद्वा आहारनिद्राव्यतिरिक्तविषये ज्ञानराहिताः । घ्राणेनैव जानंति इति घ्राणज्ञाः । हृद्येव वेदो ज्ञानं पेषांते तथोक्ताः । इदमुभयेषां तत्स्थुषां तिरश्चां समलक्षणं । तदुक्तं । तिरश्चीनाः स्थावराश्च अंतस्पर्शा इतीरिताः । यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ह्रद्ज्ञानं न शास्त्रत इति । यदप्रत्यक्षात् हृदयं गमंतं देवजानंति न शास्त्रयु

वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारवीरुधोद्रुमाः ॥ उत्स्रोतस तस्तमः प्राया अंतस्पर्शां विशेषः पिणः १९ तिरश्चामष्टमः सर्गः सोष्टाविंशद्विधो मतः ॥ अविदो भूरितमसो ब्राणज्ञा हृद्ये वेदिनः २० गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयोरुरुः ॥ द्विशफाः पशवश्च मे अविरुष्टश्च सत्तम २१ स्वरो भवो भवतरो गौरः शरभश्च मरीतथा ॥ एते चैकशफाः क्षतः शृणु पंचनखान् पशून् २२ श्वाशृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्यकौ ॥ सिंहः कर्पिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः २३ कंकगृध्रवकश्येनाभासवद्धूरवर्हिणः ॥ हंससारस च क्राहका कोल्लूकादयः स्वगाः २४ अर्वाकस्रोतस्तु नवमः क्षतरेकविधो नृणाम् ॥ रजो धिकाः कर्मपरादुःखे च सुखमानिनः २५

क्तिभ्यामित्यर्थः अष्टाविंशद्विधत्वं प्रतिज्ञाया धिकोक्तिर्विशेषतो यज्ञेषूपक्रुन्त्वाभिप्रायेण यो यस्य सहशः सतत्रांतर्गत इति ज्ञापनं चोति न दुष्यति तदुक्तं अष्टाविंशद्वि शेषेण यज्ञेषूपकृतं यतः । तिरश्चांतावदेतस्माद्गृण्यते शास्त्रवेदिभिरिति अष्टाविंशत्प्रधानास्तु तिरश्चांयास्तु जातयः । यो यस्य सहशः सत्तत्रांतर्गतो भवेत् । जलजांतर्गताः सर्पाः कीटाद्यायाश्च जातयः । तेषां जलप्रधानत्वाच्छरीरस्य तु सर्वशः इति च २० गवादिगोधांतेः षड्विंशत्कूर्ममकरादिभिः सप्तविंशत्कंकादिभिरष्टाविंशत्तदुक्तं गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः । अन्युल्लौचस्वरश्चैव तथैवाभ्यन्तरोपरः । गौरश्च शरभश्चैव च मरीचसृगालकौ । वृको व्याघ्रश्च मार्जारो हरिश्च शशशल्यकौ । कर्पिर्गजश्च गोधाया जलजाः पक्षिणस्तथेति २१ २२ तत्र कूर्मो जलत्वेनाष्टाविंशत्स्वंतर्भूतोऽपि पंचनखत्वप्रदर्शनार्थं पृथगुक्तः । तत्तदाकारसंयुक्तान् सृज्यान् स्वरारमेव च । ५ः सदासंस्मरेद्योगी न सभूयो भिजायत इति वचनात् प्रसिद्धानामपि द्विशफादीनां स्मरणविधानार्थमुक्तिः उच्यते सुप्रसिद्धं च स्मरणार्थं च कुत्रचित् । अप्रसिद्धज्ञापनार्थं द्विधा शास्त्रवचः स्मृतमिति च वद्धूरो नृत्तपक्षी च स भूक्षकश्च कथ्यत इत्याभिधानम् २३ २४ नवमः सर्गो अर्वाकस्रोतानामेकेषां नृणां विषयः तु शब्दादेकविधोऽपि द्विविधः । असुराद्यामानुषा इति मानुषाणां स्वभावमाह रजो धिका इति भौतिकरजो शजातत्वाद् रजोनिष्ठाः तदुक्तं यद् रजो भौतिकं तेन मानुषाणां सदाजनिः । तमोगदे न रजसां त्वितरस्थानुचारिणामिति । अनेन भूरितमस इति पदं विवृतं । रजो निष्ठत्वादेव कर्मपराः । नाहिकश्चित्क्षणमपि जातु विष्यत्यकर्मक इति वचनात् किंच रजो निष्ठास्त्वमो निष्ठाद्देवा र्वाकसा तसः स्मृताः । असुराद्यास्तमो निष्ठा मानुषास्तुरजो धिका इति वचनाच्च । मानुषलक्षणमुक्त्वा भस्मुरादिलक्षणमाह दुःखे च

ति चशब्दएवार्थे दुःखएवसुखमानिनः अनेनसर्वार्थेषुविपर्यितज्ञानित्वमासुरलक्षणमुक्तंभवति सवार्थानांवेपरीताश्रुदुःखापार्थताप्रसात्तच्चनात् । सुखसुखभावास्तुदेवान् तुदानवा इतच्चशब्दान्मानुषाउभयात्मकाइतिज्ञातव्यंतर्हिअर्वाकूक्षोतस्त्वंमानुषाणांकाथमितिचेत् शुभप्रपत्नभंतरेणाधोगमनात् तदुक्तं प्रायोधोगमनंयस्मात्प्रयत्नेनविनाभवेत् । अर्वाकूक्षोतसइत्येवमानुषाःपरिकीर्तताइति । तिरश्चास्थावराणांचबुद्धिपूर्वप्रवर्तिनाम् । असुराणांरक्षसांचिशाचानांतयेवच । अर्वाकूक्षोतस्त्वमुदिष्टनिपमादसुरादीनामिदंतिवचनात् तिर्यगादिसाधारणमपिअसुरादीनामर्वाकूक्षोतस्त्वंनियतमिति ज्ञातव्यम् २५ सत्तम सत्सुश्रेष्ठ एतेत्रयस्तस्थुस्तिर्पेक्षानुषविषयाएवेकृताअंतांतरसर्गाउक्ताइतिशेषः एवसायमेवधारणइत्यभिधानादेवशब्दस्यसाम्यार्थमाह देवसर्गइति देवसर्गःप्राकृतोवैकृतश्चेत्यर्थः तेदेवविशदयति वैकारिकश्चेति योवैकारिकोदेवसर्गःप्राकृतत्वेनप्रोक्तःसकौमारश्चेत्पुन्यप्राकृतःप्राकृतोवैकृतश्चेति कौभूमोयामानंनिर्माणंतस्यारःप्राप्तिर्यस्यसतथोक्तः अंटाद्धिजातानांदेवानांपुनरंटातर्भूमौ जन्मकौमारइत्युच्यतइत्यर्थः मानिर्माणइतिधातुः कुमारंतीति कौमारोदेवानामंटाजोद्रवः । वैकारिकाणांजननात्प्राकृतोवैकृतश्चसः । वैकारिकेष्वेवान्येषामपिधोर्गिगिवहेतुतः । उभयात्म्यकत्वेनैवप्रोच्यंतेसगुणा अपीतिवचनात् २६ देवसर्गविभजतिदेवसर्गश्चेति चशब्देनसंख्याविशेषकंवाचिदंतभवंसूचयति तदुक्तं प्रोक्ताअष्टविधादेवाविबुधाःसर्वएवतु । पितृणांशतमेवात्रअसुराख्यशदेवतु । गंधर्वाप्सरसांचैवाद्धि शतंपारिकीर्तितम् । समातिर्यक्षरक्षःसुत्रिशञ्चारणजातिषु । शतंसिद्धास्तथान्यासुसप्ततिःसर्वजातिषु । ऊर्ध्वक्षोतसएवैतेअन्येर्वाकूक्षोतसःस्मृताः । वैकारिकेदुदेवेषुएतेवैमुख्यभोगिनः । अभोगिनस्तदन्येतु देवाएतेततःस्मृताः । सर्वज्ञास्तैःसहाराध्याभक्तास्तेष्वंतरेषुच । नृत्तगानादिकर्तारोवाहनादिकृतस्तथा । सिद्धसिद्धेतिवत्कारश्चाश्चैषांकचित्कचित् । सेवाकराइतिहेतैर्भैरैष्टविधामताः अन्येचयेतुसर्वज्ञावि बुधास्तेप्रकीर्तिताः । तथान्येकर्मभिस्तैस्तैरष्टभेदांतरंगताइति । अंटातर्भूमौजायमानानांदेवानांभूतगतगुणत्रयादुत्पत्तिर्योग्यताभेदेनानेकविधा तदुक्तं भौतिकेनतुसत्त्वेनगूढब्रह्मणआंडजम् । रूपंतत्रापि

वैकृतास्त्रयएवैतेदेवसर्गश्चसत्तम ॥ वैकारिकस्तुयःप्रोक्तःकौमारस्तूभयात्मकः २६ देवसर्गश्चाष्टविधोविबुधाःपितरोऽसुराः ॥ गंधर्वाप्सरसःसिद्धायक्षरक्षां
सिचारणाः २७ भूतप्रेतपिशाचाश्चविद्याध्राःकिन्नरादयः ॥ दशैतेविदुराख्याताःसर्गास्तेवैश्वसृकृताः २८ अतःपरंप्रवक्ष्यामिवंशान्मन्वंतराणिच ॥ एवं
जःपुतःसृष्टाकल्पादिष्व्वात्मभूर्हरिः ॥ सृजत्यमोघसंकल्पआत्मैवात्मानमात्मना २९

तुतमःशतांशेनप्रकीर्तितम् । तज्जोरुद्रस्ततस्त्वेवमिन्द्रादीनांपुनर्जनिः । गूहितभूतरजसातत्सत्त्वंमानुषायदा । देवाएवंगुणास्त्वेतेसर्वव्याप्यव्यवस्थिताः । गुणातीतंचयद्रूपंब्रह्मादीनांसुखात्मकम् । चिद्रूपंतस्यसत्त्वस्यैवोत्कर्षोपत्रविद्यते । तत्रोत्कर्षंतमोयत्रहीनंतनुस्वभावतः । उपगूहनेतुनैवास्तिविशेषोनिर्त्यचिन्मये । प्रकृतेर्गुणरूपायामूलिकायाश्चनकचित् । विशेषःपरमेतत्त्वेवासुदेवेकृतःपुनरिति । देवानांशापादिदोषादूमौजननेपिभूतगुणस्वभावेनदेवत्वमासुरत्वंज्ञापयेत्तदुक्तं यदिदेवादयोदोषाज्जायेरन्मानुषादिषु । तथापिदेवाविज्ञेयअसुराद्यास्तथाधुवमिति प्रकृतमुपसंहरति दशैति देवसर्गस्यप्राकृतवैकृतभेदनोक्तसर्गाणांशतत्त्वंयुज्यते २७ २८ मूलसृष्टिर्हरिणैर्वास्तुमन्वंतरेष्वर्वावरसृष्टिरन्यैरितिशंकाभाभूदित्याशयेनाह एवमिति आत्मभूरजोहारिरात्मनास्वेच्छयाकल्पादिष्व्वात्मैवस्वयमेवस्वंत्रोभूत्वाप्रकृत्युपादानेनदेवादिदेहान्सृष्ट्वातन्निपंतृतात्मानंसृजति । प्रादुर्भवबहुलपत्त्वेनोतिशेषः कीदृशोहरिरिवमुक्तप्रकारेणस्रष्टा अनेनविरिंचादीनांसृष्टत्वंद्वारमात्रमुक्तंभवति कथंस्त्रष्टेत्यतउक्तं रजःपुतइतिरजआदिगुणानांमध्यवर्तित्वाद्वजोऽगुणपुनोत्तनुगुणाधीनत्वादभिमानाच्च देवदेवत्तद्धरिरंद्राद्यन्यतमःकिनस्यादित्यतउक्तमात्मभूरीति । कामोनेत्याह स्रष्टेति तर्हिविरिंचःकिमिति त्यतउक्तंहरिरिति रजोगुणेनद्रवीभूतोरजःपुतइतिप्रसिद्धार्थपरित्यज्याप्रसिद्धार्थकल्पनेकिंप्रमाणमित्यतआचार्यैरंदिमानमुदाहृतं । गुणाहुतोहरिरित्यंगुणानांमध्यगोयतः । अनहंवेदनात्तस्यगुणांसंस्पृशएवचेति । सृष्ट्वादेवादिदेहान्सआत्मानंबहुधाकरोत् । तन्निपंतृतात्मानंप्रकृतिदेहभेदतः । इतिवचनंसंबहुरूपेप्रमाणं एकत्वेऽस्यकर्तृमादिभावःकथमितिदींचोचं । कर्ताचकरणंचैवकर्मचैवस्वयंहरिः । आत्मनोबहुधाभावेप्रकृतेस्तुस्वंतत्रतद्विवाचापरिहर्तव्यं एतदभिप्रायेणामोघसंकल्पइत्युक्तम् २९

तर्हि कथं सृष्टिः प्रथमेत्याशङ्क्यताञ्जियमोनास्तातीति सहस्रान्तमाह गुणेति एतस्मिन् गुणव्यत्यये गुणव्यतिकरे पौर्वापर्यपूर्वापरीभावं नेच्छति विषाश्च न इति शेषः कुतः अधीशितुरखंडैश्वर्यस्य हरमायावत्त्वात् इच्छानियतत्वात् नद्यांश्च मंत्याः पुनः पुनरावर्तमानायाभ्रमेरावर्तस्येव ३० एतत्कल्पसृष्टेभ्योन्यस्मिन्कल्पेन्येसृज्यत इति श्रुतिनिवारयति देवोति इन्द्रादिनाम्नासहस्राक्षशुक्लादिरूपेण च ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृ० वि० टीकायामेकादशः ॥ ११ ॥ हरेरुभयानंत्यज्ञानं मोक्षकलाभ्यन्यमर्थोस्मिन्नध्यायो निरूप्यते । तत्र कालाखण्डं लक्षणं ब्रह्माद्विनिविदुरप्रश्नं परिहरिष्यन् परमाणुकालज्ञानाय द्रव्यपरमाणुपरिमाणमाह चरमइति तु शब्दएवार्थे एकस्यार्थे यो विशेषाणां पार्थिवविशेषः तर्हि निरवयवः केन त्याह अनकति यश्चानेकैरवयवैरासमं तात्सम्यक्युतः अनेकावयवत्वे चरमइति विविशेष्योक्तिः कथमित्यतस्तु शब्देन विशिनष्टि देवलोके स्थितामनुष्याविशेषेण सौक्ष्म्येण दर्शनेन स्यांशां शित्वविशेषं द्रष्टुं न शक्ताः स एव चरमो विशेष इत्याचक्षते प्रेक्षावंतः नृणां काणादीनां यतोयस्माद्वैश्यतिविशेषोक्तिः कथमित्यतस्तु शब्देन विशिनष्टि देवलोके स्थितामनुष्याविशेषेण सौक्ष्म्येण दर्शनेन स्यांशां शित्वविशेषं द्रष्टुं न शक्ताः स एव चरमो विशेष इत्याचक्षते प्रेक्षावंतः नृणां काणादीनां यतोयस्माद्वैश्यभ्रमः यतः परिमाणुनां स्ति सपदार्थः परमाणुरिति श्रुतिः तेषां श्रुतिज्ञानं युक्तमिति दर्शयितुं नृणां मित्युक्तं नाम्ना परमाणुर्विज्ञेय इत्यर्थः मनुष्यादेव लोकोपेति विशेषेणैव दर्शने । अंशां शित्वविशेषं तु यस्य द्रष्टुं न शक्युः । चरमो विशेष इति तु न यो ब्रूयुरंजसा । परमाणुः स विज्ञेयः काणादाद्यानि रंशिनम् । अनंतां शयुतं तत्रेपि ब्रूयुर्भ्रूतिदर्शनात् । ततोपरिमाणुत्वं तदंशानां तु यद्यपि । अनंतत्वाद्धिवेकार्थं मस्योक्तापरीमाणुतेति वचनात् अस्यैव परमाणुत्वं नान्यस्येति ज्ञायते अतएव विज्ञेय इति १ अनुपरिमाणं निरूप्य महत्परिमाणं दर्शयति सत इति सतः परब्रह्मण एव यत्कैवल्यं यः केवलभावः स परममहानित्यन्वयः कालतो देशतो गुणतश्चानंतत्वं सतः परब्रह्मण एव मुख्यमित्यर्थः सन् घट इत्यादौ सच्छब्दवृत्तिदर्शनादित्यतः पदार्थस्येति सदित्यनुवर्तते सत्पदमुख्याभिधेयस्त्वर्थः स्याद्वाच्यमन्यच्च भ्रण्यते अमुख्येष्वर्थशब्दस्तु नीचोपरिहितो भवोदिति वचनात् मुख्यस्योपपत्तावमुख्यस्वीकरायो गतात् अणुतरवस्तुनि स्थितस्य सत्पदमुख्याभिधेयस्य तत्परिणामत्वेन भाव्यं यदेव स भ्रुषिणेत्यादौ दर्शनादित्यतः स्वच्छगुणव्यत्यय एतस्मिन्मायावत्त्वादधीशितुः ॥ न पौर्वापर्यमिच्छंति नद्यां भ्राम्यद्भ्रमेर्यथा ३० देवासुरादयः क्षतः कल्पेस्मिन्ये प्रकीर्तताः ॥ त एव नामरूपाभ्यामासन्मन्वंतरांतरे ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते महाप्रारणे तृतीयस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ भैत्रेय उवाच ॥ चरमस्तु विशेषाणामनेकासंयुतः सदा

परमाणुः सविज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः १ सतएव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् ॥ कैवल्यं परममहानविशेषो निरंतरः २
पावस्थितस्यैति स्वरूपमेवावष्टभ्यस्थितस्य स्वमहिम्नीति श्रुतिः जगदावरकस्य वासुदेवाख्यस्य हरेर्जगत्पाविष्टरूपात् किञ्चिन्महत्त्वात्स्वरूपावस्थितत्वाच्च तद्व्यावृत्तिः कैवल्यमिति जगदावरण
व्यापारो दासीनतया स्थितं तादृशरूपाणामनेकत्वात्कथं निर्णयइत्यतोऽविशेषइति तादृशूपविशेषरहितः सर्वगतस्यापि प्रादेशमात्रतया स्थितत्वेन विशेषवत्त्वात्कथमविशेषइत्यतो निरंतरइति प्रादेशमात्रादि
विशेषरहितः एतदुक्तं भवति परब्रह्मणः यः केवलभावोऽंताः प्राविष्टं तावरकं तस्यैव परमपुरुषादिरूपांतरतदेकदेशमात्रादि विशेषच विनायत्सर्वगतं स्वरूपं तदेव परममहानित्युच्यते । कालकोटिविहीनत्वं
कालानंत्यं वदुर्बुधाः । देशकोटिविहीनत्वं देशानंत्यं तथैव च । गुणानामप्येव त्वं स्त्वानंत्यं विदो विदुः । आनंत्यं त्रिविधं नित्यं हरेर्नान्यस्य केनचित् । तस्य सर्वस्वरूपेष्वप्यानंत्यं तु त्रिलक्षणम् । तथापि देशतस्तस्य
परिच्छेदोपिविद्यते । परिच्छेदस्तथाव्याप्तिरकरूपेष्वप्युच्यते । तस्यांचित्याहुतैश्वर्याद्व्यवहारार्थमेव च । गुणतः कालतश्चैव परिच्छेदो न कुत्रचित् । व्याप्तत्वं देशतोऽप्यस्ति पूर्वैरूपेषु यद्यपि । न च भेदः कचि
त्तेषामणुमात्रोपिविद्यते । तथापि विद्यतेऽणुत्वं तस्मादैश्वर्ययोगतः । तस्माद्दुद्रचवतारार्थमव्याप्तत्वं च भण्यते । यत्तस्य व्याप्तं करूपं परं नारायणाभिधम् । गूढं ब्रह्मेति यत्प्राहुर्द्वितीयं सृष्टयत्ततः । परमं पुरुषो
नाभिमतं तद्देशतो विभोः । तृतीयं वासुदेवाख्यं जगदावरकं मितम् । देशतो जगदाविष्टतुरीयं विष्णुना मकमिति वचनेन मंदमतीनां शंकोपद्रवाः परिहृता इति ज्ञातव्यं किंच सर्वगतस्यापि ब्रह्मरूपस्य कालादिरूप
या प्रकृत्या समन्याप्रापि दाष्टांति कंतर्भावात् तदन्यस्मिन्ननवस्थानात्स्वरूपावस्थितस्येत्युक्तं । देव्यां कालादिरूपिण्यां स्थितं ब्रह्मापि सर्वगम् । उच्यते नान्यगंगं यस्मादात्मवत्साहरेर्विभोः । महदादिगतं यत्तु
दन्यगतमुच्यत इति च २

१ तस्यचरमत्वंनामप्रमाणोक्तरीत्यादेवलोक्तस्थमनुष्याणांविशेषाकारेणप्रत्यक्षत्वप्रयोजकमहत्त्वाभावेरूपवैश्विकमितिदशयितुं^१दृ॥ २ शक्ताअर्णतिशेषः ।

उक्तवर्गदाष्टातिकेकरोति एवमिति सौक्ष्म्येपरमाणुत्वेस्थौल्येपरममहत्त्वेवर्तमानकालोपेवमनुमितः कालागुरुताइत्यादिशास्त्रणसाक्षप्रत्यक्षानुगृहातव्याप्तमाश्रयज्ञानवताजननानुमितः ॥ १ ॥
 न्वयः अनुमेतिद्वयमाहुर्वाज्ञानचेल्लिगजमित्याभियानादर्थद्वयसंस्थिति यावन्तदेवलोकस्थोमानुपस्त्ववधारयेत् । महाप्रज्ञादेवजुकः सकालः परमाणुकः । सर्गाद्यैरनवच्छिन्नस्तदनंतरइत्यपि । तथैवपर
 माण्यादिविशेषात्प्रापिनोभवेत् । पूर्वापररादिभेदेनसकालः परमोमहानितिशास्त्रवचनवाच्यप्रमाणं । यज्ञादिकर्मणापीतदेवताप्रसादेनमसौ चर्योमानवोदेवजूकइति । न केवलमुभयविधः कालोऽनुमितः किंतु तदंत
 र्यामीतदाल्लोहरिरपिअनुमितइत्याभिप्रेत्याह संस्थानभुक्तयेति विभुव्याप्तोभगवान् संस्थानभुक्त्या संस्थानयोः परमाणुत्वेनपरममहत्त्वेनव्यवच्छिन्नयोः स्थित्यातदंतर्यमित्वेनाव्य कोऽदृश्यः परमाणुः परम
 महानित्यनुमितइत्यन्वयः तत्रस्थित्वाकिं करोतीत्यतः व्यक्तभुगिति व्यक्तं तत्कालवृत्तिजगत्सृजतिपातिसंहर्तीतिव्यक्तभुगिति यद्वा स्वसमानधर्मस्ववादव्यक्तं प्रकृतिरूपं स्रष्ट्यादौ प्रवर्तयतीति अत्रवि
 शेषस्तु देशतः कालतश्चैववस्तुतश्चात्रिधाहरेः । यथानंत्यनचान्यस्य प्रकृतेर्देशकालतः । तथाशब्दस्य कालस्य देशानंत्यंचकालतः । कालशब्दशक्तिमिकासेवतथापितुहरेः सदा । नास्याः सामर्थ्यलेशोपिज्ञा
 नानंदगुणेष्वपि । ज्ञेयस्तदवरोवापुः शेषवर्षाद्रहारास्ततः । अवरास्ततर्द्राद्यागुणैः सर्वैर्नसंशयः । किंच कालांतर्योमिणः परमाणवादिनामवाक्यत्वं तत्सादृशिशेषभोक्तृत्वात्तदुक्तं अणवादि
 कालसंस्थानभोक्तृत्वात्परमेश्वरः । अणवादिनामवाक्योसौ कालश्चेत्यभिधीयतइति १ सामान्यतउक्तं विशिनष्टि सकालइति यः कालः कालांतर्योमिहिरिश्चपरमाणुतां चरमस्तुविशेषाणामित्याद्युक्तलक्षण
 वत्तांभुंकेसकालः हरिश्चपरमाणुर्वैइतिपरमाणुनाम्रावाच्यइत्युक्तस्मृतिप्रसिद्धमित्यर्थः सतोऽब्रह्मणोऽविशेषंस्वरूपंस्वरूपावस्थितकैवल्याद्यविशेषंनिरंतरलक्षणं परममहद्गुण्यः कालः कालांतर्योमीचभुंके

एवंकालोप्यनुमितः सौक्ष्म्येस्थौल्येचसत्तम ॥ संस्थानभुक्त्याभगवानव्यक्तोव्यक्तभुग्विभुः ३ सकालः परमाणुर्वैयोभुंकेपरमाणुताम् ॥ सतोऽविशे
 षभुग्यस्तुसकालः परमोमहान् ४ अणुर्द्वौपरमाणू स्यान्नसरेणुस्रयः स्मृतः ॥ जालार्कैरश्म्यवगतः स्वमेवानुपतन्नगाव् ५ त्रसरेणुत्रिकंभुंकेयः कालः सानु
 टिः स्मृता ॥ तन्निभागस्तुवेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तुलवः स्मृतः ६ निमेषस्त्रिलवो ज्ञेयआम्रातास्तेत्रयः क्षणः ॥ क्षणान्पंचविदुः काष्ठांलघुतादशपंचव ७ लघू
 निर्वैसमाम्रातादशपंचवचनाडिका ॥ तेद्वेमुहूर्तंप्रहरः षड्यामः सप्तवानृणाम् ८

सकालः कालांतर्योमिब्रह्मरूपं परममहानितिनाम्रावाच्यं तस्यकालांतर्योमिणोपित्रिधापरिच्छेदाभावात् तदुक्तं सर्वत्रसर्वभोकापिविशेषादेवभोक्तृवत् । स्थितोहरिराचिंत्यात्मानैजैश्वर्यादजोविभुरि
 ति । अनेनसतएवपदार्थस्येत्यादिनायानिविशेषणानिपरममहतोब्रह्मणः कथितानितानि महत्कालांतर्योमिणोपिसंतीत्युक्तंभवति तथाहि यः सच्छब्दस्यमुल्लेखार्थः परमाणवादिकालांतर्योमिस्वरूपव्यावृ
 त्तस्तथामन्वंतरादिकालांतर्योमिस्वरूपव्यावृत्तस्ततोपिस्थूलपरार्थपरादिकालांतर्योमिस्वरूपव्यावृत्ततोयश्चास्वहतत्वेपितदंकेदेशाद्यवतारभेदव्यावृत्तत्वेनपरममहद्गुणभोकासारपरममहानिति यावताकालेन
 परमाणुपरममहतोक्तपत्तिप्रलयौ स्यातांतौकालौपरमाणुपरममहोतावित्ययमर्थः प्रमाणान्यत्वादुपेक्षणीयः ४ इदानींपरमाणुपरममहतोतरालकालावयवानां संख्यायोगेननामान्याह अणुर्द्राविति
 द्वौपरमाणू मिलितौद्राचणुकनामकालः स्यात् उत्तरत्राप्येवमेवज्ञातव्यानि त्रयोद्व्यचणुकामिलितास्त्रसरेणुद्राचणुकः कालः सोयमयोगिप्रत्यक्षसिद्धइत्याह जालेति जालं गवाक्षंतत्रवर्तमानार्करश्मिना
 वगतः स्वमेवानुपतन्नगाव् दृष्टिविषयं प्राप्यगतइत्यर्थः अत्रसर्वत्रतत्कालावयवांतर्योमित्वेनतत्तच्छब्दवाच्यत्वेनतत्तरकालवर्तिद्रव्यप्रवर्तकत्वेनीस्थितं सच्चिदानंदलक्षणमनंतसंज्ञंस्वरूपमनुभवतीतिज्ञातव्यं
 अतएवसर्वत्रसर्वभोकेत्युक्तं ५ तासांतिष्ठणांनुटीनांभागोभजनंयस्यसत्ताचभागः तिस्रस्तुट्योवेधइत्युक्तंभवति ६ निमेषांअंगुलिस्फोटनज्ञेयाः ताः काष्ठाः पंचदशलघु ७ पंचदशलघुनिनाडिका
 तेद्वेनाडिकेमुहूर्तविदुः षण्णाडिकाः प्रहरः सप्तनाडिकायामः सूर्यगतिलक्षितराशिभेदानातिरेकोद्वेतिविकल्पः ८

नाडिकावधिचतुर्दशतत्पात्रलक्षणमाह द्वादशेति द्वादशाधैःषड्विःपलैःकृतमुन्मानमुत्क्रष्टमानंयस्यतद्द्वादशाधैःपलानंचतुर्भिश्चतुरंगुलैः । चतुरंगुलदीर्घैःस्वर्णमाषैःकृतच्छिद्रंकृतद्वारमेवंचितंनाडिपानं
यावत्प्रस्थंजलंपिबेत्तावताकालेनप्रस्थंजलेस्थापितंतज्जलंपीत्वा निमज्जातिसानाडिकेत्यन्वयःइदमुक्तंभवति चतसृभिःकाकिणिकाभिःकृतोर्विंशतिः तैश्चतुर्भिर्यतोमाषश्चतुरंगुलदीर्घेमाषचतुष्टयेकृतेसति
यावान्परिणाहःस्यात्तावतातत्कृतद्वारचतुष्टयेनषट्पलरूपंनाडिपात्रमतिशैत्यकलंकमांघ्यादिदोषवर्जितंनिर्मलसमोष्णंनित्यंसूर्यरश्मिसुतप्तंप्रवाहगतं वसंतकालीनंप्रयागगतंवाजलंपिबतिसकलानाडिकेत्यु
च्यते तदुक्तं काकिणिकाचतुष्कंचर्विशोऽतिथीयते । कृष्णलेत्यपितंज्युस्तैश्चतुर्भिस्तुमाषकः । चतुरंगुलदीर्घेतुक्तेमाषचतुष्टये । यावान्स्यात्परिणाहेनतावद्द्वारंविधीयते । प्रस्थस्यानाडिपात्रस्यष
ट्पलस्यशुभेजले । भाराधिक्येनोदकेनक्षिप्रपूतिर्भाविष्यति । अतिशैत्यकलंकेचमांघ्येनवतुपूर्णं । तस्माद्द्वसंतकालेचप्रयागस्थोदकेनच । नाडिशुद्धिःपरीक्षास्यादन्यथानैवसंभवोदिति । निर्मलेनसमोष्णे
ननित्यंसूर्यशुचारिणा । प्रवाहेगेनकार्यस्यात्कालशुद्धिःसदैवविविचि ९ उभेअहनीअहोरात्रे रात्रिर्नसिध्यतीत्यतउभेति । यत्रोभयोःसशब्दःस्यात्तत्तद्विवचेनेप्युभइत्यभिधानात् १०
उत्तरांगेपिक्षयातदित्युक्तं समनुष्यमासःपितृणामहोरात्रे तौद्वौमासावृतुः षट्कृतवोदक्षिणायनमुत्तरायणमितिसंज्ञिताः ११ दिविस्वर्गेदेवानांद्विअयने अहनीअहोरात्रे रात्रिक्रियाभवाद्वात्रिरप्य
हःशब्देनोच्यतइत्यहनीइत्युक्तं मानुषद्वादशमासावत्सरः १२ सूर्योदिनवग्रहाणामभिन्यादिनक्षत्राणांशुवादिदत्तारकाणांचक्रस्थोमंडलस्थप्राणिनांपुण्यपापकर्मदर्शनादिनिर्दिशमिषणाद्रमनाद्वाविकसना

द्वादशार्धपलोन्मानंचतुर्भिश्चतुरंगुलैः ॥ स्वर्णमाषैःकृतच्छिद्रंयावत्प्रस्थंजलंपिबेत् ९ यामाश्चत्वारश्चत्वारोमर्त्यानामहनीउभे ॥ पक्षःपंचदशाहानिथु
क्लःकृष्णश्चमानद १० तयोःसमुच्चयोमासःपितृणांतदहर्निशम् ॥ द्वौतावृतुःषडयनंदक्षिणंचोत्तरंदिवि ११ अयनेअहनीप्राहुर्वत्सरोद्वादशस्मृतः ॥ सं
वत्सरशतंतृणांपरमायुर्निरूपितम् १२ ग्रहक्षताराचक्रस्थःपरमाण्वादिनाजगत् ॥ संवत्सरावसानेनपर्येत्यनिमिषोविभुः१३ संवत्सरःपरिवत्सरइडावत्सर
एवच ॥ अनुवत्सरोवत्सरश्चविविदुरैवंप्रभाष्यते १४ यःसृज्यशक्तिमुरुधोच्छस्यन्स्वशक्त्यापुंसोऽभ्रमायदिविधावतिभूतभेदः ॥ कालाख्ययागुणम
धीक्रतुभिर्वितन्वंस्तस्मैबलिहरतवत्सरंपंचकाय १५

द्वा विषगतौविकासचा । निमिषोविभुःपरमाण्वादिसंवत्सरावसानेनकालेनपर्येतिजगदितिशेषः सर्वदादर्शनात्तस्यानिमिषविविदुर्बुधाः । सततंगमनाद्वापिकालस्थस्यमहात्मनइति अनेनापिमुख्यतः
कालशब्दवाच्योहरिरितिसिद्धम् १३ तत्तत्संज्ञकालस्थत्वेनतन्वियंवृत्तेनतत्तत्कामवानित्याह संवत्सरइति सौरद्वादशमासाःसंक्रमणावसानास्तेषुद्वादशमासेषुस्थितः संवत्सरः द्वादशराशिषुबृह
स्पतेरावृत्त्यायःकालः तरयद्वादशेभोगयस्तिष्ठति सपरिवत्सराख्यः समाविशन्नक्षत्राणिताद्वादशमासेषुस्थितइडावत्सरनामा तिथीनांद्वाशावर्तोयोद्वादशमासरूपस्तत्रोस्थतोहारिरनुवत्सरः अह्ना
षष्ठ्युत्तरशतत्रयात्मद्वादशमासेषुस्थितोहरिर्वत्सरनामाकालांतर्यामीहरिरेवंरूपोभाष्यतइत्यन्वयः तदुक्तं इडावत्सरनामासौनक्षत्रद्वादशेश्चिथतः । तिथीनांद्वादशावर्तोयोहरिःसोनुवत्सरः । वत्सरोयः
स्थितस्त्वद्वांषष्ठ्युत्तरशतत्रये । गुर्ववर्तद्वादशांशेयःस्थितःपरिवत्सरः । सौरद्वादशमासेषुयत्स्थःसंवत्सरोहरिः । एवंसकालनामापिकालस्थःपरमेश्वरः । इतिस्मृतिसिद्धत्वादद्वादशमा
दिनामकरणप्रयोजनमाह यइति कालांतर्यामीहरिःकृतुभिःस्वप्नज्ञाभिःस्वेच्छानुरूपभिःकालाख्ययास्वशक्त्यागुणमयसंस्त्वादिगुणाविकाररूपामृज्यशक्तिसंख्यपदार्थविषयांप्रकृतिमुरुधोच्छस्य
मूर्त्तभयनपदार्थान्वितन्वविस्तारयन्पुंसोऽभ्रमायाज्ञाननिवृत्तयेभूतानांभेदोपेष्टचकानिष्ठयविवेकज्ञानंयस्मात्सतथोक्तः भूतानांज्येष्टचकानिष्ठयज्ञानैयज्ञादिवृत्तये । बोधयन्सृज्यशक्तिकचकालस्थो
वर्ततेहरिरितिच दिविव्योमिधावति सूर्यस्थोभूत्वावेगेनगच्छति तस्मैवत्सरंपंचकायसंवत्सरादिपंचकांतर्पाभिणेबलिहरतकुरुतेत्यन्वयः अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् १५

विदुरउक्तार्थमनूयवक्तव्यार्थविज्ञापयतिपितृदेवोति येविदोज्ञानिनः कल्पात्लोकत्रयात् बहिर्भूलोकादिपुर्वतमानाः स्युस्तेषांपरेषामुत्तमानागतिस्थितिमाचक्षेवत्यन्वयः १६ मैत्रेयस्यवक्तव्यार्थज्ञानपाटवमस्तीत्याह भगवानिति कालस्यकालांतराभिमोभगवतोऽपिगमनवर्तनवेद मनुकुतःधीराधीपुममाणज्ञानिनोपोगरादेनाष्टांगयोगसिद्धेनचक्षुषाविचित्रमवगानपितेष्वेकशतितत्तत्समादितिशेषः १७ महर्लोकोदिस्थितानामायुर्वक्ष्यन्कृतादिचतुर्युगतत्संख्याकालपरिमाणंवक्ति कृतमिति दिव्येदेवानांविद्यमानैः १८ एतदेवविवेचयति चत्वारिती एवंकृतादिषुदशसहस्राणि एकैकह्रासक्रमेणसंख्यातानिद्विगुणानिश्चानिअवशिष्टोद्भूतसमस्तशतानि कृतादिपूर्वापरसंख्यारूपाणि कालियुगपूर्वापरसंध्येशतं द्वापरपूर्वापरसंध्येद्विशतं त्रेतायुगपूर्वापरसंध्येत्रिशतं कृतयुगपूर्वापरसंध्येचतुःशतमेवंविशच्छतानांयुगेभ्योद्विगुणित्वम् १९ एवंतद्विकृतादियुगत्वंकल्पकालस्येतितत्राह संध्येति शतसंख्ययोःसंख्यासंध्याशायोरंतरस्थोयः कालोयत्रतत्तद्गुणधर्मोविधीयतेतमेवयुगज्ञायुगमानमाहुः कृतादिषुसंख्याकालाःपूर्वापरकोटिसंबद्धरस्याःकालविशेषाःसंध्याशाखाइति २० कृतादिषुधर्मोविधीयतेसकिमवयवोवर्ततइतितदृत्तिप्रकारंवक्ति धर्मइति तपःसत्त्वदयाशौचमितिचतुष्पान्मनुजानुद्दिश्येतिशेषः अन्येषुत्रेतादिपुस्वनामानुसारेणतपोविरोधिनावर्धतावर्धमानेनाधर्मेणव्योतिहसतिक्रमेणेतिरयोज्यम् २१ तत्रयेस्युःक

विदुरउवाच ॥ पितृदेवमनुष्याणामायुःपरमिदंस्मृतम् ॥ परेषांगतिमाचक्षेयेस्युःकल्पाद्विद्विदः १६ भगवान्वेदकालस्यगतिभगवतो ननु ॥ विश्वं विचक्षतेधीरायोगराद्वेनचक्षुषा १७ मैत्रेयउवाच ॥ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेतिचतुर्धुगम् ॥ दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैःसावधानंनिरूपितम् १८ चत्वारित्रीणि द्वैकंकृतादिषुयथाक्रमम् ॥ संख्यातानिसहस्राणिद्विगुणानिशतानिच १९ संध्याशायोरंतरेणयःकालःशतसंख्ययोः ॥ तमेवाहुर्धुगंतज्ज्ञायत्रधर्मोविधीयते २० धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृतेसमनुवर्तते ॥ स एवान्येष्वधर्मेणव्येतिपादेनवर्धता २१ त्रैलोक्याद्युगसाहस्रंबहिराब्रह्मणोदिनम् ॥ तावत्येवनिज्ञातातयन्निमीलतिविश्वसृक् २२ निशावसानआरब्धोलोककल्पोनुवर्तते ॥ यावद्दिनंभगवतोमनूत्रभुंजंश्चतुर्दश २३ स्वंस्वंकालंमनुभुंक्तेसाधिकामेकसप्ततिम् ॥ मन्वंतरेषुमनवस्तदंश्याऋषयःसुराः ॥ भवंतिचैतेगुगपरसुरेशाश्चानुयेचतान् २४ एषैर्देनंदिनःसर्गोब्राह्मस्रैलोक्यवर्तनः ॥ तिर्यङ्मृदपितृदेवानांसंभवोयत्रकर्मभिः २५

ल्पाद्विद्विदइतिप्रश्नपरिहारमारभते त्रैलोक्यादिति त्रैलोक्याहद्विराब्रह्मणोब्रह्मपर्यंतल्लोकपर्यंतमित्यर्थः तावत्पर्यंतवर्तमानंचतुर्युगसहस्रंब्रह्मणएकंदिनमाहुः तावत्येवचतुर्युगसहस्रीतस्यनिशायद्यस्यांनिशायांविश्वसृक्ब्रह्मानिमीलतिनिद्रामुद्रितलोकचनोभवति २२ चतुर्युगसहस्ररूपनिशावसानेपुनर्ब्रह्मणोर्थायारब्धोलोककल्पःलोकानांजनानां तथाभूरादिलोकानांकल्पःसृष्ट्यादिलक्षणस्तावदनुवर्तते यावद्भगवतोब्रह्मणश्चतुर्दशमनूत्रभुंजन्भुंजानंदिनंस्यादितिशेषः दिनस्यभोक्तृत्वंनामोपचारमात्रं तत्रयज्ञादिभूत्यावतीर्णस्यहरेर्मुख्यभोक्तृत्वमित्येतज्ज्ञापनायभुंजान्निर्दिष्टलिंगव्यत्ययः २३ मनूनांभोज्यमन्वंतरकालमाह स्वंस्वमिति साधिकैकसप्ततिर्मनोःकालइत्यन्वयः सार्धाष्टदशशलभवर्षाधिकैकसप्ततिचतुर्युगवसानंमनुकालइत्यर्थः तदुक्तं युगैकसप्ततेरुर्ध्वसार्धाष्टदशशलक्षकं । वत्सराणांमनोभुंक्तिःसहस्रंचतुस्तरं । शतानांप्रलयश्चैवपंचोत्तरमथापिच । आद्येषुषट्सुप्रथमेद्विसाहस्रंप्रकीर्तितं । वत्सराणांमनोरंतएवमिन्द्रादीनांभवोदिति । मन्वंतरेष्वधिकृतमन्वादीनाह मन्वंतरोष्विति तद्वद्भ्याःमनुवंशभवारजानः सुरेशाईन्द्रादयःयेचताननुईन्द्रादीननुचरंतोगंधर्वाद्याः एतेसर्वेसुगपदेककालएवभवन्तीत्यन्वयः २४ ब्राह्मोब्रह्मकृतःदेनादिनोब्रह्मणोदिनेदिनोक्रियमाणः त्रैलोक्यवर्तयतीतित्रैलोक्यवर्तनःयत्रयस्मिन्दैनंदिनसर्गेतिर्यगादीनांसंभवउत्पत्तिः २५

मन्वाद्योजगत्पालनादिकुर्वतीति यत्तद्भगवदनुगृहीतमेवेत्याह मन्वंतरेष्विति सत्वंसत्वगुणं उदितपौरुषो नित्योदितपराक्रमः २६ जगत्पालनमेव भगवन्नियतं न प्रलय इति मंदांशं कां निवारयति त मोषात्रामिति दिनात्यये ब्रह्मादिनापमेरात्रिसमये भगवांस्तमोमात्रास्वनियततमोगुणप्रवर्तकालसंकर्षणरुद्रादिरूपमुपादाय प्रतिसंरुद्धविक्रमः कालेन कालनाम्ना ब्रह्मणानुगतः कल्पप्रलयोदकेशेषेभ्यः अनं तभोगपथैकेतूष्णीं निवृत्तजगद्ग्यापारआस्ते शेत इत्यर्थः ब्रह्मणा कालनाम्ना तु सहशेते हारीर्निशि । इति वचनात्कालेनोत्तिनप्रलयकालोत्रविवक्षितस्तस्य दिनान्त्य इत्यनेन गतार्थत्वात् २७ देवदत्तस्वापविल क्षणाभगवत्स्वापः कुतोऽस्मिन्श्चराचराणामनवशेषविनाशादित्याशयेन तल्लयप्रकारं वक्ति तमेवेति लोके निभुक्तशशिभास्करे सति ब्रह्मणि च शयान इव हरिं प्रविष्टे सति तत्र विद्यायां मनुवृत्तायां सत्यां भूरादयो लोकास्तं ब्रह्माणमनुविलीयन्ते । अनुविलीयन्त इति पाठे शयानं हरिं तमेवलं स्पष्टयति त्रिलोक्यामिति संकर्षणमुखिनिर्गताग्निनाशक्त्या ज्वालन ग्राह्यभावाद्योमहर्लोकनिवासिनः तस्मान्महर्लोकज्जनलोकं यदायांति २९ तावत्तदा विषसिंधवः संकर्षणमुखविषसंभिश्चाः सप्तसिंधवः उत्कटआटोपोयस्य स तथा अव एव चंडः उत्कटाटोपश्चासौ

मन्वंतरेषु भगवान्निविभ्रत्सत्वंस्वमूर्तिभिः ॥ मन्वादिभिरिदं विश्वमवत्युदितपौरुषः २६ तमोमात्रमुपादाय प्रतिसंरुद्धविक्रमः ॥ कालेनानुगतः शेषआ स्तेतूष्णीं दिनात्यये २७ तमेवानुविलीयन्ते लोकामूरादयस्त्रयः ॥ निशाया मनुवृत्तायां निभुक्तशशिभास्करे २८ त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या संकर्षणा मिना ॥ यांत्यूष्मणामहर्लोकज्जनं ऋग्वेदादयोर्दिताः २९ तावन्निभुवनं सद्यः कल्पांति विषसिंधवः ॥ प्लावयंत्युत्कटाटोपचंडवातेरितोर्मयः ३० अंतःसत स्मिन्सलिले आस्तेनंतासनो हरिः ॥ योगनिद्रामीलितक्षः स्तूयमानो जनालयैः ३१ एवं विधैरहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः ॥ अपेक्षितामिवास्यापि परमा युर्वयः शतम् ३२ यदर्धमायुषस्तस्य परार्धमभिधीयते ॥ पूर्वः परार्धोपक्रांतो ह्यपरार्धोऽद्य वर्तते ३३ पूर्वस्यादौ परार्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् ॥ कल्पोऽय त्राभवद्ब्रह्माशब्दब्रह्मेति यं विदुः ३४ तस्यैव चांते कल्पो भूद्यं पाद्ममभिचक्षते ॥ यद्वरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहम् ३५ अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्या पिभारत ॥ वाराह इति विख्यातो यत्रासीत्सूकरो हरिः ३६

चंडश्चोत्कटाटोपचंडस्तादृशेन वातेनेरिता उन्नमिता उर्मयोपेयुते तथाक्ताः । आटोपः कोलाहलः ३० कल्पप्रलयोदके हरेः स्थितिप्रकारं वक्ति अंतरिति अनंतासन इत्यनेन हरेः स्वापः प्रलयार्थमुपचर्यते न तु ता त्विक इत्युपगम्यते ३१ एवं विधाहोरात्रवर्णनेन किं प्रयोजनमत्राह एवमिति अस्य ब्रह्मणोऽप्येवं विधैरहोरात्रैर्वयः शतं परमायुस्तथापि पुनरेपेक्षितमिवेत्यन्वयः कीदृशैः कालनाम्नाः सूर्यातयाभिणोहरैर्गत्योपल क्षितैः ब्रह्मकालस्य सूर्यगत्योपलक्षणं मनुष्यकालस्य तु दर्शनमिति विवेकः अस्योत्तिनपरमात्मन उच्यते । नायुर्मानं भगवतः कस्मिन् रूपेऽपि विच्यते । अनादित्वादमध्यत्वादनंतत्वाच्च सोऽन्य इति वचनेन हरेः क लिपतायुर्निषेधाद्ब्रह्मणो दिनमिति तस्य प्रस्तुतत्वाच्च ३२ ब्रह्मण आयुर्धुनैव तावद्भूतमिति ज्ञापयितुं दायुर्विभजति यदर्धमिति ३३ यत्र यस्मिन् कल्पे ब्रह्मा सर्वस्मात्प्रथममभवत् पात्रादिकल्पेषु प चाद्युत्पत्त्यनंतरं ब्रह्मोत्पत्तेर्य ब्रह्मं ब्रह्माणं वा शब्दब्रह्मेति वेदवेद्यमिति विदुर्ज्ञानिन इति शेषः ३४ प्रथमपरार्धावसाने कल्पमाह तस्यैवेति यद्यस्मिन् कल्पे ३५ द्वितीयपरार्धस्याद्यकल्पमाह अयमिति द्वितीय परार्धस्यायं वाराह इति विख्यातः प्रथमः कल्पः ३६

कालोऽथिद्विपरार्धाख्योनिमेषपचर्यते ॥ अव्याकृतस्यानंतस्य ह्यनादं जगदात्मनः ३७ कालोऽयं परमाण्वादिर्द्विपरार्धात्तद्विरितः ॥ नैवेष्टे स प्रभुर्भुम्रईश्वरोऽथा
ममानिनाम् ३८ विकारैः षोडशभिर्गुणैर्विशेषादिभिरावृतः ॥ आण्डकोशो बहिरयं पंचाशत्कोटिविस्तृतः ३९ दशोत्तराधिकैर्यत्र प्राविष्टः परमाणुवत् ॥ ल
क्ष्यते तैर्गताश्चान्ये कोटिशोऽहं डराशयः ४० यमादुरक्षं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ॥ विष्णोर्धामपरं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ४१ इति श्रीभागवते महापुराणे
तृतीयस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ४४ ॥ मंत्रेय उवाच ॥ इति ते वर्णितः क्षत्तः कालाख्यः परमात्मनः ॥ महिमा वेदगर्भोऽथ यदस्माक्षीन्निबोध मे १

१ तात्पर्यगतस्ववाक्यमिदं तथाचशरीराणि अंतर्गताः प्रविष्टाः विष्णुशरीरबहुत्वेनतद्गतानामंडानांबहुत्वमित्युक्तंभवति ॥

आदिकृद्गुहाअग्रेतमः ससर्जैत्यन्वयः अथमोहादिकमत्रैकवचननयथातारतम्येनसृष्टिरितिज्ञापनायेतिज्ञातव्यं । तमस्तुशर्वैरप्रोक्तमोहश्चैवविपर्ययः । तदाग्रहोमहामोहस्तामिस्रः क्रोधउच्यते । मरणं त्वंयतामिस्रमविद्यापंचपर्विकेत्युक्तएव । तमोज्ञानंविपर्ययोमोहोऽन्येतुतदाग्रहादितिवचनात् । एषामूलकारणमाह अज्ञानेति आज्ञानादृत्तिर्येषांतेतथा २ अविद्याहेयेत्याशयेनाह दृष्टेति ततस्तर्हिस्वप्ति निवृत्ताकिंनेत्याह भगवद्ध्यानोति अनेनसर्वप्रायश्चित्तरूपोपायः भगवद्ध्यानमिति सूचितम् ३ आत्मभूत्वावसिष्टादिव्यावृत्त्यर्थं निष्क्रयानितिपरमहंसान् ४ ऊर्ध्वरेतसइत्यनेनैवस्वाज्ञाविमुखा एतद्विज्ञानव्यभिचारासृष्ट्यंत्तरकरणाशयोक्तिं तानिति स्वोविष्णुस्तस्मादुद्धूतवानितिस्वभूस्तत्सृष्टिकर्म मोक्षधर्माणो निवृत्तिमार्गस्थाः ५ कथमवज्ञातइत्यतः कं प्रत्याख्यातेति निरस्तमनुशासनमाज्ञा करणयैस्तेतथातैः चक्रोर्ध्वतेशेषः क्षणिकोयंकोपश्चतुर्मुखस्यनदीर्घकालीनइतिभावेनाह क्रोधामिति ६ प्रजापतेर्ब्रह्मणः सचासौमन्युः क्रोधः तन्मन्युः सद्योनियमनात्पूर्वक्षणमेवक्रोधसमयेभुक्कुटीनीलिशि

ससर्जाग्रेथतामिस्रमंधतामिस्रमादिकृत् ॥ महामोहंचमोहंचतमश्चाज्ञानवृत्तयः २ दृष्टापापीयसीं सृष्टिनात्मानंबह्वमन्यत ॥ भगवद्ध्यानपूतेनम नसान्यांस्ततोसृजत् ३ सनकंचसनंदंचसनातनमथात्मभूः ॥ सनत्कुमारंचमुनिनिष्क्रयानूर्ध्वरेतसः ४ तान्वभाषेस्वभूः पुत्रान्प्रजाः सृजतपुत्रकाः ॥ तत्रै क्छन्मोक्षधर्माणोवासुदेवपरायणाः ५ सोवज्ञातः सुतैरेवंप्रत्याख्यातानुशासनैः ॥ क्रोधंदुर्ध्विषहंजातंनियंतुमुपचक्रमे ६ धियानिगृह्यमाणोपिभ्रुवोर्म ध्यात्प्रजापतेः ॥ सद्योजायततन्मन्युः कुमारोनीललोहितः ७ सर्वरुरोदेवानांपूर्वजोभगवान्भवः ॥ नामानिकुरुमेधातः स्थानानिचजगद्गुरो इतितस्यवचः पाद्मोभगवान्परिपालयन् ॥ अभ्यधाद्भद्रयावाचामारोदीस्तत्करोमिमे ८ यदरोदीः सुरश्रेष्ठसोद्विगइवबालकः ॥ ततस्त्वामाभिधास्यंति नाम्नारुद्रइतिप्रजाः १० हृदिद्वियाण्यसुव्योमवायुरग्निर्जलंमही ॥ सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैवस्थानान्येकादशैवते ११ मन्युर्मनुर्महानासोमहाजिशवऋतध्वजः ॥ मरुतेताभवः कालोवामदेवोधृतव्रतः १२ धीर्वांतिरशलोमाचनियुत्सर्पिरिळांबिका ॥ इरावतिसुधादीक्षारुद्राण्योरुद्रतेस्त्रियः १३ गृहानैतानिनामा निस्थानानिचसपोषणम् ॥ आभिः सृजप्रजाबद्धीः प्रजानामसियत्पतिः १४ इत्यादिष्टः सगुरुणभगवात्रीललोहितः ॥ सत्वाकृतिः स्वभावेनससर्जात्मस माः प्रजाः १५ रुद्राणांरुद्रसृष्टानांसमंताद्भसतांजगत् ॥ निशाम्यसंख्यशोयूथान्प्रजापतिरशंकत १६ अलंप्रजाभिः सृष्टाभिरीदृशीभिः सुरोत्तम ॥ मया सहदहंतीमिदिशश्चक्षुर्भिरुलबर्जैः १७

रानेत्रोहितस्यादित्यतोनीललोहितइति कारणगुणाः कार्येसमवर्त्यंतीतिन्यायात् अनेनसद्योजातोनीललोहितइतिनामद्वयंनिरुक्तम् ७ लोकेबालस्वभावप्रवर्तनायतस्यतंवक्ति सवाइति इन्द्रादिदेवानांपूर्वजः ८ पाद्मोब्रह्मा मारोदीरितिपदम् ९ प्रधाननमाह यदिति १० हन्यनः ११ नामानीतिनामबहुलस्यमार्थतत्त्वात्कथंरुद्रैत्येकनामकरणमिति तत्राह मन्युरिति मरुतेताः मरुग्निः । मरुग्निः कृष्णवत्सर्माशुचिर्वीक्षिरुषबुधः । धूमध्वजश्चित्रभानुर्दहनोद्वहवाहनइत्यभिधानात् बह्विर्वीर्यइत्यर्थः ऊर्ध्वरेतस्त्वादिव्रतधारणाद्भुतव्रतः । ऊर्ध्वरेतंविद्वपाक्षंशंकरंनीललोहितमितिश्रुतिः १२ रुद्राण्योरुद्रमायांस्तेभ्युदत्ताइतिशेषः १३ सपोषणमिति क्रियाविशेषणं पुष्पात्यनयामार्हस्थधर्ममितिपोषणार्थायां प्रजानांपतिरसियद्यस्मान्प्रजाम्भवेत्यतस्त्वमपिमच्छतीति १४ गुरुणाब्रह्मणः सत्त्वाकृतिः सत्त्वंबलमाकृतिर्मूर्तिः स्वभावेनोन्नत्वादिगुणैरात्मसमाः १५ १६ १७

प्रभृत्यं कर्मनिवार्यपुनः किं व्यवधत्तेति तत्राह तप इति तपो बह्विधं तत्र त्रैकादशमत्राह सर्वेति भगवद्गुणस्मरणलक्षणतप आतिष्ठत्यर्थः तप आलाचन इति धाताः सृष्टावनुपयुक्तनाना कोभातमाभूच्छकातव
क्ति तपसति भवार्स्तपसैव यथा पूर्ववत्तथेदं विश्वं स्रष्टासंभाव्यतीत्यन्वयः १८ निर्वपेनानेना किमिति तत्राह तपसति स्वविषयेन तपसोपलब्धस्पहरेः प्रसादेन लब्धज्ञानो भवान् स्रष्टाभविष्यतीति भा
वः सूर्यादिज्योतिर्वैलक्षण्यात्परं तद्दिनिराकारं किनेत्याह भगवंतमिति ऐश्वर्यादिगुणशालिनं तर्हि किन दृश्यत इत्यत उक्तं अयोक्षजमिति अबाहोद्विषयज्ञानविषयं तर्हि शशशृंगतुल्यमित्यत उक्तं सर्वेति
नन्विदं जीववदत्तत्वं किनेत्याह अंजसेति इदमेव तत्त्वं नान्यदित्यर्थः । अंजसात्वरिते तत्त्वेऽप्यहोदुसखेदयोरिति यादवः । तत्त्वेऽप्यद्वाजसाद्वयमित्यमरश्च १९ सत्त्वाकृतिः स्वभावेनेत्युक्तसत्त्वस्वभावो
स्य स्पष्टः गुर्वाज्ञाकरणादिति भावेनाह एवमिति वनं जलम् २० तपस्तप्त्वारुणसृष्टिशेषं करिष्यतीति मत्वा प्रज्ञातूणां स्थितं किं तत्राह अथेति भगवतो हरेरजोमिश्रसत्त्वशक्त्या युक्तस्य चतुर्मुखस्य धर्मो
भ्यइति शेषः २१ किनामानस्तइति चोद्यानवकाशायाह मरीचिरित्यादिना २२ कस्मात्कस्मादंगादंषां जन्मेति तत्राह उत्संगादिति उत्संगादूरोः सकलतत्त्वनिर्णायके स्मिञ्छास्त्रेऽयथा तारत
म्यसृष्टिकथनं दृष्टजनमोहनाय तस्यापि शास्त्रतात्पर्यार्थित्वात् महतां प्रियत्वाच्च सृष्टश्च बहुविधत्वात् तत्सृज्यान् च बहुरूपत्वादतो निर्णायकग्रंथानुसारेणास्य तात्पर्यं भवगंतव्यं । तदुक्तं । कालतो बलतश्चै

तप आतिष्ठभद्रं ते सर्वभूतसुखावहम् ॥ तपसैव यथा पूर्वस्रष्टाविश्वमिदं भवान् १८ तपसैव परं ज्योतिर्भगवंतं मयोक्षजम् ॥ सर्वभूतगुहावासंजसा विंदते पु
मान् १९ मैत्रेय उवाच ॥ एवमात्मभुवादिष्टः परिक्रम्य गिरां पतिम् ॥ बाढमित्थमुपा मंज्य विवेश तपसेवनम् २० अथाभिध्याय तः स गंदशपुत्राः प्रजज्ञिरे
भगवच्छक्तिर्युक्तस्य लोकां संताने हेतवः २१ मरीचिरज्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः २२ उत्संगात्रारदो जज्ञे दक्षो गुप्ता
त्स्वयं भुवः ॥ प्राणाद्वसिष्ठः संजातो भृगुस्त्वचिकरा क्रतुः २३ पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोः क्रंषिः ॥ अंगिरा मुखतो क्षणोत्रिर्मरीचिर्मनसो भवत्
२४ धर्मस्तनादक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयम् ॥ अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः २५ हृदिकामो भुवोः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् ॥ आस्याद्वा
क्स्मिं धर्मो मे दूहान्निर्ऋतिः पायो रथाश्रयः २६ छायायाः कर्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः ॥ मनसो देह तश्चैदं जज्ञे विश्वसृजो जगत् २७

ज्ञानानंदातिकैरापि सर्वैर्गुणैर्विष्णुरेव श्रेष्ठस्तदवरारमा । अनंतांशेन कालानुसमा तस्याश्चतुर्मुखः । अवरो बहूलंशेन तत्समो वायु रुरुच्यते । नियमाद्वायुरेवैको ब्रह्मत्वं याति नापरः । तस्मात्समानतामुक्तौ वायुर्द्वौ के
चिदूनता । दशवर्षं तु तत्पश्चाज्जननं तत्स्त्रियोरपि । आनंदादिस्तदशांशः कालः संवत्सरात्परः । पावत्पश्चाज्जनिस्तावत्पूर्वदेहक्षयो भवेत् । ब्रह्मावाधो रतुयेदेव्यै तदशांशः सुखादिकः । शेषस्य गरुडस्यापि कालो
दिव्यसहस्रकः । शेषरुद्रौ ब्रह्मायूयथा तद्वत्परस्परम् । तदेव्यस्तदशांशाः स्युस्ततास्वद्रादयो मताः । एवं मुक्तौ च पूर्वचिन्तनान्यथा कचिदिष्यते । अन्यथा कियेत्र च स्यात्तन्मोहार्थं भविष्यति । पूर्वापरविपर्ययो
बहुरूपत्वहेतु इति वचनात् । इन्द्राद्याः सनकाद्याश्च दक्षाद्याः पित्रोः । ऋषयो मनवो देवास्तदंश्याये च केचन । उपाया अवराः सर्वे गुणैः सर्वैर्गुणैः सर्वैर्गुणैः सर्वैर्गुणैः सर्वैर्गुणैः । तत्समो न भविष्यो बानभूतोऽद्यतनोऽपि वा । ऋते हरे ब्रह्मवायु
शेषवर्गो दान् सभार्यकान् । शंकरं चेति वत्तव्यमन्यमोहार्थमुच्यत इत्यन्यत्रापि २३ २४ यत्र यस्य धर्मस्य हेनारायणः स्वयं हरिर्निरनारायणकृष्णनाम्ना जाता इति शेषः यस्मादधर्मो नृत्युर्देहवियोगलक्षणः
२५ उत्पत्त्यनंतरमपि स्वकारणं मुक्त्वानतिष्ठतीति हृदीति अधरदच्छदादधरोऽष्टात् वाहन्नानुषी पायोर्गोलकात् अथाश्रयः दुःखाद्यभिमानी २६ शरीरच्छायायाः कर्दमोऽप्यन्योऽस्तीति देवहूत्याः
पतिरिति संक्षिप्य फलितमाह मनस इति २७

भगवन्महत्तस्वविद्विर्महद्विरसुरजनमोहनकर्तव्यमिति नियममेव समाणस्य ब्रह्मणः कामिजनविडम्बनप्रकारमाह वाचमिति दुहितरंशंगारसरसदोर्ग्रातन्वीसुंदरो अकामामकुत्सितावाचमानुषी नोस्माकं श्रुतं वातोमात्रं न तु तथ्यमित्यर्थः २८ भगवदुपासनया तेन तत्र नित्यसन्निहितमनस्कत्वादुष्टमनसः स्वयं भुवो दुष्टजनमोहनरीतिमाह तमिति २९ कथमब्रुवन्नितितत्राह नेतियोगजं काममनिग्रहस्वां दुहितरंगच्छेत्तस्य एतत्कर्म पूर्वैस्त्वदन्यैर्न कृतं ये अपरे पश्चात्तनास्तेपिनकारिण्यतीत्यन्वयः ३० ननु पामरस्येदं दुष्करमग्निवत्तुष्कर्म धनभस्मीकरणसमर्थस्य नमद्विधस्येति तत्राह तेजयिषामिति एकस्य चेदिदं दुष्करीतिं करं न बहूनामिति मंदांशकानिरासाय ते जीयसां पितिवहुवचनं बहुभिरनुष्ठितमपि सुरापानं यथानिर्घट्यतीति हि शब्देन लोकप्रसिद्धिसूचयति इतोऽप्यनुपपन्नमित्याह यद्वृत्तमिति अनेन जगद्गुरुत्वेनैतत्त्वद्वृत्तकरणेनेतेरेषामनर्थः स्यादिति ध्वनितम् ३१ क्रोधभीत्यासां त्वयंतोनमंतित्याशयेनाह तस्मादिति संलोपेन प्रार्थयमाना इति भावेनाह यदिति स्वेन स्वयंप्रतिभासमानेन रोचिषा ज्ञानेना तमस्थं परमात्मस्थमिदं विध्वंजयामास ब्रह्मास्वसृष्टधर्मपातुमर्हतीत्यन्वयः ३२ त्यागात्यागौ त्वितरप्रार्थनयामहतां स्वभावइति भावेनाह स इत्थमिति अद्यापि सहा स्थितत्वा न्नोयं निजासरस्वती किं त्वन्यैव त्यक्ता सांकेति मंदांशका । यांत त्याजजिबुर्ब्रह्मामानुषीवाक्कुतुसास्मृता । सरस्वती निजाभाय दिवोवाचंतुं वा विदुरिति वाक्येन परिहर्तव्या ३३ दिशइति दिक्स्थानालक्षयंते अन्यथामानुषीति विविशेष्योक्ति

वाचं दुहितरं तन्वीस्वयं भूहर्ता मनः ॥ अकामांचकमेक्षतः सकामइति नः श्रुतम् २८ तमधर्मेकृतमतिविलोक्यापितरसुताः ॥ मरीचिमुख्यामुनयोविहं
भात्प्रत्यषेधयन् २९ नैतत्पूर्वैः कृतं त्वद्यनकारिण्यंति ये परे ॥ यः स्वांदुहितरंगच्छेदनिगृह्यांगजं प्रभुः ३० ते जीयसामपि ह्येतन्नमुश्लोकं यजगद्गुरो ॥ यद्वृत्त
मनुतिष्ठन् वैलोकः क्षमायकल्पते ३१ तस्मै नमो भगवते यद्वदंस्वेन गोचिषा ॥ आत्मस्थं व्यंजयामास सधर्मं पातुमर्हति ३२ स इत्थं गणतः पुत्रान् पुरोदृष्ट्वा
प्रजापतीन् ॥ प्रजापतिपतिस्तन्वीत त्याजव्रीडितस्तदा ३३ तां दिशोजगद्गुर्वोरां नीहारं यद्विदुस्तमः ॥ कदाचिद्वचायतः स्रुवेदा आसं श्वतुमुखात् ३४
कथं लक्ष्याम्यहं लोका न्नसमवेतान्यथापुरा ॥ चातुर्होत्रं कर्म तंत्रमुपवेदनयैः सह ॥ धर्मस्य पादाश्च त्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ३५ ॥ विदुरउवाच ॥ सवैवि
श्वसृजामीशो वेदादीन् मुखतो सृजत् ॥ यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ३६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ऋग्यजुः सामाथर्वाख्यान् वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥
शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमात् ३७

वर्थस्यात् तथाच यद्यस्या उत्पन्नं नीहाराख्यं तमोविदुरित्यर्थः वेदादितदभिमानिनीनां सृष्टिर्वरितेति सुप्रतिबुद्ध इव तत्सृष्टिं कथयति कदाचिदिति चतुर्भ्यो मुखेभ्य इत्यर्थः ३४
चातुर्होत्रकर्मादिकमपि भगवद्व्यान पूर्वकं सृष्टत्वा द्वाह्यामिति भावेनाह कथमिति कर्मणा समवेतानुपपन्नौ लोका न्नकथं लक्ष्यामिदं लक्ष्यामीति ध्यायतो ब्रह्मणो वाचा कर्म तंत्रकर्म शास्त्रं स मुत्पन्नं उपवेदस्मृति लक्ष
णेनैरुपपोद्धातयैः सह अत्र विशेषस्तु अभिमानिनः शब्दतश्च ब्रह्मवेदान्ससर्जह । यज्ञादींश्च रूपे वाचा तथा सर्वाभिमानिनः । इतिहासपुराणेषु श्रुत्वा हीरमुखात्स्वयम् । भारतादीनि विना पश्चाद्धारिणान्यै
श्च निर्मितान् इत्यनेन ज्ञातव्यः आश्रमवृत्तयः आश्रमवृत्तयः ३५ विदुरः स्वयं विभागं जानन्नपि लोकाहितार्थं विविच्य कव्यमिति पृच्छतीत्याह विदुरइति ३६ मैत्रेयोपिलोकाहिताय विस्तर
तो विदुरप्रश्नपरिहरीत्याह ऋग्यजुरिति पूर्वादिभिः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिक्भेदाभिन्नैः शस्त्रं मंत्रं ऋग्वेदगताभिज्यां मंत्रं याजुषं रतुतिस्तोमं मंत्रं प्रौसा मवेदगौ स्तोमः क्रियमाणकर्म पुरतः क्रियमाणस्तु
तिविशेषः अन्यदा क्रियमाणास्तुतिः प्रायश्चित्तमार्थवर्णव्यधात् विभागंकृतवान् वेदानां पूर्वमेवोद्धृतत्वात् ३७

आयुर्वेदं बाहं धनुर्वेदमायुधविद्यां गार्धर्वभरतशास्त्रं रथापत्यं तक्षशास्त्रं ३८ इतिहाससहितपुराणं शब्दतत्त्वपरचरननन्तर्यतः तस्य वीदिकत्वात् वेदस्य व्युत्पत्तिमात्रमेव करणं न वज्रनिवादिनो वाक्य-
 स्यादविषयत्वेनाप्रामाण्यं तस्य स्वाभिमान्युत्पत्त्या चरितार्थत्वात् अभिमानिनः शब्दतत्त्वब्रह्मवेदानुसर्जने हेत्यादेः । सर्वदर्शनः सर्वज्ञः अनेन ब्रह्मोक्तस्यापि मूलत्वं दर्शितं सर्वाणि दर्शनानि यस्मादुत्पन्नानि स-
 तथोक्तइति वा ३९ षोडश्यादयो यज्ञविशेषाः तद्वेदः कल्पतो बोद्धव्यः अथ पुरीष्यामिष्टुतादिकं द्वयं च दक्षिणादिवैक्रम्य उत्पन्नम् ४० तप आदि धर्मपादानामपि वक्रचतुष्टया लज्जनमोतिज्ञातव्यं यथासं-
 ख्यं ब्रह्मचर्याद्याश्रमांश्च पूर्वोक्तैः क्रमैः ससर्ज भैक्ष्यचर्यादि वृत्तिभिः सह ४१ यथासंख्यमित्यनेनाश्रमचतुष्टया वातरभेदोपिविवक्षितस्तत्र ब्रह्मचर्याश्रमावांतरभेदमाह सावित्रा मिति गुरुकुले ब्रह्मचारिणो
 द्वादश वर्षपर्यंतमध्ययनकर्मसावित्रं । प्राजापत्यं ब्रह्मचर्य एकभार्यतु गमनं । प्राजापत्यं ब्रह्मचर्य एकभार्यतु गमनं । ब्राह्मं ब्रह्मचर्यया विद्विहमध्ययनं बृहन्नाम ब्रह्मचर्यया वज्जीवं नैष्ठिकं । गृहगृहस्था
 श्रमेपीत्येवं चातुर्विध्यं । वार्तायाया वरं भैक्ष्यचर्यविशेषः । असंचय एकहित्वं तत्तद्दिनाजितव्रीह्यादेस्तद्दिन एव व्ययः । शालीनं तु वत्सरपर्यंतं स्ववृत्तिहेतोः कुसूलमंजपादिपुत्राहीधान्यादिग्रहणं शिलोच्छ-
 स्तुत्रीहिस्यक्षेत्रे पुगालितव्रीह्यादिना देहयात्रावर्तनं । वार्तायाया वरं ज्ञेयमेकाहित्वमसंचय इति ४२ वनेवानप्रस्थाश्रमे । वैखानसामूलभक्षाः फलभक्षा उद्वराः । वालास्त्रिलयाः सर्वभक्षाः फेनपावत्सफेनपा ।
 इत्यनेन न्याख्यातोऽयं श्लोकः । वत्समुखगलितपयः फेनपावेन जीवंतः । न्यासेपत्याश्रमे पूर्वकुटीचकः कुट्यां स्वगृह एव पुत्रादिदत्ताद्वादिना च कतेतृपति अलंबुद्धिमाप्नोतीति । चक्रवृषाविति धातुः । द्वितीयो

आयुर्वेदं धनुर्वेदं गार्धर्ववेदमात्मनः ॥ स्थापत्यं चासृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ३८ इतिहासपुराणं च पंचमं वेदमीश्वरः ॥ सर्वेभ्य एव वक्रैर्भ्यः समृजे सर्वद-
 र्शनः ३९ षोडशयुक्थ्यौ पूर्ववक्त्रात् पुरीष्यामिष्टुतावथ ॥ आप्तोर्यामातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवम् ४० तपः शौचं दयासत्यं धर्मस्येति पदानि च ॥ आश्रमां
 श्रयथा संख्यमसृजत्सहस्रवृत्तिभिः ४१ सावित्रं प्राजापत्यं च ब्राह्मं चानृहत्तथा ॥ वार्तासंचयशालीनं शिलोच्छइति वैगृहे ४२ वैखानसावालस्त्रिलयोदुब-
 राः फेनपावने ॥ न्यासेकुटीचकः पूर्ववहूदोहंसनिष्क्रयौ ४३ आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादंडनीतिस्तथैव च ॥ एवं व्याहृततयश्चासृज प्रणवेनास्पदंगताः ४४ त-
 स्योष्णिगासील्लोमभ्योगायत्रीचत्वचोविभोः ॥ त्रिष्टुप्मांसावस्नुतोनुष्टुजगत्यस्थः प्रजापतेः ४५ मज्जायाः पंक्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोभवत् ॥ स्पशंस्ति-
 स्याभवन्जीवात्स्वरोदेहउदाहृतः ॥ ऊष्माणंद्रियाण्याहुं रंतस्थाबलमात्मनः ४६

बहूदः सवनत्रयस्नानं विना त्वकाले तीर्थजलदर्शनेन तत्र स्नानं कुर्वन्निदं ॥ तृतीयचतुर्थोहंस एकदंडीयज्ञोपवीती च । हिंसादिक्रियाराहितः परमहंसः ४३ आन्वीक्षिकीवेदानुसारिणीति त्र-
 विद्या त्रयीत्रयोवेदाः वार्तावाणिज्यादि दंडनीतिः राजधर्मः एते यथा ब्रह्मणो वक्रचतुष्टया दासन् । एवं भूरादिव्याहृततयश्च । अजस्य मुखचतुष्टयादपि व्यक्ताः प्रणवेन सह तद्वक्त्रस्यास्पदंगताश्चेत्यन्यत्रः त्र-
 य्यासहपाठावशिष्टोक्तान्वीक्षिकी तस्यावेदबहिष्काराद्विष्णुप्रोक्तं । तदुक्तं । आन्वीक्षिकी तत्र विद्यासाचेवेदानुसारिणी । विष्णुप्रोक्ता शिवाद्युक्तो ज्ञेयावेदबहिष्कृता । दंडनीतीराजधर्मस्त्रयीवेदाः प्रकीर्ति-
 ता इति । आन्वीक्षिक्या त्रय्याच ब्राह्मणानां जीवनं । दंडनीत्या राज्ञां । वार्तायौ वैश्यादीनामित्येतत्तद्योतिषु च पुनस्त्रयीग्रहणं । वार्तावाणिज्यकादिस्योदेताभिर्यत्तु जीवनं । तदन्वीक्षिक्यादिनाम ब्रह्मणानिभि-
 तं पुरेति च । यद्वा प्रणवेन सह स्पदं ब्रह्मगतास्तत्प्रतिपादकत्वेन तदेकविषयत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । प्रणवेनेति तृतीयया प्रणवस्याप्राधान्यं न श्रद्धेयं तस्य पूर्ववक्त्रजत्वात्तदुक्तं । प्रणवः पूर्ववक्त्रे गभूराद्याश्च मुखत्रयात् ।
 प्रदक्षिणमवर्तते वेदाश्चैवाश्रमास्तथोति । तस्मात्प्रणवं मुखीकृत्य ब्रह्मप्राप्ता इत्येवमर्थं नृतीयेति ४४ तस्य ब्रह्मणो रोमादिभ्यः सप्तच्छंदसां सर्गप्रकारमाह तस्येति अत्र क्रमव्यत्ययस्तस्योष्णिगलोमानतीत्यादिशु-
 त्यनुसारात्कारणानुगुण्याच्च ४५ पंचाशद्दर्शनीनामिषिब्रह्मणो भिव्यक्तिप्रकारमाह स्पशंस्ति कादयोमावसानाः स्पशंस्ति तस्य ब्रह्मणे जीवचित्तन्यादभवन्नभिव्यक्ता आसन्वर्णानां नित्यत्वादाभिव्यक्तिरेव स्वरो

कारादिर्देहः देहादुदाहृत उद्धृतः शेषसहाऊष्माणः श्रोत्रादीन्द्रियाणि इंद्रियेभ्य उपपन्ना इत्याहुः परलवा अंतस्था आत्मनो ब्रह्मणो बलं बलादभिव्यक्ताः । अत्र सामानाधिकरण्यवचनं यस्माद्यज्जायते चां ग्रात्तदं गाभिर्धं भवोदिति वचनाद्युक्तं प्रथमापंचम्यर्थे अकुहविसर्जनीयानां कंठ इत्यादि स्थानभेदवत् अंथांतरस्थानभेदसंभवे कथमत्रोक्तं एवं स्थानमिति निर्णय इतीदं चाद्यं स्पशंस्तस्याभवन् जीवात्स्वरादेहात् प्रजज्ञिरे । ऊष्माण इंद्रियेभ्यश्च अंतस्था बलतो विभो रित्यनेन परिरहंतव्यम् ४६ निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवताः । पंचमश्चेत्यमी सप्ततंत्री कंठोत्थिताः स्वरा इति सप्तस्वराः प्रजापतेर्विहारेण शरीरसंचरणविशेषण भवति स्म अभवन्नित्यन्वयः । स्वराणां सप्तविशेषत्वात् तत्सामर्थ्यस्यात्तदस्य कथमिति तत्राह शब्दोति । शब्दब्रह्मात्मको ब्रह्मा सर्वशब्दाभिधोयतः । ऋते नारायणादीनि नाम्नां सविषयो यत इति वचनाच्चारयाणां दिनाम्नां व्यतिरेकेण सर्ववेदादिशब्दराशोर्विषयत्वात्तदुत्पादनसामर्थ्यमस्तीत्यर्थः नित्यवर्णात्मिकवेदानां नित्यत्वे नव्याप्तत्वात्पारिच्छिन्नस्य ब्रह्मणस्तद्विषयस्वंकथमत्राह व्यक्तेति व्यक्तं ब्रह्मांडमुद्दिष्टमव्यक्तं महदादिच । तद्व्यापकत्वाद्ब्रह्मा तु व्यक्ताव्यक्तात्मकः स्मृत इत्यतो व्याप्तिमन्वात्तद्विषयत्वं युक्तं उक्तादन्यत्रापि व्याप्तिशक्तिमन्वात्प्रभोरित्युक्तम् ४७ देहात्तदवयवेभ्यो ब्रह्मणः सृष्टिमुक्ताऽऽधुना

स्वराः सप्तविहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः ॥ शब्दब्रह्मात्मनस्तत्तव्यक्ताव्यक्तात्मनः प्रभोः ४७ ब्रह्मानुभावविततो नानाशक्त्युपबृंहितः ॥ ततो परा मुपादाय ससर्गाय मनोदधे ४८ ऋषीणां भूरिर्वीर्याणामपि सर्गमविस्तृतम् ॥ ज्ञात्वा तद्दृष्ट्वेभूयश्चित्तयामास कौरव ४९ अहो बहु तमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा ॥ न ह्येधं ते प्रजानूनं देवमत्र विधातकम् ५० एवं युक्तिमतस्तस्यैदं च विक्षतस्तदा ॥ यस्य रूपमभूद्धे धायत्कायमभिचक्षते ५१ ताभ्यं रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥ यस्तु तत्र पुमान्सो भून्मनुः स्वायं भुवः स्वराट् ५२ स्त्रीयासीच्छतरूपाख्यामाहिष्यस्य महात्मनः ॥ तदमैथुनधर्मेण प्रजाएधां बभूविर ५३ सचापिशतरूपायां पंचापत्यान्यजीजनत् ॥ प्रियव्रतो तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ५४ आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम ॥ आकूतिरुचये प्रादात्कदर्दमायतु मध्यमाम् ॥ दक्षायादात्प्रसूतिं च यत आपूरितं जगत् ५५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ४४ ॥

प्रकारांतरेण तस्मात्सृष्टिचक्ति ब्रह्मेति । ब्रह्माततः पूर्वस्मादपरां स्त्रीपुरुषीकरणशक्तिमुपादाय सर्गाय मनोदध इत्यन्वयः । परंतत्रस्य ब्रह्मणः स्वाधीनसृष्टिः कथमत उक्तं अनुभावेति अनुभावेन परब्रह्मणा विततः तस्यानुग्रहामृतेन पूर्ण इत्यर्थः । ब्रह्मानुभाववितत इत्येकं वापदं परब्रह्मणः प्रभावेण विततः हेरेरनुकूलनभावेन सत्तया विततोऽधि क्रूतो विशेषसन्निधानवानिति वा अतएव नानाशक्त्युपबृंहितः नानाविधसृष्टिसामर्थ्यपूर्णः ४८ तत्रसिंहावलोकनप्रकारेणापरां सृष्टिं चितयतीत्याह ऋषीणांमिति यत्र पश्चात्तनः श्रेष्ठस्तत्रसिंहावलोकनमिति वचनात् पश्चादुत्पत्त्यमानस्य मनोः श्रेष्ठयादत्रसिंहावलोकनं कृतमित्यर्थः । मरीच्यादिऋषीणां सकाशादपि तत्तस्मादविस्तृतत्वादेव अनेन महतापि पुरुषेण करिष्यमाणं कार्यमालोच्य कर्तव्यं न सहसेति निर्दिशतम् ४९ चितनविधां दर्शयति अहो इति सृष्टौ व्यापृतस्य कुतस्तत्राह नहीति चितयानिश्चितमाह देवमिति देवानुग्रहोस्ति चेत् सृष्टिः पूर्वत इति निरचिनोदित्यर्थः ५० फलितमाह एवमिति युक्तिमतो ध्यानवतः देवानुग्रहमप्येषमाणस्य कस्य ब्रह्मणो रूपं द्विधा भूतं यद्भूतं केन ब्रह्मणा प्राप्तत्वात्कायनामाभिचक्षते निरुक्तज्ञा इति शेषः ५१ तद्रूपद्वयं किमभूदिति तत्राह ताभ्यामिति तयोर्नामविशेषमाह यस्त्विति स्वराट् चक्रवर्ती ५२ अस्य मनोऽर्थयोगो विभूतिकर इत्याह तदेति तदा तन्मिथुनसृष्टिकालभारभ्य ५३ अनेन मनुना कान्यपत्या न्युत्पादितानीति तत्राह सचेति तन्नामान्धाह प्रियव्रतेत्यादिना यतः कन्यात्रयात् ५४ ५५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥

रेवेतिभावेनाह त्वमेकइति अथजन्मकृत्त्वादृतिदत्त्वात्पितृत्वाच्च पोषैःशुश्रूषाकर्तव्यासोकेनयेनकर्मणास्यादित्यर्थः अपिशब्देनकार्याकरणेपातकंसूचयति ७ तदिति तत्कर्म इतोपिभगवच्छुश्रूषाकर्तव्येत्याह कर्मस्विति आत्मशक्तिपुस्वकेपुनित्यनैमित्तिकेपुक्कर्मस्वित्यापूजा तत्कर्मविशिनाष्टि यत्कृत्वोति इहलोकैकसर्वत्रयशोमुत्रपरलोकेगतिःसुखप्राप्तिर्लक्षणास्यात्तादृशमितिशेषः ८ सच्चिद्विषयेसहस्रनाएवमनुग्रहःकर्तव्यइतिभावंध्वनयन्ब्रह्मावक्ति प्रीतइति तद्यस्माच्छाधिशिक्षस्व आत्मनापरप्रेरणामंतरेण ९ इयमेकागुरोःक्रियमाणापूजेत्याह एतावतीति अपचितिःपूजा एतावतीतिकेयमित्यत्राह शक्तयेति अथगुरुनियोगानंतरेभवशक्त्याशासनमाज्ञाशृणोतेतियत्सेयमित्यर्थः १० आज्ञामाह सत्त्वमिति अस्यांशतद्रूपायां ११ केनवेत्यस्यप्रश्नपरिहराति परमिति अनेनाज्ञाग्रहणमेकमितरत्मजापालनमितिद्वयंशुश्रूषणमुक्तंभवति पुरुषस्यपुरुषार्थायश्रानारायणप्रसादएवततःप्रजापालनेनकिंतत्राह भगवानिति १२ बाधकमाह येषामिति यन्नोलिंगज्ञापकोयस्यसतथा श्रमःइदंनःश्रयःसाधनमित्यनुष्ठानाद्यायासः आत्मापरमात्मा १३ ब्रह्मणाप्रजापालनायोपदिष्टोमनुस्तदाज्ञामादायब्रह्माणंप्रार्थयते आदेशेहमिति कामाचारिसूदन अनुजानीहिअनुज्ञापयादिशेत्यर्थः १४

भूम्याख्येस्थानेस्थिति विधायप्रजापालनकर्तव्यमित्याज्ञातावदाशंक्यपरिहरति यदोक्तइति सर्वसत्त्वानां पिपीलिकादिसर्वप्राणिनायदोक्तआवासस्थानं सामहीमहांभसि मलयजलेमाम्नाभूत् हेदेवअस्यादे
 व्याभूमेरुद्धरेणयत्नः क्रियतामित्यन्वयः १५ पूर्वमेवभूमेरभावंजानन्नापिब्रह्माप्रार्थनापूर्वकं कृतमेवोपकृतं स्यादिति मन्वानोभूमेरुद्धारमालो वयतीत्याह परमेष्ठीति यथोक्तेतुमशक्यतायासनामाम्नाम् १६
 मज्जनेनिमित्तमाह पीतमिति यावतापीतेनजलस्योद्रेकः शाम्यति तावत्सर्वमित्युच्यतेननुनिःशेषत्वेन अन्यथायार्थैः प्लाव्यमानेत्यसंगतं स्यात् निवेशाननिवेशनीकृता १७ १८ वार्भेजलैः
 प्लाव्यमानाचंचलीक्रियमाणालयंगतामग्रा प्रजानांभारेणेतिशेषः सृजतः सतः अत्रास्यामवस्थायाम् १९ इदमेवानुष्ठेयमित्याह यस्येति सत्यसंकल्पस्य हेरेभक्तत्वात् ब्रह्मापिसत्यसंकल्पइतीमम
 र्थध्वनयन्हरेः प्रादुर्भावप्रकारमाह इतीति नासाविवरात्नासाविलात्सहसासद्योनिरूपितत्वेन वराहतोको वराहशिशुः २० तस्य ब्रह्मणः स्वस्थआकाशोस्थितः २१ कुमारैः सनकादिभिः २२
 सौकरं सूकरस्य विद्यमानं तर्कयामासमीमांसितवान् मीमांसाप्रकारं वक्ति किमेतादिति अहो इत्यनेन निकटार्तेनोपनीतुमुत्कीकरोति वतस्वेदयन् २३ किंबहुनेदं महाश्वर्य अंगुष्ठाशिरोमात्रः अंगुष्ठा
 यदोक्तः सर्वसत्त्वानां महीमग्रामहांभसि ॥ अस्याउद्धरेणेत्यनोदेवदेव्याविधीयताम् १५ मैत्रेयउवाच ॥ परमेष्ठीत्वपांमध्येतथासन्नामवेक्ष्यगाम् ॥ कथ
 मेनांसमुन्नेष्यइतिदध्यौधियाचिरम् १६ पीतंमयाजलंपूर्वपृथिवीचिनिवेशिता ॥ तथापि किमिदं साद्यद्वाव्यते पुनरंबुभिः १७ प्रजादेवासुरपितृमनुष्यप
 शुपक्षिणः ॥ सरीसृपान्नगान्नागान्भूतान्युच्चावचानि च १८ सृजतोमेक्षितिवीर्षैः प्लाव्यमाना लयंगता ॥ अथात्र किमनुष्ठेयमस्माभिः सर्गयोजितैः १९
 यस्याहंहृदयादासंसर्गशोविदधातुमे ॥ इत्यभिधायतोनासाविवरात्सहसानघ २० दराहतोकोनिरगादंगुष्ठपरिमाणतः ॥ तस्याभिपश्यतः स्वस्थः क्षणेन
 किलभारत २१ गजमात्रः प्रववृधेतदद्भुतमभून्महत् ॥ मरीचिमुख्यैर्विप्रैश्चकुमारैर्मनुनासह २२ दृष्ट्वा तत्सौकरंरूपं तर्कयामासचित्रधा ॥ किमेतत्सौकर
 व्याजंसत्वं दिव्यमवस्थितम् ॥ अहोवताश्वर्यमिदं नासाया मेविनिःसृतम् २३ दृष्ट्वागुष्ठाशिरोमात्रः क्षणाद्रंडांशिलोपमः ॥ अपिस्वद्भगवानेषयज्ञो मेखेदयन्म
 नः २४ इतिमीमांसतस्तस्यब्रह्मणः सहस्रानुभिः ॥ भगवानयज्ञपुरुषोजगर्गोद्रसन्निभः २५ ब्रह्माणं हर्षयामासहरिस्तांश्चद्विजोत्तमान् ॥ स्वगर्जितेन
 ककुभः प्रतिस्वनयताविभुः २६ निशम्यतद्वर्धरितंस्वखेदक्षायिष्णुमायामयसूकरस्य ॥ जनस्तपः सत्यनिवासिनस्तेत्रिभिः पवित्रैर्मुनयोऽगृणन्स्म ॥ २७
 तेषां सतां वेदवितानमूर्तिर्ब्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादम् ॥ ननर्दभूयोविबुधोदयाय गजेंद्रली लोजलमाविवेश २८
 अपरिमाणः गलिताः स्थूलपाषाणागंडशैला इति स्मृताः ॥ एषवराहोभेमनःखेदयन् यज्ञोभगवानपिस्विद् २४ ब्रह्मणः सहस्रोत्पन्नाज्ञाननिरासप्रकारमाह इतीति मीमांसतोमीमांसमानस्य सतः मरी
 च्यादिसूनुभिः २५ गर्जितफलमाह ब्रह्माणमिति प्रतिस्वनयताप्रतिध्वनिमतीः कुर्वता गर्जितेन २६ अयं हारिरिति ज्ञात्वा एतैः किमकारीतितत्राह निशम्येति मायामयसूकरस्येच्छामयवराह
 स्य स्वखेदक्षायिष्णुस्वखेदविनाशकरं घर्धरितं सूकराणां नादविशेषं श्रुत्वा जनादिलोकनिवासिनो मुनयस्त्रिभिः पवित्रैर्निर्देवैर्देवैस्तं यज्ञपुरुषमगृणन्नित्यन्वयः स्मेत्यनेन गुणानुपूर्वकस्तुतिं सूचयति जनस्त
 पइति छंदाभंगभयाद्वेदानुकारित्वाद्वाविसर्गीतं २७ स्तुतिस्तत्प्रसादजननीसमभूदिति भावेनाह तेषामिति वेदानां वितानेन विस्तारेण प्रतिपादितामूर्तियस्य सतथा यद्वा वेदएव वितानमुल्लोचमुप
 रिपतदवकरनिवारणवन्धयस्याः सवेदवितानातादृशीमूर्तिर्यस्य सतथा यद्वा वितानमूर्तिरिति पाठे यज्ञविस्तारेषु गृहीतमूर्तिरित्यर्थः आत्मनो ज्ञानानंदोऽदिगुणानामनुवादो योऽस्मिन् सतथा ब्रह्मस्तुतिर्ब्रह्मणवेदमव
 धार्य न नर्दननाद भूय इत्युभयत्र संबध्यते मलयजलम् २८

तत्तद्योनिजानांतत्तक्रियायांतत्तद्वावोऽनिवार्यइतिजलप्रवेशेतद्वावैवकिं उत्तिष्ठति सभगवान्महीध्रः नारायणाख्यःपवतः कमलयजलमावशादत्यन्वन्तावाशनाष्ट उरसमवाल्लुङ्घयुः ।
 अन्यत्रोन्नतकपोलः वालंतुकपिलवज्रंहीबिरदीधरोमकमित्यभिधानात् हीवेवा स्वभाकाशेचरतीतिसवरः उभयत्रसमानं कठोराःपरिहटाःसट्बलकेसरान्धुन्वन्कंपयन् अन्यत्रसटालताविशेषाः
 खराःपरुषारोमशारोमवतीत्वग्गयस्यसतथोक्तः अन्यत्ररोमशःपितुमंदःखरापितुमंदस्यतगयस्मिन्सतथा खुरैराहतमभ्रंयेनासौखुराहताभ्रःसंताडितमेघः अन्यत्रखुरैःशृंगैःसितशृंगोधवलदंष्ट्रः अन्य
 त्रस्पष्टं ईक्षायानेत्रस्यज्योतिस्ताराकतीनिकातयाविभासोविभासनंदीप्तिर्यस्यसतथोक्तः यद्वादर्शनालयाभिञ्जालयाशो भ्रमानः २९ घ्रागेर्नैद्रियेणविजिघ्रनंगंधोपादानंकुर्वन्कोडापदेशोदेवकार्यानि
 भित्तेनवराहः नतुसाक्षाद्गराहः किंतुस्वयंस्वतोध्वरांगोयज्ञमूर्तिःश्रीनारायणःपूर्वत्रपर्वतोपमत्वेनदंष्ट्रीकिरत्रतु अशांतत्वद्योतनायेतिनपुनरुक्तिःअध्वरस्ययज्ञस्यभंगानिकुशादीनिसाधनानिपस्मिन्सोध्व
 रांगइतिवा । अपदेशोलक्षणेस्याभिहितव्याजयोरपीतिपादवः ३० जलप्रवेशसमयेसमुद्रेणस्तुतिरेवाकारितत्वाकोशइत्याशायेनाह सवस्त्रेति सउद्वान्समुद्रो ह्येयज्ञेश्वरमापादीतिभवेनचुक्रोशाजुहावोब
 नादेत्यर्थः रक्षाप्रार्थनायांकःक्लेशःप्राप्तइत्यतउक्तं वज्रकूटदयेघनवद्वरिष्मणोपेतस्यांगस्यनिपातवेगेनविशीर्णोतिनिष्पिष्टःकुक्षिर्पस्यसतथा अतएवोदरवेदनयास्तनयन् शब्दंकुर्वन् आतईवउत्सृष्टा
 ऊर्ध्वगताअतएवदीर्घाजर्मयएवकरास्तैःउदरादिवेदनार्तःपुरुषोयथाशिरासिकरंनिधायआक्रोशति तथेतिलौकिकार्थः अध्यात्मस्तुतिरेवकृतेत्यर्थः ३१ स्वरतरराणिकिरणपरितमलोककराहवज्रह

उत्क्षिप्तवालःखचरःकठोरसटाविधुन्वन्स्वररोमशत्वक् ॥ खुराहताभ्रःसितशृंगईक्षायोतिर्विभासोभगवान्महीध्रः २९ घ्राणेनपृष्ठ्याःपदवोविजिघ्रनक्रो
 डापदेशःस्वयमध्वरांगः ॥ करालदंष्ट्रोप्यकरालदृग्भ्यामुद्धक्षियविप्रान्गृणतोविशक्तम् ३० सवज्रकूटांगनिपातवेगविशीर्णकुक्षिस्तनयन्नुदन्वान् ॥
 उत्सृष्टदीर्घोर्मिकरैरिवार्तश्चक्रोशयज्ञेश्वरपाहिमेति ३१ खुरैःश्रुर्प्रेदंरयंस्तदापउत्पावरारंत्रिवरूरमायाम् ॥ ददर्शगांतत्रसुबुधसुरग्रेयांजिविधानीस्वयमभ्य
 धत्त ३२ स्वदंष्ट्रयोद्धृत्यमहोविलग्नांसउत्थितःसंरुहहेरसायाः ॥ तत्रापिदैत्यंगदयापतंतंसुनाभसंदीपिततीव्रमन्युः ३३ जवानरुंधानमसह्यविक्रमःसलीलये
 भंमृगराडिवांभसि ॥ तद्रक्तंपकांकिततुंडगंडोयथागजेंद्रोजगतीविभिदन् ३४

रेजलप्रवेशःकिंतुयद्दर्शनार्थंप्रावोशितदर्शनमनेनकृतमित्याह खुरैरिति उत्पास्वारमितिक्रियाविशेषणं पारेतीरांतरेस्थितंजलंशायथोद्गतंभवतितथाश्रुर्प्रेःक्षुरसाधर्म्यंपूरयंतीतिक्षुर्वैचित्र्यैरित्यर्थः यदा
 स्वर्धचंद्रैः अर्धचंद्रैःश्रुप्रःस्यादितियादवः । खुरैस्तस्यसमुद्रस्यापोदरयन् भिदन्त्रिभिर्वैदिव्यतइतित्रिवरुः त्रिपुण्येषुभवतारंवृणोतीतिवा गुरुशब्दवत्प्रक्रिया द्रुलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइतिदीर्घः अग्रेसरंवि
 लाप्यसुबुधसुनिद्रांकर्तुकामःसहरिर्यांजीविधानोसर्वप्राण्याधारभूताभ्यधत्तजलस्योपरिनिहितवान् तांगांतत्रसायांपातालेददर्शोत्यन्वयः वरुःसुगलरेखास्याद्गराहस्यचविस्तृतेत्याभिधानाद्दालित्रयांकित
 गलोवा पारंवृणोतीतिपारवारः कर्मण्यणित्यणप्रत्ययः पश्चादिप्राणिजातंतद्यथोद्गतंस्यात्तथेतिवा ३२ भगवतामहोदृष्टाकिमकारीतितत्राह स्वदंष्ट्रयेति विलग्नारसातलेवंदीगृहवत्स्थितामही
 स्वदंष्ट्रयोद्धृत्यसायाउत्थितःसआदिद्वाराहः संरुहहेउपर्यारोह रसालयैरसुरैःस्वभूतभूम्युन्नयनसमयेनिद्रितोक्तत्राह तत्रापीति सहरिस्तत्रभूम्युद्गरणसमयेपिस्वरुंधानंगदयापतंतंदैत्यमादिहिरण्या
 क्षंदंष्ट्रयाजघानेत्यन्वयः कीदृशः सुनाभवच्चक्रवत्संदीपिततीव्रमन्युःप्रज्वलितान्युग्रकोपोऽएवासह्यविक्रमःमृगरादौसहभंगजंयथातथा अभसीत्यनेनरसातलात्किंचिद्धर्वागत्येतिसूचयति तस्यदी
 पिविशेषमाह तद्रक्तंति यथाजगतीतटभूमिभिर्भिदन्तिर्यगंदंतप्रहारेण मोल्लिखन्तत्तंकांकिततुंडगंडोभगति तथादंष्ट्रयाहिरण्याक्षंहत्वा तस्यरक्तंपकेनांकिततुंडगंडउच्चकाशइतिशेषःअनेननविशेषेण
 हिरण्याक्षोद्धृत्यैवोदंष्ट्रयाहतइतरस्त्वन्येनायुवेनेति ज्ञायते ब्रह्मजस्तुतिरिण्याक्षःप्रथमंदंष्ट्रयाहतः । सएवपार्षदाविष्टोद्वितीयःकर्णताडनात् । पूर्वलोपोदकेमग्रांद्वाितीयंतेनमज्जिताम् । भुवमुद्गरतेवासौ

हरिणाक्रोडमूर्तिनेत्यवगंतव्यः अत्रैवोत्तरग्रंथेविदुरग्रश्रंपरिजिहीर्षुणाहरिणाक्षएकएवव्यत्यस्योच्यते तदुष्टमोहनार्थमविविचयकथनं देवानां प्रियार्थवेति तदुक्तं व्यत्यासेनापिचोच्यतेअविवेकेन कुत्रचित् । दुष्टानां मोहना र्थायतत्रयत्रकथाः क्वचिदिति अविवेको नामनवकुहरे रज्ञानं । सर्वज्ञस्य कुतो ज्ञानं व्यासस्योदारकर्मण इति वचनात् ३४ अयं हरिरेव न लोकवराह इति ज्ञापनाय विरिचप्रमुखानां देवानां मुपपत्तिविधिवक्ति तमालेति उत्क्षिपंतमुद्धरंतं अनुवाकैरियत्संख्याविशिष्टैर्वदेवाक्यैः ३५ उपस्थायां कृत्तंतत्राह जितं जितमिति त्रयीतनुं त्रिवेदप्रतिपाद्यां प्रति परिधुन्वते रोमजलस्यागायकं पमाना य निलिलयुर्नलीनाः तेषुभ्यम् ३६ अनेन विष्णुरयं न लोकवराह इत्यस्या किमायातामिति तत्राह रूपमिति दुष्कृतात्मनामिति विशेषणेन सुकृतात्मनां सुदर्शनमिति ध्वनितं मानं सूचितं अध्वरात्मकं यज्ञसाधनमसूतिकारणं अनेनापिन केवलभूयुद्धरणा य किंतु सकलयज्ञसाधनमसूतये इदं रूपमिति सूचितं यद्वा यज्ञाख्यपरमात्मरूपं यज्ञो विष्णुर्देवतेति श्रुतेः अनेन ब्रह्मत्वं स्पष्टमुक्तं भवति अयमात्मा ब्रह्मेति च अस्य यज्ञात्मकत्वं स्पष्टयति छंदांसीत्यादिना सप्तछंदांसीत्यादयो यस्य तव त्वगादिषु वर्तते ते तु भ्यं न म इत्यन्वयः बर्हिर्दर्भः दृशिचक्षुषि चतुर्भिर्होतृभिः क्रियमाणं कर्म चातुर्होत्रं ३७ इडा यज्ञपात्रं चमसश्च तुष्कोणसंनिवेशो यज्ञपात्रं आशि त्रयं यज्ञपात्रं पुरोडाशादिर्वा द्वादश सोमग्रहाः रसने जिह्वायां क्रियायां च चर्वणं दंतैश्चर्वणं ३८ आत्मजन्मतवजननं

तमालनीलं सितदंतकोट्याक्षमा मुत्क्षिपंतं गजलीलायां ॥ प्रज्ञाय बद्धां जलयोनुवाकैर्विरिचमुख्या उपतस्थुरीशम् ३५ देवा ऊचुः ॥ जितं जितं तेऽजितयज्ञभा वनत्रयीतनुं स्वापरिधुन्वते नमः ॥ यल्लोमगतेषु निलिलयुग्मयस्तस्मै नमः कारणसूकराय ते ३६ रूपं तवैतन्ननुदुष्कृतात्मनां दुदर्शनं देवयदध्वरात्मकम् ॥ छंदांसि यस्य त्वचिर्बाहिरात्मस्वाज्यं दृशित्वांघ्रिषु चातुर्होत्रम् ३७ सुकुंतुं डआसीत्सुवईशनासयोरिडोदरे चमसः कर्णरंघ्रे ॥ प्राशि त्रमास्ये रसने ग्रहास्तु ते यच्च वर्णं ते भगवन्नग्निहोत्रम् ३८ दीक्षात्मजन्मोपसदः शिरोधरस्त्वं प्रायणीयो दयनीयदंष्ट्रः ॥ जिह्वाप्रवर्ग्यस्तव शीर्षं कर्तुः स भ्यावस्यथा चितयोऽसवोहिते ३९ सोमस्तुरेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देहधातवः ॥ सत्राणि सर्वाणि शरीरसंधिस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबंधनः ४० नमो नमस्तेऽखिलमंत्रदेवताद्रव्याय सर्वकृते वै क्रियात्मने ॥ वैराग्यभक्त्यात्मजयानुभावि तज्ञानाय विद्यागुरवे नमो नमः ४१

दीक्षाव्रतसंग्रहः उपसदः उपसन्नामानोपज्ञाविशेषाः उपसत्तिविशेषावाशिरोधोप्राप्तात्वं प्रायणीयो दयनीयदंष्ट्रः यस्य दंष्ट्रयोरुपक्रममावसानकर्मणि इष्टीप्रायणीयो दयनीयसंज्ञवर्तते सतथोक्तः । क्रतुः संकल्पः कर्तोरिति पाठिकृतोः सत्यसंकल्पस्य सर्वकृत्वाधारस्य वातवशीर्षकं शिरः सभ्यावसथ्यौ अग्निचितयः सप्तकृतवस्तवा सवः प्राणाजन्मभूमयः चितय इतीष्टकाबंधनविशेषावा ३९ सोमोलता प्रातरादित्रीणि सवनानि अवस्थितिर्निश्चलत्वेन गतिनिवर्तनं संस्थाविभेदाऽऽग्निष्टोमादयः सप्त । अग्निष्टोमादयः संस्थाभेदाः सप्तास्यतंतव इति यादवश्च । त्वगादिसप्तदेहधातवः । अत्र श्लोकद्वये सप्त सुप्रथमेति सूत्रात् प्रथमायाः सप्तमीत्वं युक्तं त्वचीत्यादिसप्तमीप्रयोगाच्च । सर्वाणि सत्राणि बहुभिः संभूय कर्तव्यानि दीर्घकालीनानि यज्ञविशेषकर्मणि । किंबहुनोक्तेनेत्युपसदरति त्वंसर्वेति एकादिकद्वयादि कादिसर्वयज्ञस्थापकेच्छावान् इष्टिबंधनः तवेदेहबंधनं सहनने इष्टिः प्रतिपत्तिथ्यादिषु क्रियमाणकर्मविशेषो वर्तत इत्यर्थः ४० उक्तानुक्तविशेषणानि समुच्चीय विविशिवंति अखिलेत्यादिना सत्ताप्रदत्वं नमंत्रादिषु सन्निहितत्वादिस्विलमंत्रदेवताद्रव्याय सर्वकृतवः संकल्पाय समाद्भवति तस सर्वक्रतुः तस्मै क्रियात्मने कर्मकारयितृत्वेन तद्व्यापय आत्मजयात् अभनस्तव प्रसादाज्जातय वैराग्यजुं भितभक्त्यानुभावि तं स्वयं वैराग्यतानुसारेण समुत्पादितं स्वविषयं ज्ञानं येन सतथा तस्मै वेदादिपरविद्यागुरवे ४१

पूर्वमनाथत्वेन विलग्नमित्यनेन स्त्रीणां मध्यपवत्क्रान्तं ध्वनितमधुना सनाथत्वेन पर्वताद्यवपुःशुभं विविराजत इति स्तुवंतीत्याह दंष्ट्राग्रकोटयेति दत्तादंतेन यतंगजेंद्रस्य सपत्रपञ्चिनी सपत्राविचिनी मलि
न्यांतु विचिनीपञ्चिनीमुखा इत्यमरः अनेन हरेर्धरणीधरेति नामसाधेकमिति सूचितं ४२ इतरसंयोगेनेतरैर्षां विराजनं हरेस्त्वात्मनेवेति भावेन स्तुवंतीत्याह त्रयीमयमिति भूमंडलं धृतेन दत्ताचका
स्ति विराजते च कासुदीप्ताविति धातुरदादिः शृंगेणोढेन घनेन विभ्रमः कांतिविशेषः ४३ ब्रह्माद्यभीष्टं जानतोऽप्येनां किं करोमीति हरेः प्रश्नात्प्रागेनं स्वाभीष्टं विज्ञापयंतीत्याह संस्थापयेति जगतां जंग
मानां तस्थुषां स्थावराणां मातरं तवपत्नीभिर्नां संस्थापय जलस्योपरीतिशेषः कीदृशस्त्वं पितासि सर्वस्येति विशेषः यद्वा त्वं जगतां पितासि तस्थुषां मातरमेनामिति त्वत्कृतोपकारप्रत्युपकारमन्यमप्यपंतोव
यमिर्मनमस्कारं कुर्मइति विज्ञापयंतीत्याह विधेमेति उभयोर्मातृत्वं पितृत्वं त्वं त्वत्समादित्यं जयंतीति शेषंतीत्याह यस्यामिति अननभूमेर्माहात्म्यं च सूचितं अरिणरिप्रमथनदाहविशेषः ४४ त्वदन्येनेदं
कर्म निरूपयितुमशक्यं किंपुनः करणमिति विज्ञापयंतीत्याह कइति उद्विबर्हणमुद्रणमिदमस्माकमेवाध्वनतवेति श्रावयंतीत्याह नेति इतोऽप्यधिकविस्मयोस्तीति विज्ञापयंतीत्याह यइति अतिविस्म
योति शयितविस्मयः ४५ वाचा तव गुणगणानां संकीर्तनेन मनसा संस्मरणेन अंतःशुद्धाः बहिस्तव सदाग्रसमुद्भूतशुद्धजलं विंदुभिः पावितावयमिति विज्ञापयंतीत्याह विधुन्वतेति तृतीयाषष्ठ्यर्थे विधुन्व

दंष्ट्राग्रकोट्या भगवंस्त्वया धृता विराजते भूधरभूः समुधरा ॥ यथावनाग्निः सरतो दत्ताधृता मतंगजेंद्रस्य सपत्रपञ्चिनी ४२ त्रयीमयं रूपमिदं च सौकरं भूमंड
लं नाथ दत्ताधृतेन ते ॥ चकास्ति शृंगोढघनेन भूयसा कुलाचलेंद्रस्य यैव विभ्रमः ४३ संस्थापयैनां जगतां सतस्थुषां लोकाय पत्नीमिति मातरं पिता ॥ विधे
मयस्यैनमसा सह त्वया यस्यं स्वं ते जोग्निमिवारणावधाः ४४ कः श्रद्धार्थितान्यतमस्तव प्रभोरसांगताया भुव उद्विबर्हणम् ॥ न विस्मयो सौत्वयि विश्वविस्मये
यो माये येदं सृजेति विस्मयः ४५ विधुन्वता वेदमयं निजं वपुर्जनस्तपः सत्यनिवासिनो वयम् ॥ सटाशिखोद्भूता शिवांबु विंदुभिर्विमृज्यमाना भृशमोशपावि
ताः ४६ सवैवत भ्रष्टमतिस्तवैष ते यः कर्मणां पारमपारकर्मणः ॥ त्वद्योगमाया गुणयोगमोहतो विस्रसतां नो भगवान्विधेहि शम् ४७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रत्युप
स्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ सलिले स्वखुराक्रांत उपाधत्ता वितावनिम् ४८ स इत्थं भगवानुर्वी विष्वक्सेनः प्रजापतिः ॥ रसायालीलयो न्नीताम
प्सु न्यस्य ययौ हरिः ४९ य एव मेतां हरिमेधसो हरेः कथां सुभद्रां कथनीयमायिनः ॥ शृण्वीत भक्त्या श्रवयेत वो शर्तोजनार्दनोऽस्याथुहदिप्रसीदति ५० त
स्मिन् प्रसन्ने सकला शिषां प्रभौ किंदुर्लभं तां भिरलं लवात्मभिः ॥ अनन्यभक्त्या भजतां गुहाशयः स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः पुमान् ५१

तस्तव यद्वा विधुन्वता त्वया पाविताः तत्कथमित्यतो विंशत्यंति सटेति त्वया पाविता इति यत्सटाग्रशिवांबु विंदुभिरिति ४६ वराहस्य गंडशीलाद्युपमत्वेन परेच्छिन्नत्वात्कर्मणोऽपि तथात्वात्पायं विष्णुरित्या
शंक्यतथा मन्वानो भ्रष्टमतिरित्याह सवाइति यः पुरुषोऽपारकर्मणो नंतविक्रमस्य तव कर्मणां भूषणानां पारं भते भषते सम्यगिच्छति स भ्रष्टमतिर्वा इत्यनेन नरकपातं लक्षयति नोस्माकं तादृश
ज्ञानेन दुःखोदकौ लोको माभूत्कतु सुखोदक एव स्यादिति प्रार्थयंत इत्याह त्वद्योगेति तव बंधकशक्त्या भ्रष्टमनस्कत्वेन विस्रसतां गलिततत्त्वज्ञानानां नः शंसुस्वसाधनज्ञानसाधं लोकां विधेहीत्यन्वयः ४७ भक्तव
त्सलोहमिति भावगंस्तदुक्तं करोति हरिरित्याह प्रत्युपस्थीयमान इति ४८ हरिस्ततः परं किंच करोति तत्राह स इत्थमिति प्रजापतिः प्रजापालनशीलः उन्नीतामुद्भूताम् ४९ अस्य वराहस्य विक्रमस्य पु
रुषार्थं कहेतुत्वादयं हरिरेवेति भावेन तच्छ्रवणादिफलमाह यइति हरिमेधसः संसारसंहारिबुद्धेः कथनीयमायिनः कथनयोग्यसामर्थ्यस्य उशतीमभीष्टदोग्ध्रीम् ५० तत्प्रसादफलमाह तस्मिन्निति लवात्म
भिरलं लवात्मभिः पश्चात्तन्वरीभिस्ताभिः स्वर्गाद्याशीभिः प्रसादोपि गाथावच्छ्रवणादिना न स्यादिति ध्वनयन्नाह अनन्यभक्तयेति ५१

ननु कंचित्कालं हरिकथां निषेव्य पश्चान्मुंचतोद्दृश्यते तत्र सारत्वं कथमित्याशंक्यते पशुकल्या इत्याह कोनामेति नामशब्दः कुत्सेने कोनाम कः कुत्सितः । पुराशब्दः पुराणे निकटातीति अनागते च वर्त्तते पुराणकथानां निकटातीतकथानामनागतकथानां च मध्ये सारभूतांतामिति शेषः । प्रबंधे निकटातीति पुराणेनागते पुरेतियादवः । सुपूजिते मोक्षधत्ते सुसुखं गपयतीति वा सुधा । दुधाब्धारणपोषणयोर्धेदुपानइति धातुः । भवापहं संसारविनाशनीभद्रावहां च पपौ शशाविधिमाच्याइति सूत्रात्पकारवकारः भवो भद्रइति यादवः नरेतरं पशुं ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ रुद्रादीनां हार्याज्ञाकारित्वेन तद्गशां चिरुपमचरितस्वातंत्र्यगुणाकरे हरौ मनोरातिः कर्तव्या पुरुषेणेति विधीयते स्मिन्नध्याये । तत्रादौ विदुरः पुनर्मुनिना वर्णितं वराहचरितमाकर्ण्य हरिकथायामलंबुद्धिरहितो विशेषतः श्रोतुं कामो भैत्रेयं पृच्छतीति शुकः परीक्षितं कथयति निशम्येति समुद्यतां जलिहरीमुद्दिश्येति शेषः कुत एव मवगतमित्यत उक्तं नचेति अनेन हरिकथाश्रवणदृष्ट्यातिशयं ध्वनयति ततो हारिप्रसादेन हरिकथाश्रवणं स्यादिति शिरसि मुकुलितकरकमलइत्यर्थः कथाश्रवणविघ्नपरिहाराय धृतव्रतइति १ उक्तकथां शेषे क्तव्यं नास्तीति द्योतयितुं श्रुतमनुवदति विदुर इत्याह तेनेति येन लयोदके मग्नो भूदहा

कोनामलोके पुरुषार्थसारवित्पुराकथानां भगवत्कथा सुधाम् ॥ आपीयकर्णोजलिभिर्भवापहामहो विरज्येत विनानरेतरम् ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य कौषारविणोपवर्णितां हरेः कथां कारणसूकरात्मनः ॥ पुनः सपप्रच्छ समुद्यतां जलिर्नचाति त्वसो विदुरो धृतव्रतः ३ विदुर उवाच ॥ तेनैव च मुनिश्रेष्ठ हरिणा यज्ञमूर्तिना ॥ आदिदैत्यो हि हरण्याक्षो हत इत्यनुशुश्रुम २ तस्य चोद्धरतः क्षोर्णो स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया ॥ दैत्यराजस्य च ब्रह्मन् कस्माद्धेतोरभून्मृधः ३ भैत्रेय उवाच ॥ साधुवीरत्वया पृष्टमवतारकथां हरेः ॥ यत्वं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविशातनीम् ४ ययोत्तानपदः पुत्रो मुनिना गीतया भिक्तः ॥ मृत्योः कृत्वेह मूढ्यै धिमारुरो हरेः पदम् ५ अथात्रापीति हासोऽयं श्रुतो मे वर्णितः पुरा ॥ ब्रह्मणा देवदेवेन देवानामनुपृच्छताम् ६ दितिर्दाक्ष्यणी क्षत्तमारी चं कश्यपं पतिम् ॥ अपत्यकामाचकमे संध्यायां हृच्छया दिता ७ इष्ट्वा मिजिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां पतिम् ॥ निम्लो च तयर्कं आसीनमग्न्यागारे समाहितम् ८ दितिरुवाच ॥ एष मां त्वत्कृते विद्वन्काम आत्तशरासनः ॥ हुनोति दीनां विक्रम्य रंभां मिव मतंगजः ९

रितैर्नैव रूपं तरेण २ तदश्रोतव्यां शंपृच्छति तस्येति रणोत्पत्तौ महतापराधेन भवितव्यं तादृशोपराधः कइति प्रश्नार्थः ३ भैत्रेयो विदुरप्रश्नं स्तौतीत्याह साध्विति साधुसत्सभासूचितं वेदोरेच्छायां रमतइति वीरः पुरुषार्थोपयोगित्वात्साधुत्वमस्येत्याह यच्चमिति ४ न केवलं संसारलक्षणमृत्युपाशविच्छेदनी हरिकथा अपित्वै हि कामुष्मिकसिद्धिकरीति निदर्शयति यथेति मुनिनानारेदेनार्भकः पंचवर्षः अस्याः प्रपंचश्चतुर्वक्ष्यते ५ श्रोतृणां श्रद्धातिशयजननार्थं विदुरप्रश्नपरिहारत्वेन पुरावृत्तं कथयति अथेति अथशब्देन पूर्ववत् ब्रह्मपुत्रो हि हरण्याक्षो वराहहरिणा हतोननुदिति पुत्रः स एव पार्षदो विष्टो निहन्यत इति कथाविशेष आरभ्यत इति सूचयति वधस्यैककर्तृत्वाद्दृष्टजनमोहनार्थत्वाच्च एवं कथनं संभावितमित्यपि पदेन वक्ति श्रुतो वक्ष्यत इति शेषः ६ कोयमिति तत्राह दितिरिति दाक्षायणी दक्षस्य पुत्री नात्रादितिः मारीचं मरीचेः पुत्रं रामवैरिमारी च व्यावृत्त्यर्थं कश्यपमिति हृच्छयः कामः ७ मारीचं विज्ञानिष्ठे इष्टेति आग्निरेव जिह्वा यस्य स तथातं यजुषां पतिं यजुर्वेदं गतं मंत्राणां विषयत्वेन स्वाभिन्नं निम्लोचति अस्तंगच्छति अयागारेऽग्निगृहे ८ मनसैव च कमेन तु वाक्पूर्वकमिति तत्राह एष इति त्वत्कृते त्वामुद्दिश्य रंभां कदलीम् ९

नकवलविषयभोगेच्छुरहत्वायाचे किमुप्रयोजनार्तरेच्छयापीत्याह तद्भवतीनाते प्रजावतीना पुत्रवतीना मायअयुक्तामातपदच्छदः सभ्रमादकाराशराअकारानलुभः २० अरुदनुग्रहात्कतवभियाजन
मितितत्राह भर्तरीति सप्तपीपंचम्यर्थे भर्तुराप्नोहमानानामित्यर्थः मानमपिपुत्रावाप्तिलक्षणमित्याशयेनाह पतिरिति २१ श्रुतगुणत्वेनस्नेहोदकंयामयाभवान्वृतइत्यतोपिमदनुग्रहःकार्ये
इत्याशयेनाह पुरेति २२ भावदृढताभिप्रायं अददाददात् २३ उपसंहरति अथेति अथतरमान्भवतोमहत्तमत्वान्प्रभवच्छरणगमनंफलंरयात् तथादृष्टत्वादितिभावेनाह आपेति महीयासि
पुरुषे आपत्तेनोपसर्पणंशरणगमनम् २४ एवंशार्धयमानोभेनामगणय्यमारीचः किंतूष्णीमभूद्यरिकं चतुत्तरमवददुतेतिसंशयोमाभूदितिभावेनाह इतीति २५ यतोपस्याभार्योयास्त्रैर्वर्गिकीत्रयाणां
धर्मार्थकामानांसंबंधिनीसिद्धिः २६ एतदेवविशदयति सर्वाभ्रमानिति कलत्रवान्प्रशस्तभार्यायुक्तः स्वाभ्रमेणगार्हस्थ्यथाभ्रमेणान्नदानादिनाब्रह्मचर्यादिसर्वथाप्रानुपादापसंभाव्यसंसारारूपव्यसनसमुद्र

तद्भवान्दृष्टमानायांसप्तर्त्नीनांसमृद्धिभिः ॥ प्रजावतीनांभद्रतेमय्यायुं कामनुग्रहम् १० भर्तयामोरुमानानांलोकानाविशतेयशः ॥ पतिर्भवद्विधोयासां
प्रजयाननुजायते ११ पुरापितानोभगवान्दक्षोदुहितवत्सलः । कंठणीतिवरंत्साइत्यपृच्छतनःपृथक् १२ सविदित्वात्मजानानोभावंसंतानभावनः ॥
त्रयोदशाददात्तासांयास्तेशीलमनुव्रताः १३ अथमेकुरुकल्याणकामंकंजविलोचन ॥ आप्तोपसर्पणंभूमन्नमोवांहिमहीयासि १४ इतितांवीरमारीचःकृ
पणांबहुभाषिणीम् ॥ प्रत्याहानुनयन्वाचाप्रवृद्धानंगकश्मलाम् १५ एषतेऽहंविधास्यामिप्रियंभीरुयदिच्छसि ॥ तस्याःकामंनकःकुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गि
कीयतः १६ सर्वाश्रमानुपादायस्वाभ्रमेणकलत्रवान् ॥ व्यसनार्णवमत्येतिजलयानैर्यथार्णवम् १७ यामाहुरात्मनोह्यर्थेश्रेयस्कामस्यमानिनि ॥ यस्यां
स्वधुरमध्यस्यपुमांश्चरतिविज्वरः १८ यामाश्रित्येद्वियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः ॥ वयंजयेमहेलांभिर्दस्यून्नुर्गपतिर्यथा १९ नवयंप्रभवस्तांत्वामनुकर्तुं
गृहेश्वरि ॥ अप्यायुषावाकात्स्न्येनयेचान्येगुणगृध्रवः २० अथापिकाममेनंतेप्रजायैकरवाणयलम् ॥ यथामांनातिवाचंतिमुहूर्तंप्रतिपालय २१ एषाघोरत
मावेलाघोराणांघोरदर्शना ॥ चरंतियस्यांभूतानिभूतेशानुचराणिह २२ एतस्यांसाध्विसंध्यायांभगवान्भूतभावनः ॥ मरीतोभूतपर्षद्विद्वेषणाटतिभू
तराट् २३ श्मशानचक्रानिलधूलिघ्नप्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः ॥ भस्मावकुठामलरुक्मदेहोदेवस्त्रिभिःपश्यतिदेवरस्ते २४

नत्येतीत्यन्वयः स्वधुरंस्वव्यापारभारमध्यस्यानिक्षिप्य १८ इतोपित्वंसंभाव्येत्याह यामिति इद्वियाण्येवारातयःशत्रवईद्वियारातयस्तान्इद्वियाणामरातयोविषयास्तानितिवा एवंचेदृष्टांतोपिसंगच्छ
तेउभयेषामपिबाह्यात्वात् पूर्वत्रसंभावनामात्रतयोक्तम् १९ वक्ष्यमाणस्ववाक्यार्थकारयितुंमुनिःस्तुतिकरोति नवयमिति भवंतो नप्रभवश्चेदन्योभवाद्दशानेतितत्राह येचेति येन्येचगुणगृध्रवोगुणलुब्धाः
पुरुषास्तेपिभार्यामनुकर्तुंनप्रभवइत्यर्थः २० किमितिस्तोत्रेणानिःप्रयोजनेनेतिमाभूच्छंकेत्याह अथापीति यद्यप्येवमथापितर्हि किमिति कालःक्षिप्यतेइतितत्राह यथेति अतिवाचंतिनिंदंतितर्हिदंवच
नगुहजिह्वाकल्पमत्यतउक्तं मुहूर्तमिति प्रतिपालयप्रतीक्षस्व २१ प्रतीक्षार्यांकिकारणमत्राह एषेति घोरानांबिलेत्पुक्तंस्पष्टयति चरंतीति २२ भवत्सामर्थ्येनभूतानि किंकुर्वतीतितत्राह ए
तस्यामिति २३ अस्मात्पशुपतेरपि किंभयमित्याशंक्यतस्मादस्मदवद्यदर्शनेभयमित्याशयवानाह श्मशानेति इमशानेविद्यमानश्चक्रानिलोवात्यावापुःइमशानमंडलवर्तोवातस्वस्मादुत्पन्नयाधूल्याधू

ओधूमवर्णः विशीर्णश्चविद्योतश्चजटाकलापोयस्यसतथा विशिष्टोद्योतः प्रकाशोयस्यसतथा भस्मनावकुण्डोऽवखण्णयस्यसतथोक्तः अमलरुक्मंजतभस्मावकुण्डश्चजतवद्धवलोदेहोयस्यसतथा त्रिभिर्भैत्रैरितिशेषः तेतवदेवरः सहोदर्याः सत्याः पतिः २४ गर्भिणीवधनोदार्थपिशाचचर्यायाह यज्ञाकारित्वेनहरेः प्रियत्वादतस्तदप्रियतस्याप्याप्रियमितिदानीमिदंनकार्यामित्यभिप्रेत्यतस्यहरेरिति शायितमाहास्यमाह नयस्येति ब्रतैरिमीतिकैर्यस्यचरणपविद्धापदातिर्यक्प्रहतांभुक्तभोगामप्यजां गृह भार्यापुत्रादिरूपां प्रकृतिशब्दवाच्यांश्चिय माशास्महेच्छामः बेतेत्यनेनहरिमाहात्म्यमाचिंत्यमित्यास्वादयति २५ अविद्यालक्षणपटलं दर्शनप्रतिबंधकनेत्रदोषां विभित्सवोभेतुकापामनीषिणोयस्यानवद्याचरितंजगत्सृष्ट्यादिकर्मगृह्णाति श्रवणादिनेतिशेषः यश्चहरिर्निरस्तसाम्यातिशयस्तस्यहरेराज्ञयादेवैन्द्रादिसतामाश्रयोहरः पिशाचचर्यामिचरादित्यन्वयः । पिशाचचर्यामिचरदुद्रोविषण्वाज्ञयैवतु । गर्भिणीवधनोदार्थमहोविष्णुर्विंडबकृदितिवचनबलान्मध्यहर्याज्ञयोतिपदमध्याह्नियते पशुपतातुक्तगुणानामसंभवाच्च अंरुद्रायधनुरातनोमीतिपराधीनताप्रतीतिश्च २६ ननुकेचिद्वरेश्चरितमपि नंदतित्कथमित्याशंक्य तेतमः प्राप्तियोग्या असुरजनाइति भावेनाह हंसतीतियैः शुनोभोजनमन्नमिदंशरीरं वस्त्रादिभिः स्वात्मतयानिजस्वरूपपतयाउपलालितंते पुरुषाः समीहितं विंडबनरूपचेष्टाविशेषमविदुषोऽविद्रांसोऽज्ञानवतोऽतएवदुर्भगाः दुःखरूपतम आपुंयोग्याः स्वात्मानिस्वरूपएवरतस्याचरितमुपनयात् ज्येष्ठविवाहाच्चपूर्वपुत्रोत्पत्त्यादिरूपंहंसति नदेवचरितं चरेदितिद्योतकोहिशब्दः २७ इतोपिब्रह्मरुद्राद्याचित्यमाहिमापरमात्मेत्याह ब्रह्मादयोदेवायेनहरिणाकृतं धर्मसेतुं तदाज्ञयापालयंति इतितत्कृत

नयस्यलोकेस्वजनः परोवानात्याहतो नोतकाश्चिद्विगर्हीः ॥ वयं व्रतैर्यच्चरणपविद्धामाशास्महेजांबतभुक्तभोगाम् २५ यस्यानवद्याचरितं मनीषिणो गृह्णात्यविद्यापटलं विभित्सवः ॥ निरस्तसाम्यातिशयो हरेः स्वयं पिशाचचर्यामचरत्सतां गतिः २६ हंसंति यस्य चरितं हि दुर्भगाः स्वात्मनरतस्याविदुषः समीहितम् ॥ यैर्वस्त्रमालयाभरणानुलेपनैः श्वभोजनं स्वात्मतयोपलालितम् २७ ब्रह्मादयो यत्कृतमेतुपालायत्कारणं विश्वमिदं च मायया ॥ आज्ञाकरी तस्य पिशाचचर्या जहो विभूम्नश्चरितं विंडबनम् २८ मैत्रेय उवाच ॥ एवं संवेदिता भर्त्री मन्मथोन्मथितेन्द्रिया ॥ जग्राहवासो ब्रह्मर्षेष्टृषलीवगतत्रपा २९ संविदित्वाथ भार्यायास्तन्निर्बंधं विकर्मणि ॥ नत्वादिष्टाय रहसितया चोपविवेशह ३० अथोपस्पृश्य सलिलं प्राणानाम्यवाग्यतः ॥ ध्यायन् जजाप विरजं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ३१ दितिस्तु ब्रीडिता तेन कर्मावधेन भारत ॥ उपसंगम्य विप्रर्षिभ्यो मुख्यभ्यभाषत ३२

सेतुपालाः इदं विश्वं यो हरिः कारणं निमित्तं यस्य स तद्वत्कारणं तत्कारणत्वं च मायया स्वेच्छयानपराधीनतया हि शब्देन साहिकर्मफलो ज्ञित इति भानं सूचयति तस्य हरेराज्ञाकरीति आज्ञाकरी केयं शिवस्य पिशाचचर्या हरेराज्ञया शिवः पिशाचचर्यामकरोदित्युक्तं भवति ततः कितन्नाह अहोइति विभूम्नः परिपूर्णस्य हरेर्विंडबनं लोकानुकारिरूपं चरितमहोजगत्पूयान् रुद्रादीनापि स्वाज्ञाकर्मणि प्रवर्तयतीति अत्र रुद्रविषयत्वेन यथास्थितव्याख्यानस्यानुपपत्तिरुक्तेति नेह प्रपंच्यते २८ हरेर्महात्म्यं दुरवबोधं यै देवं ज्ञापितया दित्या पापकर्मणि प्रवृत्ता भितिभाववान् मैत्रेय एवमुक्तया तया किमकारीति वैदुराग्रमनः शंकापरिहरन्नाह एवमिति संविदिति साम्यगज्ञापिता वासः परिधानम् २९ निर्बंधं दुराग्रहं दिष्टाय कर्मसाक्षिणे देवाय । निर्वेश उपभोगः स्यादुपवेशस्तु मैथुनमित्यभिधानं । प्रत्यारंभे प्रसिद्धे हेत्यभिधानाद्धेत्यनेन प्रत्यारंभं सूचयति ३० अप्सरोमुग्धमुनिवदाकरुपं मारीचेन तयोपविष्टं किं नेत्याह अथेति अथर्वर्यपि पातानंतरमेवाचम्य सुप्तं तेन किमत्राह ध्यायन्निति ज्योतिः स्वज्योतीरूपं विरजं कज्जलादि रजोमलविधुरं ब्रह्म ध्यायन् सनातनं प्रणवनोदेन सीहंतं ब्रह्मणा न्यात्मात्मकं मंत्रं जजापेत्यन्वयः ३१ दित्यापुनश्चाकिं कार्यमभूदथ किमिति गर्वाभूयास्थितां क्रियां तस्मात्तत्राह दितिस्त्विति स्वकर्मणा ज्ञातेनावधेन ३२

स्वकृतपापकर्मप्रतीकारोपायमाह नमइति भूतानामपवभइत्यस्यव्याख्यानपतिरिति अहसमपराधम् १३ समस्तापराधानोप्रतीकारानमस्कारादन्यानास्तातमत्वातभवत्तदधान १४ ५७ ५८ ५९
विषयत्वेनकरोति नमइति रुद्रीयापराधलक्षणरोगद्रावकाय रोदनाद्रुद्रइतिशिशुस्वभावोनयुक्तइत्याह महत्तइति तस्यलोकानुकरणार्थत्वान्नदोषायस्यादितिभावः यक्षादेरपिमहत्त्वादितिअ
तउक्तं देवायेति तस्यापिदेवयोनित्वादित्यतउक्तं उग्रायेति उद्धृतं सर्वशसतीत्युग्रस्तस्मै तक्षगं सर्वभक्षेनानुनिजाभीष्टवर्षीत्यतउक्तं मीढुइति मिहसेचनइतिधातुः स्वयंसुखित्वेनवर्तेतेचिन्मिजायसुखंद
दातीति तत्कथामित्यतः शिवायेति अनेनप्रसिद्धनामकरणेनकृत्यकर्तरिन्यस्तदंढायतद्विरुद्धकर्तरिधृतदंढायेतितत्तद्योग्यतातिरेकेणक्रियांनकरोतीत्युक्तं उभयार्थसूचकविशेषणमाह मन्यवेमननशी
लायक्रोधात्मनेवा गुणदोषौमत्त्वानिग्रहानुग्रहौकरोतीति अनेनइमारुद्रायस्थिरधन्वनेगिरिः क्षिप्रपेदेवायस्वधावैहत्यादिमंत्रोदाशंसतः ३४ फलितमाह सनइति माभीरितिभीमः प्रसादकवृत्तेहेतु
माह व्ययस्येति व्याधौहसायामितिधातोः संतताहंसाशीलस्य अपिपदेनकैमुत्पल्लवणोहेतुरुक्तः ॥ ३५ ॥ गर्भः सर्वथारक्षणयिइतिलौकिकीलोकयातामनुसरंतीमाशासानांकामयमानांप्रवेपतीकंपमा

नेमेगर्भिमंब्रह्मन्भूतानामृषभोवधीत् ॥ रुद्रः पतिर्हिभूतानांयस्याकरवमंहसम् ३३ नमोरुद्रायमहेतेदेवायोशायमीदुषे ॥ शिवायन्यस्तदंढायधृत
दंढायमन्यवे ३४ सनः प्रसीदताद्रीमोभगवानुर्वनुग्रहः ॥ व्याधस्याप्यानुकंप्यानांस्त्रीणांदेवः सतीपतिः ३५ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ स्वर्गभस्याशिशंखो
क्यामाशासानांप्रवेपतीम् ॥ निवृत्तसंध्यानियमोभार्यामाहप्रजापतिः ३६ ॥ कश्यपउवाच ॥ अप्रायत्यादात्मनस्तेदोषान्मौहूर्तिकानुत ॥ मन्त्रिदे
शातिचारेणदेवानांचैवहेलनात् ३७ भविष्यतस्तवाभद्रावभेद्रजाठरायमौ ॥ लोकान्सपाळांस्त्रींश्चंडौमुहुराक्रंदयिष्यतः ३८ प्राणिनांहन्यमानानांदी
नानामकृतागसाम् ॥ स्त्रीणांनिगृह्यमाणानांकोपितेषुमहात्मसु ३९ तदाविश्वेश्वरः कुद्धोभगवान्लोकभावनः ॥ हनिष्यत्यवतीर्यासौयथाद्रौञ्छतप
र्वधृक् ४० ॥ दितिरुवाच ॥ वधंभगवतासाक्षात्सुनाभोदारबाहुना ॥ आशासेपुत्रयोर्मह्यमाकुद्धाद्ब्राह्मणात्प्रभो ४१ नब्रह्मदंडगदस्यनभूतभयदस्य
च ॥ नारक्यश्चानुगृह्णंतियांयांयोनिमसौगतः ४२ कश्यपउवाच ॥ कृतशोकानुतापनसद्यः प्रत्यवमर्शनात् ॥ भगवत्युरुमानाच्चभवेमध्यपिचादरात् ४३

नाम् ३६ आत्मनोमनसोऽप्रायत्यात् उपशमनलक्षणप्रपत्नाभावात् व्यवायाख्यदोषान्मन्त्रिर्देशातिचारेणमदाज्ञातिक्रमणेनहेलनादवज्ञानात् ३७ जाठरायमौपुत्राधमौअधमत्वमुपपादयति लोकानिति
३८ प्राणिनांहन्यमानानांसतामकृतापराधानांस्त्रीणांनिगृह्यमाणानांसतीनांमहापुरुषेषुकोपितेषुस्तसु ३९ शतपर्वधृक्देवेंद्रः ४० भर्त्रेवमुक्तादितिः किमाहेतितत्राह वधमिति सुनाभेनचक्रेणयुक्तः उदा
रोमहान्बाहुर्यस्यसतथोक्तः । उदारोमहतिख्यातइत्यादवः । तेनमह्यंममाशासेह्च्छामि किंतुविशेषोस्तीत्याह माकुद्धादिति ४१ ब्रह्मशापेनहतस्यकोदोषइतितत्राह ब्रह्मेति एतादृशः कोयोस्तीतितत्राह
नभूतेति नारक्यः नरकपच्यमानाः प्रजाः असौब्रह्मशापदग्धभूतभयदोवा चशब्दोवोर्ये ४२ सुनाभापुत्रात्पुत्रयोर्विवसद्भितिमाशासइतिवचच्चाभिलषितंतत्तद्रक्तस्य नस्त्वभक्तस्यायोग्यस्यासुरस्य तदुक्तं । विष्णु
हस्तवधाल्लोकोभक्तस्यान्यस्पनकचित् । तथाप्यमुरमोहापनमिविकंकचित्कवित्याशयवान्कश्यपः प्रकरांतरेणतयोः सद्भितिः स्यादितिध्वनयतुतरं वक्ति कृतपापकर्मनिमित्तशोकाज्जाते
नानुतापेनपश्चात्तापेनतपुत्रस्यहिरण्यकशिपोः पुत्राणांमध्येसतांसंमतएकः पुत्रोभवितासतवपुत्रस्यसद्भतेर्हेतुः स्यादितिशेषः तदुक्तं हिरण्यकशिपुश्चापिभगवाभेदयातमइत्यादि । नपुत्रमात्रात्पित्रादेः सद्भतिः
किंतुनिर्वैरादिगुणविशिष्टादितिभावेनतद्गुणमाह गायंतीति भगवद्यशसोविनाभूतत्वात्समामित्युक्तम् ४३

४४ साधवो यस्य प्रह्लादस्य शीलं शमादिस्वभावमनुवर्तितुमात्मनिकर्तुर्निर्वैरादिभिर्यथास्थितवस्तुदर्शनादिगुणैरात्मानमंतःकरणं भावयिष्यति शमादिमत्कुर्वति दोषानपनीयकथामिव योगैर्षध्याद्युपायैर्हुर्वर्णदुष्टवर्णद्वेमेव यथाभावं यति अष्टादशदोषाविरस्य स्वस्वरूपास्थितिकुर्वति तथैतर्थाः अनेन निदर्शनेन त्रैदंतात्पर्यमवगतं व्यं अनादिभक्तिः स्यादयोग्यतौषधेन दुःसंगदोषलक्षणदुर्वर्णमपनीयपुत्रादिः सचेतनस्य सद्गतिहेतुः स्यान्नविष्णुभक्तिविधुररयातो न्यदृष्टजनमोहनार्थं तदुक्तं । स्वतः सद्गतिर्योग्यस्य पुत्रदेहेतुता भवेत् । योग्यता नादिभक्तिः स्यादयोग्यस्य कुतो गतिरिति ४५ तव पौत्रस्य प्रह्लादस्य माहात्म्यं भगवत्प्रसादाय च प्रतिभावेनाह यत्प्रसादादिति यदात्मकमिति यदात्मकं यत्स्वामिकेन व्याप्तं च शश्वदृक्स्वदेवैकप्रकारज्ञानो भगवान् यस्य सान्यस्यान्यया सर्वोत्तमो हरिरेतत्सदृशो न्योन्यास्तीत्येवं विशिष्टयादृशज्ञानेन तोष्यते ४६ सवा इति स एव पौत्रो महात्मा एतादृशमहिमा अतत् तस्माद्धरेरन्यत्सर्वमनित्यमसारं हीनचेति निरूप्य विहास्य तित्यक्ष्यतीत्यन्ययः महानुभावो महाप्रभावः वैष्णवसिद्धांतिमहानिश्चयो वा वैकुण्ठनारायणम् ४७ निर्वैरादिभिरित्यत्रादिशब्दोक्तान् गुणानाह अलपट्टइत्यादि

पुत्रस्यैव च पुत्राणां भवितैकः सतां मतः ॥ गायंति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसासमम् ४४ योगैर्हेमेव दुर्वर्णभावयिष्यंति साधवः ॥ निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्तितुम् ४५ यत्प्रसादादिदं विश्वं प्रसीदति यदात्मकम् ॥ शश्वदृक् भगवान्यस्य तोष्यतेऽनन्यया दृशा ४६ सर्वमहाभागवतो महात्मा महानुभावो महतां माहिष्ठः ॥ प्रवृद्धभक्त्या ह्यनुभावितशये निवेश्यैकुंठमतद्दिहास्यति ४७ अलपट्टः शीलधरो गुणाकरो हृष्टः परार्थव्यथितेषु दुःखितः ॥ अभूतशत्रुर्जगतः शोकहर्ता नैदाधिकं तापमिवोदुराजः ४८ अंतर्बाहिश्चामलमज्जनं संस्वरूपेच्छानुगृहीतरूपम् ॥ पौत्रस्तव श्रीललनाललामंद्रशस्फुरत्कुण्डलमंडिताननम् ४९ ॥ भैत्रेय उवाच ॥ श्रुत्वा भागवतं पौत्रममोदति भृशम् ॥ पुत्रयोश्च वधं कृष्णाद्विदित्वा सीन्महामनाः ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे दितिकश्यपसंवादे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ भैत्रेय उवाच ॥ प्राजापत्यं तु ते जः परते जोह नोदितिः ॥ दधारवर्षाणि शतं शंक्रमानाऽसुरादनात् १ लोके तेन हृता लोके लोकपाला हतौ जसः ॥ न्यवेदयन् विश्वसृजे ध्वांतव्यतिकरं दिशाम् २

ना अलपट्टो विरक्तः शीलधरः शीलसमाधाविधिधातोः समाधिर्कुर्वाणः गुणाकरो गुणनिधिः व्यथितेषु दुःखितेषु परेषु दुःखितस्तदुःखमात्मीयं करोतीत्यर्थः अभूतशत्रुर्जातशत्रुः नैदाधिकमुष्णकालजातम् ४८ अतद्वा स्य तीत्यनेन ब्रह्मेतरजगद्वास्यति न तु ब्रह्मेति ध्वनितमर्थं स्पष्टयति अंतर्बाहिरिति श्रियो ललनायाः स्त्रियो ललमंति लकस्थानीयं द्रष्टा द्रक्ष्यति ४९ एतच्छ्रुत्वा दित्या किमकारीति तत्राह श्रुत्विति अमोदतेत्यनेन दितिरपि सद्गतिर्योग्येति निरूपितमिति ५० ॥ इति श्रीभागवते म० तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ जयविजययोः शापमोक्षयोः प्रदानरूपसंनकादिमाहिष्ठावर्णनेनेषां भगवत्समाधिसमुद्रैकसमुद्रूतमाहात्म्येनानिरुपमचारितमहिमा हरिरिति निरूप्यते स्मिन्नध्याये तत्रादौ दित्या पुनः किमकारीति विदुरस्य हार्दप्रश्नं परिहरति प्राजापत्यमिति प्रजापतेः कश्यपस्येदं इति यथाविहितप्रत्ययः परेषां ते जास्विनो ते जोहन्ति हरतीति परते जोहनं असुरादनाद्धरेर्वधं शंक्रमाना १ किमतस्तत्राह लोकइति तेन गर्भेण लोके हृता लोके अभ्यहृतप्रकाशे सति तत्परिहारायै हतौ जसेन हृतामर्थ्याः इंद्रादिलोकपालाः दिशां ध्वांतव्यतिकरमंधकारेण प्रापं व्यत्ययमपट्टं प्रतित्यर्थः २

यद्येनसंविग्राभ्रांतावयमेतत्तमोवेत्थजानासि तत्रनिमित्तंवदन्ति नहीति कालादिव्यवधानेनाज्ञानं स्यादित्यत उक्तं कालेनेति असृष्टमव्यवहितज्ञानवत्पेस्यसत्पातस्याप्रातर्बद्धज्ञानभागा २५५५० २५५५०
देवविवृणोति देवदेवति परेषामुत्तमानामपरेषामधमानामतीतानागतानां वाभूतानां भाववितृद्दयस्रोसीतियदतोऽयत्तं जानासीति भावः ४ सर्वस्मात्पणतिरेव प्रसादजनीतिमत्वात्पूवकं स्तुवंति नमइति
विज्ञानवीर्याय प्रतिबद्धज्ञानाय तदेव विशदयति माययेति मायया श्रीनारायणानुशीतप्रज्ञाबलेन ईदं विचम्ये पुंये ज्ञातयते रजआदिगुणेन ज्ञानप्रतिबंधः संभाव्यत इत्यत उक्तं एहीति हि हर्षाज्ञाया उपद्राव
कत्वेन शुहीतरजआदिगुणविशेषाय इतोऽपि ज्ञानवीर्यायैवेति भावेन स्तुवंति नमस्तइति उपरक्तं ज्ञातं तस्य योनेये कारणाय सृज्येषु बस्तुषु ब्रह्मांडसर्जनस्यातिबहुज्ञानसोपेक्षत्वात्तस्य स्रष्टुर्ब्रह्मणोति शयि
तज्ञानमस्तीति किं क्वच्यमिति निरूपितं सर्वेषां ज्ञानादिगुणप्रतिबंधकारज आदिगुणाः कथमस्य न विरोधका हरिप्रसादादिति चेत्तत्प्रसादसंभवोपिकथमित्यतो वाह अव्यक्तोति अव्यक्तं ब्रह्मतद्योनिः का
रणं यस्य स तथा तस्मै । यो ब्रह्माणं विदधातीति श्रुतेः । तेने ब्रह्म हृदाय आदिकवयइति च । अतः स्वपुत्रत्वेन सर्वानुग्रहपात्रत्वाच्च तस्य सत्त्वादिगुणाः परिपंथिनइति ५ यस्य यदभीष्टं तत्प्राप्तये तेन तथा नुष्ठयमिति
मन्वानादिदिगर्भनिमित्तमिति भिरप्राप्तपराभवपरिहरणाय तादृशगुणविशिष्टत्वेन स्तुवंतीत्याह यइति येषु रूपा अनन्यभावेन हररन्यः स्वतंत्रो नास्तीति ज्ञानदृढीकृतवक्त्यात्वाभावा यंति निरंतरोपासनया वशीकु
र्वीति तेषां पुंसां न कुतश्चित्पराभवइत्यन्वयः पराभवकर्तृणां त्वत्सृष्टीर्वातर्गतत्वेन त्वन्निवृत्तत्वाच्चेतावकान्द्रुह्यंतीति भावेनोक्तं आत्मभावनिमित्तं आत्मनो जीवान्भावयत्युत्पादयतीत्यात्मभावनस्तं आत्म

देवा ऊचुः ॥ तम एतद्विभो वेत्थसंविग्रायद्वयं भृशम् ॥ न ह्यव्यक्तं भगवतः कालेनास्पृष्टवर्त्मनः ३ देवदेव जगद्वातर्लोकनाथ शिखामणे ॥ परेषामपरेषां त्वं भूतानामसि भाववित् ४ नमो विज्ञानवीर्याय माये देदुमुपेयुषे ॥ गृहीतगुणभेदाय नमस्ते व्यक्तयो नये ५ ये त्वनन्येन भावेन भावयन्त्यात्मभावनम् ॥ आत्मनि प्रोतभुवनं परं सदसदात्मकम् ६ तेषां सुव्यक्तयोगानां जितश्वासैर्द्रियात्मनाम् ॥ लब्धयुष्मत्प्रसादानां न कुतश्चित्पगम्भवः ७ यस्य वाचा प्रजाः सर्वा गावस्तं त्वेव यं त्रिताः ॥ हरंति बलिमायतास्तस्मै मुख्य्यात्मने नमः ८ सत्त्वं विधत्स्व शंभू मन्त्रतमसालुप्तकर्मणाम् ॥ अदभ्यदय यादृष्टचाप्रपन्नानर्हसि क्षितुम् ९

नः परमात्मनो भावनया निरंतरोपासनया प्रवृद्धतदनुग्रहस्य तवासाध्यनास्तीत्यतो वात्मभावनामिति आत्मनो भावनं यस्य स तथातं न केवलं जीवजातं त्वदुत्पन्नत्वेन त्वदधीनं किंतु चेतनाचेतनात्मकं सर्वमापि त्वया धृतमित्याहु रित्याह आत्मनीति त्वमपि जीवेष्वेक इति मंदांशं कां निवारयति परमिति परं सर्वोत्तमं अनेन जीवोत्पादकत्वेऽनुपपत्तिः परिहृता । महदादिकार्यकारणव्यापित्वेन सर्वोत्तमत्वं युक्तमिति भावेनोक्तं सदसदात्मकमिति । न केवलं भारधरदेवदत्तवज्जगद्धारकत्वमस्य किं त्वंतर्बहिर्व्याप्तत्वेनापीत्यतो वेत्युक्तं सदसदात्मकमिति ततो विशेषप्रतिपद्येत्यादि द्वितीये सर्वव्याप्तिमन्त्वमुक्तं मुक्तामुक्तप्रपंचस्य सुखादिदानृत्वाहुं संयुक्तमित्यतो वेत्युक्तं सदसदात्मकमिति संत आत्मानो मुक्ता अस्तः आत्मानोऽमुक्ता येषामुपेयमपि सुखं यस्मात्तत्तथोक्तम् ६ विशिष्ट्या न मनस एव विधेः फलवत्त्वं न तु तन्मात्रस्य तन्मात्रेण योगादीनां परिपाकाभावेन युष्मत्प्रसादानुत्पत्तिरिति भावेन तान् विशिष्यतीत्याह सुव्यक्तेति अष्टांगलक्षणो योगः ७ विधिनिषेधलक्षणया वेदवाचा प्रवर्तमानाः प्रजाः स्वस्वकर्मानुसारेण सुखादिक्रमं श्रंति तत्रायं कुत्रोपयुज्यते इत्याशंक्य तया त्वदीयया निगमयता स्वदुक्तप्रकारेण त्वत्पूजां कुर्वीत तदनुसारेण भवान् फलं प्रयच्छतीत्यतस्त्वं सर्वोत्तम इत्याहु रित्याह यस्येत्यति यस्म्यतन्तं त्यागो बंधनोपरिव्रितादीर्धयारज्ज्वायं त्रिताबद्धाः यन्निबंधन इति धातुः हरंति नयंति मुख्यया ८ भवतां महता संभरणस्तवनाभिप्रायः क इत्यतस्तमाहु रित्याह सत्त्वमिति स इति तच्छब्दे न पूर्वोक्तवैशिष्ट्यं स्मारयंति दिति गर्भानिमित्तानि भिरेण लुप्तसंध्यादिकर्मणा । तदर्थं मयमेवोपाय इति विज्ञापयतीत्याह अदभ्रेति अदभ्रापूर्णद्वयाय स्यात्सातथोक्ता तया दृष्ट्या ईक्षितुं द्रष्टुम् ९

किमिदानीं भयानि मित्तमिति द्विज्ञापयतीत्याह एष इति काश्यपं कश्यपस्य विद्यमानं दित्यामर्पितमोजस्तेजः एष गर्भः सर्वादिशस्तिमिरयन् अंधकारयन् लोकप्रदीपानां सूर्यादिग्रहाणां तेजो विष्टं भनं दिशामंधकारं
 त्वमतोस्य ते त्वया परिहरो द्रष्टव्य इति यावत् १० स्वप्रज्ञाधिगमं स्तुवतामेषां मुत्तरं प्रतिजानीते ब्रह्मेति मैत्रेयो विदुं रं वक्ति सप्रहस्येति शब्दगोचरो मिथो व्यवहारविषयः वेदवेद्यो वा प्रीणन् प्रीणयन्
 प्रत्याचष्ट भवदुक्तस्योत्तरं वक्ष्यामीत्याह ११ स्ववचनमध्ये तत्प्रश्नाभाभूदिति मन्वान आदित एव वक्तुं प्रारभते मानसा इति मम मनसो जाताः अंतरिक्षादिलोकान् किंप्रयोजनं त इत्यत आह लोकेष्विति १२
 ततः किमत्राह तदिति विकुंठाख्यं निलयं गृहं नितरां लीयेते स्मिन् सर्वमिति १३ शून्यागारत्वं निवारयति वसंतीति येनित्यमनिमिचेन अः विष्णुर्निमित्तं यस्य सोऽनिमित्तः तेन विष्णुवर्पणबुद्ध्या क्रियमाणं
 नेत्यर्थः धर्मेण हरिमारधयंस्ते यत्र वसंतीत्यन्वयः वैकुंठवन्मूर्तिर्येषां तेनोक्ताः सांख्यभाज इत्यर्थः १४ यत्र लोके वृषः श्रेष्ठ आद्यः सर्वैरुपजीव्यो भगवान् स्वैर्भूमिर्माद्रुपेतः शब्दगोचरोऽनं
 तानां मूर्तिधराणां विद्वानां विषयः पुमान् नारायणो विरजं दूरीकृतरजोगुणं सत्त्वं बलज्ञानसमाहारात्म्यमवष्टभ्य स्वानां नोपदिस्ततस्तत्सर्वमृडयन् रक्षन् आस्तइत्यन्वयः १५ कैवल्यं ब्रह्म कैवल्यममृतमक्षरं
 ब्रह्मेत्यभिधानं ज्ञानपुण्यसाध्यत्वाच्चैः श्रेयसम् १६ सललनाललनाभिः स्त्रीभिः सहिता वैमानिका विमानेन चरंतः पुरुषाः लोकस्य जनस्य शमलक्षणा निपापनाशनानि भर्तुं हेरेश्वरिता नियत्रगायंति नन्वत्रगा
 एष देवदितेर्गर्भो जः काश्यपमर्पितम् ॥ दिशस्तिमिरयन् सर्वा एधते ग्निर्विधसि १० मैत्रेय उवाच ॥ सप्रहस्य महाबाहो भगवाञ्छब्दगोचरः ॥ प्रत्याच
 ष्ठात्मभूदेवः प्रीणन् रुरुचिरयागिरा ११ ब्रह्मोवाच ॥ मानसामे सुतायुष्मत्पूवै स न कादयः ॥ चेक्षुर्विहाय सालोकान् लोकैषु विगतस्पृहाः १२ त एकदा भ
 गवतो वैकुंठस्यामलात्मनः ॥ ययुर्विकुंठनिलयं सर्वलोकं नमस्कृतम् १३ वसंतियत्र पुरुषाः सर्वे वैकुंठमूर्तयः ॥ येनित्यमनिमित्तं न धर्मेणाराधयन् हरिम्
 १४ यत्र चाद्यः पुमानास्ते भगवान् शब्दगोचरः ॥ सत्त्वं विष्टभ्य विरजं स्वानां नो मृडयन् दृषः १५ यत्र नैश्रेयसं नाम वनं कामदुर्वैदुमैः ॥ सर्वतु श्रीभिर्विभ्रा
 जत् कैवल्यमिव मूर्तिमत् १६ वैमानिकाः सललनाश्चरितानि यत्र गायंति लोकशमलक्षणा निभर्तुः ॥ अंतर्जले नु विकसन् मधुमाधवीनां गंधेन स्रंडति धियो
 प्यनिलं क्षिपंतः १७ पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहं स शुकतितिरबर्हिभिस्तत् ॥ कोलाहले विरचितो चिरमात्रयोच्चैर्भृगाधिपे हरिकथाम
 नुगायमाने १८

नंदनव्यादानेन न घटे पुष्पसौरभ्यसमावेशादिर्न द्विपक्षो भसं भवादित्य । शंक्यपरिहरति अंतर्जल इति अत्रांतः शब्दः समीपवचनः जलसमीपे तटे विलसंतीनां प्रधौ वसंते विद्यमानानां माधवीनां वासंतीलतापु
 त्पाणां गंधेन स्रंडति धियो विक्षुब्धबुद्धयोप्यनिलं गंधप्रापकं वायुं क्षिपंतः परिहरंतः तु शब्देनेभेदवाचिनामुक्ता अमुक्ताश्चेत्युभये संति तत्र मुक्तानां क्वचिदपि पुष्पगंधवहायुर्न द्विपक्षो भलक्षणो भ्रमो नास्ति अमुक्ता
 नां क्वचित्स्यादिति तात्पर्यं निरूप्यते । मुक्ताश्चैवाधिकारस्था द्विधा वैकुंठलोकगाः । अमुक्तानां भ्रमः क्वापि न मुक्तानां क्वचिद्वेदिति वचनात् १७ तत्र तस्यानां भक्तानां हेरेश्वरणा रविदा र्वना वसरः कदाचित्वाति
 तत्राह पारावतेत्यादिना भृगाधिपे हरिकथामनुगायमाने सप्तस्वरसमाहारेण गातुमुपक्रांते सति तद्गानमकूजद्विः पारावतादिपक्षिगणैश्चिरमात्रयात्रिमात्रादिस्वरेण कोलाहले कलकलक्षणे कूजेन विरचिते
 सत्ययं समय इति मत्वायस्मिन् वैकुंठे तुलसीदले मंदारादिपुष्पराक्षौ च भैरवैर्गंधमूर्तेर्विचिंते सति तुलसिकाभरणेन तुलसीमालाधारिणा हरिणान्यपुष्पदलमपहाय हस्तेन तुलसीदलमुदृत्य तद्वेद्येण नाचितं संभाविते
 सति मंदराद्याः सुमनसो मंदारादिशब्दवाच्यास्तदेवतास्तस्यास्तुलस्यास्तपोबहुभानयंति । गंधार्थकृताभिषेकः । विरश्चीनास्थावराश्च सर्वज्ञानाद्विकुंठगाः । अमुक्ता मुक्तिमायां तिनियमात्कर्मणः

क्ष्म हरिणेंदुंबितमित्यमतेत्यन्वयः २२ स्वर्गादीनामसुरादिगम्यत्वादस्यतद्भावात्ततोतिशयमाहात्म्यमस्तीतिभावेनाह यत्रव्रजंतीति अघभिदः संसारदुःखहेतुभूतपापानां भेत्तुः कृष्णस्य रचनानां बालक्रीडादिचरितानां जगत्सृष्ट्यादिकर्मणां वा न अनुवादायेषां ते भरचनानुवादा असुरा यत्स्थानं न व्रजंति अनुवादः श्रवणमननादिलक्षणः ये चान्यविषयाः । मतिघ्नार्थिषां ज्ञाननाशनीः कुक्कथाः कुत्सितरतिवर्णनादिरूपाः कथाः शृण्वंति ते यत्स्थानं न याति तासां कथानामेतत्स्थानप्राप्तिप्रतिबंधकत्वमेव न फलं किंतु तमः प्रापकफलमपित्याह याइति हतभगैर्विनष्टमक्तयादिभाग्यैर्नृभिः श्रुतायाः कथास्ता अशरणेषु निराश्रयेषु तमस्तुक्षिपंति आत्तवीर्याः तमः पातेनैव ह्मभ्यासेन समुब्रूहशक्तयः हंतमहो कष्टं तु शब्दोऽधः पतितानां तारतम्यद्योतकः २३ केचिज्ज्ञानसाधनयोग्यां मनुष्ययोनिं प्राप्यापितत्साधनं न कुर्वतितत्र किं कारणमित्याशंक्यासुरत्त्वमिति भावेनाह येभ्यार्थितामिति येषुरुशानोस्माकमभ्यर्थितं ज्ञानादिप्राप्तियोग्यत्वादाकांक्षितानृगतिं मनुष्ययत्रयस्यां नृगतौ सहधर्मधर्मैर्गमसहवर्तमानं तत्त्वविषयं ज्ञानं च न प्रपन्नास्ते अमुष्य हेरजं गतिविततयामायय बंधकशक्तयार्थमज्ञानमाप्तावयोरयत्वेन संमोहिताः न भगवत् आराधनं कुर्वति न विवरंत्यर्थे भ्योनोपादिशंत्य तोयर्मज्ञानादि वर्जिता असुरत्वात् न प्रनुष्या इतीममर्थध्वनयति न निवत्यनेन २४ संतो देवप्रकृतय एव भगवत् आराधनं कृत्वा तज्ज्ञानेन यत्र स्थितं हारं प्राप्नुवीत्याह यत्रेति यत्र नोस्माकमुपरिस्थितैर्वंकुठां स्थितं हरिं प्रयांतीत्यन्वयः ये आनिमिषां देवानामुषभ

स्यस्वामिनोहरेरनुवृत्त्यानिरंतरसेवयादूरेयमादूरीकृतयमलोकाः अतएव सर्वैः स्पृहणीयशीलाः सुयशसाभतुर्हरिगुणगणानां मिथः कथने योनुरागस्तस्मादुत्पन्नं यद्वैकुण्ठं पारवश्यं तन्निमित्तेन जाताया बाष्पकला
नंदाश्रुधारा तया पुलकीकृतान्यंगानि शरीरतदवयवोपेततथोक्ताः सुयशस इति भागवतानां विशेषणं वा वैकुण्ठादप्युपरिशिवलोके कइति केचिदचक्षते तस्याप्रस्तुतत्वादनुपपन्नत्वादिति हेतुद्वयं हीत्यनेन सूचय
ति २५ प्रकृतमनुसरति तद्विश्वगुर्वधिकृतमिति अथ मुनयः परां मुदमापुरित्यन्वयः भगवत्समाधिना नित्यनृपानां मुनीनां कादाचित्कमोदप्रप्तौ किं कारणमुच्यते तत्तत्विकुण्ठस्थानमुपेत्य कीदृशं । उता मृतत्वस्ये
शानोयदन्नेनातिरोहति । इत्यादिना यो मुक्तामुक्तप्रपंचाधारत्वेन श्रुतः सचासौ विश्वगुरुस्तेन मुक्तामुक्तप्रपंचगुरुणा हरिणाधिकृतं विशेषतः स्वाभित्वेनाभिमतं भुवनशब्देन तत्स्थाः पुरुषालक्ष्यं ते तैः शिवलोको
त्तमतया वंचं दिव्यमप्राकृतं विचित्राणि नानावर्णानि विबुधाऽयाणां विमानानि शोचयति दीपयति इति विचित्रविबुधाऽयं विभानशोचिः । शुचिर्दामाविति धातुः । अपूर्वपूर्वमदृष्टं योगमायाबलेन भगवदुपा
सनालब्धज्ञानबलेन माप्येत्यर्थः २६ मुदमुपेत्य बहिरैवावतिष्ठत उतांतरा विशन् आविश्य च किंच कुरित इति तत्राह तस्मिन् वैकुण्ठे षट्कक्ष्याः गोपुरद्वाराण्यतीत्य तत्रासंज्ञमाना अनिवार्य
माणाः सप्तमायां कक्ष्यायां स्थितौ देवावचक्षता पश्यन्ति त्यन्वयः २७ तयोर्भावं वर्णयति मत्तेति असितानां श्यामानां बाहूनां चतुष्टयस्य मध्ये वक्षसि वि
न्यस्तयामत्ताद्विरेफाभृंगा यस्यां सामत्तद्विरेफावनमालिकान्नलालयानि वीतौ परिवृतौ कुटिलयावक्रयावक्रस्थिता याम्भुवा सहस्फुटं निर्गते नरे कक्षणे नरक्तांतकटाक्ष निरीक्षणे नमना क्वचिद्रभसं कोपं द

तद्विश्वगुर्वधिकृतं भुवने कवंचं दिव्यं विचित्रं विबुधाऽयं विमानशोचिः ॥ आपुः परां मुदमपूर्वमुपेत्य योगमायाबलेन मुनयस्तदर्थो विकुण्ठम् २६ तस्मिन्नतीत्यमु
नयः षडसंज्ञमानाः कक्ष्याः समानवयसस्त्वथ सप्तमायाम् ॥ देवावचक्षत गृहीतगदौ परार्थं केयूरकुण्डलकिरीटविटं कवेषौ २७ मत्तद्विरेफवनमालिकयानि वी
तौ विन्यस्तयाऽसितचतुष्टयबाहुमध्ये ॥ वक्रभुवाकुटिलयास्फुटं निर्गते नरे कक्षणे नचमनाग्रभसंदधानौ २८ द्वायेतयोर्निर्विविशुभिषतोरपृष्ठापूर्वायथारपु
टवज्रकपाटिकायाः ॥ सर्वत्र ते ह्याविषयामुनयः स्वदृष्ट्याये संचरंत्यविहता विगताभिंशकाः २९ तान्वीक्ष्य वातरशनां श्वतुरः कुमारान् दृष्ट्वा नन्दशार्धवयसो वि
दितात्मतस्वान् ॥ वेत्रेण चास्वल्यतामतर्दहणांस्तौ तेजोविहस्य भगवत्प्रतिकूलशौलो ३० ताभ्यां मिषस्वनिमिषेषु निमिषेषु निमिषेभ्यमानाः स्वर्हतमाह्यपि हरेः प्रति
हारपाभ्याम् ॥ ऊचुः सुहृत्तमदिदक्षितभंगं ईषत्कामानुजेन सह सात उपहृताक्षाः ३१

धनौ अनुसंधानं कुर्वतां अंतः प्रविशतो निर्गच्छतश्च जनान्
ज्ञात्वा तिष्ठत इत्यर्थः २८ ये मुनयः सर्ववस्तुषु स्वस्य स्वतंत्रस्य हरेर्दृष्ट्यां तार्यामित्वदर्शनेन अविषयानि स्पृहाः अतएव विगताभिंशकाः । अविहताः अप्रतिहतगतयः सर्वत्र संचरंति हि यस्मात्तस्मा
त्ते मुनयः तावपृष्ठाभिषतोः पश्यतोस्तयोर्द्वारितथा प्रविशिशुः निःशंकतया कीदृशी द्वारः या अपुटवज्रकपाटिकाधारेण पिचलेनालंकृतं पुटं यस्याः सा अपुटा वज्र
शिलया कृता कपाटिका अपुटा च वज्रकपाटिकायां सांतास्तथा । लोहमप्यारकूटस्यापि च लंचारमास्त्रियाभिपति यादवः २९ ततः किमभूदिति तत्राह तानिति वातो वायुरेवरशनावस्त्रेणैषति तथा तान् कुमारानि
त्युक्तं विवृणोति दशार्धवयस इति दृष्ट्या पंचवर्षान् विदित्वा त्मतत्त्वान् ज्ञात परमात्मस्वरूपान् वेत्रेण पृष्ट्या स्वल्यतां प्रवेशप्रतिरोधं च कतुः अतर्दहणां स्वलनायोग्यान् तेजस्तेषां प्रभावं विहस्य ऽग
णय्य तत्र निमित्तमाह भगवदिति भगवतो हरेः प्रतिकूलं विरुद्धं शीलं ययोस्तौ तथोक्तौ । जयस्य विजयस्यापि कदाचिद्वज्रशापतः । कृष्णावतारपर्वतं प्रातिकूल्यं बजाय तद्विवचनेन शापनिमित्तं
प्रातिकूल्यं सावधिकं चेति ज्ञायते अन्यथा तयोस्तत्राहस्यानेन भवनयुज्यते रजआद्यभावस्योक्तत्वात् ३० न्यस्तर्दहत्वात्प्रतिषिद्धास्ते तूष्णीं यथागतं ययुः किमत्राह ताभ्यामिति सुहृद्वर्तमाः सुहृत्त
मस्य हरेर्दिदक्षितस्य दर्शनेन च्छायाभंगे विधेसति ईषत्कामानुजेनालपकोपेन उपहृता निमित्तकलुषीकृतान्यधीगियेषां तैतथोक्ताः प्रतिहारपाभ्यामनिमिषेषु देवेषु मिषस्तु पश्यन्तु निमिषेभ्यमाना लुचुरित्यन्वयः ३१

जयविजययोः सनकादीनां संलापो हरेः कर्णताडितः किनाभून्नाह एवमिति द्वयोरप्यंशोऽशिविवक्ष्यावहुत्वात्स्वानामिति बहुवचनं एवंस्वानां स्वपार्षदानां सत्सु सनकादिषु अतिक्रमप्रतिघातलक्षणमपराधानि शम्पानिलयात्मुक्तस्थानात्तदैवतस्मिन् सप्तमकक्ष्यास्थाने स्थितां स्तान् ययावित्यन्वयः स्वानां स्वभक्तानां सदातिक्रमविद्यमानमपराधमिति वा आर्याणां ज्ञानिनां हृद्यो हृदयंगमः भगवदागमनं सनकादीनां पुण्याधिक्यं ध्वनयति परमेति ३७ शेषकलुषितशेषेषु भित्त्वात् भृत्यापराधं तत्स्वामिन्यारोप्य तस्मिन्नागते ते मुनयस्तिर्यक् हृष्टयो भूवन् किमत्राह तत्त्विति तु शब्दोरोषस्तात्कालिको मध्यं दिनचलनार्कवन्नतु चिरकालभावीति निरूपयति स्वपुंभिः स्वभृत्यैः प्रतिहृतं प्रत्यपि तमौपयिकमुपायनादिसत्कारद्रव्यं यस्मै स तथोक्तं सहसोत्थायागमनात्संक्षिप्तवाहनादिगमनयोग्यसाधनं वा चक्षुर्विषयमित्यनेन प्राप्तमायारूपप्राप्तिमुन्मूलयति स्वसमाधिगम्यमितिसिद्धिदानं लक्षणमपश्यन्नित्यर्थः तदानीं तनूभववौ शिष्टं च वर्णयति हंसश्चिरयोरित्येव शिववायुना सुखस्पर्शवायुना लोचं च चलं शुभ्रं धवलं चातपत्रमुष्णनिवारणच्छत्रं तदेव शशी चंद्रमास्तस्य केसरेभ्योरश्मिभ्यो निःसृता निशीकराणि वातास्त एव चांबूनि वारिणी यस्मिन् शिववायुलो लुभ्रातपत्रशशिकेसरांबुस्तम् ३८ कृत्स्नः पूर्णः प्रसादः प्रपन्नतायस्य सतथासु प्रशस्तमेवं विधं मुखं यस्य स तथा तं स्पृहणीय धाम कर्मनीय तेजः पुंजमिच्छा विषयस्थानं वा स्नेहोद्धूतयावलो ककलया कटाक्षकलया भक्तानां हृदिसंस्पृशं तं त्वर्गिन्द्रियसुखं कु

एवं तदैव भगवानरविंदनाभः स्वानां विबुध्य सदतिक्रममार्गहृद्यः ॥ तस्मिन् ययौ परमहंस महामुनिनामन्वेषणयि चरणोचलयन् सहश्रीः ३७ तं त्वागतं प्रति हृतोपयिकं स्वपुंभिस्ते च क्षताक्षविषयं स्वसमाधिगम्यम् ॥ हंसश्चिरयोर्व्यजनयोः शिववायुलो लुभ्रातपत्रशशिकेसरांबुम् ३८ कृत्स्नप्रसादसुमुखं स्पृहणीय धाम स्नेहावलो ककलया हृदिसंस्पृशं तम् ॥ श्यामे पृथावुरसिशोभितया श्रिया स्वश्रीवामणि सुभगयंतं मिवात्मधिष्ण्यम् ३९ पीतांशुकं पृथुनि तंबमधिस्फुरंत्याकां च्यालिभिर्विस्तयावनमालया च ॥ वलगुप्रकोष्ठवलयं विनतासुतांसे विन्यस्य हस्तमितरेण धुनानमजम् ४० विद्युत्क्षिपन्मकरकुंडलमंडनाहंग डस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरोटम् ॥ दोर्दंडसंखडविरेचरतापारार्धहारेण कंधरगतेन च कौस्तुभेन ४१ अत्रोपस्पृष्टमिति चोत्सृतामिदिरायाः स्वानां धिया विराचितं बहुसौष्ठवाढ्यम् ॥ मह्यं भवस्य भवता च भजंतं मंगं नेमुनिरीक्ष्य न विवृत्तदृशो मुदार्कैः ४२

र्वतं श्यामेदं द्रनीलरत्नकर्तिति निभे पृथौ विस्तीर्णे उरासिशोभितया श्रिया श्रीवत्स्वरूपयात्मनश्चतुर्मुखस्य धिष्ण्यं गृहस्थानीयरूपं कौस्तुभोन्नतप्राणश्रूढामणिस्तथेति वचनात् स्वश्रीवायां स्थितं मणि कौस्तुभं नाम सुभगयंतं मिवाविकासयंतं मिवास्थितम् ३९ पीतांशुकं पृथुनि तंबमधिपतिं बरावीत विस्तीर्णकटितटोपरि स्फुरंत्यासहस्रगुणयाकां च्यालिभिर्विस्तयाव नमालया च शोभमानं वलगुनि संदरे प्रकोष्ठमणिबंधस्थाने वलयः कंकणो यस्य स तथा तं इतरेण दक्षिणेन करेण जंक्रमलं धुनानं कं पयंतम् ४० कांत्यादिगुणैर्विद्युत्क्षिपती निरस्यती मकराकारकुंडले विद्युत्क्षिपन्मकरकुंडले तयोर्मंडना हूं अलंकारयोग्ये गंडस्थले यो स्मस्तत्तथा तच्चोन्नसमुन्नतनासिकं मुखं च यस्य स तथा तं प्रशस्तामणयोऽस्य संतीति मणिमत्तादृशं किरीटं यस्य स तथा तं दोर्दंडानां खंडस्य समूहस्य विरेचरतावर्तमानेन परार्धहारेण अनर्धमुक्तामालया कंधरगतेन कंठालं विना कौस्तुभेन मणिना च युक्तं एवं विशिष्टभगवंतमचक्षतेति पूर्वेषां न्वयः ४१ यौतर्गोभितभक्तयुद्रेको भगवद्दर्शनानंतरं बहिरापि निर्गत इति भावेनाह अत्रेति ते मुनयो हरे रं गं वीक्ष्य मुदानवितृप्तदृशः । अलंबुद्धमाप्तनेत्राः कैः शिरोभिर्नेमुरनाधारदंडवत् भुवि पेतुरित्यर्थः अंगांगिनोरणुरपि भेदो नास्तीति तस्येति विशेष्यावचनमित्यतस्तदंगं विशिनष्टि अत्रेति च द्वाब्देयप्यर्थः यथा ब्रह्मादिभि राराधयेदिराया लक्ष्म्या अपि अत्रास्मिन्काले उपस्पृष्टमुद्रुतमित्युत्स्मृतं यद्वात्र केशादिपादावयवविशिष्टेषु विषुदं मयोपस्पृष्टमवसितं निश्चितं नातः पराभिति तथापि स्वानां स्वभक्तानां धि

याविरचितं स्मृतं केचिरवेदेहानि हृदयावकाशमादेशमात्रं पुरुषं संतमित्यादिना । अविद्यमानकरणं विद्यमानं मृत्तिस्तथा । उभयं रचनं प्रोक्तं पूर्वसिद्धे पुनर्मृत्तिरित्यभिधानाच्च । तस्माद्रचनाशब्दस्य स्मरणा
 र्थचसिद्धं इतोपि भक्त्या स्मृतं न कृतं तत्तत्तस्य न्यूनातिरेकं संभवादिति भावेनाह बह्विति विपुलानेकयोर्बहुरिति वचनादनंतसोदयोदिगुणपूर्णं इतोपि मायारचितं न त्याह मह्यमिति मह्यं मयप्रदं शिव
 मिति वा ४२ अर्थक्रियाकारित्वाभेदां मायारचितमित्याह तस्येति स्वविवरे गस्वनसिक्कारं धेगां तर्गतः प्रविष्टस्तस्य हरेः पदारविद्योः किंजलकैः केसरीरविस्थितैरजोभिर्मिश्रासंपृक्ताया तुलसि तस्यायक
 रं देन मधुना युक्तो मंदो वायुस्तेषां सनकादीनां चित्ततन्वोः संक्षोभं कंचन विकारं चकारेत्यन्वयः । विकारानुत्पत्तौ का उपपत्तिरिति तत्राह अभ्रजुयामिति वैराग्यादिगुणैरभ्रजुषां ब्रह्मसेवतान्यासिनामपि अ
 नेन यद्यप्यपूर्वविकारसंभावना प्राप्तिर्निरततथापि हरिचरणोपपत्तिलसीमहिमातिशयचोतनाय मनोविकासलक्षणविकारादानं दान्धुधारासंपातस्तदनुसंक्षोभाद्रोमां च इति सूचितं । धुमं संचल इति धातोः
 ४३ मनश्चलने नैन्द्रियचलनं तस्मात्तनोः संचलनमिति नियमादतोऽयमपि कश्चन संक्षोभ इति ध्वनयन्नाह तेवा इति यो नित्यं स्वहृदि अंतरेऽपरोक्षीक्रियते स एवायमित्यतो मुष्येति । विबुधं धन इति धातोः सितं ब
 ह्वं मुकुलितं असितं नवोत्फुल्लं वदनमेवासितपद्मकोशमन्यथासितं शुक्लं असितं कृष्णमिति वा शापप्रदानस्यानभ्युपगम्य जातं तदयुक्तमुत्तरत्र शापानुमतिप्रतीतिः । यद्वानेत्रयोर्न लिनवर्णत्वेन तद्युक्तत्वा
 त्त्वदनारूप्यनीलपद्मकोशमूक्षीक्ष्य स्वयं वामनत्वाद्धरेः प्रांशुत्वादूर्ध्वमुखाः दृष्ट्वा लब्धां शिषोभगवदवयवेषु मुख्यमुखांश्च याः सुंदरतराधरश्चकुंदवद्वलोहाश्च शयिरिमं सतथा तं पुनर्मुखदर्शनानं
 तस्यारविंदनयनस्य पदारविंदो किंजलकमिश्रतुलसीमकरंदवायुः ॥ अंतर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ४३ तेवा अमुष्य वद
 नासितपद्मकोशमुद्धीक्ष्य सुंदरतराधरकुंदहासम् ॥ लब्धां शिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमंघ्रिद्वंद्वं न स्वारुणमणिश्रयणं निदधुः ४४ पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमा
 गैर्ध्यानास्पदं बहुमतं नयनाभिरामम् ॥ तेतद्वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकैः समगृणन् युतमष्टभोगैः ४५ कुमार ऊचुः ॥ यो तर्हि तोहो दिगतोऽपि दुरात्मनां
 त्वमद्यौषिनो नयनमूलमनंतराद्धः ॥ यद्येव कर्णविवरेण गुहां गतो नः पित्रानुवर्णितरहो भवदुद्रवेन ४६ तं त्वां विदाम भगवन्परमात्मतत्त्वं सत्त्वेन संप्रतिरेति र
 चयंतं मे षाम् ॥ यत्तेनुभावा विदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्धं योहृदि विदुर्भुनयो नुरागाः ४७

तरं न स्वारुणारक्तमणयस्तेषां श्रयणमाश्रयं तदीयमंघ्रिद्वंद्वमेव क्षयावाहं मुखादृष्ट्वा मुखमारभ्य पादाद्यंतं सर्वांगमवलोकयानितरां दध्युरित्यन्वयः हृदि च निदधुः आलोकयन्निति वा बहिष्पश्य
 हृद्रतस्यैवैकत्वमपश्यन्नित्यर्थः ४४ मनःसंकल्पेन वागोद्विगमवृत्तिदर्शनादयमपि कश्चन संक्षोभः संजात इत्यभिप्रेतः स्तुवंतीत्याह पुंसां गतिं विदुः ध्यानास्पदमुपासनाविषयं बहुपूर्णतायामिति धातो
 र्बहुत्वेन पूर्णत्वेन मतं ज्ञातं नयनाप्यभिरमयति सुखयति इति नयनाभिराममेवं विधत्तद्वपुर्दर्शयानं दर्शयंतं मनन्यसिद्धैरन्यैरनुभूतैरौत्पत्तिकैः सह जैरष्टभोगैरिति माद्यष्टैर्युतं मिश्रितमभिब्रंहं रिसमगृणन्नित्यन्व
 यः । गृस्तुताविति धातुः ४५ गुरुपदिष्टगुणानुसंकीर्तनरूपत्वादियं स्तुतिः पारमार्थिकी न लौकिकी त्यागयेनाह यो तर्हि त इति त्वंदुरात्मना मशुभमनस्कानां हृदि गतोऽपि अंतर्हितोऽसि अत्यंतं समीपवर्तिनोऽदर्श
 नवचनं स्तुतिं त्वाद्युज्यतां नाम न परमार्थत इत्यत उक्तमनंतराद्ध इति सत्त्वमद्यनो नयनमूलमपि चक्षुर्विषयं गतोऽसि किं गुणविशिष्टत्वेनैत्यत आह
 यर्हीति भवत उद्भवो जननं यस्य स तथा तेन नः पित्रानां ब्राह्मणा यर्हि येन लक्षणेनानुवर्णितरहः यथा वदुर्पदिष्टरहस्यः हरिरस्मत्कर्णविवरेण हृदयगुहां गतो भूत तल्लक्षणा विशिष्टत्वेनैति शेषः । अनेन स
 च्छिदानंदलक्षणं भगवंतं मद्राक्षन्न तु मायामयति एवकारेणोपदिष्टदृष्टयो रूपयोरैकत्वं द्रढयति ४६ इतोऽपि नैदं तत्कालोपपन्नमायामय रूपं किंतु साक्षाज्जगज्जन्मादिकारणमिति भावेन स्तुवंतीत्याह तं त्वा
 मिति हे भगवन् नः पित्रा जन्मादिकारणत्वेनोपदिष्टः तथेदानीं चक्षुर्विषयश्च तं त्वां परमात्मनः परब्रह्मणस्तत्त्वमनारोपितं रूपं विदाम विबुधः । कीदृशं त्वांसं प्रतीदानि भेषालोकानां सत्त्वेन गुणेन रातं सुखं

रचयंतमुत्पादयंतं सृष्ट्यादौ प्रवर्तमानस्यानारोपितरूपत्वेकं प्रमाणमित्याशंक्य सम्यग्ज्ञानि ज्ञानं मानमित्याहुरित्याह यत्तदिति तवानुभावस्य जगत्सृष्ट्यादिमाहिम्नोनुभावेन निश्चयज्ञानेन विदितं लब्धेदृष्टैरचलैर्भक्तियोगैर्विरागाविषयेषु शोभनाध्यासबुद्धिविधुरातत एवोद्धृत्य उन्मीलितो हंकारबन्धा उत्पाटितपुत्रभार्यादिस्नेहरूपहृदयग्रंथयोवा मुनयः सर्वज्ञाः परमहंसा यत्तत्त्वं विदुरुपाभ्यापरोक्षीकुर्वते तादृकृतत्वात्मकं त्वां विद्म इत्यन्वयः ४७ इतोऽप्युपनिषत्कामिन्यापारेष्वेकं ब्रह्मत्वेमेव यतो भगवत्कथारसायनस्वादुज्ञा मुक्तावानंदं समृद्धिहेतुभूतभक्तिज्ञानमंतरेण दर्शनमात्रेणापारिपक्वभक्तिज्ञानानां पुंसां योग्यां मुक्तिनां कांक्षत इत्याह नात्यंतिकमिति आत्यंतिकं प्रसादं भगवद्दर्शनमात्रेणाल्लिख्य शरीरात्ययसमये विद्यमानभक्तिज्ञानपरिपाकाभावात् सम्यगनभिष्यक्तानंदं मोक्षमपि निविगणयंति विविशिष्टो यामिति न बहून्मन्यते । भक्तिज्ञानपरिपाकात् किंचित्पूर्ववच्चमुच्यते । दर्शनेन हरेस्तत्र ज्ञानंदः पूर्णतां ब्रजेदिति वचनात् । तव भक्त्या कथामृतपानतृप्त्वात् भ्रुवउन्नयैरुज्जंभणविशेषैरपेतभयमन्यत्पारमेष्ठ्यादिपदार्कं चाकिमुवक्तव्यं कुशला इत्यनेन मुमुक्षोः केवलो भक्तो मुक्तावपि सुखी भवेदित्यतो मोक्षेच्छुभ्यो नपेक्षणां मुक्तावानंदो द्वेकः स्यादिति भक्त्या पादनमेव साधीयानिति बुद्धिपाटवं सूचयति कीर्तन्यं कीर्तनयंति यंति यंति शुद्धं यशो यस्य स तथा तस्य अत्र मुक्तीनां बाहुविध्यात्तदधिकारिणां च तथा त्वान्मुक्तावपि भेदः पारमार्थिकः तदाहुरेकत्वेनाणुरपि स्वगतो भेदो नास्ति अनेकत्वे मिथो वैषम्येण नादयत्वापत्तेः प्रमाणविरोधाच्चेति द्योति तं

नार्यं तिकं विगणयंत्यपि ते प्रसादं किंचान्यदपि तत्र भयं भ्रुवउन्नयैस्ते ॥ यंगत्वंदं विशरणा भवतः कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशलारसज्ञाः ४८ कामं ब्रजे न वृजिनैर्निरयेषु नष्टाश्चेतोऽलिखद्यादिनुते पदयो रमेत ॥ वाचश्च नस्तुल्यसिखद्यादितो विशोभाः पूर्यते ते गुणगणैर्यदिकर्णरंध्रः ४९ प्रादुश्च कथयति दं दंपुरुहूत रूपं तेन शनिर्द्वितीमवापुरलं दृशोनः ॥ तस्मादं भगवतेन मद्बिधेम यो नात्मनां दुरुदयो भगवान्प्रतीतः ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ इति तद्वृणतां तेषां मुनीनां योगधर्मिणाम् ॥ प्रतिनंद्य जगादेदं विंकुठं निलयो विभुः १ श्रीभगवानुवाच ॥ एतौ वै पार्षदौ महंजयो विजय एव च ॥ कदर्थी कृत्यमां यद्वो बह्वक्रांता मतिक्रमम् २ यस्त्वेतयोर्धृतो दंडो भवद्विर्मां मनुव्रतैः ॥ स एवानुमतोऽस्माभिर्मुनयो देवहेलनात् ३

४८ वयमपि त्वंदं द्येयकशरणत्वादिदेवकांक्षामहेनान्यदिति विज्ञापयंतीत्याह काममिति अंगीशोभयंतीत्याह निरयेषु पश्चादियोनिषु वृजिनैर्दुःखैर्नष्टाः क्लिष्टाः । यावत्परमभक्तेस्तु भुज्यते दुःखमुल्लवणम् । तावन्मुक्तौ सुखोद्रेकस्तत्र चेद्विचित्रार्थमिति वचनार्थमभिप्रेत्य निरयप्राप्तिप्रार्थनां क्रियते इत्यभिप्रायः ४९ सत्यां भक्तौ सर्वत्रानंदो द्वेकः स्याद्यथा तवापरोक्षसंभवो वृत्तस्तथेहा स्मदपराधमविगणयेति भावेनाहुरित्याह प्रादुरिति पुरुविस्तीर्णं हुतं यशो यस्य स तथा हे पुरुहूत अलं निर्वृतिमापुरित्यनेनां तदृष्टेर्बाह्यदृष्टेः स्पष्टत्वं सूचयति तस्येयं प्रत्युपक्रियेत्याहुरित्याह तस्मादिति यो भगवान्प्रतीतः प्रेक्षितो भक्तैरिति शेषः यश्च दुरात्मनां दुरुदयः दुःप्रकाशस्तस्मै भगवते इदमुत्कृष्टं नमः विधेम कुर्म इत्यर्थः ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराण तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ दुस्तरापत्तिपरिहाराय भक्त्या हरिरेव प्रार्थनीय इत्ययमर्थः प्रतिपाद्यते ऽस्मिन् ब्रह्मध्यायेतत्रादौ भक्तपराधीनो ह्यमिति प्रकटयिष्यतो हरेः सनकादीन् प्रतिसिद्धे हवचनप्रकारमाह इतीति । योगो भक्तिर्योगः स एव धर्म एवावस्थीति योगधर्मिणः तेषां भिदं वक्ष्यमाणं तस्त्ववर्णं मतिनंच वैकुण्ठं निलय इत्यनेन प्रतीतं परिच्छिन्नत्वं निवारयति विभुरिति विभुः सर्वगते पत्याविति यादवः १ मह्यमिति । व्यत्ययेन जयविजययोः पार्षदप्राधान्यं सूचयति भाकदर्थोऽकृत्या विगणयेत्याप्रयोजनीकृत्येति वा तत्कुतस्तत्राह यद्व इति बह्वितिक्रियाविशेषणं यथा बहूः पूर्णो भवति तथा तिक्रममपराधमक्रांतामकुर्वतां यत्तस्मादिति शेषः २ बहिर्भगवत्ताप्येतौ दं द्येयविशं किं त्वापुण्याकमस्माकं वैकमनस्कत्वाद्युष्माभिर्दं द्येय इत्याह यस्त्वेति ३

जनार्दनः । ब्रह्मणः शंकराद्वापि देवताभ्यस्तथैवच । आत्मनश्चाश्रयश्चैव सकाशात्प्रीयतामपि । पूज्यतामत्ययुक्तं च वेत्कापि विमोहयन् । इत्यनेन परिहर्तव्यं स्त्रीत्वविशेषात्मानं जहातीति किमाह तस्यं विशिष्योच्यत इति तत्राह यस्या इति । मदि तरेषां ब्रह्मादीनां नियमस्वर्पोलक्षणो यस्यः । अयः प्रेक्षालवार्थकटाक्षनिरीक्षणलेशार्थमर्हत् इत्यन्वयः । यद्वा मदि तरेषां नियमो यस्यः प्रेक्षालवार्थमर्हत्ते सा श्रीर्मम चरणप्रपञ्चपवित्ररेणोः सेवया प्रति लब्धशीलं निरंतरं मनुष्यासनास्वभावमिति क्रियाविशेषणं मानं जहातीति यत्तस्मादेवं विधमाहात्म्यो हं युष्माद्विरोधकरं स्वबाहुमपि छिद्यामिति विप्रेभ्यः किमपि प्रयोजनमनपेक्षमाणं किं न स्याह सद्य इति सद्य इत्यनेनैतरेसेवकेभ्यः स्वसेवकानां कालक्षेपमंतरेण फलप्राप्तिं ध्वनयति श्रियो मत्तः प्रयोजनसद्भावोपिनममतस्या अर्थ इत्याह विरक्तामिति । वैविशिष्टे मयि रिकं स्वरतमिति यर्थः स्वरतस्यान्यतः प्रयोजनापेक्षां धिक्करोति अपीति ७ वदान्यान् पुरुषान् शिक्षमाण इव पुनरपि विप्रान् स्तौतीत्याह नाहमिति अहं वितानैरुत्तमकल्पैर्यज्ञैः करणैश्चोत्तल्लत्घृतं तेनाज्येन छृतं स्यंदमानं यजमानस्य हविर्हुतं भुङ्क्षु मुखेनादंस्तथा तृप्तिनयामि अहं यथा मय्यवहितैरपि तैर्निजकर्मणां पाकैः फलैस्तुष्टुस्य च रतो भुंजानस्य ब्राह्मणस्य प्रस्यनुद्यासं प्रसिक्तं बलं मुखेनादि अदनेन प्रीतो भवामीति यत्तस्मान्मेति मयि यत्त्वादि द्विप्राः पूज्या इति भावः ८ इदानीं स्पष्टमसुरजनमोहकवचनमिदमिति प्रकटयन् विप्रान् स्तौतीत्याह येषामिति अस्वच्छापूर्णां विकुंठा विगतभेदाच योगमाया स्वरूपेच्छा तथा विभूतिर्विविध भवनं आदि स्यानामर्हं विष्णुरित्यादि स्वरूपं च यस्य सतथोक्तः अहं करीदैर्येषां विप्रानाममलां धिरजो विभूमि को नु पुमान् तान् विप्रान् न विषहेत सोहानभवेदित्यन्वयः एकस्मिन्नवतारोपि विप्रवद्भाननां स्तौति चो

तनायाकिरीटैरितिबहुवचनं केवलंविप्रबहुमानार्थतदधिरजोभरणमित्याशयेनात्मानंविशिनष्टि यदहंनेति यदहंणाभोयस्यमब्रह्मणाकृतपादप्रक्षालनोदकंगारुण्यंभः चंद्रललामेनचंद्रशेखरेण सहवर्तमानान्लोकांनृजानानृणांते ९ इदमपिप्रहिमांतरकथनंविप्रद्वेषोपिमेद्वेषएवाधःपातहेतुत्वादित्याह येमइति येषुरुषामेतनूःप्रतिमास्थानीयान्मदीयान्मद्रक्तान्द्विजवरान् तथा । शरणंग्रहरक्षि त्रोरित्यभिधानादलब्धशरणानिरक्षकरहितानिभूतानिभेदबुद्ध्यावैलक्षण्यबुद्ध्यादुदुहुःपंडियांचक्रुःयेचाघेनक्षतदृशोऽधीकृतदृष्टयोभितोभ्रन्युयैषांतेतथाद्रक्ष्यंतितान्ममाधिनेतुर्दंडनायकस्ययमस्यगृध्रा इयेनाःकृषांतेनत्राण्युत्पाट्यभक्षयंतीत्यन्वयः १० इदानीमद्रक्तब्राह्मणसत्कारपरिपाकंवर्चसाह येब्राह्मणानिति तुष्यद्दृढःहृष्यन्मनसःस्मिताख्यसुधयाउक्षितमासिक्तंपद्मवक्त्रयेषांतेतथाअनुराग कलयास्नेहबद्धया । कलबंधनइतिधातोः । वाण्याआत्मजवत्तृणंतःप्रशंसंतः अहमिवयथाहंविमान्सं बोधयाभिथासंबोधयंति येमद्रक्तारुषाक्षिपतोभर्त्सयंतः ब्राह्मणानर्चयंतिकथंमायिधियाहारिरेषुविविशेषतः संब्रिहितइतिबुद्ध्याहंतैर्विप्राचैकैरुपाकृतोवशीकृतइत्यन्वयः ११ नन्वेवमुभयेषांयुष्माकंशापोभिमतश्चेत्कदापिशापमोक्षोनेत्यतस्तन्मोक्षमाह तन्मेस्वभर्तुरिति विप्राणांममात्यंतंप्रियत्वात्ताद्विरोधिनी माद्विरोधिनएवेतियस्मात्तथापिपुष्पमद्व्यतिक्रमगतिंयुष्मदपराधफलमसुरत्वादिलक्षणंप्रतिपद्य सद्योभूयोममांतिकमितामागच्छतामित्यन्वयः भगवतोकिमिदंतात्कालिकंननुतत्त्वामित्यत्राह मेस्व भर्तुरितिस्वभर्तुर्मेअसत्यंविप्रानुरागलक्षणंनिश्चयंअलक्षमाणैर्विप्रार्चनार्थंअलक्षणंरप्यजानंतौ अज्ञानंचब्रह्मशापनिमित्तयोगितिध्वनयति नाहंवैकुण्ठेअज्ञानादेसंभवोस्ति ननुप्रमांतिकमितामित्यनेनशा

येमेतनूद्विजवरान्दुदुहुर्मदीयान्भूतान्यलब्धशरणानिचभेदबुद्ध्या ॥ द्रक्ष्यंत्यवक्षतदृशोह्यभिमन्यवस्तान्गृध्रारुषाममकुंधंत्याधिदंडनेतुः १० येब्राह्मणा न्मायिधियाक्षिपतोर्चयंतितुष्यद्दृढःस्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः ॥ वाण्यानुरागकलयात्मजवद्वृणंतःसंबोधयंत्यहमिवाहमुपाकृतस्तैः ११ तन्मेस्वभर्तुरव सायमलक्षमाणौयुष्मद्व्यतिक्रमगतिंप्रतिपद्यसद्यः ॥ भूयोममांतिकमितांतदनुग्रहोमेयत्कालतोप्यविरमोहृतयोर्विवासः १२ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अथत स्योशर्तोदेवीमृषिकुल्यांसरस्वतीम् ॥ आस्वाद्यमन्युदृष्टानंतिषामात्माप्यतृप्यत १३ सर्तोव्यादायशृण्वंतोलब्धोर्गुर्वर्थगह्वराम् ॥ विगाह्यागाधगंभीरं नविदुस्ताच्चिकीर्षितम् १४ तेयोगमाययारब्धपारमेष्ठ्यमहोदयम् ॥ प्रोचुःप्रांजलयोर्विप्राःप्रहृष्टाकंपितत्वचः १५

पमोक्षलक्षणःकोनुग्रहविशेषोध्वानितःस्यादितितत्राह तदनुग्रहइति हृतयोर्गुष्मच्छापेनसुरेतरगतिंगमितयोरेतयोर्विवासः वैकुण्ठादसुरादिव्यवस्थानंकालतोबहुनाकालेनाप्यविरमोवसानरहितमि तियत्तस्मात्समेनुग्रहःपुनर्ममलोकप्रालक्षणःशापमोक्षइत्यर्थः मदनुग्रहाभावैवल्लवताब्राह्मणशापेनकदाप्यसुरयोनिमोक्षोनस्यादितिभावः हिशब्देनसनकादीनामपिशापमोक्षानुमतिरस्तीतिद्योतय ति यतःस्वामिनोभिमर्तभृत्यैरप्यनुमंतव्यम् १२ कोपादिदृष्टानंतिषांशापमोक्षानुमतिःकर्यंसंगच्छतइति तत्राह अथेति तस्यहरेरुशर्तमभीष्टिप्रदामृषिकुल्यामृषिकुलस्तुतिपरामन्यत्रमुनिकुल्यापिपां दे वीमभिधेयमणिभिर्द्योतमानामन्यत्रदेवादिस्नानक्रीडायोग्यांसरस्वती वाचमन्यत्रनदीयास्वाद्य श्रवणादिनाऽन्यत्रस्नानादिना भवदिदृक्षामंभांकिरितेनमन्युनासर्पेणदृष्टानंतेषांसनकादीनामात्मानेनप्य त्रवाह्याभ्यंतरविशिष्टोदेहोतृप्यत कोपापगेमेनभगवदुक्तयुद्धतानंदपूर्वोभूदयविषयापगेमेनप्रकृतिस्थितोभूदित्यर्थः १३ वचनमाधुर्यास्वादनेनमनसस्तृप्तिर्नत्वर्थज्ञानेनतस्यानवगाहादितिभावेनाह स तीमिति मुखंव्यादायशृण्वंतःशब्दतोलब्धोमितांगुरुणामहार्थेनगह्वरमप्रवेश्यांचविगाह्यावचार्येगाधप्रतिष्ठायामितिधातोरगाधमतलस्पशमतएवगंभीरमवगाढुमशक्यंतस्यहरोश्चिकीर्षितंकिंचनकतु भिष्टंकंचनक्षेपुंवेतिनविदुः । क्विक्षेपेइतिधातुः १४ तर्हियावत्ज्ञानमपिंकंचननोचुःकिमितित्राह तेयोगेति सनकादयःयोगमाययास्वरूपेच्छयाजातेनभूभेगेनारब्धउत्पादितःपारमेष्ठ्यमहोदयोब्र ह्मपदसंबंधिप्रभृतैर्धर्मयस्यसत्तातर्हिरमोचुरित्यन्वयः कंपितत्वचोरोमांचितगात्राः १५

किमचुरित्याशंयनविदुस्तच्चिकीर्षितामितिदृष्टंवाचोद्वल्यंतीत्याह नवयामोत अधयक्षः स्वचरस्त्वसएवानुमतादहस्तदनुग्रहामइत्या॥६॥भमागुग्रहःकृतशतभाषसशतययस्यपाचयआ॥५॥५॥
 इति १६ अस्मदुक्तेरन्यथाकरणासंभवात्कस्मादज्ञानंभवतामित्याशंक्रयास्माद्वचनादित्याहुरित्याह ब्रह्मण्यस्येति किलेत्येनेनास्मदितरेषामोहकं अस्माकंस्तुस्तुतिपरमिदमितिसूचितं तत्कथामि
 त्यत्राहुरित्याह विप्राणामिति हेदेवआत्मदैवतंकुलदेवता १७ कुतोहेतोरित्यतउक्तं त्वच्छइतिविमादिसर्ववर्णैर्धर्मवर्णैश्चाश्रमिभिश्चानुष्ठेयःसनातनोवेदेद्यत्वेननित्योधर्मस्त्वोभूत्वावर्तते क्षेत्रादि
 वत्कालतोद्व्यतो नोत्साद्यते कथंवृत्तिरत्राहुरित्याह रक्षयइति तनुभिर्मत्स्याद्यवतारैः यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारतेत्यादेर्लटासनातनत्वप्रधारयति भवान्कइतितत्राहुरित्याह धर्म
 स्येति वायुनवैगौतमसूत्रेणेत्यादिश्रुत्यासर्वधारकत्वेनमतोधर्मोवायुस्तस्यमानृतत्वेनपरोत्तममाश्रयस्यसतथोक्तः लक्ष्म्यादिमुक्तसमुदायात्वाद्याद्यमुक्तगतोपिश्रेष्ठोभवानित्यर्थः अत्रार्कप्रमाणामि
 त्युक्तं गुह्यइति धर्मस्येत्यनुवर्तते अपीतिपदमध्याहृत्यवाक्ययोजना गुहसंवरणइतिधातोः वायोरपिगुह्यःसंवार्यः दुर्ज्ञेयइत्यर्थः नीलिम्बाकाशादिवत्केनापिविकारेणयःकिंनस्यादित्यतउक्तं निर्विकार
 इति उक्तचोद्यस्यकिमुत्तरमित्यतउक्तमतइति भवानितिर्वर्ततेमनअवबोधनइतिधातोःएवसर्वेश्वरइत्यादिनाच भवानवबुद्धःसम्यक्ज्ञातइत्यादिकंमानमुत्तरमुक्तंभवति
 अनेनवायोरपिदुर्ज्ञेयत्वेनशशृंगतुल्यमिदमितिचोद्यनिरस्तंतेनतद्विषयज्ञानसाकल्यंनिषिध्यतेनतुज्ञानमात्रं अतएवगुह्यइत्युक्तं समाधिनाज्ञातुंशक्योनघटादिवत्सुज्ञेयइति यद्वा धर्मस्यमुख्यविषयो

ऋषय ऊचुः ॥ नवयं भगवन्विद्मस्तव देवचिकीर्षितम् ॥ कुतो मेनुग्रहश्चेति यदध्यक्षः प्रभाषसे १६ ब्रह्मण्यस्य परं देवं ब्राह्मणाः किल ते प्रभो ॥ विप्राणां देवदे
 वानां भगवानात्मदैवतम् १७ त्वत्सनातनो धर्मो रक्षयते तनुमिस्तव ॥ धर्मस्य परमो गुह्यो निर्विकारो भवान्मतः १८ तं ति ह्यंजसामृत्युं निवृत्ताय दनुग्र
 हात् ॥ योगिनः स भवान्किंस्विदनुगृह्येत यत्परैः १९ यं वै विभूतिरुपयात्यनुवे ल मन्यै रथार्थिभिः स्वशिरसा धृतपादे रणुः ॥ धन्यार्पितां प्रितुलसी न व दा
 म धाम्नो लोके मधुव्रतपते रिव कामयाना २० यस्तां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां नात्याद्रियत्परमभागवतप्रसंगः ॥ सर्वं द्विजानुपथपुण्यरजः पुनीतिः श्रीव
 त्सलक्ष्मं किमगाभजभाजनत्वम् २१

भवानेव न स्वर्गादिरित्याहुरित्याह धर्मस्येति कुतो न स्वर्गादिरित्यतउक्तं निर्विकारइति स्वर्गादेः प्राकृतत्वेनानित्यत्वादस्य तु निगुणत्वेन स्वतो वातद्धर्मराहित्यात् धर्मकारिपितृत्वेन निरुपमस्वातंत्र्यात्तद्वत्तफ
 लस्य च नित्यत्वसंभवादिति भावः १८ मुक्तामुक्तप्रपंचोत्तमत्वमर्थानुक्तं तदिदानीं घटयंतीत्याह तंतीति निवृत्तानि वृत्तिधर्मनिष्ठायोगिनो ज्ञानिनो यस्यानुग्रहात् मृत्युसंसारमजसातरंति हि यस्य प्रसादा
 दित्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् संसारोन्मूलकत्वेन समुक्तामुक्तोत्तमो भवान्परैरन्यैर्ब्रह्मणादिभिरनुगृह्येता नुग्रहोत्तानुग्रहपात्री क्रियेतेति यत्तत्किंस्वित्प्रस्तुतिमंतरेण न किमपीत्यर्थः १९ लक्ष्म्या उक्तमत्वं स्पष्टयंतीत्याह
 यं वाइति वाइत्येनेन मम यो निरप्स्वांतरित्यादिवाक्यप्रमाणयंति विभूतिः श्रीरन्यैर्ब्रह्मादिभिर्विर्क्तिभक्त्याद्यर्थार्थिभिः नित्यप्राप्तभगवदनुग्रहायानित्यमुक्तायाः प्राप्य प्रयोजनंतरा भावादुपयानं किमर्थमि
 त्याशं क्यसेवायामानंदैक रूपत्वेन स्वभाववैविप्लोकिदिङ्बनमेव प्रयोजनमिति भावेन विनिर्दिशंतीत्याह धन्येति धन्यैर्भक्तिज्ञानादिगुणपूर्णत्वेन स्वर्गादिफलानिच्छुभिरपि तं धितुलसीन व दामय त्तस्य धाम्नो
 धारकस्य तव तुल्यलोकां स्थानं चरणयुगलमुच्चोरसि स्थिता स्पर्धयेव कामयमाना ममैतत्स्थानं भूयादिति भावं दर्शयंतीयां निषेवतइत्यर्थः नचेदमविज्ञातं हरिणेति भावेनोक्तं मधुव्रतपतेरिति मधुनो रसस्य
 व्रतं मुक्तिर्येषां ते मधुव्रताः सारभोजिनस्तेषां पत्युः । व्रतवैविष्णुर्वैष्णवतापोमासाग्निभुक्तिश्चित्पाभधानं लब्ध्वापि वक्षसि पदमित्यस्मादुक्त एवार्थः २० एवमितरेभ्योधिकं निषेवमाणायामस्यां किमपि प्राप्य प्र
 योजनंतरा भावात्पूर्वस्मादपरिविशेषो निति स्तोकि तु भागवतानां गुणतारतम्यप्रस्तावेपरमभागवतत्वेन प्रशंसाप्रसंग एवेत्याह यस्तामिति विविक्तचरितैरनन्यैरसाधारणसेवाकरणैरनुवर्तमानां तां श्रियं यः नात्या

द्वियत् गुणानां प्रतीयमानत्वाच्च दधि कार्योक्त्या आदर्शनाकरोति किंतु परमभागेन सत्त्वेन प्रसंगीयस्य सत्तयोक्तः एवंविधमाहारभ्यः सत्त्वं द्विजानामनुपयेनानुगमनेन तत्पादपुण्यैरलसापुनीतिः शुद्धिर्यस्य सद्भिजानुपथपुण्यजः पुनीतिः पथगतार्थविधिधातुः श्रीवत्सलक्ष्मश्रीवत्सालख्यलालांछनप्रगाः किमगभाजनत्वं सौभाग्यपात्रत्ववागच्छः किमित्याक्षेपः अत इदं भगवदुक्तं सर्वविप्रस्तुतिपरिभित्तिसिद्धं यद्ययं शास्त्रात्पर्यार्थः स्यात्तर्हीदं स्तुतिपरं स्यात्तत्कुत इति तृतीयमाशङ्का । हरिभक्तिहरेः प्रीतिज्ञानानंदादयोगुणाः । अधिकारे च मुक्तौ च ब्रह्मवाद्योश्च तत्स्त्रीणां वासवादिनां । यथाक्रमं तु विज्ञेया भूमौ कारणतो न्यथा । देहस्य लक्षणं चैव भूमावप्यन्यथा भवेत् । ब्रह्मादिषु क्रमैर्गैव निस्त्यं स्याद्देहलक्षणं । श्रियोधिकागुणाः सर्वसर्वेभ्यो नियमेन तु । उक्ताश्चैवाप्यनुक्ताश्च ततो विष्णोर्नैसंशय इत्यनेन परिहृतेति २० इतोपि द्विजकुलस्य गोपनीयत्वाभिप्रायेण भगवता द्विजावनादिकं क्रियते इति विज्ञापयंतीत्याह धर्मस्येति नूनमन्यतः प्रयोजनमंतरेण धर्मस्य धारकस्य धारणाद्भगवान् धर्म इत्यादेर्भगवतस्तेतवस्वैः स्वरूपभूतैस्त्रिभि रनंवासनैर्वकुंठक्षीरसागरशायिभिः पद्मिंद्रैश्चैव भिन्नैश्चरावरभिर्दं विभं द्विजानां देवतानां प्रयोजनमुद्दिश्य भृतरक्षितामित्यन्वयः हे त्रियुगत्रियुगेष्ववतारो यस्य स तथा तस्य स बुद्धिः तत्प्रतिनिषेधपक्षनिर्मूलनाभावे रक्षणं कथं संगच्छते इत्यत उक्तं तदभिधातीति तप आद्यनुष्ठानविरोधिरजस्तमश्च तनुवाभूत्याभिरस्याभिभूय कथं भूतिरित्यत उक्तं नोवरदयेति अस्माकं ज्ञानप्रदाननिरतया किमाख्ययेत्यस्यापि इदमेवोत्तरं वरदयाकपिलाख्यया । कपिलो वरदश्चैव विकल्पश्चेति कथ्यत इत्यतो गुणवाचकस्य विशेष्याभिधेयत्वं कथमिति निरस्तं तापसस्य शांतस्य कपिलस्य क्षत्रियवदायुधाद्यग्रहणात्कथं विरोधि विनाशकत्वमित्यत उक्तं सत्त्वेनेति सत्त्वेन सत्त्ववर्धनेन निरास इति शेषः तृतीयया सत्त्वगुणस्य कारणमात्रत्वं न सुख्यत्वं कपिलस्यैव मुख्यत्वं ज्ञायते शरेण राम इति वत् एवंविशेषार्थः कस्मादयं कल्प्यत इति धर्मस्य ते भगवतास्त्रियुगत्रिभिः स्वैः पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थम् ॥ नूनं भृतं तदाभिघातिरजस्तमश्च सत्त्वेन नोवरदया तनुवानिरस्य २२ नत्वं द्विजोत्तम कुलं यदि हात्मगोपंगोसावृषस्वर्हणेन सुसूनुतेन ॥ तर्ह्येवं न क्षयति शिवस्तव देवपंथालोको ग्रहीष्यदृषभस्य हि यत्प्रमाणम् २३ तत्तेन भीष्मिव सत्त्वनिधेर्वि धित्सोः क्षेमं जनाय निजशक्तिभिरुद्धृतरैः ॥ नैतावताऽप्याधिपतेर्बतविश्वभर्तुस्तेजः क्षतिस्त्ववनतस्य सते विनोदः २४

चोद्यं अनंतासनवैकुंठक्षीरसागरगैस्त्रिभिः । रक्षाकरोति भगवान् कपिलः सत्त्ववर्धनात् । असत्त्वोपिरजश्चैव तमश्चापि निरस्य त्वित्यनेन निरस्तम् २२ हे वृष इन्द्र परमैश्वर्यवारिधेयो द्विजदेव तारक्षकानिरतः सत्त्वं यद्यदीह जगति आत्मैव गोपंगोपकोयस्य तदात्मगोपं द्विजोत्तम कुलं सुसूनुतेन शोभनामधुरावाग्यस्य स तथा तेन स्वर्हणेन लोकमान्यसत्कारेण न गोप्तान राक्षितासि देवक्रीडादिगुणपूर्णतर्हितदानीमेव तव शिवः शुद्धः पंथाः तच्च विषयो ज्ञानमार्गः शिष्टाचारश्च न क्षयति उत्सन्नो भविष्यति तत्र हे तु गभं विषेणमाह लोक इति लोक इतरो जनः ऋषभस्य सद्धर्मप्रवृत्तिसमर्थस्य यत्प्रमाणं तद्धेवाग्रहीष्यत् यद्यदाचरति श्रेष्ठ इत्यादेः २३ ततः किमनिष्टं तत्राह तत्त इति यस्मादसुरा अप्रिया अपिलोकस्य यथा दुःखप्रवेशानवकाशात् किं नु निषेधयोग्यज्ञानविषयमाग्रं भगवतो मतं तदुक्तं असुरा अप्रियाश्चापि नित्यानं दान्नलोकवत् । निषेधय बुद्धि विषयमाग्रं हिरेर्मते मितितस्मादनभीष्टमिवेत्युक्तं सत्त्वनिधेरित्ययं हेतुः सुखकारमागं नाशनं तत्तेवानभीष्टमिव दुःखजनकत्वेन न किं नु निषेधत्वेनैवानभीष्टं कुत इति तत्राह विधित्सोरिति अशक्तस्येच्छया कोर्ध इति तत्राह निजेति नन्देवं विधस्य तव मानभंगहेतुः विप्रप्रणामः किमिति क्रियत इति तत्राह नैतावतेति विभावनतस्य तवावन त इत्येतावता तेजः क्षतिः मानभंगलक्षणं तेजोभंगो नास्ति तत्र हे तु गभं विषेणमाह अयधीति न केवलं त्रिलोकीमात्रस्याधिपतिस्तत्रत्यानां समस्तानामविशेषेण बोद्धेत्याह विश्वभर्तुरिति योजनमित्याह सत इति विप्रप्रणामो विनोदो लालाविलासः तु शब्देन प्रयोजनान्तरं निवारयति २४ न चानेन किमपि प्र

अधीशानिरुपमचरितास्वदेशभवाननयोर्यथावन्यदमंदं विचष्टे पश्यति अथवात्रैववृत्तिस्थिति लक्षणावयंततयोरैकनिर्व्यलीकमनुमन्महिअनुजानीमहे पूर्वदंडादल्पोदंडोभिमतश्चेत्सोस्त्वित्यभिप्रेत्यय
वादममित्युक्तं येवयमनागसौस्वतो निष्पापौ किलिबषेण दोषेणांशुक्षमासुयउचितोदंडः सवाधियतामित्यनेनापिहरेर्विप्रिपत्त्वमुक्तं दंडाब अवं वध्वनिनं किलेर्नुकेतिसूत्रात् किलथैत्य
क्रीडनयोरित्यस्मादात्तोरिलचप्रत्ययोभवतिनुगागमश्चदोषेभिद्येनेनाकिलिबषमितिभवीत्यनेनस्वतएतौनिदोषौनिमित्तात्सदोषाविति सूचितम् २५ सनकाद्युक्तेरुत्तरत्वेननपुरुर्क्तिकरोति एताविति
संरमोद्वेषोत्कर्षः तेन संभृतः संपादितोयः समाधिर्मनस एकाग्रता रूपस्तेनानुबद्धोयोगोभक्तियोगोयस्तौतथाउपयास्यतः उयातामिति व्यत्ययस्तत्क्रियायाः अंतर्भक्ताबहिःक्रुद्धाहिरण्याद्याहारिप्रति । स
र्वक्रुद्धाः शंबराद्या अंतःक्रोधवशास्तथेतिविशेषं सूचयति तत्तयोः २६ अथोत्तरकथाप्रसंगः कइतितत्राह अथेति अथशापोभानंतरम् २७ अनुमान्यानुज्ञाय श्रिपंस्वरूपतां स्वरूपं श्रीस्तथाभार्याद्विधा
श्रीस्तुहरेर्मतेति २८ ममैष्टंभयंनंकुरुतंशंसुखमस्तु इच्छेइच्छामि २९ अपराधांतरसद्भावान्मतामित्युक्तं कोसावपराधइतितत्राह एतदिति अपवारितानिवारिता योगनिद्रामुपागते २० ब्रह्म

यंवानयोर्दममधीशभवान्विचष्टेवृत्तिचवातदनुमन्महिनिर्व्यलीकम् ॥ अस्मासुवायउचितोद्विपतांसदंडोयऽनागसौवयमयुंक्षमहि किलिबषेण २५ ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ एतौसुरेतरगतिप्रतिपद्यसद्यः संरंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ ॥ भूयः सकाशमुपयास्यत आशुयोवः शापोमयैवविहितस्तद्वैतविप्राः २६
ब्रह्मोवाच ॥ अथतेमुनयोदृष्टाननयनानंदभाजनम् ॥ वैकुण्ठतदधिष्ठानं विकुण्ठचस्वयंप्रभुम् २७ भगवंतंपरिक्रम्यप्रणिपत्यानुमान्यच ॥ प्रतिजग्मुः प्रमुदि
ताः शंसंतो वैष्णवीश्रियम् २८ भगवाननुगावाहयातंममैष्टमस्तुशम् ॥ ब्रह्मतेजःसमर्थोपिहंतुनेच्छेमंतंतुमे २९ एतत्पुनैर्वनिर्दिष्टंरमयाक्रुद्धयायदा ॥
तदापवारिताद्वारिविशंतीमद्युपारते ३० मयिसंरंभयोगेननिस्तीर्यब्रह्महेलनम् ॥ प्रत्येप्यतंनिकाशंमेकालेनाल्पीयसापुनः ३१ द्वाःस्थावादिश्यभगवान्
विमानश्रेणिभूषणम् ॥ सर्वातिशययालक्ष्म्याजुष्टंस्वाधिष्यमाविशत् ३२ तौतुगीर्वाणऋषभौदुस्तराद्वारिलोकतः ॥ हतश्रियौब्रह्मशापादभूतांविगतस्म
यौ ३३ तदाविकुण्ठाधिषणात्तयोर्निपतमानयोः ॥ हाहाकारोमहानासीद्विमानाग्रेषुपुत्रकाः ३४ तावेवद्यधुनाप्राप्तौपार्षदावृषभौहरेः ॥ दितेजठरमाविष्टं
काश्यपंतेजउल्वणम् ३५ तयोःसुरयोरद्यतेजसायमयोर्हिवः ॥ आक्षिप्तंतेजएतर्हिभगवांस्तद्विधिरसति ३६

शापनिवारकसंरंभएवभक्तियोगवरभुपदिशिविवाह संरंभेति एतयोर्भक्तियोगोस्तीतिकस्मादवगतमितीदंचोद्यं । अंतर्भक्ताबहिर्वराहिरण्याद्याहरेर्मताः । तत्रभक्त्याभवन्पूताद्वेषआवेशकान्मतः । ब्रह्म
जाअसुरायेतुविष्णोःपार्षदांगदाः । बाणाद्याश्चहरेर्द्वेषमंतःकृत्वातमोगताइत्यनेननिरस्तं । अनेनसंरंभोनीचफलोभाक्तियोगएवब्रह्मशापनिस्तारकइत्युक्तंभवति पुनःशापाद्व्यावृत्तौस्वरूपावाभौकालक्षेभौ
नास्तीत्याशयेनोक्तं कालेनेति ३१ द्वाःस्थौद्वारपालौ ३२ दुर्मदानंदंएवमदशांतिहेतुरितिभावेनाह तौत्विति गीर्वाणऋषभौइति संधिकार्याभावादेवश्रेष्ठयमौपचारिकमितिदर्शयति दुस्तराब्रह्म
शापतोविगतस्मयौनष्टमदावभूतामित्यन्वयः ३३ मदाभावात्तत्रैवावस्थानमभूत्किनेत्याह तदेति विकुण्ठाधिषणात्तैर्विकुण्ठलोकात् विमानाग्रेषुस्थितानामितिशेषः ३४ कथाप्रसंगंप्रकृतसंगमयति तावे
वेति दितेरुदरंप्रविष्टंक्रुश्यपस्यविद्यमानंकाश्यपंतेजोवीर्यप्राप्तौ ३५ असुरयोःसुराविष्टयोः आक्षिप्तमभिभूतंतस्यप्रतीकारमुपदिशति एतर्हीति एतर्हिइदानींतत्तस्यप्रतीकारंविधित्सतिकर्तुंमिच्छति
कालांतरेक्रियमाणत्वादपराधपूर्णस्यवापेक्षितत्वादिदानीमिच्छैवेत्यतोविधित्सतीति ३६

अधुनैवभवताकीश्चदुपायोनिरूपणीयइत्याशंक्योक्तमेवविवृणोति विश्वस्येति विश्वस्यस्थित्यादिहेतुरित्येनास्यतत्कृत्तुं सूचयति योगेश्वरैर्ब्रह्मादिभिरपिदुरत्ययोदुर्ज्ञेयोयोगमार्गउपायप्रकारोयस्यसत
थाक्षेमंप्राप्तारक्षांविधास्यतीत्यनेननदानाकालइतिसूचयति उक्तकालेकोनिश्चयइत्यतउक्तं त्रावेति त्राणशीलत्वात्करिष्यत्येवेतिनिश्चयोपपत्तेः हेत्वंतरंवाह त्र्यधीशइति त्रयाणां लोकानामीश्वरांद्रादय
स्तेषामीश्वरैरेश्वर्यकर्तृत्वेनस्वामी त्राणोपेक्षायामिद्राद्यैश्वर्यमपिनस्यादिति फलितमाह अस्मदीयेति अस्मदीयेनविमर्शेनोपायनिर्मर्गणेनकियानर्थः नकोपीत्यर्थः । स्यादप्यधिकईश्वरइतियादवः
३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ अनन्यवध्ययोर्हिंरण्यकशिपुहिरण्याक्षयोर्निहंतुर्हरेरभिमतमहिम्नावगतत्वादस्मिन्भगवतिभक्तिः कर्तव्येति
न्महिमाप्रतिपाद्यतेस्मिन्नध्यायद्वयेतत्रादौदेवानां त्रिदिवगमनंवाक्ति निशम्येति आत्मभुवाब्रह्मणागीतं कथितम् १ अपत्यपरिशंकिनीअपत्ययोर्हिरेर्नाशशंकावती यमौयमलौ २ आभ्यांदैत्याभ्यां
यथाजनोपद्रवाभवंतितथासूचकानुत्पातानाह उत्पाताइति ३ सहाचलाःसपर्वताःप्रदेशबहुत्वादुवइतिबहुवचनं सोल्काउल्कापातसहिताअज्ञानयोर्निर्घाताः ४ फट्कारश्चैवफूत्कारस्तथाकिलकि

विश्वस्ययःस्थितिलघोद्भवहेतुराद्योगेश्वरैरपिदुरत्यययोगमार्गः ॥ क्षेमंविधास्यतिसनोभगवांस्त्र्यधीशह्वातास्मदीयविमृशेनकियानिहार्थः ३७ ॥ इति
श्रीभागवतेम०तृतीयस्कंधेसप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ निशम्यात्मभुवागीतंकारणशंकयोब्जिताः ॥ ततःसर्वेन्यवर्तेतत्रिदिवायदिवौकसः १
दितिस्तुभर्तुरादेशापत्यपरिशंकिनी ॥ पूर्णवर्षंशतेसाध्वीपुत्रौप्रसुषुवेयमौ २ उत्पाताबहवस्तत्रनिपेतुर्जायमानयोः ॥ दिविभुव्यंतरिक्षचलोकस्यचभ
यावहाः ३ सहाचलाभुवश्चेलुर्दिशःसर्वाःप्रजज्वलुः ॥ सोल्काश्चाशनयःपेतुःकेतवश्चातिहेतवः ४ ववौवायुःसुदुस्पर्शःफट्काराराववान्मुहुः ॥ उन्मूल
यन्नगपतीन्वात्यानीकोरजोध्वजः ५ उल्लसत्तडिंदभोदघटयानष्टभागणे ॥ व्योम्निप्रविष्टतमसानस्मव्यादृश्यतेपदम् ६ चुक्रोशविमनावार्धिरुदूमिभुभि
तोदरः ॥ सोदपानाश्चसरितश्चुक्षुभुःशुष्कपंकजाः ७ मुहुःपरिधयोभूवन्सराह्वोःशशिसूर्ययोः ॥ निर्घातरवनिर्हार्दाविवरेभ्यःप्रजाज्ञिरे ८ अंतर्ग्रामेषुमुख
तोवमंत्योवह्निमुल्बणम् ॥ सृगालाजपिंटकारैःप्रणैदुरशिवाशिवाः ९ संगीतवद्वादनवदुन्नमय्यशिरोधरान् ॥ व्यमुंचविविधावाचोग्रामसिंहास्ततस्त
तः १० खरोष्ट्राःकर्कशैःक्षतःखुरैर्घ्नंतोधरातलम् ॥ स्वात्कारभसामत्ताःपर्यधावन्वरुथशः ११

लादयः । अनुकारशब्दाविज्ञयायेचान्येतादृशामता इत्यभिधानात् । फट्कारोनुकारशब्दःतद्वान्फट्काराराववान्तादृशादितिटकारादयः वात्यानांमंडलवायूनामनीकंसमूहोयस्यसतथा रजएवध्वजो
यस्यसरजोध्वजः ५ उल्लसंत्यस्तडितोयेधुतेतथाउल्लसत्तडितःतेचतेअभोदामेघास्तेषांघटयामालया मष्टेभानानक्षत्राणांगणोपस्मिस्तत्तथातस्मिन् तारकंतारैकतिवत् भंभेतिनामद्वयम् ६ वार्धिः
समुद्रःसोदपानावापीकूपादिभिःसहिताः शुष्कानिम्लानानिपंकजानियामुतास्तथा ७ परिधयःपरिवेष्टाःनिर्घातरवोनिर्मेघगर्जनशब्दःतस्यनिर्हार्दाःप्रतिध्वनयःविवरेभ्यःपर्वतगुहादिभ्यः ८ सृगालाः
पुमांसःशिवाःसृगालाद्विधयःअपिंटकारैर्निर्दिदानुकारस्वरैःप्रणैदुरित्यनेननाशंसूचयति तदुक्तं अपिःसंभावनाप्रश्र्णर्होशंकासमुच्चये । नाशस्तत्रसृगालानांशिवानांचान्यथास्वरइति ९ ग्रामसिंहाःसार
भेयाःशिरोधराःकंठास्तानुबन्धम्यऊर्ध्वीकृत्यसंगीतवन्नाटयगानवत् १० खराःकूराःउष्ट्राःखरोष्ट्रात्कारोप्यनुकारशब्दःतस्यपरभसावेगेन ११

रुदंतोरासभत्रस्तानीडाडुदपतन्वगाः ॥ घोषेण्येचपशवःशकुन्मूत्रमकुर्वत १२ गावोत्रसन्नसृग्दोहा स्तोयदाःपूयवर्षिणः व्यसृदन्देवलिंगानिद्रुमाःपेतु
र्विनानिलम् १३ ग्रहान्पुण्यतमानन्येभगणाश्चापिदीपिताः ॥ अतिचेरुर्वक्रगत्यायुयुधुश्चपरस्परम् १४ दृष्टान्यांश्चमहोत्पातान्नतत्तत्त्वविदःप्रजाः ॥
ब्रह्मपुत्रानृतेभीतामोनिरिविश्वसंप्लवम् १५ तावादिदैत्यैसहसाव्यज्यमानात्मपौरुषौ ॥ ववृधातेशमसारेणकायेनाद्रिपतीइव १६ दिविस्पृशौ
हेमकरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौस्फुरदंगदैर्भुजैः ॥ गांकपयंतौचरणैःपदेपदेकटचासुकांच्याकर्मतीत्यतस्थतुः १७ प्रजापतिर्नामतयोरकार्षीद्यःप्राक्स्व
देहाद्यमयोरजायत ॥ तंवैहिरण्यकशिपुंविदुःप्रजायंतंहिरण्याक्षममूतसाततः १८ चक्रेहिरण्यकशिपुर्दोभ्यंब्रह्मवरेणच ॥ वशेसपालान्लोकान्स्त्रीनकु
तोमृत्युरुद्धतः १९ हिरण्याक्षोनुजस्तस्यप्रियःप्रीतिकृदन्वहम् ॥ गदापाणिर्दिवंयातोयुत्सुर्मृगयन्नरणम् २० तंवीक्ष्यदुःसहजंवरणत्कांचननूपुरम् ॥ वैज
यंत्यास्त्रजालुष्टमंसन्यस्तमहागदम् २१ मनोवीर्यमदोस्सिक्तमधृष्यमकुतोभयम् ॥ भीतानिलिल्यिरेदेवास्तार्क्ष्यत्रस्ताइवाहयः २२ सवैतिरोहितान्दृष्ट्वा
माहसास्वेनदैत्यराट् ॥ सेंद्रान्देवगणान्छ्छिबानपश्यत्स्वयनदद्भुतम् २३ ततोनिवृत्तःक्रीडिष्यन्गंभीरंभीमानिःस्वनः ॥ विजगहेमहासत्त्वोवार्धिमत्त
इवद्विपः२४तस्मिन्प्रविष्टेवरुणस्यसैनिकायादोगणाःसन्नाधियःससाध्वसाः ॥ अहन्यमानाअपितस्यवर्चसाप्रधाषितादूतरंप्रदुद्बुः २५ सर्वर्षपूगानुदधौमहा
बलश्चरन्महोर्भाःश्वसनैरितामुहुः ॥ गुर्व्याभिजघ्नैर्गदयाविभावरीमोसिदिवांस्तातपुरंप्रचेतसः २६ तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकोयादोगणानामृषभंप्रचे
तसम् ॥ स्मयन्प्रलब्धुंप्रणिपत्यनीचवज्रगादमेदं दद्याधिराजसंगरम् २७

यंविस्वृत्याह हिरण्याक्षइति युयुत्सुर्योद्धकायः २० रणत्कांचननूपुरंकरणरत्नकपादवल्यं पुष्पैश्चतुर्गुणामालंविजयंतौविदुर्धुधाइत्यभिधानाच्चतुर्गुणतौवजयंतीनाम् २१ मनोभिमतवीर्यम्
देनोत्तिसंक्रमुद्रिकं निलिलियरेनिलीनाःताक्षर्योगरुहस्तेन २२ सहसाबलेन २३ सन्नाधियोनष्ठबुद्ध्यः प्रधर्षिताभिभूताः २५ ताताविदुर प्रचेतसोवरुणस्यनाम्नाविभारवर्गपुरमासेवि
वान्प्राप्तः महत्यागदयाभिजग्नइत्यन्वयः २६ ब्रह्मधुविप्रलब्धंस्पृश्यन्प्राद्यान्नीचवत्क्लेच्छवदेकहस्तेनन त्वा २७

बृहच्छ्रवालोक्त्याप्रकीर्तः दुष्टोर्मदोर्मुर्मदः तेनवीरावयमित्यात्मानंक्षंतुंशीलमेषामस्तीतिदुर्मदवीरमानिनः तेषांवीर्यमात्मन्यावह तिसन्निधापयतीतिवीर्यविहः एतदेवविवृणोति विजित्येति राजसूयेनयज्ञेनायजदिति यदतोर्दुर्मदवीरमानिनंवीर्यावहत्वादोधराजत्वाच्चमेयुद्धेदहीतिगततेनान्वयः २८ विनिषेधमेवावोचत्कथमित्यतउक्तमंगेति यद्वाविपृथक्भूतंपुरुषमवोचत् २९ सकइतित्राह पश्यामीति आवारयिष्यतिआवृणोति सम्यक्निरास्तस्यतीतिवा तत्ररुचिजनयति मनस्विनइति ३० सकुत्रेतिविचारोमाभूदित्याह तमिति वीरंशूरमारात् निकटमधुने ववीराःशेरतेस्मिन्नि । बाहुलकादधिकरणेअच्यद्वापुंसंज्ञायांघःप्रायेणेत्याधिकरणेघः वीरशयोर्णांगणस्तस्मिन् ममविरूपेणतेनसंगमःकथंघटतइतिशंकाभाभूदित्याह यस्त्वद्विधानामिति प्रशांतयेवि नाशायवराहादिरूपाणि यच्चौत्पत्तिकजयभाजनानांदेवादीनांजयोनयोःकथमितिशंकेयं नदेवानांप्रजापानांविजेतावरतोविना । बलेनविद्ययावापिनसमस्तत्पतीन्विना । वरोपिताहशोयावच्छरीरंनान्य देहगइत्यनेनपरिहर्तव्येति ॥ ३१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ एकमर्थमनेकधाप्रतिपद्यमानोमहामनास्तद्वरुणोक्तंविगणय्यावज्ञायविचार्यवा आगच्छेति यद्यपिविशतेःसंपूर्वात्स्वापार्थत्वंतथाप्यत्रजलेनेत्रेनिमील्यप्रवेशाभिप्रायेणोक्तम् १ अग्रदंष्ट्रायादंष्ट्राग्रेणप्रकर्षेणोर्ध्वनीयमानाऽवनियेनसतथातं घराधरंपर्वतंकिञ्चेत्युक्तमविविजितमिति अक्षणा

त्वंलोकपालाधिपतिर्बृहच्छ्रवावीर्यवहोर्दुर्मदवीरमानिनाम् ॥ विजित्यलोकेऽखिलदैत्यदानवानयद्राजसूयेनपुराऽयजत्प्रभो २८ सएवमुत्सिक्तमदेन विद्विषादृढंप्रलब्धोभगवानपांपतिः ॥ रोषंसमुत्थंशमयन्स्वयाधियाव्यवोचदंगोपशमंगतावयम् २९ पश्यामिनान्यंपुरुषात्पुरातनाद्यःसंगुगेत्वारणरंग कोविदम् ॥ आवारयिष्यत्यसुरर्षभेहितंमनस्विनोयंगृणतेभवादृशाः ३० तंवीरमारादभिपद्यविस्मयःशायिष्यसेवीरशयेश्वभिर्दृतः ॥ यस्त्वद्विधानामस तांप्रशांतयेरूपाणिधत्तेसदनुग्रहेच्छया ॥ ३१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ मंत्रेयउवाच ॥ तेदेवमाकर्ण्यजलेशभाषि तंमहामनास्तद्विगणय्यदुर्मदः ॥ हरेर्विदित्वागतिमंगनारदाद्रसातलंसंविशेशेत्स्वगन्वितः १ ददर्शतत्राविजितंधराधरंप्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्रा ॥ मु ष्णंतमक्षणांबुरुहारुणाश्रियंजहासचाहोवनगोचरोमृगः २ आर्हेनमेह्यज्ञमहोविमुंचनोरसौकसांविश्वस्तृजेयमर्पिता ॥ नस्वस्तियास्यस्यमुयामयेक्षितःसुरा धमासादितसूकराकृते ३ त्वनःसपत्नैरभयायकिंघृतोयोमाययाहंस्यसुरान्परोक्षजित् ॥ त्वांयोगमायाबलमल्पपौरुषंसंस्थाप्यमूढंप्रमृजेसुहृच्छुवः ४ त्व यिस्थितेगदयाशीर्णशीर्षण्यस्मद्भुजच्युतयायेचतुभ्यम् ॥ बलिहरंतृषण्योयेचदेवाःस्वयंसर्वेनभविष्यंत्यमूलाः ५

अंबुरुहारुणाश्रियंरक्तपद्मदलकांतिमुष्णंतंचोरयंतंवेनेजलेगविचभूमौचरतीतिवनगोचरोमृगोवराहः २ ननुभुविद्यतमानोवेनेजलेचद्विषयोभूदहोइतिग्रहस्यतिरश्चीनोगतःकिनेत्याह आहति विश्वस्तृजा ब्रह्मणारसौकसादैत्यानामर्पितादत्ताअमुयाभूम्यासुराअधमायस्मात्ससुराधमइतितात्पर्यार्थः अनेनहिरण्याक्षस्यांतर्भोक्तंध्वनयति प्रातीतिकेनद्वेषंप्रकटयसि यथासंभवमुत्तरत्राप्येवमूहनीयम् ३ अस्माकंशत्रुभूतैर्देवैरभयायवृत्तवान्माययासूकरादिव्याजेनासुराबोहोसिमारयसि अन्यत्रनोऽभयायसपत्नैर्वृतःकिंयस्त्वंमाययाअसुरान्हंसीति कीदृशस्त्वंपरोक्षजित्परोक्षेणाप्रत्यक्षतयाचोर्ध्वेणजयती ति अक्षार्णोद्वियाणिजयतीत्यक्षजित् अतएवपरःयोगमायाबलंकपटोपायबलमतएवाल्लपपौरुषंत्वांसंस्थाप्यहत्वासुहृदांशुवःप्रमृजइत्यन्वयः स्वर्केच्छाबलं स्वसमपुरुषसमूहरहितभेकचित्तेसभ्यकस्थाप यितुंयोगमूढंभक्त्याहृतंकृत्वासर्वत्रसुहृदहंसंसारशुचःप्रमजइत्यन्वयः ४ इदानींवाग्देवमुद्रलयवि त्वयीति अमूलाप्रलाभ्यराहितः ५

तस्यांतरभाकिविधानइवबाहोद्वेषसहमानोपदर्थजलमज्जनतत्करोमीतिमन्वानउदमज्जदित्याह सइति उपलभ्यदृष्टा करेणुहीस्तनी ६ हररभीष्टकायमध्याहरण्याक्षणाकमकारात्याह ताभात
अनुदुतोनुयातःहरण्यकेशोहरण्याक्षः ७ त्रिलोक्यामंकीभूयागतायाप्यविभ्यतोहरेःकिमेकेनहरण्याक्षेणानुपातंनतिभावेनभूमेःप्रतिष्ठापनप्रकारंकि सगामिति गांभूमिमुदस्तादुपरिगोचरेअदूर
प्रदेशे स्वसत्त्वैर्यलक्षणंस्वबलम् ८ अथजलेभूमिप्रतिष्ठाप्यपृष्ठतोनुतुरिपुमिवगणय्यहरिणाकिंकृतमत्राह परानुपक्तंपृष्ठतोनुगतं तपनीयोपकल्पासुवर्णाभरणभूषितामहतीगदायस्यत
थातं कांचनैराभरणैश्चित्रितान्यलंकृतान्यंगान्यवयवायस्यसतथातं ग्रहसन्नित्यनेनबाह्यकोपलक्षणंनिरुणद्धि इदमहतालक्षणम् ९ किमाहंत्यतथाह सत्यमिति जलशायित्वाद्वनगोचराजलविषयाः ज्ञा
निभिर्मृग्यत्वात्तुमार्गणाच्चमृगाइत्येतत्सत्यं तत्रैकंभागार्गंक्रियतइत्यतक्तं युष्माद्विधानिति ग्रामसिंहानशुनःमृत्युपाशैःप्रतियुक्तस्यवद्वस्पुंसोविकत्यनमसंबद्धभाषणम् १० न्यासहरानिक्षेप

सतुद्यमानोरिदुरुक्तोमरैर्दंष्ट्राग्रगांगामुपलभ्यभीताम् ॥ तोदंमृषंनिरगादंबुमध्याद्वाहाहतःसकरेणुयेथभः ६ तंनिःसरंतंसलिलादनुदुतोहिरण्यकेशोद्वि
रंदयथाझषः ॥ करालदंष्ट्रोशनिनिःस्वनोब्रवीद्रताहियांकित्वसतांविगर्हितम् ७ सगामुदस्तात्सलिलस्यगोचरेविन्यस्यतस्यामदधात्स्वसत्त्वम् ॥ अभि
ष्टुतोविश्वसृजांप्रसूनैरापूर्यमाणोविबुधैःपश्यतोऽरेः ८ परानुषक्तंतपनीयोपकल्पमहागदंकांचनचित्रितांगम् ॥ मर्माण्यभीक्ष्णंप्रतुदंतंदुरुक्तैःप्रचंडमन्युः
प्रहसंस्तंबभाषे ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सत्यंवयंभोवनगोचरामृगायुष्मद्विधानमृगयेग्रामसिंहान् ॥ नमृत्युपाशैःप्रतियुक्तस्यवीराविकत्यनंतवगृह्णंत्यभद्र
१० एतेवयंन्यासहरारसौकसांगताहियोगदयाद्रावितास्ते ॥ तिष्ठामहेथापिकथंचिदाजौस्थेयंकयामोबालिनोत्पाद्यैर्वैरम् ११ त्वयद्रथानांकिलयूथपाधिपो
षटस्वनोस्वस्तयआश्वदुहुहः ॥ संस्थाप्यचारस्मान्प्रमृजाश्रुस्वकानांयःस्वांप्रतिज्ञानातिपिपत्यंसभ्यः १२ सोधिक्षिप्तोभगवताप्रलब्धश्चरुषाभृशम् ॥
आजहारोल्बणंक्रोधंक्रोड्यमानोहिराडिव १३ विसृजन्नाहिवच्छ्रुसंमन्युप्रचलितेद्रियः ॥ आसाद्यतरसादैत्योगदयाभ्यहनद्वरिम् १४ भगवांस्तुगदावेगं
विसृष्टंरिपुणोरसि ॥ अवंचयतिरश्वीनोयोगारूढवांतकम् १५ पुनर्गदांस्वामादायभ्रामयंतमभीक्ष्णशः ॥ अभ्यधावद्वरिःक्रुद्धःसंरंभादृष्टदच्छदः १६

हारिणः रसौकःसुस्थितेषुकथंनिक्षेपापहरणमित्यतक्तं गतहियइति तद्वद्गतहृत्विनभवानपिवद्वचित्तुल्यःसमाधिरित्यतउक्तंतिष्ठामहइति बालिनारिपुणावैरमुत्पाद्यकथंचिदाजौस्थेयंस्थातव्यं
ककुत्रयामोगंतव्यप्रदेशाभावात् अथतस्मात्तिष्ठामहेआत्मानंप्रकाश्यस्थितिकुर्मः प्रकाशनस्येयाख्ययोश्चेतिसूत्रादात्मनपदप्रयोगः ११ नाहंबलीतिनेत्याह त्वमिति स्थानामिति स्थिनोलक्षयंते
रथानारथिनायूथपाधिपस्त्वनोस्मान्अस्वस्तयेनाशाख्यार्मगलायादुद्बुहःद्रोहमकार्षीरित्यत्तत्किल क्रीडनमसुराणांहिसनं विहारस्वभावोद्धतोयुदायद्यस्वेत्यन्वयः किलधैत्यक्रीडनयोःइतिधातुः ।
ततःकिंफलमत्राह संस्थाप्येति इयंतवमतिज्ञाअस्याभपालनेनवाप्रशस्तकर्तृत्वंस्यादित्याह यःस्वामिति अतिपिपतिप्रशस्यपालयति पृपालनपूरणयोः अतिःस्यादधिकार्थोक्तोप्रशंसायामतिक्रमइति
१२ आविश्रासुरभावनिमित्तंबाह्यक्रोधभावमाह सइति प्रलब्धोवाचावंचितः क्रीड्यमानोऽनिष्टक्रीडाविषयंक्रियमाणःपीड्यमानइतिवा । १३ मन्युनाप्रचलितानिस्वस्थानच्युतानोर्द्वियाणिपस्य
सः १४ योगारूढोयोगाविष्टः १५ दष्टोदच्छब्दोऽधरोष्ठोयेनसतथा १६

आजघ्नइत्यस्याकर्मकत्वस्यद्योतनायदक्षिणांसमुर्वीत्युक्तं आहोयमहनइत्यात्मनेपदं कोविदोगदायुद्धमार्गेप्रेमदज्ञानपटुः १७ हयक्षोहिरण्याक्षःहारिरच्युतः १८ स्पृधोःस्पृधमानयोःक्षतस्रदस्यरुधि
रस्याघ्राणेनविबृद्धंयुद्धययोस्तौतयोः इत्यायांभुविशुष्मिणोर्मत्तवृषभयोः १९ इदंयुद्धंकाकग्राम्यकर्मवदज्ञानंकिंतुब्रह्मादिदेवैरेष्टमितिभावेनब्रह्मागमनंनक्ति दैत्यस्येति यन्नास्तत्साधनानिचावय
वेषुयस्यसतथातस्य भाययास्वेच्छयास्वंस्वतंत्रंपरमात्मानंराजयतिदीपयतिप्रकाशयतीतिस्वराद्ब्रह्मातदुपदिष्टब्रह्मज्ञानेनहि सर्वेषामुक्तीरिति २० नकेवलंयुद्धदर्शनापब्रह्मणआगमनंकिंतुदैत्यवधो
पायनिवेदनलक्षणकार्यतरज्ञापनायेत्यनेनाशयेनहरिप्रतिब्रह्मविज्ञापनप्रकारंवक्ति आसन्नैति अनेनकोविदेनापद्यपितत्परिहारप्रकारोक्तव्यइतिन्यायदर्शनार्थमुक्तंनतुहरेरुपायाज्ञानादितितात्पर्यं
आसन्नशौंडीरंप्राप्तपाटवं अहार्यंआहर्तुमशक्योविक्रमोयस्यसतथातं विलक्ष्यहृष्टासहस्रणीःअनेककल्पजननेनवृत्तात् ब्रह्मणोयोगनाम २१ प्रथमतोदैत्यस्यवध्यत्वेदोषानाह एषइति २२ द्रव्या
दानाद्यपहारेणागरुक्त आगोमंत्रश्चविप्रियमिति । वधादिनाभयकदग्निहोत्रादिदूषणेनदुष्कृत् तत्रनिमित्तमाह अस्मल्लब्धेति २३ क्रीडायाअकरणेकारणमाह यदिदति आशीविषकृष्णसर्पविषमुत्थि

ततःस्वगदयारातिदक्षिणांसमुविप्रभुः ॥ आजघ्नेसतुतांसौम्यगदयाकोविदोहनत् १७ एवंगदाभ्यांगुर्वीभ्यांहयक्षोहारिरेवच ॥ जिगीषयासुसंरब्धावन्यो
न्यमभिजघ्नतुः १८ तयोःस्पृधोःसिग्धगदाहतांगयोःक्षतस्रवाघ्राणविबृद्धयुद्धयोः ॥ विचित्रमार्गोश्ररतोर्जिगीषयाव्यभादिलायामिवशुष्मिणोर्मृधः १९
दैत्यस्ययज्ञावयवस्यमाययागृहीतवाराहतनोर्महात्मनः ॥ कौरव्यमह्याद्विषतोर्विमर्दनंदिदधुरागाद्विषभिर्वृतःस्वराट् २० आसन्नशौंडीरमपेतसाध्वसंकु
तप्रतीकारमहार्यविक्रमम् ॥ विलक्ष्यदैत्यंभगवान्सहस्रणीर्जगादनारायणमादिसूकरम् २१ ब्रह्मोवाच ॥ एषतेदेवेदेवानामांभिमूलमुपेयुषाम् ॥ विप्रा
णांसौरभेयीणांभूतानामप्यनागसाम् २२ आगस्कृद्भयकृहुक्कृदस्मल्लब्धवरोऽसुरः ॥ अन्वेषयन्नप्रतिरथोलोकानटतिकंटकः २३ मेनमायाविनंदंस्तनिरं
कुशमसत्तमम् ॥ आक्रीडबालवद्देवयदाशीविषमुत्थितम् २४ नयावदेषवर्धेतस्वांवेलांप्राप्यदारुणः ॥ स्वांदेवमायामास्थायतावज्जह्येनमच्युत २५
एषावोरतमासंध्यालोकशंबट्करप्रभो ॥ उपसर्पतिसर्वात्मन्सुराणांजयमावह २६ अधुनैवाभिजिन्नामयोगोमौहूर्तिकोभ्यगात् ॥ शिवायनस्त्वंसुहृदा
माथुनिस्तरदुस्तरम् २७ दिष्ट्यात्वाविहितंमृत्युमयमासादितःस्वयम् ॥ विक्रम्यैनंमृधेहत्वालोकानाधेहिशर्मणि ॥ २८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
तृतीयस्कंधेएकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ अवधार्यैर्विरंचस्यनिर्वर्ण्यलीकामृतंवचः ॥ प्रहस्यप्रेमगर्भेणतदपांगेनसोऽग्रहीत् १

तमुज्ज्वलितंयत्तस्मादिति २४ स्वांवेलांमासुरीमपराह्णांतावत्ततःपूर्वमेवस्वांमायांमहिमानंत्वदन्येननहन्यतइत्यर्थःब्रह्माच्युतेत्यनेन अक्षतःक्षतवर्द्धिष्णुरसमःसमवत्तथा । अजितोर्जितवच्चैवज्ञोज्ञवच्चप्र
काशयेत् । सर्वरूपेष्वनंतोपिब्रह्माद्याश्चैवतन्मतेः । अनुसारितयाब्रूयुःकुर्युश्चनसदुःखभागिति वाक्यंद्योतेयति कीदृश्यासुरीवेलीतितत्राह एषेति आदरंतुमुखंविद्याच्छंबट्कारंतुभक्षणमित्यभिधानात् ।
लोकशंबट्करीसर्वजनभाक्षिणी २६ इदानींसभीचीनोयोगःकहतित्राह अधुनेति मध्याह्नस्त्वभिजिप्नोःक्ताषाढोत्तरएवच । श्रवणस्यापिपूर्वार्धेविषुवच्चाभिजित्स्मृतामित्यतोभिजिचोगोमध्यंदिनमुहूर्त
२७ अस्यानन्यवध्यत्वंस्पष्टंध्वनयति दिष्ट्येति मृत्युमारकंत्वावां शर्मणिमुखेआधेहिस्थापय ॥ २८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वकृतटीकायांएकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ ब्र
ह्मवचनंहरिणावधृतंकिमत्राह अवधार्येति सर्पांगेनकटाक्षेण १

विरिचवाक्यग्रहणं हरिणा कृतमिति कथं ज्ञायत इति तत्राह ३ तदालनं प्रति असुरोपि स्वस्य धर्मयुद्धविश्वं प्रकाशयति स इति लब्धवर्षः प्राप्तावकाशः मृगधर्मस्य यथार्थनिराधेयसाधुधेनेतरेण न प्रतिप्रहृतं व्यामिति लो
 क्रिकम् ४ अथान्यत् हरिप्रियं तदुक्तं धर्मः सत्यमिति प्रोक्तो धर्मश्चापि हरेः प्रिय इति अनेन पोहरेः प्रियः सधर्मो न्यालौकिक इत्युक्तं भवति अतएव मानयामासं त्युक्तं नतु प्रियमिति अपविद्ध गदापत्यादा
 नं योयानां जुगुप्सितं किमु न हरेरतो हरिणा किमकारी नितत्राह मुनामिति सुनाभं सुदर्शनम् ५ महानपीतरे मेरित एव स्वकर्तव्यं करोति न तु स्वयमिति भावज्ञाः स्वचराभस्य वधा यत्र पर्यतीत्याह तामिति
 व्यग्रं शत्रुह ननाय विभ्रमचक्रं यस्य सतथा तं तद्विदां तस्य हरेः स्वरूपज्ञानम् ६ दैत्यस्य वीरस्वभावं दर्शयति स इति स्वचराणां तद्वचनं निशम्या भेषेण दुःसहद्वेषेण परिश्रुतानि स्वस्थानं चतुर्नामीन्द्रियाणि यस्य
 सतथा स्वदंतच्छदं स्वाधरोष्ठमदशदृष्टवान् ७ वीरत्वादधरोष्ठदशनफलमाह करालोति संचक्ष्णः पश्यन् हतोसीत्याभाष्येति ८ हरेर्युद्धलाघवं वाकि पदेति शत्रोस्तांगदां वातरं हसावायुवेगे

ततः सपत्नं मुखतश्चरंतं मकुतोभयम् ॥ जवानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षतः २ साहता तेन गदया विहता भगवत्करात् ॥ विद्वर्णितापतद्रेजे तदद्भुतमिवाभ
 वत् ३ सतदालब्धवीर्योपिन बबाधे निरायुधम् ॥ मानयन्समृद्धेर्धर्मविष्वक्सेनं प्रकोपयन् ४ गदायामपविद्धायां हाहाकारेच निगते ॥ मानयामास तं
 धर्मसुनाभं चास्मरद्विभुः ५ तंव्यग्रचक्रं दिति पुत्राधमेन स्वपार्षदमुख्येन विषजमानम् ॥ चित्रावाचस्तद्विदां स्वचराणां तत्र समासन् स्वस्ति तेऽमुं जहीति ६
 सतत्रिशम्यात्तरथांगमग्रतो व्यवास्थितं पद्मपलाशलोचनम् ॥ विलोक्य चामर्षपरिश्रुतेन्द्रियोरुषास्वदंतच्छदमादशच्छुम्न ७ करालदंष्ट्रश्च भूभ्यां सं चक्षा
 णोदहन्निव ॥ अभिदुत्य स्वगदया हतोसीत्यहनद्वारिम् ८ पदासव्येन तांसाधो भगवानयज्ञभूकरः ॥ लीलया मिषतः शत्रोः प्राहरद्वातरं हसा ९ आहवायुधमा
 धत्स्व घटस्व त्वं जिगीषसि ॥ इत्युक्तः सतयाभूयस्ताडयन् व्यनदद्दृशम् १० तां स आपतती विक्षिभगवान्समवस्थितः ॥ जग्राह लीलाया प्राप्तांगं रुमानिव प
 न्नगीम् ११ स्वपौरुषे प्रतिहेतुमानो महासुरः ॥ नैच्छद्द्रदां दीयमानां हरिणा विगतप्रभः १२ जग्राह त्रिशिखं शूलं ज्वलितज्वलनोपमम् ॥ यज्ञाय धृतरू
 पाय विप्रायाभिचरन् यथा १३ तदोजसा दैत्यमहाभटार्पितं चकास दंतः स्वउदीर्णदीधितिः ॥ चक्रेण चिच्छेद निशातेन मिना हरिर्यथा ताक्ष्यपतत्रमुज्झितम् १४

न अनेन प्रतिवीरस्य परिहारायोग्यत्वप्रकाशेन हरेरिति माहात्म्यप्रकाशितम् ९ एतदेव ध्वनयति आहति चः समुच्चये न ह्यल्पमाहात्म्यस्यायुधमाधत्स्वेत्यादि प्रवचनं युज्यते भीत्या वागनुद्वलनाद्ब
 माक्षिपतीत्याह त्वमिति उक्तं सत्यमिति मन्वानः स्वपाटवं यनाक्ति इतीति १० हरिरपि युद्धलाघवं दर्शयतीत्याह तांस इति ११ दैत्यस्याभिमानमुद्वलयति स्वपौरुष इति १२ ततः किंच कारेति
 तत्राह जग्राहेति अभिचरन् कृत्यां प्रयुजानः १३ स्मरणादागतं मावैरिव धाय किमिति न प्रायुक्तं भगवानिति सुदर्शनं चैत्यं जानन्नितेन शूलमाच्छिन्नदित्याह तदेति यदोजसा बलेन दैत्येन महाभटेनार्पि
 तं मुक्तं तदा भगवान्निशातेन मिना उत्तेजितधोरणा नेनानेकं संख्यापरिच्छेदेनैव स्य नैशित्यनाशो नास्तीति सूचनेन हरिचक्रस्य हरेरिति माहात्म्यमुक्तं चक्रेण शूलं चिच्छेदेत्यन्वयः आत्मस्पर्शात्पूर्वमेवा
 च्छिन्नदिति द्योतनायोक्तमंतः स्वइति अंतःस्वेधाकाशमध्य उदीर्णदीधितिर्यस्य तत्तथोक्तं अनेन हरिचक्रादन्येनाच्छेद्यत्वमुत्तद्योतितं मंदबुद्धचवतारार्थं निरुद्धमपि दृष्टांतयति हरिरिति दधीचेर्महामु
 नेरग्रंथना विराचितवज्रस्यामोघत्वेन तदच्छेदे मुनेरवज्ञातिमिति चकोपभयात् गरुडेनोज्झितं त्यक्तं पत्रमिंद्रोच्छिन्नदिति तदिहोच्येते हरिरित्यादिना १४

किंदैर्यआयुधाभावादधावदितितन्नाह वृक्कणइति वृक्कणेछिन्ने विभूतिर्लक्ष्मीरस्यास्तीतिविभूतिमत् प्रहृत्यप्रहारंरुत्वाअसुरःमाययाअसनशीलःअसेरुरदितिसूत्रादसुक्षेपणइतिधातोस्ताच्छील्यार्थउ
रत्प्रत्ययोभवति १५ दैत्यमुष्टिप्रहारेणकिंहरिणापतितंमूर्च्छितंपलायितमितिबिदुरस्यमानसींशंकांपरिहरति तेनेति द्वाभ्यांपिबतीतिद्विपोगजः १६ अंतर्धायिदैत्येनाकिमकारीतितन्नाह अथेतियोग
मायेश्वरस्वरूपभूतानामणिमादिमहिम्नामधिपतांवित्येननासुर्योमायाहरेर्बाधिकानस्युरितिसूचितं अस्यविश्वस्योपसंयमंप्रलयम् १७ पांसंवंधूलिमयंक्षेपणैःपाषाणक्षेपणयंत्रैः १८
द्यौर्व्योमाभ्रौर्धैर्मघजालैर्विद्युत्तडिस्तनयित्नवोगर्जन्मेघाविद्युतस्तनयित्नवस्तैःसहवर्ततइतितैः १९ युधसंप्रहारइतिधातोः नानायुधानिनानाविधसंप्रहारान्मुंचतीति दिग्वाससोनग्राः २०
अतिवैशसाअतिक्रूराःयक्षादिभिरुत्पृष्टाउच्चरिताहिंसावाचोभ्रूयंवेतिशेषः २१ यथेच्छयैवसर्वतुमनसादेहतोपिवा । कर्तृशक्तोपिशब्दाद्यालीलैवानंतशक्तितइति वचनान्मनआदिनाऽसुरमायाविनाशेस

वृक्कणेचशूलेबहुधारिणाहरेःप्रत्येत्यविस्तीर्णमुरोविभूतिमत् ॥ प्रवृद्धरोषःसकठोरमुष्टिनानदप्रहृत्यांतरधीयतासुरः १५ तेनेत्यमाहतेक्षत्तर्भगवानादि
सूकरः ॥ नाकंपतमनाग्वापिस्रजाहवइवद्विपः १६ अथोरुधाऽसृजन्मायायोगमायेश्वरेहरो ॥ याविलोक्यप्रजास्त्रस्तामिनिरेस्योपसंयमम् १७ प्रव
वुर्वायवश्चंडास्तमःपांसवमीरयन् ॥ दिग्भ्योनिपेतुर्ग्रावाणःक्षेपणैःप्रहिताइव १८ द्यौर्नष्टभगणाभ्रौधैःसविद्युस्तनयित्नुभिः ॥ वर्षाद्भिःपूयकेशासृक्वि
ण्मूत्रास्थीनिचासृक्त् १९ गिरयःप्रत्यदृश्यंतनानायुधमुचोनव ॥ दिग्वाससोयातुधान्यःशूलिन्योमुक्तमूर्धजाः २० बहुभिर्यक्षरक्षोभिःपत्त्यश्वर
थंकुंजरैः ॥ आततायिभिरुत्पृष्टाहिंसावाचोतिवैशसाः २१ प्रादुष्कृतानांमायानामासुरीणांविनाशनम् ॥ सुदर्शनास्त्रभगवान्प्रायुक्तचततस्त्रि
पात् २२ तदादितेःसमभवत्सहसाहदिवेपथुः ॥ स्मरंत्याभर्तुरादेशंस्तनाच्चासृक्प्रसुखे २३ व्युदस्तासुस्वमायासुभूयश्चाव्रज्यकेशवम् ॥ उपोपगूह
मानोमुंददृशेवस्थितंबहिः २४ तंमुष्टिभिर्विनिघ्नंतंवज्रसारैर्योक्षजः ॥ करेणकर्णमूलेऽहनयथात्वाष्ट्रमरुत्पतिः २५ समाहतोविश्वसृजाह्यज्ञयापरिभ्र
मद्रात्रउदस्तलोचनः ॥ विकीर्णबाह्विप्रिशिरोधरोऽपतद्यथानर्गेद्रोलुलितोनभस्वता २६ क्षितौशयानंतमकुंठवर्चसंकरालदंष्ट्रपरिदृष्टदृच्छदम् ॥ अ
जादयोवीक्ष्यशंशुरागताअहोइमांकोनुलभेतसंस्थितिम् २७

मर्थोपिभगवान्लीलयैवतन्नाशायसुदर्शनंप्रायुक्तेत्याह प्रादुष्कृतानामिति विनाशनंविनाशकारणं अमृतंक्षेममभयमितित्रयःपादायस्यसंनिपात् २२ सुदर्शनंप्रयोगेणभगवान्दितेःपुत्रमरणंसंज्ञापयति
तदेति २३ प्रभातेनकंचरवत्स्वमायानांशेषराद्रवात्कनेत्याह व्युदस्तास्विति शब्दाद्यभावात्कथंयुद्धायमाष्ट्रत्याशंक्यद्विमुखादिवत्पदावेष्टयनिष्पीड्यहन्मीतिभावोप्यप्रयोजकइत्याशयेनाह उपेति
उपोपात्यंतसमीपिवर्तमानमभुंगवंतंगूहभानःस्वहस्तवल्पात्बाहिरवस्थितंहरिंददृशेइत्यन्यः २४ ममशत्रुहननादावायुधग्रहणंमंदजनानुकरणार्थनत्वशक्यत्वतःस्वहस्तादिनैवशक्तिरस्तीतिज्ञापयन्
शत्रुहंतीत्याह तमिति अहन्प्राहरत् त्वाष्ट्रंत्वष्टुःपुत्रंवृत्रं मरुत्पतिरिंद्रः २५ हरेरयंप्रहारोरिपोर्दीधनिद्राहेतुरित्याह समाहतइति विश्वसृजाहरिणाभवज्ञयानिरायासेनसमाहतःलुलितउन्मूलितः न
भस्वता वायुना २६ वीराणारणरंगेभरणंशंस्तंकिंपुनर्भगवन्निमित्तिभावेनब्रह्मादयोस्यासुरस्यमरणंस्तुवंतीत्याह क्षिताविति संस्थितिभरणम् २७

*****

इतरमरणादस्य मरणस्यैव विधिश्चेत्किं कारणमत्राह यमिति असताऽमंगलात्सूक्ष्मशरीरात्मुमुक्षवः करपादयारकपादन्यान्याकपाशाक्तमत्वाच्चपदाहतश्चुक्तयः॥गनामस्थदस्थस्थमह॥न्यधश्चिस्ता।
तिद्योतयितुंचेत्यनेन एतदेहत्यागोपि देहांतरं भोस्तीतिसूचनात् अतोस्यसुक्रताधिक्यं हरिमुखं दृष्ट्वा मरणेन स्यात्तदपि पार्षदस्यैव न तदा विष्टस्यासुरस्य २८ पार्षदत्वं स्मारयति एताविति असद्वृत्तिमासु
रार्योनि जन्मभिरिति बहुचनेन नशापमोक्षानंतरं जन्मानंतरं प्राप्य ज्ञानमापाद्य वैकुण्ठे मुक्तिस्थानमाप्तिरिति सूचयति २९ इदानीमापरोक्षतः स्तुवंतीत्याह नमइति अखिलयज्ञतंतवेऽखिलयज्ञानां प्रवर्तनेन
तानभूतायास्थितौ निमित्तभूताय अरुंतु दोषव्यथकः अयं विक्रमोऽस्माकमपि परमानंदहेतुरभूदित्याह त्वत्पादेति ३० हिरण्याक्षहननानंतरं हरिणा कोविक्रमोकारिसोस्ति चेत्तमाख्याहीति मानसो विदुरशंकां
प्रत्याह एवमिति संसादयित्वानिहत्य नितरां हनने स्वातंत्र्यं दर्शयति पुष्करविष्टरादिभिर्ब्रह्मादिभिः ३१ हेरर्वराहावतारस्य चरितमुपसंहरति मयेति यथा येन प्रकारेण हिरण्याक्षो हतो निराकृतस्तथा ते

यं योगिनो योगसमाधिना हेरर्ध्यायंति लिगादसतो मुमुक्षवः ॥ तस्यैष देत्यऋषभः पदाहतो मुखं प्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्जह २८ एतौ हि पार्षदावस्यशापाद्या
तावसद्भतिम् ॥ पुनः कतिपयैः स्थानं प्रपत्स्येते हजन्मभिः २९ नमो नमस्ते खिलयज्ञतंतवे स्थितौ गृहीतामलसत्वमूर्तये ॥ दिष्ट्या हतोयं जगतामरुंतुदस्त्व
त्पादभक्त्या वयमीशनिर्वृताः ३० मैत्रेय उवाच ॥ एवं हिरण्याक्षमसह्य विक्रमं संसादयित्वा हरिरादिसूकरः ॥ जगाम लोकांस्वमखंडितोत्सवं समीडितः
पुष्करविष्टरादिभिः ३१ मया यथानुक्तमथादितो हेरः कृतावतारस्य सुमित्रचेष्टितम् ॥ यथा हिरण्याक्ष उदारविक्रमो महामृधे क्रीडनवन्निराकृतः ३२ श्री
शुक उवाच ॥ इति कौषारवाख्यातामाश्रुत्य भगवत्कथाम् ॥ क्षतानंदं परं लेभे महाभागवतो नृप ३३ अन्येषां पुण्यश्लोकानामुदाभयशशांसताम् ॥ उप
श्रुत्य भवेन्मोदः श्रीवत्साकस्य किंपुनः ३४ योगजं द्रक्ष्य प्रस्तं ध्यायंतं चरणान्बुजम् ॥ क्रोशंतीनां करेणूनां कृच्छ्रतो मोचय वदतुम् ३५ तं सुखाराध्यमृजुभि
रनन्यशरणैर्नृभिः ॥ कृतज्ञः को न सेवेत दुर्गराध्यमसाधुभिः ३७ यो वै हिरण्याक्षबंधं महाद्रुतं विक्रीडितं कारणसूकरात्मनः ॥ शृणोति गायत्यनुमोदं तेज
सा विमुच्येत ब्रह्मवधादपि द्विजः ३७

न विधिना कृतवराहावतारस्य हेरेश्चेष्टितं मयानूक्तं श्रुतवत्कथितमथादित आरभ्य अथातो नंतराप्यर्थविकल्परं भंगल इति यादवः ३२ शुकोप्येतां कथां श्रोतुं शेषी भुक्कलयति इतीति यथाममपरान
दोभूत्तथा विदुरस्यापि किमिति परीक्षितो मनः शंकां परिहरति शुक इत्यतो वाह इतीति ३३ अत्र कैमुत्येन परमानंदं संपादयति अन्येषां मिति ३४ इतोपि हेरः कथा श्रवणात् परमानंदं वाप्तिः स्यादित्याह यइति
करेणूनां करिणीनां क्रोशंतीनां रुदंतीनां कृच्छ्रादासन्नमरणात्कृतस्मरणानंतरं कालक्षेपमंतरेण ३५ एवं विधो हरिर्भक्तैकसाध्य इत्याह तमिति अन्ययोगव्यवच्छेदार्थमाह दुराराध्यमिति ३६ फल
अवशेषं प्रवृत्तिः स्यादिति द्विजः योवाइति अपिशब्देनान्यदुष्कृतानां संग्रहात् अस्मपरमात्मतत्त्वमज्ञानेन वध्यत इति ब्रह्मवधः संसारस्तस्मात् उक्तफलेधिकारिणमाह द्विजइति त
स्यैव हरौ निरतिशयभक्तिबंधात् ३७

*****

गानाद्यशक्तानां श्रवणैकरतानां किंफलमत्राह एतदिति अंतर्इति विशेषणात् श्रवणाभ्यासेन मननादिशक्तिसंभवात् अपरोक्षज्ञानसामर्थ्याल्लिङ्गशरीरविनाशेनारायणो गम्यत इति गतिर्भवतीति ध्वनयति ॥ ३८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे वृत्तीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां विशोऽध्यायः ॥ २० ॥ सृष्टिप्रलायाभ्यां स्फुटं विज्ञेयस्य देवादीनां तारतम्यज्ञानस्य हरिप्रतीतिजनकत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वादनुक्तसमुच्चयार्थचपूर्वोक्तसृष्टिप्रपंचयत्यस्मिन्नध्याये । सृष्टौ लये तारतम्यं देवानां ज्ञायते स्फुटम् । तारतम्यपरिज्ञाने महातात्पर्ये भिष्यते । अतस्तद्गुह्यं सूक्तमन्यच्चैतत्प्रकाशकमिति वचनात् प्रवक्ता श्रोतुरर्भाष्टमर्थं ब्रूते किमन्येद्वेति ज्ञातुं न शक्यते तस्मात् तन्निरासार्थं तत्रादौ राजाशु कंपृच्छति महीमिति महीमध्यास्य मङ्गां स्थित्वा । अधिशीङ्गिस्था सां कर्मैति सूत्रात्सप्तम्यर्थे द्वितीया । अवरजन्मनां पञ्चात्तनका लेजातानां प्राणिनां मार्गा यवर्णांश्च मस्वरूपभेदज्ञानाय कानि द्वारानि सृष्टि साधनानि अध्यतिष्ठत्तत्र स्थित्वा सृजति इत्यर्थः १ विदुरप्रश्रवचनानुसारेण मम वक्तव्यमिति भावेन पृच्छति क्षत्तेति सन्निकृष्टमृत्योस्तव विदुरप्रश्राम्य विषयत्वेन कथं संगच्छत इत्याशं कथयन्माह शोसाविति तद्गुणानां हक्षत्ता महाभागवत इत्यादिना अत्रैतानि विशेषणानि मिथो हेतुमद्भावसूचकानीति ज्ञायते क्षतसंचूर्णन इति धातोः सं

एतन्महापुण्यमलं पवित्रं धन्यं यशस्यं पदमायुराशिषाम् ॥ प्राणैर्द्रियाणां युधि शौर्यं वर्धनं नारायणो ते गतिरंगशृण्वताम् ॥ ३८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ राजोवाच ॥ महर्षिप्रतिष्ठा मध्यास्य योसौ स्वायं भुवो मनुः ॥ कान्यध्यतिष्ठद्वाराणि मार्गाया वरजन्मनाम् १ क्षत्ता महाभागवतः कृष्णस्यैकांतिकः सुहृत् ॥ यस्तस्या जाग्रजं कृष्णे स पत्यमववा नि २ द्वैपायनादनवरो महित्वेतस्य देहजः ॥ सर्वात्मना श्रितः कृष्णं तत्परांश्चाप्यनुव्रतः ३ किमन्वपृच्छन्मैत्रेयं विरजास्तीर्थसेवया ॥ उपगम्य कुशावर्त आसीनं तत्स्वचित्तम् ४ तयोः संवदतोः सूतप्रवृत्ता ह्यमलाः कथाः ॥ आपो गांग्य इवाध्वयो हरेः पादांबुजाश्रयाः ५ तानः कीर्तय भद्रं ते कीर्तन्योदार कर्मणः ॥ रसज्ञः को नु तृप्येत हरि लीला मृतं पिबन् ॥ ६ ॥ मृत उवाच ॥ एवं परीक्षिता पृष्ठो भगवान्बादरायणिः ॥ भगवत्यर्पिता ध्यात्मस्तमा ह श्रूयतामिति ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हरं धृतं क्रोडतनोः स्वमायया निशम्य गोरुद्वरणं सातलात् लीलां हिरण्याक्षमवज्ञया हतं संजात हर्षो भुनिमाह भारत ८ विदुर उवाच ॥ प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन् ॥ किमारभत मे ब्रह्मन् ब्रूह्यं यत्कर्मार्गं वि त् ९ ये मरीच्यादयो विप्रा यस्तु स्वायं भुवो मनुः ॥ तैर्वब्रह्मण आदेशात् कथमेतद्भावयन् १० सद्वितीयाः किमसृजन् स्वतंत्रा उत्तकर्मभिः ॥ आहोस्वित्संह ताः सर्व इदं समसमकल्पयन् ११

सारगिरि संचूर्णनात्क्षत्ता एकः प्रधानः सर्वोत्तमो हरि रंते निर्णयो स्यास्तीति आस्मिन्नर्थे यथा विहित प्रत्ययः २ सर्वात्मनेति प्रोक्त हेतुनिगमनरूपम् ३ किमन्वपृच्छन्मया पृष्टमन्यदेति कुशावर्ते गंगाद्वारे ४ तत्रान्यप्रसंगादूरीभूता एवेति भावेन ह तयोरिति ५ बहुशः श्रुतत्वात्तत्तन्मन्त्रानि द्वालुत्वं स्यादिति तत्राह रसज्ञ इति ६ एतमर्थं सूतः शौनकादिभ्यः कथयति एवमिति अर्पिता ध्यात्मः अर्पितं शरीरमाधिकृत्य वर्तमानं मन आदौ द्विजजातं येन सोऽर्पिता ध्यात्मः ७ शुकोपित्वत्पृष्टमर्थं पृष्ठं विदुरो मैत्रेयं वक्तुं त्याह हरेरिति ८ किमाहेति तत्राह प्रजापतीति अव्यक्तानां परमात्मादि तत्त्वानां मार्गप्रकारं वेत्तीति ९ राजा विदुरप्रश्रयोरेकविषयत्वं वक्ति यइति अभावयन् प्रवर्धयन् १० द्वितीयाभ्यां स्वतंत्रा अन्यापेक्षारहिताः कर्मभिः प्रेरिता इति शेषः संहताः संमिलिताः स्मेत्यनेन सं हत्यसर्जनं प्रधानं स्मारयति ११

किमारभतात यस्पृष्टतस्यात्तरक्तुपुष्पाकसृष्टिमविस्मरणायादितोनुवदति देवेनिति दुवितकपणपणपहृष्टानांबहुत्वादनुमतुमशक्येनादृष्टेन नैषातेकणमतितरापनेयेति श्रुतेरदृष्टांतयोमिगाहरिणा वा दुर्विकल्पेनेति पाठे इदमदेवितिसंशयाविषयेणानि विषेणसर्वतोविलभणेन सृष्टिकालेन तदंतर्यामिणा हरिणा वा सर्वेषां मूलकारणस्य मूलयसमुद्रेक्षणीपर्यं के शयानस्य भगवतः प्रेरणया जातक्षोभात्कार्याभिमुखोत्पन्नविकाराद्विषमावस्थामुपगतादुणत्रयाद्याथासंख्यसंयुक्तस्त्वादुगुणत्रयान्महान्महत्तत्त्वाभिमानब्रह्मासीत्तदभिमानमहत्तत्त्वं चाभूत् । किंच भगवतो वीर्याधानेन जातक्षोभाद्दुत्पन्नासिंभृत्त्वविशेषात् स्वजीवशक्त्या गुणकर्मयोर्नौ इत्यतो गुणत्रयाभिधानादक्षरान्महत्तत्त्वाभिमानी वा युधस्रस्वतीभारती च जाता इत्यर्थः महतो ब्रह्मवायूवतद्रोच्याभिमानिन इति वाक्यादयमर्थः कल्पत इति १२ महत्तत्त्वादहंकारस्योत्पत्तिमाह रजः प्रधानादिति साम्यावस्थायां मूलरजासि यद्रजो मूले तमसि मिश्रितं यद्रजो मूले सत्त्वे यद्रज इति त्रिधा विभक्तेन समस्तेन रजसा युक्त्वा द्रजः प्रधानं महत्तत्त्वं स्यतस्मान्महतो महत्तत्त्वाद्वैवचोदिता द्विकुर्वाणज्जातो वैकारिकतैजसाभ्यां साहितः त्रिलिंगस्त्रिगोभूतादिस्तामसाहंकारो विषदादीनि पंचभूतानि ससर्जैत्यन्वयः अनेनैतच्च सिद्धं तैजसाहंकारः श्रोत्रादि दशेन्द्रियाणि वैकारिकाहंकारो मनोदिगाद्यभिमानि देवान्ससर्ज मूलाहंकारादनेन तगरुडद्राद्याः स्वभावाभिः सह जाताः मनोभिमानि नाविनिरुद्धचंद्रैर्वैकारिकाभिमानि देवविशेषाज्जातो तदुक्तम् । अहमः शेषो द्वौ च रुद्रद्वौ कामतत्त्वियः । मनसस्त्वनिरुद्धश्चंद्रश्चान्ये यथादितम् । एवं क्रमोऽप्यत्ययस्तु सक्षमस्थूलादिभेदतः । सृष्टौ गुणे च ज्ञानादौ मुक्तिस्थेष्वप्ययं क्रमः । नियमेनान्यथोक्तिस्तु मोहायासुरजन्मना

मैत्रेय उवाच ॥ देवेन दुर्वितर्क्येण परेणानिमिषेण च ॥ जातक्षोभाद्भगवतो महानासीदुणत्रयात् १२ रजः प्रधानान्महतस्त्रिलिंगो वैवचोदितात् ॥ जातः ससर्जभूतादिविद्यदादीनि पंच च १३ तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिकम् ॥ संहृत्य देवयोगेन हैममंडमवासृजन् १४ सो शयिष्टाधिसलिलज्जांडको शो निरात्मकः ॥ साग्रैव वर्षमाहस्रमन्ववात्सीत्तर्माश्वरः १५ तस्य नाभेरभूत्पद्मं सहस्रार्कोरुदीधिति ॥ सर्वजीवनिर्कायौ को यत्तत्स्वयमभूत्स्वराट् १६ सोऽनुविष्टो भगवता यः शते सलिलाशये ॥ लोकसंस्थां यथा पूर्वं निर्मेसं स्थया स्वया १७ ससर्जच्छाययाऽविद्यां पंचपर्वाणमग्रतः ॥ तामिस्रमंधतामिस्रत मोमोहो महातमः १८

मिति १३ सूक्ष्मसृष्टिमनूद्य स्थूलसृष्टिवक्तुमारभते तानीति यद्वासद्वितीया इत्यादि प्रश्नपरिहरति तानीति तानि त्रयोविंशतितत्त्वानि भौतिकं हैमं ब्रह्मांडं देवस्य क्रीडादिगुणसंपन्नस्य हरयोर्गोचरे च लक्षणप्रवेशसंबंधेन संहृत्य संयुज्यावगम्य वासृजन् १४ सृज्यवस्तूनि विमृश्य स्रष्टव्यानि न सहस्रैस्तित्या यमनुसंदधतो हरं देवात्पत्यनंतरं तदंतःसर्जनं क्रमेण स्यादित्यभिमतत्वेन जलावगाहेन दार्ढ्यादिकंच स्यादित्यंह स्य जलावस्थानं वक्ति सो शयिष्टेति निरात्मकः अप्रकाशित परमात्मस्वरूपः परमात्मा तत्र नास्तीति किं न स्यादत्राह अन्वत्तासीदिति अव्यक्ततया स्थितः १५ यो ब्रह्मांडगर्भो देके श्रीमयपथ्यं केकालनाम्ना ब्रह्मणा सह शयानस्तस्य हरेर्नाभौ पद्ममभूदित्यन्वयः इदमितरपद्माद्विशिनाष्टि सहस्रैस्तित्यसंख्यया संख्याते भ्योर्कैभ्य उर्वीदीधितिर्दोषिर्पस्यत तथोक्तं अनेन सर्वप्रकाशकसूर्यादुत्पत्तैः पूर्वतमसावगृह्णाकाशे कथं प्रवृत्तिरिति निरस्तं सर्वजीवनिर्कायस्यौ कोट्युद्स्थानीयं तोयस्मात्तस्मै सर्वसर्वजीवप्रधानः स्वराट् ब्रह्माभूदित्यन्वयः १६ यदर्थब्रह्मोत्पन्नस्तत्प्रयोजनमाह सोऽनुविष्ट इति यो हरिः सलिलाशये गर्भो देकलक्षणे वारिधौ श्रीसन्निहितशेषपर्यं केशे तेन भगवता नुविष्टः सब्रह्मा स्वया संस्थया परमात्मनि स्थितसामर्थ्येन यथा पूर्वलोका संस्थानेन पद्मेन वतुर्दश लोका इव सर्गानिर्मम इत्यन्वयः १७ विद्यैकापनोद्यत्वादिविद्यायास्तज्ज्ञापनार्थतत्सृष्टिप्रथमतो वक्ति ससर्जैति छायायारात्रपरपर्यायया तन्वा पर्वण्यमाह तामिस्रमिदमेनेनोक्तवक्ष्यमाणेन कान्यद्यपि विष्टत्वाणीत्यस्योत्तरमुक्तं भवति १८

अधिष्ठात्रभावेनाविशुष्टोद्देशोन्भूत्किन्त्याह जगदुरिति क्षुत्तृषौःसमुद्भवोयस्याःसातथोक्ताताम् २९ क्षुत्तृषौज्ञानविरोधिन्पयौतोब्रह्मणःस्वोत्पादकत्वेनगुरुत्वमविज्ञाययक्षादिभिस्तद्रक्षणार्थमद्रावी
तिभावेनाह क्षुत्तृद्भ्यामिति उपसृष्टाउपद्रुताअस्यविवरणंक्षुत्तृढदिता इत्युच्चैर्वेदतोभिदुद्बुः एवंब्रह्माणमारक्षतकिंतुक्षध्वंभक्षयतीति २० तत्रब्रह्मणाकिंकृतमत्राह देवइति यूयंमार्मांमाजक्षत
किंतुरक्षत आपदिमित्रजनोबोधनीयइतिभावेनाह अहोइति अहोयुष्माकमज्ञानंयुयंमेप्रजाःपुत्राभविष्यथतस्मात्तजक्षणमयुक्तंकिंतुरक्षणमेव कीदृश्योयुष्माकंमध्येयूयंमाजक्षनकिंतुरक्षतेत्युचि
ध्वंतेयक्षाभविष्यथयेकेचिद्यूयमारक्षतकिंतुजक्षतेत्युचिध्वंतानिरक्षांसिभविष्यथ २१ देवानांविद्यायोग्यत्वेनतद्विरोध्यविद्यासृष्ट्यनंतरंदेवसृष्टिमाह देवताइति यायादिव्याःक्रीडादिगुणयुक्तास्ता
देवताःप्रभया भादीप्तावितिधातोःसर्वप्रकाशकलक्षणयाविद्यापरपर्यायातन्वासृजसृजदित्यन्वयः सर्वसृष्टिभ्यः प्रधानत्वात्प्रमुखतइति देवयंतःक्रीडादिगुणान्द्योतयंतोदेवास्तांप्रभारुपांतनुमहर्षुरंगी
कृतवंतस्तदहरभवच्च २२ अदेवानसुरान् जघनतोजघननाम्नादेहेन २३ कुद्धोभीतइतिविडंबनं परापतत्पलायितवान् २४ पलायनावीधमाह सइतिहरिंप्राप्यजगादेतिशेषः अनुरूपमुपा
सक्तानांयोग्यतानुकूलमात्मनोदर्शनंयस्यसतथातम् तेतव यभितुं यममैथुनइतिधातुःमैथुनंकर्तुं नित्यंभगवत्प्रीतिकृत्प्रेष्येणआपदिहरिरिवस्तोतव्यइतिभावेनाह त्वमिति अनासन्नौनप्राप्तौपादौयै

विससजत्स्मनःकार्यनाभ्यनंदत्तमोमयम् ॥ जगदुर्ह्यक्षरक्षांसिरात्रिक्षुत्तृत्समुद्भवाम् १९ क्षुत्तृद्भ्यामुपसृष्टास्तेतंजग्धुमभिदुद्बुः ॥ मारक्षतैनंजक्षध्वमि
त्युच्चैःक्षुत्तृढदिताः २० देवस्तानाहसंविशोमामाजक्षतरक्षत ॥ अहोमेयक्षरक्षांसिप्रजायूयंभविष्यथ २१ देवताःप्रभयायायादिव्याःप्रमुखतोसृजत् ॥ तेऽ
हार्षुर्देवयंतोपिविसृष्टांतंप्रभामहः २२ देवोदेवानजघनतःसृजतिस्मातिलोलुपान् ॥ तएनंलोलुपतयामैथुनायाभिपेदिरे २३ ततोहसन्सभगवा
नसुरौर्निरपत्रपैः ॥ अन्वीयमानस्तरसाकुद्धोभीतःपरापतत् २४ सउपव्रज्यवरदंप्रपन्नतिहरंहरिम् ॥ अनुग्रहायभक्तानामनुरूपात्मदर्शनम् २५
पाहिपांपरमार्त्तंस्तेप्रेषणेनासृजंप्रजाः ॥ ताइमायभिंतुपापाउपक्रामंतिमांप्रभो २६ त्वमेकःकिल्लोकानांक्लिष्टानांक्लिष्टनाशनः ॥ त्वमेकःक्लेशदस्तेषामना
सन्नपदांतव २७ सोवधार्यास्यकार्पण्यंविविक्ताध्यात्मदर्शनः ॥ विमुंचात्मतनुंघोरामित्युक्तोविमुमोचह २८ तांक्वणच्चरणांभोजांमदविह्वललोचनाम् ॥
कांचीकलापविलसदुकूलच्छन्नरोधसम् २९

स्तेतथातेषामर्नसन्नपदाम् २७ स्वानिष्ठवारणेसमर्थस्यापिभगवान्स्वप्रियार्थशरणंगतस्यब्रह्मणस्तीव्रवारणोपायमाह सइति सर्वज्ञस्यापिविचित्रस्याज्ञवदशक्तवत्कार्पण्यमवधार्य तदुक्तं जानन्न
पिसमर्थोपिक्वचिद्ब्रह्माहरेःप्रियम् । ह्यात्वाकरोतिकर्माणिह्यज्ञवच्चाप्यशक्तवदिति अनेनस्वापदंपरिहर्तुंसमर्थस्यतत्प्राप्तौहरिशरणगतौहरिप्रीतिःस्यादितिन्पायोदर्शितः विविक्तमनन्याधीनमध्यात्मदर्श
नंशरीरादिकमधिकृत्यवर्तमानंज्ञानंयस्यसविविक्ताध्यात्मदर्शनोऽशेषविशेषज्ञानवानित्यर्थः चेतनाचेतनराशोर्विविक्तोभिन्नोऽतएवाध्यात्मासर्वजीवराशेशरधिकश्चरइतिदर्शनमपरोक्षज्ञानंयस्यसतथाक्तः
तद्वत्त्वावेदाहंब्रह्मास्मीतिश्रुतेरितिवा । स्यादध्यधिकईश्वरइतियादवः हेत्यनेनस्वाज्ञाकरणाद्धरेभ्यधिकप्रीतिरभूदिति सूचयति अतएवविमुंचेति भवतश्चेन्मदनुग्रहपात्रज्ञानसाधनयोग्यातनुरस्ति कि
मनयाघोरयेति २८ निश्चेतनासातनुःकिमभूदितिवाह तांमिति असुरास्तांतनुंखियंस्त्रीभूतामुपलभ्यदृष्ट्वा कीदृशां शरीरपूर्वोत्तरयोःसंधौजघनेजातत्वात्तान्नाम्नासंध्यांसर्वैरसुरैरितांपरिवृतां कला
पोभूषणेबहैद्वयमिधानात्कांचीकलपेनकांचीभूषणेनविलसतादुकूलेनछन्नंपिहिवंरोधः कटितटंयस्याःसातथाताम् २९

अन्यान्याश्लेषणपरस्परसवधेन उक्तुं गौ उक्तानि नैरतरावनवकाशोचपयोधरोस्तनोयस्याः सातथाताम् ३० नीलालकानां वरूथः समूहास्या अस्तां तनीलालकवस्त्राणां व्याख्याता तातनु
मुद्दिश्य मुमुहुरिति वा ३१ अत्र मोहो नाम न मूढां किं तु वैकुण्ठपहेतुको वितर्क इति भावेनाह अहोरूपमिति ३२ ततः किंच कुरीति तत्राह वितर्कयंत इति ३३ भामिनि कांतिमिति रूपमेव द्वविणं द्रव्यं
तदेव पण्यं क्रययोग्यं तेन दुर्भगान् त्वत्संगोपभोगभाग्यरहितान् ३४ त्वत्संदर्शनमेवास्माकं मुरतक्रियेति भावेनाहुः यावेति एवमपि तवेयं कंदुकक्रीडास्मन्मनः स्वदयतीत्याहुः उद्धुनोषीति ३५
इतरकंदुकक्रीडाया इयं वैशेषिकीत्याह नैकत्रेति हेताल्लिभार्ये पतत्पतंगमुज्ज्वलमदवनमत्कंदुकं जयति ते पादपद्मं प्राप्नोति विषीदति भंगं प्राप्नोति जटावरूथो वेणीभारोऽमलो मुक्तश्च मलबंधन इति धा
तोः ३६ सर्वभावैः स्त्रियो बंधे तव इति भावेन असुराणां तद्रहणमाह इतीति संघां व्यावर्तयति सायंतनीमिति प्रातः कालीनायाः पुण्यहेतुत्वात् प्रलोभयंती मात्सनी च्छांकुर्वती ३७ देवासुरसर्ग
योरनंतरंगंधर्वादि सर्गस्याभ्यर्हितत्वात्तमाह प्रहस्येति भावगंभीरमिति क्रियाविशेषणं भावः शृंगारचेष्टा कथं ज्ञातुं शक्यत इति तमभिनयति जिघ्रंत्यात्मानमात्मनेति नाम्ना कांत्या तन्वा

अन्योन्याश्लेषयोक्तुंगानिरंतरपयोधराम् ॥ सुनासां सुद्विजां सिग्धहासलीलावलोकनाम् ३० गूहंती व्रीडयात्मानं नीलालकवरूथिनीम् ॥ उपलभ्यासुरा
संध्यां सर्वेतां मुमुहुः स्त्रियम् ३१ अहोरूपमहोर्धेयमहोजस्यानवं वयः ॥ मध्ये कामयमानानां मकामिव विसर्पति ३२ वितर्कयंतो बहुधा तां संध्यां प्रमदाय
तीम् ॥ अभिसंभाव्य विसंभारपयं पृच्छन्कुमेधसः ३३ कासिकस्यासिरं भोरुको वार्यं स्तेत्रभामिनि ॥ रूपद्रविणपण्येन दुर्भगान्नो विबाधसे ३४ यावा
कासित्वमबले दिष्ट्या संदर्शनं तव ॥ उद्धुनोषीक्ष्यमाणानां कंदुकक्रडियामनः ३५ नैकत्र ते जयति शालिनि पादपद्मं द्रव्यं त्यामुहुः करतलेन पतत्पतंगम् ॥ मध्यं
विषीदति बृहत्स्तनभारभीतं श्रांता च दृष्टिर्मलः सुजटावरूथः ३६ इति सायंतनी संध्यामसुराः प्रमदायतीम् ॥ प्रलोभयंती जगृह्मत्वा मूढाधियः स्त्रियम् ३७
प्रहस्य भावगंभीरं जिघ्रंत्यात्मानमात्मना ॥ कांत्या ससर्ज भगवान् गंधर्वाप्स रसांगणान् ३८ विससर्जतनुतां वैज्योत्सां कांतिमतीं प्रियाम् ॥ तामिव चाददुः
प्रित्या विध्वावसुपुरोगमाः ३९ सृष्टाभूतपिशाचां श्वभगवान् अतर्मतं द्रिणा ॥ दिग्वाससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामील यदृशौ ४० जगृह्मस्तद्विस्मृष्टां तां जुंभणाख्यां
तनुं प्रभो ॥ निद्रादीर्द्रियविक्लेदो यया भूतेषु दृश्यते ॥ तयोच्छिष्टान् धर्षयंतित मुन्मादं प्रचक्षते ४१ ऊर्जस्वं तं मन्यमाना आत्मानं भगवानजः ॥ साध्यान्ग
णान् अपि तु गणान् परोक्षेणा सृजत्प्रभुः ४२

३८ ज्योत्स्नांचंद्रिकावदाह्लादकरां संज्ञांतरं वा प्रियामनोदृष्टि सुस्करां ३९ भूतादीनां देवयोनि त्वाद्रंधर्वादि सृष्ट्यनंतरं भूतादि सृष्टिमाह सृष्टेति : आत्मनो देहिनस्तं द्रौ मुखव्यादानां दिलक्षणमुत्पादय
तीत्यात्मतद्री तेन जुंभणाख्येन देहेन ४० तस्याः स्वभावलक्षणमाह निद्रादीति विक्लेदे वैकुण्ठं तया तन्वोच्छिष्टान् प्रस्तान् देहिनो धर्षयंतित स्वचेष्टादिविशेषान् कारयंतित चेष्टाविशेषमुन्मादं प्रचक्षते
तज्ज्ञा इति शेषः व्यसृजन्गलबद्धं बाह्यं न तु निजं पुरा । ब्रह्मा तच्चाहारादित्वं प्राप देवादि देवतामिति वचनात् बाह्यमेव प्रभादि शरीरं त्यजति ब्रह्माननुजिं देहमिति ज्ञायते पुरा सृष्टिसमये ४१ स्वयोग्यात्म
दानेन तु साः साध्यादि गणाः पितृपिशाचादि ग्रहदोषं निवारयंत्य तस्तत्सर्गानंतरं साध्यादि गणसृष्टिं वा किं ऊर्जस्वं तमिति अनेन प्रेतादि ग्रहाणां मुख्यचिकित्सेयमिति दर्शितं ऊर्जस्वं तं सारात्रवंतं ऊर्जसारा
जमुद्दिष्टं तदेव पितृभक्षणमिति च नाम्ना परोक्षेण देहेन अतएवाद्यापि मांसदृष्ट्य गोचरे भ्यः पित्रादिभ्यस्तुष्ट्यैः पिंडादिकं प्रयच्छति ४२

आत्मनःसर्गःसृष्टिर्यस्मात्सआत्मसर्गस्तं यत्सारान्भावितन्वते बलिहरणादिनाविविधस्यतरंगि ४३ सिद्धादीनांसाध्याद्यधरत्वादनंतरंतत्सर्गमाह सिद्धानितिनाम्नातिरोधानेनकायेनअंतर्धानारुह्यमंतर्धानाप
रपर्यायमात्मानं देहमितरस्मादद्भुतमदृश्यहेतुत्वादितरेषांवरिणाअदृश्यत्वमेतेषांस्वतएवेतिविशेषःहरिशक्तेरौचित्यत्वादितिभावः ४४ स्वबोधनविडंबनायस्वसन्निक्कृष्टपुरुषसृष्टेःप्राशस्त्यबुद्धिजनना
यचपुरुषाभाससृष्टिमाह सकिन्नरानिति किंप्रश्नाक्षेपकुत्सायांवितर्काभासगोचरइतिवचनात् किन्नराभासान्किंपुरुषान्पुरुषाभासान्आत्मनारूपेणकायेनासृजोदित्यन्वयः येनभावेनब्रह्मापदार्थान्सृजति
सचेष्टादिलक्षणोभावस्तेषामौत्पत्तिकतयायावच्छरीरंवर्ततइत्यतस्तंभावंदर्शयतीत्याह मानयन्निति आत्मनामनआदिनाआत्मनास्वभावलक्षणकमाकारजशृङ्गारित्यन्वयः रूपशब्देपशोश्चोक्रेश्चवृत्तौहितादिषु । सौंदर्ये
यांवल्लोक्यन्नसृजदितिपूर्वणान्वयः अयंन्यायःपूर्वत्रोत्तरत्रचानुसंधेयः ४५ परमेष्ठिनात्यक्तेकिन्नरास्तद्रूपंस्वभावलक्षणकमाकारजशृङ्गारित्यन्वयः रूपशब्देपशोश्चोक्रेश्चवृत्तौहितादिषु । सौंदर्ये
चस्वभावेचेत्यभिधानं । तेषांकृत्यमाह मिथुनीभूयेति तंब्रह्माणकर्मभिश्चरितैःपद्यादिनाग्रथितैः अनेनपक्षिणांसृष्टिरपिव्याख्याताकिन्नरादीनांमुखस्यैवनराकारत्वादंडजत्वाविशेषात् ४६ सर्पादि
सृष्टिप्रकारंवाक्ति देहेनेति भोगवतासर्पशरीराकारवतादेहेनशयानोब्रह्माप्रजासर्गेअनुपाचितेअलंभावरहितेबहुचितयाजातात्क्रोधात्तद्वपुरुत्ससर्ज हिशब्दोहेत्वर्थः यस्मात्क्रोधादस्त्रीत्तस्मादीषदुपद्रुताः
क्रुद्धाःसर्वान्लोकानुपद्रवंतीति ४७ एकस्मादेहादुत्पन्नानामवांतरभेदमाह यहति अमृतःअमुष्माच्छरीराद्येकेशाअर्हयंतत्पक्ताआसंस्तेऽहयोजिज्ञिरइत्यन्वयः क्रियापदस्यसुबंतत्वंयदश्वत्तस्मादश्वइति

तज्जात्मसर्गंतंकायंपितरःप्रतिपेदिरे ॥ साध्येभ्यश्चपितृभ्यश्चकवयोयद्वितन्वते ४३ सिद्धान्विद्याधरांश्चैवतिरोधानेनसोसृजत् ॥ तेभ्योददौतमात्मान
मंतर्धानारुह्यमद्भुतम् ४४ सकिन्नरान्किंपुरुषानात्मनाचासृजत्प्रभुः ॥ मानयन्नात्मनात्मानमाभासंवल्लोकयन् ४५ तेतुतज्जगद्गृह्णंयत्कंयत्परमेष्ठिना
मिथुनीभूयगायंतस्तमेवोषसिकर्माभिः ४६ देहेनैवभोगवताशयानोबहुचितया ॥ सर्गेनुपचितेक्रोधादुत्ससर्जहितद्वपुः ४७ येहीयंतामुतःकेशाअहय
स्तेगजजिरे ॥ सर्पाविसर्पतःक्रूरानागाभोगोरुंकंधराः ४८ सजात्मानंमन्यमानःकृतकृत्यमिवात्मभूः ॥ तदामनूत्ससर्जोतेमनसालोकभावनाम् ४९
तेभ्यःसव्यमृजद्देहंपरःपुरुषजात्मनः ॥ तांदृष्ट्वायेपुरामृष्टाःप्रशशंसुःप्रजापतिम् ५० अहोएतज्जगत्सृष्टःसुकृतंवततेकृतम् ॥ प्रतिष्ठिताःक्रियायस्मिन्सा
कमन्नमदामहे ५१

वेदेदृष्टत्वाद्युक्तं विसर्पतोविविधसर्पणात्सर्पाः तत्स्वभावमाह क्रूराःक्षिप्रक्रोधशीलत्वात्तनगच्छंतीत्यगाअगानभवतीतिनागाःक्षिप्रंगंतत्वात् तल्लक्षणमाह भोगोरुंकंधराइति भोगवदुर्व्योबृहत्तःकंधराये
षांतितथाभित्तिप्रदीपन्यायेनोरुशब्दउभयत्रान्वेतव्यः उरुभोगाश्चोरुंकंधराश्चोरुभोगोरुंकंधराः उरुभोगायाविब्रहेमहाकंठायधीमहि तन्नोनागःप्रचोदयादितिजागलिकतंत्रे ४८ सृष्टानांसर्वेषांसर्वकर्माधि
कारित्वेनोपकारकत्वेनमनुसृष्टिमाह सजात्मानमिति यदात्मभूर्ब्रह्मात्मानंदेहंकृतकृत्यमिवमन्यमानोभूतदंतवसानेनमनःपूर्वलोकभावनान्लोकवृद्धिकरान्मनूनससर्ज सपरःपुरुषोब्रह्मात्मनस्तंदेहंतेभ्यो
व्यसृजदित्यन्वयः॥ सर्वस्याःसृष्टेरियंसृष्टिःप्रशस्तेतिभावेनाह तांदृष्ट्वेति यपुरासृष्टादेवास्तेतामनुसृष्टिदृष्ट्वाहोइतिप्रजापतिप्रशंसुः ४९ एतदेवविवृणोतिएतदिति हेजगतःसृष्टस्तेतवैतत्क
तंकर्मसुष्ठुतंतपर्याप्तमितोधिकनास्तीत्यर्थः बतेत्यनेन तामब्रुवन्सुकृतंबतेतिश्रुतिर्मानमिति किंचयस्मिन्मनुसर्गेयागादिक्रियाःप्रतिष्ठिताः ततःप्रयोजनमाह साकंमिति तैर्देतमन्नंभवतासाकमदामहे
तेनास्मत्प्रसादाचेषामपिमहतीप्रजावृद्धिःस्यादित्यदामहेइति व्यत्ययेनप्रयोजनमसूचि दृष्ट्वातुपौरुषांसृष्टिदेवाःसुकृतमूचिरे । इत्यनेनयेपुरासृष्टाअसुरास्तेतांसृष्टिदृष्ट्वाप्रजापतिप्रशशंसुःसुरित्यपव्याख्यानं
प्रत्युक्तंदेवसृष्टयंतरत्वाच्च ५१

सुरसृष्टेः प्रथमतः कृतमप्यृषिसर्गदेवसुरादि साधारणत्वप्रकटनाय तत्सर्गपञ्चाङ्गि तपसेति हृषीकेशो ब्रह्मा तर्पितायुक्तः सर्वस्मादादौ सर्वाभिमता प्रजाः कपोतसज्जत्यन्वयः सवत्राप्यभिनारः ।
 यणएवब्रह्मा तर्पितायुक्तः सर्वस्मादादौ सर्वाभिमता प्रजाः कपोतसज्जत्यन्वयः सवत्राप्यभिनारः ।
 त यत्रापितुहरेर्नामतदन्यत्रप्रयुज्यते । तदंतरहरेस्तत्रगृहीतिर्नान्यथाभवेत् । स्वातंत्र्यादवरत्वं परस्यापि प्रयुज्यते । स्थितस्यापि यथा राज्ञः स्वानां जयपराजयावित्यनेन मुख्यार्थानुपपत्तावमुख्यार्थो
 पपत्तेः सिद्धत्वात् ५२ अजो ब्रह्माय तत्स्वशरीरं समाधियोगपूर्तिमत्तपोविद्याविराक्तिमच्च तस्य शरीरस्यैकैकांशं समाध्यादिकं तेभ्यः ऋषिभ्यः प्रादादित्यन्वयः ५३ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजय
 ध्वजकृतटीकायां एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ अकामः सर्वकामो वा मोक्षकामो ह रिभजेदिति यदुक्तं पूर्वत्र तदिह कर्म चरितव्या जेन प्रपंच्यते ध्यायत्रयेण तत्र मैत्रेयं विदुरः पृच्छति स्वायं भुवस्येति परमत्वेनोत्तमत्वे
 न संमतः संप्रति पञ्चस्तस्मात्कथ्यतामिति हत्वर्थे च शब्दः एधिरैर्धाचकिरे १ देवहूत्याः कथाया अवश्य श्रोतव्यत्वेऽपि प्रथमस्तत्कथने मनोः कन्यैव न तु पुत्राविति प्रतीतायास्तस्या अभ्रातृमतीत्वेन परिणेतुः प्राश

तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना ॥ आदावृषीन् हृषीकेशः ससर्जो भिमताः प्रजाः ५२ तेभ्यश्चैकैकशस्तस्येदहस्यांशमदादजः ॥ यत्तत्समाधि
 योगं हितपोविद्याविरक्तिमत् ५३ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ विदुरउवाच ॥ स्वायं भुवस्य च मनोर्विशः परमसंम
 तः ॥ कथ्यतां भगवन् यत्र मैथुनेनैधिरप्रजाः १ प्रियव्रतोत्तानपदौ सुतौ स्वायं भुवस्य वै ॥ यथा धर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवर्तमहीम् २ तस्य वै दुहिता ब्रह्मन् देव
 हूतीति विश्रुता ॥ पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्मस्य त्वयानघ ३ तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ॥ ससर्जकतिधा वीर्यं तन्मेशु श्रूषेव वद ४ रुचिर्यो
 भगवान् ब्रह्मन् दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः ॥ यथा ससर्जभूतानि लब्ध्वा भार्योचमानवीम् ५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रजाः सृजेति भगवन् कर्मदमो ब्रह्मणो दितः ॥ सरस्वत्यां
 तपस्ते पे स हस्त्राणां समादश ६ ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्मदमः ॥ संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुपम् ७ तावत्प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे ॥
 दर्शयामास तं क्षतः शाब्दं ब्रह्म दधद्गुः ८ स तं विरजमर्काभं सितपद्मो ज्ज्वलत्सजम् ॥ सिग्धनीलालकव्रातवक्राजो विरजां वरम् ९ किरीटिनं कुण्डलिनं शंख
 चक्रगदाधरम् ॥ श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणम् १०

स्त्यबुद्धिर्नस्यादितितत्प्रीत्यैतत्पुत्रावाह प्रियव्रतेति वाङ्मयनेनौ सत्त्वमवधारयति एतच्चरितं वक्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे वा २ देवहूत्या भ्रातृमतीत्वं मुक्त्वा तच्चरितं श्रोतुमुक्तमनूद्योऽप्युच्छति तस्य वा इति अ
 स्तुमनोः पुत्रीतः किमित्यत आह प्रजापतेरिति त्वया या कर्मस्य प्रजापतेर्जायित्युक्ता ३ स कर्मस्य तस्यां कतिधा वीर्यं ससर्ज तद्वीर्यं सर्जनलक्षणं चरितं यमनियमादियोगलक्षणैः ४ अनंतरं रुचिद
 क्षयोश्चारितं वक्तव्यमित्याह रुचिरिति ५ मैत्रेयः प्रथमतो मनुपुत्रयोः कथाया वक्तव्यत्वेऽपि सूचीकटाहन्यायेन रुचिदक्षयोश्चारितं पृष्टत्वा चेदेव हूतीचरितं विना भूतं कर्म चरितं वक्तुमुपक्रमते प्रजा
 इत्यादिना सहस्त्राणां दशसमाः ६ किं विषयमिदं तप इति तत्राह तत इति समाधियुक्तेन क्रियायोगेन वैदिकतां त्रिकलक्षणोपायेन दाशुषं दाद्यदानेन वरदम् ७ साधनसागग्रीफलमाह तावदिति यः स्वयं चि
 तीकृतस्तमात्मानं शाब्दं वैदेकैद्यं ब्रह्म सर्वगुणपूर्णं अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहत्तोऽस्मिन् गुणा इति श्रुतिवैद्यत्वं दर्शनाय ब्रह्मपदप्रयोगः वपुः शुभाकारं शुभाकारे तनौ वपुरिति न भयाभायम् ८ शुभाकारत्वं
 विवृणोति स तमिति ९ क्रीडनकं क्रीडासाधनं द्रष्टुणां मनःस्पर्शमनोविषयोऽस्मितेक्षणस्य स तथा तम् १०

११ स्वभावात्माव्यग्रमनाः स्वतंत्रोभावोयस्यस्वभावोहारिः स आत्मानि मनसि यस्य स तथेति वा स्वभावे आत्मा यस्य स तथेति वा १२ स्तुतिरपि स्तुत्यस्य हरेः क्षिप्रप्रीतिकरी यथार्थत्वेनानुकंपा हेतुत्वादुत्तरत्र फलोदयाच्चेति भावेनाह जुष्टमिति हेइदञ्च सतात्पर्यवेदादिभिः स्तुत्य अद्य आखिलसत्त्वाशोः पूर्णज्ञानबलसमुद्रस्य तव दर्शनात्साक्षात्काराच्चोस्माकमक्ष्णोर्जुष्टं निषेवणं त्वत्क्षेत्रालिंगादिविषयं संसिद्धं सम्यक्फलितमभूत् बतश्चर्यमिदं दुर्भगेष्वस्मासु अनुकंपेति उपलक्षणमेतत् श्रोत्रादेस्तथाश्रवणादिनिषेवणं अक्षण्वंत इत्यादि श्रुतेः । तवानुग्रह एव मुख्यं निमित्तं तन्वास्मत्प्रयत्नमिति भावेनाह यद्दर्शनमिति कूढयोगानिरंतरानुवृत्तध्यानयोगिनो यमादिभूतः पुरुषाय दर्शनं आशासते वाञ्छति तादृशमिति भावः । महता कालेन प्रयत्नानां योगिनामाकांक्षा मात्रमस्माकं तु अल्पेनैव कालेनाभूदित्यतो बवेति १३ इदानीमनुग्रहकांतरं भगवद्वाप्यनुकर्मः स्वमनोरथं गृह्यन्विज्ञापयति यदिति दर्शने श्र्वर्यवारिधेतव मायया बंधकशक्त्या हतचेतसो नष्टज्ञानांतः करणाः पुरुषा भवसिंधुपोतं संसारसमुद्रस्योत्तरणे तरीभूतं त्वत्पादारविंदं कामलवाय उपासते सेवते ये कामानिरयेयिष्युः सुलभास्तां स्तेषां रासि रादान इति धातुः निरयः सूकरादियो निरतिक्कच्छत्त्वचो तनायेदमुदितं अनेनेन इदं यमपि भगवत्कटाक्षोपक्षिप्तं किमु तराज्यादीति सूचितम् १४ किमेन प्रकृते इत्याशंक्याह मप्येको लंपट इत्याह तथेति तथा पूर्वोक्त कामोपासकवत् सोहं च कामदुर्घाघ्रिपस्याभीष्टवर्षणशीलकल्पतरोस्तवाशेषमूलम् अपेक्षि

विन्यस्तचरणां भोजमंसदेशे गुरुमतः ॥ दृष्टास्वेव स्थितं वक्षःश्रियं कौस्तुभकंधरम् ११ जातहर्षोपतन्मूधूर्नाक्षितौ लब्धमनोरथः ॥ गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रीतः स्वभावात्माकृतांजलिः १२ जुष्टं बत आद्याखिलसत्त्वाशोः संसिद्धमक्ष्णोस्तव दर्शनान्नः ॥ यद्दर्शनं जन्मभिरिडचसद्भिराशासते योगिनो रूढयोगाः ॥ १३ ये मायया ते हतचेतसस्त्वत्पादारविंदं भवसिंधुपोतम् ॥ उपासते कामलवाय तेषां रासीशकामान्निरेयिष्येस्युः १४ तथा स चाहं परिबोढु कामः समा नशीलां गृहमेधिधेनुम् ॥ उपेयिवान्मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदुर्घाघ्रिपस्य १५ प्रजापते स्तेव च सांघीशतं त्यालोकः किलायं कामहेतोर्निबद्धः ॥ अहं च लोकां नुगतो वहामि बालि च शुक्लानि मिषाय तुभ्यम् १६ लोकांश्च लोकां नुगतानं सूश्च हित्वा श्रितास्ते चरणातपत्रम् ॥ परस्परं त्वहुणवादसीधुपीयूषानि र्यापित देहधर्माः १७

तस्य सत्पुरुषार्थकारणं पादमूलमुपेयिवान् इत्यन्वयः किं कामस्त्वमित्यत उक्तं परिबोढु काम इति समानशीलां गृहमेधिधेनुं गृहस्थयज्ञांगभूतं भार्यापरिवोढु कामः परिणेतु कामः तत्र निमित्तमाह दुराशय इति दुराशोभने विषये आशयो यस्य स तथा दुराशोभनदुःखयोरिति यादवः १५ अघटितघटकमहिमा भगवान्यतः सकामोपांस्तं निष्कृष्टं जानंते तेषां मादृशास्तव वेदाख्यवचनमाययानियताः संसारं तीत्याह प्रजापते रिति अधीशेति संबुद्धेः प्रजापतिर्हरेरिव न विरचस्तस्य तत्र मुख्यार्थानुपपत्तेरिन्द्रादिशब्दवत् अथ य ईश्वरादृह्मादयस्तेषामपि शजगत्सृष्ट्यादिविभूतिप्रवर्तकत्वात् प्रजापते स्तव च सविदलक्षणं तं त्यातस्य वाक्यं तं तीर्णमा निदामानीति श्रुतेः अयं जनः स्वर्गादिकामहेतोर्निबद्धः किल तत्पूजालक्षणं बालिवहतीति शेषः हे शुक्लसंसारशुचं विलाप्य कंसुखं आदाय दतीति लोकां नुगतत्वादहमप्यनिमिषाय प्राणिचीर्णपुण्यपापनिरीक्षणार्थमुन्मीलितनेत्रत्वात् च्छब्दवाच्याय कालांतर्यामिणे तुभ्यं बालिवहामि उत्तरत्र स भार्योवहेयमिति चार्थः १६ अयमेव बलिर्भगवदपणं नुद्ध्या चिकीर्षितो भक्तिहेतुरपि भवतीति भावेनाह लोकांश्चेति अस्माच्छोकात्मेत्येति श्रुतेः लोकान् जडशरीराणि च लोकां नुगतानं सूश्च हित्वा ते तव चरणातपत्रं श्रिताः पुनश्च परस्परं तव गुणवाद एव सीधुपीयूषं सुखजनकं न वसूत गवीदुग्धं यत्तेन निर्यापिताः प्रवर्तितो देहधर्माः सखिदानं दातुमकशरीरधर्मा येषां ते तथा यद्वा निर्यापिता निवारिता जननमरणादिलक्षणादेहधर्मा येषां ते तथा १७

नतेजराक्षभमिरायुरेषात्रयादेशारंत्रिशतंषष्टिपर्व ॥ षण्णेम्यनंतच्छादियत्रिनाभिकरालस्रोतोजगदाच्छिद्यथावत् १८ एकःस्वयंसनजगतःसिस्तक्षया
द्वितीययात्मन्नधियोगमायया ॥ मृजस्यदःपासिपुनर्गसिष्यसेयथोर्णनाभिर्भगवन्स्वशक्तिभिः १९ नैतद्वताधीशपदंतवेप्सितंत्यन्माययाजगृहेभूतसू
क्ष्मम् ॥ अनुग्रहायत्वयियर्हिमालयालसत्तुलस्याभगवान्विलक्षितः २० तंत्वानुभूत्योपरतक्रियार्थस्वमाययावर्तितलोकतंत्रम् ॥ नमाम्यभीक्ष्णं
नर्मनीयपादसरोजमल्पीयसिकामवर्षम् २१

कंकरोपीति सृष्ट्यादिलक्षणवास्तवमिति विज्ञापनायोगेनाभिनिर्दर्शनमुक्तं । यथोर्णनाभिः सृजतेष्टहतेवेति श्रुतेः १९ यथासृष्ट्यादिलक्षणज्ञानं पुरुषार्थसाधनमित्याशयेन सृष्ट्यादिकमुक्तं एवं सृष्टसृज्ययोर्भिदं
ज्ञानं तत्साधनमित्यभिप्रायेणाह नतदिति अधीश यत्भूतसूक्ष्मं ब्रह्मांडमायया स्वेच्छयानन्यमेरणयारूपत्वेन जगद्देहं गीकृतवान् भूतसूक्ष्मैर्निर्मितमपि मृद्वदित्युच्यते तर्भवत्परीप्सितं सत्यं ज्ञानमनंतं
ब्रह्मेति उपनिषद्भीष्टपदं रूपं न भवति वत एवं ज्ञानमेव तोषलक्षणपुरुषार्थकरमभेदेन ज्ञानं खेदलक्षणदुःस्वरमित्यर्थः तां हि किमित्यग्रहीदित्यत उक्तं अनुग्रहायेति त्वयि भक्तिभाजामंदाधिकारिणां भगवति भ
क्त्युत्पादकानुग्रहायाग्रहीदित्यर्थः त्वयैतत्कुताज्ञातं यद्हीति विलक्षित इति पदमावृत्य योजनीयं स भगवान् यार्हियदालस्यं तु लसीयस्यां सालसस्तु लसीतयामालया उपलक्षणमेतत् मकरकुंडलाद्यलंकारै
श्चमया विशिष्टत्वेन लक्षितोक्तिोन्यवस्तु वैलक्षण्येन लक्षितो ध्यानपदं गमितस्तथेदानीमपिलक्षितो दृष्ट इति यार्हियस्मात्तस्मादिदमेवाभीष्टमिति विज्ञातं यद्वानुनय इति यातो नोपायवान् भगवान् भूतानां सूक्ष्मं द्र
ष्टुमशक्यं यद्गुणं गृहेत तत्तवेप्सितं पदं तां हि क्रथं दृष्टमिति तत्राह अनुग्रहायेति तर्ह्यनुग्रहोपितथा विशिष्टः किमिति नाभूदत्राह यद्हीति यदा यादृशलक्षणवत्तया लक्षितो ध्यातस्तथा मया विलक्षितो दृष्ट इति य
स्मात्तस्मात् भक्त्यनुकंपितत्वात् त्वत्स्वामित्वज्ञानं श्रेयःसाधनमिति सूचितम् २० मदनुग्रहेण सच्चिदानंदलक्षणं त्रपुर्दशीयतो भवतो न मनोपायनदानेन नित्यतृप्तस्य त्रपुः करोमीति भावेनाह तं त्वेति यस्त्वमनाया
सेन जगत्सृष्ट्यादिकं करोषि अहं तं वा त्वानं मामीत्यन्वयः ननु यदि ननु न ग्यां विशिष्टः स्यात्तर्हि स तत्क्रियाविषयः स्यादित्यतस्तं विज्ञानं त्वमिति अनुभूयेति अनुभूत्या स्वरूपानुभवेनोपगतो नित्यनिवृत्तः क्रियार्थः दे

हादिनिमित्तकर्मफलविषयोयस्यसतथास्वरूपानंदानुभवेननिवृत्तविषयमुखोवातं स्वमाययास्वेच्छयावर्तितंलोकतंत्रदेहादिलक्षणलोकप्रवृत्तिसाधनंयेनसतथातं अभीक्ष्णशःपुनःपुनरित्यनेनतात्पर्यातिशयद्योतेकनइदमेवत्वत्प्रीतिसाधनमिति सूचयति भवानौषधपानवत्बलात्कर्मणारुचिविषयोनांकितुस्वतएवेतिभावेनाह नमनीयेति इतोपित्वमेवतंठयइत्याह अल्पीयसीतिअल्पयिसिजात्यागुणेनवाल्पतरभक्तेकीटव्यासमिवाभीष्टवर्षवत्कामस्याभीष्टस्यवर्षोयस्मात्सतथोक्तः तमित्यक्षरयोजना यद्वा महदहंकारादिजगत्सृष्ट्यद्रूपंतिनिजंनभवतीतियन्मतंतदूययितुमेवाह तंत्वेतिउक्तार्थोयंश्लोकः आवर्तितलोकारुखराज्यव्यापारोयेनसतथातम् २१ कर्देभेनप्रणतरूपंसत्यज्ञानानंदलक्षणमेवनायाशबलमितिभावेनाह इतीति प्रेम्णायुक्तेनस्मितेनसहसकृदुत्कृष्टंवलक्षणंतेनविलोकेननेनविभ्रमंतीविरफुरंतीभूर्यस्यतथोक्तः २२ पुरामेमयातवचैत्यंचित्तस्थमभिप्रायंविदित्वैवसमयोजि तंप्रेरितंतदेवाह यदर्थमिति २३ पूजाकर्मणःक्षणभंगुरत्वेनतस्मादिदंफलमभूदितिनिश्चेतुंनशक्यतइतिशंकांमामभून्मदपितत्वेनाक्षीणफलत्वादित्यभिप्रेत्याह नवाइति जातुवैकदाचिदिपिपाशुपतशास्त्रोक्तवन्मयिसंशृहीतात्मनांसमाहितमनआदौद्रियाणांपुष्पाकंयन्मदहंणतदिदंभवद्विधेषुपुरुषेषुषुषाक्षणभंगुरत्वेननिष्फलंनस्यान्मदपेणचिकित्सायुक्तत्वादभक्तव्यावृत्त्यर्थमतितरामिति संशृहीतात्मनामितिषष्ठीसप्तम्यर्थेवा संनिच्छृत्वादुभयोःस्वस्वामिस्वसंबोधोनित्यमनुसंधेयइतिवात्पयद्योतनायप्रायोज्यन्यथाय

ऋषिरुवाच ॥ इत्यव्यलीकंप्रणतो जननाभस्तमावभाषेवचसामृतेन ॥ सुपर्णपक्षोपरिरोचमानःप्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमः २२ श्रीभगवानुवाच ॥ विदित्वातवचैत्यंमेपुरैवसमयोजितम् ॥ यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाहंसमर्चितः २३ नवैजातुमृषेदंस्यात्प्रजाध्यक्षमदहणम् ॥ भवाद्विधेष्ववतितरामयिसंशृहीतात्मनाम् २४ प्रजापतिपतिःसम्राट्मनुर्विख्यातमंगलः ॥ ब्रह्मावर्तयोधिबसञ्छास्ति सप्तार्णवांमहीम् २५ सचेहविप्राजर्षिर्महिष्याशतरूपया ॥ आयास्यतिदिदृक्षुस्त्वांपरश्वोधर्मकोविदम् २६ आत्मजामसितापार्गवयःशीलगुणान्विताम् ॥ मृगयंतीपतिंदास्यत्यनुरूपायतेप्रभुः २७ समाहितंतंहृदयंयेनान्परिवत्सरान् ॥ सात्वांब्रह्मचृपवधूःकाममाशुभजिष्यति २८ यातआत्मधृतंवीर्येनवधाप्रसविष्यति ॥ वीर्येत्वदीयऋषयआधास्यंस्तेजआत्मनः २९

यिसंशृहीतात्मस्वितिप्रयोक्तुंशक्यते अनेनश्रेयोधिभिर्भेदवातदूरादेवपरिहृत्यभेदज्ञानमेवापाद्यामिति सूचितम् २४ कर्देमंशस्यप्रकृतमनुसरति प्रजापतीति प्रजापतयोमरीच्यादयस्तेषांपतिःसप्तार्णवाभिर्मतिअनेनसम्राट्त्वंविवृतं ब्रह्मावर्तक्षेत्रमाधिवसन् अधिशीङ्स्थासांकर्मैत्यतःसप्तम्यर्थोद्वितीया २५ ततःकिमस्माकमत्राह सचेतिहेविम २६ वनवासिनोमसम्राजार्कितत्राह आत्मजामिति असितापार्गोनीलद्युतिनेत्रांतां नीलांजनांशितत्वेनापितत्त्वभावःस्यादितिगुणांतराण्याह वयइति कियद्वयइतिप्रभ्रमंतरेणवयोलक्षयति मृगयंतीमिति आसन्नरजःकामुकत्वेनपाणिग्रहणयोग्यामित्यर्थः २७ राजपुत्र्यास्तापसोहं कथमनुरूपःस्यामिति तत्राह समाहितमिति राजपुत्रीत्वादिविशेषणमंतरेणयत्रयस्यांवध्वाभिमानतीतान्परिवत्सरान्तेहृदयंसमाहितंममानुकूलभार्यास्यादिति संकृष्टम् २८ इदं वत्त्वत्संकल्पांतर्भूतंसत्यंभवतीतिभावेनकन्यांविशिनष्टि येति याचात्मधृतंतेवीर्येरेतोलक्षणंभनवधाप्रसविष्यति नवधाविभक्तयाप्रसूतंतववर्धिवंशवृद्धिकरंचेत्याह वीर्यइति मरीच्यादृषयोपि त्वदीयेवीर्येनवधाविभज्यपुत्रीभूतेआत्मनस्तेजोगर्भलक्षणमाधास्यन्यीदृभवाग्मदुक्तमकरिष्यच्छर्हीतिशेषः सानृपस्यवधूःकन्यात्वांकामभजिष्यति संसंविष्यतइत्यन्ययः आशकालक्षेपोनैवेति २९

मदुर्पणनुद्ध्याचिकित्सितस्य स्वधर्मोनुष्ठानस्य मत्प्राप्तिरिव फलमित्याह त्वंचेति ३० गार्हस्थ्यानंतरंचतुर्थाश्रमोप्यवश्यमनुष्ठेय इत्याशयेनाह कृत्वेति अभयदेवस्वाभूतभ्यइति शेषः आत्मवान्मद कशरणः संन्यासाश्रमानुष्ठानफलमाह मयीति सहजगदितिक्रियाविशेषणं यथाजगतासहवर्तमानस्तथात्मानंत्वामीपिद्रक्ष्यसि मदाधारंपश्यसीत्यर्थः आत्मानित्वापि स्थितं मां च पश्यसि अनेना धाराधेयभावेनोपास्ति कुर्वत एवंविधज्ञानेन मत्प्राप्तिरुक्तेत्यतोभेदज्ञानमेव परमपुरुषार्थसाधनमुक्तंभवति ३१ िडविच्छेदात्पितृशपः स्यादित्यातंकोमाभूदितिभावेनाह संभूयेति तवक्षेत्रेभार्यायां क्षेत्रपुरे शुद्धेदेहेकेदारेयोनिभार्ययोः पुण्यस्थानेसमूहेचेतियादवः । त्वर्द्धीयेणसहगर्भप्रविशयेतिशेषः स्वाशकलयाशुक्ररक्तसंयंहरहितपासाच्चिदानंदलक्षणयासंभूयसम्यगभिष्यज्यतत्त्वसंहितांतत्त्वसंख्यानलक्षणंसां ख्यशास्त्रेप्रण्येकारिष्यइत्यन्वयः ३२ कर्दमायाशेषपुरुषार्थसाधनमर्भीर्ग्रहरिरुपादश्यपुनःकिमकार्यादितितत्राह एवंतमिति प्रत्यगक्षमंतर्पामिविषयमिन्द्रियविषयत्वेनगच्छत्येनंप्रतीतिप्रत्यगक्षगः अ परोक्षज्ञानविषयइत्यर्थः प्रत्यक्स्थितोपादानांमिन्द्रियविषयगतोवा ३३ अंशेषासिद्धेश्वरैः समस्तब्रह्मादिभिरभिष्टुतः सिद्धैः सनकादिभिर्मृग्यतइतिसिद्धमार्गश्च मार्गोमृगपदेमासिसौम्यक्षेत्रेणध्वनि ।

त्वंचसम्यगनुष्ठीयनिदेशंमउशतरः ॥ मयितीर्थीकृताशेषक्रियार्थोमांप्रपत्स्यते ३० कृत्वादयांचजीवेपुदत्त्वाचाभयमात्मवान् ॥ मय्यात्मानंसंहजगद्र क्ष्यस्यात्मनिचात्मवान् ३१ संभूयस्वांशकलयात्वर्द्धीयेणमहामते ॥ तवक्षेत्रेदेवहूयांप्रणेष्येतत्त्वसंहिताम् ३२ एवंतमनुभाष्याथभगवान्प्रत्यगक्षगः ॥ जगामबिंदुसरसःसरस्वत्यापरिश्रितात् ३३ निरीक्षतस्तस्यययावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः ॥ आकर्णयन्पत्ररथेद्रूपैरुच्चारितंस्तोममुदीर्णसाम ३४ एवंसंप्रस्थितेशुक्लेकर्दमोभगवानृषिः ॥ आस्तेस्मबिंदुसरसितंकालंप्रतिपालयन् ३५ मनुःस्यंदनमास्थायशातकौभपरिच्छदम् ॥ आरोप्यस्वांडुहित रंसभार्यःपर्यटन्महीम् ३६ तस्मिन्सुधन्वन्नहनिभगवान्यत्समादिशद् ॥ उपायादाश्रमपदंमनुःशांतव्रतस्यतत् ३७ यास्मिन्भगवतोनेत्रादपतन्हर्षविद वः ॥ कुपयासंपरीतस्यप्रपन्नेपितयाभृशम् ३८ तद्वैबिंदुसरोनामसरस्वत्यापरिष्ठुतम् ॥ पुण्यंशिवामृतजलंमहर्षिगणसेवितम् ३९ पुण्यद्रुमलताजालैःकू जत्पुण्यमृगद्विजैः ॥ सर्वतुफलपुष्पाढ्यंवनराजिश्रियान्वितम् ४० मत्तद्विजगणोद्धुष्टंमत्तभ्रमरविभ्रमम् ॥ मत्तवर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलम् ४१

पत्ररथाःपक्षिणस्तेषामिन्द्रोगरुडस्तस्यपत्रैःपक्षैरुदीर्णमुत्कृष्टंसापयस्मिन्तथातंस्तोमं रतुतिविशेषम् ३४ अनंतरंकर्दमोपितपश्चेत्संपन्नंकिमत्रेत्यन्यत्रवागमत्किंतत्राह एवमिति प्रतिपालयन्प्रती क्षमाणः ३५ ऋष्याद्युक्तमपिनमृषाभवति।किमुतेश्वरभापितमितिभावेनमनोर्गमनंवाक्ति मनुरिति पर्यटन्महीमिति ३६ अनेनपित्रादुहित्वर्थवरानुगमनंनलौकिकमिति राज्यपरीक्षाव्याजेनयदृच्छया प्राप्तइतिभावंसूचयति हेसुधन्वन्विंदुर शांतव्रतस्यपूर्णव्रतस्य ३७ कर्दमाश्रमस्याबिंदुसरइतिनामकस्मादितितत्राह यास्मिन्निति ३८ बिंदूनांसरणंप्रसरणंयत्रतर्द्धिंदुसरइति कन्यादानकार्यमंतरं णापिश्रेयोर्थिनांगंतुंगयमित्याशयेनतदाश्रमगुणानाह पुण्यामिति शिवंचामृतमपाचितंचजलंयस्मिस्तत्तथा । अमृतंव्योमिन्निदेवोन्नयज्ञेशेषरसायने । अयाचितंचदुग्धाब्धावित्याभिधानम् ३९ पु ण्यद्रुमाश्वत्थादयः लतामाधव्यादयःतेषांजालैःसमूहैःमुकुलैश्चयुक्तंइतिशेषः पुण्यमृगाःकृष्णसारंगदयःद्विजाजिरितर्यादिपक्षिणः ४० मत्तेनद्विजगणेनविशिष्टपक्षिसमूहेनउद्धुष्टमाधोषितं मत्ता नांभ्रमराणांविभ्रमःशृंगारविशेषोयस्मिस्तत्तथा बर्हाणिपेषांसतीतिबर्हिणोमयूरास्तएवनटास्तेषामाटोपोवृत्यसंभ्रमोयस्मिस्तत्तथा मिथआह्वयंत्येमचाःकोकिलायस्मिस्तत्तथा ४१

न केवलमश्वत्थादयो यत्राऽन्वेपि संतीत्याह कंदे बेत्यादिना ४२ सामान्येनोक्तान्पक्षिणो विशेषनाम्ना निर्दिशति कार्ण्डवैरित्यादिना कार्ण्डवाख्यमहापक्षिभिः ४३ श्वविशोवृकागवयावन्यागावः गोपुच्छाश्चर्मयः हरिभिः सिंहैः मर्कटैर्नमार्जारैः नाभिर्मृगनाभिभिः ४४ ४५ तपसि विषये उग्रतर इत्युग्रयुक्तीव्रे गवतेत्यर्थः उग्रयोगतपस्त्वेषुः काश्येन दृष्टि सुखाजनेककन्यादानेन वैराग्यं स्यादिति तत्राह नातिक्षामामिति तत्र हेतुद्वयमाह भगवत इति ४६ पुरुषलक्षणाभावेनाविष्णुमत्वमप्योजकमिति तत्राह प्रांशुमिति प्रांशुमुन्नतं तपोविषगूढत्वेनान्यल्लक्षणं अत्र न दृश्यत इति भावेनाह जाटिलं असंस्कृतमनलं कृतम् ४७ उटजं पर्णशालामनुरूपयाराजयोग्या ४८ तृणानि भूमिभिरुदकं वाक्चतुर्थोचस्मृतं तति अस्यार्थमनुसंधानो मुनिर्वाचापि तं मानयतीत्याह गृहति तिति श्लक्ष्णयामधुरया ४९ किमर्थं सुरसांवाणीमाहेत्यत्राह नूनमिति मुकुरे मुखस्येवास्मिन् राज्ञि हरेर्विशेषसिन्धानस्य प्रतीयमानत्वादेवैति वक्ति हि शब्दे हि त्वर्थः सप्तसु प्रथमेति सूत्रान्वमिति सप्तम्यर्थे त्वयि हरेः पालिनीत्यात्विकीशक्तिः सन्निहिता हि यस्मात्ते तव चंक्रमणं सम्यक्पर्यटनं सतामस्माद्विशोधिनां च वधाप नूनं निश्चय इत्यन्वयः ५० एतदेव विवृणोति य इति अकंस्य

कंदं बचं पकाशो ककरं जवकुलासनैः ॥ कुंदं मंदारकुटजैश्च तपो तैरलंकृतम् ४२ कार्ण्डवैर्वैकहसैः कुरैर्जलकुट्टैः ॥ सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितम् ४३ शशकैर्हरिणैः क्रीडैः श्वविड्गवयकुंजरैः ॥ गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कटैर्नमिभिर्मृगतम् ४४ प्रविश्य ततीर्थं वरमादि राजः सहा नुगः ॥ ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन्नुत हुताशनम् ४५ विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजाचिरम् ॥ नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापांगविलोकनात् ४६ तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेन च ॥ प्रांशुपद्मपलाशाक्षजटिलं चारवाससम् ४७ उपसंसृत्य मलिनं यथार्हणमसंस्कृतम् ॥ अथोदजमुपायांतं दृदं प्रणतं पुरः ४८ सपर्यया प्रत्यगृह्णात्प्रतिनद्यानुरूपया ॥ गृहीताहंणमासीनं संयतं प्रीणयन्मुनिः ॥ स्मरन् भगवददेशमित्याह श्लक्ष्णया गिरा ४९ नूनं चंक्रमणं देवसतां संरक्षणायते ॥ वधाय चासतां यस्त्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी ५० योर्केद्वर्गनीद्रवायूनां यमधर्मप्रचेतसाम् ॥ रूपाणि स्थान आधत्से तस्मै शुक्लात्मने नमः ५१ नयदारथमास्थायै जंत्रं पणिगणार्पितम् ॥ विस्फुरच्चंडकोदंडोरथेन त्रासयन्नघान् ५२ स्वसैन्यचरणक्षुण्णं वेपथुं मंडलं भुवः ॥ विकर्षन् बृहतीं सिनापर्यटस्यं शुमानिव ५३ तदैव सेतवः सर्वे वर्णाश्रमानि बंधनाः ॥ भगवद्राचिताराजन्भिर्द्यौरन्वत दस्युभिः ५४ अधर्मश्च स मेधेत लोलुपैर्व्यंकुशैर्दृष्टिभिः ॥ शयाने त्वयि लोको यं दस्युग्रस्तो विनश्यति ५५

रूपं प्रकाशकत्वं चंद्रस्याह्लादकत्वं मग्नौ घृष्टत्वमिंद्रस्यैश्वर्यकरत्वं वायोः श्रेष्ठत्वं यमस्य दुष्टजनदमने निर्दृणत्वं धर्मस्य पुण्यापुण्यविवेकैश्च शब्दप्रचेतसो वरुणस्य गांभीर्यं दस्त्वमेतानि रूपाणि स्थाने तत्तद्विनियोगकाले प्राप्ते आधत्से धारयसि तस्मै शुक्लस्य हरेरात्मने प्रतिमा रूपाय विशेषावेशसिन्धानस्थानाय नम इत्यन्वयः प्रतीयमानं तादात्म्यं विहाय तत्प्रतिमा त्वकल्पनानां प्राप्तिगणिकी स्वायं भुवो मनुश्चैव पृथुरैर्लोजुना वपि । ब्रह्मशेषविपारुद्रइंद्रं ऋण्यादयस्तथा । विष्णुवावेशयुताः सर्वे न तु विष्णुस्वरूपकाः । इति वचनात्पुक्तमुक्तम् ५१ जगद्रक्षणार्थं मुत्पन्नत्वात्तव हरेर्विशेषावेशो युक्त इत्यभिप्रेत्य व्यतिरेकमस्तेन राजानं प्रशंसति नयदेति जैत्रं जयशीलमघान्पाषपपुरुषान् त्रासयन्कंपयन् ५२ अंशुमानादित्यः ५३ दस्युभिर्हि साशीलैः पुरुषैः सेतुभेदः स्यात् ५४ ततः किमत्राह अधर्मस्येति व्यंकुशैः निरंकुशैः अतोपि किमत्राह शयान इति शयानेन्यायान्यायविचारशून्ये ५५

ऋषित्वाभिमानभंगभयात्किंचिज्जानन्नविकर्दमःकार्यविशेषपृच्छति अथापीति अनेनराज्ञोर्थनाशभंगमयंनिवृत्तमितिविध्वनयति ५६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायाद्वावि
 शोधयायः ॥२२॥ राज्ञाकर्दमपृष्ठंश्रुत्वाचतूष्णींआस्थायिकश्चनवाग्ब्यवहारोवाकारीतितत्राह एवमिति सत्रीहदेवेतिविनयगुणंभूषयति उपारतंपावदपेक्षितमुक्त्वातूष्णींस्थितं यद्वाउपाधिकेसर्वेश्वरेहराव
 कारशब्दवाच्येतरंतंश्रीनारायणध्यानोपेतमित्यर्थः आआअंभःपुराणांविशेषिणिपात्रे १ इत्यनेनविप्रश्नात्रियोःसूचितासमानसंबंधप्रसिद्धिप्रपंचयति ब्रह्मेति अस्मत्परीप्सयाऽस्मद्रक्षणेच्छया छंदोम
 यान्देवप्रधानान् तपःकायकेशः विद्याशास्त्रज्ञानयोगोभगवद्रक्षितलक्षणः अनेनक्षत्ररक्षासामर्थ्यमुक्तंभवति अलंपटान्विरक्तान्शमदमादिगुणसंपन्नामित्यर्थः २ विप्रानांत्राणायरक्षणाय अनंतत्वद्योत
 नायदोःसहस्रादिति उभयोर्हरेःकिमियतममितितत्राह हृदयमिति तस्यहरेर्वसुकुलहृदयमितिपिपिहि छिन्द्यास्वबाहुमपीत्युक्तंह तर्हिक्षेत्रेणेत्यतउक्तं क्षत्रमिति अंगांगिभावेनतारतम्येनातिप्रियत्वम्
 ३ यतएवांगांगित्वमतएवब्रह्मक्षत्रंरक्षितक्षत्रंचब्रह्मरक्षतिआत्मानं चोपदेशादिनारक्षति यःसदसदात्मकःकार्यकारणव्यापीदेवोद्वयमापिरक्षतीत्यन्वयः ४ स्वप्रार्थनांग्राहयितुंकर्दमप्रशंसति तवेति
 दर्शनादित्यनेनचक्षुःसन्निकर्षः शास्त्रीयवचनंचेतिद्वयंविवाहितं धर्मराज्यपालनादिकम् ५ भगवद्दर्शनंसुपूतानामेवलभ्यतेनापुण्यानामित्याह दिष्टयेति अंगसंगस्तुततोभ्यधिकपुण्याल्लभ्यतइति
 अथापिपृच्छेत्वावीरयदर्थत्वमिहागतः ॥ तद्वयंनिर्व्यलीकेनप्रतिपाद्यमहेहृदा ५६ ॥ इतिश्रीभागवतम०तृतीयस्कंधेद्वाविशोधयायः॥२२॥ मैत्रेयउवाच ॥
 एवमाविष्टताशेषगुणकर्मोदयंमुनिम् ॥ सत्रीडइवतंसम्राडुपारतमुवाचह १ ॥ मनुखाच ॥ ब्रह्मासृजत्स्वमुखतोयुष्मानस्मत्परीप्सया ॥ छंदोमयां
 स्तपोविद्यायोगयुक्तानलंपटान् २ तत्राणायासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात्सहस्रपात्र ॥ हृदयंतस्यहिब्रह्मक्षत्रमंगंप्रचक्षते ३ अतोह्यन्योन्यमात्मानंब्रह्मक्षत्रं
 चरक्षतः ॥ रक्षतिस्माव्ययोदेवःसदासदसदात्मकः ४ तवसंदर्शनादेवच्छिन्नामिसंशयाहृदः ॥ यत्स्वयंभगवान्प्रीत्याधर्ममाहारिरक्षिषोः ५ दिष्ट्यामेभग
 वान्दृष्टोदुर्दृशोयोक्तात्मनाम् ॥ दिष्टयापादरजःस्पृष्टंशीर्ष्णमिभवतःशिवम् ६ दिष्ट्यात्वयानुशिष्टोहंकृतश्चानुग्रहोमहान् ॥ अपाहृतैःकर्णरंध्रजुष्टादि
 ष्ठ्योशतीर्गिरः ७ सभवान्दुहितुःसहपरिक्लिष्टात्मनोमम ॥ श्रोतुमर्हसिदीनस्यश्रावितंकृपयामुने ८ प्रियव्रतोत्तानपदोःस्वसेयंदुहितामम ॥ अन्विच्छ
 बिपतियुक्तंवयःशीलगुणादिभिः ९ यदातुभवतःशीलश्रुतरूपवयोगुणान् ॥ अशृणोन्नारदास्सैषात्वय्यासीत्कृतनिश्चया १० तत्प्रतीच्छाद्विजाग्रयेमांश्र
 द्वयोपहृतांमया ॥ सर्वात्मनानुरूपान्तेगृहमेधेषुकर्मसु ११

भावेनाह दिष्टयेति ६ अपावृतैर्विवृतैरुशतीरुशत्योनिर्मूलाः ७ अलमनुलापेनकिमिच्छुरागतोसितदूहीतितत्राह सभवानिति ८ श्रातुमतीत्वेनग्राह्यत्वेहेतुपुत्रिकापुत्रधर्मराहित्यध्वनयन्नाह प्रियव्रतेति
 सामान्यविशेषाभ्यांव्यवहारःसंभवतिअतएवकथमस्यावरविचारइतितत्राह अन्विच्छतीति यदावयःशीलगुणादिभिर्युक्तंपतिमान्विच्छातिसंभोगवयःप्राप्तासीत् नहिन्यास्वयंपतिमृगयतेप्रत्युत
 बांधवाएवातोन्विच्छतीत्यनेनवयएवलक्ष्यते ९ यदातुनारदाद्रवतःशीलादिगुणानशृणोत् ततःकिमत्राह सैषेति याश्रुतवतीसैषासएवमपतिःस्यादितिकृतनिश्चयासीत् १० अत्रापिकीदृशोसौकुत्रा
 स्तइत्यादिविशेषप्रश्नादिनानिश्चयोलभ्यतइत्यतएकोशोनिरगायि अतोद्वितीयोविनिर्धाविइतिभावेनाह तत्प्रतीच्छेति कन्येच्छायाःप्रतिनिधित्वेनेच्छांकुरुग्रहाणेत्यर्थः अत्रान्योपिगुणोस्तीत्याह अह
 येति उपहृतांदत्तां अतोपिगुणात्ग्रहाणेत्याशयेनाह सर्वात्मनेनि गृहमेधेषुगृहस्थाश्रमयोगयज्ञाखेषुकर्मसुतवसर्वात्मनायुक्तायुक्तिविचारमंतरेणस्वतएवानुरूपामनुकूलशब्दादिगुणां । रूपं
 शब्देपशौष्ठोकेग्रंथावृत्तौहितादिषु सौंदर्यवस्वभावेवेति १२

किंचनेदानीमिति प्रतिपादनेन कान्चनस्त्रियं परिहरेत्तद्वत्प्रतिश्रुतिविरोधोऽपि स्यादिति भावेनाह उद्यतस्येति निर्मुक्तसंगस्य विषयसंगमनिच्छतोऽपि न तु सर्वोत्पन्नासंगस्य निषिद्धत्वादनर्थहेतुत्वाच्च तदुक्तं यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा पुनः सेवेतमैथुनम् । षष्ठिवर्षसहस्राणि विद्यायां जायते कृमिरिति कामरक्तस्य योग्यस्य प्रतिपादः प्रत्याख्याने निषेध इत्यर्थः १२ भवंतमन्तरेणान्यः कश्चित्प्रत्याख्याति चेद्वाक्यं चास्तीत्याह य उद्यतमिति कीनाशंकदर्थक कर्षकं वा १३ अनापृच्छागमनमात्मदोषं परिहरति अहंचेति अनेन बहिर्मुखेषु अयं दोषो न पंडितेष्विति दर्शितम् । उपकुर्वीणो विवाहाथगुरोः कुलात् । कृतानुज्ञो निवर्तत उपकुर्वीणोऽपि बाढमिति बाढमिदं कुर्वीणोति उद्धोदुका मइति बाढं त्वमिमे भृश इति च तव पुत्रीवो हं योग्येत्याह अप्रमत्तेति । पतिशुश्रूषणे यत्ता विषयासक्तिरूपहा धर्मार्थकामहेतुयत्त्वप्रमत्तोऽतितां विदुरिति । त्वमत्तेति पाठेऽर्थितायान्यस्मै वाचाप्यदत्तत्वात् परामृष्टशंकाभावादुपयितुं योग्येत्याह अप्रमत्तेति च शब्दो हेत्वर्थः किं नाप्राप्यं विवाह इति तत्राह आवयोरिति चतुर्णां विवाहविधीनामप्येवाहिको विधिराद्यो बाह्यः । शक्त्या कन्यामलंकृत्या हूय यत्र दीयेते स ब्राह्म इति स्मार्तः । मुहूर्तप्रतीक्ष्य न स्थेयमित्यतो वाह आवयोरिति आद्योद्यतनो देवस एव विवाहयोग्यो विधीयत इति विधिः विभक्तिप्रतिरूपकंचान्ययं भवतीति वचनाद्वेत्यव्ययं सुबंतरूपमपि विवक्षावशाद्भवति प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति सूत्रा

उद्यतस्य हि कामस्य प्रतिपादो न शस्यते ॥ अपि निर्मुक्तसंगस्य कामरक्तस्य किंपुनः १२ य उद्यतमना दृत्य कीनाशमभियाचते ॥ क्षीयते तद्यशः स्फुरति मानश्चावज्ञया हतः १३ अहंत्वा शृणवं विद्वन्नुद्वाहार्थं समुद्यतम् ॥ अतस्त्वमुपकुर्वीणः प्रतां प्रतिगृहाण मे १४ ॥ ऋषिरुवाच ॥ बाढमुद्धोदुका मोहमप्रमत्ता तवात्मजा ॥ आवयोरनुरूपो सावाद्यो वैवाहिको विधिः १५ कामः समूयान्नरे देवतेऽस्याः पुत्र्याः समाम्नाय विधौ प्रतीतः ॥ क एव ते तनयानां द्विषेत स्वयैव कांत्या क्षिपती मिवाश्रयम् १६ यां हर्म्यं पृष्ठे कणदं विप्रो भां विक्रीडतीं कंदुका विह्वलाक्षीम् ॥ विश्वावसुर्न्यपतत्स्वादिमानां द्विलोक्य संमोहविमूढचेताः १७ तां प्रार्थयंती ललना ललामामसेवितश्रीचरणैरदृष्टाम् ॥ वत्सां मनोरुच्चपदः स्वसारं को नानुमन्येत बुधो भिजातः १८ अतो भजिष्ये समयेन सार्धो यावत्तेजो बिभृयादात्मनो मे ॥ अतो धर्मान्पारमहंस्यमुख्यान् शुक्लोपदिष्टान् बहुमन्येऽविहिंस्त्रान् १९

च १५ संतानलक्षणः स्त्रीणां मुख्यकामः सविधिना स्यात्तादृशो भूयादिति राज्ञोभिप्रायं जानन्निरवकर्दमो निर्युक्ते काम इति यः कामः समाम्नाय विधौ वैदवाक्ये दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कुर्यादिति प्रतीतो व्याख्यातो हेनरे देवस कामस्तेतवास्याः पुत्र्याः स्यादित्यन्वयः अनंतरमपि भवतामपुत्रीलालनीयेति न प्रार्थनीयमिति भावेनाह क एव ते तां अनादरहेतु रूपलावण्याद्यभावाभावादित्यर्थः १६ यथा पुरा स्याना रदवाक्यादस्मद्गुणविषयाभिरुचिभूतथास्माकमपि कनचित्पथिकेन श्रावितायामस्यां शृंगारादिगुणपंक्तिमाकर्ण्य कांक्षासमुत्पन्नेति भावेन तल्लावण्यं स्तौति यामित्यादि श्लोकद्वयेन विश्वावसुर्गर्ध्वः समीचीनो मोहो यस्मात्सौंदर्यात्तत्तथा तेन संमोहेन सौंदर्येण विमूढं क्रत्याकृत्य शून्यं चेतो यस्य स तथा यद्वासंमोहो दर्शनाज्जातं पारवश्यं तेन मूढचेता अनेन कर्दमस्य ऋषित्वमन्वर्थमिति दर्शितं यद्वासंमोहो नाम वस्तुनिस्त्रेह विशेषस्तेन १७ प्रार्थयंतीमित्यादीनि पंच विशेषणानि स्वीकारे कारणानि ललनानां विलासिनीनां स्त्रीणां ललामां तिलकभूतां न सेवितौ श्रियो लक्ष्म्याश्चरणैर्यैस्ते तथातैः पुरुषैरदृष्टामित्यनेन दृष्टिविषयो कारणो गम्यतापि न किंपुनः स्वीकार इति सूचयति मनोः सुतामिति कुलं उच्चपद उच्चानपादस्य स्वसारं भागिनीमिति भ्रातृमतीत्वं कोप्यस्थाने जातोऽपि बुधः स्यादभिजात इति अनेनात्मनो योग्यतां विप्रध्वनयति १८ किमनुलोपेनोक्तं सर्वस्य प्रत्यक्षं परं किं यत इति तत्राह अत इति यत एवं विधगुणा अवत इति समयेन कालेन कालंच वकि

*****

याविदिति इयंतवपुत्रीयावद्यदामेआत्मनःशरीरस्यभुक्ताविचारकृतेरतोलक्षणंतेजोविभृयाद्विभात अहमपितावदेवविभर्मातेशब्दः ततःपराकमन्नाह अतश्चातडाऽत्रापत्यस्यनतरपा१९मह१५मु१५
नृपरमहंससंबंधिनोतएवमुख्यानुशुक्लेनानित्यशुद्धेनहरिणोपदिष्टानविहंसान्पश्चाद्यालंभनविधुरान्पुन्यमानवहुमन्येभ्रनुतिष्ठाभिप्रसंस्यामीत्यर्थः १९ अस्मिन्नर्थेहरिरेवावयोःसाक्षीत्याह यतइति
येनसंस्थाप्यतेस्वसेतौनिधायरक्ष्यतेप्रलेययत्रयस्योदरेसचप्रमाणंसाक्षीअनंतइतिसाक्षिणःकालत्रयेप्यवस्थानमाह २० मैत्रयोविदुरंप्रतिकर्दमस्यमितभाषित्वगुणंवाक्ति सउग्रधन्वन्मिति इ
यदेवएतावदेव स्वमनीषितंचेदभूदतोहरिणाकिमितिहरावनादरबुद्धिर्नाभूत्तत्प्रसादादेवेदंसमस्तंकार्यजातमभूदतिसततंश्रीनाराणस्मृतिमानितिभावेनउक्तप्रर्विदनाभाषिति । नवोद्वाहयोग्या
याःकन्यायाःप्रथमःकर्षणमंत्रःपत्युः स्मितशोभिमुखमन्ययेदानीमंगारलितप्रिवोत्तरत्रकिमुत्वेमुलयादिकंस्यवादित्यतइमौत्पत्तिकनैनैमितिभावेनायेमेवपतिःस्यान्नान्यइतिस्मितशोभिनामु
स्वेनदेवहृत्यामनआकर्षितामित्याह स्मितशोभितेनेति लुभगाध्यैशुभ्रअभिकांक्षायाभिपत्याकांक्षणमप्याकर्षणविशेषः २१ महिषीदुहित्रोःपूर्वसंवादइदानीमपिसन्नेतदशनेनान्यथाभूदिति वि
विदिषुरिवराजातन्निश्चयज्ञानपूर्वकंकन्यामस्माअदादिन्याह सइति अन्नन्तरम् २२ तत्रराइयाकिमदायीतितत्राह शतरूपेति परिबर्हान्नवरयध्वोर्दोयमानद्रव्याणि तानि

यतोभवद्विश्वमिदंविचित्रंसंस्थाप्यतेयत्रचवावतिष्ठते ॥ प्रजापतीनांपतिरेषमह्यंपरंप्रमाणंभगवाननंतः २० ॥ मैत्रेयउवाच ॥ सउग्रधन्वन्नियेदेवाबभा
षआसीच्चितूष्णीमरविंदनाभम् ॥ धियोपगृह्णन्स्मितशोभितेनमुखेनचेतोलुलुभेदेवहूत्याः २१ सोनुज्ञात्वाव्यवासितंमहिष्यादुहितुःस्फुटम् ॥ तस्मै
गुणगणाढ्यायददौतुल्यांप्रहर्षितः २२ शतरूपामहाराज्ञीपारिवर्हान्महाधनात् ॥ दंपत्योःपर्यदात्प्रोत्यागृहावासपरिच्छदान् २३ प्रत्वादुहितरंसम्राट्
सहक्षायगतव्यथः ॥ उपगृह्णचवाहुभ्यामौत्कंश्व्योन्मथिताशयः २४ अशक्रुवंस्तद्विरहंमुचन्वाष्पकलामुहुः ॥ आसिचन्नंबवत्सेतिनेत्रोदैदुहितुःशिखाः
२५ आभंज्यतंमुनिवरमनुज्ञातःसहानुगः ॥ प्रतस्थेरथमास्थायसभार्यःस्वपुरंरुपः २६ उभयोर्ऋषिकुल्यायाःसरस्वत्याःसुरोधसोः ॥ ऋषीणामुपशां
तानांपश्यन्नाश्रमसंपदः २७ तमायांतमभिप्रेत्यब्रह्मावर्तप्रजाःपतिम् ॥ गीतंसंस्तुतिवादित्रैःप्रत्युदीयुःप्रहर्षिताः २८ बर्हिष्मतीनामपुरीसर्वसंपत्सम
न्विता ॥ न्यपतन्यत्रोमाणि यज्ञस्यांगंविधुन्वतः २९ कुशकाशास्तएवामैलसद्वरितवर्चसः ॥ ऋषयोयैःपराभावयज्ञघ्नान्पयज्ञमीजिरे ३०

लोकविलक्षणानिकितेत्याह गृहेति २३ पुत्रोदन्त्याकिंचित्कालमैत्रवतत्स्नेहादवात्सीत्किनेत्याह प्रत्वेति सहस्रायसमानाय अनेनमनुःस्वकुमारीराजकुमाराभावाच्छांदासायदत्तवानित्यपवा
दमपाकरोति २४ बाष्पकलाअश्रुविंदून् नेत्रोदैर्नैत्रजलैः शिखाःकेशभारान् २५ २६ राजामहतिगहनेक्षेत्रस्थितायकस्मैचिन्मूलफलाशनायतापसायपुत्रोदन्त्यायाम्यहमिन्यनुशोकातुत्पादकं
स्वराजधानीविशिष्टसंपत्समुद्रदृष्टीणामाश्रममंडलंददौस्वपुरीमयादित्याह उभयोरिति ऋषिकुल्यायाःऋषिकुलप्रियायारोधसोस्तोरयोःस्थितानामुपशांतानामतिशयितभगवन्निष्ठानाम् २७ मनोःराजे
तिशब्दार्थलभ्ययति तमायांतमिति अनेनप्रजानुरागेणरंजनाद्राजेतिशब्दोऽनिरुक्तइतिध्वनयति २८ इयपिनगरीतरक्षेत्रभ्योपिपुण्यतमेतिश्रेष्ठ्यमाह न्यपतन्मिति जलाद्रिमंगंविधुन्वतोयज्ञवरारहस्यां
गाद्रोमाणिज्ञानानंदलक्षणानियत्रबर्हिष्मत्यान्यपतन् सहस्रशोवताराअभिव्यक्ताअभूवन्नित्यर्थः २९ रोम्णामवतारत्वेकुशकाशात्मकत्वंकथामितितत्राह तइति सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात्तेभ्योज्ञानानं
दलक्षणेभ्योवतीर्णेभ्योरोमभ्यएवकुशकाशाआसन्नित्यन्यव्यः प्रथमप्राप्तपरित्यागेकिंकारणमितिचेन्नहरेर्होपादेयराहित्यात् न्यपतन्निस्तुत्यकिंनस्यादितिचेन्न ज्ञानानंदस्वरूपेभ्योरोमभ्योस्यकुशाद
य । विधुन्वतःप्रयागेतुवाराहवपुषोभवन् । तानिरोमाणिदेवस्यरूपाण्यासन्सहस्रशदितिवाक्यविरोधात् । रोम्णांकर्कशत्वात्कुशकाशानामकर्कशत्वेनसुकुमारकांतिमन्वात्तनरोमत्वंपुक्तामिति भावेनाह

*****

लसदिति लसद्धरितवर्चसोभास्वर्वाकुरश्यामरोचिषः यथापोदाहकत्वमन्यनियतमेवकुशादीनामवध्यराक्षसपरिभावकत्वं भगवद्रोमशक्तिनिगुक्तमतस्तएवासन्निधियपदेशइतिभावेनाह ऋषयइति पराभा
व्यपराभूययज्ञभगवतं ३० इतोपिकुशादीनांरोमव्यपदेशोयुज्यते यज्ञांगत्वेनविष्णुपदमाप्तिहेतुत्वादित्याशयेनाह कुशोति कुशकाशमयंकुशकाशनिमित्तं यत्रकुशकाशकरेपुरोस्थित्वामनुयज्ञपुरुषमयजत्तेन
मनुनायतोयस्यर्वाहोषोगुणात्स्थानगुणाद्वाहदभक्षयंस्थानंविष्णुपदंलब्धं अनेनबर्हिष्मतीतिशब्दार्थोनिरुक्तइतिज्ञायते ३१ समनुरेवंविधं बर्हिष्मतोनामपुरींनिर्विश्यसुखमावसदित्यन्वयः तस्याविषयभो
गाभावेनगुण्यगारस्थवर्त्तिकसुखमन्नाह तस्यामिति तस्यांपुर्याविद्यामानंभवनंप्रविष्टः कामान्भोगान्विषयभोगोघर्मादिपुरुषार्थविरोधेनदुःखहेतुरित्यतउक्तमन्याविरोधतइतिअन्यस्यघर्मादेरविरोधेन ३२
धर्माद्याविरोधेनविषयभोगः कथमन्नाह संगीयमानेति अनुबद्धेनस्त्रिगुणेन ३३ ग्राह्यस्तस्येवविषयासक्तस्यहरिकथाश्रवणेनकिंफलमन्नाह निष्णातामिति योगमायासुयोगसामर्थ्येष्वणिमादिषु मुनिंसर्वज्ञ
वेत्तावेद्यस्यसर्वस्यमुनिः सद्गुरुदाहृतइत्यभिधानं लंसपितुंहरिकथाश्रवणात्क्षययितुम् ३४ विषयसेवायाः प्राबल्येकथंनशेकुशीतिवचनमित्याशंक्यहारिकथाश्रवणादेर्निरंतरत्वेनसंवाधेतिपेचयत्वेनततो

कुशकाशमयंबर्हिरास्तीर्यभगवान्मनुः ॥ अयजद्यज्ञपुरुषंलब्धंस्थानंयतोदृढम् ३१ बर्हिष्मतीनामपुरींनिर्विश्यसुखमावसत् ॥ तस्यांप्रविष्टोभवन्नंता
पत्रयविनाशनम् ॥ सभार्यः सप्रजः कामान्बुभुजेन्याविरोधतः ३२ संगीयमानसत्कीर्तिः सखीभिः सुरगायकैः ॥ प्रत्यूषेष्वनुबद्धेनहृदाशृण्वन्हरेः कथाः
३३ निष्णातंयोगमायासुमुनिस्वायंभुवंमनुम् ॥ यदास्त्रंसयितुंभोगानशोकुर्भगवत्परम् ३४ अयातयामास्तस्यासन्यामाः स्वांतरयापनाः ॥ शृण्वतो
ध्यायतोविष्णोः कुर्वतोब्रुवतः कथाः ३५ स एवंस्वांतरंनिन्येयुगानोभेकसप्ततिम् ॥ वासुदेवप्रसंगेनपरिभूतगतित्रयः ३६ शारीरामानसादिव्याः पर्यासे
येचमानुषाः ॥ भौतिकाश्वकथंक्लेशाबाधंतेहरिसंश्रयम् ३७ यः पृष्टोमुनिभिः प्राहधर्मान्नाविधानशुभान् ॥ नृणांवर्णाश्रमाणांचसर्वभूतहितः सदा ३८
एतत्त्वआदिराजस्यमनोश्चरितमद्भुतम् ॥ वर्णितंवर्णनीयस्यतदपत्योदयंशृणु ३९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेत्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥
श्रीशुकउवाच ॥ पितृभ्यांप्रस्थितेसाध्वीपतिर्मिगितकोविदा ॥ नित्यंपर्यचरत्प्रतीत्याभवानिविभवंप्रभुम् १ विस्त्रंभेष्ठात्मशौचेनगौरवेणदमेनच ॥ शु
श्रूष्यासौहृदेनवाचामधुरयाप्रभो २

पिप्राबल्यातिशयादिभिभावेनाह अयातयामाइति यातयामंगतरसं । गतसारंयातयामंयामः सारइहोच्यतइतिवचनादयातयामाभगतसाराननिष्फलाइत्यर्थः । यामाः कालावयवाः स्वांतरयापनाः स्वावसान
कारिणः ३५ सकालावधिः कियानित्यन्नाह सएवमिति स्वांतरंस्वकालावधिपरिभूतंनिरस्तंगतीनांतिर्यग्यातनातमसांत्रयंपेनसतथा ३६ शारिरादिक्लेशोपहतत्वेनयामानामगतसारत्वंकथमन्नाह शारी
राइति पर्यासमानुषत्वेनावस्थानेपिमानुषामनुष्येभ्योजाताः भौतिकाभूतमेतादिभ्योजाताः ३७ धर्मशास्त्रप्रणेतृत्वाल्लोकहितकरस्यनकोप्युपद्रवइत्याशयेनाह यः पृष्टइति ३८ मनुचरितमुपसंहृत्यवक्तव्यांशं
प्रतिजानीते एतच्चइति तस्यमनोरपत्तस्यदेवहूत्याउदयंसमृद्धिर्गृण्वति ॥ ३९ ॥ इतिश्रीभा० म० तृतीयस्कंधेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ पितृभ्यामातापितृभ्यामातापितरौपितरावि
त्यभिधानं । ईगितकोविदाचित्तस्थविज्ञाननिपुणा । भवानीपार्वती १ विस्त्रंभेष्ठात्मशौचंभनः शुद्धिः शुश्रूषयाहितश्रवणेच्छयासौहृदमितिमित्तस्नेहः २

कामोविषयेच्छा दंभ आत्मनि अविद्यमानमाहात्म्यप्रकटनं अर्घपापव्यसनं तेजीयांसमर्तोद्विदकरणशक्तिमंतम् ३ संतोषलक्षणमादिमं संपाषणतदभूदित्याह सवाइतं पुत्रादिमहाशयआशिसा
 नाभिच्छंतीम् ४ क्षामांम्लानामतएवकारिशोलाच्छवीभूतशरीरयष्टिम् ५ परमभक्त्यादिकमस्तीतिकुतोल्भ्यतइतितत्राह यइति योदेहिनामत्यंतसुहृदअयंस्वदेहः समुचितंस्नानालंकारभोज
 नादिलक्षणंप्रतिनापेक्षितः किमिति तत्राह क्षयितुमिति यदर्थेयस्यममप्रतीत्यर्थक्षयितुंकुशीकतु ममकृशेदहर्शेनैवअयंतुष्टः स्यादिति यदतोहंतवतुष्टइत्यन्वयः ६ किमनयागुडजिह्विकयाम
 धुरयावाण्यापुरुषार्थानुपयोगिन्येत्याशंकयनुष्टिफलं प्रत्यक्षयति यामइति स्वधर्मनिरतस्यभेममतपश्चादिसाधनैर्विजतोपाजितातस्यहेरनुभावनयानिरंतरापासनयाउत्पन्नभगवत्प्रसादादवरुद्धावशी
 कृतायातांमेममविद्यमानांहिंप्रपश्य सन्निकृष्टफलत्वात्तुभ्यंवितरामि तयार्कितत्राह अभयप्रदामशोकांदुःखविनाशनो मदनुभावनयोतिपाठेममीनत्यशुश्रूषालक्षणयोपासनया
 त्वयावरुद्धाउपदेशयोग्यताकारितेत्यर्थः आत्मयोगश्चित्तिनोर्धलक्षणः ७ मोक्षव्यतिरिक्तपुरुषार्थानांक्षणभंगुरत्वेनतत्साधनमायासेननपृथगनुष्ठेयमेतदविनाभूतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह अन्यइति स्व
 र्गाद्यवाप्तिसाधनोपदेशंविहायचतुर्थपुरुषार्थप्राप्त्युपायोपदेशः कस्मादित्यतोवाह अन्येपुनरिति उरुक्रमस्यभगवतोभ्रुवउद्विजंभतोविनाशकलक्षणस्फुरेनविभ्रंशितविनाशिताअर्थरचनाविषयभो

विष्टुज्यकामंदंभंचद्वेषलोभमवंमदम् ॥ अप्रमत्तोद्यतानित्यंतेजीयांसमतोषयत् ३ सैवदेवर्षिर्वयस्तांमानवोसमनुव्रताम् ॥ देवाद्वरीयसःपत्युराशासा
नामहाशिषः ४ कालेनभूयसाक्षामांकारिंतां व्रतचर्यया ॥ प्रेमगद्गदयावाचापीडितःकृपयान्वीत् ५ तुष्टोहमद्यवतमानिनिमानदायाःशुश्रूषयापरमया
परयाचभक्त्या ॥ योदेहिनामयमतविमुहृत्स्वदेहोनापोक्षितःसमुचितंक्षयितुंयदर्थं ६ यामेस्वधर्मनिरतस्यतपःसमाधिविद्यात्मयोगविविजिताभगवत्प्र
सादात् ॥ तामेवतेतदनुभावनयावरुद्धादृष्टिंप्रपश्यवितराम्यभयामशोकाम् ७ अन्येपुनर्भगवतोभ्रुवउद्विजुंभविभ्रंशितार्थरचनाःकिमुक्कमस्य ॥ सिद्धा
सिभुंक्ष्वविभवान्निजयर्मदोहान्दिव्यान्नरैर्दुराधिगानपिविक्रियाभिः ८ ॥ भैत्रेयउवाच ॥ एवंब्रूयाणमबलाखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेत्यगताधिरा
सीत् ॥ सप्रश्रयप्रणयविह्वलयागिरैर्पात्रीढावलोकविलसद्वासिताननाह ९ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ राद्वंबतद्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपेत्त्वयिविभोतदैवमि
भर्तः ॥ यस्तेभ्यधातिसमयःसकृदंगसंगोभूयाद्वरीयसिगुणप्रसवःसतीनाम् १०

गचमत्कारायेषांतेतथोक्ताः इतियस्मात्तस्मात्तदुपदेशोर्नाकिमपीत्यर्थः स्वर्गादीनां भवद्विजृम्भानुगृहीतावस्थानत्वात्तदनुग्रेहणतद्वाप्तिः किंवाच्येतिस्वनियमितंकंठोक्तीकरोति सिद्धासीतिनकेवलंचतुर्थं
पुरुषार्थेनत्वंसिद्धासिक्त्वेपेक्षताशेषपुरुषार्थेनापि तत्कथमत्राह भुंक्षेवेति निजधर्मस्यदोहोयेषांतेतथातान् अभ्यमेधादिविशिष्टक्रियाभिः साधनैरपिनरैरुद्दिगान् अधिकंगुप्तशक्यान् अनेनभगवदनुग्र
हएवालभेतदवाप्तयेनकर्मोदकिमित्युक्तंभवति ८ एवमुपदिष्टायादेवहृत्यामनसिकिमभूदितितत्राह एवमिति अखिलामुयोगमायाविद्यासुअणिमाद्यष्टांगयोगसामर्थ्यसिद्धिकरीषुविवक्षणीतिपुणं भर्तुःप्रस
न्नतामवेत्यावेक्ष्यसदाशुश्रूयानिरतत्वेनतदवसरोपिनःस्तीतिगताधिःनिरस्तमनःपीडा एतत्कथमवगतमत्राह संप्रश्रयेति प्रश्रयेणविनयगुणेनसहवर्ततइतिसप्रश्रयःसचासौप्रणयःस्नेहप्रसरःतेनविह्वला
स्खलंतीतयाब्रीडयावलोकनविमलसच्छृंगारविशेषंकुर्वद्धसितंभंदिस्मितंयस्यतत्तथा ब्रीडावलोकविलसद्धासितमाननंयस्याःसातथा ९ स्वंप्रसन्नोद्भूद्रयत्वात्श्रोतुश्चप्रसादजनकवाक्यमाहेत्याह राद्धमिति
हेद्विजवृषब्राह्मणश्रेष्ठयद्वीप्सेतत्तत्राद्धंसिद्धं हेभर्तःअमोघयोगमायायाआधेपत्विययद्योगसामर्थ्यतदहमैमीति अर्थकितवापेक्षितमत्राह यस्तइति तेतवसकृदंगसंगःशरीरस्पर्शलक्षणाग्राम्यधर्मःसम
योभ्यधापिसभूयादितिप्रार्थयइतिशेषः सकृदंगसंगेनैकफलंस्यादितितत्राह वरीयस्मीति सतीनांपतिव्रतानांस्त्रीणांवरीयासिगुणोत्तमेपत्यौसकृदंगसंगोगुणप्रसवःगुणाढ्यंपुत्रंप्रसूतेइतिसफलएवेत्यर्थः १०

तर्हितथास्त्वित्याशंक्यकृत्यं किंचिदस्तीत्याह तत्रेति तत्र सकृदंगसंगविषये यथोपदेशाद्वोपदेशमनतिक्रम्य कृत्यमिति कर्तव्यतामुपशिक्षविद्यामुपादत्स्व कुतोविद्योपादानमत्राह येनेति अतिरंसयात्रा
 म्यधर्मच्छयाकांक्षितेषामेवम आत्मादेहोयेनविद्योपादानेनसिध्येतसफलोभूयात्सकामोस्तुकिमुद्दिश्येत्यत उक्तं तेकृतइति त्वत्कृतमनोभवेनत्वन्निमित्तकोभेनार्थविताया अभिभूतायाः कीदृक्विद्योपादान
 नकामइतितत्राह तदीशेति यत्सार्वभौमपुन्यामसदृशंयत्तद्वनंविद्यासामर्थ्येनविचक्ष्वहष्ट्रकुर्वित्यन्वयः अतितरारिरंसयारंतुमिच्छयातेतवमनोभवार्थतायामेषकामः कमनीयआत्माकायोयेनवि
 द्याबलेनरचितेनगृहादिनासिध्येततादृशंभवनंविचक्ष्वेतिवा ११ विषयेभ्यआहुत्यात्मन्येवाधिष्ठापितसर्वद्विषयाभोपिकर्दमः आश्रितवत्सलामहांतइतिभावंदशोयन्प्रियावचनपालयन्योगविद्याबले
 नतत्क्षणएवगृहंनिर्भयइत्याह प्रियाइति यादृशेनभगवद्व्यानेनाभीष्टस्यात्तादृशयोगमनुतिष्ठन् आविरचीकरत्प्रकाशायामास १२ श्रोतॄणांभगवद्व्यानामाहात्म्येअद्वातिशयजननायाप्राकृतं प्राकृतामिववर्ण
 तत्रेति कृत्यमुपशिक्षयथोपदेशेनैषमेकशितोतिरंसयात्मा ॥ सिध्येतेतेकृतमनोभवार्थतायाः कामस्तदीशभवनंसदृशंविचक्ष्व १३ ॥ मैत्रेयउवाच ॥
 प्रियायाः प्रियमन्विच्छन्कर्दमोयोगमास्थितः ॥ विमानंकामगंक्षतस्तर्ह्येवाविरचीकरत् १२ सर्वकामदुर्वदिव्यंसर्वरत्नसमन्वितम् ॥ सर्वद्व्युपचयोदकं
 मणिस्तंभैरुपस्कृतम् १३ दिव्योपस्करणोपेतंसर्वकालसुखावहम् ॥ पट्टिकाभिर्विचित्राभिः पताकाभिरलंकृतम् १४ स्रग्भिविचित्रमालाभिर्भजुसिंज
 त्पण्डंभिः ॥ दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् १५ उपयुपरिविन्यस्तनिलयेषुपृथक्पृथक् ॥ ह्रस्वैः कशिपुभिः कांतपदैकव्यजनानसैः १६ तत्रत
 त्रविनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितम् ॥ महामरकतस्थल्यांजुष्टंविदुमवोदिभिः १७ द्वास्सुविदुमदेहल्याभातंवज्रकपाटिमत् ॥ शिखरेष्विवद्रनीलेषुहेमकुं
 भैरधिष्ठितम् १८ चक्षुषमत्पद्मरागाग्रैर्वज्रभित्तिषुनिर्भितैः ॥ जुष्टंविचित्रैर्वतानैर्महार्हैर्मतोरणैः १९ हंसपारावतव्रातैस्तत्रतत्रनिक्कूजितम् ॥ कृत्रिमान्म
 न्यमानैः स्नानधिरुह्याधिरुह्यच २० विहारस्थानशयनसंवेशप्रांगणार्जैः ॥ यथोपजोषंरचितैर्विस्मपनमिवात्मनः २१ ईदृगृहंतत्पश्यंतीनातिप्रीते
 नचेतसा ॥ सर्वभूताशयाभिज्ञाः प्रावोचत्कर्दमः स्वयम् २२ निमज्ज्यास्मिन् हृद्देभीरुविमानमिदमारुह ॥ इदंशुक्लकृतंतीर्थमाशिषामाप्तयेनृणाम् २३
 सातद्वर्तुः समादायवचः कुवलयेक्षणा ॥ सरजंविभतीवासोवेणीभूतांश्चमूर्धजान् २४ अंगंचमलपंकेनसंछन्नंशबलस्तनम् ॥ आविवेशसरस्वत्याः
 सरः शिवजलाशयम् २५

यति सर्वकामेत्यादिना सर्वासांसमृद्धीर्नाउपचयेनसमाहारेणउदकंमुत्कृष्टं एतदेवविशिनष्टि मणिस्तंभैरिति उपस्कृतमलंकृतम् १३ दिव्यानि कुलालादिरचनारहिताः पुष्कराणि भांडादिगृहसाधना
 नितैर्युक्तं पट्टिकाभिः पट्टवस्त्रकृताभिः १४ विचित्रमालाभिः स्रग्भिमालाभिर्भजुमयुरांस्तंतः शब्दकुर्वतः षडंगयोभ्रमरायासुतास्तथोक्तास्ताभिः १५ कशिपुभिः शट्याभिः
 पर्यकैर्भवैः १६ १७ द्वास्सुद्वारेषुविदुमदेहल्यानिर्भितद्वारबंधेन । देहलीद्वारबंधः स्यादितिच । वज्ररत्नकृताः कपाटयोयस्मिन्संतीतिवज्रकपाटिमत् १८ चक्षुष्यंतीदीप्तिमंतः पद्मरागाद्यामणयः
 विचित्राणां वितानानांसमूहैः १९ कृत्रिमान् शोभार्थकृतान्स्वान् अकृत्रिमान् मन्यमानैः २० शयननिवेशनसंवेशः प्रांगणं गृहपूर्वभूमिरजिरंगृहबाह्यसंस्कृतभूमिः यथोपजोषंयथासुखम् २१ परिचा
 रिकाभावाच्चातिप्रीतेन सर्वभूतानामाशयमभिप्रायमभितोजानातीतिसर्वभूताशयाभिज्ञः २२ आशिषांशुभानांचाप्तये प्राप्तये एवंविधेहृदतीर्थे २१ सरजं धूलिधूसरम् २४ मलेनकिट्टेनदृढबद्धेन
 पंकेनकर्दमेनकलमवेणवा शबलैः कृष्णपांडुरैस्तनूयैस्मिन्स्तत्तथातत् सरस्वत्याः सरोहं शिवानां जलानामाशयं स्थानम् २५

हृदमविश्यकिमकरोदित्यत्राह सातःसरसीति वेदमगृहं तत्ररिथतादशशतानि सहस्रं केशोरवयसः षोडशवर्षवयस उत्पलं धवन्गंधोपासोता उत्पलं ग्रथयः २६ पयितुणदर्शनवदेतदशनेन किमस्याः प्रयोजनमितितत्राह तादृष्टेति अनेनाभ्युत्थानप्रणामसंभषणादिप्रयोजनमुक्तं भवति कर्मकरीः कर्मकरीः शाधिअनुशाननं कुरु २७ कीदृशं परिचारकमार्कुर्वन्निहितत्राह स्नानेनेति महत्पारा इया अर्हणयोग्येन मनस्विर्नाप्रसन्नमनसं नूत्नेनूत्तने २८ वरीयांसिवरणीपतमानि गुणंति कातिमिति सर्वगुणैर्भक्ष्यभोज्यचोषलेखनभूषणैरुपेतं मधुरादिषड्गुणोपेतं वा आयुतवत्स्वादुमद्यंयस्मिस्त दमृतासवम् २९ भर्तृसान्निध्याभावे शरीरशृंगारेण कितत्रवक्ति अथेति आदर्शदर्पणे आत्मानं शरीरं विरजं निर्मलं कृतस्वरूपं नंदासीभिः कृताशीर्वचनम् ३० कुलव्रीहिशिरः स्नानमुत्सवे स्नातुतैलतः । वारेवपैवृके कर्मण्यन्यदाकंठसंप्लवाइति स्मार्तीः ३१ पूर्वपश्चिमभागाभेदया भ्रोणोरिति रुक्तेन वृत्ताकारेण कंठाभरणेन ३२ सुभ्रुवादिभिश्चलसत्त्वकासन्मुखंयस्मिस्तत्तथोक्तं पञ्चकोशं स्पर्धत इति पद्म कोशस्पृत्तेन ३३ एवंविधमात्मानं दृष्ट्वा यदा ऋषीणां ऋषभं दयितं प्रेषति पतिसमीपे इदं सर्वशोभत इति स्मरत तत्तदा सप्रजापतिर्यत्रास्ते स्वयंचताभिः स्त्रीभिः सह तत्रैवास्तइत्यन्वयः ३४ यदा सा भर्तुः पुरस्तात् स्थितं स्त्रीसहस्रैश्च वृत्तं आत्मानमद्राक्षीत् तदा तस्य कर्मस्य योगातिभगवद्भयानफलं निशाम्य किमिदं चित्रमिति संशयं विस्मयं प्रत्यपद्यत ननु कोटिद्वयावलंबिविकल्पं प्रागेव निश्चायकधर्मदर्शनादि

सांतःसरसि वेदमस्याः शतानि दशकान्यकाः ॥ सर्वाः किशोरवयसो दशोत्पलगंधयः २६ तां दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय प्रोचुः प्रांजलयः स्त्रियः ॥ वयकर्मकरीस्तुभ्यंशा धिनः करवामकिम् २७ स्नानेन तां महार्हं नृणां पयित्वा मनस्विनीम् ॥ दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यैवमानद २८ भूषणा निपराध्यानि वरीयांसि द्युमंति च ॥ अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवम् २९ अथादर्शं स्वमात्मानं स्निग्धं विरजां वरम् ॥ विरजं कृतस्वस्थयनं कन्याभिर्वहुमानितम् ३० दृष्ट्वा कृतशिरः स्ना नं सर्वाभरणभूषितम् ॥ निष्कग्रविं वलियिनं कूजत्कांचननूपुरम् ३१ श्रोणयो रधस्तया कांच्या कांचन्या बहुरत्नया ॥ हारेण च महार्हं णरुक्तेन च भूषितम् ३२ सुभ्रुवासुदताश्लक्ष्णं स्निग्धापांगेन च क्षुषा ॥ पद्मकोशसृधानि लैरलैश्चलसन्मुखम् ३३ यदा स स्मारऋषभमृषीणां दायितं पतिम् ॥ तत्र चास्ते सह स्त्रीभिर्यत्रास्ते स प्रजापतिः ३४ भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृत्तं तदा ॥ निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत ३५ सतां कृतमलस्नानां विभ्राजंती मपूर्वव त् ॥ आत्मनो विभ्रती रूपं संवीतरुचिरस्तनम् ३६ विद्याधरी सहस्रेण सेव्यमानां सुवाससम् ॥ जातभावो विमानं तदोहयदमित्रहन् ३७ तस्मिन्नलुप्तम हिमाप्रिययानुषक्तो विद्याधरीभिरुपचार्णवपुर्विमाने ॥ बभ्राज उत्कचक उद्गुणपानवीच्यस्ताराभिरावृत इवोद्गुपतिर्न भस्थः ३८

त्यर्थः ३५ अर्थक्रियायोग्यत्वान्न विकल्पापरपर्यायः संशयो भूत् किं तु विस्मय एवेति भावेन न्यवायोपक्रमं वक्ति सतामिति स्तनपट्टिकया संवीतौ रुचिरौ स्तनौ यस्य तत्तथा ३६ जातभावः प्रादुर्भूतव्य वायलीलारंभः ३७ जातभाव इत्युक्तं विवृणोति तस्मिन्निति सतस्मिन् विमानेन बभ्राजे तकास इत्यन्वयः प्रकाशयोग्यगुणानाह अलुप्तमहिमा अपरिच्छिन्नमाहात्म्यः ग्राम्यकर्मास तस्य अपिसामर्थ्यलोपो नास्तीत्यर्थः सर्वद्वियाणां जरयंति ते जइति श्रुतेरितरेषां सस्यादिति माहात्म्यलोपशंका कारणमाह प्रियेति आलिंगने चुंबने वाप्यनुषंगो नुवर्तत इति अंगमर्दनादिना उपचार्ण उप चूर्णितं शुश्रूषितं वपुर्गस्य स तथा अनेन सुरतालये स्त्रिय एव परिचारका इति सूचितं कचः कलंके दोषे च कुंतले भ्रमे तथा इत्यभिधाना दुत्कचक उद्गुत दोषः उत्कृष्टो गुणो यस्य तद्गुणं तच्च पानं पातुं योग्यमधरा मृतं तद्गुणपानं तस्य वीचिः परंपरा स्यास्तीत्युद्गुणपानवीच्यः मत्वर्थे यत्प्रत्ययः यद्वा उद्गुणपानः उत माधरा मृतश्च वीच्य एवात्रीच्यः प्राप्तोऽहशवर्षः प्राप्तोऽहशवर्षः प्राप्नोऽहशवर्षः सन्नावीच्य इति कथ्यत इति च बुद्धयवतारार्थं दृष्टांतमाह ताराभिरिति उद्गुपतिश्चंद्रः उक्तविशेषणानि यथा संभवंचंद्रे पि घटनीयानि ३८

महतायुः दुर्जरं कार्यतत्प्रार्थनापूर्वकं कर्तव्यमित्यतो देवहूतिः पुत्रीणां दानं पुत्रं च पाति प्रार्थयते ॥ पतिमाति प्रव्रजिष्यंतं संन्यासं कृतुमांश्च तालक्ष्या वयया वरागां दलक्षणं न ज्ञात्वा ॥ ३९ ॥ अनेन कामादीः ॥ १० ॥ गुह्ये
स्मयमाना विषया भिलाषिणी वात्मानं दर्शयंती उत्पश्यमानं भर्तुं विरहजेन विभवेन ॥ ४० ॥ किमाहोति वृत्तमनुवदति सर्वमाति उषोवाहोपचकार अथापि कतत्राह अभयमभयलक्षणं पुत्रम् ॥ ४१ ॥ किंचतुभ्यंतव दुहितु
नभूमिमुल्लिखंतीति वात्स्यायनप्रसिद्धीमिति सूचयति अपीति त्वयिवनं प्रव्रजिते संन्यस्य वनं गते सति मम विशोकाय संसारदुःखप्रहाणापुत्रः स्यादपि संभवेत्कतस्तं भवाय भवदनुग्रहो भूयादिति शेषः सच्चिदिति
भिः समाः अभयमिति समा न्यत उक्तं स्पष्टयति काश्चिदिति पाठे अयमेवार्थः सुदृष्टादसः ॥ ४२ ॥ अथापि पुत्रप्रार्थनव्याजेन यं विषया भिलाषुरिति शंका मा भूदित्याह एतावतीति इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु प्रसंगो
पाठे सच्चिदानंदलक्षणः परमात्मैति ध्वनयति ॥ ४३ ॥ ममगतकालोऽपि पुरुषार्थहेतुः स्यादिति प्रार्थयते इत्याह इन्द्रियार्थेषु विधाते यद्यपि इन्द्रियार्थेषु सज्जं त्याभ
गुणबुद्ध्यातिस्नेहलक्षणोयस्तेन परित्यक्तो विभृतः परमात्मा सर्वोत्तमो हारिष्यासातथोक्ता तस्याः ॥ ४४ ॥ ज्ञानं विना संगस्य पुरुषार्थहेतुत्वं कथमित्यतस्तं विशिनष्टि
वतः परमितरलक्षणं भावं योगैश्वर्यमजानं त्याभेत्वा यिकृतोयः प्रसंगः सतथापि परमभागवतत्वेन त्वत्संगत्वान्मे अभवाय अपुनर्भवायास्त्वित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ ज्ञानं विना संगस्य पुरुषार्थहेतुत्वं कथमित्यतस्तं विशिनष्टि

पतिसाप्रव्रजिष्यंतं तदालक्ष्यो शतीसती ॥ समयमाना विभवेन हृदयेन विदूयता ॥ ४६ ॥ लिखंत्ययोमुखीभूमिपदानखमणिश्रिया ॥ उवाच ललितां वा
चं निरुध्याश्रुकलांशैः ॥ ४७ ॥ सर्वतद्गगान्महामुपोवाहप्रतिश्रुतम् ॥ अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्हसि ॥ ४८ ॥ ब्रह्मन्दुहितं भिस्तुभ्यं विमृश्याः पत
यः समाः ॥ अपि स्यान्मे विशोकाय त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ ४९ ॥ एतावतालं कालेन व्यतिक्रान्तेन मे प्रभो ॥ इन्द्रियार्थं प्रसंगेन परित्यक्तपरात्मनः ॥ ५० ॥ इन्द्रियार्थं
बुसज्जंत्या प्रसंगरत्नयि मे कृतः ॥ अजानं त्यापं स्मावंतथाप्यस्त्वभवाय मे ॥ ५१ ॥ संयोगः संसृते हेतुरसत्सु विहितो धिया ॥ स एव साधुषु कृतो निःसंगत्वाय कल्पते
॥ ५२ ॥ नेहयः कर्मधर्मा यन विरागाय कल्पते ॥ नतीर्थपदसेवायै जीवन्नापि मृतो हि सः ॥ ५३ ॥ साहं भगवतो नूनं वंचिता मायया दृढम् ॥ यात्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मु
मुक्षे ह बंधनात् ॥ ५४ ॥ इति श्रीभागवते महाभूततीयरकंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ निर्वेदवादिनी मे वमनोऽनुहितं रं मुनिः ॥ दयालुः शा
लिनी माह शुक्ला भिव्याहृतं स्मरन् ॥

संयोग इति साधुषु भागवतेषु निःसंगत्वाय संसारविरागाय अनेन वैराग्यभक्तिज्ञानद्वारा सत्संगः पुरुषार्थहेतुरित्युक्तं भवति ॥ ५५ ॥ सत्संगतोऽप्यन्नब्रह्मार्पणबुद्ध्या चिकित्सितस्य कर्मणो द्वारद्वारिकया परमपुरु
षार्थहेतुत्वं नेकवलस्य क्षणिकत्वेन चोचत नत्वेन च स्वाभीष्टफलदानसामर्थ्याभावादित्याह नेहेति इह कर्मभूमौ भूयै न पुरुषेण यत्क्रियमाणं कर्म धर्माय पुरुषार्थप्राप्तेन स्यात् विरागाय न कल्पते वैराग्यो
त्पत्तौ न समर्थ स्यात् तीर्थपदस्य हरेः सेवायै च न स्यात्तादृशकेवलस्य कर्मणः कर्तोऽसुखो जीवन्मृत इत्युच्यते अपिशब्देन तस्य जन्मगर्हयति यस्मात्तस्माद्भागवतसंगत्या शिक्षितं कर्मैव कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ५६ ॥
तर्हि किमर्थं सकृदंगसंगो भूयादिविविषया भिलापः प्रार्थित इति तत्राह साहो भिषि सातादृश्यं हं भगवतो हरेर्भायया बंधकशक्त्या वंचिता नूनं वं कयापि तर्कनिश्चययोर्न निमित्ति च तत्र हेतुमाह यात्वांमिति संसार
विमुक्तिदं त्वां प्राप्य संसारबंधनान्नमुक्षे मुक्तेन च्छामीति यस्मादत इति हेत्यनेन संसारप्रवृत्त्यारंभमेवेच्छामीति सूचयति ॥ ५७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वज ऋतटीकायां चतुर्विंशोऽध्या
यः ॥ २४ ॥ हरेरवताराऽपि सच्चिदानंददेहत्वाच्छुक्रशोणतं संपर्कप्रागव्यशरीरानभवंतीत्याद्यर्थतात्पर्यवबोधाय स्यात्स्यारंभः तत्रादौ कर्मदेवद्यूक्तस्य किमु तरत्वेनाभाणीति तत्राह निर्वेदवा
दिनीमिति निर्वेदवैराग्यं वदितुं प्रार्थयति यत्तुं शीलमस्यास्तीति निर्वेदवादिनीं शालिनीं भार्या ॥ शालिनीमालिनीमाल्याचार्याभाषति चोच्यते इत्यभिधानात् शुक्लनाम्नो हरेरभिव्याहृतं वचनम् ॥

आत्मानं तर्त्वाचमाचप्रतिपितुः शुक्ररूपेण मानुषो नौ नक्षरतीत्यक्षरः तत्र हेतुर्भगवानिति २ कदाप्रतिपत्स्यत इत्याशंक्य ममुक्तनियमानंतरमाविर्भविष्यतीति भावेन नियममाह धृतव्रतेति ३ अपिरयान्मेविशोकायेति प्रश्नप्रत्याह सत्वयेति ब्रह्माणचतुर्मुखं विभावयत्युत्पादयतीति ब्रह्मपरमात्मतत्त्वं ग्राहयतीति वा तपश्चर्या बुद्धिमुत्पादयतीति वा ब्रह्मभावः ओदर्यः पुत्रतया वतर्णिः हृदयग्रंथि मंहंकारबंधं संसारम् ४ देवहूत्यपि दमादीनां दुःसहत्वात्तेदानां तत्करणं प्रकारांतरं चेदुपदिश्यतामिति भावेन भर्तृवचनं नोदास्तोक्तं तु भ्रष्टयान्वतिष्ठदित्याह देवहूतीति संसारिचेतनव्यावृत्तये कूटस्थमिति सर्वव्यापिरूपवन्नोदासीनं ब्रह्मादिज्ञानोपदेशारमिति भावेनोक्तं गुरुमिति ५ बह्व्यामपि साधनसामग्र्यां कार्यानुत्पत्तिवदत्रापि तथा किं नेत्याह तस्यामिति बहूनां तिथि विशेषाणां कालावयवानां पूर्णकाले गते सति कादं मकदं मभुक्ता न विचारं रमणीयोगवीर्ये त आपन्नः प्रविष्टस्तस्यरेतस आपदं विलापनलक्षणं नयतीति आपन्नोवा तस्यां देवहूत्यां जज्ञे प्रादुर्भव अस्यायमेवार्थ इत्यत्र तादृशं दृष्टांतमाह अग्निरिति यथाग्निदीरुणि स्थितोदारुतश्चाभिव्यक्तो भवति अतएव तस्यामित्युक्तं पूर्वमपि तत्र सत्त्वात् एतत्सर्वं नावतारेष्वपि हरेर्देहः शुक्रादिसंभवः । तथापि शुक्रसंस्थः सन्मातृदेहं प्राविश्य च । विलाप्य शुक्रं तत्रैव केवलज्ञानरूपतः । उदेति भगवान्विष्णुः काले लोकां विडंबयन् । इत्यादि ग्रंथांतरसिद्धं । काले दशमे मासे ६ तत्र साक्षात्प्रायण एव रूपांतरेणाभिव्यक्तो लोकविलक्षणोत्सवदर्शनादिति भावेन तं कालं विशिनष्टि अवाद्य

ऋषिरुवाच ॥ मासि दाराजपुत्रीत्यमात्मानं प्रत्यनिर्दिते ॥ भगवांस्ते क्षरोगर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते २ धृतव्रतासि भद्रं ते देमेन नियमेन च ॥ तपो द्रविणदानैश्च द्वयाचेश्वरं भज ३ सत्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन्मा मकं वशः ॥ छेत्स्यति हृदयग्रंथि मौदर्यो ब्रह्मभावः ४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ देवहूत्यापि संदेशं गौरवेण प्रजापतेः ॥ सम्यक्श्रद्धायपुरुषं कूटस्थमभज हुरुम् ५ तस्यां बहुतिथे काले भगवान्मधुसूदनः ॥ कादं मवीर्यमापन्नो जज्ञे अग्निरिव दारुणि ६ अवादयंस्तदाव्योम्निवादित्राणि वनावनाः ॥ गायंति तं स्म गंधर्वा नृत्यं त्यप्सरसो मुदा ७ पेतुः सुमनसो दिव्याः खचरैरपवर्जिताः ॥ प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अंभांसि च मनांसि च ८ तत्कदं माश्रमपदं सरस्वत्या परिहृतम् ॥ स्वयं भूः सार्धं मृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्यगात् ९ भगवंतं परं ब्रह्म सत्वेनांशेन शशुहन् ॥ तत्त्वसंख्यानं विज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट् १० सभाजयन् विद्वेन च तसा तच्चिकीर्षितम् ॥ प्रहृष्यमाणैरसुभिः कदं मंचेदमभ्यधात् ११ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ त्वयामेऽपचितिस्तात कल्पितानि व्यलीकतः ॥ यन्मे संजगृहे वाक्यं भवान्मानदमानयन् १२

नित्यादिना घनाघनाः गर्जन्मेघाजगर्जुरिति शेषः ७ तस्मिन्हरो व्यज्यमाने अपवर्जिता अधःपातिताः ८ इतोपि हरिरेवाभिव्यक्त इतरकथा ब्रह्माद्यागमना संभवादि त्याशयेनाह तत्कदं मेति ९ सरस्वत्या परिहृतमिति विशेषितत्वात्तीर्थस्नानार्थं तेषामागमनं कितत्राह भगवंतमिति आदि द्विष्टोर्जात इत्यजस्य चतुर्मुखत्वे सिद्धेऽपि तस्य भक्त्या द्यति शयत्वद्योतनाय स्वराडिति मनोवाक्कायकर्मभिः स्वतंत्राजत इति स्वैनराजत इति वा नभारती भोगमृषेत्यादेः सत्त्वेन सर्वगुण परिपूर्णत्वेन सिद्धेनांशेन किमयोजनोयमवतार इत्यत उक्तं तत्त्वेति चतुर्विंशतितत्त्वानां संख्यानं सम्यग्ज्ञानं तस्य विज्ञप्त्यै विज्ञापनाय सत्त्वस्य प्रकृतिगुणेष्वेकत्वात्तेन प्राकृतदेहेन जात इत्येवार्थ इतीदं चोद्यं । महागुणाभिपूर्णत्वं सत्त्वाभिर्गुणैश्च तेषु चतुर्विंशतिगुणैश्च तेषु अत्र संख्यानं भित्तयेन न सम्यग्ज्ञानमेव कथ्यते न तु दुष्टकपिलोक्तं शास्त्रं कुतः सम्यक्ज्ञानं तु सांख्यस्यात्तदर्थो योग उच्यत इति वचनात् १० ब्रह्मणागत्य किं वचनमुक्तं तत्राह सभाजयन् विद्वेन च तसा तच्चिकीर्षितं सम्यक्ज्ञानसाधनशास्त्रनिर्माणेच्छां सभाजयन् साध्विति बहुमानयन् हरेर्भक्तानुंकपितत्वेन प्रहृष्यमाणैरसुभिर्दिशैरुपलक्षितश्च शब्देन हरेश्चिकीर्षा साजनं कदं मसंभाषणं वसमुच्चिनोति ११ सामान्येनोक्तं विशिनष्टि त्वयेति अपचितिः पूजा केयमपचिति रितत्राह यन्मे संजगृह इति १२

एतावताकथमपिचितिरभूदित्यत्राह एतावतीति बाह्यशिमसमनुमन्येतकरोमीतियावनदावत्येव १३ क्रियनयास्तुत्याप्रजाःसृजातभवदाज्ञानानस्ताणानतत्राह इमादित सत्यःसात्वातशयः सतापुन
नकिंफलंतत्राह सर्गमिति सर्गपवशिष्टमितिशेषः अनेनमदाज्ञाचक्रास्यादित्युक्तंभवति १४ मानुषसर्गस्तुमिथुननभाव्यतइतियरमादतआसांयोग्येभ्योयथारुचिदेहीत्याह अतइति अनेनोभौलो
क्रीचप्राप्नोषीत्याशयेनाह विस्तृणीहीति विस्तृणीहिविस्तृतंकुरु १५ अयंतवयुहवतीर्णःसाभान्नारायणएवनान्यस्तल्लक्षणसद्भावदित्यहवेचि स्वमपितथाविदीर्यभिप्रेत्याह वेदाहमिति भूतानांजी
वानांशेविधिपुरुषार्थसाधननिधिदेहांविभ्राणं कंपिबतिलातिचेतिकपिलनाम्नाहवेदेत्यन्वयः १६ योज्ञानविज्ञानयोगनकर्मणांस्वरूपमुद्धरन्प्रकाशयन् उन्मूल्यन्वा यश्चाहिरण्यकेशादिस्वलक्षणलक्षितस्तमि
तिशेषः हिरण्यइमश्चुहिरण्यकेशइत्यादिश्रुतेः १७ स्वस्यजगद्गृहत्वादिसिद्धयेदेवहूत्याअपिस्वविज्ञानमुपदिशति तवतत्त्वविज्ञापनेनाविद्यासंशयग्रंथिअज्ञानमविद्याविकल्पःसंशयस्ता
भ्यामुत्पन्नग्रंथिबंधनंपाशलक्षणंछित्त्वागांभूमिविचरिष्यति स्वपादैकशरणानांतच्चज्ञापनायेतिशेषः १८ नकेवलंतवाविद्यासंशयग्रंथिछिनत्तिकृत्वन्वेषामपीतिभावेनाह अयमिति अयंभगवान्ब्लो

एतावत्पदेवशुश्रूषाकार्यापितरिपुत्रकैः ॥ वाढमित्यनुमन्येतगौरवेणगुरोर्वचः १३ इमादुहितरःसत्यस्तवत्समुमध्यमाः ॥ सर्गमेताःप्रभावैःस्वैर्बृहदियिष्यं
तिनैकधा १४ अतस्त्वमृषिमुख्येभ्योयथाशीलंयथारुचि ॥ आत्मजाःपरिदेह्यंगविस्तृणीहियशोभुवि १५ वेदाहमाद्यंपुरुषमवतीर्णंस्वमायया ॥ भू
तानांशेविधिदेहांविभ्राणंकापिलंमुनिम् १६ ज्ञानविज्ञानयोगेनकर्मणामुद्धरंश्चयः ॥ कालोपसृष्टंयत्सांख्यवक्ष्यत्यासुरयेविभुः ॥ हिरण्यकेशःपद्माक्षःपद्म
मुद्रापदांबुजः १७ एषमानवितेगर्भंप्रविष्टःकैटभादनः ॥ अविद्यासंशयग्रंथिछित्त्वागविचरिष्यति १८ अयंसिद्धगणार्थिशःसांख्याचार्यैःसुसंमतः ॥
लोकैकपिलइत्याख्यांगंततेकीर्तिवर्धनः १९ ॥ भेत्रेयउवाच ॥ तावाभ्यास्यजगत्स्रष्टाकुमारैःसहनारदः ॥ हंसोहंसेनयानेनस्वधामप्रत्यपद्यत २० ग
तेशतधृतौक्षत्तःकर्मस्तेनचोदितः ॥ यथोदितंस्वदुहितःप्रादाद्विश्वसृजांततः २१ मरीचयेकलांप्रादादनसूयामथात्रये ॥ श्रद्धामंगिसेयच्छत्पुलस्या
यहविर्भुवम् २२ पुलहायगतिर्युक्तांक्रतवेचक्रियांसतीम् ॥ ख्यातिसमृगवेयच्छद्वासिष्याप्यरुंधतीम् २३ अथर्वणेददाच्छांतिंययायज्ञोवितन्यते ॥
विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समललयत् २४ ततस्तत्क्रुपयःक्षतःकृतदारानिमंज्यतम् ॥ प्रातिष्ठन्नंदमापन्नाःस्वंस्वमाश्रममंडलम् २५

केकपिलइत्याख्यांगंतइत्यन्वयः संसारकंपलयहेतुत्वात्कपिलइत्यस्मिन्नर्थेविप्रतिपत्तिर्नास्तीत्याह सांख्येति सांख्यशास्त्रंक्रत्वाप्रवर्तेकृतेनतदाचार्याणांपुरुषाणांपरमगुरुत्वेनतैःसुसंमतोऽविप्रतिपत्तः
कुतर्कवृंहितसांख्यकर्तानायमित्याह सिद्धेति सिद्धामुक्तास्तेषांगणस्याधीशः अन्यकपिलस्यैतदभावात् । इतोपिनदुष्टकपिलोयमित्याह तेकीर्तिवर्धनइति १९ मानुषैःसहबहुलंसंभाषणंनन्या
यमितिभावेनजगत्स्रष्टुःस्वधामाभिगमनंवाकिं ताविति हंसोनिर्मलः २० कर्ममेनपुत्राननदर्शनेनधातुर्वचनंनविरमृतमितिभावेनतदुक्तंकरोतीत्याह गतइति शतधृतौशतानंदंचतुर्मुखं ततइत्यनेनन
विलंबःकृतइतिध्वनयति २१ मंदमतीनांसम्यगवबोधायवरान्वयनकिं मरीचयइति २२ २३ कर्ममोजामातृणांदुहितृषुभीत्यर्थिकिमकार्षीदितितत्राह विप्रर्षभानिति समललयद्धनमानाभ्यामितिशे
षः २४ तल्लालिताजामातरस्तत्तीत्यर्थेतद्वाश्रमएवकिमवसन्नतस्वाश्रममयासिपुरुभयमपिसंभावितमितितत्राह ततइति कृतदाराविहितभार्याभार्यातरप्राप्तीच्छारहितवा युगेक्षपातेपयपिंकृतंकीबे
हितैर्धवदितियादवः नंदंधनमानाभ्यांसमृद्धिमापन्नाःप्राप्ताः २५

सूचीकटाहन्ययेन कर्दमजातानामनवसराहुक्तं कथाप्रसंगं विश्राव्य पुनरपि कर्दमचरितशेषं वक्ति सचेति कृतादिषु त्रिषु युगेषु प्रादुर्भावो यस्य स त्रियुगस्तं । युगत्रयावतारैर्नात्रियुगशोते कथ्यत इति च आत्मना
 ब्रह्मवचनेन च सम्यक्ज्ञात्वा विवृक्त एकांते २६ स्वाभीष्टश्रवणा योपोद्धातरं चयति अहो इति निरयेन रक्तुलये प्रसारं देवतास्तात्त्विकां हि द्रयोभमीने देवताः २७ भगवत्प्रसादं विना देवताप्रसादेना किं स्यादिति
 त्याशं कथयत् तत्प्रसादं विना भूतोन्यथा तत्प्रसाद एव न स्यादतस्तस्य श्रीनारायणस्य प्रसादो नैकेन जन्मना किंतु बहुभिर्जन्मभिः योग्यानामवोपासकानां स्यादित्याह बहुजन्मेति यतयो निजिते द्वियग्रा माः
 शून्यागारेषु एकांतस्थानेषु मधुवनादिषु समीचीनेन निदोषेण भक्तियोगेनाष्टांगयोगेन वा युक्तेन समाधिना संप्रज्ञातं संज्ञेन यस्य पदं स्वरूपम् २८ यश्च स्वानां स्वभक्तानां पक्षं पुष्पातीति पक्षपोषणः स एव भगवानद्य
 ग्राम्याणां विषयलोला नानाहेलनमवज्ञानगणयानाहत्य केवलानुग्रहलक्षणबुद्ध्या गृहेषु जातः प्रादुर्भूत इत्यन्वयः न इत्युक्तानुसारेण गृहेष्विति बहुवचनं यद्वा माहशानाभितिवा २९ किंच भक्तानामभिव
 र्धनस्तेषां मेव शर्मसुखं चिकीर्षुस्त्वं तव पुत्रत्वेनावतरिष्यामीति स्वीयं वाक्यं ऋतं सत्यं कर्तुं मे गृहे भायां यामवतीर्गोसित्यन्वयः भक्तशर्मकरणाय तदा भिमानवर्धनाय स्ववाक्यस्य त्वत्करणाय चेत्यवतार इति गम्य
 ते ३० अर्थांतरं चास्तीति कथयति तान्येवेति स्वजनानां स्वभक्तानां वसुदेवदेवक्यादिरूपाणि अभिव्यक्त्यर्थं रोचंते अभीष्टानि भवंति तान्येव न रूपं प्राकृतं तस्यास्तीति अरूपीतस्य तवाभिरूपाणि प्रियाण्य
 तद्ददानीं ब्रह्मादिभक्तानामस्मद्देहवतारस्येष्टत्वादस्मत्पुत्रत्वेनावतीर्गोसिति पूर्वोक्तान्वयः । रुच्यर्थानां प्रियमाण इति सूत्रात् स्वजनेभ्य इति वक्तव्ये स्वजनानां भित्तिषु स्वाभित्वज्ञापनायेति
 ज्ञातव्यं यत्तु ब्रह्मादिरूपाणीति श्रीमद्भगवत्पादाचार्यवचनं तत्प्रतिमात्वेन तद्योग्यानां भवेदुपासनादिसंग्रहार्थं त्वद्योतनाय । सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितमित्यादि नैव तत्सिद्धे श्वेतिसंतोष्यं यद्भक्तानामभीष्टं
 सचावतीर्णी त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् ॥ विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत २६ अहो पापच्यमानानां निरये स्वैरमंगलैः ॥ कालेन भूयसानूनं प्रसीदंती
 ह देवताः २७ बहुजन्मविपाकेन सम्यग्योगसमाधिना ॥ द्रष्टुं तं ते यतयः शून्यागारेषु त्यपदम् २८ स एव भगवानद्येहेलनं न गणयन् ॥ गृहपुजातो ग्रा
 म्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः २९ स्वीयं वाक्यं कर्तुं मवतीर्णोऽसि मे गृहे ॥ चिकीर्षुर्भगवत्शर्मभक्तानामभिवर्धनः ३० तान्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि
 भगवंस्तव ॥ यानि यानि हरोचंते स्वजनानामरूपिणः ३१ त्वांसूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सया द्वासदा भिवादाहर्णपादपीठम् ॥ ऐश्वर्यवैराग्यशोवबोधवैर्यं श्रि
 या पूर्णमहं प्रपद्ये ३२ परंप्रधानं पुरुषं महान्तं कालं कविं त्रिवृतं लोकपालम् ॥ आत्मानुभूत्यानुगतप्रपंचं स्वच्छंदं शक्तिकपिलं प्रपद्ये ३३
 रूपं तत्रावतार इत्यत्र किं प्रमाणमवलंब्या विधायित इत्यत एव कारेण व्यक्तो भवेद्भारिस्तत्र यत्स्थानं रुचितं सतामिति सूचितम् ३१ कर्दम आत्मनः पुत्रत्वाभिमानं विहाय परोक्षज्ञानीति विज्ञानन्नन्यसाधारणैर्ल
 क्षणैस्त्वं स्तौतीत्याह त्वांसूरिभिरिति ब्रह्मादिसूरिभिः अद्वाप्रत्यक्षसत्ययोरिति च श्रियेत्येकवचनमेवामन्योन्यमभेदोत्तनाय अत्र हरेर्वैराग्यनामस्वेतरस्य समस्तस्यासारतादर्शनम् ३२ प्रधानं पुरु
 षं प्रकृतिपुरुषयोः परमुत्तमं यद्वापि पतिं पूरयति जनसंपदेति परस्त्वं सृष्ट्या पूरकत्वं ब्रह्मादेरप्यस्तीत्यतः प्रधानं प्रकर्षेण धीयते जगदिति प्रधानो विभर्तीति श्रुतेः । कार्यानुविष्टतया प्रकृतेरपि प्रधा
 नत्वं मस्तीत्यतः पुरुषमिति पुरुषता विविधा तोर्गमनशीलत्वात् पुरुषस्तं ताच्छील्येऽर्थेऽप्यन्तरययः प्रकृतेरचेतनत्वेन गमनशक्त्यभावात् तत्सृष्ट्या ते देवानुप्रतिपदिशति श्रुतेरनुविश्य मुख्यधारकत्वं हरेरे
 व ह्यविमो पुरुषो लोके इति पुरुषशब्दवाच्यत्वात् । चित्प्रकृतेरपि कथं चिदुक्तलक्षणयोग्यता इत्यत उक्तं महांतिमिति त्रिविधानं त्यमुक्तं त्रिधानं त्यं कालगुणादिनोति भावेनाह कालं कविं त्रिवृतमिति नहि का
 लस्य काप्यंतोदृष्टः कविशब्दस्यातिक्रांतं दाशित्वा र्थत्वेन गुणानं त्यमप्रतिहतं श्रीणि पृथिव्ये मे जांस्ति आ वृत्त्यव्याप्यतिष्ठतीति स्वरूपानं त्यमपि अथवा नेनोक्तं प्रमाणमुच्यते त्रिभिर्वैदैर्विद्यत इति । वैदैर्
 तत्त्वाद्भगवांस्त्रिवृदित्युच्यते बुधैरिति । तथा च । सर्वे देवा यत्पदमामनंतीत्यादि श्रुतिः । न चेदं लोकावलक्षणमत्राह लोकपालमिति लोकपालत्वमिदं ब्रह्मा नुभूत्यानुभूत्यति आत्मानुभूत्यस्व रूपज्ञा
 नेनैव सम्यगशेषविशेषतया ज्ञातः प्रपंचो येन सत्तथातं इदमपि लक्षणं तस्यैव युक्तमित्याह स्वच्छंदं शक्तिकमिति स्वेच्छानुसारिजगत्सृष्ट्यादिशक्तियुक्तं कंबलाणं पिपिना किं न रुद्रं चालयतीति कपिलस्त्वं
 यस्मादुत्पद्यते ब्रह्मापद्ययोगीनिःपितामहः । ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु इवियोग्यमवचनादत एतानि लक्षणा निबहुनैरेव ज्ञातव्यानि नामास्मादौ रिविस्थितम् ३३

एवंस्तुत्याभगर्वतप्रसाद्यस्वाभीष्टानुज्ञाप्रार्थयत्तद्व्याह तंत्वामिति उताप्यर्थविकल्परयोरित्युक्तेरत्राप्यर्थः अवतीर्णेनत्वयाप्रकाशोपितथापियएवविधलक्षणस्तन्त्वानुपृच्छेअनुज्ञाप्रार्थये किमर्थतत्राह
 परित्राजाभिति परित्राजांसंन्यासिनापदवीमास्थितः संन्यस्तोहृदिद्विजंजन्त्वाभुविशयप्रनायंगं कुर्वन् अतएवविशोकः स्वद्वि योनिमिच्छशोकरहितोअभिकराविविधनाचरिष्ये अटिष्यामीत्यन्वयः १४
 कर्दमस्तुत्याप्रसन्नोभगवांस्तस्मैज्ञानमुपदिशति मयेति आभासंज्ञानमालोक्यलोकभासश्चकथ्यतेइत्यभिधानादलोकशब्देनज्ञानंविबक्षितंस्तत्तल्लोकिकेयार्थज्ञानविषयेयन्मयाप्रोक्तंतेदेवलोकास्त्यज
 नस्यप्रमाणंकारणं हिशब्देनाप्रतप्तत्वादितिहेतुसूचयति ब्रह्माविष्णुर्हिलोककस्येतिस्मृतेः द्वितीयं ब्रह्मणोक्तमपिप्रमाणमितिध्वनयति अज्ञानविप्रलंभादिदोषराहित्यमाप्रतप्तं तदस्माकमस्तीति तव सिद्धमिति
 भावेनाह अथेति अहं तुभ्यमवोचं तव युत्रत्वेनावतरिष्यइति यथास्मात्तद्वर्तकृतइति शेषः अतोहमपि निविप्रलंभकइति तव सिद्धमिति अतोहमाप्रतप्तमइत्यर्थः ३५ स्वानां पक्षपोषणइति य
 दुक्तं तत्राह एतन्मइति स्थानेभिप्रायआशयइत्याभिधानात् दुराशयादुःस्थानात्संसारान्मुमुक्षूणांपुंसां देहमधिकृत्यवर्तमानानां परमात्ममिदं तत्त्वानां प्रसंख्यानस्य कृत्वा पनायासकामस्यापि मे एतास्मि
 न्भूलोके जन्मावतारइति ज्ञातव्यं तर्ह्यपरोक्षज्ञानिनानां नानार्थइति तत्राह समत्वायेति आत्मदर्शिनानामात्मज्ञानिनां समत्वाय यथार्थज्ञानस्थिरीकरणाय चेति ३६ लोके सांख्यशास्त्रप्रवृत्तिदर्शनात्पुनस्त
 त्करणेन किं कार्यमिति तत्राह एषइति सम्यग्ज्ञानप्रवर्तकशून्येन भूयसा महता कालेनाव्यक्तः सूक्ष्म एव वक्ष्यमाणः परमात्मतत्त्वविषयो मार्गो नष्टि रोहितो भूत् यथार्थज्ञानसाधनसांख्यशास्त्रानि

तंत्वाभिपृच्छेद्यपि प्रजानां त्वयावतीर्णेन उताप्रकामः ॥ परित्राजां पदवीमास्थितो हं चरिष्ये त्वां हृदि युजं न्विशोकः ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मया प्रो
 क्तं हि लोकस्य प्रमाणं सत्यलौकिके ॥ अथाजनिमया तुभ्यं यदवोचमृतं मुने ३५ एतन्मे जन्मलोके स्मिन्मुमुक्षूणां दुराशयात् ॥ प्रसंख्यानं यतत्त्वानां सम
 त्वायात्मदर्शिनाम् ३६ एष आत्मपथो व्यक्तो नष्टः कालेन भूयसा ॥ तं प्रवर्तयितुं देहमिभं विद्विमया भृतम् ३७ गच्छ कामं मया पृष्टो मयि संन्यस्तकर्मणा ॥
 जित्वा सुदुर्जयं मृत्युममृतत्वाय मां भज ३८ मामात्मानं स्वयं ज्योतिः सर्वभूतगुहाशयम् ॥ आत्मन्येवात्मना वीक्ष्य विशोको भयम् नृच्छसि ३९ विश्वमेतद्वि
 शास्त्रेण विज्ञायात्मानमभिरम् ॥ मुनिः शांतमनो वाक्यस्तदानाख्यात्युपप्लवः ४० मात्रा आध्यात्मिको विद्यां शमनो सर्वकर्मणाम् ॥ वितरिष्ये यया चासौ
 भयं चातिरिष्यति ४१

मोणेन तमात्ममार्गं प्रवर्तयितुं मया भृतमिदं देहं विद्धीत्यन्वयः ३७ अवतारप्रयोजनमुक्त्वा तं त्वानुपृच्छइत्यस्योत्तरमाह गच्छेति आपृष्टो नृजातः कामं यथासुखं गत्वाप्येवं कुर्वित्याह मयीति मयि
 संन्यस्तेनार्पितेन कर्मणा सुदुर्जयं मृत्युमभिरग्रामं जित्वा मृतत्वाय मां भजेत्यन्वयः ३८ भजनप्रकारमुपदिशति मामात्मानमिति सर्वभूतानां हृदयगुहायां शेत इति सर्वभूतगुहाशयस्तं स्वयं ज्योतिः स्वप्न
 काशमात्मानमादानादिकर्तारं आत्मनि चिदूपात्तयेवात्मना लिङ्गशरीरव्यतिरिक्त्वेन नित्यैकं कर्तव्यं लक्षणेन चिदानंदस्वरूपेण वीक्ष्य विशोको विनष्टसंसारक्लेशस्त्वभयममृतमृच्छासिमुक्तो भविष्यसीत्यन्वयः ।
 ३९ भयराहितं मुक्तत्वमीदृशमित्याह विश्वमेतदिति विश्वमेतदेतादृशमनित्यमसारमिति तव सिद्धं हि यस्मादतः शास्त्राचार्योपदेशेनात्मानमंतर्प्यामिणमीश्वरमस्वदैश्वर्यगुणाकरं विज्ञाय मुनिरपरोक्षज्ञा
 नी शांतमनो वाक्यो निवृत्तलिङ्गशरीररूपमनआर्द्रोद्विगोयिहितोपप्लवोदुःखाज्ञानभयशोकादलक्षण उपद्रवो नाख्यातिन प्रकाशते एतादृशं मुक्तत्वमित्यर्थः ४० मातुः कागतिरिति शंका माभूदित्याह
 मात्रा आध्यात्मिकीमिति अहमाध्यात्मिकोपरमात्मादितत्त्वविषयां सर्वकर्मणां शमनो विद्यां भावेतिरिष्ये उपदेश्यामि यया सा माता भयमति तिरिष्यति च शब्दात्संसारं तीर्त्वा नित्याभयं हरिं प्रवतिग
 च्छतीति सूचयति । तृप्पवनतरणयोरिति धातुः छुगताविति धातुश्च ४१

भेदेयस्त्रैवमुपदिष्टः कर्दमः पुत्रस्नेहात् । किमकार्षादिति विदुरस्य हार्दचोद्योपरिहरति एवमिति एवं समुदित उपदिष्टः दक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणीकृत्य भिक्षार्थं ग्रामप्रवेशं विनान्यदानास्तीत्येवकारार्थः ४२
 वनीमत्यनेनैकत्रावस्थानं प्रतीयते न भूवल्लयभ्रमणं तथा च संन्यासाचारभंग इति तत्राह व्रतमिति मौनं वा गिंद्रियनिग्रहलक्षणं तेन हि प्रिया प्रियव्यवहारेण स्नेहद्वेषसंभवेन स्वतोदुःस्थस्य मनसः कालुष्येण तयोः
 प्रिया प्रिययोर्गोचरे नृत्तिर्न स्यादयमेव संसार इति प्रथमतस्तन्निग्रहः कर्तव्य इति दर्शितं मुनिर्जननशीलः निःसंगोऽद्वितीयः अग्नीनामात्मसमारोपणादनग्निर्गृहाद्याश्रमरहितः आत्मा हारिरेकः शरणं राक्षिता
 गृहं च यस्य स तथा च ४३ एवं विचरन् किमनुतेतत्राह मन इति यत्सदसतो मूर्ता भूते लक्षणात्मपंचात्परं विलक्षणं तस्मिन् ब्रह्मणि मनोयुं जानः अनेन पर्यटतश्चित्तविक्षेपेण तदुपासनानुपपत्तिः परिहृता न
 न्वेवमपि स्वस्वरूपमात्रप्रतिपत्तावपि विशिष्टगुणोपसंहारः सर्वोत्तमत्वविरोधिगुणपयुं दासश्च नस्त इति तत्राह गुणावभासे विगुण इति ज्ञानादिगुणानामवभासः प्रकाशोपि स्मिन्स तथा ज्ञानादिगुणात्मत्वे
 न प्रकाशमान इत्यर्थः तस्मिन् यद्वा गुणेषु सृष्टावुपकारकेषु महदादिषु नियामकत्वेनावभासो यस्य स तथा दृश्यमान इत्यर्थस्तस्मिन् अनेनाधिष्ठानविशिष्टत्वेनापि तदुपास्तिरस्तीति द्योतितं विगता निषिद्धा
 सत्त्वादिगुणानेन सतथोक्तस्तस्मिन् अनेन रागद्वेषादिदोषराहित्यं ध्वनयति दुर्निग्रहस्य मनसो न्यत्रागमने कारणमाह एकभक्तयेति एको मुख्यः सर्वोत्तमो हरिर्नान्य इति सम्यक्ज्ञानपूर्विकया भक्त्या ननु
 भाविते धिवासिते अनेकजन्मभिः प्रचितसंस्कारेण दृढीयस्तया शृंखलितत्वादन्यत्र यातीत्यर्थः किमत्र प्रमाणमित्यतोवाह एकभक्तयेति एकभक्त्या एकया केवलया अनीशत्वादिदोषलेशशून्यया भक्त्या ननु
 भाविते सम्यक्कथ्यते सतां भावनानात्र प्रमाणमित्यर्थः ४४ एवमादिस्त्वास्य कर्दमस्य देहावसानमथवा कश्चन विशेषो भूदिति मंदांशं कां परिहरन् कपिलोपदिष्टानुष्ठानान्मुक्तियोगया परोक्षज्ञानोदयं वा किं निरहं
 मैत्रेय उवाच ॥ एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः ॥ दक्षिणीकृत्य तं प्रीतो बभूव मेव जगाम ह ४२ व्रतं स आस्थितो मौनमात्मैकशरणो मुनिः ॥ निःसंगो
 व्यचरत् क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ४३ मनो ब्रह्मणि युं जानोयत्तत्सदसतः परम् ॥ गुणावभासे विगुण एकभक्त्या नुभाविते ४४ निरहं कृतिर्निर्ममश्च निर्द्वंद्वः
 समदृक् स्वदृक् ॥ प्रत्यग्रः शांतधीर्धीरः प्रशांतो भिरिवोदधिः ४५ आत्मानं सर्वभूतेषु भगवंतमवस्थितम् ॥ अपश्यत् सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनि ४६
 वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि ॥ परेण भक्तिभावेन लब्धात्मा मुक्तबंधनः ४७ इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा ॥ भगवद्भक्तियोगेन प्राप्तो भागव
 ती गतिम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीये कपिलोपाख्यानोपनिषत्तुल्योऽध्यायः ॥ २५ ॥

कृतिरिति सकर्दमः सर्वभूतेष्ववस्थितं सदैवाप्तगुणत्वादात्मानं भगवंतं सर्वसौभाग्यगुणाकरं भूतगर्भनाशकारं सर्वभूतानि चात्मनि सर्वगते हरौ तदाधारया स्थितान्यपश्यदित्यन्व
 यः अनेन भूतगर्भो भूतस्थ इति रूपद्वयमात्मशब्दोक्तमिति ज्ञायते भूतगर्भश्च भूतस्थः पूर्ण एव द्विरूपवान् । अत आत्मेति तं प्राहुः सदैवाप्तगुणोपायत इति वचनात् निर्द्वंद्वः शांतिोष्णादिद्वंद्वसहिष्णुः समदृक्
 यो स्थितवस्तुदृशीयथार्थज्ञानीत्यर्थः स्वस्वतंत्रं दृष्टवान् स्वदृक् तदुक्तं अनया धीनशक्तित्वाद्धरिः स्वइति चोच्यत इति प्रत्यग्रः प्रत्यग्रतः स्वांतर्याभिणिरतिमानयं निरहं कारादौ हेतुरत एव शांतधीः क्रोधग्र
 हाविष्टबुद्धिरहितो धीरः संपदिविपदिचिनिश्चलः अत्र दृष्टांतः प्रशांतो भिरिति ४५ ४६ फलितमाह वासुदेव इति वासुदेवे सर्वत्र स्थित्वा क्रीडति अशेषविशेषाकारेण सर्वजानाति प्रत्यगात्मनि स्वांतर्याभिणि
 भगवति परेण पूर्णेन भक्तिभावेन लब्धात्मा लब्धमना अत एव मुक्तबंधनः मुक्ते देहाभिमानः यद्वा प्रथमं वासुदेवे श्रीकृष्णं भगवति लब्धात्मा समनंतरं सर्वज्ञे सर्वज्ञत्वात् सृष्ट्यादिकर्तारि भगवति लब्धात्मा क्रमे
 ण प्रत्यगात्मनि सूक्ष्मे सर्वविबभूते भगवति लब्धात्मा ४७ एवं हरौ लब्धात्मनस्तस्य कर्दमस्य संसारपत्तिर्नास्ति किंतु पुनरनात्रास्ति रूपाश्रीनारायणावाप्ति लक्षणा मुक्तिरिति दर्शयति इच्छाद्वेषाभ्यां
 निषिद्धे च्छवैष्णवद्वेषाभ्यां विहीनेन सर्वत्र सर्वपदार्थेषु स्थित भगवद्भूषेण निर्दोषित्वं सर्वगुणपूर्णत्वादि समस्त्वज्ञानयुक्तेन चेतसा ज्ञानेन भगवत्सर्वोपाधिं रूपं मुक्तिप्राप्त इत्यन्वयः ४८ ॥ इति श्रीभागवते
 महापुराणे तृतीयस्कंधोऽध्यायः ॥ २५ ॥

आत्यंतिकभीक्तियोगस्य हरौ मनोयोगप्रकारस्य भक्त्यधिकारिणस्तत्तत्साधनस्य वप्रातपादनायास्याध्यायस्य प्रारम्भः अत्रादाकापलवदूताश्रयापसाहता आनुकांभः ५ ॥ लच्छुत भूयुचमशरुपवकाव्यरापम।
 र्थयत इत्याह कपिल इति अजविष्णुः पूरच्छागा इत्यादिभयानात्कोत्राभिधीयत इति शंशानि रासायसाक्षादिति विशेषणं साक्षात्प्रत्यक्षानुययोरित्यतस्तु योजः श्रीनारायणः स्वयमावेशविनात्ममायया सवेच्छयैव नृ
 णामात्मप्रज्ञप्तये स्वस्वरूपज्ञानायापतदर्थं तत्त्वसंख्याता अव्यक्तादितत्त्वविषयं संप्रकृज्ज्ञानं करिष्यन् कपिलनामा ज्ञात इति भवतोक्तं श्रुतं चेति शेषः १ श्रीनारायणसच्चरितश्रवणदौ प्रवर्तमानस्याशनादी
 च्छारदितस्यापि लोकस्य चित्तनिरोधनालंबुद्धिर्जायेन मम तथा प्रप्तुन रसायनसेविन इवाशनादिभोगरहितस्यापि इंद्रियाणि दृष्यंतीत्याह अहंसेति निवृत्तिलक्षणमोक्षधर्मा एषां स्वस्वरूपभूताः संतीति धर्म
 णस्तेषां पुंसां महस्यसमान्यस्य अहंतेजो जिनसंमान्यावित्यभिधानं सनकादिसर्वयोगिनां गिरिम्भः गुरुतमस्य शास्त्रेण श्रुता देवाः क्रीडादिगुणाः श्रीनारायणस्य विद्यामाना यस्य सश्रुतदेवस्य तस्य कपिलनाम्ना
 हरेर्महिम्नो विभुनां विशेषेण श्रवणेभ्यो असत्त्व इन्द्रियाणि भूतानि तत्र शुको विदुरमैत्रेयसंवादे नाराजः प्रश्नपरिहरतीत्याह द्वेपायनसस्वश्चेति यथाहंत्वया आन्वीक्षिष्यां तत्त्वविद्याविषये प्रचोदितस्तथा विदुरेणापि पृष्टो मैत्रेयो मया वक्ष्यमा
 र्तेन्यानि नित्यं कीर्तनीयानि ३ तत्र शुको विदुरमैत्रेयसंवादे नाराजः प्रश्नपरिहरतीत्याह द्वेपायनसस्वश्चेति यथाहंत्वया आन्वीक्षिष्यां तत्त्वविद्याविषये प्रचोदितस्तथा विदुरेणापि पृष्टो मैत्रेयो मया वक्ष्यमा
 णमर्थं प्राहेत्यन्वयः ४ कोपमर्थ इति तत्राह पितरीति ५ तत्र देवहूतिरयमवसर इति मत्वा कपिलं वक्तुं प्राह तया सीनमिति आसीनमकर्मणिमिति विशेषणद्वयेन सर्वदा निश्चलबुद्धिः सा च स्वतस्तथापिलो

राजोवाच ॥ कपिलस्तत्त्वसंख्याता मगवानात्ममायया ॥ जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणाम् १ अहं स्य धर्माणां पुंसां गिरिम्भः सर्वयोगिनाम् ॥
 विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरितुष्यंति मेऽसवः २ यद्यद्विद्यते भगवान्स्वच्छंददात्मात्ममायया ॥ तानि मे श्रद्धयानस्य कीर्तन्या न्यनुकीर्तय ३ श्रीशुक उवाच ॥ द्वे
 पायनसस्वश्चैव मैत्रेयो भगवांस्तथा ॥ प्राहेन विदुरं प्रीति आन्वीक्षिष्यां प्रचोदितः ४ पितरि प्रस्थितेऽरण्यमातुः प्रियचिकीर्षया ॥ तस्मिन् विदुसरेऽवात्सीद्वग
 वान् कपिलः किल ५ तमासीनमकर्मणं तत्त्वमार्गोऽग्रदर्शनम् ॥ स्वसुतं देवहूत्याह धातुः संस्मरतीवचः ६ देवहूतिरुवाच ॥ निर्विण्णानि तरंगं भूमन्नमदि
 द्रियतर्पणात् ॥ येन संभाव्यमानेन प्रपन्नार्थं तमः प्रभो ७ तस्य त्वं तमसोऽधस्य दुःखपा रस्याद्यपारगम् ॥ सच्चक्षुर्जन्मना मंतं लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ८ य आ
 द्यो भगवान्पुंसामीश्वरौ वै भवान्किल ॥ लोकस्य तमसां धस्य चक्षुःसूर्य इवोदितः ९

कहृष्ट्यापितथेति सूचयति आसीनमित्यनेनाकर्मत्वे सिद्धे पुनरतद्वचनं कंहूयनादिविधिर्नास्तीति सूचेन न हरेः सच्चिदानंदाद्यात्मत्वं विज्ञायते एवं विधस्य हरेः स्ववक्तव्यत्वे विज्ञानमस्तीति किं वक्तव्यमिति भावे
 नाह तत्त्वेति स्वसुतमिति सिद्धमाप्तत्वं धातुः संस्मरतीवच इत्यनेन चोपपत्ते ६ श्रोतव्यार्थे स्यास्तात्पर्यमस्तीत्युपोद्घातं रचयतीत्याह निर्विण्णेति भूमन्स्वतः पूर्ण असतामंगलानां निद्रियाणां त
 र्पणादतितरां निर्विण्णाविरक्ताविषये न्वासमिति शेषः असत्त्वं कथयन्नाह येनेति संभाव्यमानेन लाल्यमानेन येनोद्भयप्रणिनेनां धं तमस्तत्त्वाज्ञानं प्रपन्नेत्यन्वयः अनेनाधिकारिगुणौ विद्वत्तांथितादर्शिताविति
 ज्ञायते ७ आत्मनो विद्वत्तां स्फोरयति तस्येति अतीतानामनेकैषां जन्मनामंते चरमलक्षणे जन्मनितस्य दुष्पारस्य दूरीकृततीरांतरस्यां धस्य तमसः पारंगमयतीति पारंगं त्वं नाम सच्चक्षुस्तदनुग्रहान्मया
 लब्धमित्यन्वयः एतत्सन्निकृष्टं न दूरस्थमित्यर्थः अनेन प्रोक्तार्थग्रहणे सामर्थ्यं गुणोप्यसूचि प्राचीनाचीर्णपुण्यनिचयेन च क्षुर्लाभात् ८ न केवलं मे वै तदनुग्रहायोदितं च क्षुर्मन्त्रिमित्तं लोकस्याप्यतोऽहं पुण्य
 सागरा इत्याशयेनाह यथाद्य इति यः पुंसां ब्रह्मादीनां पुरुषाणां माद्यस्तेषामीश्वरः ऐश्वर्यप्रदः भगवानैश्वर्यादिगुणसमुद्रः सैव स एव भवांस्तमसां धस्य लोकस्य हाष्टिप्रदः सूर्य इवोदितः किल संभावितमित्यन्वयः
 वार्तासंभावयोः किलेति यादवः ९

एवंभगवतं स्वाभीष्टार्थेभिमुखीकृत्य स्वाभिप्रायं विज्ञापयति अथेति यथाविहितक्रियाकरणे महता प्रत्यवायेनानर्थरूपनरकप्राप्तिस्तथा ज्ञानस्य ग्राहकेत्वाद्देशसूर्ये सन्निहिते सति तदग्रहणे नुत्थानसमः प्राप्तिः स्यादिति यस्मादथ तस्मान् च वया एतस्मिन्देहगेहादावहंमेत्यवग्रहो ज्ञानार्हप्रतिबंधकोमिथ्याभिमानो योजितः पूर्वा दृष्टानुसारेणेति शेषः तं संमोहं मिथ्याज्ञानलक्षणं भ्रमं मे विद्यमानमपाक्रुमुत्कृत्य त्यक्तुं महसितच्वज्ञानोपदेशेनेत्यन्वयः १० उपसन्नायशिष्याय वक्तव्यं ब्रह्मशाश्वतमिति वचनादुपसन्त्यभावात्तव कथमुपदेशामीति शंका मा भूदिति भावेनाह तं त्वेति यस्त्वभिहासिद्धज्ञानोपदेशायावतीर्णस्तत्त्वां शरणं गतेत्यन्वयः केन हेतुनेत्यत उक्तं जिज्ञासयेति नारायणो ब्रह्मवायूर्वीद्रशेषै हरस्तथा । कामः शक्रो गुरुर्दक्षमन्वाद्याभास्करादयः । सर्वजीवाश्चक्रमशः पुरुषाख्याभिर्शब्दिताः । एतत्पत्न्योर्बन्धशक्तिः स्त्रियः सर्वास्तथा जडे । क्रमात्प्रकृतिशब्दोक्तास्तज्ज्ञानाद्विप्रमुच्यत इति वचनात्तत्पुरुषस्य नारायणादेः प्रकृतेर्लक्ष्म्यादेशे विवेकलक्षणतारतम्यजिज्ञासया ज्ञातुकामेन हेतुनेत्यर्थः त्वंच समग्रा नुग्रहं कर्तुं समर्थ इत्याशयेनाह स्वभृत्येति न केवलमिदमुपसादनं वाचिकं किंतु कायिकं चेत्याह न माभीति संसारतरोः कुठारस्य नैशित्यभावे तदुक्तं सद्धमेति ११ अत्र मैत्रेयो यात्राप्रार्थितः कपिलस्तां प्रतिवक्तीति विदुरंप्रत्याह इतीति ईप्सितं ज्ञातुमिष्टं अपवर्गस्य संसारविनाशस्य चोदनं सूचकं ईषद्भाषे मितमाह महता मल्पभाषितं गुणमनेन द्योतयति १२ नन्वहं भोक्ष्ये किंपितृवत्प्रव्रजि

अथ मे देव संमोहमपाक्रुत्वमर्हसि ॥ यो वग्रहो हं मे तेति ते तस्मिन् योजितस्त्वया १० तं त्वागताहं शरणं शरणं स्वभृत्य संसारतरोः कुठारम् ॥ जिज्ञासया प्रकृतेः पुरुषस्य न मा भिसद्धर्भविदां वरिष्ठम् ११ मैत्रेय उवाच ॥ इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं निशम्य पुं मा मपवर्गं चोदनम् ॥ धियाभिनंद्यात्मवतां सतांगतिर्बभाषई षट्स्मृतशोभिताननः १२ श्रीभगवानुवाच ॥ योग आध्यात्मिकः पुं सामतो निःश्रेयसाय मे ॥ अत्यंतो परतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य वै १३ तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरानवे ॥ ऋषीणां श्रोतुकामानां योगं मुर्वगैर्न पुनम् १४ चेतःसल्वस्य बंधाय मुक्तये चात्मनो मतम् ॥ गुणेषु सक्तं बंधाय रतं वा पुंसि मुक्तये १५ अहं ममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः ॥ वीतं यदात्मनः शुद्धमदुःखमसुखं समम् १६

प्यामि किंच रकोभवानीति किंतव्राह योगइति परमात्मादिकं देहयदध्यात्मकमारीरतिमिति वचनादध्यात्मिकः देहमधिकृत्य वर्तमानानां परमात्मादितत्त्वानां स्वरूपलक्षणो योगो मया पुंसां निःश्रेयसायमतो निरूपितो यत्र मोक्षशरीरभोग्यस्य सुखस्य दुःखस्य साकल्येनोपरतिर्नाशस्तमिमं योगं तव वक्ष्यामीत्यन्वयः १३ आप्तत्वायाह यमवोचामिति ऋषीणां ब्रह्मादिज्ञानिनामुरुभिरंगैर्यमानियमादिसाधनैर्न पुणं पाटवगुणोपेतं । सुखं नास्ति चेन्मुक्तौ सुखमाप्तवान्दुःखमिति । शीः कथं जागर्तोत्यां शंका च शब्दसूचितया सुखं शरीरभोग्यं तु दुःखं सर्वतथैव च । मुक्तौ विलयमायाति नित्यानंदस्तु भुज्यत इत्यनया परिहृतेति मुक्तावतः स्वरूपानंद एवाशास्य तेन भौतिक इति सर्वत्र द्रष्टव्यं वैशब्देन स्वरूपानंदं वापि त्वलक्षणं निःश्रेयसं ध्वनयति न स्वर्गादिकं तस्य हेतुत्वेनोक्तत्वाद्दृश्यमाणत्वाच्च १४ प्रतिज्ञातयोगसाफल्यसाधनाय मनोवशीकरणं प्रथमसाधनमित्याह चेतइति चिंनोति आत्मानि मलमादिचेतोभनः अस्यात्मनो जीवस्य चेतः संसारबंधाय तस्मान्मुक्तये चात्मनो मम तं एकस्य कार्यद्वयापादनसामग्रीकथमत्राह गुणेष्विति शब्दादिगुणेषु सक्तं बंधाय ते पुणेषु सक्तं मुक्तये १५ शब्दादिगुणेष्वसत्तयैवात्मिकमित्यां शंका यविशनिष्टि अहंममेति यदात्मनो हंममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैर्भीतरहितं शुद्धचि त्स्वरूपं दूरीभूता चिन्मनः संपर्कं परतत्त्वानुभवेन बाह्ये शब्दादि सुखेऽनासत्केरिच्छाभावादसुखमपत एव दुःखास्पृशोद दुःखं संपर्कं अलंभकिं रसायने नैव नित्यानंदं भवति १६

तदपुरुषआत्मानंस्वविबभूवतहरेरपरिपश्यतीत्यन्वयः परीत्युपसर्गात्प्राणपर्यंतपरीतोवर्तमानाः स्वविबेदेवताप्रापरोक्षीकृततत्प्रसादवितिश्रां । बाह्ये सुखे त्वनासकसुखं दुःखजननात् । अदुःखं हारभक्त्य
वनेत्यानंदं ददात्मनः । तदातं परमात्मानं पश्यत्यात्मप्रसादतइति शेषवचनाददुःखमसुखं सममिति प्रतीतायां नुपपन्नइति आत्मप्रसादतइत्यत्रात्मशब्देन प्राणादयोपिश्रांताः तस्यतेष्वपि वृत्तेः ।
इयंतं कालं परोक्षीभूतात्मानं स्वंपश्यतीति मंदांशं कां परिहरति केवलमित्यादिविशेषणेन अभेदात्स्वावतारेषु निरंतरउदाहृतः । गुणदेहं द्विधाभेदात्केवललोऽसदृशत्वतः । अस्मिन् पूर्णशक्तित्वाद्दहमेकः
सदाभूतइत्यनेन व्याख्यातोयंग्रंथः उक्तं सुष्ठु स्यात्प्रकृतेः परत्वे तदेव कथमित्यत उक्तं प्रकृतेः परमिति विष्णुप्रकृत्योः परमेष्ठभगंनकस्यापीत्यतोऽसाधारणमित्यर्थः अणिमानमित्यनेन स्वावैबद्धपमेवो
च्यते यथात्मनितिष्ठित्यादेः केनेत्यत उक्तमात्मना विन्मनसति १७ इतः पूर्वकिमिति नापश्यदत उक्तं ज्ञानंति प्रकृतिज्ञानभावे तत्परत्वदर्शनं कथमित्यत उक्तं दासीनामिति प्र
योजकाभावेन परिणामलक्षणकार्यानां भिन्मुखी कुतो नुदिति मिदमित्यत उक्तं हतौजसमिति इतमोजो बंधकशक्तिर्यस्याः सा तथातां तदुक्तं बंधशक्तिः प्रकृत्याख्याविष्णुशक्त्यावियुज्यत इति १८ मुक्तेरंतरं
गसाधनं भक्तेरन्यबास्तीत्याह नयुज्यमानयेति १९ इदानीं ब्रह्मज्ञानोत्पत्तौ प्रविबंध्य क्रमाह प्रसंगमिति असद्रापर्यादिषु प्रसंगमतिस्नेहं अजरं पुनर्नवत्वेनाक्षयं स एवेति तर्ह्यपमेव सत्सुकुतश्चेत्किं का
र्यं क्षमइति तत्राह अपावृतमुद्राटितं विवृतमित्यर्थः २० किंलक्षणाः साधवो येन तत्संगो भक्तिज्ञानद्वारा मुक्तिसाधनं स्यादिति तत्राह तिविभक्त्य इति अजाशब्देन तत्कार्यं देहउपलक्षयते अतसातत्यग

तदापुरुषआत्मानं केवलं प्रकृतेः परम् ॥ निरंतरं स्वयं ज्योतिरिति मानमखंडितम् १७ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन चात्मना ॥ परिपश्यत्युदासीनां प्रकृ
तिं च हतौजसम् १८ नयुज्यमानया भक्त्या भगवत्याखिलात्मनि ॥ सदृशोऽस्ति शिवः पंथायोगिनां ब्रह्मासिद्धये १९ प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ॥
स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् २० तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ॥ अजातशत्रवः शांताः साधवः सधुभूषणाः २१ मय्यनन्येन भावेन भ
क्तिं कुर्वन्ति ये दृढाः ॥ मत्कृतेत्यक्तकर्माणरस्य तत्स्वजनबंधवाः २२ मदाश्रयाः कथामृष्टाः शृण्वंतिकथयंति च ॥ तपतिविविधां स्तापानैकात्म्यगते चेतसः
२३ त एते साधवः साध्वि सर्वसंगविवर्जिताः ॥ संगस्तेष्वथेते प्राथम्यः संगदोषहराहिते २४

मनइति धातोस्तेन सहैव सततं वर्तमानत्वात् तस्मिन् गते गच्छंति स्थितेति विष्टिं विष्टित्यतो जाताः कामलोभादयस्तेषां शत्रवः अत्र हेतुरप्यंशांताः श्रीनारायणे निष्ठावंतोऽतएव साधवो निष्ठासाधनशीलाः साधुहचिता
भगवद्भक्तिः सैव भूषणं येषां ते साधुभूषणाः साधुत्रियूचिते सौम्ये इति यादवः २१ एते देवविशिनाष्टिमयीति अनन्यभावेनान्यस्मिन्विष्णोः अन्यस्मिन् ब्रह्मादौ तादृशो भावः स्नेहो नास्तीति अनन्यभाव
स्तेन तदुक्तं यादृशीमयि भक्तिः स्यात्तादृश्यन्यत्र नैव चेत् । अनन्यभाक्तिरुद्रेकात्साययैव तरेत्स्मृतिमिति दृढां मरणसद्भावोपचलां तदेव विशदयति मत्कृतइति स्वजनबंधवा लौकिकाननुगारलौकि
काः २२ एवं निःसंगानां कालयापनाकथमत्राह मदाश्रया इति तप आदिकर्माभावविशेषुकथंतिष्ठतीति तत्राह तपतीति तापानुत्पांसि ब्राह्मीवावतप उपनिषदं ब्रूमसितस्यैव तपो दमइत्यादि श्रुतिः
नन्वेवं विधत्तपः संचरणसमये शीतोष्णोपवासादिनां द्विपदौर्विल्यहेतुना हरेः सर्वोत्तमत्वादिज्ञानं तिरोहितं भवतीति मंदांशं कां परिहरति एकात्म्येति एकः पूर्णो हरिर्नान्यस्तदन्वयेतद्वशा मवाः । इति ज्ञानं
स्थिरं यत्सदैकात्म्यज्ञानमुच्यत इति स्मृतेः एकात्म्ये हरेः सर्वोत्तमत्वपूर्णज्ञाने गतं स्थिरं स्थितं चेत्तोयेषां तेवोक्ताः २३ उपसंहरति त एतइति त्पत्स्वजनबंधवा इत्युक्तं विशदयति सर्वसंगेति दुष्टसर्वं
संगवर्जिता इत्यर्थः संत्वेवं विधाः साधवस्वत्रां किमपि दिशसीति तत्राह संगस्तेष्विति अथ तस्मात्तत्र हेतुमाह संगदोषेति २४

त्वच्चरितश्रवणादिनादुष्टसंगदोषनाशोदृष्टचरः सत्संगात्कथमित्याशंक्य सत्संगेहरिकथाश्रवणादिसंभवेन तत्संगादुष्टसंगदोषविनाशः प्रतिज्ञायते तेषामन्यप्रसंगाभावादितीभावेनाह सतांप्रसंगादिति प्रसंगात्प्रकृष्टसंगात्वीर्याणांपराक्रमाणांसंपदोयासुतास्तथा हृत्कर्णानांरसमानंदमायंतीतिहृत्कर्णरसायनाः अयगताविंतिधातुः ततः किंतत्राह तज्जोषणादिति तच्छब्देनोभयेचग्राह्यास्तेभ्यःसद्ग्रहः तासांकथानांजोषणांनिषेवणादपवर्गवर्त्मनिहरोश्रद्धावतीआस्तिक्यबुद्धबुपेताभक्तिःअनुक्रमिष्यतिपदंनिधास्यतीत्यन्वयः २५ भक्त्याकिंफलंस्यादितितत्राह भक्त्येति पुमानर्थीसमर्थोविद्वान्माद्विषयशास्त्रश्रवणादिनोत्पन्नयामद्रक्त्याऐंद्रियात्शब्दादिविषयाज्जातविरागः ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतपदार्थानामसारत्वा नित्यत्वसदुःखत्वज्ञानवांस्तथाजातःवौपरमात्मनिरागःस्नेहःसारत्वा नित्यत्वनिर्दुःखत्वज्ञानपूर्वकोयस्यसतथा कैश्चिदुत्तमाधिकारिभिर्दृष्टस्यैकेश्विदवराधिकारिभिःश्रुतस्यात्मद्रविणस्पपरमात्माख्यवस्तुनोनुचितयानिरंतरध्यानेन तथाचित्तस्यानवस्थानस्यमनसोग्रहणेविषयाद्व्यावर्तनेयत्तःप्रयत्नवानुज्जिभिरक्लेशैर्योगमार्गैर्यमादिसदुपायप्रकारैर्योगयुक्तःसत्संगवान्यतिष्यतेपरमात्मापरोक्ष्यायेतिशेषः केषांचिदृष्टानांकेषांचिच्छूतानामात्मद्रविणानांजीवादिपदार्थानामसारत्वादित्येत्याऐंद्रियाज्जातविरागइतिवा २६ अधिकारिणामेवंविधःप्रयत्नो ननिष्फलः किंतुसफलएवभवतीत्याह असेवयेति प्रकृतेर्गुणानांसेवामुश्रुणाक्षुरधारावत्तृणपिहितमुखकूपवदलंपरिरहर्तव्येतिपुनर्वचनं वैराग्येणविजृम्भितेनप्रबोधितेनपरमात्मादीनानामांतरतत्त्वानां तारतम्यज्ञानेनचमय्यर्पितयाभक्त्यायोगेनमयिमनोनिधानलक्षणेनप्रत्यगात्मानंस्वांतयोर्योभिर्णामाभिहाराब्धप्रतिबंधकाभावेस्मिन्जन्मनिअवरुंधेवशीकृत

सतांप्रसंगान्ममवर्षसंपदोभवंतिहृत्कर्णरसायनाःकथाः ॥ तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनिश्रद्धावतीभक्तिरनुक्रमिष्यति २५ भक्त्यापुमान्जातविरागऐंद्रियादृष्टश्रुतात्मद्रविणानुचितया ॥ चित्तस्ययत्तोग्रहणेयोगयुक्तोयतिष्यतेऋजुभिर्योगमार्गैः २६ असेवयायंप्रकृतेर्गुणानांज्ञानेनवैराग्यविजृम्भितेन ॥ योगेनमय्यर्पितयाचभक्त्यामांप्रत्यगात्मानमिहावरुंधे २७ देवहूतिरुवाच ॥ कास्वित्त्वय्यच्युताभक्तिःकीदृशममगोचरा ॥ ययापदंतेनिर्वाणमंजसाप्राप्त्यामहम् २८ योगयोगोभगवत्प्राप्तौनिर्वाणात्संस्त्वयोदितः ॥ कीदृशःकतिचांगानियतस्तत्त्वावबोधनम् २९ तदेतन्मेविजानीहियथाहंमदधीहरे ॥ सुखंबुध्येयदुर्बोधोषाभवदनुग्रहात् ३० भैत्रयउवाच ॥ विदित्वार्धकपिलोमातुरित्थंजातस्नेहोयत्रतन्वाभिजातः ॥ तत्त्वाम्नायंयत्प्रवदंति सांख्यप्रावोचद्वैभक्तिवितानयोगम् ३१

वत्पश्यतीत्यन्वयः विरक्तिभक्त्युपास्तिजनितज्ञानमेवपुरुषार्थसाधनं कर्मेत्यतोवाह असेवयेति मय्यर्पितयाभक्त्यायोगेनसमुत्पन्नेनयोगध्यानोत्पन्नेनज्ञानेनप्रत्यगात्मानंस्वबिम्बभूतमांपश्यतीति कीदृशेनभक्तियोगेनप्रकृतेर्गुणानामसेवयौत्पन्नेनवैराग्यविजृम्भितेन २७ देवहूतीमय्यर्पितयेतिविशेषेणोत्पन्नोत्कंठपादत्तावसराष्टच्छति कास्विति कीदृशीममगोचराज्ञातुंशक्येति निर्वाणिनित्यनिर्वृतम् २८ ऋजुभिर्योगमार्गैरित्युक्तयोगलक्षणंपृच्छति योगोगइति निर्वाणात्मन्परमानंदमूर्ते यतोयस्मादोगात् २९ तदेतद्योगलक्षणंभक्तिलक्षणंविजानीहिविशेषेणज्ञापय योषितिहेतुगर्भविशेषणं त्वच्छास्त्रज्ञानाभावादित्यर्थः ३० भैत्रयोविदुरायमेकांकांथयतीतिशुकःपरीक्षितेवक्ति विदित्वार्थमिति यत्रयस्यांसच्चिदानंदमयकरचरणादिमत्यातन्वाभिजातःशुक्रशोणितसंपर्कदूरीकृत्यप्रकाशितः तस्यामातुरित्यर्थमभिप्रायंविदित्वाभन्मातुर्भगवद्रक्ति श्रवणेतात्पर्यमभून्नान्यत्रोतेजातःप्रबुद्धःस्नेहोनुग्रहलक्षणाप्यसतथाकपिलोभगवान्यत्तत्त्वान्नायंपरमात्मादित्वस्वप्रतिपादकंसारूप्यशास्त्रंप्रदंति तद्रक्तियोगवितानंभक्तियोगविस्तारलक्षणंशास्त्रंमंत्रेप्रावोवत्व्याख्यातवानित्यन्वयः हरोरितरवज्जननांगीकारे शुक्लेनजनिरन्येषांहरेःस्वतनुवैवतु । नित्योदितज्ञानतनोःकुतःस्याच्छुक्लोजनिरितिप्रमाणविरोधोदुर्निगमः अतएवपुरास्वयैवतन्वेत्युक्तं इतरेषांभागशरीराणांपश्चाच्छरीरत्वेनजन्मदर्शनात् ३१

श्रीभगवानुवाच ॥ देवानांगुणलिंगानामनुस्नाविककर्मणाम् ॥ सत्त्वैकमनसोद्यतिःस्वाभाविकीतुया ३२ अनिमित्ताभगवतिभक्तिःसिद्धेर्गरीयसी
॥ जरयत्याशुयाकोशंनिर्णीमनलोयथा ३३ नैकात्म्यतांमैस्पृहयंतिकेचिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहाः ॥ येन्योन्यतोभागवताःप्रसज्यसंभाजयंतेम
मपौरुषाणि ३४ पश्यंतिमेतेरुचिराण्येवसंतःप्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि ॥ रूपाणिदिव्यानिमनोहराणिसाकंवाचंस्पृहणियावदंति ३५

भक्तिरित्युक्तेऽधर्माधिकारिभिः क्रियमाणायाः अभक्तिस्त्वमात्यंतिकाभावश्च स्यात्तस्मात्तत्कीदृशीममगोचरेति पृष्टत्वात्तत्परिहाराय च विभागोक्तव्यः देवानां सत्त्व एकमनसो वृत्तिरित्येतदेव सामान्यभक्ति-
लक्षणं गुणलिंगानामितितद्विशेषभक्तिलक्षणं आनुस्नाविककर्मणामिति सर्वसामान्यभक्तिलक्षणं स्वाभाविक्यनिमित्तितिसर्वत्र समं अधर्माधिकारिभिः क्रियमाणाभक्तिः कीदृशीसिद्धेर्मुक्तैर्ग-
रीयसीप्रधानसाधनभूता ३२ ३३ अनेनैकेते आत्यंतिकभक्तिकर्तारो येन तद्भक्तैर्गरीयस्त्वं स्यादितितत्राह नैकात्म्यतामन्योन्यतः प्रसज्य भित्तिवाममपौरुषाणि पराक्रमान्सभाजयंतं
भाव्यवदंति शृण्वंति च ते मे मया दीपयमानामप्यैकात्म्यतां मुक्तिं न स्पृहयंति नेच्छंति यदि भक्तिस्तुष्टो हारिः किमपि दातितदा ज्ञात्वेनैव शुक्लं तिन भक्तिफलत्वेन दीपमानां बालोपि सन् शुक्लति किमु तमे
क्षावानतद्भगवतास्तूयते न तु तत्त्वमिति मंदांशं कोनेच्छति सायुज्यमपि फलत्वेन हरिर्यदि ददाति भक्तिस्तुष्टा ज्ञात्वेनैव शुक्लं ते तादृशानां सुखाधिक्यं पुनर्मुक्तौ भाविष्यतीत्यनेन परिहृतं कुतेनेच्छ
तीतितत्राह मत्पादेति मम चरणनिषेवायाः पूर्णानंदहेतुत्वादित्यर्थः भगवदंघ्रिसेवायाः पूर्णानंदहेतुत्वं कथं तद्रतानामप्यन्यत्र प्रवृत्त्यादुःखसंभवादित्यत उक्तं मदीहाइति अनेन च प्राप्तं गीकान्य
प्रवृत्तावप्येत्येव दर्पणेन सापि मत्कर्मवत् मत्प्रतीतिजनकत्वेन मदीहैवेत्युक्तं भवति तेव कियंत इतितत्राह केचिदिति ३४ ऐकात्म्याकांक्षाभावे हेतुत्वं तत्राह भगवद्रूपसंस्थापादेः कोन्योऽस्ति सुख
हेतुरिति भवोनेच्छतीत्यर्थः ३५

ननुकालशक्तेर्दुरतिक्रमत्वेन किंचित्कालं भगवति भाक्तिकुर्वेत्तोन्यथापि संभवेन संसारस्यानिवृत्तिसंभवेन भक्तेर्न किमपि प्रयोजनमित्याशङ्क्याह तैर्दशदीयेति । येः सहवाचं वदन्ति यानि च पश्यन्ति तैर्दशदीयेतः । अपहृतमनसो हृतप्राणस्य तद्विषयीकृतसर्वेन्द्रियेष्वेष्टस्य भाक्तिमेवान्विच्छन्तोऽपि पुंसः प्रसन्नो हर्मणर्वीसूक्ष्मां सायुज्यलक्षणं गतिं मुक्तिं प्रयुज्येददामीत्यन्वयः । उदारशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उदारानि विलासहासोक्षितवामसूक्तानि येषां तानि तथा वामान्यनुकूलानि सूक्तानि शोभनवचनानि । ३६ ननु सायुज्यभाजामंतर्धूमदाहवदुःस्वरूपस्यादितितत्राह अथो इति । ये ममाययाचितानि मितां ध्वजच्छत्रवजनादिलक्षणानि विभूतिमयानि यथा अष्टांगयोगमनुप्रवृत्तमनुप्राप्तमणिमाद्यैश्चर्यं तथा भद्रां सर्वगं संपन्नं चोत्तमानां श्रियं गवाश्वादि संपदं न स्पृहयन्ति । ते परस्य सगौ नमस्य मे लोके सच्चिदानंदलक्षणे देहेऽश्रुवते व्याप्य सुखमेवानुभूयतिष्ठन्तीत्यन्वयः । हिशब्दो मुक्तेर्विलक्षणत्वात् लोकावदित्यर्थोऽतः । यद्वा सालोक्यमुक्तिमनेन वक्ति तथाहि । भक्तिज्ञानफलत्वेन विभूतिं सर्वमहलोकैकवृत्तमष्टांगमनुगुणासादादि संपदं चनेच्छन्ति । परिपक्ववैराग्यसमुद्रमग्नत्वात् ते मे लोके वैकुण्ठादावति सुखमश्नुते इत्यतस्त्वमपि स्वर्गादीच्छां हि त्वा सर्वोत्तमः सच्चिदानंदलक्षणो ममात्पंतमुपकारकत्वेन सर्वस्मात्प्रेक्षा हरिति कृत्वा भजस्व त्वया पीदशोलोकः प्राप्य त इति । कीदृशी मम गोचरे त्यस्य परिहार उक्त इति । ३७ कालस्य सर्वत्र सत्त्वात् सर्वत्र तत्त्वोपिकेन चिदेतु नानाता विवर्तयतीति तत्राह न कर्हि चिदिति । हे त्वभावादित्या

तैर्दर्शनीयावयैरुदारविलासहासोक्षितवामसूक्तैः ॥ हृतात्मनो हृतप्राणस्य भाक्तिमन्विच्छतो गतिमर्वा प्रयुज्ये ३६ अथो विभूतिमममायया चितामैश्वर्यमष्टांगमनुप्रवृत्तम् ॥ श्रियं न देवीं स्पृहयन्ति भद्रां परस्य मे तेऽश्रुवते हिलोके ३७ न कर्हि चिन्मत्पराः शां तरूपानं क्षयंति मे नो निमिषो लोहिहतिः ॥ येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च स्वखगुरुः सुहृदोऽद्वैतमिष्टम् ३८ इमं लोकं तथैवा सुमात्मानमुभयायिनम् ॥ आत्मानमनुयेचे मे ये रायः पशवो गृहाः ३९ विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतो मुखम् ॥ भजंत्यनन्यया भक्त्या तान् मृत्योरतिपारये ४० नान्यत्र मद्भगवतः प्रधानपुरुषेश्वरात् ॥ आत्मनः सर्वभूतानां भयंती ब्रं निवर्तते ४१ मद्भयाद्वातिवातो यस्य सूर्यस्तपति मद्भयात् ॥ वर्षतींद्रोदहृत्य मिर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ४२ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भाक्तियोगेन योगिनः ॥ क्षमायया दमूलं मे प्रविशंत्य कुतो भयम् ४३ एतावानेवलोकैस्मिन्पुंसां निःश्रेयसोदयः ॥ तत्रैव भाक्तियोगेण मनोमयं परिपंतं स्थितम् ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे कपिलोपाख्यानैषां द्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

ह मेनो इति । मेहेति रायुधमनिमिषः कालचक्रं तान् लोकैर्नो लेहिना सादयति नाशलक्षणं कार्यं न करोतीत्यर्थः । अत्रापि हेतुरस्तीत्याह येषामिति । आत्मा स्वाभीज्ञानवतो भिव्यक्तो भवतीति श्रुतेः च शब्दात्पिताच । अनेकविधव्यसनप्राप्तावहमेवा निमित्तबंधुरिति । सुहृद इति बहवचनम् । ३८ किंबहुन वैराग्यविजृम्भितया भक्त्या भजतां संसारतारको हमेवेत्याह इमं लोकमिति । आत्मानं जीवमुभयायिनं लोकद्वयसंचारिणं विज्ञायेति शेषः । ये चे मद्भक्त्युक्तं विवृणोति । ये राय इति । यद्वा ये चे भूत उदयः ३९ विष्वतो मुखं सर्वस्यान्मुख्यं सर्वज्ञं वा । मृत्योः संसारादतीत्यपारये पारंभाषयामि । यद्वा पारसमाप्ता विविधातोः संसारसमाप्तिं कृत्वा । भुक्तान् करोमीति । ४० मत्तोऽन्यः संसारतारकोऽस्तीति शंकां माकार्षीरित्याह नान्यत्रेति । प्रधानपुरुषयोः प्रकृतिहिरण्यगर्भयोः ईश्वरादात्मनः आदानादिकर्तुः । ४१ वाय्वादीनां स्वाधिकारप्रवृत्तिर्न स्वनिपता किमु तमुक्तिमुक्तदानप्रवृत्तिः । अत उक्तार्थे तच्छंकाद्दूरोत्सारितित्याशयेनाह मद्भयादिति । ४२ अहमेव मुक्तिदाने नियतः अत इदमेवात्र मुख्यसाधनमिति । ४३ वाय्वादिबद्धन्यानि यत्नयत्नं त्वत्तव मुक्तिदानशक्तिः प्रहता स्यादित्यत उक्तमकुतो भयमिति । ४३ एकस्मात्प्रवेशे बहुमार्गवदने के मार्गाः संभवेयुरित्याशंकां परिहरन् । अन्येषां न्यवच्छिनत्ति । एतावानेवेति स्थितमवलम्ब्य त्वेनेति शेषः ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां षाड्शोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् ॥ यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः १ ज्ञानं निश्चयसार्थं य पुरुष स्यात्सदर्शनम् ॥ यदाहुर्वर्णयेत्ते हृदयं ग्रंथिभेद नम् २ अनादि रात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥ प्रत्यग्धामा स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ३ न जातो नाग्नि ये तात्मा सा हि देहाद्युपाधिभिः ॥ निमित्तैरात्तथर्मोऽयं यथा स्वप्ने दीक्षिता ४ स एव प्रकृतिं मूक्षमां देवीं गुणमयीं विभुः ॥ यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ५ गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः ॥ विलोकय मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ६

स्यांकपुनः जीवस्यापियतोभ्रातिर्जन्ममृत्यादिसंगतिरिति । निरवयवस्य जीवस्योपाधिसंबन्धश्चेच्छयाघटतत्पंगीकारेण नयुक्तिविरोधोपशंक्नीयः यद्विद्युत्तयाविरुध्येततदीशकृतमेवहीतिवचनाच्च ४ अधुनाजीवेश्वरयोः पारतंत्र्यापारतंत्र्यादिवैलक्षण्यज्ञापनापरस्य जगत्सृष्ट्यादिमाहात्म्यादिकथनपूर्वकं जीवस्य तदधीनत्वेन प्रकृतिबद्धत्वं कुमाह न्यादिरहितोजन्मादिमज्जीवविलक्षणः ससूक्ष्मादेर्वीक्रिडादिगुणवर्तदिवस्य विषणोरियं इति वा गुणमयी न सत्त्वादिगुणाभिमानिनो यदृच्छया हेरिच्छयोपगता सदा समीपस्थिता श्रियमभ्यपचत लीलयेति प्रयोजनान्तरं निवारयति । अत्र प्रकृतिशब्देन चिदचिदात्मके उभे ग्राह्ये विभुः सर्वगत इत्यनेन प्रकृत्याभिपादनं नोपचारिकं किंतु सृष्ट्याभिमुखीकरणं कार्यं सूचयति तदपि स्वप्रयोजनं नेत्यत उक्तं लीलयेति ५ अभिपद्य किमभूदिति तत्राह गुणैरिति स्वप्नेरणया सत्त्वादिगुणैः साच्चिकादिभेदेन विचित्राः करचरादिमत्त्वेन समानरूपाः प्रजाः सृजते प्रकृतिविलोक्य सहारिहसंसारेलीवस्य ज्ञानगूहयाज्ञानगूहेच्छया जीवज्ञानगूहयंत्या प्रकृत्या वा सद्यः संभावनानंतरमेव तं जीवं मुमुहे मोहयामास तदेतन्मे विजानीहि । कृत्वा विवाहं तु कुरुष्व वीरा इत्यादा विवांतर्गतनिजार्थो वैदितव्यः अन्यथा सदानिरस्तकुहकमित्यादिकं विरुद्धं स्यात् । प्रकृतिविषयत्वे ज्ञानगूहशब्दो ज्ञानशब्दवदकारांतः स्वस्वातंत्र्यप्रकटनार्थं वमुमुह इति तदुक्तं यत्र कारयिता तीव्रस्वतंत्रं त्वं प्रकर्तुता । मोक्ष्यते तु यथा ब्रह्मत्वज्ञः संसारभागिति लयेवाप्यथा सृष्टावंतरालेपिन कंचित् । प्रकृत्या रहितं ब्रह्म कदाचिदवतिष्ठति वचनात् समीपत्वं च सिद्धम् ६

अंतरात्म्येनोत्तरात्म्यमनसः बुद्धिरध्यवसानायसंशयं कुरुते मनः । अभिमानो ह्यहंकारश्चित्तं स्मरणकारणमितिलक्षणरूपपात्रव्यावर्तनयामनोबुद्धिरहंकाराश्च तन्मिति चतुर्धा भिदो लक्ष्यते हृदयत इत्यन्वयः १५ तत्त्वसंख्यानमुपसंहरति एतावानेवेति । सगुणस्य ब्रह्मणः प्रधानस्य तदभिमानिन्याः श्रियश्च यः सः धानविशेषः स एनावानेव चतुर्विंश एव संख्यातस्तत्त्वमया प्रोक्तः कालात्मा परमात्मा किमिदमेतेषु न गणिद इत्याशंकयानन्याधीनत्वद्योतनायेति भावेनाह यः काल इति यः काल इत्याख्यायते संपचविकश इति ज्ञातव्यं ननु श्रियोपि हरेर्विनानन्याधीनत्वात्किमिति तत्र गणनं कृतमित्याशंकानकार्या हरिस्तु निगुणं ब्रह्म श्रीब्रह्मसगुणं स्मृतम् । तदंगजानितत्त्वानितस्मान्मत्तद्रूपमुच्यत इति वचनात्पुनर्गणनीयत्वाभिप्राये गेति १६ अनुपपन्नस्य पुनस्तस्यानामकरणमिव कालः परमात्मेति संज्ञया व्याक्रियत इति एतत्कथं शोभत इति तत्राह प्रभाविमिति पुरुषो हृदि स्थः परमः कालः सर्वगतो हरिः । अथ वारुद्रदेहस्थो हरिः काल इतीरित इति वचनात् पौरुषं पुरुषस्य हृदि स्थितस्य हरैर्विद्यमानं प्रकर्षेण भावं व्याप्य पुरुषाकारं रुद्रदेहस्थं वा कालं संज्ञमाहुः क इत्यत उक्तं एक इति एकस्य कृद्भाविनो न प्राकृता इत्यर्थः अहं कर्तेत्यहंकारेण ममेदमिति मकारेण च विभूटस्य मिथ्याज्ञानिनः प्रकृतिमीयुषः प्रकृतिबद्धस्यातएव पराधीनकर्तुर्जीवस्य यतोयस्माद्रूपं जननमरणलक्षणं भवति तदिति शोः १७ इतोपि हरिरेव कालनामान्नुटिलवात्प्रकट इत्याह प्रकृतेरिति निर्विशेषस्य कार्योदासीनाया गुणसाम्यस्य ब्रह्म प्रलयावस्थया विशिष्टायाः प्रकृतेः प्रधानाभिमानिन्यामूललक्ष्म्याः पुनः श्रीभूदुर्गादिरूपभेदेन सिद्धुत्वादिविशेषलक्षणाचेष्टा यतो भवति स भगवान्काल इत्युपलक्षित इतीदं लक्षणं लक्ष्यमात्रं व्यापकत्वात् व्याप्यति व्या

मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यंतरात्मनः ॥ चतुर्धालक्ष्यते भेदो दृष्ट्या लक्षणरूपया १५ एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य हि ॥ सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पंचविंशकः १६ प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयम् ॥ अहंकारविभूटस्य कर्तुः प्रकृतिमीयुषः १७ प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि ॥ चेष्टायतः स भगवान्काल इत्युपलक्षितः १८ अंतः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः ॥ समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया १९ देवात्क्षुभितधा निष्ण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् ॥ विश्वमात्मगतं व्यंजं कूटस्थो जगदंकुरः ॥ स्वतेजसाऽपि बतति ब्रिमात्मप्रस्वापनंतमः २१

इयं स भवदुष्टमिति ज्ञातव्यम् १८ अनेन कालरूपात् पुरुषरूपं न भिन्नामिति आह अंतरिति यो भगवानात्ममायया स्वरूपेच्छया सत्त्वानां सर्वप्राणिनां मतः पुरुषरूपेण बहिः कालरूपेण सर्वातिर्याभि सर्वव्यापक रूपभेदेन व्याप्योतीत्यतोऽत्यंतमेष एक एवेति तत्रात्र दोषशंका कार्येति १९ प्रकृतेः श्रेष्ठप्रदत्तप्रकारं वक्ति देवादिति देवात्प्रकृतिक्षोभ रुनारायणाख्यात्क्षुभितधा निष्ण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान्वीर्यमाधत्तेत्यन्वयः इदमुक्तं भवति देवाख्यमूलरूपादभिव्यक्तो नाम्ना परः पुमान् तस्य नागयस्ये प्रेरणया सिद्धुत्वा विशेषधर्मवत्याः प्रधानाभिमानिन्या लक्ष्म्या अभिव्यक्त्या नाम्ना श्रियां प्रागुक्ता विशेष इत्यां स्वभावायां यो रि तो लक्षणवीर्यमधादिति । तदुक्तं । प्रकृतेः क्षोभं करूपं देवं नारायणाभिधम् । प्रकृतौ महतः स्वरूपपरमः पुरुषोत्तम इति । अमोघवीर्यै हरि रिति भावेन तत्फलमाह सासूतेति । सा श्रीनाम्नी हि रणमयं महत्तत्त्वम सूतेति २० प्रकृत्या गूढाभिर्दंजगदैवाख्यादरेः कथं कारं व्यज्यते तमसा गूढमग्र इति श्रुतिरिति तत्राह विश्वमात्मगतमिति ब्रह्म दि सर्वजीवानां कूटस्थ आत्मा देरगतां विश्वं व्यंजं न व्यंकं कर्तुं कामो जगतो केरमयितृत्वात् जगदंकुरः परमः पुरुष आत्मप्रस्वापनं योगनिद्रा कारणं तं विनिविडंतमः स्वतेजसा स्वरूपमपया अपि बन्विनश्चमकरोदित्यन्वयः विश्वमात्मगतमिति ब्रह्म दि सर्वजीवानां कूटस्थ आत्मा देरगतां विश्वं व्यंजं न व्यंकं कर्तुं कामो जगतो निर्विकारो हरः शुद्ध इत्यादि श्रुतिविरोधात् । अतः अंकेरमयतेयस्मात्के शो जगदंकुरः । महं तं योऽखजज्जीवमोहं कंचतमे प्रसदिति प्रमाणबलादुक्त एवार्थः २१

देवनाम्नेहरेरभिव्यक्तात्परमपुरुषान्महत्स्वस्त्रिमुक्त्वामहत्त्वेनाभिमन्यमानस्यचित्तस्यसृष्टिर्वाक्ति यत्तत्सत्त्वगुणमिति । सत्त्वगुणपूर्णानंदादिगुणस्वच्छध्वलंशांतमकलुषंस्तिमितभगवतोहरेःपदंस्वरूपंयच्छज्ज्ञानिनोवासुदेवाख्यमाहुः तस्मान्महत्तत्त्वाभिगताद्वासुदेवात् महत्तत्त्वेनाभिमन्यमानं सर्वप्राणिनां चित्तं जायत इति शेषः । तदुक्तं न देववासुदेवाख्यं महत्तत्त्वं नित्यमक्रियं पूर्णानंदादयो गुणा इति च । महत्तत्त्वगतो यो सौवासुदेवाभिधो हरिः । सचित्तजनकः प्रोक्तः प्राणिनां हि पृथक् पृथक् गतिवचनात् न चित्तस्य वासुदेवादन्यो जनको स्तीति ज्ञायते २२ कारणगुणाः कार्यैः पिसंक्रम्य तद्विभावेनास्य चित्तस्य लक्षणमाह स्वच्छत्वमिति स्वच्छत्वं निर्मलत्वं अविकारित्वं स्तिमितोदकवदल्पविकारत्वं न सर्वात्मना विकाराभावः स्तिमितोदकचित्तादेरविकारो ल्याविक्रियोतिवचनात् शांतत्वं प्रसन्नता यथा पां पराविशिष्टा प्रकृतिरुपाधि मंतरेण धावत्यस्वभावस्तथा चित्तस्य वृत्तिभिः स्वभावैर्लक्षणं कथितमित्यन्वयः । वृत्तिः स्वभावो वृत्तं च स्थिति रित्यभिधीयत इति वचनात् स्वाभाविकं लक्षणमुक्तामित्यर्थः २३ महत्तत्त्वादेहंकारसृष्टिमाचष्टे महत्त्वादिति ज्ञानप्रधानस्तु महानहंकारः क्रियाधिकः इतरापेक्षया सोपि ज्ञानाधिक उदाहृत इति विवक्षया क्रियाशक्तिर्न तु ज्ञानशक्तिरहितत्वादन्यथा हंकारस्य शक्तिद्वयकथनं व्यर्थस्यादिति २४ पृथक् कृत्वा त्रैविध्यं वाक्ति वैकारिक इति यतो यस्यमात्रं विधाहंकारान्मन आदीनां भवउत्पत्तिः स इति महतां भूतानां पृथिव्यादीनाम् २५ प्रकारांतरेण त्रैविध्यं वाक्ति वैकारिक इति सप्तसु प्रथमा यत्र स्वातंत्र्यं यद्विद्वक्षितमिति वचनात् वैकारिकात् अधिदैवमित्यादि प्रथमा पंचम्यर्थे वक्तव्या दैवताधिकृतं यत्तदधिदैवमिति स्मृतमिति वचनात् दिगादिदेवतासर्गमधिकृत्य वर्तमाना द्वैकारिकाहंकारात् दिगादिदेवताजाता इत्यर्थः तैजसात् तैजसाहंकारात् बुद्धिर्बुद्धितत्त्वं तदभिमानिन्युमाहंकारिकः प्राणश्च जात इति शेषः अर्थमात्रं शब्दादितन्मात्राचतमसात्तामसाहंकारादभूदिति शेषो

यत्तत्सत्त्वगुणं स्वच्छं शांतं भगवतः पदम् ॥ यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् २२ स्वच्छत्वमविकारित्वं शांतत्वमिति चेत्तसः ॥ वृत्तिर्भिलक्षणं प्रोक्तं यथा पां प्रकृतिः परा २३ महत्तत्त्वाद्बिभृक्षुर्वाणाद्भगवद्द्वैत्यं संभवात् ॥ क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः समपद्यत २४ वैकारिकस्तेजसश्च तामसश्च ततो भवः ॥ मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि २५ वैकारिको धिदैवं तु बुद्धिः प्राणश्च तैजसः ॥ तामसस्त्वर्थमात्रं च गुणव्यतिकरस्त्रिवृत् २६ सहस्रशिरसं साक्षाद्यमनंतं प्रचक्षते ॥ संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतं त्रिदशमनोमयम् २७ कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् ॥ शांतवोरविमूढत्वमिति वास्यादहंकृतेः २८

षः तामसो हंकारो र्थानां शब्दादीनां मात्रं निर्मातेति वाऽनेन किमुक्तं स्यादित्यत उक्तं गुणव्यतिकर इति गुणानां सत्त्वादीनां शांतत्वादि व्यंजकानां व्यतिकरो यस्मिन्सतथा सोऽहंकार एव त्रिवृत्त्रिविधः २६ अहंकारतत्त्वस्य सूक्ष्मस्थूलरूपभेदेन स्थितस्याभिमानिविशेषमाह सहस्रशिरसमिति भूतं त्रिदशमनोमयमित्यत्र मयट्प्रत्ययः प्राधान्यार्थः । तथा च भूतादीनां प्रधानकारणं मुख्यं प्रवर्तकमित्यर्थः । संकर्षणाख्यस्तु हरिः सूक्ष्माहंकारयामकः । स्थूलाहंकारानियमी विष्णुः प्रद्युम्ननामकः । अनिरुद्धो मनस्तत्त्वनिर्णयता भगवान्हरिः । महत्तत्त्वादिर्जीवास्तु ब्रह्माशेषो गजस्तथा । सूक्ष्मस्थूलविवेकेन कामजश्चानिरुद्धक इति विशेषवचनादर्थविशेषोत्र बुभुत्सुभिर्ज्ञातव्य इति । साक्षादिति विशेषणात् संकर्षणादिना मात्रा त्रिधा भव्यत्वेन हरिणा प्रेरितः संकर्षणनामानंतः त्रिविधाहंकाराभिमानी तिसम्यगवगंतव्यम् २७ अहंकारलक्षणं वाक्ति कर्तृत्वमिति वैकारिकाहंकारस्य मनो रूपेण परिणतत्वात् मनोव्याप्तित्वेन देहाख्यं मनो तपोदाकर्त्तव्यं न कर्तृत्वं नाम लक्षणं तैजसाहंकारस्य करणानां भिद्वियाणां कारणत्वादिन्द्रियाभिमानी नियतो द्विद्वारा ज्ञानजनकत्वेन करणत्वं तामसाहंकारस्य कार्योपरपर्यायदेहकारणत्वादेहस्य च पांचभौतिकत्वात् देह रूपेण कार्यत्वं च इति शब्दः प्रकारवाची तदुक्तं मनो रूपेण कर्तृत्वं देह रूपेण कार्यता । इन्द्रियात्मतया चैव करणत्वमहंकृतेः । यतो मनस्यहंभावस्तस्मात्कर्तृमनः स्मृतं । स्वभावकर्तृजीवस्य त्वासन्नोपाधितद्यतः । कर्मज्ञानेन कारणतायतः कारणमिन्द्रियं । कार्यदेहः समुद्रिष्टमुत्पाद्यत्वात् पुनः । पुनरिति स्वोत्पन्नपदार्थेषु तत्तत्स्वभावस्फुरणात् सत्लक्षणमिति भावेन लक्षणांतरमाह शांतिरिति देवपितृजनकवैकारिकस्य सत्त्वांशप्राप्त्यर्थे गोत्पन्नत्वात् शुक्लात्मनो भगवन्निष्ठोपेतत्वात् शांतत्वं करणापरपर्या

येर्णेद्रियाणां सृष्टैजसाहंकारस्य सत्त्वरजोशप्राचुर्येण जातत्वात् ज्ञानेन्द्रियीनां विधयो रपदाधि विपयज्ञानजनकत्वात्कर्मैन्द्रियैर्यौ रतरनानाविधकर्मकारियि नृत्वात्घोरत्वं वैकारिकैतजसयोर्प्रापदज्ञानस्य जनकत्वं तावत्ज्ञानजनकत्वाभावेन तमोशप्राचुर्येणोद्भूतत्वात् भूतादेश्चतामसाहंकारस्य विमूढत्व शांतिरूपो देविपितायोरः करणसृढमनः । तावज्ज्ञानस्याप्रकाशान्मूढोभूतपितास्मृतः । त्रिरूपोयमहंकारः शेषइत्येवं विदुरीतिवचनात् अर्थविशेषः कल्प्यत इत्यर्थः २८ वैकारिकाद्यहंकारेभ्यो मन आदीनामुक्तानामुत्पत्तिमधुना स्पष्टयति वैकारिकादिति तल्लक्षणमाह यत्संकल्पंति यन्मनः संकल्पविकल्पाभ्यां वृत्तिविशेषाभ्यां वर्तते देहइति शेषः लक्षणान्तरमस्याह कामसंभवइति यादिति वर्तते यद्यस्मान्मनमः कामानानाविधानां संभोगेन मनस्येन न ज्ञातुं शक्यत इति २९ तस्याभिमानिनमाह यद्विदुरिति स्थूलान्तर्प्राप्तित्वेनावतीर्णात्प्रशुभ्ररूपादभिव्यक्तमनिरुद्धाख्यं यद्यस्य मनसोभिमानिनः कामपुत्रस्यानिरुद्धस्यांतर्प्राप्तमित्वेन प्रादुर्भूतं विदुर्ज्ञानिन इति शेषः सर्वेन्द्रियनेतृत्वमपि सिद्धमित्याह हृषीकाणामिति तद्वचनार्थमाह शारदेदीवरश्यामिति शरत्कालाननीलोत्पलनीलं अधिकारिणमाह संराध्यमिति शनैरव्यग्रमनसः सनकादियोगिभिः यद्वा यन्मनेन निरोधरहितत्वेन प्रसिद्धमत एव सर्वेन्द्रियाणां नियंतृत्वे समर्थं तद्वर्णमाह शारदेति एवंविधमनः कस्यवशे भवतीत्यत उक्तं संराध्यमिति योगिभिः पवनभ्यां सिभिः संराध्यं वशीकर्तुं शक्यमित्यर्थः ३० चक्षुरादीन्द्रियाणां काचकामलादिदोषाभावलक्षणानुग्रहाद्द्रव्यस्फुरणे सति याद्विज्ञानं विशेषज्ञानं जायते तादृशं बुद्धितत्त्वमभूदित्यर्थः हे सति सामान्यमनसा ज्ञानं विशेषात् बुद्धिर्जं भवेदिति वचनाज्ज्ञा

वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत ॥ यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते तत्कामसंभवः २९ यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् ॥ शारदेदीवरश्यामंसंराध्ययोगिभिः शनैः ३० तैजसा तु विकुर्वाणात् बुद्धितत्त्वमभूत्सति ॥ द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहात् ३१ संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च ॥ स्वापइत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तिभिः पृथक् ३२ तैजसानां द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः ॥ प्राणस्याहं क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३३ तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् ॥ शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगम् ३४ अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिंगत्वमेव च ॥ तन्मात्रत्वं च न भसो लक्षणं

कवयो विदुः ३५

नस्य सामान्यविशेषलक्षणे विशेषेणैव स्तइति ३१ तादृशबुद्धितत्त्वलक्षणमाह संशयइति न केवलमेकमेवलक्षणं किं त्वन्यान्यपिलक्षणा निरसंतीति भावेनोक्तमर्थेति विपर्यासो मिथ्याज्ञानमिदमेव तत्त्वं नान्यदिति अतस्त्वेतत्ज्ञानं तन्मिथ्येति मनसोऽपि संशयोऽस्ति अतः कथं बुद्धेः संशयलक्षणमुच्यत इति चेदुच्यते निश्चायकलक्षणदर्शनेन मनः संशयो निवर्तते न बुद्धेः संशयः कदापीति तदुक्तं अचलः संशयो बुद्धेश्च लोमानस उच्यते । चंचला तु स्मृतिर्बुद्धेश्च तजैव स्थिरा स्मृतिरिति । येन धर्मेण यद्बुद्धस्तु ज्ञायते स धर्मस्तस्य लक्षणं यथा सास्त्रादिमन्त्रमिति येन यज्ज्ञायते वस्तुतस्तल्लक्षणमुच्यते । तत्स्वरूपं पृथक्चेति द्विविधं कवयो विदुरीति वचनादस्वरूपाणां संशयादीनां निवृत्तिर्पुक्तानस्वरूपाणां भित्तितात्पर्यमवगंतव्यं स्वापोऽज्ञानम् ३२ इन्द्रियाणि तैजसानि तैजसाहंकारादुत्पन्नान्येव तद्विकमाह क्रियाज्ञानेति क्रियाज्ञानविभागेन कर्मैन्द्रियज्ञानेन्द्रियसंज्ञाभेदेन तदभिमानिविशेषवक्ति प्राणस्य हीति प्राणस्याहंकारिकस्य क्रियाशक्तिः कर्मैन्द्रियप्रेरकत्वशक्तिः बुद्धेरुपायाविज्ञानशक्तिता श्रोत्रादीन्द्रियैर्विज्ञानजनकत्वशक्तिः ३३ शब्दमात्रं शब्दाख्येण गुणस्तस्माच्छब्दाख्येण गुणान्न भउत्पन्नं शब्दंगमयति ज्ञापयतीति शब्दंगं श्रोत्रेन्द्रियमुत्पन्नमिति शेषः ३४ शब्दतन्मात्रालक्षणमाह अर्थाश्रयत्वमिति अर्थाश्रयत्वमर्थविषयत्वमभिधैक्यनिष्ठत्वमित्यर्थः द्रष्टुः सर्वज्ञस्य लिंगत्वं ज्ञापकत्वं न भस आकाशस्य तन्मात्रत्वं स्पष्टाद्यभावात्तदेकनिष्ठत्वं शब्दस्य लक्षणं कवयो विदुरीत्यन्यथा तदुक्तं शब्देनैव यतो ज्ञेयो ह्यारिर्लिंगं तु तस्य तत् । स्पष्टाद्यभावात्तन्मात्रा इतरं पूर्वसंस्थिते । तिष्ठत्येको गुणो भूते प्रत्येकं पंचसु स्थितः । शब्दो वर्णात्मको नित्यो ध्वनिराकाशसंभवः । आकाश एव सूक्ष्मः स्रग्ध्वनिरित्येव शब्दच्यते । स एव व्यज्यमानस्तु भवेत्कर्णैकगोचरइति ३५

उदकलक्षणं वक्ति क्लेदनामित्यादिना क्लेदनामार्द्राकरणं पिंडनं पिंडीकरणं नृप्तिरलंबुद्धिजनकत्वं प्राणनंचेष्टाहेतुत्वं आप्यायनं सुखकरत्वं उदनं विदुर्भावः तापापनोदस्तापनिवारणत्वं अन्येभ्यो भूतभ्यः कार्येषु भूयस्त्वमाधिक्यं इमांभसोवृत्तयः जलस्य स्वरूपलक्षणानि । उदि विदुर्भाव इति धातुः । उदनं विदुर्भावः स्यात्स्यदं नं स्वर्णं स्मृतमित्यभिधानात् पृथिवीतेजः परमाणुयोगादंभसउदीभावइति ४५ अद्रवः पृथिव्युत्पत्तिवक्ति रसमात्रादिति रसएवमात्रायस्यतत्तथातस्मादंभसो गंधमात्रं गंधतन्मात्राभूत् तस्मात्तगंधात् पृथिव्यभूत् गंधगमयति ज्ञापयतीति गंधो घ्राणइंद्रियविशेषोप्यभूत् ४६ गंधलक्षणा निवृत्ते करं भेति करं भेदगंधपाथिवविषयः पूतिः क्लिन्नक्षतविषयः शांतो मिश्रगंधः उद्रोवचादि विषयः आदिशब्देन कषायादिलक्षणो विवक्ष्यते एकस्य गंधस्य नाना विधत्वं कथमित्यत उक्तं द्रव्येति द्रव्याणामवयवानामंशानां च वैषम्यात् विशेषलक्षणं गतएकगंघो नानाविधो भवतीत्यर्थः ४७ पृथिवीलक्षणं वक्ति भावनमित्यादिना भावनमुत्पादकत्वं ब्रह्मस्थानंतु पृथिवी शरीरे ब्रह्मदर्शनादिति वचनात् पार्थिवशरीरेषु ब्रह्मणः सन्निधानात् तत्रैव ब्रह्मदर्शनाच्च यः पृथिव्यां तिष्ठति तस्यादेव धारणं भूतद्रव्याणां मिश्रणः सद्रिशेषणं भूतत्रयमपेक्ष्य विशेषेण व्यक्तत्वं तदुक्तं असद्व्यक्तनामस्याद्वचकंसदिति चोच्यते इति सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां शरीरे सर्वगुणानामुद्भेदोऽप्यपि सापि संसारावस्थायां भित्तिज्ञातव्यं शरीरं पार्थिवं ज्ञेयं मिद्रियाण्यैदकानि तु । तैजसः कोष्ठ

क्लेदनं पिंडनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम् ॥ तापापनोदो भूयस्त्वमंभसो वृत्तयास्त्वमाः ४५ रसमात्रादिकुर्वाणादंभसो देवचोदितात् ॥ गंधमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वीघ्राणस्तु गंधगः ४६ करं भूति सौरभ्यशांतो ग्राम्लादिभिः पृथक् ॥ द्रव्यावयववैषम्याद्रंध्र एको विभिद्यते ४७ भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्रिशेषणम् ॥ सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४८ नभोगुणविशेषोर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते ॥ वायोगुणविशेषोर्थो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः ४९ तेजोगुणविशेषोर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते ॥ अंभोगुणविशेषोर्थो यस्य तद्रसनं विदुः ५० भूमेर्गुणविशेषोर्थो यस्य सघ्राण उच्यते ॥ परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात् ५१ अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते ॥ एतान्यसंहत्य यदामहदादीनि सप्तै ५२ नशेकुः पुरुषं स्रष्टुं भोगाय तनं भजसा ॥ कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् ५३

गोवह्निश्छिद्रमाकाशसंभवं । प्राणावायुमयाः सर्वे परंपरं चथापुनरिति वचनान् पृथिव्याः प्राधान्यादितरेषामल्पत्वाद्युक्तमुक्तं पृथिव्याः वृत्तिलक्षणम् ४८ श्रोत्रादीनां लक्षणं वक्ति नभइत्यादिना यस्य नभोगुणविशेषः शब्दोर्थो विषयस्तच्छ्रोत्रमिद्रियामित्यादिज्ञातव्यं नभोगुणविशेषोत्थइति पाठे यस्य विषयः शब्दोद्भवः शब्द एवार्थइति ४९ ५० शब्दादय आकाशादीनां विशेषगुणत्वेन व्यावर्तकधर्मानव्यभिचीर्णा इति यवैषिकाणां प्राक्रियात्वाविद्ययितुमाह परस्येति परस्य पूर्वस्य कारणादर्थमः शब्दादिगुणोऽपरस्मिन्पश्चात्तने कार्ये शायवादौ दृश्यते हि कुतः समन्वयात् संबंधात् ५१ ततः किं तत्राह अतइति य एवं गुणानां संबंधोऽस्त्यत आकाशादि सर्वभावानां विशेषगुणो भूमावेवोपलक्ष्यतइति सर्वसत्त्वगुणोद्भेदइत्युक्तं साधु वैशेषिककल्पनायाः स्वमनीषोत्थत्वाद्दप्रमाणत्वामित्यतो ह उच्यते इति दृष्टेर्वलवत्प्रमाणत्वात्तद्विरोधोऽपि दुर्वा इति महदाद्याभिमानि देवतास्तुतिप्रसन्नश्रीनारायणाविष्टरुज्जुं भित्तिशक्तिभस्तैरं त्यावयावे निर्माणत् परमाणुभिर्द्रव्येषु कादिक्रमेण खंडावयव्यत्यावयवीच जायतइति कल्पना विनिर्मानेत्यभिप्रेत्याह एतानीति यदैतानि महदादीनि सप्तत्त्वानि भोगाय तनं ब्रह्मांडं स्रष्टुं पुरुषशरीरं च स्रष्टुं नशे कुः कुत इत्यत उक्तमसंहत्येति असंहत्यांचेतनत्वेन स्वतः संयोजनशक्त्यभावेन विशिष्यस्थितत्वादित्यर्थः अतएवांजसेत्युक्तं तदा कालकर्मगुणोपेतो जगदादिः श्रीनारायणो महदादीन्पुणविशद्यथा कार्योत्पत्तिक्षमाशक्तिः स्यात्तथा सन्निति वचनित्यर्थः ५२ ५३

तत्फलमाह ततइति तदनंतरं तेन हरिणानुविश्यानुविद्वेभ्यः प्रेरितेभ्यस्तच्चेभ्योचेतनमंडं ब्रह्मांडमुत्थितमुत्पन्नं अचेतनाद्यतस्वं डात् ब्रह्मासमजनिस्फुटम् । अतो ब्रह्मांडमित्याहुर्विराट् ब्रह्माप्रकाशनादिति वाक्यमस्मिन्नर्थेमानमिति भावेनाह पुरुषइति यस्मादंडादसौ विराट् अवशेण प्रकाशमानः पुरुषः हिरण्यगर्भ उदतिष्ठुत्पन्नइत्यन्वयः ५४ अस्यांडस्य पृथिव्यं शानां भूयस्त्वं नामांतरं च युक्तमिति भावेनाह ए तदंडमिति तोयाद्यावरणविशेषविशेषाभिधानं युक्तमिति भावेनाह क्रमवृद्धेरिति क्रमवृद्धिमेव विशिष्टि दशोत्तरैरिति ततो बहिर्गुणत्रयेण प्रधानेन मूलप्रकृत्या चावृतं अंतश्चतुर्दशभुवनलक्षणैर्विशिष्टत्वाद्विशेषाख्यमित्याशयेनाह यत्रेति यत्र यस्मिन् बंडं यं लोको विस्तारो विशेषित इति विशेषः । अयमपि कश्चन विशेषोऽस्तीत्याह रूपमिति रूपमूर्तिः प्रतिमासन्निधानविशिष्टत्वात् ५५ इदानीमुदतिष्ठदसौ इत्युक्तं विवृणोति हिरण्ययादिति प्रासादात् प्रेक्षत इति वत् द्वितीयाथेपंचमी महादेवो देवोत्तमो हरिः सलिलेशयं हिरण्ययांडकोशमुत्थाप्य तदंतः प्रविश्य स्वस्मादुत्पन्नस्य विराट् पुरुषस्यांडवत् स्थितं शरीरं पुनः समाविश्य यथा सन्निधानविशेषो भवति तथातः स्थित्वा मुखविवरादिलक्षणं स्वमाकाशं निर्विभेदव्यक्तमकरोदित्यन्वयः ५६ ब्रह्मशरीरस्य मुखानि दिव्या कृतिप्रकारं वाक्तिरभिद्यतेत्यादिना अस्य ब्रह्मणः प्रथमं मुखं निरभिद्यतव्यक्तमभूत् ततो मुखं द्वागिंद्रियं तस्माद्वागिंद्रियात्तदभिमानो वह्निर्भूदित्येव मेवोत्तरत्रानुसंधेयं नासेनासापुटे घ्राणो नामनासिका अध्यात्मा धिदैव

ततस्तेनानुविद्वेभ्यस्तस्त्वेभ्योऽडमचेतनम् ॥ उत्थितं पुरुषो यस्य स्माहुदतिष्ठदसौ विराट् ५४ एतदंडविशेषाख्यं क्रमवृद्धेर्दशोत्तरैः ॥ तोयादिभिः परिवृतं प्रधा-
नेनावृतं बहिः ॥ यत्र लोको वितानोऽयं रूपं भगवतो हरिः ५५ हिरण्ययांडकोशादुत्थाय सलिलेशयात् ॥ तमाविश्य महादेवो बहुधानिर्बिभेदस्वम् ५६ नि-
रभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणीततो भवत् ॥ वाण्यां वह्निरथो नासे घ्राणो तः प्राण एतयोः ५७ प्राणाद्वायुरभिद्यतामक्षिणी च क्षुरेतयोः ॥ तस्मात्सूर्योऽन्वभिद्ये
तां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ५८ निर्विभेद विराजस्व ग्रोमश्म ब्रादयस्ततः ॥ ततश्चौषधयः पश्चाच्छ्रान्निर्विभेदस्ततः ५९ रेतस्तस्मादाप आसन्निगभिद्यतवै-
गुदम् ॥ गुदादपानोपानाच्च मृत्युर्लोकप्रयंकरः ६० हस्तौ च निरभिद्ये तां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् ॥ पादौ च निरभिद्ये तां गतिं स्ताभ्यां ततो हरिः ६१ नाड्यो-
स्य निरभिद्यं ताभ्यो लोहितमाहुतम् ॥ नद्यस्ततः समभवत्तुदरं निरभिद्यत ६२ क्षुत्पिपासेततः स्यातां समुद्रस्तुतयो रभूत् ॥ अथास्य हृदयं भिन्नहृदयान्म-
न उत्थितम् ६३ मनसश्चंद्रमाजातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः ॥ अहंकारस्तोरुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततो भवत् ६४

भेदेन एकस्य प्राणो वायुरिति नाम द्वयम् ५७ दिशः दिग्देवताः ५८ विराजः ब्रह्मणः ततो रोमादिभ्यः शिश्नं लिङ्गं तत्तत्पथं द्वियम् ५९ ततो रेतः तस्माद्रेतसो गुदशब्दस्तुगोलकैर्द्वियोरपि वाचकः
गुदात्पाथे वैद्रियं ततो पानो मृत्युर्मरणलक्षणः ६० स्वरांडिद्रस्ताभ्यां पादाभ्यां गतिर्गीतव्यमिंद्रियं तां दिंदिपाद्धरिरित्यत्रेदं तात्पर्यं ईंद्रियाद्यज्ञैर्वनामभिमानात्तदंतर्थाभी हरिश्च ब्राह्मणां गुष्ठजलपायिनां फल-
दानार्थत्वेन कृतसन्निधानविशेषत्वाद्धरिरिति यज्ञनामा तु देवो न्यो विज्ञेयः पाददेवता । तमाविष्टो हरिर्निर्त्यंत माहुः पाददेवता इति वचनात् ६१ विरिचशरीराद्वाड्युत्पत्तिं वाक्ति नाड्यश्चेति आहुत-
मुत्पन्नं ततोरुधिरात्तत उदरात् ६२ तयोः क्षुत्पिपासयोः अथोदरोत्पत्त्यनंतरं भिन्नं व्यक्तम् ६३ तस्मात्तद्दयात् मनो भेदरूपा बुद्धिर्जाता तस्या बुद्धेर्गिरांपतिर्विबृहस्पतिर्जात इत्यर्थः ततो हृदयादेव मनो भे-
दरूपो हंकारोऽपि तदभिमानो रूद्रश्चित्तं तश्चित्ताच्चैत्यचित्ताभिमानो विरिचो रूपान्तरेणासीत् अत्राचिन्ताभिमानित्वेन विष्णुरपि चैत्य इति ग्राह्यं ब्रह्मांतर्थाभिर्गोपिस्वे-
च्छया तदभिष्यक्तरूपान्तरेण तज्जत्वं च युक्तं प्रामाणिकत्वादुक्तं चैत्योपि भगवान् विष्णुरंतर्थाभी चतुर्मुखात् । स्वेच्छया व्यक्तमगमत्ततोऽसौ ब्रह्मजः स्मृत इति । इदं सर्वं स्या भित्तमस्य मुखं निरभिद्यतेत्या-
द्यैतरेयामुपनिषदुक्तम् ६४

ब्रह्मवाद्योरेकत्वेनैकस्योत्तमप्रकथनेऽन्यस्य तदविनाभूतमिति कृत्वा प्राणस्य सर्वचेतनोत्तमत्वं ज्ञापयितुं प्रग्न्याऽदिदेवानां विशादेन तन्निर्णयप्रकारं वांक्ति एतेहीति एतेनाहमुच्यमस्मीत्यादिवाक्यार्थोपि वि
 वृतइति ज्ञातव्यं अस्थब्रह्मशरीरस्योत्थापने स्वांनिगोलकस्थानानि ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ गत्यैवेत्येवकारेण विष्णोः रुत्थापनाशक्तिर्न विधीयते किंतु ब्रह्मवाद्योर्बलज्ञापनायैवेति पक्षात्स्थः
 स्वयंपादौ विशन्नोत्थापयद्धरिः । शक्तोपि ब्रह्मवाद्योस्तु बलज्ञस्यैव जनार्दनः । तत्स्थ उत्थापयामास ब्रह्मदेहं विशन् प्रभुरिति वचनात् । अनेन श्रयस्तदुत्तमत्वं तस्य हरेरनं गुणोत्तमत्वं च निमित्तं । अहं सुखेऽपि तर
 मस्य मूर्धाभिः ७० ७१ ब्रह्मा बृहस्पतिः यस्मिन् ब्रह्माराजनिर्पूर्व एतीति श्रुतेः बृहस्पतिः पुरोगम्य ब्रह्मा च ब्रह्मणस्पतिरिति चाभिधानम् ७२ नन्वेवं तर्हि सिलेपेति तं ब्रह्मशरीरमुत्थापकाभावात्
 क्तिन्न ग्रायं भवेदित्याशंक्य वायुना सह निर्गमात् शरीरमपतत् स एवेवेन ब्रह्मा तर्थाभावापु ब्रह्मर्थासह प्रवेशेन शरीरमुत्थापयदित्याह चित्तेनेति । अंशेन सुप्तो ब्रह्मा तु अंशेन निरगात् तथा । स्वदेहाद्वायुसाहि
 तो विष्णुना च जगत्प्रभुः । तमुत्थापयितुं देवास्तातृते त्रीन् महाब्रह्मन् । नाशक्रुवेकैकं संस्थास्ततस्ते त्वविशं श्रवणः । उदतिष्ठत् ब्रह्मदेहस्तदा ते षण्मावतः । विशेषेण हरेरेव प्रभावेन श्रियः पतेः । चित्ताभिमा
 नी ब्रह्मैव क्षेत्रज्ञस्तद्गतो हरिः । प्राणो वायुरिति प्रोक्तस्तयोरीशो हरिः स्वयमित्यनेन बहुद्रोपद्रवशंकापरिहृतेति संतोष्ठ्यम् ७३ नन्वत्र विष्णोः सर्वोत्तमत्वेन सर्वशक्तिमत्त्वं प्रतीतं बलादाकृष्य प्रवेशपते

एते ह्यभ्युत्थितो देवानैवास्योत्थापनेऽशकन् ॥ पुनरावि विधुः खानितमुत्थापयितुं क्रमात् ६५ वद्विर्वाचा मुखं भेजेनोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ब्राणेन नासिको
 वायुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् ६६ आक्षिणी च क्षुषादित्योर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् ६७ त्वचरो मभिरौषधयोर्नोदतिष्ठत्त
 तो विराट् ॥ रेतसा शिश्रमापस्तुनोदतिष्ठत्ततो विराट् ६८ गुदं मृत्पुनरपानेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ हस्तार्विद्रोबलेनैव नोदतिष्ठत्ततो विराट् ६९ वि
 ष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ नाडीनद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् ७० क्षुत्तुड्भ्यामुदरं भिभुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ हृदयं मनसा चंद्रोर्नोदति
 ष्ठत्ततो विराट् ७१ बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ रुद्रोऽभिमत्य हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट् ७२ चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा ॥ विराट् न
 देवपुरुषः सलिलाहुदतिष्ठत् ७३ यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनो धियः ॥ प्रभवति विनायेन नोत्थापयितुं मोजसा ७४ तमस्मिन् प्रत्यगरमानं धिया योगप्र
 हृतया ॥ भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्य आत्मनि चिंतयेत् ७५ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे तत्त्वसमाप्ताये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥

प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः ॥ अविकारादकर्तृत्वा त्रिगुणत्वा जलार्कवत् १

इत्याशंक्य प्रातीतिकौ प्राणस्योक्तौ अन्वयव्यतिरेकौ विष्णोरेवेति विशदयंस्तदुपांस्तिविदधाति यथेति अनेन प्रसुप्तं पुरुषं ब्रह्माणं प्राणेन्द्रियमनो धियः प्राणेन्द्रियाद्याभिमानिनो देवास्तत्तदिद्विपार्थक्रियावत्त्वे
 नौजसायेन क्षेत्रज्ञेन विनेत्थापयितुं न प्रभवतीदं यथायथार्थस्य तस्मात्तत्सर्वोत्तमं प्रत्यगात्मानं क्षेत्रज्ञं श्रीनारायणमस्मिच्छरीरेतं यो भवेन स्थितं विरक्त्याष्टांगयोगविपक्रमाविवृद्धया भक्त्या च जाताधि
 यानिश्चयलक्षणबुद्ध्या जातेन ज्ञानेनात्मनि हृदये चित्तयोदित्यन्वयः ७४ ॥ ७५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ श्रोतृप्रवक्तृभेदादुपानिकायात्तात्पर्याति
 शयजननाय उक्तमेव प्रपंच्यते स्मिन्नध्याये तत्र जीवपरमयोरेकशरीरस्थत्वात् जीववत्तद्वत्तदुःस्वादिभोगः परस्य कथं न स्यादित्याशंक्य परिहरति प्रकृतिस्थ इति तं वा एतं पूर्णमाचक्षते पुरुष इति श्रुतेः । पू
 र्णत्वात् पुरुषो विष्णुः प्रकृतिस्थः जडप्रकृतैस्तत्कार्यशरीरेषु अशस्थितोऽपि प्राकृतैः प्रकृतिनिर्मितशरीरगतैः सुखदुःखादिगुणैर्जननादिभिर्नाज्यते नालिप्येते तत्र हेतुमाह अविकारादिति अविकारात्षड्वि
 काररहितत्वादकर्तृत्वात् परं तत्र कर्तृत्वरहितत्वाच्च जलार्कवत् यथा जलगतः सूर्यो जलदोषैः कंभेदादिभिर्न संबध्यते तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः २

ननु यदि परमसुखदुःखादिसंबंधानां स्तित्तत्तत्सुखीदुःखीजातोमृतोदिरद्रइतिव्यवहारमात्राह स एष इति यो ह्येदानंतरतोताध्यायेत्यगतात्मानमात्मनिचितयेदिति प्रकृतः सोहामिति प्रत्यक्षसिद्धत्वादेव जीवः प्रकृतेर्गुणेषु सत्त्वादिगुणराचितशरीरेषु अभिविषज्जितेशरीरवान्जायते तदा तेषां त्रयाणां गुणानां सत्त्विपातजाताहंकारममकाराभ्यां विमूढात्मा विस्मृतपरमात्मस्वरूपः सन् परार्थीन कर्तृत्वमंतरणस्वतः कर्तृत्वाभावेऽप्यहंकारोऽस्मीत्यभिमान्यते २ तत्फलमाह तेनेति तेनाविद्यमानकर्तृत्वाभिमानेन मनसा शब्दादिषु भ्रमं गुरत्वेन निवृत्तोलंबुद्धिगोचरानंदरहितोऽपि प्राप्तगिकैर्विषया सत्तिजातैः कर्मदोषैः सदसत्तन्मिथ्यायोजनस्य जीवस्यार्थसुखीदुःखी अहमित्यादिव्यवहारैरेव विद्यमाने सत्तारहितेऽपि स्थितिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानिति हेतुर्गर्भविशेषणं ह्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषु जायत इत्यादि ति स्वतः चित्सुखरूपस्याप्यदयति विषयध्यानसंस्कारपरंपराया बीजां कुर्वन् योन्या नानादित्वेन भगवत्प्रसादमंतरेणानुच्छेदादित्यर्थः एतमर्थं निदर्शयति यथा जागृदवस्थायां ना प्रसिद्धिहिशब्दआपादयति विषयध्यानस्वप्नसंस्कारगत्तस्यानादित्वेन भगवत्प्रसादमंतरेणानुच्छेदादित्यर्थः एतमर्थं निदर्शयति यथा जागृदवस्थायां ना नाविधपदार्थान्ध्यायतः स्वप्नगर्भमाद्यारोहणादिना मरणाद्यनार्थगमो न निवर्तते पुरुषं कृष्णं दंतं पश्यति स एहंतीत्यादेरनेनार्थक्रियाकारित्वात्स्वप्नस्य मिथ्यात्वमपि प्रत्युक्तं यद्वा अर्थेऽबाधितप्रयोजने असत्यपीति ४ अस्य संसारस्य निवृत्त्युपायमाह प्रबुध्यते अज्ञानं सुप्तिशब्दोक्तं स्वप्नश्चैव विपर्यय इति वचनात् स्वप्नसुप्तिभ्यां विपरीतज्ञानाभावात् संवया स्यात्सा स्वतो न निवर्तते इति शास्त्रा

स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभि विषज्जते ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ता स्मृत्या भिमन्यते २ तेन संसारपदवीमवशोभ्येत्यनिवृत्तः ॥ प्रासंगिकैः कर्मदोषैः सदसत्तन्मिथ्या योनिषु ३ अर्थेहा विद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेनार्थगमोऽप्यथा ४ प्रबुद्धयस्वप्नसुप्तिभ्यां संस्मरन्नात्मवैशसम् ॥ वैतथ्यं व्यभिचारं च नासौ ध्यायेद्यतोभयम् ५ अतएव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पार्थ ॥ भक्तियोगेन तत्र विरेक्तया त्मवशं नयेत् ६ यमादिभिर्योगपथैश्च सञ्छद्मयान्वितः ॥ मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च ७ सर्वभूतसमत्वेन निर्वरेणा प्रसंगतः ॥ ब्रह्मचर्येण भौनेन स्वधर्मेण महीयसा ८ यदृच्छयोपपन्नेन संतुष्टो भित भुङ्क्षुनिः ॥ विविक्तशरणः शांतो भैत्रः करुण आत्मवान् ९

द्युपदेशेन प्रबुध्य प्रकृष्टबोधमाप्त्यात्मवैशसं दुर्विषयसेवयात्मनां संस्मरन्नात्मवैशसं पुरुषो विषयाणां वैतथ्यं निष्कृष्टं व्यभिचारमनित्यत्वं च ज्ञात्वा भयं संसारलक्षणं स्यात् तन्न ह्यायेन्न संस्मरेदित्यर्थः आत्मसंस्तुतिरिति पाठे तस्यामिथ्यात्वमनैकांतत्वं च दृश्यमानं संस्मरन्नित्रत्यर्थः ५ मनसि विजिते सर्वविजिते स्यादिति कृत्वा मनो विजयप्रकारं वक्ति अत इति यत एव मनसो विषये पुंसंगः संसारहेतुरत एव विषयसंगिना मसतां पार्थ प्रसक्तं चित्तं नैर्हरौ तत्रिण भक्तियोगेन विषयविरक्त्या चात्मवशं नयेदित्यन्वयः ६ असतामं भगवानां विषयाणां पार्थ विव मनसः स्ववशानप्यनमेव नालं किंतु यमादिसाधनसामग्र्या समुत्पन्नेनापरोक्षज्ञानेनानादृष्टलक्षणधीनारायणप्राप्तिः स्यादित्याह यमादिभिरिति अभ्यसन्मरणविविशेषः सत्येन भूतहितवचनेन ७ सर्वभूतसमत्वेन सर्वार्थयोगिणो मम पूर्णत्वादिज्ञानेन तच्च स्तु योगतानुकूलदर्शनेन वा निर्वरेण वैष्णवद्वेषराहित्येनाप्रसंगतः विषयरागिभिः सह संलापादिप्रसंगराहित्येन शौनेन उपासेन स्वधर्मेण स्वविहितवर्णाश्रमधर्मानुष्ठानेन ८ यदृच्छयोपलब्धेन देवतः प्राप्तधनेन संतुष्टोऽस्मिन्नुल्लेखेन विवर्तित इति मित्रं सा बुद्धिर्दृश्यस्तिसमैत्रः मित्रादिदेवतानिष्ठ इति वा करुणो मित्रोद्वा सीनेषु सत्सुकपावान्वशीकृतमनाः ९

पुत्राद्यनुबंधसाहिते रियन्मद्देऽसदाग्रहं दीयति भेदज्ञानमकुर्वन्प्रकृतेः पुरुषस्य दृष्टत्वेन पथावत्ज्ञानस्वरूपेण ज्ञानेन १० निवृत्तबुद्धयवस्थानः निवृत्तबुद्धेरवस्थानं निद्रादि लक्षणयस्य सतथा
 दरीभूतमन्यदर्शनशब्दादिविषयज्ञानंदुःशास्त्रं वाप्यस्य सतथा चक्षुषा कर्मिधात्मनाऽवाह्यातः कारणेनाविभिन्नस्वरूपातः कारणेन आत्मानं स्वस्वरूपं उपलभ्य दृष्टव्यनामादिभागां तदेव तानां च स्वस्व
 रूपं दृष्ट्वा तत्प्रसादात्मानं स्वांतर्याभिर्गणैकामुख्याद्देगवज्ञानमेव यस्य सतथा ११ प्रारब्धक्षये सति मुक्तिलिङ्गः समुत्पद्यते शरीरः देवयानेन विरिचलोकमुपागम्या सति ब्रह्मप्रलये अनिरुद्धद्वारेण विरि
 चं प्रविश्य तेन सह सत्प्राण आभासः प्रतिविंबो यस्य तद्ब्रह्म प्रतिपद्यते इत्यन्वयः शेषस्य प्रतिविंबास्तु देवाः शेषश्च ब्रह्मणः । ततः स्वाविंबद्वारेण परमात्मप्रदर्शनमि
 त्यनेन सर्वोप्युक्तार्थो ज्ञायते सदाभासं विशिनष्टि सतो बंधुमिति पितृत्वादिना सतः प्राणस्य बंधुभूतं सतो बंधुमसति निरविद्विभक्त्या देः सर्वरूपेषु पूर्णगुणत्वादिना समं चक्षुः सर्वज्ञं सर्वेषु मुक्तामुक्तप्रपंचेषु
 मणिषु सूत्रमिव धारकत्वेनानुस्यूतं प्रोक्तमद्वयमसमाधिकम् १२ मुख्यप्राणादिप्रतिविंबस्य विंबभूतपरमात्मप्रदर्शकत्वमुक्तं तत्र प्रतिविंबानां विंबप्रदर्शकत्वप्रकारः कथमिति तत्राह यथेति गगनतलवर्तिनः
 सूर्यस्याभासो जले भवति जलस्यापिकदाचित्स्थले भिन्नादौ भवत्येवं स्थिते यथा रथलस्थेन भासेन जलस्थेन स्वाभासेन प्रतिविंबेन दिवि स्थितः सूर्यः
 विंबभूतो वगम्यते एवंवा योजनाभेदः जलस्थ आभासः स्थलस्थेन जले प्रतिविंबितुं संतीरस्य पुरुषमुखे तादृश लक्षणमिति यथा जलस्थेन स्वाभासेन प्रतिविंबेन दिवि स्थितः सूर्यो दृश्यते ज

सानुबंधे च देहे स्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहम् ॥ ज्ञानेन दृष्टत्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च १० निवृत्तबुद्धयवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः ॥ उपलभ्यात्मनात्मानं च क्षुषे वा
 कं मात्मदृक् ११ मुक्तालिङ्गः सदाभासमसति प्रतिपद्यते ॥ सतो बंधुसमं चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयम् १२ यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेन अवदृश्यते ॥ स्वाभा
 सेन यथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः १३ एवं त्रिवृदहंकारो भूते तद्विद्यमनो गुणैः ॥ स्वाभासैर्लक्षितो नेन सदाभासेन सत्यदृक् १४ भूतसूक्ष्मे तद्विद्यमनो बुद्ध्या
 दिद्विवहनिद्रया ॥ लीने पुंसु स्यस्तत्र विनिद्रो निरहंक्रियः १५ मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा ॥ नष्टे हंकरणे द्रष्टानष्टवित्तद्वातुरः १६ एवं प्रत्य
 वमृश्यासावात्मानं प्रतिपद्यते ॥ साहंकारस्य द्रव्यस्य यो वस्थानमनुग्रहः १७

ले स्थितसूर्यमंडलं व्याप्तिस्थितं विंबभूतं सविभूतमंडलमवगमयति १३ एवं यथा त्रिवृदहंकारैकैजसतामसाहंकाराभिमानां शेषः स्वाभासे स्वप्रतिविंबैः भूते तद्विद्यमनो गुणैराभिमानिभिरिन्द्रादिदैवैर्ल
 क्षितो भवत्यनेन शेषाख्येन प्रतिविंबेन सत्ब्रह्मालक्षितस्तेन दामासेन चतुर्मुखाख्यप्रतिविंबेन सत्यहंकारार्थज्ञानी श्रीनारायणो लक्षितो भवति १४ ननु स्वतः सत्यदृक्त्वेऽप्याभासेनास्या सत्यदृक्त्वमभ्युपेयं
 अन्यथा स्वतो संगस्य संबंधाभावेन लक्षणानुपपत्तिस्तदनुपपत्तावुक्तार्थानुपपत्तिरिति तत्राह भूतसूक्ष्मेति इह संसारभूतसूक्ष्मे तद्विद्यमनो बुद्ध्यादिपुंजीनेषु निद्रयानष्टवृत्तिषु सत्सु अतिसुप्तेषु यो विनिद्रः
 उत्फुल्ललोचिनः स सत्यदृक् अनेन कदाप्यस्य ब्रह्मणोऽज्ञानासंभवादौ शीतोऽत उक्तानुपपत्तिः प्रेक्षावताहंदिपदं न धत्ते १५ परमात्मस्थितिं निरूप्य जीवस्थितिमाह मन्यमान इति योऽनष्टोऽपि मनोधर्मग्रहं
 करणेनष्टे सत्यात्मानं नष्टवन्मृषामन्यमानः कदातदा सुभावस्थायानष्टचित्तइवातुरो द्रष्टा जीव इत्यन्वयः अनेन कदाप्यविनष्टदृष्टत्वं परस्य लक्षणमितरस्य तदन्यथेति वैलक्षण्यमभयोरुक्तम् १६ जीवपरयोर्वै
 लक्षण्यज्ञानस्य फलमाह एवमिति एवमुक्तप्रकारेण ब्रह्मादिजीवशेषः परस्य हंरजो वा द्वैलक्षण्यं प्रत्यवमृश्य युक्त्या लोच्य निश्चित्या सावुपासको जीवः । साहंकारस्य द्रव्यस्य यो वस्थानं स्थितिहेतुर्नुग्रहश्च सत्ताम्र
 तीति दोनेनानुशुद्धातीति ज्ञातः तमात्मानं विष्णुमतिपद्यत इत्यन्वयः एकस्यैव परब्रह्मणो वस्थाद्वयमत्रोच्यते नतु वैलक्षण्यं निश्चायकप्रमाणाभावादितीयमाशंका नित्यदृक् परमात्मा सौमृतवद्यो न किंचन ।
 जानाति जीवः स ज्ञेयः परमात्मा तदा श्रय इत्यनेन निश्चाये केन परिहर्तव्या १७

जीवपरयोर्मेदज्ञानमेवप्रकृतिबंधमोक्षकारणं श्रुत्वादेवहूतिस्तदर्थमाक्षिपति पुरुषं प्रकृतिरित्यादिना त्रिगुणात्मिकाप्रकृतिःपुरुषिपापपुण्यलक्षणाधिकर्माणि सनंतं भजंतं वनषणसंभक्तावितिधातुः कर्हि चित्कदापि न विमुंचति तत्र हेतुरन्योन्येति अनयोः प्रकृतिपुरुषयोरनित्यत्वादभ्योन्यापाश्रयत्वाच्च शरीरं विना पुरुषस्य चेष्टाभावात्पुरुषमंतरैणाचेतनत्वेन प्रकृतेरपीतरेतरोपकारित्वाच्च १८ तत्र दृष्टान्तमाह यथेति भूमेस्तद्गुणस्य गंधस्य च व्यतिरेकतोभावः विनाभावो नास्ति अपामित्यनेनैव व्याख्यातं बुद्धेः प्रकृतेः परस्य जीवस्य तथापृथक्भावो नास्ति १९ इतोपि प्रकृतिबंधमोक्षो न घटत इत्याह अकतुरिति अकर्तुः स्वातंत्र्येण कर्तुमशक्तस्य पुरुषस्यायं संसारबंधो यदाश्रयः यः प्रकृतिगुणसमुदाय आश्रयो यस्य बंधस्य समुदायश्रयः तेषु प्रकृतेर्गुणेषु सत्सु पुरुषस्यातः गुणेभ्यः कैवल्यं मोक्षलक्षणं कथं न कथमपीत्यन्वयः प्रकृतिगुणानिवृत्त्या तत्कृतसंसारबंधो निवृत्तिरित्यर्थः २० वैलक्षण्यज्ञानेन बंधो निवर्तत इति अनेन मया संध्यश्रोपि परिहृतो न निवर्तित इति भवतो वचनश्रवणात्तत्त्वावमर्शेन तत्त्वाल्लोचनेनोत्पन्नं प्रकृतिबंधं भयं संक्रान्निवृत्तं भयनिमित्तस्य बाह्यांतःकरणस्यानिवृत्तत्वात्पुनः संशयद्वयं भयं प्रत्यवतिष्ठते प्रत्यवस्थानं करोति नापसरतीत्यर्थः २१ प्रकृतावपसृतायां तद्गुणाः स्वतएवापसरंतीति भावेतत्तन्निवृत्तिरप्यसंख्यफलस्वधर्मादिना स्यादिति पूर्वोक्तेमेव तत्परिहारत्वेनाह अनिमित्तप्रवृत्तेनेति अनिमित्तेन फलाभिसंधिराहित्येन प्रवृत्तेन निरंतरमनुष्ठितेनातएवामलात्मनातिशुद्धस्वरूपेणाचिरं श्रुत्या

देवहूतिरुवाच ॥ पुरुषं प्रकृतिर्बलवान्विमुंचाति कर्हिचित् ॥ अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो १८ यथा गंधस्य भूमे श्वनभावो व्यतिरेकतः ॥ अपारसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च १९ अकर्तुः कर्मबंधो यं पुरुषस्य यदाश्रयः ॥ गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथम् २० सकृत्तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं मयमुलबणम् ॥ निमित्तस्यानिवृत्तत्वात्पुनः प्रत्यवतिष्ठते २१ श्रीभगवानुवाच ॥ अनिमित्तप्रवृत्तेन स्वधर्मेणामलात्मना ॥ तीव्रयामपि भक्त्या च श्रुतिं संभृतयाचिरम् २२ ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा ॥ तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना २३ प्रकृतिः पुरुषस्यैव दह्यमाना त्वहर्निशम् ॥ तिरो भवित्रीशनैरैरग्रे यो निरिवारणिः २४ मुक्तभोगोपरित्यक्ता दृष्टदोषाच नित्यशः ॥ नेश्वरस्याशुभंधं तत्स्वेमहिम्नि स्थितस्य च २५ यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रसवापो बह्वनर्थकः ॥ स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते २६ एवं विदिततत्त्वस्य प्रकृतिर्मयि मानसम् ॥ गुंजतो नापकुरुते आत्मारामस्य कर्हिचित् २७

वेदांतशास्त्रश्रवणेन संभृतया संपादितया २२ दृष्टतत्त्वेनापरोक्षीकृतविष्णवादिदेवतास्वरूपेण योगेनाष्टांगयोगेनात्मसमाधिना मनस एकाग्रतालक्षणेन एव मुक्तसाधनसामग्रीसंपन्नज्ञानाग्निनाहर्निशं दह्यमाना पुरुषस्य प्रकृतिः शनैः कतिस्तिरो भवित्रीनां शं ग्रीस्यादित्यन्वयः योनिरुत्पत्तिस्थानमग्रेज्ज्वलयेति शेषः गंधारसयोः पृथिवीजलसमेतत्त्वेन यावत् द्रव्यभावि त्वसंभवेपि प्रकृतिपुरुषयोर्द्रव्यत्वेन तदभावात्संयोगमात्रसंबंधलक्षणस्य नाशलक्षणविभागोपपत्तेर्विशमस्त्वदुको दृष्टान्तः २१ तद्योतनायाग्न्यरिगट्टांतकथनम् अन्यथा तदुपपादनं व्यर्थं स्यादिति २२ समूलसमुत्सृष्टायाः प्रकृतेर्भयं पुनरागतचोरादिवन्नास्तीत्याह मुक्तभोगेति मुक्तभोगत्वं नित्यशो दृष्टदोषत्वं परित्यागे हेतुः स्वेमहिम्नि ज्ञानानंदं दात्मके भच्छेद्याभेदाच्छेद्यादिव रूपमाहात्म्ये स्थितस्यापरोक्षीकृतस्वविभगवत्प्रसादादीश्वरस्य समर्थस्याशुभंदुःखलक्षणं संसारभयं न धत्त इत्यन्वयः २५ एतदेव सदृष्टान्तं विवृणोति यथाहीति अप्रतिबुद्धस्य निद्रितस्य प्रसवापो निद्राबह्वनर्थकत्वं व्याघादिनिमित्तभयजनकः स्यात् प्रतिबुद्धस्य निद्राया उत्थितस्य जाग्रतः २६ दृष्टान्तार्थदाष्टान्तिके बोधयति एवमिति विदितमपरोक्षितं नामादिमदंतदेवतानां तत्त्वं निजं रूपं येन सतथा तस्य २७

इदानीमनुष्ठीयमानश्रेयःसाधनफलंवाक्त्ति यदैवमिति यदैवमुक्तप्रकारेणबहुजन्मनाकालेनाध्यात्मपरतःस्वोक्तमपारभ्यमदंततत्त्वेषुरतस्तदितरात्रानित्यत्वेनासारत्वेनावल्लभुवनास्तस्यलोकपयर्तजातवे
रागयोभूत्वामुनिर्मिरंतरमदुपासनाशीलोमद्भक्तोभूयसाध्यासादेनप्रतिबुद्धार्थोऽपरोक्षीकृतनामादिमदंतविषयोऽतएवस्वदृशास्वरूपज्ञानेनच्छिन्नसंशयोनिश्चिततत्त्वः स्वसंस्थानंस्वरूपवस्थानंयदाश्रय
कैवल्यारण्यंनिःश्रेयसंपुरुषार्थमंजसाप्राप्नोति तंविशिनाष्टि यद्वत्त्वेति योगीलिंगशरीरादिनिर्गमेयद्रव्यानविवर्ततद्वाहशंपुरुषार्थमित्यर्थः २८ २९ ३० प्राप्तत्वांतरायानुपहतश्चेदुक्तपुरुषार्थमाप्नोतिरित्या
ह यदोनेति यदैवंसाधनसिद्धस्ययोगोपाचितासुअष्टांगयोगप्राप्तासुमायासुअणिमादिभूतिबुद्धिर्नविषज्यते अनुभवानीतिनविलंबते अथतदापत्रयस्पर्गांतमृत्योरंतकस्यहासःपुनरावृत्तिलक्षणोन
स्यात् आत्यंतिकीगतिमुक्तिलक्षणास्यादित्यन्वयः नान्योहेतुर्पासांतास्तथातासाप्यहमेवाश्रयइत्यर्थः तास्वेनेनाणिमाद्यैश्वर्यमनुभूयपश्चात्मुक्तावाप्तेर्नमद्भक्तिर्दृष्टेतिवचनितम् ३१ ॥ इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेतृतीयस्कंदेविजयध्वजकृतटीकायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ कपिलोभगवानेवंतावद्विरक्तस्यभगवद्भक्तिसंपन्नस्यपरमात्मोपासनयाजनितज्ञानेनस्वरूपाविभक्तिविलक्षणकैवल्यंभवतीत्युक्ते

यदैवमध्यात्मरतःकालेनबहुजन्मना ॥ सर्वत्रजातवैराग्यआब्रह्मभुवनान्मुनिः २८ मद्भक्तःप्रतिबुद्धार्थोमत्प्रसादेनभूयसा ॥ निःश्रेयसंस्वसंस्थानंकैवलया
रुयंमदाश्रयम् २९ प्राप्नोतीहांजसाधीरःस्वदृशाछिन्नसंशयः ॥ यद्वत्त्वाननिवर्ततयोगीलिंगविनिर्गमे ३० यदानयोगोपाचितसुचेतोमायासुसिद्धस्यविष
ज्जतेच ॥ अनन्यहेतुष्वथमेगतिःस्यादात्यांतिकीयत्रनमृत्युहासः ॥ ३१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंदेकापिलेयेष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ योगस्यलक्षणंवक्ष्येसर्वाजस्यनृपात्मजे ॥ मनोयैनेवविधिनाप्रपन्नंयातिसत्पथम् १ स्वधर्माचरणंशततयाविवधर्माच्चनिवर्तनम् ॥
दैवलब्धेनसंतोषआत्मविच्चरणार्चनम् २ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्चमोक्षधर्मरतिस्तथा ॥ मितमेध्याशनंशश्वद्विविक्तक्षेत्रसेवनम् ३ अहिंसासत्यमस्तेयंयाव
दर्थपरिग्रहः ॥ ब्रह्मचर्यतपःशौचंस्वाध्यायःपुरुषार्चनम् ४

इदानींतस्यज्ञानस्यसाधनभूताष्टांगयोगप्रकारंवक्ष्यामीतिप्रतिजानीते योगस्येत्यादिना बीजंविष्णुस्तेनसहितस्यवैष्णवस्येत्यर्थः योगस्यलक्षणंवक्ष्येऽस्मिन्नध्यायइत्यन्वयः । सर्वाजीवैष्णवोयोगो
निर्बीजस्त्वन्यदैवतः । बीजंविष्णुर्हिजगतःशाखाद्याअन्यदेवताइति । सादितिविब्रह्मेतिश्रुतेः । सतोब्रह्मगःपंथानंयातीत्यतश्चयोगस्यविष्णुविषयत्वंज्ञायते १ योगस्तुज्ञानसाधनमेवतस्यार्कसाधनमितितन्नाह
स्वधर्माचरणमित्यारभ्यसमाधानंतथात्मनइत्येतन्नग्रंथेन विधर्माच्चनिवर्तनंधर्मवदवभासमानानांचशास्त्रानिषिद्धानांपंचविधधर्मादीनांत्यागः संतोषोल्बुद्धिः दैवंस्वादृष्टप्रैरकोभगवान्तदनुग्रहतःप्राप्ते
नात्मविदांब्रह्मज्ञानिनांश्रीपादार्चनम् २ ग्राम्यधर्मोविषयसेवाततोनिवृत्तिःप्रवृत्तिधर्मत्यागोवामोक्षधर्मरतिनिवृत्तिधर्मसेवा । शश्वन्मितस्य सव्यंजनस्याशनस्यार्थमुदकस्यवृत्तीयंवायोःसंचरणार्थंचतुर्थ
मवशेषयेदित्येवंपरिमितस्यमेध्यस्यशास्त्रविहितस्यान्नस्यादनं विविक्तोहरिस्तस्यक्षेत्रसेवनम् ३ अहिंसाशास्त्रानिषिद्धाहिंसावर्जनंसत्यमिथ्यावावर्जनंभूतहितकथनंवा अस्तेयंस्वाम्यननुज्ञातस्यनृणां
स्याप्यग्रहणंयावताशरीरावस्थितिर्भवतितावत्परिमाणोर्धोयावदर्थस्तस्यपरिग्रहः स्वीकारोयावदर्थपरिग्रहः अष्टांगंब्रह्मचर्यं स्मरणंकीर्तनंकेलिः प्रेक्षणंगुह्यभाषणम् । संकेतोध्यवसायश्चक्रियानिर्वृत्तेरेवच
। एतन्मैथुनमष्टांगंप्रवदंतिमनीषिणः । विपरीतंब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् । तपउपवासादितत्त्वपर्यालोचनंवा शौचंवाह्याभ्यंतरशुद्धिः स्वाध्यायोब्रह्मपज्ञः पुरुषस्यश्रीनारायणस्यवैदिकतान्त्रिकार्चनम् ४

सदापञ्चाद्यासनजयः वैष्णवसिद्धांतादचलनस्थैर्यविपद्यात्मावष्टमर्धैर्यवा प्राणायामैः प्राणानां जयः श्रोत्रादीन्द्रियाणां शब्दादिविषयेभ्यो मनसा हृदि स्थितं हारिप्रत्याहारं नार्थेन्द्रियस्थापनप्रत्याहारः ५ स्वस्य विष्णोर्धिष्ण्यानां पदादि स्थानानामेकदेशैकैकावयेव मनसा प्राणस्य वृत्तेर्धारणं वैकुण्ठस्य हरेर्ललायाः स्रष्टृचादिरूपायाः अभिधानानि रंतरस्मरणं तथात्मनो मनसः समाधानप्रयत्नेन हरीस्थितिः तदुक्तं समाधिरप्रयत्नेन मनसः संस्थितिर्भवेदिति ६ स्वधर्माचरणानुक्तस्य प्रयोगप्रकारमाह एतैरिति अंसद्विषयसंगेन दुष्टमतएवास्तत्पथं दुर्गो वर्तमानः ७ योगे इति कर्तव्यतामाह शुचावित्यादिना योगमभ्यसेदित्यन्वयः ८ प्रतिकूलेन रेचकादिक्रमेण ९ प्राणायामादिफलमाह मन इति विरजं रजो गुणरहितं एतदेव सोदाहरणमाह वाय्वग्निभ्यामिति १० प्राणायामैरिति रागादिदोषान् किलिबषान् जन्मान्तरसंचितपापानि दुर्जनसंसर्गावाप्तदुरितानि अनीश्वरानैश्वर्यविरोधिनः प्रकृतेः सत्त्वादिगुणान् ११ मनसि विरजसितिकर्तव्यमाह यदा मन इति यदा मनो विरजं स्यात्तदा भगवतो हरेः काष्ठां पू

मौनं सदासनस्थैर्यप्राणानां च जयः शनैः ॥ प्रत्याहारश्चैन्द्रियाणां विषयान् मनसा हृदि ५ स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम् ॥ वैकुण्ठलीलाभिधानं समाधानं तथात्मनः ६ एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनोदुष्टमसत्पथम् ॥ बुद्ध्या युंजीत शनैर्जितप्राणो ह्यतं त्रितः ७ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ॥ तस्मिन्स्वस्तिकमासीनऋजुकायः समभ्यसेत् ८ प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुंभकरेचकैः ॥ प्रतिकूलेन वाचित्तं यथास्थितमचंचलम् ९ मनोचिरात्स्याद्विरजं जितवासस्य योगिनः ॥ वाय्वग्निभ्यां यथालोहं ध्मांतं त्यजति वैमलम् १० प्राणायामैर्देहदोषान्धारणाभिश्च किलिबषान् ॥ प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ११ यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम् ॥ काष्ठां भगवतो ध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकनः १२ प्रसन्नवदनां भोजं पद्मगभारुणेक्षणम् ॥ नीलोत्पलदलश्यामं शंखचक्रगदाधरम् १३ लसत्पंकजं किजलकपीतकौशेयवाससम् ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरम् १४ मत्तद्विरेफाकुलयापरीतं वनमालया ॥ परार्ध्यहारवलयकिरिटांगदन्तूपुरम् १५ कांचीगुणोल्लसच्छोणिं हृदयां भोजविष्टरम् ॥ दर्शनीयतमं शांतं मनो नयनं दनम् १६ अपीच्य दर्शनं शश्वत्सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ संतवयसि कैशोरे भक्तानुग्रहकातरम् १७ कीर्तयतीर्य यशसं पुण्यश्लोकयशस्करम् ॥ ध्यायेद्देवं स मग्रांगया वन्नच्यवते मनः १८ स्थितं व्रजंतमासीनं शयानं वा गुहाशयम् ॥ प्रेक्षणीये हि तं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा १९

र्णायुर्तिध्यायेत् नासाग्रेणावलोकनं निरीक्षणं यस्य स तथा १२ काष्ठोत्कर्षेसीन्निद्रिशीति अभिधानात्काष्ठाशब्दस्य अनेकार्थत्वाद्वा त्रिविवक्षितः कइत्याशंक्य सर्वगुणोत्कृष्टभगवद्रूपं विवाक्षितमिति तत्स्वरूपं वाक्किं प्रसन्नवदनेति १३ लसतः पंकजस्य किजलकं केसरस्तद्वत्पीतं कौशेयं वासो यस्य स तथातं श्रीवत्सो वक्षसि यस्य स तथातं भ्राजता कौस्तुभेनामुक्ता बद्धा कंधरा यस्य स तथातम् मत्तैर्द्विरेफैर्भृगैराकुल्या व्याप्तया परार्ध्यान्यनर्ध्यत्वेन श्रेष्ठानिहारश्च वलयश्च किरिटांगदन्तूपुरं च परार्ध्यहारवलयकिरिटांगदन्तूपुराणि यस्य स तथातम् १५ कांचीगुणेनोच्छसंती श्रोणी यस्य स तथातं भक्तानां हृदयां भोजमेव विष्टरं यस्य स तथातम् १६ अपीच्य दर्शनं प्राप्तापोडश वर्षवृद्धयमानं स्वतः कैशोरेव यासिद्धादश वर्षलक्षणे संतं वर्तमानम् १७ कीर्तयतीर्य यशसं पुण्यश्लोकाः ब्रह्मादयस्तेषां सुदुचादिना यशः करोतीति पुण्यश्लोकयशस्करस्तं मनोयावन्नच्यवते न च लतिसर्वा गध्यानसंक्तं यथा स्यात्तथा ध्यायेदित्यर्थः १८ हृदयगुहायां शेत इति गुहाशयं प्रेक्षणीयमीहितं चेष्टितं यस्य स तथातम् १९

तस्मिँल्लब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितम् ॥ विलक्ष्यैकत्रसंयुज्यादंगे भगवतो मुनिः २० संचितयेद्भगवत्श्रणारविंदं वज्रं कुशध्वजसरोरुहलं छनाढ्यम् ॥ उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्बृदयांधकारम् २१ यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूढ्यर्थं विधृतेन शिवः शिवो भूत् ॥ ध्यातुर्भनः शमलशैलनिस्तृप्तवज्रंध्यायेच्चिरं भगवत्श्रणारविंदम् २२ ऊरुसुपर्णभुजयोरधि शोभमानावोजोनिधीस्वतसिकाकुसुमावभासौ ॥ व्यालं बिपीतवरदासं सितवर्तमानकांचीकलापपरिरंभिनितंबमंब २३ नाभिः सहृदं भुवनकोशगुहोदरस्थं यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम् ॥ व्यूढं हारिन्मणिमुषः स्तनयोरमुष्यध्यायेद्वयं विततहारमयूखगौरम् २४ वक्षोधिवासमृषभस्य महाविभूतेः पुंसां मनोनयननिश्चिंतिमादधानम् ॥ कंठं च कौस्तुभमणे राधिभूषणार्थं कुर्यान्मनस्य खिललोकनमस्कृतस्य २५ बाहूंश्च मंदरागरेः परिवर्तनेन निर्णिक बाहुवलया निधिलोकपालान् ॥ संचितयेद्दशशतारमसद्यतेजः शंखचतत्करसरोरुहराजहंसम् २६

[illegible]

भगवतोदपिताकौमोदकीगर्दाहरेः। कंठेमालामलंभाणं वस्मरेतेत्यन्वयः। कथंभूतांगदां अरातीनां भटां वदइत्यभिधानात्। कथंभूतां मालां मधुव्रतानां नित्यसुखानां भुंगायितानां भक्तानां वदथाः समूहास्तेषां स्तुतिर्लक्षणया गिरौ पद्युष्टां शब्दायमानां कथंभूतं मणिं चैत्यस्य चित्ताभिमानिनश्चतुर्मुखस्य तत्त्वस्वरूपं। ब्रह्माचित्ताभिमानेन चैत्यस्तं चित्ताद्विरः। सच ब्रह्माहरेः कंठे कौस्तुभत्वेन भासत इति वचनात् २७ भगवतो वदनारविंदं संचितयेदित्यन्वयः किंविशिष्टस्य इह जगति तत्सुभृत्पुण्यं अनुकंपितया धिया द्रवभूतचित्ततया दृष्टीतामूर्तिराकारविशेषो येन स तथा तस्य वदनारविंदस्य चित्तनीयत्वे गुणानाह यदिति यद्वदनारविंदं विस्फुरतीति किं वित्संचलतीति किं स्फुरतीति भूतया भूतया श्रियो संचितं साक्षाच्छ्रीस्तु हरेरूपमिदिरा तु तस्मिंस्तत्तथा उदारो निदुष्टो हासोऽयं स्मस्तत्तथा २८ यच्च श्रीनिकेतनं परमं गलायतनं यच्च सौरभ्यलोलैरालिभिः परितः सेव्यमानं यस्य स्वयास्वरूपभूतया भूतया श्रियो संचितं साक्षाच्छ्रीस्तु हरेरूपमिदिरा तु तदा श्रयादिति वचनात् पत्नीभूतायाः श्रीत्वं भगवदाश्रयादित्युक्तं यच्च कुटिलावक्राः कुंतलाललाटंगे नृत्यंतः केशविशेषास्तेषां वृंदेन समूहेन जुष्टं संवृतं किंचाज्जनेन त्रपयन्न दलसदृशं त्रं ध्यायेदित्यन्वयः कीदृशं मीनद्वयस्यायामत्वपृथग्मध्यत्वत्वनूयभागात्त्वत्त्वादिलक्षणां श्रियं कांतिविशेषमाधिक्षिपत्तु किंच मनोमयं ध्यातुं संकल्पनात्मकं उल्लसतीभूर्यस्य तत्तथोक्तं अतं द्वितो निरालस्य इत्यनेन न ध्या

कौमोदकीं भगवतोदयितां स्मरेत्तदिग्धामरातिभटशोणितकंदमेन ॥ मालां मधुव्रतवरूथगिरौ पद्युष्टां चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कंठे २७ भृत्यानुकंपित धिये हृष्टहृतिमूर्तेः संचितयेद्भगवतो वदनारविंदम् ॥ यद्विस्फुरन्मकरकुंडलबलितेन विद्योतितामलकपोलमुदारहासम् २८ यच्छ्रीनिकेतमालिभिः परिसेव्यमानं भूतया स्वयाकुटिलकुंतलं दृष्टुम् ॥ भीनद्वयश्रियमाधिक्षिपदजनेन त्रंध्यायेन्मनोमयमतं द्रित उल्लसद्भु २९ तस्यावलोकमधिकंकृपयातिवोरतापत्रयोपशमनाय निःसृष्टमक्ष्णोः ॥ स्निग्धास्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं ध्यायेच्चिरं विवतत भावनया गुहायाम् ३० हासं हरे रवनतां सिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम् ॥ संमोहनायरचितं निजमाययास्य भ्रूमंडलं मनुसुते मकरध्वजस्य ३१ ध्यानाय नरहसितद्वहलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुंदपंक्ति ॥ ध्यायेत्स्वहृत्कुहरकेवसितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयापितमनानपृथग्दिदृक्षेत् ३२

नस्य निरंतरं कर्तव्यत्वं सूचयति २९ हृदयगुहायां निहितस्य हरेरवलोकं कवितत भावनया पूर्णभक्त्या चिरंध्यायेदित्यन्वयः कटाक्षीनरीभ्रं विंशतिः अधिकमिति अधिकंकृपयानन्यसाध्यकार्यसाधनपटीयस्याकरुणयाऽतिघोरस्य तापत्रयस्याध्यात्मिकादिलक्षणस्योपशमनाय विनाशाय नितरां सृष्टं निर्मितम् किंचित्स्निग्धेनास्मितेनानुगुणितं सांद्रीकृतम् विपुलः पुष्कलः प्रसादः प्रसन्नतायस्य स तथा तम् ३० हरेर्हांसं मंदस्मितं ध्यायेदित्यन्वयः कीदृशमवनतस्यासिलस्य लोकस्य यस्तीव्रोत्पुलबणः शोकास्तपत्रयोद्भूतस्तन्निमित्तान्यभूणियानितेषां सागरः समुद्रस्तं विशेषेण शोषयतीत्यवनतां सिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणस्तं अत्युदारमनुग्रहाभिप्रायम् किंच हेमनुसुते निजमाययास्वेच्छयामकरध्वजस्य कामस्य समोहनाय रचितं भस्य हरेर्भ्रूमंडलं चितयेदित्यन्वयः ३१ एवमेकैकावयवध्यानानायासाच्चित्तस्थसमग्रावयवविशिष्टवपुर्ध्यानो निर्देशति ध्यानाय नमिति रहस्ये कांतिस्थत्वास्वहृत्कुहरके निजहृदयगुहायामवसितस्य निश्चितावस्थानस्याविष्णोस्तद्व्यानाय नमैकावयवध्यानास्पदं वपुर्ध्यायेदित्यन्वयः किंविशिष्टं बहुलासांद्रयाधरोष्ठभासाऽरुणायितारकवद्वर्तमानाश्च तेतनवः सूक्ष्माग्राध्वते द्विजादं ता एव कुंदकुब्जमालानितेषां पंक्तिर्यस्मिन् तत्तथोक्तं ध्यातुरितिकर्तव्यतामाह भक्तयेति आद्रयास्ते हलक्षणजलच्छिन्नयाभक्त्यायस्मिन्नेवापितमनाः स्थिरीकृतचित्त एव ध्यायंस्तदेवादिदृक्षेत् द्रष्टुमिच्छेत् पृथक्त्वादितरन्मुक्तिदातृत्वं न चितयेदित्यन्वयः ३२

पीति श्लोकद्वयेन सजीवन्मुक्तोपि भगवंतमपरोक्षं पश्यन्नेतयामनसो निवृत्त्या बाह्यातः करणविनाशलक्षणया पुरायोज्ञानेनावृतः पश्चाद्ब्रह्मज्ञानेन प्रकाशितस्तस्मिन्माहिम्नि स्वस्वरूपज्ञानानन्दलक्षणेऽवसितोऽहंनिर्दोषज्ञानानन्दोदिरूपो भगवदधीनोऽस्मीति निश्चितः स्वात्मन्स्वात्मनिर्दुःखस्य स्वानन्दः सुखस्य हेतुत्वं विधत्तेऽभिमानं करोति । दुर्दुःखमिव विज्ञेयं संसृज्यते । प्रदाता परमो विष्णुस्तस्माद्दुःखदनामवानि विवचनात्सुखदुःखयोर्वाकर्तारि बाह्यातः करणेऽसति नाशं गते । ननु मनसो निवृत्तौ सुषुप्तावपि संभवाद्दुःखाभिमानाभावविशेषवचनं कथमित्यत उक्तं चरमयेति चरमया संसारावसानजातया ३५ एवमपरोक्षज्ञानिनो देहगोषणादौ प्रयत्नोपि नास्ति सच्चिदानन्दं आत्मकनारायणसंदर्शनसुधासमुद्रममत्वादित्याह देहं त्विति येन देहेन स्वयं सिद्धो भूत्सिद्धस्तं चरमं देहं निविपश्यति मदीयां यमिति नाभि मन्यते किंतु कपालमुक्तनारिकेलफलवद्देहात्मनो विविकत्वाद्दरिमेव इत्यति अनेन यतोऽप्यगमत्स्वरूपमिति विवृतं अनभिमानप्रकारमाह स्थितिमिति स्वप्नेणालक्षणगुहत्वात् स्थितं तद्भावाद्दुःखं त्वन्तं पततिमिति तन्नोदाहरणमाह यथा मदिरापानेनोत्पन्नमदेर्नाथः पुमान् देवाद्गुपेतैव वशादेतं परिक्लृप्तं परिवृत्तं वा सो न जानाति तथेत्यर्थः ३६ एवं विधस्य ज्ञानिनो देहस्तु ज्ञानोदयसमय एव पतत्युत्तर्कचित्कालं प्रतीक्षत इति संशये प्रारब्धकर्मक्षय एव देहपातसमय इत्याशयेनाह देहोपीति यावत्स्वारंभकं कर्म तावदेहोपि सासुः सैद्रियः प्रतीक्षते तस्मिन्स्वारंभके क्षीणेऽधि कृढसमाधि योगफलः समपंचमिन्द्रियादिमपंचसहितं देहं पुनर्न भजते तद्द्रवणादौ न प्रयतेते इत्यर्थः कथमिव प्रतिबुद्धवत्पथास्वप्नादुत्थितः स्वप्नं स्वप्नं देहं पुनर्भजते तथेति ३७

देह एव सर्वेषां गच्छामीति तिष्ठामीत्यात्मत्वेनाभिमतोयतस्तस्मात्तदभजनं मरण एव भवतीति देहात्मत्वमतनिरासायाह यथेति यथापुत्रादेरात्मत्वेनाभिमतान्मर्याभरणशीलो देहः पृथक् प्रतीयते तथा पुरुषो जीव आत्मत्वेनाभिमतो देहाद्भिन्न इत्यन्वयः अपि पदेन देहात्मवादस्य निन्दितत्वं सूचयति रेतोधातुवृत्तकाणि केत्यादिवाक्यात् ३८ इदानीं जीवपरमात्मनोरपि भेद एवेत्याह यथोल्लुमुकादिति त्मत्वेनाभिमतो लुमुकादेस्तदाह कोमिः पृथङ्मतः ३९ तथाभूतैर्द्रियांतः करणात्पंचभूतदर्शोद्दिश्य मनोभ्यः प्रधानात्प्रकृतेः जीवसंज्ञितात्संसारिणश्च द्रष्टा सर्वज्ञा ब्रह्मसंज्ञित आत्मा परमात्मा भगवान्पृथगेवेत्यन्वयः ४० भिक्वेषु जीवेषु स्थितस्य परमात्मन उपपास्ति प्रकारं कथयति सर्वभूतेष्विति सर्वभूतेष्वंतर्य्यामित्येनात्मानं हरिमीक्षेत सर्वभूतान्यात्मानिहरावाधारत्वेनेक्षेत किंचानन्यभावेन सर्वांतर्य्यामि रूपपाण्यभेदेनेक्षेत अभेदेनेत्युक्तिविहायानन्यभावेनेति वचनमनर्थहेतुत्वात्तद्रूपाणामन्यत्वभावना सर्वधानकार्येति द्योतनाय किंच भूतेष्वपि जीवेष्वपि तदात्मतांतस्य हेररादानादिकर्तृताचेक्षेत अनेनानुग्राह्यानुग्राहकत्वद्योतनेन जीवपरमात्मनोर्भेदः पारमार्थिक इत्युक्तं भवति आदानकर्तृत्वं भूतविषयेन स्वविषयेनित्यतृप्तत्वात् ४१ अधिष्ठानैवलक्षणयादधिष्ठातृरूपाणां वैलक्षण्यं न शंक्नीयामिति इममर्थं सदृष्टांतं समर्थयते स्वयोनो निष्विति यथैकं ज्योतिरग्न्याख्यं स्वयोनौ निषुकारेण पुकाष्ठेषु योनीनां दारूणां गुणवैषम्यादाद्गुणकत्वादिवैलक्षण्यात् नानाविधलक्षणमिव प्रतीयते तथा प्रकृतौ प्रकृतिकार्येणैव गतिरस्थिता तस्मा हरिः विलक्षण इव प्रतीयते क्वचिद्ब्रह्मसमर्थ्याभिव्यक्तिमान्क्वापि अल्पसमर्थ्याभिव्यक्तिमानित्यादिरूपेण ४२ मथितार्थमाह तस्मादिति यस्मात्सर्वस्मादन्यः श्रीनारायणः तस्मात्स्वांस्वा

यथापुत्राच्चवित्ताच्चपृथङ्मर्त्यः प्रतीयते ॥ अप्यात्मत्वेनाभिमतदेहादेः पुरुषस्तथा ३८ यथोलमुकाद्विस्फुलिगाद्भूमाद्वापिस्वसंभवात् ॥ अप्यात्मत्वेनाभिमतदाहाहकोग्निः पृथङ्मृतः ३९ भूतैर्द्रियांतः करणात्प्रधानाज्जीविसंज्ञितात् ॥ आत्मा तथा पृथक् दृष्टा भगवानब्रह्मसंज्ञितः ४० सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ॥ ईक्षेतानन्यभावेन भूतेषु च तदात्मताम् ४१ स्वयोन्येषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते ॥ यो नीनां गुणवैषम्यात्तथात्मा प्रकृतौ स्थितः ४२ तस्मादिमांस्त्वां प्रकृतिर्देवांसदसदात्मिकाम् ॥ दुर्विभाव्यां पराभाव्यस्वरूपेणावतिष्ठते ४३ अन्वयव्यतिरेकाच्च साक्ष्यात्मा व्यभिचारिणः ॥ वैतथ्यं व्यभिचारं च निद्रांति स्यानुचितयेत् ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत्पारमार्थिकम् १

धीनां जडप्रकृतिर्देवी कार्यरूपेण योतमानां तदभिमानिर्नादेवा चित्प्रकृतिश्च सदसदतिमकार्यकारणव्यापिर्नादुर्विभाव्या ब्रह्मादिभिरपि निरूपयितुमशक्यां पराभावाति क्रम्यतदुत्तमत्वेनैव स्थित्वा निरस्त
साम्यातिशयेन सर्वदोषविवर्जितेन सर्वगुणपूर्णैर्नात्रिकालेष्वेकप्रकारेण स्वरूपेणावतिष्ठत इत्यन्वयः तदुक्तं सर्वभूतस्थमीशशंजेतारंप्रकृतेरपि । अविशेषसदैवैकचित्तयन्प्रविमुच्यत इति ४३ सिद्धान्त
लोकन्यायेनोपासकस्येत्यभवांतरं वक्ति अन्वयेति अन्यदेशेन्यरहितदेशेन्यकालेन्यरहितकाले च सत्त्वलक्षणादन्यव्यतिरेकात्सिद्धोयश्च साक्षादीक्षत इति साक्षी न हि द्रुष्टुं ह्येर्विपरिलोपो विद्यत इ
ति श्रुतेः आत्मा यच्चाप्रोतिपदादत्त इत्यादेः सर्वव्यापी परमात्म्योतिपल्लुक्षणं तल्लक्षणं व्यभिचारिणः अनित्यस्यास्य प्रपंचस्य वैतथ्यं निष्प्रयोजनत्वं व्यभिचारमनित्यत्वं च निद्रांते ब्राह्मे मूहूतं उत्थायार्चितयेदेतद्धरि
प्रसादजनकमिति शेष इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ एवंप्रतावज्ज्ञानान्मोक्षोद्धानं चाष्टांगयोगेन प्रविततया भगवदुपा
सनया जायत इत्याभिहितं अधुना भक्तियोगस्य तारतम्यमभिधीयते स्मिन्नध्यायेत तत्प्रसंजयितुं सामान्यतोद्भातमपि विविच्य ज्ञातुं महदादिलक्षणं पृच्छति देवहूतिर्लक्षणमित्यादिना येन लक्षणेनामीषां महवादी
नां पारमार्थिकं स्वरूपं लक्षयते ज्ञायते १

वक्तव्यार्थे निगममाह यथेति यथासांख्येषूक्तं तथा कथितं महदादिलक्षणज्ञानं पुरुषार्थोपयोगि स्यादिति शेषः अन्यशास्त्रोक्तं कनस्यादिति तत्राह यन्मूलमिति यत्सांख्यमूलं तल्लक्षणं प्रचक्षते प्राज्ञादिति शेषः तल्लक्षणं मम ब्रूहीत्यन्वयः यद्वा यथा यथावत्सांख्येषूक्तं तथा कथितं ब्रूहीत्यन्वयः सांख्यमूलत्वाच्छ्रुणस्येति मयि मयि विस्तरेण ब्रूहीत्याह भक्तियोगस्येति मार्गप्रकारं २ न केवलं भक्ति योगमार्गेणालैव राग्याभावतस्य चंचलत्वं संभवादतो विरक्तिमताभाव्यमतस्तत्प्रकारोपि वक्तव्य इत्याह विराग इति पुरुषः सर्वतो विरागो विरागो भवेदिति येना तो जीवलोकस्य गर्भवासादिलक्षणा विविधाः कर्मसंस्मृतीर्ममाचक्षेवेत्यन्वयः यद्वा येन संस्मृतीनां ज्ञानेन विरागो भवेत्ताह गृह्णानोत्पत्तिमाचक्षेति ३ कालस्वरूपज्ञानमपि पुरुषार्थोपयोगीति तद्विषयप्रश्रं करोति कालस्येति जनाः यद्धेतो यस्य कालना स्मस्तवभयनिमित्तात्कुशलं कुर्वति परेषामुत्तमानां सकाशादपि परस्योत्तमस्य च ते तव ईश्वररूपस्यैश्वर्यमूर्तेः कालस्य स्वरूपमाचक्षेवेत्यन्वयः बतानुवं स्त्रीत्वादिबोद्धुमशक्यं तथापि तत्प्रसादाच्छ्रुता स्यामि त्यामंत्रयामि बतत्वाभंत्रणे दुत इति यादवः ४ ऋषिदेवादिष्वेकं प्रत्ययं प्रश्नः किं न स्यात्किमिति मां प्रतीत्या शं क्यतस्तत्तादृशप्रश्नच न प्रभुत्वाभावादिह लोके तव ज्ञानप्रवर्तनायावतीर्णत्वाच्च त्वमेव स मर्थ इति भावेनाह लोकस्येति लुक्प्रकाश इति धातोः प्रकाशो ज्ञानं लोकस्य परमात्मज्ञानं प्राप्तिर्योग्यस्य जनस्य संसारान्मुक्षोरित्यर्थः हिताय योगभास्करः ज्ञानयोगादित्यस्त्वमाविरासीः किल लोके वेदादिवातो

यथासांख्येषु कथितं यन्मूलं तत्प्रचक्षते ॥ भक्ति योगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरशः प्रभो २ विरागो येन पुरुषो भगवन् सर्वतो भवेत् ॥ आचक्ष्वर्जविलोकस्य विविधाः कर्मसंस्मृतीः ३ कालस्यैश्वररूपस्य परेषां च परस्यते ॥ स्वरूपं बत कुर्वति यद्धेतोः कुशलं जनाः ४ लोकस्य मियथा भिमतं रचक्षुषाश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्य नाश्रये ॥ आतस्य कर्मस्वनुविद्वयाधियात्वमाविरासीः किल योगभास्करः ५ मैत्रेय उवाच ॥ इति मातुर्वचः श्रुक्ष्णं प्रतिनंद्य महासुनिः ॥ आबभाषे कुरु श्रेष्ठ प्रीतस्तां करुणादितः ६ श्रीभगवानुवाच ॥ भक्तियोगो बहुविधो मार्गो भूमिनिभाव्यते ॥ स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते ७ अभिसंधाय यो हि सांदंभं मात्सर्यमेव च ॥ संरंभी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात्स तामसः ८ विषयानभि संधाय यशश्चैश्वर्यमेव च ॥ अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः सराजसः ९

अन्यस्येदृक् सामर्थ्याभावादिदं संभावितं च वार्तासंभावयोः किलेति च अवतारसाफल्यमेवोपपादयति अचक्षुष इत्यादिना प्रत्यक्षतो ह इयमानत्वाच्च भुर्हानं त्वचंचनं व्याहृतमिवेत्यत उक्तं चिरं प्रसुप्तस्येति अनाश्रयेऽपारेतमस्या विद्यालक्षणेऽनादित एव प्रसुप्तस्य शयानस्य तत्फलमाह मियथा भिमत इति बोधकाभावादप्यथा ज्ञानिनो देहाद्यभिमानित्वादेतत्फलमाह आतस्येति कर्मसुपुण्यपापलक्षणेऽप्यनु विद्वयानुरक्त्याधिया आतस्यानवस्थितो रिति ५ मातुर्वचः श्रुत्वा कपिलेन भगवता किमुत्तरं प्रत्युवेदतीतरच्चोद्यं परिहरति मैत्रेय इति अर्दगताविति धातोः करुणामार्गं देतो गतः अनेन करुणैव वक्तव्यत्वेकारणमित्यसूचि ६ पुरुषार्थसाधनेषु भक्ति योगस्य प्राधान्यादत्र प्रथमतस्तत्प्रकारं निरूपयति भक्तियोग इति भाूमिनि सांदर्यादिगुणपूर्णं मन्मातः शास्त्रमार्गैर्भाव्यते निरूप्यते बाहुविधे निमित्तमाह स्वभा वेति तामसादिस्वभावोद्बोधकसत्त्वादिति गुणभेदेन भावो भक्तिर्विभिद्यते तामसादिभेदेन नानाभवतीत्यर्थः ७ बाहुविधपदं दर्शयति अभिसंधायेति । यो हि सां परोपद्रवंदं भं ध्वजवृत्तिमात्सर्यं चाभिसंधाय मनसि कृत्वा हरिभक्तेषु संरंभी गूढद्वेषो भिन्नदृक् स्वस्त्वयथार्थदर्शो मयि भावं कुर्यात्स तामस इत्युच्यत इत्यन्वयः ८ शब्दादि विषयान् विदुष्यामं यशश्छत्रचामराद्यैश्वर्यवामनसाभिधापसंकल्प यो चोदौ प्रतिमादौ गामर्चयेत् सपृथक् भावस्तद्रूपाणां भेददर्शो भर्चादि रिथवानां तेषां रूपाणां भेदं पश्यन् राजसो भक्तः ९

यः कर्मनिर्हारपापक्षयमुद्दिश्यमायजेत् परस्मिन्सर्वोत्तमेमायितददर्पणकर्मार्णं चोद्दिश्ययजेत्
 कयोर्भेदे पृथगपृथग्भाववेवनिमित्तं न त्ववर्चादावर्चनमज्ञस्य विहितत्वात्तज्ज्ञस्य गुणहेतुत्वात् तदुक्तं
 भूणभक्तिः लक्षणवक्तिः महुणेतियथा बुधौ गंगां भसोगतिरविच्छिन्ना तथा महुणश्च वणमात्रेण यस्य सर्वगुणाश्रये निषेवणं यस्मिन्सतथा सर्वगुणमूर्तिरित्यर्थः तस्मिन्मयिमनोगतिराविच्छिन्ना
 निरंतरा ११ तेनाक्रियमाणस्य निर्गुणस्य भक्तियोगस्य लक्षणमुदाहृतं हीत्यन्वयः आत्पतिकभक्तिः लक्षणं ब्रूते अहैतुकीति १२ साष्टिसमानैर्भ्व्य १३ तद्वक्तिकफलमाह येनेति येनात्यंतिकभ
 क्तियोगेन त्रिगुणान्त्रिलिङ्गशरीरौ द्विगुणि अतिव्रज्याति क्रम्यसंत्यज्येत्यर्थः मद्रावायचिदानंददेहेन मयिसत्तायै औन्नत्यस्थित्यै उपपद्यते योग्यो भवतीत्यर्थः १४ एतादृशभक्त्युत्पत्तौ किंसाधनमत
 आह निषेवितेनेति निषेवितेनानिभिस्तेन निष्कामेन नितरां सवितेन अनिमित्तइति पाठे यथा फलाभिसंधिरहितो भवति तथा निषेवितेनेत्यर्थः अष्टवर्षब्राह्मणमुपनयति तस्यादिदेवविहितेन स्वधर्मेणां कि
 यायोगेन भगवत्पूजा लक्षणयोगेन कर्मयोगेन वानातिहिंसेण प्राण्युपद्रवराहितेन १५ मद्धिष्यानां केशवादिप्रतिमानां दर्शनादिभिर्भूतेषु जीवेष्वंतर्यामित्वेन मद्रावनयामस्मरणलक्षणोपासनया सत्येन भूत

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणम् ॥ यजेद्यष्टयमिति वा पृथक्भावः ससात्विकः १० महुणश्चुतमात्रेण मयि सर्वगुणाश्रये ॥ मनोगतिरविच्छिन्नाय
 था गंगां भसो बुधौ ११ लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ॥ अहैतुक्यव्यवहिताया भक्तिः पुरुषोत्तमे १२ सालोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वं
 मित्युत ॥ दीयमानं न गृह्णंति विनामत्सेवं जनाः १३ स एव भक्तियोगाख्य आत्यंतिक उदाहृतः ॥ येनातिव्रज्य त्रिगुणान् मद्रावायोपपद्यते १४ निषेवि
 तेना निमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा ॥ क्रियायोगेन शक्तेन नातिहिंसेण नित्यशः १५ मद्धिष्यदर्शनं स्पर्शपृजास्तुत्या भिवंदनैः ॥ भूतेषु मद्रावनया सत्येना
 संगमेन च १६ महतां बहुमानेन हीनानामनुकंपया ॥ भद्र्याचैवात्मतुल्येषु मेनानियमेन च १७ आध्यात्मिकानुश्रवणान्नाम संकीर्तनाच्च मे ॥ आर्ज
 वेनार्थसंगेन निरहं क्रियया तथा १८ मद्धर्मेणापिय ह्येतैः परिसंशुद्ध आशयः ॥ पुरुषस्यांजसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम् १९ यथावा तयो ब्राह्मणमाहुं केन
 ध आशयात् ॥ एवं योगरतं चेत् आत्मानमविकारियत् २०

हितेन वचसाऽसंगमेन दुर्जनसंगराहित्येन १६ महतां स्वोत्तमानां बहुमानेनार्चनेन हीनानां स्वाधमानां अनुकंपया तुल्येषु स्वसमेषु मैत्र्या मित्रभावेन ज्ञात्वा तद्रक्षणभावेनेत्यर्थः १७ आध्यात्मिकानुश्रव
 णाद्वेदांतशास्त्रश्रवणात् आर्जवेनाऽवक्रबुद्धित्वेनार्थार्णार्णपंडितानां संगमेन निरहं क्रियायां देहादावहं मत्तावर्जनेन १८ मद्धर्मेणोर्ध्वपुंड्रादिधारणादिना स्वधर्माद्यनुष्ठानफलमाह यहीति पुरुष
 स्योपासकस्य यद्विददाकायितैरैतैः धर्मादिभिरनुष्ठितैः अंतकरणमाशयः परितः शुद्धः स्यात्तदांजसा कालक्षेपमंतरेण श्रुतमात्रगुणं केवलं गुणा एव श्रुतानदोषाय स्येति श्रुतमात्रगुणस्तमंजसा तत्त्वमामभ्येती
 त्यन्वयः गुणाः श्रुताः स विरुद्धाश्चेदस्यादिवाक्यं हि शब्दगृहीतं १९ परिशुद्धाशयस्य हरौ मनः प्रसादप्रकारं वक्ति यथेति यथाऽऽशयात्पुष्पादागत्य वा तथोवात एव रथो यस्य स तथा गंधो घ्राणमावृ
 त्ते आवृणोति वशीकरोति एवमुक्तसाधनाख्ययोगेन हरौ रतं यद्विकारिविषयविकाररहितं चेत् आत्मानं हरिप्रसादाभिमुखं करोति त्यन्वयः अनेन निर्गुणभक्तियोगवनात्यंतिकभक्तियोगवान्भूत्वा परमा
 त्मापरोक्षवान्भवतीत्युक्तम् २०

अथैत
अंतर्गामीरूपपाणाभिन्नत्वज्ञानमनर्थकमिति यस्मादयत्तस्मात्सर्वेषु भूतेषु कृतालयं हरं रंत्यामीरूपं भूतात्मानं मांद्रव्यादिदानमानाभ्यां भेदस्यास्य स मादयमेव माहः सुहादिति भावेन निमित्तेनाभिज्ञेन वसु
षाअभेददर्शनेनाहयेदचेयेदित्यर्थः २७ हरं रंत्यामीरूपपाणांतत्र तत्र सन्निधानविशेषात्तत्त्वत्वाच्चेतनानां तारतम्यं तद्योतयंस्तत्तारतम्यं वा किं जीवा इत्यादिना संसाराव
स्थायां व्यत्ययेपि पशुवृक्षादिभेदेन स्थितानां जीवानां मुक्तौ निजमेव रूपमपेक्ष्य तारतम्यमत्रोच्यते तदुक्तं । पशुवृक्षादिभेदेन जीवा एव स्वतः स्थिताः । संसृतौ व्यत्ययस्तेषां मुक्तौ तत्तत्स्वरूपतः । तत्र स्था
वरमुक्तेभ्यो वराजंगममुक्तकाः । तेभ्यो भानुषमुक्ताश्च विप्रामुक्तास्ततो धिकाः । तत्रोपदेशमात्रेण मुक्तेभ्यो वेदवादिनः । अर्थज्ञाक्रषयस्तेभ्यो देवताः संशयच्छिदः । पूर्णधर्मीस्ततस्त्वि
द्रोनिःसंगो गरुडस्ततः । भक्तिपूर्णाहरैर्ब्रह्मातस्मान्भान्ययोधिकस्ततः । मुक्तौ वा संसृतौ वापि सम्यगेषुहिते गुणा इति । अजीवाश्च लनरहिताः स्यावरमुक्तास्तेषां सकाशाज्जीवाः जंगममुक्ताः श्रेष्ठाः
अत्रापि विशेष्योतनार्थ इष्टन्यत्ययः हि शब्देनेश्वरशक्तेराचित्यत्वं सूचयति प्राणं प्रकृष्टचेष्टां विभ्रतीति प्राणभृतः श्रेष्ठा इत्यनुवर्तते ततः संचितामनोव्यापारयुक्ता इन्द्रियवृत्तयश्च भुरादौ द्वियैः प्रवर्तमानाः २८
अत्रापि द्वियवृत्तिव्यपिशर्शज्ञाः प्रवरास्तेभ्यो मायुर्यादिरसज्ञाः गंधविशो गंधगुणज्ञाः शब्दविदः शब्दज्ञाः २९

रूपभेदविदः शुक्लादिरूपविशेषज्ञाः उभयतोदत उत्तराधरदंतपुक्ता बहुपदः शरभादयः द्विपान्मनुष्योवर्णहीनः ३० ब्राह्मणादिलक्षणाश्चत्वारोवर्णाः ब्राह्मणो वेदसंबंधयोग्यः तत्र ब्राह्मणे
ष्वप्युपदेशमात्रानुष्ठानेन जातापरोक्षज्ञानेन वेदज्ञो विमुच्यते । अर्थज्ञो वेदार्थज्ञः ऋषिरुक्तः ३१ वेदार्थसंशयच्छेता देवः जातावेकवचनं स्वस्य स्वतंत्रस्य हरेर्धर्मकरोतीति स्वधर्मकृत् त्रैलोक्यो
क्यरक्षणलक्षणपूर्णधर्मकर्तृत्वादिद्रुः मुक्तसंगो गरुडः अस्य विवरणं न दोग्धति आत्मनः स्वस्य धर्मन दोग्धभा गवत्प्रसादं मरेण कर्मफलमनकांक्षमाणो भूयानुत्तरः ३२ तस्मात् गरुडान्मयं परिता
शेषक्रियार्थश्च मय्यर्पितं समस्तक्रियाफलश्चात्मरतिश्च मयेव मनोरतिश्च समय्यर्पिता शेषक्रियाथार्त्तरितिः पूर्णभक्तिः ब्रह्माश्रेष्ठः पूर्वोक्तेभ्य इव चतुर्मुख ब्रह्मणोऽप्युत्तमोऽस्ति
किं नेत्याह मयीति ३३ परमुत्तमं अः हरिः कर्ता स्रष्टा जनको यस्य सोऽकृता तस्मात्समदर्शनान्निर्दोष ब्रह्मज्ञानवतः यद्वा परमुक्तौ संसारवस्थायां भूतमुत्पन्नं पुरुषं ब्रह्मणः स प्रमधिकं वानपश्यामीति स न
दर्शनाच्छास्त्रेषु सम्यग्दर्शिनः एव तारतम्यज्ञानवतां किं कर्तव्यमित्याह मनसेति अत्र जीवकलयेति द्विरावृत्त्याख्यायं जीवकलया सहैतानि स्थावरादिब्रह्मांतानि भूतानि मनसा बहुमानयन्तीश्वरो भगवान्
जीवकलयाऽनिरुद्धाख्यां शैनेषु मविष्टस्तदालयत्वेन स्थित इति तर्माश्वरं भ्रमणेऽप्युपास्तिर्योग्यस्येति शास्त्रांतरसिद्धिमिति ज्ञातव्यम् ३४ उक्तार्थमुपसंहरति भक्तिर्योगश्चेति हेमान विमया तव भक्तियोगश्च

रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः ॥ तेषां बहुपदः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् ३० ततो वर्णाश्चत्वारस्तर्षेण ब्राह्मण उत्तमः ॥ ब्राह्मणेष्वापि वेदज्ञो ह्यर्थ
ज्ञोभ्याधिरुक्ततः ३१ अर्थज्ञात्संशयच्छेता ततः श्रेयान्स्वधर्मकृत् ॥ मुक्तसंगस्ततो भूयान्न दोग्धार्थममात्मनः ३२ तस्मान्मय्यर्पिता शेषक्रियाथार्त्तरिति
र्नरः ॥ मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्त कर्मणः ३३ न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् ॥ मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहुमानयन् ॥ ईश्वरो जीवकलया
प्रविष्टो भगवानिति ३४ भक्तियोगश्च योगश्च मयामानव्युदीरितः ॥ यथोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत् ३५ यत्तद्भगवतोरूपं ब्रह्म गः परमात्मनः ॥ परं
प्रधानात्पुरुषाद्वैकर्मविचेष्टितम् ३६ रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते ॥ भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयम् ३७ यतः प्रविश्य भूतानि भू
तैरत्यसिद्धाश्रयः ॥ स विष्णुर्वाख्यो धियाज्ञेयः कालः कलयतां प्रभुः ३८

ज्ञानयोगश्च चशब्दादवदा विद्यादिना का कथित कर्मयोगश्च गृह्यते स च कथित इत्यन्वयः एतद्द्वयमेव पुरुषार्थसाधनानाम्यादिति निर्धारयति ययोरित्येयो ज्ञानभक्तयोरेकतरेणैव ज्ञानयोगेनैव पुरुषः पुरुषं परमात्मा
नं व्रजेदित्यन्वयः एकतरोऽलं चेदितरविधानं न व्यर्थं स्यात् एकतरभावेन्यतरस्यानियतत्वात् ३५ भक्तियोगप्रश्रान्तं रंष्ट्रजीवसंस्तुतेर्वक्तव्यत्वेऽपि बाहुल्यात्
तदुल्लंघ्य सूचीकटाहन्यायेन कालस्वरूपं वि किं यत्तदित्यादिना ब्रह्मणः पूर्णस्य परमात्मनः सर्वातीर्त्याभिणो भगवतो भाग्यनिर्धेयं प्रधानात्पकृतेः पुरुषाद्विरिचात्परमुत्तमम् देवं सर्वदेवोत्तमं यच्च कर्मविचेष्टितम्
सर्वकर्मो गियस्वविशिष्टचेष्टानिमित्तानितत्तथोक्तम् ३६ यच्च रूपभेदास्पदं शुक्लादिरूपभेदानां ब्रह्मांटादिपदार्थभेदानां चास्पदं दिव्यमाकृतं यतो यस्मात्कालाद्विब्रह्मशा मलपज्ञानिनां महदादिजीवानां भयं
भवति तद्वस्तु काल इत्यभिधीयते । भिन्नमल्पविजानीयादिभिर्ज्ञपूर्णमिष्यत इति वचनादीश्वरोपेक्षया त्रिभिन्नशब्दोलपवाची ३७ केचित्पूर्वापरकलाविकलः क्षणः काल इत्यादिलक्षणमावक्षते तन्नैति भावेनाह
यतोरिति यो भूतानां मंतः प्रविश्य भूतैर्भूतान्यपि तिसंहरति यथासिद्धानामाश्रयः यश्च कलयतां संहरतां रुद्रादीनां प्रभुः संहारसमर्थः स विष्णुर्वाख्यः कालो धियासाक्षि ज्ञानेन ज्ञेय इत्यन्वयः यमादिव्यवच्छेदार्थ
विष्णुर्वाख्य इति ३८

चेतनस्वाच्चेतनोक्तलक्षणः कालोत्रोच्यत इति भावेनाह नचास्येति यथायोग्यातिरेकेण न द्वेष्यश्चापि यो हरेरिति वचनात् योग्यतातिरेकेण दयितो द्वेष्यश्चनास्तीत्यर्थः अतः कृत्वं संहारकर्ता ३९ इतरेषां दाज्ञानियतकर्तृत्वाच्च विष्णुरेवार्थे काल इति भवेनाह यद्रयादिति भगणो नक्षत्रगणः ४० यद्यस्याद्गीताः ४१ सर्वतिस्यंदेतयो यस्य भयाभोत्सर्पति त्वेला मतीत्यनगच्छति इधेज्वलति नमस्त्विति जल इति शेषः ४२ अदोनभोयन्नियमात् श्वसतां प्राणिनां मार्गं ददाति सप्तभिस्तत्त्वादिभिरावृतो महान् ब्रह्मालोकस्य जनस्य देहं तनुं तसृजति ४३ गुणाभिमानिनो रुद्रादिदेवाः यद्रयादस्य जगतो नुगुं सर्गादिषु वर्तते एतच्चाराचरं येषां वशेतिष्ठति ४४ सकालः कालशब्दनिर्वचनभावेन कालं विशिनष्टि अनंत इत्यादि विशेषणैः कलज्ञान इति यातो ज्ञानरूपत्वात् भौतिकवदंत वा भवतीत्यनंतः कलच्छेद न इत्यतः छेदनाख्यं सर्वेषां मंतं करोतीत्यंतकरः अंताभावादनादिः जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यादेः अंतकरत्वादादिक्रूर कलकायेनाधित्य तोन्ययः अर्थेष्वज्ञानेषु संवृतो निलीनो न भवतीति जन्ममरणचाज्ञ यैव राजवत्करोतीत्याह जनमिति स्वसन्निहितेन ब्रह्मादिजनेनात्मनो वशेन मृत्युनारुद्रदुर्गादिना अतएवं विधुगुणविशिष्टः कालात्मानारापणो ममृक्षुभिरुदास्य इति सिद्धम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीभा० ५०

नचास्य कीश्चिद्वयितो न द्वेष्यो न च बांधवः ॥ आविशत्यप्रमत्तो सौप्रमत्तं जनमंतकृत् ३९ यद्रयाद्वातिवातो यं मूर्यं स्तपति यद्रयात् ॥ यद्रयाद्वर्षते देवो भगणो भातियद्रयात् ४० यदूनस्पतयो भीता लताश्चौषधिभिः सह ॥ स्वस्वैकाले भिगृह्णंति पुष्पाणि च फलानि च ४१ स्ववंतिसरितो भीतानोत्सर्पत्युदधिर्यतः ॥ अग्निं रंधे सागिरिभिर्भूर्नमज्जतियद्रयात् ४२ न भो ददाति श्वसतां मार्गं यन्नि यमाददः ॥ लोकस्य देहं तनुं ते महान्सप्तभि रावृतः ४३ गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्रयात् ॥ वर्तते नुगुं येषां वश एतच्चाराचरम् ४४ सो नंतो तकरः कालो नादि रादिकृद्व्ययः ॥ जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनात्मनः ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तस्यैतस्य जनो नूनं नायं वेदो ह्यविक्रमम् ॥ काल्यमानोऽपि बलि नावायोरिव वधनावलिः १ यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखे हेतवे ॥ तंतं धुनोति भगवान् पुमाञ्छोचति यत्कृते २ यदधुवस्य देहस्य सानुबंधस्य दुर्मतिः ॥ ध्रुवा णिमन्यते मोहाद्बृहक्षेत्रवसूनि च ३ जंतुर्वभव एतस्मिन् यायां योनिमुपव्रजेत् ॥ तस्यांतस्यां सलभते निवृत्तिं न विरज्यते ४ नरकस्थोऽपि देहं वै न पुमांस्त्यक्तु मिच्छति ॥ नारक्यानिर्द्वैतौ सत्यां देवमायाविमोहितः ५ आत्मजाया सुतागारपथुद्रविणंबंधुषु ॥ निरुद्धमूलहृदय आत्मानं बहु मन्यते ६

तृतीयस्कंधे विज० टीकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ भक्तिसाधनवैराग्यजननाय विविधाः कर्मसंसृतीरावक्ष्येति स्मिन्नध्याये ॥ तदर्थं जीवस्य संसारस्य मूलकारणं ब्रूते तस्यैतस्येति योजनगच्छत्यादिकं करोति तस्यैतस्य कालनाम्नो बलिना कालेन कालयमानो द्राव्यमाणः कलद्रावणे वायोरिव वधनावलि रित्येतत्सदभिमानि देवतापेक्षयोक्तम् विद्राव्यमाणत्वमात्रेण वायं दृष्टांतः अने न जनस्य परमात्मज्ञानं संसारकारणमुक्तं भवति १ उरुविक्रममेव दर्शयति यं यमिति अर्थसुखसाधनम् धुनोति विनाशयति परकृते यस्यार्थस्यार्थेन शोभूदिति शोचति २ जनस्यायमप्यज्ञानातिरेक इत्या ह यदधुवस्येति अधुवस्यानित्यस्य देवमानुषादिलक्षणस्य भोगसाधनानि नृपहर्षे त्रयानि मोहादज्ञानात् ध्रुवाण्यनश्वराणि पुरुषो मय्यत इति यस्मादतो दुर्मतिः दुःखज्ञानवान् ३ यदादीनामनित्यत्वं वक्ष्यन् न ततो विरक्तिमानित्यस्मादतोऽज्ञानातिरेको यमपीत्याह जंतुर्वा इति ४ अत्र कैमुत्यन्यायमाह नरकस्थ इति नरकस्थोऽपि पुमान् नारक्यानिर्द्वैतौ सत्यां तं नारकं देहं त्यक्तुं नेच्छति किमु तदेवमानुषादिशरी रस्थ इति तत्र हेतुर्देवमायेति ५ रागसागरमयत्वाच्च विरागानुदय इति भावेनाह आत्मजायेति निरुद्धमूलं संसृत्य ब्रगादि कंदूयं यस्य स तथा ६

आत्मजायादिष्वहंममाज्ञानफलमाह संदह्यमानेति एषामात्मजायादीनाम् ७ क्विद्व्यालाभादिनामनौदुःस्वाग्निनासंवीर्णागत्वादसारयंसारइतिविरक्तोभविष्यतिस्वयमेवेतितत्राह आक्षिप्तात्मे
ति माययामोहकशक्त्या ८ कूटं वंचनमेवधर्मोयत्रतेषु वंचनधर्मयुक्तेषु बा
सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्याभ सव्यामनुरब्रवीदितिययाकयाविविधयाकूटं वंचनस्यविहितत्वाद्द्विरणस्यविहितत्वाद्द्विरकृत्यातस्यागेमहान्दोषः स्यादतो न विरागो भूषणमिरयाशंकयाशास्त्रविहितं सादिना प्राप्तमहापान
केनाथः पातएवेत्याह अर्थेति विप्रादेः सेवादिकमकार्यशतं महाविपदिविहितत्वात्तत्कृत्यानदोषइत्यर्थपरं स्मार्तवचनं । पोष्यजनभुक्तशेषस्य भोक्ता १० अतिवृष्ट्यनावृष्टिव्याधिराजराशादि
नाकुण्ठितजीवनस्य वृत्तिं कथयति वार्तायामिति पुनः पुनरारब्धायामृगणद्रव्याद्यानीतगोवृषादिनोपक्रांतायां वार्तायां लुप्यमानायां विनाशंगच्छत्यां लुभगाध्यइति या
तोर्लोभेन परद्रव्यादिस्सालक्षणानां भिभूतोऽतएव निःसत्त्वः सत्त्वगुणशून्यो बलराहितो वापराथैर्वैर्यादिना परद्रव्यादाने स्पृहां कुरुत इत्यन्वयः ११ वराथं प्राप्स्यशक्तत्वेन स्वकुटुंबभरणा कल्पस्य चरमावस्था

संदह्यमानसर्वांगेषामुद्धहनादिना ॥ करोत्यविरतं मूढोदुरितानि दुराशयः ७ आक्षिप्तात्मैर्द्रियः स्त्रीणामसतीनां च मायया ॥ रहोरचितसंछापैः शिशूनां
कलभाषणैः ८ गृहेषु कूटधर्मेषु दुःस्वतंत्रेष्वतंद्रितः ॥ कुर्वन्दुःस्वप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ९ अर्थे रापादितैर्गुर्व्याहिसयेतस्ततश्चतान् ॥ पुष्पाति ये
षां पोषेण शेषभुग्यात्यधः स्वयम् १० वार्तायां लुप्यमानायामारब्धयायां पुनः पुनः ॥ लोभाभिभूतो निःसत्त्वः परार्थे कुरुते स्पृहाम् ११ कुटुंबभरणाक
ल्पो मंदभागो वृथोद्यमः ॥ श्रिया विहीनः कृपणो ध्यायञ्छ्रुसति मूढधीः १२ एवं स्वभरणाकल्पं तत्कलत्रादयस्तदा ॥ नाद्रिये ते यथापूर्वं कीनाश इव गो
जरम् १३ तत्राप्यजातनिर्वेदोऽश्रियमाणः स्वयं भृतैः ॥ जरयोपात्तैर्वरूप्यो मरणाभिमुखो गृहे १४ आस्तेवमस्यापत्याद्यैर्गृहपाल इवाहरन् ॥ आमयेनाग्र
दीप्ताग्निरल्पाहारोल्पचेष्टितः १५ वायुनोत्क्रमतोत्तारकफं संरुद्धनासिकः ॥ कासश्चासकृतायासः कंठो घुरुघुरायते १६ शयानः परिशोचद्भिः परिवीतः स्ववं
धुभिः ॥ वाच्यमानोऽपि न ब्रूते कालपाशवशं गतः १७ एवं कुटुंबभरणे व्यापृतात्मा जितेन्द्रियः ॥ श्रियते रुरुदतां स्वानामुरुवेदनयास्तथोः १८ यमदूतौ त
दा प्राप्ताभौ मीसभसेक्षणी ॥ सदृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शकुन्मूत्रं विमुञ्चति १९ यातनादेह आवृत्य पाशैर्बद्धा गले बलात् ॥ नीयते दीर्घमध्वानंदं ब्यंजभटायथा
२० तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः ॥ पथि श्वभिर्भक्ष्यमाणजातौ वंस्वमनुस्मरन् २१

माह कुटुंबभरणाकल्पइति श्रियासंपदाशरीरकान्त्यावा भवसिति दीर्घश्वासं करोति मूढधीः कर्तव्यबुद्धिरहितः १२ कीनाशः कर्षकः गोजरमुल्लेखनासमर्थवृषभम् १९ स्वकलत्राद्यनादं दृष्ट्वा
विरक्तो मोक्षायतिष्ठतइति चेत्तत्राह तत्रापि ति तस्यामवस्थायां अपि १४ अपत्याद्यैरवमस्या अवज्ञानेन दत्ताजमाहरन् गृहपालः श्वेव गृहधर्मास्तइत्यन्वयः संसारिण आसन्नभरणावस्थायां मोषे विरागो
नोत्पद्यतइत्याशयेनाह आमयेनेत्यादिना १५ यस्य कासश्चास्यां कृतायासः पूर्णक्लेशः कंठो घुरुघुरायतेऽनुकारशब्दं करोति स आतुरः किमपि न ब्रूत इत्यन्वयः उत्क्रमतां निर्गच्छता उत्तारमुद्रतं क
श्चेष्मातेन संरुद्धानासिकायस्य ततथा अनेनासनशयनानुक्तयवस्थायां मोषे विरागो नाभूदहो हेर्मोहात्म्यमिति दक्षि १६ १७ तस्यां सत्यामवस्थायामाह एवमिति १८ परिष्यतः प्रथमलक्षणमाह यमदूतावि
ति यदा परिष्यन्नास्ते वदाम्ब्रं शकृत्पुरीषं च विमुञ्चति रभसेन क्रोधेन सह वर्तमानेर्भ्रमे योस्तौ योस्तौ १९ मरकटुः स भोगश्च मोदे होयातनादेहस्तास्मिन्नावृत्यमावेशय २० २१

ननु देहादिवत्पापमपि परित्यज्य गच्छति किं नेत्याह ३२
तवित्त आतुरो वा दैवोपनीतं दुःस्वभुंकेतयेति ३२
द्वेषलक्षणेन तमसः पदमंधकारस्यैकस्थानं
धत्तामिसौ द्वौ नित्यौ संप्रकीर्तिताविति वाक्यं सूचितं
गाच्छुचिः पुनः स्वर्गयाति अशुचिश्चेन्नरकं याति
देवेनेति कुटुंबोषणस्य तस्य यच्छमलं देवेन पुण्यपापयोनिं यंत्राहारिणा सादितं प्रापितं
यास्तामिस्राद्यायातनाः प्रस्तुतास्तासां मध्येतामिस्रांधतामिस्रप्राप्तिर्योग्यं तस्मादर्थं वाह
चरमं पश्चात्तनं पुनरावृत्तिरहितं यथा मिस्रं तं तामिस्रप्राप्तिर्योग्यं याति तपन्यः ३३
तामिस्रं यातीत्येतदर्थं सूत्रकोवा ३३ अन्येषां पुनरावृत्तिरस्तीत्याह अस्तादिति
पुनर्दिद्रः पुनरेव पापीति वचनात् ३४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीया स्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अस्मिन्नध्याये संसारासारज्ञानलक्षणवैराग्याय गर्भासादिदुःखानुभवः प्रतिपाद्यते तस्माद्विरक्तो भक्तिसाध्यब्रह्मज्ञानाय मयतेत इति तत्र नरके कर्मफलं भुक्त्वा वृष्टिद्वेपेण नरलोके प्राप्तो श्रीह्लादितिरजविदेह गते दैवाधीनेन कर्मणा शरीरस्वीकाराय पुष्पभुक्तान् परितो विदुष्वेव शक्येण क्रतु काले यो निद्वारं खिया उदरं प्रविष्टो भवतीत्यन्वयः । सूक्ष्मलेशलवश्चक्षुणश्चुद्रदभ्रकणाणवदतिहलायुधः । स्त्रियां मात्रात्रु टिः पुंसि लव्लेशकणाणव इत्यमरः । कर्णतिनिमीलनीतिकणः १ खिया उदरं प्रविष्टस्य रेतसः काले क्रमेण शरीराकारतया परिणामप्रकारं वक्ति कलिलमिति तु शब्दाच्छोणितसंपर्कमाह कलिलं रक्तधातुरसं मे श्रत्वा स्त्रियां स तुल्यं भवति । कर्कशुरीषत्काठिण्योपेतमांसः पिंडतुल्यः पेशीमांससंघातद्वान् भवति मनुष्यादीनामयं विशेषः न पश्यादीनामंडपिंडाकारवत् । नानाविधा गर्भवृद्धिः कर्मभेदाद्भविष्यति । अतो नानाविधं ग्रंथे गर्भसंस्थानमुच्यते इति वचनात् अहं वेति विकल्पोक्तम् २ बाह्वंश्यादिभिरंगैरवयवैर्युक्तो विग्रहो देहो भवति लिंगस्य पुच्छिगादिलक्षणस्य छिद्रस्यैद्रियद्वारस्य चोद्भवत्पत्तिः धातवस्त्वगादयः सप्त आवीतः संवेष्टितः ४ सप्तमे मासे गर्भस्थस्य ज्ञानोत्पत्तिरित्याह सप्तमइति जगत्यां कर्मभूमौ या निगता निजन्मानिकर्माणि च स्वकृतानि तथा च देवस्य हरिर्मायये च्छया कटाक्षितमात्मनः स्वस्य बंधं च ऋषिर्ज्ञानवान् स्मरते क्वचित् स्मरति क्वचिद्विस्मरति वेदनायाश्च स्तत्त्वादिति चोतनायाश्च आत्मनोपदंसं धिकार्याभावश्च ५ तत्र तस्य देहयात्राप्रकारं वक्ति मातुरिति आतुरो रोगी तस्य संमतः यथासौ परतः स्वदेह

श्रीभगवानुवाच ॥ कर्मणैदिव तन्ने जंतुर्देहोपपत्तये ॥ स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसोरेतः कणाश्रयः १ कलिलं त्वेकरात्रेण पंचरात्रेण बुद्धदम् ॥ दशाहेन तु कर्कधुः पश्यं देवा ततः परम् २ मासेन तु शरोद्वाभ्यां बाह्वंश्याद्यंगविग्रहः ॥ नखरोमास्थिचर्मणि लिंगच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवः सप्तपंचभिः क्षुत्तृडुद्भवः ॥ षड्विजरायुणावीतः कुक्षौ भ्रमातिदक्षिणे ४ सप्तमे जन्म कर्माणि गतानि स्मरते ऋषिः ॥ जगत्यां यानि देवस्य मायायां बंधमात्मनः ५ मातुर्जग्धान्न पानाद्यैरेथ त्यातुरसंमतः ॥ आस्ते विष्णु मूत्रयोगे तसजंतुर्जंतु संभवे ६ कृमिभिः क्षतकंडूगः सौकुमार्यात् प्रातिक्षणम् ॥ मूर्च्छां माप्नोत्युरुक्षस्तत्र त्रयैः क्षुधितैर्मुहुः ७ कटुतीक्ष्णोष्णलवणक्षाराम्लादिभिरुल्वणैः ८ मातुर्भुक्तैरुषस्पृष्टः सर्वांगोत्थितवेदनः ॥ आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुग्मपृष्ठा शिरोधरः ९ अकल्पः स्वांगचेष्टायां शकुंत इवापि जरे ॥ तत्र लब्धस्मृतिर्देवात् कर्मजन्मशतोद्भवम् ॥ स्मरन् दीर्घमनुश्वासं गभैर्किं ना म विंदते १०

यात्रा माप्नोति तथायमिति अन्नादीनां प्रवेशस्तु आप्यायिनीनामनाडीनां भिमूलादुत्पन्ना जरायुमुलंबं च निमिद्यास्यद्वारसंबद्धोष्णपृष्ठचुंबिकमलदंढनाडीवत् तद्वारेत्यर्थः तस्य निवासस्थानमाह सजंतुर्जंतुभिः सह वर्तमानः अनेनैवात्रैवेति विवृतं जंतूनां संभवाय स्मिन्सतथा तास्मिन् अनेन जंतूनामनवसानं भयपरंपरोत्पत्तिः सूचिता ६ इदानीं तस्य दुःखानुभवप्रकारमाह कृमिभिरित्यादिना क्षतं च कंडूशंगेषु यस्य स क्षतकंडूगः ७ कटुर्मरीचिसंज्ञः द्रव्याश्रितधर्मोवा तक्षिणः सर्पपः उष्णमाग्निमद्भवं क्षारं दग्धमत्स्यास्थिचूर्णमाम्लश्रूतादिसंज्ञः उल्वणैरति क्रूरैरुत्तरुपरस्पृष्टपतप्तः सर्वांगेषु स्थितात्पन्नो देनायस्य स तथा ८ भुग्मकुटिले पृष्ठशिरोधरे यस्य स तथा ९ मार्कंडेयेऽपि पृष्ठसंवादे कथितमेतत् । नाडीचाप्यायिनीनामनाभ्यां तस्य निबध्यते । स्त्रीणां तथां त्रसुषिरेसानि बद्धाथ जायते । क्रमं ते भुक्तीनां निष्पीणांगभोदरे तथा । तैराप्यायिते देहोसौ जंतुर्वृद्धिमुपैति वै । नारिकेलफलं यद्वत्सकोशं वृद्धिं मृच्छति । तद्वत्प्रयात्यसौ वृद्धिं सकोशो धोमुखस्थितः । एवं वृद्धिं क्रमाद्याति जंतुः स्त्रीगर्भस्थितः । तलेजानुषाभ्यां कार्यो न्यस्य वर्तते । अंगुष्ठौ चोपरि न्यस्य जान्वोरग्रे तथांगुली । जानुपृष्ठे तथा ने

त्रेजानुमद्येचनसिकाम् । स्फुजौचपार्धद्वयौबाहुजंघाबहिस्थिताविति । शकुंतोनुत्पन्नपक्षःपक्षी शितस्तनूकृतःअर्धोत्पन्नःकुंतःपक्षीपस्यसत्तथेतिवा । एवञ्छिद्यमानस्यतस्यनानाजातिसंज्ञाचल
 क्षयतइत्याह तत्रेति तत्रगर्भेदेवाल्लब्धास्मृतियेनसतथा जन्मशतोद्भवकर्मपुण्यपापलक्षणंस्मरन्दीर्घमनुचासंकुर्नदेहीतस्मिन्गर्भेकिनामविंदते । स्वकर्मवशानानाजातिगर्भस्त्वत्वात् मासगा
 दिनानाजातिनामलभतइत्यर्थः १० लब्धस्मृत्याचगर्भवाससासारतांविजानतस्तस्यततोनिष्क्रमणप्रयत्नंवक्ति आरभ्येति विष्णुःकृमिः सोदरः किमेस्यादितिसंशयोपेतः । उदरसंशयःशोक्त
 इत्यभिधानात् ११ इतोपिनिर्गमनायस्वप्रयत्नोनिष्फलःकितुहरेःप्रसादएवप्रथोजकइनिभावेनतंभगवंतस्तौति नाथमानइति । नाथनाध्याश्चायामितिधातुः । एवंविधगर्भवासोमाभूदितिनाथमानःयाच
 मानः विच्छ्रययाश्रोतृमनोद्रवणहेतुभूतया ऋषिरेतिपदेन । तत्तज्ज्ञानंतुदेवानागर्भस्थानांभविष्यति । उत्तमानामृणीणांशाप्पयेणंबहुजन्मगमितिवाक्यंसूचयति । सप्तवधप्रशंद्त्रियाणिपस्यसतथोक्तः ।
 वधप्रशंस्त्वद्रियाण्याहुर्हृषीकाणीतिचाप्युतेति १२ स्तुतिस्तत्रसिद्धैर्गुणैरुत्तमंत्रगतैर्वाद्वावपिपक्षौनोपपन्नौ । तस्यनुद्वेजंमशतोद्भवकर्मविषयत्वेनचरितार्थत्वादनवगाहत्वेनगुणेण्वनारोहादतइयंस्तुतिया
 काचिदित्याशंक्यहरेशकेरचित्यमहिमत्वेनसर्वगुक्तिमितिभावेनतदुचितैर्गुणैःस्तौति तस्योपसन्नमित्यादिना योसौदैवाल्लब्धस्मृतिःसोहंयेनहरिणाऽसतोऽशुभस्यममेदृशीगर्भवासलक्षणगागतिरदर्शित
 म्यहरेर्लसच्चरणारविंदशरणंब्रजामि किंविशिष्टस्यतस्योपपन्नशरणगतेजगदवितुः । इच्छयाभक्तानुग्रहलक्षणयाभुविधातलीलातनोः स्वीकतरामकृष्णादिलीलावतारस्य मा

आरभ्यसप्तमानमासाल्लब्धबोधोपिवोपितः ॥ नैकत्रास्तेसूतिवातौविष्णुभूरिवसोदरः ११ नाथमानोऋषिर्भूतःसप्तवधिःकृतांजलिः ॥ स्तुवीततंविच्छ्रयया
 वाचायेनोदरोपितः १२ जीवउवाच ॥ तस्योपसन्नमवितुर्जगदिच्छयातलीलातनोर्भुविषलसच्चरणारविंदम् ॥ सोहंब्रजामिशरणंकुतोभयंमेयेनेदृशोग
 तिरदर्शसतोन्नुरूपा १३ यस्त्वन्नवद्वद्वकर्मभिरावृतात्माभूतद्रियाशयमयीमवलंब्यमायाम् ॥ आस्तेविशुद्धमविकारमखंडबोधमातप्यमानहृदयेवसि
 तंनमामि १४ यःपंचभूतरचितेऽवाहितःशरीरेछन्नोयथेन्द्रियगुणार्थविदात्मकोहम् ॥ तेनाविकुंठमहिमानमृषितमेनवंदंपरप्रकृतिपूरुषयोःपुमांसम् १५
 यन्माययोरुगुणकर्मनिबंधनेस्मिन्सांसारिकेपथिचरंस्तदतिश्रमेण ॥ नष्टस्मृतिःपुनरथंप्रवृणीतलोकोयुक्तयाकयामहदनुग्रहमंतरेण १६

प्यस्यदेवदत्तवत्सभयत्वेकिंशरणंव्रजनेनप्रयोजनमित्यतउक्तंकुतोभयमिति अभयंप्रतिष्ठांविंदते । युक्ताहस्यहरयःशतादशेत्यादिश्रुतिरत्रप्रमाणम् १३ योभूतद्रियाशयमयीमाकाशादीनिपंचभूता
 निश्रोत्रादीनिदशेन्द्रियाणिआशयोमनःएतदात्मनाविकृतांमायांप्रकृतिमवलंब्यप्रवर्तकत्वेनाश्रित्यपुण्यपापलक्षणैःकर्मभिरावृतात्मासक्तःकर्मबद्धोजीवइवअत्रास्मिञ्छरीरेआस्ते तुशब्देनात्यंतवैलक्षण्य
 मनयोरस्तीतिदर्शयति तुच्छयेनाभ्वविहितमितिश्रुतेः । वैलक्षण्यंस्पष्टमाह विशुद्धमिति अविकारमस्तिजायतइत्यादिविकारशून्यम् । तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह अखंडेति अखंडबोधंपरिच्छिन्नज्ञा
 नम् । ममतपत्रेणेतप्यमानहृदयेनिरस्ततापत्रयत्वेनावसितम् निश्चितम् हरिनमायीत्यन्वयः । सत्पंज्ञानमनंतब्रह्मयआत्मनिष्ठम् इत्यादिश्रुतिः १४ एतदेवविवृणोति यःपंचेति आत्मकआत्मा
 भासःइन्द्रियाणिचक्षुरादीन्द्रियाणिगुणान्स्त्वादीनिर्थाञ्छब्दादीनुपभोगयतयोवेत्तिमन्यतइतिन्द्रियगुणार्थविदहंयथापंचभूतरचितेशरीरेछन्नोवसामितथायंइन्द्रियगुणार्थतत्त्वज्ञोविष्णुःशरीरेछन्नोवाहितोसंग
 त्वेनस्थितः तेनहरिणभिरितोऽहंतमविकुंठमहिमानमृषिसर्वज्ञंप्रकृतिपुरुषयोःश्रीब्रह्मणोःपरमेनंपुमांसंवदइत्यन्वयः स्वप्रत्यक्षविषयत्वादेनोपपत्त्युक्तम् । त्वमग्रेप्रथमोभंगिराऋषिःअक्षरमंचरंतरधृतेरित्या
 द्यत्रप्रमानम् १५ तत्प्रेरणयैवतद्वदनमितिकटाक्षितमितिस्पष्टयति यन्माययोति यस्यहरेर्मायेच्छयाऽधीनयाप्रकृत्योरुभिर्महद्भिःसत्त्वादिगुणैःकर्मभिश्चानितरांबंयनंपस्मिन्सतथावास्मिन्संसाराभिधा
 नेपथिचरन्नयंलोकः पुनस्तदतिश्रमेणतापत्रयातपतोपेननष्टस्मृतिर्नष्टज्ञानोमहतोहरेरनुग्रहंप्रेरणालक्षणमंतरेणविनाकयायुक्तयातंहरिंप्रवृणीतममस्वामीतिशरणंगच्छेदित्यन्वयः १६

भगवतो हरेर्महिमाऽगणितप्रभावाद् इति ध्वनयन् गर्भरथस्य प्रसूतिप्रकारं वाक्ते एवामिति ऋष्यादि कुलउत्पत्त्यमानस्य तत्क्षणे ज्ञानं भवतीति द्योतनाय सप्तपट्टविमित्युक्तं । ऋषिस्त्रिकालदशोऽस्यादिति हलायुधः सर्वेपि क्षणिक इत्याशयेनोक्तं सद्य इति अवाचीनमधःशिरसम् ३३ तेन वायुना येन देहाभिमामेन पूर्वमुपस्पृष्टः संसारमन्वभूतं न देहाभिमामेन सहेति वा शिरोप्राक्कृत्वेत्यवाचीनमित्यस्य विवरणं तेन पादप्राथम्येन जन्यप्राधिकारिबन्धवसर्वत्र प्रयानमिति ध्वनयति गतस्मृतिर्नष्टजन्मांतरज्ञानः २५ विद्वद्भूः स्थानं पश्यस तथा विद्यातो भवति उत्पद्यत इति वा विद्याभूः कृमिः रोरुयति रोरुयते तु शब्देन विपरीतां गतिं मनुष्यवासनांगतः २५ परच्छंदमन्यस्याभिप्रेतं प्रत्याख्यातुं नापेक्षितमिति निराकर्तृमनीश्वरोऽयमर्थः २६ अशुचि पर्येकेशकृन्मन्त्रमिभ्रत्वा दशुद्धे दोषायमाने दारुविरचिने तल्लग्नशेषे ३७ आमतव चं मृदुपनूतन त्वचंदं शाः सूचीमुखा मशकाः सूक्ष्ममाक्षिकाः कृमिकं मणि कीटम् २८ पंचवर्षं पथं शैशवं तत आसप्तमवर्षं तत्कौमार्यं तत आदशवर्षं तत्पौर्ण्यं गंहं । आज्ञानादिति अनभीष्टकतुराभिमामिनामिति शेषः २९ सहदेहेन मानेन देहाभिमामेन विग्रहवैरमात्मनोऽतायस्व स्वप्नाशाय कामिषु विषयलालसेषु ३० सहदेहेन त्वयं तद्विवृणोति भूतैरिति अहंमेत्यसद्वाहोदुराग्रहोपस्यांसातथाताम् ३१ तदर्थमहं

श्रीभगवानुवाच ॥ एवं कृतमतिर्गर्भे दशमास्यं सप्तपट्टिषु ॥ सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूत्यै सृतिमारुतः २३ तेनोपस्पृष्टः सहसा कृत्वा वाक्शिरजातुरः ॥ विनिष्क्रामाति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो गतरस्मतिः २४ पातितो भुव्यसृष्टमृन्ने विष्टाभूरिव चेष्टते ॥ रोरुयति गतज्ञानो विपरीतांगतिगतः २५ परच्छंदं न विदुषा पुष्ट्यमाणो जनेन सः ॥ अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः २६ शायितोऽशुचि पर्येकं जंतुः स्वेदजदूषिते ॥ नेशः कंडूयने गानामासनोत्थानचेष्टने २७ तुंदत्यामत्वचंदं शामशकामत्कुणादयः ॥ रुदंतं विगतज्ञानं कृमयः कृमिकं यथा २८ सत्वेवं शैशवं मुक्त्वा दुःखं पौगंडमेव च ॥ अलब्धाभीप्सितो ज्ञानादिह मनुः शुचापि तः २९ सहदेहेन मानेन न वर्धमानेन मन्युना ॥ करोति विग्रहं कामी कामिष्वंताय चात्मनः ३० भूतैः पंचाभिराब्धे देहे दह्य बुधो सकृत् ॥ अहंमेत्यसद्वाहां करोति कुमतिर्मतिम् ३१ तदर्थं कुरुते कर्म यद्वद्वायाति संसृतिम् ॥ तमो विशति यद्वद्वायेनासौ मर्त्यजन्मनि ३१ येन याती दृशं क्लेशमविद्याकर्मबंधनम् ३३ यद्यसाद्भिः पथिपुनः शिश्रोदरकृतोद्यमैः ॥ आस्थितोरमते जंतुस्तमो विशति पूर्ववत् ३४ सत्यं शौचं दयामौनं बुद्धिः श्रीर्होय शः क्षमा ॥ शमो दमो भगश्चेति यत्संगाद्याति संक्षयम् ३५ तेष्वंशांतेषु मूढेषु खंडितात्माव सायिषु ॥ संगं न कुर्याच्छोच्येषु योषि क्रीडा मृगेषु च ३६

मेत्यसद्वाह दृढीकरणाय येन कर्मणा बद्धः ३२ एते देवस्पृष्टयति येनेति ईदृशं नरकादि लक्षणे क्लेशमविद्याकर्मबंधनं च ३३ मनुष्ययोनेः पुरुषार्थहेतुत्वात् कथं न द्यत्वमत्राह यदीति पथिपुरुषार्थहेतौ मनुष्ययो नौ स्थितो जंतुः शिश्रोदरयोः पोषणे कृत उद्यमः प्रयत्नो यस्ते तथा ते रसाद्भिर्जाव परमात्माद्यभेद विद्विश्वासुरप्रकृतिभिः सह यदि रमते तर्हि पूर्ववत् तमो विशति त्वन्यवयः ३४ मुक्तसाधनसत्यादिगुणवत्त्वे कथमसत्संगात्तमः प्रवेशादिति तत्राह सत्यमित्यादिना बुद्धिः पुरुषार्थविषया श्रीभगवद्भक्तसंपल्लवणा हरिकार्यकरणे लज्जा क्षमासापराधेषु वैष्णवेषु तत्सहनशीलता शमो बाह्यो द्वियनिग्रहः दमो तः करणनिग्रहः भगो देशाधिपत्याद्यैश्चर्यादि लक्षणः ३५ अशांतेषु हारिनिष्ठादिगुणराहितेषु अविवेकव्यसंदितात्मा परमात्माऽपरिच्छिन्नत्वात् तद्वि लक्षणः खंडितारमाजीवः । अणुर्होष आत्मेति श्रुतेः । स एवास्मिच्छरीरोस्त्व नान्य इत्यवसायो येषां ते तथा ते पुजीवमात्रज्ञानि पुंसं स्नेहादि लक्षणं योषितां क्रीडा मृगवद्वर्तमानेषु ३६

जीवेष्वराभेदशीसंगबहुष्टस्त्रीसंगोपिमोहकारणतयादुःखकरइतिरूपपति नतथेत्यादिना अन्येषांप्राकृतानांप्रसंगतस्तासांसंगिनांपुंसांसंगतः ३७ अत्रकिंपुनन्यायमाह प्रजापतिरिति रोहिद्रूतां मृगीभूतांऋश्यरूपीदुहितरमितिवचनंस्त्रीणामतिमोहकत्वद्योतनायदुष्टजनमोहनार्थंवेतिज्ञातव्यंअन्यथा नर्काहिचिन्मेमनसामृषागतिरिति वचनविरोधः स्यात् ३८ तस्यब्रह्मणःसृष्टौसृष्टाःस्वायंप्रवादाय स्तैःसृष्टाःप्रियव्रतादयस्तेषुसृष्टौसृष्टामरीच्यादयस्तत्सृष्टाःकश्यपादयस्तत्सृष्टाःउत्तमादयस्तेष्वितिवा योषिन्मय्यात्ममाययामोहकशक्त्याऽस्वीडितधीःकःपुमान् नकोपित्यर्थः किमत्राह ऋषिमिति ३९ अन्येषांतज्जयित्वैकंनस्यादेवमत्राह बलमिति याकेवलंभ्रूविजृम्भणदिशांजयिनोराजादीन्निजायत्तान्स्वाधोनान्करोति तस्यामेस्त्रीमय्याःमायायाःमयस्यप्रधानस्यममवशायामोहकशक्त्याबलं पश्येत्यन्वयः । मयःप्रधानउद्दिष्टोमायातद्गुणउच्यतेइतिवचनात् मेमायायाइति ४० फलितमाह संगंनकुर्यादिति तत्त्वविस्मरणहेतुत्वात्प्रमांस्वहनसाधनत्वाद्वाप्रकृष्टमदजनकत्वाद्वाप्रमदाःस्त्रियस्ता सुजातुकदाचित्प्रहेलिकाविषयेपिसंगंरागादिलक्षणंनकुर्यादित्यन्वयःकुतइत्यतउक्तं योगस्येति अयोग्यत्वेकेवलयोगारोहेच्छयाकिंस्यादित्यतउक्तं मत्सेवयोति वेदांतादिशास्त्रश्रवणादिलक्षणयाम त्सेवयामतिलब्धआत्मलाभोविषयत्यागेनस्वरूपानंदोयेनसतथा निर्जितेन्द्रियग्रामत्वेनस्वरूपानंदानुभवेनसंतुष्टइत्यर्थः प्रतिलब्धात्मभावइतिपाठेसम्यक्संप्राप्तपरमात्मभक्तिरित्यर्थः अनेनस्वज्ञानदानयोग्यपुरुषेषुयुक्तेनियतभार्यासुचसंगमंतरणेतरसंगोवर्जनीयइतिप्रकाशितं तदुक्तं सत्पुंसुचतथास्त्रीषुनसंगोदोषभावहेत् । यथायोग्यगुणायैवदोषकृदुष्टजंतुष्विति । तत्संगात्कोनर्थइत्यतउक्तंयामि

नतथास्यभवेन्मोहोबंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषित्संगाद्यथापुंसांयथात्तत्संगिसंगतः ३७ प्रजापतिर्दुहितरंरदृष्टतद्रूपधर्षितः ॥ रोहिद्रूतांसोन्वधावदृश्यरूपीहतत्रपः ३८ तत्सृष्टिसृष्टेषुकोन्वस्वीडितधीःपुमान् ॥ ऋषिनारायणमृतेयोषिन्मय्येहमायया ३९ बलंमेपश्यमायायाःस्त्रीमय्याजयिनोदिशाम् ॥ याकरोतिपदाक्रांतान्भ्रूविजृम्भणेकेवलम् ४० संगंनकुर्यात्प्रमदासुजातुयोगस्यपारंपरमारुरुक्षुः ॥ मत्सेवयाप्रतिलब्धात्मलाभोवदंतियांनिरयद्वारमस्य ४१ योपयातिशनैर्मायायोषिदेवाविनिर्मिता ॥ तामिक्षेतात्मनोमृत्युतुणैःकूपमिवावृतम् ४२ यांमन्यतेपतिर्मोहान्मन्मायामृषभायतम् ॥ स्त्री त्वंस्त्रीसंगतःप्राप्तांवित्तापत्यगृहप्रदाम् ४३ तमात्मनोविजानीयात्पत्न्यपत्यगृहात्मकम् ॥ देवोपसादितंमृत्युमृगयोगार्गयनंयथा ४४ देहेनजीवभूतेनलो कालोकमनुव्रजन् ॥ भुंजानएवकर्मणि करोत्यविरतंपुमान् ४५

ति अस्यकामुकस्य अनेनस्त्रियःसर्वथावर्जनीयाइत्युक्तं तदुक्तं अंगारसदृशीनारीघृतकुंभसमःपुमान् । तस्मान्नारीषुसंसर्गदूरतःपरिवर्जयेत् । गौडीमाध्वीतथापैष्टीविज्ञेयान्निविधासुरा । चतुर्थोप्रमदाज्ञेयाययेदंमोहितंजगत् । माद्यतिप्रमदांहृष्टासुरांपीत्वैवमाद्यति । यस्मादृष्टिमदानारीदस्मात्तानावलोकयेदिति ४१ इतोपिसर्वप्रयत्नेनदुष्टास्त्रीवर्जयेत्त्याह योपयातीति यादेवनिर्मितायोषिन्मायाभाषायांत्वेनोपयाति मुमुक्षुस्तामात्मनोमृत्युमिक्षेत किंचतुणैरावृतंकूपमिव ४२ पतियामोहात्स्त्रीसंगतः । स्त्रैश्चैशब्दसंघातइतिधातोःशब्दादिष्वासाकितःकारणात् स्त्रीत्वंप्रमदाभावंप्राप्तामृषभायतोरौतौपुरुषीकरणंनामारोपितपुरुषधर्मस्तमाचरंतमन्मायांवित्तापत्यगृहप्रदामन्यतेवामितिपूर्वणसंबंधः ४३ हरिभक्त्यादियुतापत्न्यपिहरिभक्तिरहितपतिमात्मनोमृत्युमीक्षितनरकहेतुपश्येत् । किंविशिष्टं अपत्यगृहात्मकं कथमिव यथामृगयोःमृगान्वधार्यथातीति मृगव्यादयश्चेतिकुः मृगयुस्तस्यमृगयोर्व्याधस्य । व्याधोमृगमवधाजीवोमृगयुल्लब्धकोपिसइत्यमरः । गायनंमृगस्यमृत्युहेतुस्त्वथेत्यर्थःसत्पुंसुचतथास्त्रीष्वित्याहुक्तमत्राभिप्रमाणं ४४ ज्ञानंविनानकर्मक्षयःकिंतुकर्मपरंपरामेवकरोतीत्याह देहेनेति ४५ णमित्यतोवाकर्मकारणमित्याह देहेनेति ४५

जीवलक्षणमाह जीवइति भूतद्रिपमनोमयोदेहोपस्यानुगः सजीवइति मृतोजातइतिव्यवहारान् जीवोऽनित्यएवेतिभ्रंशकनीयं तस्यदेहवियोगसंयोगावेवमरणजननेननुस्वरूपमाशः तथासतिमा
 क्षादियोग्यताकथनं व्यर्थस्यादितिभावेनाह तन्निरोधइति अस्यजीवस्यतन्निरोधस्तस्यदेहस्यनाशोभूतेपुल्लयोमरणमाविर्भावोभूतसंयोगलक्षणोविशेषतयाप्रकाशः संभोजनननामतु शब्दस्तेषां किंचि
 द्विशेषद्योतकः ४६ उक्तमर्थस्यष्टयति द्रव्योपलब्धीति द्रव्याणांपंचभूतानामुपलब्धिस्यानस्यशरीरस्यपृथिव्यादिविषयज्ञानाश्रयत्वात् द्रव्येक्षायाघटादिदर्शनस्यायोग्यताघटादिद्रव्यदर्शनयो
 ग्यत्वंयदानास्ति तदातददर्शनं पंचत्वंमरणसंज्ञंभवति अहंमानादहमिदंशरीरमित्यभिमानात् द्रव्यदर्शनमेवोत्पत्तिरित्यन्वयः ४७ इदं दर्शयति यथेति यथाचाक्षुषोद्रव्यावयवः शौकल्यादिरूपं
 तस्यदर्शनेऽयोग्यताकामलादिदोषदृष्टतयासापथ्यनारिततदैवचक्षुषः सकाशाद्दुरारमनोद्रष्टृत्वंनेतिशेषः यदाऽनयोश्चक्षुषोयोग्यताअस्तीतिशेषः तदाचक्षुषः सकाशात्द्रष्टृत्वंप्रतीयतइत्यन्वयः ४८
 नन्निहसंसरन्जीवोब्रह्मैवेतन्नत्वात्ब्रह्मैवसंसरतिब्रह्मैवमुच्यतइत्याचार्योक्तेस्तत्राह पुंसइति पुंसः पुरुषस्यचक्षुरादौद्रियाणिपथापरं केवलंस्वगतं स्वविषयंरूपादिकं तन्मिति तु स्वादिकं विदंति नान्यगतं च
 क्षुर्ग्राह्यं श्रोत्रं न जानाति श्रोत्रग्राह्यं चक्षुरित्याद्यतोमिथं द्रियाणां भेदः प्रसिद्धः तथेशांशाः जीवाः संसरंतः पृथक्कलाः अन्योन्यं हरेश्च भिन्ना इत्यत आचार्योपेतत्त्वज्ञानी न स्यादित्यर्थः यः सर्वज्ञ इति श्रुतेश्च ४९

जीवोयस्यानुगोदेहोभूतैर्द्विपमनोमयः ॥ तन्निरोधोस्यमरणमाविर्भावस्तुसंभवः ४६ द्रव्योपलब्धिस्थानस्यद्रव्येक्षायोग्यतायदा ॥ तत्पंचत्वमहंमाना
 दुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम् ४७ यथाक्ष्णोद्रव्यावयवदर्शनायोग्यतायदा ॥ तदैवचक्षुषोद्रष्टृत्वंयोग्यतानयोः ४८ पुंसोयथैवैन्द्रियाणि विदंतिस्वगतं परम् ॥
 सुखंदुःखं नान्यगतंतथेशांशाः पृथक्कलाः ४९ आत्मनः केवलं ज्ञानमर्थेदेहाद्यसंगिनः ॥ सुखदुःखादयोभावानदेहस्यनचात्मनः ५० तस्मान्नकार्यः संत्रा
 सोनकार्पण्यं न संभ्रमः ५१ बुद्धा जीवगतिर्धिरोमुक्तसंगश्चरोदिह ॥ सम्यक्दर्शनया बुद्ध्या योगवैराग्यमुक्तया ॥ मायाविरचिते लोके चरेद्यस्य कलेवरम् ५२
 इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ४९ ॥ ४९ ॥ ४९ ॥

नन्वेवं तर्हि यावज्जीविमस्य संसारबंध एव नास्मान्मुक्तिरीदृक्दुःस्खनिवर्तकसाधनाभावादित्यत्राह आत्मन इति आत्मनो जीवस्य केवलमद्वंद्वं हरेर्ज्ञानमेवार्थः पुरुषार्थः ईदृक्दुःस्खनिवृत्तिसाधनलक्षणइत्य
 र्थः एवंविधज्ञानोत्पत्तौ मुख्यसाधनं ध्वनयति देहादीति अहंममेतिदेहाद्यसंग एव साधनमित्यर्थः ननु देहाद्यसंगिनो जीवस्योत्पद्यमानं कथं कारणमुत्पद्यते ज्ञानमित्यतस्तत्प्रकारमाह सुखदुःखादय इति
 बलमानंदभोजश्चेत्यादि श्रुतेः स्वतः सुखादिरूपत्वादात्मनो जीवस्य सुखदुःखादयोभावानसंति किमु तदेहस्योत्पत्तेरनत्वादि तच्च शब्दार्थः ५० तस्मादिति यस्मादेहो हि नोर्न सर्वसुखादयोभावाः किं रवा
 भिमामनिकाः अज्ञानादुत्पद्यन्ते तस्मात्तत्रासादिकं नकार्यमित्यर्थः ५१ ननु जीवन्मुक्तोऽस्मिंल्लोके कथं वर्तत इति तत्राह बुद्धेति यस्य देहाद्यसंगिनो जीवस्य कलेवरं मायाविरचिते श्रीनारायणेच्छानि
 मिंते लोके कर्मभूमौ चरेच्चरतिवर्तते समुक्तसंगो धीरांगभीरो ज्ञानी सम्यक्प्रयथार्थदर्शनं ज्ञानं यस्य सा तथा तया भक्तिर्योगवैराग्यमुक्तया बुद्ध्या जीवानां गतिं स्वर्गं नरकादिलक्षणमाश्रयं श्रीनारायणं बुद्धा तमेव
 निरंतरं निषेवमाणश्चरेद्वैतइत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ४९ ॥ ४९ ॥ ४९ ॥

अचिरादिमार्गएवानावृत्तिमुक्तिसाधनं सच भक्त्यैकलभ्य इत्यर्थमास्मिन्नध्यायेव किं
येति अथ प्रवृत्तिमार्गस्थफलमुच्यते कितदिति योगेह स्थितो गृहमेधीयान् गृहस्थयोग्यान् धर्मान् वा सन्तेष्वेव वर्तमानो धर्ममर्थचक्रां च दोग्धिगतफलमिति शेषः भूयस्तानेव पिपाते पूपा लवपूरण
योरिति धातोः पुत्रादिषूपदेशेन रक्षति स्वयं कृत्वा वर्धतीत्यर्थः १ तद्वर्धनप्रकारमाह साचापीति च शब्दो हेत्वर्थः दुःखनिवृत्तिसुखप्राप्तिलक्षण भगवद्दर्माद्राक्तिसाधनात्पराङ्मुखोपिकाममूढ
श्च सक्चंदनवनितादिकाममूढत्वेन स गृहीकृतुभिर्देवान्यजते श्राद्धादिना पितृंश्चेत्यन्वयः २ तत्पूजाफलमाह तच्छुद्धयेति तेषां देवादीनां यजनकर्तव्यता श्रद्धया पितृणां देवानां संतुष्टियोग्यव्रतं यस्य सत
था धूमादिमार्गेण चांद्रमसं चंद्रेणाधिकृतं लोकस्वर्गैकदेशं गत्वा भगवद्दर्मात्पराङ्मुखः पुमान् पुण्यफलं भुक्त्वा पुनः पापफलं भोक्तुं निरयमेष्यति भगवदीषद्भक्तः स्वर्गकाममूढः पुमान् स्वर्गं गत्वा भुक्तपुण्यशेषेण
पुनर्भूलोकमुपैष्यति इत्येतत्तात्पर्यार्थः इषद्भक्तो भगवत्सुखं स्वर्गमेष्यति । अभक्तो निरयं याति सुखं यत्पुनः शय इत्यनेन नावगम्यते ३ प्रवृत्तिर्धर्मणां लोकानां मतवत्त्वेन तच्छुद्धानकार्येति भावेन तन्ना
शावधिमाह यदेति च शब्देन लोकनाशस्यावश्यं भावित्वमाह ४ ५ निवृत्तिर्धर्मणां मार्गगम्यं तत्साधनं च संक्षिप्याह निवृत्तीति पुरुषस्य स्वस्वरूपधर्मः सत्त्वगुणस्तेन यद्वा सत्त्वेनात्मभावेन परस्मात्प्रभक्त्य

श्रीभगवानुवाच ॥ अथ योगो गृहमेधीयान् धर्मान् निवावसन् गृहे ॥ धर्ममर्थचक्रां च दोग्धिभूयः पिपातान् १ सचापि भगवद्दर्मात्काममूढः पराङ्मुखः ॥ य
जते कृतुभिर्देवान् पिपातुं श्रद्धया न्वितः २ तच्छुद्धया क्रांतमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् ॥ गत्वा चांद्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ३ यदा चार्हाद्रिशय्यायां
शेतेनं तासनो हरिः ॥ तदालोकालयं याति त एते गृहमेधीनाम् ४ ये स्वधर्मेन दुह्यांति धीराः कामार्थहेतवे ॥ निःसंगान्यस्तकर्मणः प्रशांताः शुद्धचेतसः ५
निवृत्तिधर्मे निरतानिर्ममानिरहंकृताः ॥ स्वधर्माख्येन सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसा ६ सूर्यद्वारेण ते याति पुरुषं विश्वतो मुखम् ॥ परावरेण प्रकृतिमस्योत्पत्यंत
भाव नम् ७ द्विपरार्धावसानेयः प्रलयो ब्रह्मणस्तुते ॥ तावदध्यासे तल्लोके परस्य परिचितकाः ८ क्षमां भोजनलानिलवियन्मन इन्द्रियार्थभूतादिभिः परिवृतः
प्रतिसंजिहीषुः ॥ अव्याकृतं विशतियार्हं गुणत्रयात्मा कालं परं स्वमनुभूय परः स्वयं भूः ९

६ सूर्यद्वारेणार्चिर्मागेण मानवनामानं पुरुषं याति कितत्रैवावस्थानमुतान्यत्रापि तत्राह विश्वतो मुखमिति विभक्तिविपरिणामेन पुरुषेणेत्यनुवर्तनीयं मानवपुरुषेणाप्रतीकालंबना अपिविश्वतोमु
खं सर्वज्ञं परावरेण शंभुमुक्तामुक्तप्रपंचे श्वरं प्रकृतिमूलकारणमस्य जगत् उत्पत्त्यंतभाव नं सृष्टिसंहारकारणं विष्णुं यातीत्यन्वयः इदमुक्तं भवति प्रतीकालंबना अप्रतीकालंबना उभये पि ज्ञानो विष्णुं प्राप्या
पिमानवपुरुषेण कार्यब्रह्मप्रापितास्तत्समीपे वसतीति ७ प्रतीकालंबनानामप्रतिकालंबनानां च कियंतं कालंतत्र निवास इति तत्राह द्विपरार्धेति द्विपरार्धस्यावसानं समाप्तिर्यस्मिन्काले सतथोक्तः स ब्रह्म
णः प्रलयो यावता कालेन भवति तावंतं कालं परस्य परिचितकाः परमात्मोपासकास्ते उभयेपि कार्यब्रह्मणो लोके सस्याख्येऽध्यासे तमुक्तातिष्ठतीत्यन्वयः नात्राधिकः कर्मपेक्षी किंत्वधिकस्येति ज्ञातव्यम् ८
ब्रह्मप्रलये विमुक्तिः कीदृशीति तत्राह क्षमां भूः ति गुणत्रयात्मा सत्त्वादिगुणत्रयादानकर्ता स्वयं भूः ब्रह्मा परं द्विपरार्धाख्यं स्वकालमनुभूय प्रतिसंजिहीषुः स्वसृष्टं जगत्संहर्तुं कामः क्षमां भू
नलानिलवियन्मन इन्द्रियार्थभूतादिभिः पृथिव्यादिपंचभूताभिमानि निर्वैर्मनोभिमानि भिरर्थः शब्दादयस्तदभिमानि विश्वभूतादिभिरहंकारतदभिमानि विश्वदैवैः स्वैर्ब्रह्मद्वारेण गच्छेयमार्ग
द्वयेनात्मानं प्रविष्टैः परिवृतः अव्याकृतं लक्ष्मीतत्वं यार्हं यदा विशति लक्ष्मीद्वारा परं ब्रह्म विशतीत्यर्थः ९

तदापरेत्यदेहान्योगेनविस्तृतयेवमुक्तप्रकारेणदेवपानेनगत्वाभगवन्तंविफुटनायं ब्रह्माण्डमुपविष्टाजितमरुन्मनसः ॥ १० ॥
 विष्टब्रह्माणस्तेनब्रह्मणासाकममृतंनित्यमुक्तंप्रधानं सर्वोत्तमं पुरुषं पूर्णपदं पुनर्ब्रह्मणोपयाति ॥ ११ ॥
 अत्यक्तजीवत्वमिमानाः १० एतदेवमुक्तिस्वरूपं विविच्यदशयति आकाशं योवेदगर्भो ब्रह्मास्थिरवराणां स्थावरजंगमानाबाद्यः आदौभूतः सहविर्मनुष्योत्तममारभ्यमरुदशेषां तैर्ज्ञानिभिः
 सिद्धैः साधनसामग्रीभिर्द्विगोत्रैः कुमारार्चैः सनकाद्यैर्योगाचार्यैश्च ११ भेददृष्ट्या जीवेश्वरादिविषयपञ्चविधं भेदज्ञानस्य शुक्तिरजस्तज्ञानवद्वेयत्वेन तेन मुक्तिनिश्चय इत्यत उक्तं
 भिमानेनेति अभिमानेन पूर्णज्ञानेन यावता मुक्तिः स्यात्तावता ज्ञानेनेत्यर्थः १२ निःसंभेन फलमभिर्साधितेन ज्ञानोत्तरकालीनेन कर्मणापि जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वात्स गुणज्ञानैश्वर्याद्यनंतगुणोपेतं
 शबलमित्याह ब्रह्मेति । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बुद्धौ तोक्षास्मिन् गुणा इति श्रुतेः । स्वतएव सर्वगुणपूर्णमित्यर्थः नाकाशवन्निरूपयित्याह पुरुषमिति भक्तानुक्तं पयाशहीतपुरुषाकारं अनेन गुणाश्चैश्वर्यादयः
 न तु सत्त्वादय इति ह्यनयति ऐश्वर्यस्य समग्रस्य सर्वव्यप्यशसः श्रिय इत्यादेः इतोपि मशबलमित्याह पुरुषर्षभमिति भराभरपुरुषातीतत्वात्पुरुषोत्तमसंगतः प्रविष्टो भवति सायुज्यादिलक्षणां मुक्तिमाप्नोती
 त्यर्थः १२ स ब्रह्मादिजीवसंघः सृष्टावपि सायुज्यमेव भुंक्तो क्तवतो निर्गच्छतीति तत्राह स संगत्येतत् स ब्रह्मादिजीवराशिः संगत्यप्रलये प्रविश्य परमेश्वरं पुनः कालेन कालांतर्यामिणेश्वरमूर्तिना हरिणा काले

एवं परेत्यभगवन्तमनुप्राविष्टाये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः ॥ तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः १० आद्यः स्थिरचरा
 णां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः ॥ योगेश्वरैः कुमारार्चैः सिद्धैर्योगप्रवर्तकैः ११ भेददृष्ट्या अभिमानेन निःसंगेनापिकर्मणा ॥ कर्तृत्वात्स गुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम्
 १२ संसंगत्यपुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ जातेऽगुणव्यतिकरे यथा पूर्वं प्रजायते १३ ऐश्वर्यं पारमैष्ठ्यं तत्तेपि धर्मविविधमितम् ॥ निषेव्यपुनरायांति गु
 णव्यतिकरे सति १४

गुणव्यतिकरे सृष्टिलक्षणे जाते प्राप्ते भगुणव्यतिकरे त्रिगुणव्यतिकर इति बहिः श्वेतद्वीपे यथा पूर्वं मुच्यनीचादिभावेन यथा संसारदशायाप्रत्यं शान्त्यन्ये भेदेनास्थितस्तथा प्रजायते प्रादुर्भूतानं दोषवन्तं यो वेदगर्भः
 प्रलये प्राप्ते परमेश्वरसंगत्यपुनः सृष्टिकाले प्राप्ते यथा पूर्वं प्रजायत इति वा तदुक्तं । ब्रह्मादेवैः परिवृतः प्रलये परमेश्वरं । प्रविश्य संगंतु पुनः श्वेतद्वीपे प्रमोदते १३ एषां मुक्तानां प्रति सर्गनिर्गमः प्रतिलयं भगवत्प्र
 वेदश्च नित्य इति भावेनाह ऐश्वर्यमिति तेषु क्ता अपि संभाविताः हरिणेत्येषः सृष्टिकाले प्राप्ते हेतुर्निर्गताः श्वेतद्वीपे यत्पारमैष्ठ्यं परमैष्ठिनः सर्वोत्तमस्य हरेः प्रसादादुपपन्नं धर्मविविधं तं ज्ञानधर्मफलं ऐश्वर्यं
 मणिमादिभोगजातं तन्निषेव्यभुक्त्वा पुनर्गुणव्यतिकरेऽसति प्रलये प्राप्ते स्वोत्तमप्रवेशपूर्वकं परमेश्वरमायातीत्येवं मुक्तगस्य सृष्टौ संहारे च संसर्गनिर्गमौ स्वस्वरूपानंदभोगो बहुविधविषयभोगाश्च संतीति
 तदुक्तं ज्ञानधर्मफलांस्तत्र भोगान्भुक्त्वा लये पुनः । नारायणं समाविश्य ज्ञानव्यक्तं निजं सुखम् । भुंजते ते त्वेव वैष्णवां काले संसर्गनिर्गमौ । नित्यौ नित्यसुखं चैव सृष्टौ भोगास्तथोत्तमाः । गुणव्यतिकराभा
 वेप्युच्यनीचादिपूर्ववत् । विष्णोश्च विविमुक्तानां न कदाचन गच्छतीति । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहतीति श्रुतेः । सर्वजीवोत्तमस्य ब्रह्मणोर्नीचत्वं हरेरेव नान्यस्मात् तदुक्तं यथा पूर्वहरेः सर्वगुणैर्नीचात्प्रता
 सदा । ब्रह्मणश्च तथान्येषामन्येषां च यथापदमिति १४

पूर्णगुणोपास्तिरेवमुक्तिसाधनं न निगुणोपासनेति भाविनो कार्यमुपसंहरति तस्मात्प्रमितिः सर्वभावेन स्वस्वयोग्यगुणपूर्णभक्त्या यस्माद्भक्तिमयं तरेणापेक्षितपुरुषार्थभावनस्तस्माद्भक्षणः सर्वत्र सत्ता बुद्धेति वाच्यः सादेजीवराशोर्विलक्षणो यमस्वाभीतिभक्त्या २१ भजनोक्तिफलमिति तत्राह वासुदेव इति ब्रह्महृदयेतेनेति ब्रह्महृदयं न पश्यन् न तज्जनयति वैराग्यस्य भक्तेः पूर्वभावित्वे विचार्य कारणभावेन दूषणं भक्तिप्रागुत्पन्नवैराग्यं प्रचिनोतीति २३ वैराग्यादिसाधनसंपन्नस्यास्योपासकस्यागोभ्रमज्ञानोत्पातिसमयमाह यदास्योपासकस्य चित्तं बंधकत्वेन समेषु शब्दाद्यर्थेषु भेदं प्रियमाप्रियमु तेतोद्विग्यवृत्तिभिर्वैषम्यं न विगृह्णाति किंतु शब्दाद्यर्थः सर्वबंधकत्वेन ममाप्रिया एव सर्वस्माद्भगवानेव प्रेष्ट इति निश्चिनोति २४ सतदावाक्षांतः करणे विनष्टशक्तिके सत्यात्मना स्वरूपचिन्मनसात्मानं स्वीविबन्धपरमात्मानमीक्षते आत्मासंसार्येवात्रोच्यत इत्यन्यथा प्रतीतिनिवारयति निःसंगमित्यादिना असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः समदर्शिनं यथार्थज्ञानिनं निर्दोषं हि स भक्तोति स्मृतेः नित्य निर्दोषज्ञानरूपत्वाद्धेयोपादेयरीहितमत एवाकूटपदं सर्वैरकूटस्थानम् २५ तत्तच्छब्दादिसिद्धानामधेयोपयमेव न पृथगिति भावेन विशिनष्टि ज्ञानमात्रमिति तत्र ज्ञानमिति संशयं गिरंते सो गताः परं ब्रह्मेति वेदांतिनः परमात्मोति योगिनः ईश्वर इति वैशेषिकाः पाशुपताश्च पुमानिति सांख्याः भगवानिति पौराणिकाः इत्येतैः शब्दैरेक एवेत्येते कौलैरित्यत उक्तं हृदयादिभिरिति ज्ञानमेव मात्रापरिमाणं यस्य स तत्तत्तथोक्तं

तस्मात्सर्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनम् ॥ तद्गुणाश्रययाभक्त्या भजनीयपदांबुजम् २२ वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रचोदितः ॥ जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनम् २३ यदास्यचित्तमर्थेषु समेष्टि वा द्विगृह्णाति वैषम्यं प्रियमप्युत २४ स तदेवात्मनात्मानं निःसंगं समदर्शिनम् ॥ हेयोपादेयरीहितमाकूटपदमीक्षते २५ ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मे श्वरः पुमान् ॥ दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईर्यते २६ एतावानेव योगेन समग्रेणेह योगिनः ॥ युज्यते अभिमतो ह्यर्थो यदसंगस्तु कुरु स्रशः २७ ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्मनिगुणम् ॥ अवभात्यर्थरूपेण भ्रांत्या शब्दादिधर्मिणाम् २८

ब्रह्मसुतत्वेषु परमुत्तमं परं ब्रह्म आत्मभ्यो जिविभ्यः परमत्वात् परमात्मा ईशानशक्तिमत्त्वादीश्वरः अठ्याह तपुंशक्तिमत्त्वात्पुमानिति ऐश्वर्यादिगुणाकरत्वाद्भगवानेवं विधुणो हृदयस्पृश्यादिभिः पृथक्भावौलं गैर्घटादयो जडत्वेन भूतत्वेन हृदयाः स्पृश्याः नायं तथेत्यादि रूपैः २६ इदानीमुक्तार्थनिगमनमुत्सेनमुक्तेरंतरंगभक्तियोगस्य मुख्यफलमाह एतावानिति इहोपासकानामध्ये स्थितस्य भक्तियोगिनः समग्रेणाष्टांगोपेतेन भक्तियोगेन साध्यो भिमतीर्थः पुरुषार्थ एतावानेव युज्यते तुक्तो नुभूयते क इत्यत उक्तं यदसंग इति यत्कुरु स्रशः साकल्येनासंगः लिंगशरीरसंबंधो न भवति २७ इदानीमस्य अद्यतारूपां ब्रह्माप्यप्राकृत देहत्वेन मुमुक्षुणा ज्ञातव्यमन्यथा दर्शनं यंतम एवेत्याशयेनाह ज्ञानमेकमिति एकं सर्वोत्तमं स्वगतभेदवर्जितं वा ज्ञानं सच्चिदानंदलक्षणं ब्रह्म बहुतत्वं संख्याविशेषविषयपूर्णमस्य आदि रूपं निगुणं प्रकृतिगुणानिर्म तदेहरहितं परब्रह्म शब्दादिधर्मिणां शब्दस्पर्शादिविषयधर्मवतामज्ञानां पराचीनैर्विषयेषु प्रवृत्तैश्चक्षुरादौ द्विवैर्यरूपेण भौतिकशरीरेण भ्रांत्या मिथ्याज्ञानेनावभाति । पूर्णमदः पूर्णमिदमिति श्रुतेः । तस्यात्तथाप्रतिभानवानंधं तमोयातीति शेष इत्यर्थः तदुक्तम् मत्स्यकूर्मीदिरूपं च विष्णोर्ज्ञानैकमात्रकम् । तन्मन्यं ते भौतिकं तु ये गच्छंत्यधरंतम इति २८

त्याद्युदाहृतमाचार्यैरिति ज्ञातव्यम् ३० तच्चोपदेशमुपसंहरति इतीति ब्रह्मदर्शयतीति ब्रह्मदर्शनं तात्पर्यातिशयजननाय ज्ञानं विशिनष्टि येनेति प्रकृतिशब्दवाच्यस्य लक्ष्म्यादेः पुरुषशब्दवाच्यस्य विष्णवादेः स्तत्त्वमनारोपितरूपं येन ज्ञानेनावबुध्यत इत्यन्वयः ३१ अवश्यज्ञानानुष्ठानार्थं येन विना मुक्तिमात्रं न स्यात्तत्साधनं निदिशति ज्ञानमिति यौनैर्गुणोभक्तिलक्षणो योगो यच्च ज्ञानं ज्ञानयोगस्तयोर्द्वयोरप्येक एवार्थो विषयः सकृदिति तत्राह भगवच्छब्देति भगवच्छब्दवाच्य इत्यर्थः भक्तिज्ञानयोगयोरैश्वर्याद्यनंतगुणपूर्णश्रीनारायणो विषय इति भक्तिज्ञाने मुक्तेरवश्यसाधनेन मयोपदिष्ट इति । ज्ञानभक्तीविनानैव मुक्तिः कस्यापि विद्यते । तयोरेकतरणापि विष्णुगेनोभयं विना । एवमप्येतयोरेकभावेन्यनियते ध्रुम् । एकनापि भवेन्मुक्तिस्तदर्थत्वन्यसाधनमिति वाक्यार्थज्ञानाय लक्षण इत्युक्तं लभ्यदर्शनां कयोरिति धातोः सूधितोयमर्थ इति ३२ एकस्यानेकगुणविषयत्वं कुत्र दृष्टमिति तत्राह यथेति यथा बहूनां शब्दस्पर्शरूपसंगंधगुरुत्वादीनां गुणानामाश्रयो बहुगुणाश्रय एव कार्यः पदार्थो नानेयते कैः पृथक्कारैः पृथक् क्कारश्चरन्वर्तनं येषां तानि तैर्भिन्नमार्गैरिति द्वैः श्रोत्रेण शब्दवान्त्वचास्पर्शं वा श्रुषाशुक्लादिरूपवान् जिह्वयारसवान् घ्राणेन गंधवान् पाणिना गुरुरिति ज्ञायते एवं स भगवानेको ज्ञानानं दादिवहुगुणाश्रयः ज्ञास्त्वन्मभिर्विर्वादादि सच्छास्त्रमार्गैरानंदवान् ज्ञानवानिरयादिवहुगुणविषयत्वेन ज्ञायत इत्यन्वयः ३३

भक्तिज्ञानविषयवत्साधनक्रियादीनामपि भगवानेव विषय इत्याह क्रियेत्यादि श्लोकत्रयेण क्रिययासंघावंदनादिलक्षणया भगवच्छिगानां दर्शनेनारम्भनोमनसश्चक्षुरादौद्रिपाणां जपेन कर्मणा मशस्त्रिविधि
 तानां संन्यासेन त्यागेन ३४ एकस्य धर्मस्योभयचिह्नत्वं कथमिति तत्राह यदिति मनुयुप्रत्येकमभि संबध्यते प्रवृत्तिगान्निवृत्तिमानिति भगवदुपासनादि प्रवृत्तिर्होसादिनिवृत्तिस्तद्वानित्यर्थः १५ १६
 इदानीमुक्तपरमप्रेमयुगसंहरति प्रावोचमिति ३७ संसृतीर्गतीः यासु संसृतिषु प्रविशन्नयं जीव आत्मनः स्वस्य गतिं शरणमात्मानं न वेद ३८ उपदिष्टतत्त्वज्ञानानाधिकारिण आह नैतदिति
 खलु इन्द्रियारामो दुर्जन इत्यर्थः स्वबोधो गुरुनियोगमकुर्वाणः भिन्नविष्णवसमयेतरसमयनिष्ठः धर्मध्वजो दंभवान् ३९ लोलुपो विषयाभिलाषी खलत्वादि दोषरहितो विममाभक्तश्चैवोपदेशयोग्यः प्रसं
 गेनापीत्याशयेनोक्तम् जातिवति नैतावता पूर्वं तद्व्याह नमद्रक्तद्विषामिति ४० तर्ह्यनधिकारित्वेनैतदुत्सादनं स्यादिति तत्राह अदधानायेति अनसूयगुणेषु दोषा विष्करणबुद्धिरहितः ४१ बहिः स्वर्गा

क्रियया क्रतुभिर्दानैस्तपः स्वाध्यायदर्शनैः ॥ आत्मेन्द्रियजयेनापि संन्यासेन च कर्मणाम् ३४ योगेन विविधांशेन भक्तियोगेन चैव हि ॥ धर्मेणोभयचिह्नेन यः
 प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ३५ आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च ॥ इयते भगवनेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक् ३६ प्रावोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधम् ॥
 कालस्य चाव्यक्तगतेर्योतिर्धावति जंतुषु ३७ जीवस्य संसृतीर्बह्वीरा विद्याकर्मनिर्मिताः ॥ याः स्वयंप्रविशन्नात्मानवेदगतिमात्मनः ३८ नैतत्खला यो
 पदिशेन्नाविनीताय कर्हि चित् ॥ नस्तव्याय न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च ३९ न लोलुपा यो पदिशेन्न गृहारूढचेतसे ॥ नाभक्ताय च मे जातु न मद्रक्तद्विषा
 मपि ४० श्रद्धधानाय भक्त्या य विनीतायानसूये ॥ भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाभिरताय च ४१ बहिर्जात विरागाय शांतचित्ताय दीयते ॥ निर्मत्सराय
 शुचये यस्य स्यादं प्रेयसां प्रियः ४२ यद्दं शृणुयादंब श्रद्धया पुरुषः सकृत् ॥ यो वा भिधत्ते मच्चित्तः स ह्येति पदवोचमे ४३ ॥ इति श्रीमद्भावते म० वृतीयस्कंधे का
 पिलये त्रेयसि शोध्यायः ॥ ३३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं निशम्य कापिलस्य वचो जनित्री सा कर्दमस्य दायिता किल देवहूतिः ॥ विस्रस्तमो ह पटलातमभिप्रणम्य तु
 छावत त्वविषयाखिलसिद्धभूमिम् १

दौ प्रेयसां प्रियतमानां पुत्रादीनां सकाशात् तदेतत्प्रेय इति श्रुतेः ४२ अधिकारिणः फलज्ञानानां क्षिप्रप्रवृत्तिः स्यादित्यतस्तत्फलमाह यदिति अंबहिताहिते वेदन इति धातोस्तस्य टापि कृतं वेतितत्संबुद्धिर्ब
 मातः अभिधत्ते वाक्ति हि हेतावधारण इत्यभिधानादुभयमपि ग्राह्यं एतेष्वभयमपदवर्धयति इति हि यस्मात्तस्मात् श्रवणादिकर्तव्यमिति ४३ इति श्रीभागवते महापुराणे वृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां त्रयसिंहा
 ध्यायः ॥ ३३ ॥ कापिलावतारेणोपदिष्टं तत्त्वज्ञानं देवहूत्याः सिद्धमभूदिति तस्मिन् इति तदेतत्प्रतिपाद्यते स्मिन्नध्याये पूर्वकर्दमस्य शुश्रूषया कार्शेता न रं प्रीतिं करत्वा तस्य दायिता प्रेष्ठाभूत्सा देवहू
 तिरेवं तदुक्तं निशम्य तमभिप्रणम्य कापिलस्य विष्णुत्वं सूचयतीति तु श्रुतेः त्वयः कीदृशी विस्रस्तमुन्मीलितं भो ह पटलमज्ञानाख्यं तिमिरं यस्य सा तथा कीदृशं तत्त्वं विष्णुस्त्वद्विषयाश्चेते अखिला अनव्याश्रयि
 द्वाः ब्रह्मादयस्तेषां भूमिमाश्रयं यद्वा तत्स्थितमज्ञानलक्षणं विषं यापयतीति तत्र विषया भगवत्सत्त्वज्ञानादिति तेत्यर्थः २

सत्त्वज्ञाननास्तीति ध्वानेन तत्पश्यति अथैति अथ मंगलमस्तु भगवंस्तेतवज्जटाज्जातः उदरनाभिपङ्कसंभूतो ब्रह्मास्वयं यद्वपुर्दृश्यी किं कियं विशिष्टमन्त्राह अप्ययावदिति अप्ययावदिति सलिले प्रलयजलम
ध्ये शयानं प्रलयावसाने दध्याविति वा किं गुणविशिष्टमन्त्राह भूतेति आकाशादीनि भूतानि ओत्रादीनां द्विषाणि अर्थाः शब्दादयः आत्मा मनः एतेभ्यो मयं प्रधानं । मयं प्रधानमुद्दिष्टमिति वचनात् । अत्र प्रधान
कार्यभूतादिभ्यः प्रधान्यकरणेन प्रधानादप्युत्तममिति ज्ञातव्यं । त्वं प्रधानमयो देव प्रधानादधिको यत इति वचनात् । अत्र प्रधानादिशब्देन तदभिमानिनो लक्ष्म्यादयो ब्राह्माः ततस्तदुत्तमत्वगुणविशिष्टमित्यर्थः
स्वतंत्रमपीति भावेनाह गुणप्रवाहमिति सृष्ट्यादौ सत्त्वादिगुणान् प्रवाहयति प्रवर्तयतीति ज्ञानादिगुणा अस्यासति अतो वाह गुणप्रवाहमिति ज्ञानादिगुणानां प्रवाहो योऽस्मिन् तत्तथा नन्विदं सगुणं किं न स्यादित्य
त उक्तं सदिति सत्सत्यं सत्सत्येभ्यः हि ते श्रेष्ठे साधो यासि भवत्यपीति यादवः सदेव सौम्ये दमग्र आसीदिति श्रुतेन शबलं कंतुनिगुणं । इदं निगुणं चेज्जगत्सष्ट्रुभ्यस्तस्यादित्यत उक्तं अशेषबीजाभिंति जगद्वचं ज
कं निगुणमेव स्रष्टृत्यर्थः २ जगद्वचं जकत्वं स्पष्टयंती भवानपि स एवेत्याह स एवेति स एव तादृक् वपुष्मानेवाणुमात्रभेदरहितो भगवान् विश्वस्य सर्गादिविद्यत इत्यन्वयः युगपन्नेत्याह गुणप्रवाहेष्विति गुण
प्रवाहेषु गुणैः सृष्ट्यादिपरंपरासु ब्रह्मादिरूपेण विभक्तं राजससात्त्विकतामसप्रवर्तकत्वं भेदेन पृथक्कृतं वीर्याहात्म्यं यस्य स तथा कार्येषु प्रवर्तमानो देवदत्तवत्किष्टकारी किं नेत्याह अनीह इति अन्नहेतुगर्भविशेष

देवहूतिरुवाच ॥ अथाप्ययावते सलिलेशयानं भूतौ द्वियार्थात्ममयं वपुस्ते ॥ गुणप्रवाहं सदशेषबीजं दध्यास्वयं यज्जटाज्जातः २ स एव विश्वस्य भवान् वि
धत्ते गुणप्रवाहेषु विभक्तविर्यः ॥ सर्गाद्यनीहो वितथाभि सं धिरात्मे श्वरोऽत क्यं सहस्रशक्तिः ३ सत्वं भ्रूतो मे जठरेण नाथ कथं नु यस्योदर एतदासीत् ॥ विश्वं यु
गांते वटपत्र एकः शेते स्म माया शिशुरं विपानः ४ त्वं देह तंत्रः प्रशमाय पाप्मनां निदेशभाजां च विभो विभूतये ॥ यथावतारास्तव सूकरादयस्तथायमप्यात्म
पथोपलब्धये ५ यन्नामधेय श्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्मणाद्यत्स्मरणादपि क्वचित् ॥ श्वादोपि सद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्नुदर्शनात् ७

णमाह अवितथाभि सं धिरिति सत्यसंकल्पादित्यर्थः एवं विधो न्योनास्तीति भावेनाह आत्मे श्वर इति अविशेषेणात्मना जीवानामीश्वरत्वादन्योनास्तीत्यर्थः एकस्यापि विचित्रशक्तिस्वभावादीश्वरत्वं कथमु
पपद्यत इति तत्राह अतर्क्येति विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराण इति श्रुतेः, ३ अतर्क्यशक्तिसहस्रत्वमनुमापयति सत्वमिति नाथ यस्य तव जठरे एतद्विश्वमासीद्युगांते माययेच्छया शिशुरंधरे गुष्ठस्य पानं यस्य सौ
ध्रियानो भूत्वा एक एव स न वटपत्रे शेते सत्वं मे जठरेण कथं नु भूतः स्म अहो तवा तर्क्यसहस्रशक्तित्वमनुमिनो भियते ह सर्वपमात्रभारमपि वोढुमशक्ता त्रैलोक्य धरं त्वामवहमिति ४ इदानीं कपिलस्य भगवतोऽतर्क्य
सहस्रशक्तिना हीरण्यैकत्वं प्रकाशयत दवतारप्रयोजनं विज्ञापयति त्वं देह तंत्र इति विभो व्याप्त देहेन तंत्रं सतिः प्रकाशो यस्य स तथा सत्वं सा चिदानंदाद्यात्मक देहेनैव प्रकाशितवानवतारवानसि न तु जीविवस्माकृत
भौतिक देहवत्त्वेन देवयथा तव सूकरादयो वताराः हिरण्याक्षादि पाप्मनां प्रशमाय यथानिदेशभाजामाज्ञाकारिणां ब्रह्मादिदेवानां विभूतये कृताः स्युस्तथायमप्यवतारः कल्पदिना प्रलुप्तस्य सत्पथस्य
ज्ञानमार्गस्योपलब्धये प्रकाशनाय स्वयाकृत इति शेषः ५ स्त्रीत्वेऽपि वयं त्वदर्शनादिना कृतार्था इत्यत्र कैमुत्यन्यायमाह यन्नामधेयेति श्वादः श्वभक्तः सवनाय सोमलतावहननाय यज्ञकरणायेत्यर्थः
कल्पते समर्थो भवति ६

अहोबतश्चपचोतोगरीयान्यजिह्वाग्रेवर्ततेनामतुभ्यम् ॥ तेषुस्तपस्तेजुहुहुःसुराद्यान्ब्रह्मानुचूर्नामगृणंतियेते ७ तत्वाद्वाहंब्रह्मपरंपुमांसंप्रत्यक्स्रोत
स्यात्मनि संविभाव्यम् ॥ स्वेतेजसाध्वस्तगुणप्रवाहंवदेविष्णुं कपिलं वेदगर्भम् ८ मैत्रेय उवाच ॥ इडितो भगवानेवं कपिलाख्यः परः पुमान् ॥ वाचाऽवि
ह्वयेत्याहमांतरं मातृवत्सलः ९ श्रीभगवानुवाच ॥ आस्थितेन परां काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि १०

तेजेतिस्वतेजसास्वरूपभूतसच्चिदानंदलक्षणप्रभावेनध्वस्तगुणप्रवाहंनित्यानिरस्तसंसारं । कथंनिरूप्यवंदनमितिब्रूयाह विष्णुंकापिलमिति सकलजगद्गृह्यापीनारायणःकपिलनाम्नाऽवतीर्णइतिबल्लानंदं
स्वरूपत्वाद्द्विष्णुःकंसुखीपवतीत्यानंदानुभवात्लात्तवादानाच्चकपिलइत्येकार्थत्वाच्च लाआदोनेइतिधातुःअत्रप्रमाणंध्वनयति वेदगर्भमिति पकारोबलमेपह्यानंदमादत्तइत्यादिदेवेनगर्भोग्रहणंज्ञानं
यस्यसतथातं शुभ्णामितेसौभगत्वायहस्तामितिभुतेः । यद्वावेदतात्पर्यमित्यर्थः वेदोर्गर्भेयस्यसतथातमितिवा स्वगुणप्रतिपादकत्वेनातिप्रियत्वादितिवा अनेनवेदोनिन्द्यत्व
स्यग्राहकेष्विदमेवमुख्यंप्रमाणमितिध्वनयति अत्रहरेरन्यान्यपिपानियानिनामानितैस्तैर्विशिष्टत्वावंदइतिद्योतनायब्रह्मादिबहुनामग्रहणमित्यवगंतव्यम् ८ नन्वेनेनस्तोत्रेणकपिलस्यकाश्चित्प्रसादिवि
शेषोजातश्चदुक्तंसर्वसत्यंस्यादिदंचाध्येतुःप्रयोजकंस्यादतोत्रतादृशंलिंगंकिमित्याशंक्यभगवान्तादृक्कलिंगगर्भांवाचंक्वीत्याह इदमितिइतिअविष्णुवायाअदीनया इदमेकंप्रसादंलिंगमितितीतिशब्देनसू
चितंप्रसादविशेषंस्पष्टयति मार्गेणेति काष्ठाग्रानंदोत्कर्षमवरोरस्यसिनित्याभिव्यक्तंकरिष्यसि अचिरादित्येनकपिलस्यमातरिप्रसादातिशयंसूचयति १०

नभयेतद्वाथावदुक्तं किं तु मात्रोपदेशवदतोत्रत्वयास्ति कथं बुद्धिः कर्तव्येत्याह श्रद्धस्वेतिदिति
प्रयोजकमिति तत्राह येनेति अनेन त्वं साक्षात्परं ब्रह्मेतिदेवद्वयायदुक्तं तत्सत्यायमिति चोक्तं
मरणरूपमंधंतमोगच्छतीत्यर्थः ११ देवानां नृषु चिरवा सो न धर्म इति विदुषा स्वयमपि तज्जातित्वात्पुनर्हरिणा किमकारीति तत्राह इतीति इति शब्देन गते ज्ञानस्य समग्रानुग्रहहेतुत्वं लक्षणत्वं वाक्ति उपदे
शेन प्रदर्शयमातुं विन्वा सार्धैकचित्प्रसंगात् स्वात्मनो गतिं स्वरूपस्थितिं वा प्रदर्शयत्यनेन द्योतयति उशतीमभीष्टवार्थिणी स्वेच्छाज्ञानोपदेष्ट्वेन गुरुत्वादात्मपुत्रत्वेन सुदृहत्वात्सादेव हूतिः पुत्रममनंकथमनु
जज्ञे निर्दयहृदयत्वेनेत्याशंक्यापरिहार्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानित्वात्स्वात्मस्थत्वाच्च १२ तथापि तस्या इतोधिकंदुःखं नाभूदिति लक्षयति साचापीति सादेव हूतिश्च स्वगार्हस्थ्यं तृणवद्विस्वा अछेशापि पुत्रविश्लेषणातु
रासतीव दर्शनं किंचिच्चकारपुत्रविरहोत्पन्नदुःखानलशुष्ककृतवतीत्यर्थः अपिसंभावितमेतत्तलोकदृष्टत्वात् किंतोन्यत्र गतेत्यत उक्तं तस्मिन्निति सरस्वत्यास्तटे आसीनत्वात्समाहिता समाधानस्य फलमाह

श्रद्धस्वैतन्मतंमहंजुष्टंयद्ब्रह्मवादिभिः ॥ येनमामभयंयायान्मृत्युमृच्छत्यतद्विदः ११ मैत्रेयउवाच ॥ इतिप्रदर्श्यभगवानुशतीमात्मनोगतिम् ॥ स्वमा
त्राब्रह्मवादिन्याकिपिलोनुमतोययौ १२ साचापितनयोक्तेनयोगादेशेनयोगयुक् ॥ तस्मिन्नाश्रमआसीनासरस्वत्याःसमाहिता १३ अभीक्ष्णावगाहक
पिशान्नजटिलाङ्कुटिलालकान् ॥ आत्मानंचोग्रतपसाविभ्रतीचीरिणंकृशम् १४ प्रजापतेःकर्दमस्यतपोयोगिविजृम्भितम् ॥ स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यंप्राष्ठ्यं
वैमानिकैरपि १५ पयःफेननिभाःशय्यादांतारुक्मपरिच्छदाः ॥ आसनानिचहैमानिसुस्पर्शांस्तरणानिच १६ स्वच्छस्फटिककुडचेषुमहामारकते
षुच ॥ रत्नदीपार्चिषोभांतिललनारत्नसंयुताः १७ गृहोद्यानंकुसुमितैरम्यंबह्वमरद्भूमैः ॥ कूजद्विहंगमिथुनंगायन्मतमधुव्रतम् १८ यत्रप्रवि
ष्टमात्मानंविबुधानुचराजगुः ॥ वाप्यामुत्पलगंधिन्यांकर्दमेनोपलालितम् १९ हित्वातदीप्सिततममप्याखंडलयोषिताम् ॥ किंचिच्चकारवदन्
पुत्रविश्लेषणातुरा २०

योगादेशेनति योगादेशेनज्ञानलक्षणोपायोपदेशेनकारणेनयोगंभगवद्ध्यानंयुक्तइतियोगयुक् १३ तथानेनांतरशुद्धिरस्याएवंबाह्यशुद्धिरप्यस्तीतिभावेनाह अभक्षिणेति
तिथ्यादौस्नानंव्यावर्तयति आत्मानंदंदंक्रुशंविभ्रतीत्यनेनफलमूलाद्यशनमपिनास्तीतिलक्ष्यते १४ स्वगार्हस्थ्यत्यागोक्तकारणंयेनयोगेनदुःखंस्यादितितत्राह
उपमायायोगंयस्यतदनौपम्यं वैमानिकैर्देवैरेवंविधमाहात्म्येनिमित्तमाह प्रजापतेरिति १५ प्रार्थयेत्त्रेपिनिमित्तमाह पयःफेननिभाइति यत्रगार्हस्थ्ये गोक्षीरफेनमृदुशय्यादयःसंतोतिशेषः दांताः
गजदंतनिर्मिताःरुक्मेणस्वर्णेनपरिच्छेदालंकारोयासांताः सुस्पर्शाःस्पर्शसुखकराःआस्तरणानिकट्यादयोयेषुतानितथा १६ ललनारत्नैःसंयुतारत्नदोषाचिषःकुट्टेषुबुन्यस्तस्त्रीरत्नहस्तन्यस्तरत्नदोषा
चिषःस्वच्छस्फटिकादिमाणिमयकुड्येषुभांतीत्यर्थः १७ कुसुमितैर्बहुभिरमरहुभैःरम्यंशुहोद्यानंचभातीत्यर्थः १८ यत्रशुहोद्यानेउत्पलगंधिन्यांवाप्यांप्रविष्टंकरंमेनोपलालितमात्मानंविबुधानुचराज
गुरित्यन्वयः १९ पुनरपिकीदृशंस्वगार्हस्थ्यमाखंडलयोषितामिंद्रस्त्रीणामीत्सितवममत्यर्थकमनीयम् २०

वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्य विरहातुरा ॥ ज्ञात तस्वाप्यभून्नष्टवत्सागौ रिव वत्सला २१ तमेव ध्यायतीति देवमपत्यं कापिलं हरिम् ॥ बभूवा विरतोत्साहानि स्पृहाता
दृशे गृहे २२ ध्यायतीति भगवद्भूषणं दाहध्यानगोचरम् ॥ सुतं प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिंतया २३ भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येन बलीयसा ॥ युक्तानुष्ठानजा
तेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना २४ विशुद्धनतदात्मानमात्मना विश्वतोमुखम् ॥ स्वानुभूत्यातिरोभूतमायागुणविशेषणम् २५ ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसं
श्रये ॥ निवृत्तजीवभावत्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः २६ नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा ॥ न स स्मारतदात्मानं स्वप्रदृष्टमिवोत्थितः २७ तद्देहोपरतः
पोषोऽप्यकृशश्चाध्यसंभवात् ॥ बभौ मैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः २८ स्वांगंतपोयोगमयं मुक्तकेशं गतांबरम् ॥ दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवं प्रविष्टधीः २९

तो गुणतोऽव्याप्तेहराववस्थितमतिरेकाश्रमनावृत्तजीवभावत्वान्मुक्तौल्लगशरीराभिमानत्वाद्धीतच्छेदानिरस्तदुःस्वाप्ताप्रतिवृत्तिराप्तपरमानंदा २६ नित्याऋतुसमाधिर्त्वान्नित्यंहरावेवस्त्रिविष्टमनस्क
त्वात्परावृत्तगुणश्रमापरावृत्तः पराभूतः गुणेषु शब्दादिविषयेषु दुःस्वसाधनेषु सुखसाधनत्वबुद्धिभ्रमोपस्थाः साकथमिव स्वप्रदृष्टमिवोत्थितः स्वप्रादुत्थितः स्वप्रेदृष्टं यथानस्मरति तथेति नन्विदं निदर्शनं
विवृत्तजीवभावत्वेकथमुपपद्यते स्वप्रदृष्टो जीवत्वानिवृत्तेरिति विमर्शका । जीवोपाधिप्रभृतय आमुक्तेः सर्वदेहिनाम् । नियमात्सत्यभावस्तु निष्कलत्वादुदीर्यते इत्यनेन परिहरणीया । एतत्स्मृत्यर्थं योतना
यस्वप्नोत्थितनिदर्शनमिति तात्पर्यार्थिज्ञातव्यः २७ इदमपरोक्षज्ञानोदयानंतरं लक्षणमित्याह तदेह इति यस्य दोषोपगतः सतस्याः देहो बभावित्यन्वयः आध्यसंभवाच्छरीरकाश्यहेतुमनोदुःखाभावाद
कृशत्वं अकृतइति पाठे विहितस्नानादिशून्यइत्यर्थः युगेऽक्षपातेऽपि संकृतं कृत्वा हेतुर्वादितादवः यद्वा अपर्याप्तोऽसमाप्तमारब्धकर्मा २८ शरीराभिमानभावादाध्यसंभवोऽनुभीयतइति भावेनाह स्वांगमिति
नोपत्रभावात्कथं तद्देहावस्थानमत्राह देवेति देवेन हरिणा गुप्तरक्षितं रक्षणोन्मिच्छमाह वासुदेवेति २९

अवणसुखस्याप्यस्यसंगस्यकदानुसमाप्तिरिति मंदांशं कां परिहरंस्तदेहस्य प्रारब्धकर्मनिर्वाणेन तस्याः श्रीनारायणप्राप्तिवक्ति एवंसेति अविरहं सर्वगतं निर्वाणं प्रकृतिप्राकृतशरीररहितं निवृत्तं वा हेत्यनेनेतिहाससमाप्तिं सूचयति ३० पूर्वशुक्लस्य हरेरश्रुर्विदुनिपाताद्भिदुसरोनामाभूत् इदानीमस्याः देवहूत्याः सिद्धपदे हेतुत्वात् सिद्धपदमिति नामांतरं वक्ति तद्वीरेति वीरविदुर ३१ तत्र तदेहोदाहकाभावाच्छृंगालगोचरश्चेल्लोकहितेषणक्षेत्रस्तुतिर्व्यर्था स्यादिति तत्राह तस्या इति तन्मर्त्यशरीरं स्त्रोतसां नदीनां प्रवरासरित् ३२ पूर्वैकपिलगमनस्य कर्मनोक्तमधुना तत्पूर्वतद्गमनं वक्ति कपिलोपीति महायोगी पूर्णज्ञानप्रागुदीर्घां दिशंशं कररक्षिताम् ३३ दत्ते अर्हणनिकेतने पूजानिवासस्थाने यस्यैस तथा ३४ योगंध्यानलक्षणं वा प्राणायामलक्षणं वा सांख्याचार्यैः यथार्थज्ञानोपदेष्टृभिः सनकादिभिः नायं योगः स्वप्रयोजनोपदेशार्थः किंतु लोकसुखार्थ इत्याह त्रयाणामिति उपशांत्यैर्मंगलाय ३५ मैत्रेयो विदुरं संबोधयंस्तत्प्रश्नपरिहारकथनमुपसंहरति एतन्निगदितमिति न केवलं देवहूत्या एव सिद्धिहेतुः

एवं सा कपिलोक्तेन मार्गेणाविरहं परम् ॥ आत्मानं ब्रह्म निर्वाणं भगवंतमवाप ह ॥ तद्वीरासीत्पुण्यतमं क्षेत्रं त्रैलोक्यं विश्रुतम् ॥ नाम्ना सिद्धपदं यत्र सांसिद्धिमुपैयुषी ३१ तस्यास्तद्योगविधुतमाशुमर्त्यमभूत्सरित् ॥ स्रोतसां प्रवरासौ मयसिद्धिदा सिद्धसेविता ३२ कपिलोपिमहायोगी भगवान्पितुराश्रमात् ॥ मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीर्घां दिशं ययौ ३३ सिद्धचारणगंधर्वैर्भुनिभिश्चाप्सरो गणैः ॥ स्तूयमानः समुद्रेण दत्ताहिर्णनिकेतनः ३४ आस्तेयोगी समास्थाय सांख्याचार्यैरभिष्टुतः ॥ त्रयाणामपिलोकानामुपशांत्यै समाहितः ३५ मैत्रेय उवाच ॥ एतन्निगदितं तत्पश्य तृष्टेः हं त्वयानव ॥ कपिलस्य च संवाद्गोदेवहूत्याश्च पावनः ३६ यद्दमनुशृणोतीत्योभिधत्ते कपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यम् ॥ भगवति कृतधीः सुपर्णकेतावुपलभते भगवत्पदारविंदम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कपिले ये चतुर्ल्लिखिते शोध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३४ ॥

किंतु लोकस्य चेति चार्थः ३६ श्रोत्रादीनां क्षिप्रप्रवृत्त्यर्थं श्रवणादिफलमाह यद्दमिति आत्मयोगगुह्यं परमात्मप्राप्तिसाधनज्ञानोपायानां मध्ये रहस्यं यः सुपर्णकेतौ गरुडध्वजे भगवति कृतधीः श्रवणादिनेदं मतमभिधत्ते अभ्यस्यति स च भगवत्पदारविंदमुपलभते उपरोक्षीकरोतीति ३७ ॥ सुनीलनीरदश्यामं सच्चिदानंदविग्रहं । रमारमणमीशेशं विठ्ठलं समुपास्महे ॥ १ ॥ पदरत्नावलीनामनुतीयस्कंधकाशिनी ॥ वनमालेव देवेश तव कंठो विराजताम् ॥ २ ॥ तृतीयस्कंधमारुहा गिरिद्रोमिव गह्वरम् ॥ अवच्छेदमपि स्निग्धाः कृपां कुर्वन्तु साधवः ॥ ३ ॥ इति श्रीभगवद्द्रोतार्थपूज्यपादाशिष्यविजयध्वजतीर्थमुनीदृक्कायां श्रीमदायवतटीकायां पदरत्नावल्यां त्रतीयस्कंधे चतुर्ल्लिखिते शोध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३४ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते तृतीयः स्कंधः समाप्तः ॥

